

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΟΥ 1917

ΔιαΘεσσαλικές
Εκδηλώσεις
(2017)

Βόλος, Λάρισα,
Τρίκαλα, Καρδίτσα

Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ
ΤΟΥ 1917

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Ιουλία Κανδήλα, Φωτεινή Λέκκα, Αναστάσιος Μάτος, Γεώργιος Κοντομήτρος

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ

Χρήστος Γιαμαρέλλος, Γεωργία Κουμπούνη

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δημήτρης Λούκας

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

Πέτρος Καρούτσος

ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Δημήτρης Πανάγος

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

Νίκη Εκδοτική Α.Ε.

Αιγαίου 28, Θέση Καρελάς, Κορωπί, τηλ.: 210-2580 100

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ν.Κ. ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ε.Π.Ε.

Πρωτοπαπαδάκη 28, Αθήνα 104 45,
Τηλ.: 210 9580 876, Fax: 210 3645 608

© 2019 ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ISBN: 978-618-84442-0-1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολο ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης - Παρισιού που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Τέλος απαγορεύεται η αναπαραγωγή της συνολικής αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου (στοιχειοθεσίας, εξωφύλλου κ.λπ.) με φωτοτυπίες ή άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993 – All rights reserved

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΤΟΥ 1917

ΔιαΘεσσαλικές Εκδηλώσεις (2017)
Βόλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα

2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Χαιρετισμός Περιφερειάρχη Θεσσαλίας</i>	11
<i>Εισαγωγή</i>	13
1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
Βλάσης Βλασίδης	
Η μνήμη του Μεγάλου Πολέμου (1914-1918) - Συγκλίσεις, αποκλίσεις και τοπικές ιδιαιτερότητες.....	19
Γιάννης Μουρέλος	
Δομικά χαρακτηριστικά του Εθνικού Διχασμού.....	31
2. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ	
Ιουλία Κανδήλα	
Η είσοδος του γαλλικού στρατού στη Λάρισα το 1917 και η «μάχη της σημαίας».....	37
Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου	
Η παρουσία του γαλλικού στρατού στη Λάρισα (1917), μέσα από δημοσιεύματα του γαλλόφωνου ημερήσιου και περιοδικού Τύπου.....	55
Αλέξης Ντάσιος	
Διώξεις αντιφρονούντων στη Λάρισα του Διχασμού (1916-1917) - Από τη δράση των επιστράτων στις εκτοπίσεις του νέου καθεστώτος.....	67
Γιώργος Κοντομήτρος	
Τα γεγονότα στον Βόλο το 1917.....	81
Μαρούλα Κλιάφα	
Η παρουσία των Γάλλων στα Τρίκαλα (1916-1917).....	105
3. ΕΠΙΣΤΙΤΙΣΜΟΣ	
Μαρούλα Κλιάφα	
Το επισιτιστικό πρόβλημα στη Θεσσαλία κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	121

Βασίλης Πλατής

Η καθημερινή ζωή στην πόλη της Λάρισας και στα χωριά του κάμπου το καλοκαίρι του 1917: Διατροφικά προβλήματα και διαβίωση.....133

Μηλίτσα Ζαρλή - Καραθάνου

Τα προβλήματα επισιτισμού στην πόλη του Βόλου το 1917.....143

Αριστείδης Παπαδόπουλος

Ο λιμός στο Πήλιο το 1917.....159

**4. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ,
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**

Γιώργος Κοντομήτρος

Η εκπαίδευση στον Βόλο το 1917.....169

Δημήτρης Τσιλιβίδης

Εκκλησία και Πολιτεία στη Μαγνησία το 1917.....181

Σταύρος Κατσούρας

Σοσιαλιστικές και συνδικαλιστικές διεργασίες στον Βόλο και η Πανεργατική Ένωσις Βόλου το 1917.....187

Γρηγόρης Καρταπάνης

Η ναυσιπλοΐα στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού
- Η αφή του Νέου Φάρου στο Τρίκερι, το 1917.....195

Χριστίνα Αγγελάκη

Η διασκέδαση στα Τρίκαλα το 1917, μέσα από τις εφημερίδες
Αναγέννηση και *Θάρρος*.....205

Πέτρος Κομπορόζος - Φωτεινή Λέκκα

«...τα άλογα των Μαροκινών και Αραπάδων,
αντί σταύλου εις την Καρδίτσαν, εδιάλεξαν το πάρκο μας»:
Η Καρδίτσα το 1917.....219

5. ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Σπυρίδων Πλουμίδης

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917
ως μοχλός πολιτικών εξελίξεων.....239

Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος

Αγροτική μεταρρύθμιση, αγροτικό κίνημα και ο ρόλος των «ειδικών» διανοουμένων.....253

Γιώργος Γάσιος Ο μηχανισμός απαλλοτρίωσης των αγροκτημάτων στη Θεσσαλία (1917-1939).....	269
Παναγιώτης Δεληγιάννης Θεσμικές εξελίξεις για την επίλυση του Αγροτικού Ζητήματος το 1917.....	285
Δημήτρης Αγγελής - Δημάκης Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί ως όχημα για τη μεταρρύθμιση του γαιοκτητικού καθεστώτος: Συνέχειες και ασυνέχειες την περίοδο 1917-1923.....	291
Φωτεινή Λέκκα Το 1917 και ο επίλογος της μεγάλης ομογενειακής γαιοκτητικής παρουσίας στη Θεσσαλία.....	305
6. ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ	
Βάιος Φ. Καμινιώτης Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 ως παράγοντας πολιτισμικής αλλαγής στη δυτική πεδινή Θεσσαλία.....	321
Κωνσταντίνα Ντάσιου Ανιχνεύοντας και χαρτογραφώντας τις διαδρομές των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων της νοτιοδυτικής Μακεδονίας προς τους τόπους διαχείμασης της Θεσσαλίας - Οι εξελίξεις πριν και μετά το 1917.....	333
7. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ 1917 ΣΗΜΕΡΑ	
Αναστάσιος Μάτος Η «μάχη της σημαίας» και οι πτυχές της ιδεολογικής αναβίωσης της σήμερα.....	347
Νικόλαος Αθ. Στάμος Το πρόβλημα του επισιτισμού στα Τρίκαλα Θεσσαλίας το 1917: Σχεδιασμός μιας εκπαιδευτικής δράσης τοπικής ιστορίας 100 χρόνια μετά.....	361
<i>Προγράμματα ημερίδων.....</i>	375
<i>Κατάλογος συνέδρων - συγγραφέων του τόμου.....</i>	391
<i>Επιστημονική Επιτροπή και Οργανωτικές Επιτροπές Ημερίδων.....</i>	395

ΟΦΕΙΛΟΥΜΕ ΝΑ ΠΑΡΑΔΕΧΤΟΥΜΕ ότι, παρά τη δεδομένη αξία τους για το παρόν, η Ιστορία και ο πολιτισμός έχουν ανάγκη τη στήριξη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης προκειμένου να αποτελέσουν κοινωνικά αγαθά.

Η στροφή στο παρελθόν δεν είναι προνόμιο της δικής μας κοινωνίας, ωστόσο τα τελευταία χρόνια η αναπόληση τείνει να αντικατασταθεί από τον διάλογο με το παρελθόν, ώστε να προκύψουν δημιουργικές αναγωγές στο σήμερα. Η συστηματική ενασχόληση με τις ιστορικές πηγές, με τα υλικά και τα άυλα τεκμήρια, η επίπονη έρευνα και ο επιστημονικός διάλογος συγκροτούν τη μόνη συνθήκη, κάτω από την οποία οι κοινωνίες ωφελούνται ουσιαστικά από το παρελθόν, οι νέοι (κάθε ηλικίας) φορτίζονται θετικά, αντλούν δημιουργική έμπνευση και δεν αναπαράγουν στερεότυπα.

Στις ημερίδες με τον τίτλο «Θεσσαλία: Ένας αιώνας από το πολυσήμερο έτος 1917», που διοργανώθηκαν στις τέσσερις περιφερειακές ενότητες, διακεκριμένοι επιστήμονες και ερευνητές μάς παρουσίασαν άγνωστες πτυχές της ιστορίας της Θεσσαλίας. Πιστεύουμε ότι οι εργασίες τους, με το πλούσιο τεκμηριωμένο περιεχόμενό τους, την ενδιαφέρουσα δεματολογία τους και τη συμπληρωματικότητά τους, θα αποτελέσουν πιλότο και έναυσμα και για άλλες ουσιαστικές συμπράξεις στον τομέα της Ιστορίας και του πολιτισμού σε περιφερειακό επίπεδο.

Η έκδοση των πρακτικών των τεσσάρων ημερίδων για τη Θεσσαλία του 1917 από την Περιφέρεια Θεσσαλίας συνιστά μια συμβολική πράξη αναγνώρισης ότι οι περιφερειακές ενότητες συμπορεύονται με κοινές αναζητήσεις και προβληματισμούς γύρω από το θεσσαλικό παρελθόν τους σε κοινούς στόχους για το μέλλον.

Καλή ανάγνωση!

Κώστας Αγοραστός

Περιφερειάρχης Θεσσαλίας

Πρόεδρος Ένωσης Περιφερειών Ελλάδος

«Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΟΥ 1917»

Η ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ των «ΔιαΘεσσαλικών Εκδηλώσεων - Θεσσαλία: Ένας αιώνας από το πολυσήμαντο έτος 1917» γεννήθηκε σε μια συζήτηση μεταξύ φίλων. Η πατρότητα της ιδέας ανήκει στον ομότιμο καθηγητή Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Τοπικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Χαράλαμπο Χαρίτο και έτυχε θερμής υποδοχής από τα πέντε συνεργαζόμενα σωματεία, από τα οποία υλοποιήθηκε. Ο κ. Χαρίτος, με την ιδιαίτερα οξυμένη ιστορική ευαισθησία του, θεώρησε ότι είναι απαραίτητο, 100 χρόνια μετά, να επανέλθουν στο προσκήνιο και να συζητηθούν εκ νέου τα γεγονότα μιας χρονιάς, του 1917, που υπήρξε σταθμός για τη δεσσαλική, αλλά και την ευρύτερη εθνική Ιστορία.

Μέχρι την υλοποίηση της ιδέας του κ. Χαρίτου, τα γεγονότα του 1917 στη Θεσσαλία συζητιούνταν σε έναν στενό κύκλο ιστορικών. Το ευρύ κοινό αγνούσε ότι ο τόπος μας, εκείνο το δύσκολο καλοκαίρι, βρέθηκε στο επίκεντρο σημαντικών γεγονότων, στο πλαίσιο των πιέσεων που ασκούσαν οι σύμμαχοι της Αντάντ για να αναγκάσουν τη διχασμένη Ελλάδα να μπει στον Μεγάλο Πόλεμο. Οι «ΔιαΘεσσαλικές Εκδηλώσεις» αποπειράθηκαν να αναβιώσουν τη συζήτηση αυτή και να δέσουν εκ νέου τα ιστορικά αυτά θέματα, με το φως που χαρίζει η απόσταση των 100 χρόνων από τα γεγονότα. Παράλληλα, είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι η αναβίωση αυτής της συζήτησης έλαβε χώρα μέσα στο ιστορικό συγκείμενο του «ελληνικού δράματος» που προκάλεσε η οικονομική κρίση, η οποία έφερε βαθιά τομή στον κοινωνικό ιστό και πυροδότησε την επαναδιαπραγμάτευση καίριων ζητημάτων. Τα γεγονότα του 1917 στη Θεσσαλία, εν πολλοίς, προβλήθηκαν στο ιστορικό παρόν και επανέφεραν στο προσκήνιο ερωτήματα, όπως τα εξής: Κατά πόσον τα εθνικά δεινά οφείλονται στον Εθνικό Διχασμό, που κατά καιρούς γνωρίζει φάσεις ύφεσης και έντασης; Τι είναι

αυτό που καθορίζει τις σχέσεις των Ελλήνων με τους Δυτικούς συμμάχους τους; Ποια είναι η δυναμική του διπόλου «προδότης - πατριώτης» στον ελληνικό πολιτικό στίβο; Ποια, εν τέλει, είναι τα χαρακτηριστικά της νεοελληνικής ιδιοπροσωπίας και ταυτότητας;

Πέρα, όμως, από τις παρατηρήσεις αυτές, με αφορμή τις «ΔιαΘεσσαλικές Εκδηλώσεις», προέκυψε ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο στο επίπεδο του γεωγραφικού, κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου που ονομάζεται «Θεσσαλία»: αφορά στη σπάνια συγκυρία, κατά την οποία πέντε πολιτιστικά θεσσαλικά σωματεία σχεδιάζουν και υλοποιούν ένα πολυσύνθετο και πολυεπίπεδο εγχείρημα, κατάληξη του οποίου είναι ο παρών τόμος. Υπερβαίνοντας κάθε λογική τοπικισμού, οι συνεργαζόμενοι φορείς εργάστηκαν υιοθετώντας πρακτικές εν πολλοίς άγνωστες σε ανάλογες απόπειρες και δημιούργησαν ένα νέο παράδειγμα συνεργασίας. Στην ουσία, πρόκειται για μια διαδικασία ενός αρχικού σχεδιασμού με τη χάραξη γενικών κατευθύνσεων, η οποία στη συνέχεια πήρε τη μορφή κατάθεσης ψηφίδων από όλους τους συμμετέχοντες και ολοκληρώνεται σήμερα, με την αποκρυστάλλωση αυτής της διαδικασίας μέσω της παρούσας έκδοσης.

Τα πέντε θεσσαλικά σωματεία που συνεργάστηκαν είναι τα εξής:

- Η Φιλολογική Ιστορική Αρχαιολογική Λαογραφική Εταιρεία Θεσσαλίας (ΦΙΑΛΕΘ), με έδρα τα Τρίκαλα.
- Η Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών (ΕΘΕ), με έδρα τον Βόλο.
- Ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν. Λάρισας, με έδρα τη Λάρισα.
- Ο Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (ΦΙΛοΣ), με έδρα τα Τρίκαλα.
- Οι Φίλοι του Μουσείου Πόλης, με έδρα την Καρδίτσα.

Με βάση αυτή τη διαθεσσαλική πρωτοβουλία οργανώθηκαν τέσσερις εκδηλώσεις (μία στην πρωτεύουσα κάθε θεσσαλικού νομού) με την εξής σειρά:

1. Ημερίδα στα Τρίκαλα, στις 27 Απριλίου 2017.
2. Ημερίδα στη Λάρισα, στις 6 Οκτωβρίου 2017.
3. Ημερίδα στον Βόλο, στις 13 Οκτωβρίου 2017.
4. Διημερίδα στην Καρδίτσα, στις 14 και 15 Οκτωβρίου 2017.

Η ιδέα της Θεσσαλίας ως ενιαίου γεωγραφικού, ιστορικού, κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου επιλέχθηκε να προωθηθεί και να αποκρυσταλλωθεί και στη δομή των περιεχομένων του παρόντος τόμου. Οι επιμελητές προσέγγισαν το υλικό που είχαν στη διάθεσή τους, αφήνοντας κατά μέρος την απλουστευτική λογική της γραμμικής παράθεσης των εργασιών, όπως αυτές παρουσιάστηκαν στις κατά τόπους ημερίδες. Τουναντίον, έπειτα από προσεκτική μελέτη όλων των εισηγήσεων, εντοπίστηκε η ύπαρξη ξεκάθαρων και διακριτών αξό-

ων, οι οποίοι διαπερνούν τα άρθρα που παρουσιάστηκαν. Έτσι, επιλέχθηκε η κατανομή του υλικού σε επτά ενότητες, οι οποίες καλύπτουν όλο το φάσμα της μελέτης των γεγονότων του 1917 στη Θεσσαλία.

Ιστορικό πλαίσιο: Εδώ περιλαμβάνονται οι εργασίες των κεντρικών ομιλητών στις ημερίδες της Λάρισας και του Βόλου, του Βλάση Βλασίδη και του Γιάννη Μουρέλου. Η πρώτη δίνει τη μεγάλη εικόνα του Μεγάλου Πολέμου, προκαλώντας έναν διάλογο μεταξύ του τοπικού και του παγκόσμιου, και τοποθετώντας στις σωστές διαστάσεις τους τα υπό μελέτη γεγονότα. Στη δεύτερη αποτυπώνεται η σημασία του Εθνικού Διχασμού ως φόντου που πλαισιώνει και φωτίζει τα γεγονότα στη Θεσσαλία του 1917.

Στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα: Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται στρατιωτικά γεγονότα, όπως, λ.χ., η «μάχη της σημαίας» στη Λάρισα, η παρουσία των Γάλλων στον Βόλο και στα Τρίκαλα, αλλά και ο απόηχος της γαλλικής στρατιωτικής παρουσίας στη Θεσσαλία μέσα από δημοσιεύματα του γαλλόφωνου ημερήσιου και περιοδικού Τύπου. Παράλληλα, εδώ βρίσκουν τη θέση τους και τα γεγονότα σχετικά με την ένταση την οποία είχαν στην πόλη της Λάρισας το κίνημα των επιστράτων και οι διώξεις των «αντιφρονούντων» που ακολούθησαν, με συνέπεια το 1917 να αποτελέσει χρονιά κατά την οποία γεννήθηκαν στη Λάρισα πολιτικοί σχηματισμοί που θα κυριαρχήσουν για πολύ χρόνο στην τοπική πολιτική σκηνή.

Επισιτισμός: Η γαλλική κατοχή στη Θεσσαλία και η συγκέντρωση της σοδειάς των σιτηρών από τον συμμαχικό στρατό προκάλεσαν **οξύτατο επισιτιστικό πρόβλημα** στην περιοχή. Οι εργασίες της επόμενης ενότητας έχουν ως κύριο θέμα τα διατροφικά προβλήματα και την οριακή κατάσταση στην οποία έφτασε η διαβίωση του πληθυσμού, ιδιαίτερα στην περιοχή του Βόλου και του Πηλίου, αλλά και σε ολόκληρο τον θεσσαλικό κάμπο.

Καθημερινή ζωή, κοινωνία και εκπαίδευση: Πέρα από τα στρατιωτικά και τα πολιτικά γεγονότα, πολλές από τις εργασίες που παρουσιάστηκαν στις «ΔιαΘεσσαλικές Εκδηλώσεις» σχετίζονται με την καθημερινότητα, τις κοινωνικές και ιδεολογικές συνιστώσες της ζωής των πολιτών το 1917, την εκπαίδευση, τη διασκέδαση, αλλά και τη δύσκολη «συνάντηση» των Θεσσαλών με τους «διαφορετικούς» ανθρώπους, οι οποίοι συγκαταλέγονταν στον συμμαχικό κατοχικό στρατό. Στην ενότητα αυτή μελετώνται θέματα που αφορούν στην εκπαίδευση, στην Εκκλησία, στην οικονομία, στον συνδικαλισμό στην πόλη του Βόλου, αλλά και στην καθημερινότητα στα Τρίκαλα και στην Καρδίτσα, ενώ παρουσιάζονται πτυχές αυτής της καθημερινότητας, προσφέροντας μια ρεαλιστική εικόνα της εποχής.

Αγροτική μεταρρύθμιση: Μια σημαντική ενότητα εργασιών στον παρόντα τόμο αφορά το φλέγον ζήτημα της *αγροτικής μεταρρύθμισης*, η οποία φέρει την υπογραφή του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1917 και αποτέλεσε ορόσημο για την ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα. Εδώ συμπεριλαμβάνεται η εργασία του κεντρικού ομιλητή Σπύρου Πλουμίδα, στην οποία εξετάζονται οι πολιτικές εξελίξεις στη Θεσσαλία και ευρύτερα, που είχαν ως αφορμή την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917. Παράλληλα, αναλύονται ο τρόπος με τον οποίο έγινε η απαλλοτρίωση των αγροκτημάτων στη Θεσσαλία, ο ρόλος των «ειδικών» διανοομένων στον εκσυγχρονισμό των αγροτικών δομών, οι απόπειρες εκμηχάνισης της αγροτικής παραγωγής, η εμφάνιση και ο ρόλος των αγροτικών συνεταιρισμών, οι οποίοι λειτούργησαν ως κύριος μοχλός αλλαγής του γαιοκτητικού καθεστώτος, αλλά και οι εξελίξεις που οδήγησαν στο τέλος της μεγάλης ομογενειακής γαιοκτητικής παρουσίας στη Θεσσαλία.

Πληθυσμοί: Στην επόμενη ενότητα συμπεριλαμβάνονται εργασίες, οι οποίες ασχολούνται κατά κύριο λόγο με την ιδιομορφία του *θεσσαλικού πληθυσμιακού μείγματος* και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του την εποχή του Μεγάλου Πολέμου, τα οποία έχουν αφήσει ευδιάκριτα ίχνη μέχρι τις ημέρες μας. Κοντά λοιπόν στις αναφορές για τους ανθρώπους της πεδινής δυτικής Θεσσαλίας του 1917, εξετάζονται οι διαδρομές των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων της νοτιοδυτικής Μακεδονίας και του Ασπροποτάμου προς τους τόπους διαχείμασης της Θεσσαλίας. Οι εργασίες αυτές έχουν ως επίκεντρο έναν τρόπο ζωής και οργάνωσης της οικονομίας που έχει σταδιακά εγκαταλειφθεί μετά το 1917 και έχει αντικατασταθεί από τον αντίστοιχο που χαρακτηρίζει τη νεωτερικότητα.

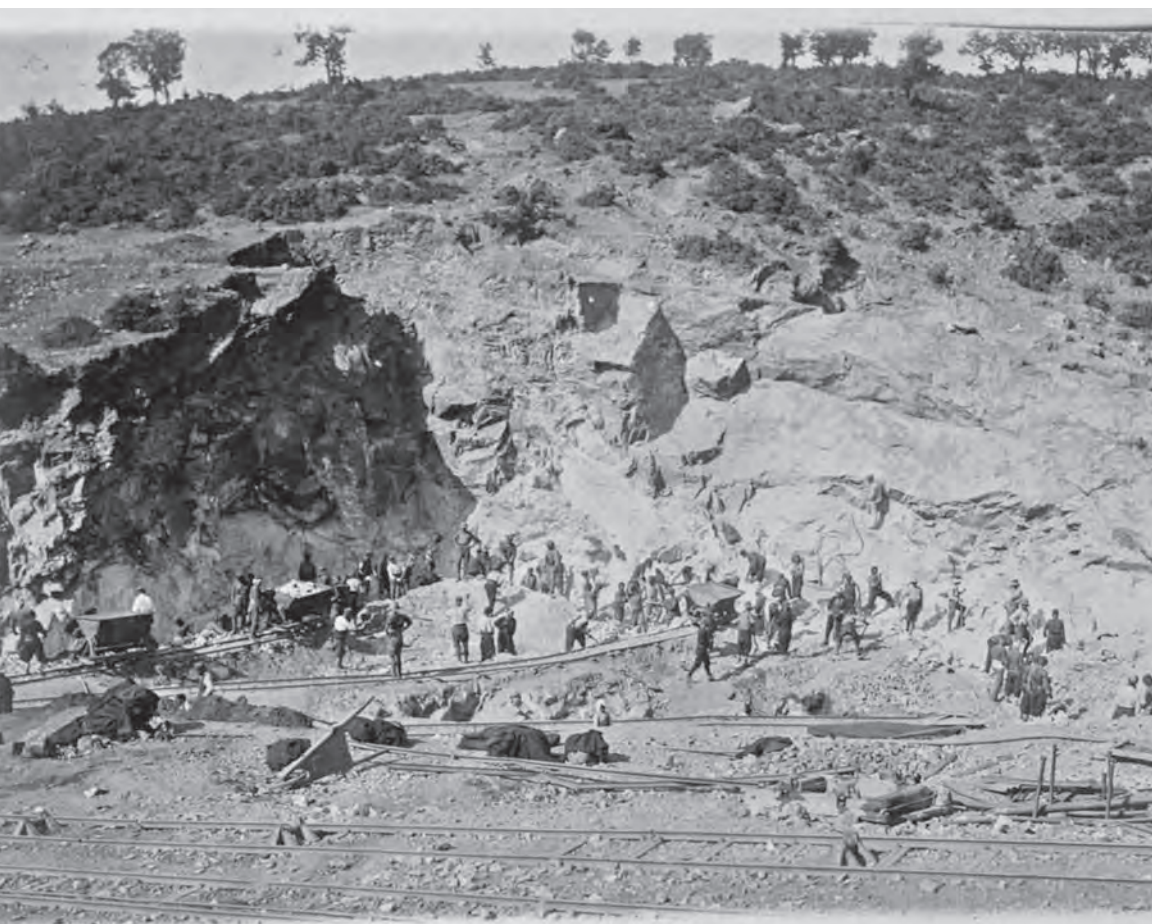
Πρόσληψη του 1917 σήμερα: Τέλος, δύο από τις εργασίες που παρουσιάστηκαν στις «ΔιαΘεσσαλικές Εκδηλώσεις» αφορούν στην πρόσληψη σήμερα των γεγονότων αυτών. Η πρώτη ασχολείται με την αναβίωση της «μάχης της σημαίας» και τον τρόπο με τον οποίο αυτή γίνεται αντικείμενο περιγραφής και σχολιασμού στα ψηφιακά κοινωνικά δίκτυα. Η δεύτερη αποτελεί μια αξιολογη προσπάθεια να αναπλαισιωθεί ένα από τα επεισόδια του 1917, και συγκεκριμένα το πρόβλημα του επισιτισμού στα Τρίκαλα, σε μια διδακτική πρόταση με εφαρμογή στο σχολείο.

Τα πέντε πολιτιστικά σωματεία που συμμετείχαν στη διοργάνωση των «ΔιαΘεσσαλικών Εκδηλώσεων», αλλά και οι επιμελητές του παρόντος τόμου ευελπιστούμε ότι έχουμε θέσει σοβαρά τις βάσεις για την έρευνα ζητημάτων θεσσαλικού ενδιαφέροντος. Ο στόχος μας είναι να προωθηθεί η ιδέα ότι η Θεσσαλία διαθέτει ενιαίο ιστορικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό χαρακτήρα και πως είναι καλό να συνεχιστεί η επιστημονική μελέτη του παρελθόντος της, ώστε να σχεδιαστεί με αισιοδοξία το μέλλον της.

Η παρούσα έκδοση δεν θα είχε υλοποιηθεί χωρίς τη στήριξη της Περιφέρειας Θεσσαλίας και την απόφαση του Περιφερειάρχη Θεσσαλίας Κώστα Αγοραστού να αναλάβει τη χρηματοδότησή της. Τον ευχαριστούμε ιδιαίτερα, καθώς και τον συνεργάτη του Αλέκο Πατουλιώτη για την άψογη συνεργασία. Επίσης, ευχαριστούμε την Εταιρεία Θεσσαλικών Μελετών, που πίστεψε από την αρχή στην προσπάθειά μας, καθώς και το ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», τη Μαρούλα Κλιάφα και τους Μίλτο και Βέρα Μπάτζιου, οι οποίοι συνέβαλαν καθοριστικά και αφιλοκερδώς στο να πλαισιωθεί αυτός ο τόμος με φωτογραφίες που θα βοηθήσουν τον αναγνώστη να βιώσει καλύτερα τη Θεσσαλία του 1917.

*Ιουλία Κανδήλα, Φωτεινή Λέκκα,
Αναστάσιος Μάτος, Γεώργιος Κοντομήτρος*

Κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου στο Βάσκιοι με τη συνδρομή των κατοίκων της περιοχής, υπό την επίβλεψη γαλλικών στρατευμάτων. (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ)

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Βλάσης Βλασίδης

ΕΠΙΚ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Η μνήμη του Μεγάλου Πολέμου (1914-1918) - Συγκλίσεις, αποκλίσεις και τοπικές ιδιαιτερότητες

Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ή, αλλιώς, Μεγάλος Πόλεμος είναι ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα στην ανθρώπινη Ιστορία. Το 1914 τελείωσε στην πράξη ο μακρύς 19ος αιώνας, ο οποίος ξεκίνησε το 1789 με τη Γαλλική Επανάσταση και ονομάστηκε εκ των υστέρων Belle Époque (καλή εποχή), μια εποχή ειρήνης, προόδου, ανακαλύψεων και εφευρέσεων. Η δολοφονία του αρχιδούκα Φερδινάνδου στο Σεράγεβο σηματοδότησε την έναρξη ενός αιώνα πολύ ταραγμένου, καθώς περιλαμβάνει τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918), τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1939-1945), τον ταραχώδη Μεσοπόλεμο (1919-1939), με πολλούς εμφυλίους και τοπικούς πολέμους, και την άνοδο στην εξουσία ακραίων ιδεολογικών κινημάτων, τον Ψυχρό Πόλεμο (1948-1989) και τον αντιαποικιακό αγώνα στην Ασία και την Αφρική (1947-1976). Στην Ευρώπη ουσιαστικά ολοκληρώθηκε με την πτώση του Τείχους του Βερολίνου και στον υπόλοιπο κόσμο με την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους στη Νέα Υόρκη και στο αμερικανικό Πεντάγωνο.

Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έλαβαν μέρος 42.000.000 άνθρωποι και οι απώλειες ξεπέρασαν τα 39.000.000 (στρατιώτες και πολίτες). Ήταν ένα πραγματικό σφαγείο, πρωτοφανές στα χρονικά έως τότε. Οι στρατοί πολεμούσαν κυρίως σε τέσσερα μέτωπα: στο δυτικό, στο ανατολικό, στο ιταλικό και το μακεδονικό μέτωπο.

Το μακεδονικό μέτωπο δημιουργήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 1915, όταν οι Αγγλογάλλοι αποβίβασαν στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη με σκοπό να σώσουν τον σερβικό στρατό, ο οποίος υποχωρούσε μετά την κυκλωτική ενέργεια Γερμανών, Αυστριακών και Βουλγάρων, και εξαιτίας της επιθυμίας των Γάλλων να δημιουργήσουν ακόμη ένα μέτωπο, ώστε να αναγκάσουν τη Γερμανία να μεταφέρει εκεί στρατεύματα και να χαλαρώσει την πίεση στο δυτικό μέτωπο.

Οι συμμετέχοντες σε αυτό αρχικά αποκλήθηκαν περιφρονητικά «κηπουροί της Θεσσαλονίκης», διότι οι επιχειρήσεις το 1917 και στις αρχές του 1918 ήταν περιορισμένες. Αντίθετα, στο δυτικό μέτωπο οι αντίπαλοι στρατοί παρέμεναν διαρκώς στα χαρακώματα γιατί δεν μπορούσαν να επιτεθούν χωρίς βαρύτατες απώλειες, ενώ στο ανατολικό μέτωπο οι απώλειες ήταν εκατομμύρια. Ωστόσο, η ιστορική μελέτη δείχνει ότι το μακεδονικό μέτωπο διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην

Γερμανικό ζέπελιν, το οποίο καταρρίφθηκε από τους Συμμάχους, μπροστά στον Λευκό Πύργο το 1916

ταχύτερη ολοκλήρωση των εχθροπραξιών. Τα αρχεία των δυνάμεων της Αντάντ δείχνουν ότι το καλοκαίρι του 1918 οι Σύμμαχοι εκπονούσαν σχέδια με σκοπό να οδηγήσουν τη Γερμανία σε συνθηκολόγηση την άνοιξη του 1919. Όμως, η σύρραξη δεν έφτασε τόσο μακριά, διότι στη φθινοπωρινή γενική επίθεση της Αντάντ στο Τσέρνα Ρέκα - Ντόμπρο Πόλιε, πάνω από την Αριδαία, έσπασε το μέτωπο και οι Σύμμαχοι προήλασαν. Στα δύο μεγάλα διεθνή συνέδρια που έγιναν στη Θεσσαλονίκη, κορυφαίοι ιστορικοί της Ευρώπης, όπως ο Hew Strachan, ο George Soutou, αλλά και ο Αμερικανός Jay Winter συμφώνησαν ότι η διάλυση του μακεδονικού μετώπου επιτάχυνε σημαντικά τη νίκη των Συμμάχων, κάνοντας μεγάλη οικονομία σε άνδρες και πολεμοφόδια.¹

Στον πόλεμο αυτόν, η Ελλάδα αρχικά ήταν ουδέτερη, εν συνεχεία όμως βίωσε τον Εθνικό Διχασμό. Το 1916, ο Ελευθέριος Βενιζέλος μετέβη στη Θεσσαλονίκη, δημιούργησε ένα δικό του ελληνικό κράτος και το έβαλε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Οι Μερραρχίες Σερρών, Αρχιπελάγους και Κρήτης, όλες από τις Νέες

Χώρες, έλαβαν μέρος στην πολεμική σύρραξη με επιτυχία. Όταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος εξορίστηκε, τότε η Ελλάδα έγινε εκ νέου ένα κράτος, εισήλθε εξ ολοκλήρου στον πόλεμο και δημιούργησε έναν νέο, σχετικά αξιόμαχο στρατό, που δεν είχε καταπονηθεί καθόλου και ο οποίος άλλαξε τις ισορροπίες στο μέτωπο. Επομένως, το 1918 οι ελληνικές δυνάμεις άλλαξαν την τύχη του πολέμου. Ο Γάλλος στρατηγός Guillaumat το είχε κατανοήσει, τον Μάιο του 1918, όταν οι Μεραρχίες Αρχιπελάγους, Κρήτης και Σερρών με την υποστήριξη του γαλλικού πυροβολικού κατέλαβαν την οχυρή τοποθεσία Σκρα ντι Λέγκεν, όπου είχαν αποτύχει τα προηγούμενα χρόνια οι άλλες δυνάμεις.

Η Σερβία ήταν ένας από τους νικητές των Βαλκανικών Πολέμων, καθώς είχε επεκταθεί προ τον Νότο, φτάνοντας στη σημερινή συνοριακή γραμμή Ελλάδας - FYROM (νυν Βόρεια Μακεδονία). Όμως, για τους Σέρβους η εθνική αποκατάσταση δεν είχε έλθει, καθώς μεγάλο μέρος όσων ζούσαν στη Βοσνία ήταν υπό αυστριακή κατοχή από το 1878. Επομένως, μπορεί να δέλησε το σερβικό κράτος να αποφύγει τον πόλεμο τον Αύγουστο του 1914, όμως, όταν αυτός κηρύχθηκε, οι Σέρβοι πολέμησαν για την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών τους από τον αυστριακό ζυγό.²

Οι Βούλγαροι, από την πλευρά τους, ήταν οι ηττημένοι των Βαλκανικών Πολέμων. Για αυτούς, ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος ήταν μια εθνική καταστροφή, και έτσι έχει μείνει στη βουλγαρική ιστοριογραφία (πρώτη εθνική καταστροφή). Έβλεπαν, λοιπόν, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως μια ευκαιρία να εκπληρώσουν τις εθνικές επιδιώξεις τους και να πάρουν τη ρεβάνς.³

Για τους Οθωμανούς, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι δεν αποτελούσαν εθνική καταστροφή, αλλά έδιωχναν τους Οθωμανούς από την Ευρώπη, όπου είχαν αποβιβάσει το 1354. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι, σε αντίθεση με ό,τι προβάλλεται στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία, οι χαμένοι των Βαλκανικών Πολέμων, Βούλγαροι και Τούρκοι, δεν είχαν αποδεχθεί κατ' ουσίαν τους όρους της Συνθήκης του Βουκουρεστίου του 1913. Η Βουλγαρία αντιδρούσε στην παραχώρηση της Καβάλας στην Ελλάδα και χρειάστηκε η παρέμβαση της συζύγου του βασιλιά Κωνσταντίνου, Σοφίας, στον αδελφό της, κάιζερ της Γερμανίας Γουλιέλμο, ώστε να το δεχθούν.⁴ Η δε Οθωμανική Αυτοκρατορία αντιδρούσε στην ελληνική κυριαρχία στα νησιά του Αιγαίου, και μάλιστα ετοιμαζόταν για πόλεμο με την Ελλάδα προκειμένου να τα ξανακερδίσει. Γι' αυτόν τον λόγο, η οθωμανική κυβέρνηση είχε παραγγείλει, στα τέλη του 1913, σε βρετανικά ναυπηγεία δύο dreadnoughts, τα «Sultan Osman-ı Evvel» και «Reşadiye», σκάφη με ισχυρή θωράκιση, μεγάλη δύναμη πυρός, σαφώς μεγαλύτερη από οποιοδήποτε άλλο πολεμικό πλοίο στην ανατολική Μεσόγειο (το πρώτο διέθετε 14 πυροβόλα των 12 ιντσών και το δεύτερο 4 πυροβόλα των 13,5 ιντσών, ενώ το «Αβέρωφ» ήταν εξοπλισμένο με 4 πυροβόλα των 9,2 ιντσών) και ταχύτητα ίδια με αυτήν του «Αβέρωφ». Έτσι, κατά πάσα πιθανότητα, αν δεν ξεσπούσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, θα είχαμε έναν τρίτο Βαλκανικό ή Ελληνοτουρκικό Πόλεμο. Τελικά, προέκυψε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και δύο πολεμικά σκάφη κατασχέθηκαν από το βρετανικό ναυτικό, που ονομάστηκαν «HMS Agincourt» και «HMS Erin».⁵

*Ο Ε. Βενιζέλος και ο ναύαρχος Κουντουριώτης υποδέχονται τον Γάλλο στρατηγό Sarrail.
(Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ)*

Η Ελλάδα συγκαταλεγόταν στους νικητές των Βαλκανικών Πολέμων. Είχε κατορθώσει να διπλασιάσει την έκτασή της, ενσωματώνοντας τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη, καθώς και τον πληθυσμό της. Σε μεγάλο βαθμό είχε εκπληρώσει τις εθνικές επιδιώξεις της για επέκταση στην ευρωπαϊκή ήπειρο και πλέον αυτές μεταφέρονταν προς Ανατολάς.

Το 1913 υπήρχαν η Παλιά Ελλάδα και οι Νέες Χώρες. Η ηγεσία και ο λαός αντιλαμβάνονταν ότι Ήπειρος και Μακεδονία δεν είχαν παρόμοια χαρακτηριστικά με τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας. Στελέχη της ελληνικής διοίκησης εκτιμούσαν ότι χρειαζόταν μεγάλη προσπάθεια για την οργανική ένταξή τους στην ελληνική επικράτεια. Πόσο δύσκολο ήταν αυτό; Αρκεί να αναφέρουμε ότι η Θεσσαλονίκη είχε Τούρκο δήμαρχο, τον Οσμάν Σαΐτ Χακί Μπέη έως τον Αύγουστο του 1916, ο οποίος μάλιστα έγινε εκ νέου δήμαρχος το 1920-1922, όντας αντιβενιζελικός.

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο δεν επιθυμούσαν να εισέλθει η Ελλάδα στον πόλεμο. Τα στρατιωτικά στελέχη εκτιμούσαν ότι ο ελληνικός στρατός δεν ήταν έτοιμος για ακόμα μια πολεμική σύγκρουση, οι δε νέοι θεωρούσαν ότι είχαν εκπληρώσει το χρέος τους προς την πατρίδα και ζητούσαν την αποστράτευσή τους. Επιπλέον, η καλή κοινωνία της Αθήνας ζητούσε επάνοδο στην κανονικότητα.

Η νοσοκόμα Άννα Μελά - Παπαδοπούλου γράφει στον συντάκτη της εφημερίδας *Εστία* και εκφράζει το παράπονό της για την απάθεια και την πολεμική αδράνεια ορισμένων συμπολιτών της:

Κηφισιά, 20 Ιουνίου 1913

Φίλε κύριε Συντάκτα,

Κανείς δεν συλλογίζεται πως υπάρχουν αξιωματικοί και στρατιώται που υπερασπίζονται με αυταπάρηση το δίκαιο του Ελληνισμού. Αυτοί δεν άλλαξαν, άλλαξαν όμως οι Αθηναίοι. Το δικό τους καθήκον εθεώρησαν λήξαν. Απηύδησαν οι κοσμοπολίται. Εστερήθησαν τον χειμώνα τους χορούς και άνοιξαν τα θερινά τα θέατρα. Εφρόντισαν διά τις νυκτερινές υπαίθριους μουσικές διασκεδάσεις. Επετάχθησαν οι λευκές σκουφίτσες και ποδιές, και αντικατεστάθησαν με τα τελευταία παριζιάνικα μοντέλα...

(...) Σε ξάλισα, φίλε μου κ. Συντάκτα, αλλά πονώ με την αδιαφορία και την απάθεια πολλών...

Με ιδιαίτεράν εκτίμησιν,

Η φίλη σας

Άννα Παπαδοπούλου⁶

Αυτή η κατάσταση επικρατούσε στην Παλιά Ελλάδα. Άπαντες ήταν αρνητικοί απέναντι στον πόλεμο, και βέβαια η ηγεσία της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, που ήταν πιστή στον Κωνσταντίνο. Όμως, τελικά, ο πόλεμος ήρθε στη βόρεια Ελλάδα και όσοι νόμιζαν ότι θα διεξαγόταν με τα μέσα με τα οποία πολέμησαν οι στρατοί στους Βαλκανικούς Πολέμους διαψεύστηκαν. Είδαν νέα φονικά όπλα και ξένα στρατεύματα. Περίμεναν να αντικρίσουν κομπούς Γάλλους και σνομπ Βρετανούς, αλλά έβλεπαν στρατιώτες και βοηθητικό προσωπικό με καταγωγή από την Καμπότζη, το Λάος, το Βιετνάμ, την Ινδία, το Πακιστάν, την Κύπρο, την Αίγυπτο, την Αλγερία, το Μαρόκο, τη Σενεγάλη, τη Μαδαγασκάρη, την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία και την Ιρλανδία. Η πρώιμη παγκοσμιοποίηση σε όλο της το μεγαλείο.

Κάθε λαός από όσους έλαβαν μέρος στον πόλεμο έχει τις δικές του αναμνήσεις και τη δική του οπτική και ερμηνεία. Για τους Γάλλους ήταν ο Μεγάλος Πόλεμος, που σταμάτησε τη γερμανική επίθεση και διέλυσε τη Γερμανική Αυτοκρατορία. Για τους Βρετανούς ήταν ένας πόλεμος που ξεκίνησε άσχημα, αλλά τελικά τους γέμισε με υπερηφάνεια, καθώς διέσωσαν την αυτοκρατορία τους και νίκησαν τους αντιπάλους. Οι Αμερικανοί τον είδαν ως το τέλος του Δόγματος Μονroe, δηλαδή της απομόνωσης και της αποστασιοποίησής τους από τις εξελίξεις εκτός αμερικανικής ηπείρου, και της εισόδου τους στην παγκόσμια πολιτική και οικονομική σκακιέρα. Οι Ιταλοί, λόγω των αυξημένων προσδοκιών, ένωσαν στο τέλος προδομένοι και εξαπατημένοι στη μοιρασιά από τους Αγγλογάλλους και, μετά την επικράτηση του φασισμού (1929), αναζήτησαν τη ρεβάνς.

Για τις Κεντρικές Δυνάμεις, η ήττα ήταν συντριπτική. Οι Γερμανοί και οι Αυστριακοί είδαν τις αυτοκρατορίες τους να διαλύονται και να δημιουργούνται γύρω τους νέα εθνικά κράτη. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο μεγάλος ασθενής του προηγούμενου αιώνα, απεδίωσε και από τις στάχτες του αναδύθηκαν το εθνικό κράτος των Τούρκων και άλλα αραβικά κράτη. Η δε επανάσταση των μπολσεβίκων, το 1917, θεωρήθηκε το σημαντικότερο γεγονός των αρχών του 20ού αιώνα, καθώς

Προετοιμασία σερβικών στρατευμάτων

γκρέμισε την τσαρική αυτοκρατορία και δημιούργησε μια πολιτική πραγματικότητα που άλλαξε τόσο τις οικονομικές σχέσεις όσο και τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων.

Για τα έθνη της κεντρικής Ευρώπης, το τέλος του πολέμου σήμανε τη χειραφέτησή τους και τη δημιουργία εθνικών κρατών, κάτι που άλλοτε αποτελούσε επιθυμία (Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Φινλανδία) και άλλοτε προέκυπτε ως τιμωρία και καταστροφή (Ουγγαρία). Οι βαλκανικοί λαοί είδαν τη συμμετοχή τους στον Μεγάλο Πόλεμο ως μέρος των εθνικών αγώνων. Έτσι, για τους Βουλγάρους εξελίχθηκε σε μια δεύτερη εθνική καταστροφή, για τους Σέρβους και τους Ρουμάνους συνιστούσε την εκπλήρωση των εθνικών στόχων τους, για τους Κροάτες ήταν αναγκαίο κακό, για τους Έλληνες η αρχή υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας.

Για τους Αυστραλούς και τους Νεοζηλανδούς, η συμμετοχή τους στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σηματοδότησε τη δική τους εθνογένεση. Για τα αποικιακά στρατεύματα, που ήλθαν στην Ευρώπη και πολέμησαν μαζί με τους Γάλλους και τους Βρετανούς, ήταν μια νέα πραγματικότητα. Οι βετεράνοι μπορεί να επέστρεψαν στις αποικίες των Αγγλογάλλων και να συνέχισαν εκεί τη ζωή τους, αλλά πλέον έβλεπαν αλλιώς τη θέση τους σε σχέση με τους αποικιοκράτες – η επόμενη γενιά, τα παιδιά τους, θα διεξήγαν με επιτυχία τους πολέμους της ανεξαρτησίας.

Όμως, η συμμετοχή στον πόλεμο δεν ήταν κάτι που είδαν όλες οι πολιτικές

ηγεσίες και οι λαοί με τον ίδιο τρόπο, ούτε ο πόλεμος άφησε τα ίδια βιώματα και εντυπώσεις. Πολλά κράτη και κοινωνίες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, βγήκαν διχασμένα από αυτόν. Μπορεί στην Κρήτη, στο Αιγαίο, στη Μακεδονία και τη Θράκη, δηλαδή στις Νέες Χώρες, οι εκεί Έλληνες να είδαν θετικά τη συμπαρατάξη με τους Αγγλογάλλους, δεν συνέβη όμως το ίδιο και στην υπόλοιπη, την Παλαιά Ελλάδα. Εκεί, οι κοινωνίες που είχαν στείλει τα παιδιά τους στους Βαλκανικούς Πολέμους επιζητούσαν την ειρήνη, τη διατήρηση της ομαλότητας. Για αυτούς, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ήταν ο στρατηλάτης των Βαλκανικών Πολέμων. Η μη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο ταυτιζόταν με τις δικές τους επιδιώξεις – τουλάχιστον της πλειοψηφίας. Έτσι, οι τοπικές κοινωνίες δεν είδαν με καθόλου καλό μάτι την αποδίβαση αγγλογαλλικών στρατευμάτων, την ξενική κατοχή και τις συγκρούσεις με τους επιστράτους. Μπορεί για τους Μακεδόνες Έλληνες η παρουσία της Αντάντ στη Μακεδονία να θεωρούνταν φυσιολογική και μέρος της τοπικής και της εθνικής Ιστορίας, αλλά στη νότια Ελλάδα η αποδίβαση των Αγγλογάλλων στο Φάληρο και οι συγκρούσεις με τους επιστράτους ήταν οι μόνες –αρνητικές– εικόνες του πολέμου.

Ακόμη και σήμερα, οι μνήμες είναι διαφορετικές στην Αθήνα, στην Πελοπόννησο, στη Λαμία και τη Θεσσαλία από αυτές στη Θεσσαλονίκη, στην Καβάλα, στην Κρήτη και τη Λήμνο. Στη Μακεδονία, στην Κέρκυρα και τη Λήμνο, όπου στρατωνίστηκαν και έδρασαν τα στρατεύματα της Αντάντ, εκτελέστηκαν πολλά έργα. Στη Λήμνο εγκαταστάθηκαν σε μια άγονη χερσόνησο, αλλά έφτιαξαν σιδηροδρομική γραμμή και αεροδρόμιο, στον χώρο του οποίου λειτουργεί το σημερινό αεροδρόμιο, λιμάνια, δύο νοσοκομεία, θερμά λουτρά κ.ά. Στη Μακεδονία έστρωσαν περισσότερα από 1.200 χλμ. σιδηροδρομικών γραμμών, έφτιαξαν αμαξιτούς λιθόστρωτους δρόμους που λειτούργησαν ως κύριο οδικό δίκτυο έως τη δεκαετία του 1970, αποξήραναν έλη, άνοιξαν κανάλια ύδρευσης και δημιούργησαν δίκτυα για τη μεταφορά καθαρού νερού, δίνοντας εργασία σε σχεδόν 10.000 άτομα επί πληρωμή. Ήταν αυτοί που έσβησαν τη μεγάλη πυρκαγιά, η οποία εξαφάνισε το 70% της Θεσσαλονίκης τον Αύγουστο του 1917, και αυτοί που εκπόνησαν το νέο πολεοδομικό σχέδιο. Στα δε στρατόπεδα που είχαν δημιουργήσει γύρω από τη Θεσσαλονίκη στεγάστηκαν οι πρόσφυγες που ήρθαν στη Μακεδονία πρώτα από τη Σοβιετική Ένωση, το 1918-1919, και στη συνέχεια από τη Μικρά Ασία.

Οι Αγγλογάλλοι κάθε εβδομάδα έφερναν χιλιάδες τόνους σιτάρι, κριθάρι και καλαμπόκι από τις κτήσεις τους, καθώς και κάρβουνο, προκειμένου να ταΐσουν τα συμμαχικά στρατεύματα, τον ελληνικό στρατό, τον πληθυσμό της πόλης και τους 70.000 πρόσφυγες της μακεδονικής υπαίθρου. Υπάρχουν τα συμβόλαια που είχαν υπογράψει με τον αλευρόμυλο Αλλατίνη, ο οποίος λειτουργούσε ασταμάτητα.⁷ Αν αναλογιστούμε ότι στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα στρατεύματα κατοχής συγκέντρωναν τα τρόφιμα και άφηναν τους πληθυσμούς στις πόλεις να πεθαίνουν από την πείνα, τότε διαπιστώνουμε πόσο διαφορετική ήταν η κατάσταση κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν υπήρξε πρόνοια για τους αμάχους και τους ντόπιους.

Επομένως, η παρουσία των Συμμάχων είχε θετικές συνέπειες στα νησιά και στη Μακεδονία σε όλα τα επίπεδα. Τότε, ο τοπικός πληθυσμός δεν μπορούσε

να εκτιμήσει τις συνέπειες της παρουσίας και της δραστηριότητας των Αγγλο-γάλλων, έβλεπε όμως τις αλλαγές στην καθημερινότητά του, και αυτές διατηρεί στη μνήμη του.

Η Θεσσαλία, σιτοβολώνας του ελληνικού κράτους εκείνη την εποχή, ήταν μια καλή πηγή τροφοδοσίας για τα στρατεύματα της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη, κάτι που προκάλεσε μεγάλη ανησυχία στους τοπικούς πληθυσμούς, οι οποίοι φοβήθηκαν ότι θα πεινάσουν. Η παρουσία των Γάλλων στη Θεσσαλία φόβιξε τους ντόπιους ότι θα χάσουν τη σοδειά τους και πως θα υπήρχαν περιορισμοί στην τροφοδοσία των πόλεων.⁸ Αυτό θυμούνται οι Λαρισαίοι τα επόμενα χρόνια και η μνήμη, έστω ξεθωριασμένη, διατηρείται έως σήμερα.

Όμως, οι Λαρισαίοι θυμούνται και κάτι άλλο: μια μάχη, τον Μάιο του 1917, μεταξύ του 1/38 Ευζωνικού Τάγματος και Γάλλων λογχοφόρων από τις αποικίες (επρόκειτο μάλλον για καταδίωξη), η οποία κατέληξε σε σφαγή πολλών στρατιωτών του 1/38. Ήταν μια μάχη που δεν επεδίωξε κανείς από τους εμπλεκόμενους, για την οποία οι ιστορικές πηγές, τουλάχιστον από ελληνικής πλευράς, είναι πολύ περιορισμένες. Ούτε τα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών μάς διαφωτίζουν ούτε εκείνα της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού για το 1/38 μάς δίνουν πολλές πληροφορίες – δεν αναφέρουν καν τα ονόματα των νεκρών. Υπάρχει μια μετάφραση από το περιοδικό *Revue Historiques de l' Armee* για την τύχη της σημαίας του 1/38 Τάγματος. Στα αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, στον φάκελο του σχηματισμού του τάγματος, υπάρχει η εξής αναφορά:

«Τον Μάιο του 1917, της Λαρίσης καταληφθείσης υπό των Γάλλων, το Σύνταγμα, όπως αποφύγη την εις τούτους παράδοσίν του, απεχώρησε προς Μαζούρλο μετά βραχείαν αντίστασιν κατά των ενοχλούντων Γάλλων παρά την σιδ. γραμμήν, χωρίς να αποφύγη ταύτην εκεί και μεθ' ο διελύθη, φυλακισθέντος του μεγαλύτερου μέρους της δυνάμεώς του εν ταις φυλακαίς Αικατερίνης και Λιτοχώρου μέχρι του Αυγούστου 1917.

»Τον Αύγουστον του 1917, οι φυλακισθέντες, μεταφερθέντες εις Αθήνας, αφέθησαν ελεύθεροι και το Σύνταγμα, ανασυγκροτηθέν εκεί, επανήλθεν εις την έδραν του (Λάρισσαν)».⁹

Το γεγονός αυτό, το οποίο προσώρας έχει καταγραφεί πλημμελώς, έχει χαραχθεί στη μνήμη των Λαρισαίων με εντελώς αρνητικό τρόπο. Είναι από τις περιπτώσεις όπου τα στοιχεία λείπουν και επικρατούν οι εντυπώσεις και τα συναισθήματα, που υπερισχύουν των γεγονότων στη μνήμη μας.

Ποια είναι η διαφορά της Ιστορίας από τη μνήμη; Κάθε ιστορικός, ανάλογα με τη σχολή Ιστορίας που ακολουθεί, δηλαδή εκείνη του ρεαλισμού, του κονστρουκτιβισμού, των Annales, του μαρξισμού κ.ά., θα δώσει τη δική του απάντηση. Όμως, σε γενικές γραμμές, με τον όρο «ιστορία» εννοούμε τη συστηματική μελέτη του παρελθόντος, εστιασμένη κυρίως στην ανθρώπινη δραστηριότητα. Η Ιστορία μελετά κυρίως γραπτές πηγές που μας δίνουν πληροφορίες για το παρελθόν. Η μελέτη των γεγονότων περιλαμβάνει την καταγραφή τους, αλλά και τα αίτια που οδήγησαν σε αυτά, όπως και τους γενικούς νόμους της ιστορικής εξέλιξης. Η μελέ-

Γάλλοι στρατιώτες στο μακεδονικό μέτωπο. (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ)

τη του ιστορικού παρελθόντος γίνεται συνήθως από ιστορικούς, οι οποίοι ερευνούν σε αρχειακές πηγές και σε δημοσιεύματα της εποχής.

Αντίθετα, η μελέτη της μνήμης είναι πιο σύνθετη καθώς αποτελεί μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Η μνήμη διακρίνεται σε επίσημη, κοινωνική και ατομική. Η επίσημη μνήμη πολύ συχνά αναπροσαρμόζει το παρελθόν με βάση τις ανάγκες του παρόντος, σύμφωνα με τις εξελίξεις ή την ιστορική συγκυρία. Κύριο ρόλο στη διαμόρφωση της επίσημης μνήμης παίζουν οι φορείς εξουσίας και τα άτομα ή οι ομάδες που θέλουν να διαμορφώσουν μια αντίληψη της σύγχρονης κοινωνίας για το ιστορικό παρελθόν, συνήθως χωρίς αποκλίσεις.¹⁰ Σύμφωνα με τους Jay Winter και Emmanuel Sivan, η συλλογική μνήμη «είναι δημόσια ανάμνηση. Είναι η πράξη της συλλογής κομματιών από το παρελθόν και η (συν)ένωσή τους δημοσίως. Το κοινό είναι η ομάδα που παράγει, εκφράζει και χρησιμοποιεί τη συλλογική μνήμη. Η συλλογική μνήμη κατασκευάζεται μέσω της δράσης ομάδων και ατόμων».¹¹ Για τον Alon Confino, συλλογική μνήμη «είναι η διερεύνηση μιας συλλογικής ταυτότητας που μια ομάδα χρησιμοποιεί για να ενώσει τα μέλη της, τα οποία –κατά τα άλλα– έχουν διαφορετικά συμφέροντα και κίνητρα».¹²

Ο κόσμος βλέπει και κρίνει αυτό που αντιλαμβάνεται άμεσα, αυτό που ζει, όχι αυτό που θα συμβεί μελλοντικά. Στη Μακεδονία, ο πληθυσμός έκρινε θετικά την παρουσία των Συμμάχων. Αντίθετα, στην υπόλοιπη Ελλάδα, όπως στη Θεσσαλία, που γνώρισε μόνο την επιβολή με τα όπλα, και στην Αθήνα με τους βομβαρδισμούς των πολεμικών πλοίων και τις μάχες με τους επιστράτους του Κωνσταντίνου, οι εντυπώσεις ήταν αρνητικές, και αυτό έχει περάσει στη συλλογική μνήμη: δηλαδή, τα άτομα και οι κοινωνίες συχνά αντιλαμβάνονται και θυμούνται το έλασσον, επειδή είναι μπροστά τους, το έζησαν, και απορρίπτουν τη μεγάλη εικόνα.

Θυμούνται στη Λάρισα τη σφαγή των ευζώνων, αλλά δεν κατανοούν ότι οι αλλαγές των Βαλκανικών Πολέμων επικυρώθηκαν στην πράξη με τις συνθήκες ειρήνης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Συμβαίνει μόνο στη Λάρισα αυτό; Όχι, βέβαια. Ακόμη και στη Μακεδονία πολλές φορές οι κάτοικοι γκρίνιαζαν για τις δυσκολίες στην καθημερινότητά τους, αγνοώντας ότι εκείνη την εποχή κρινόταν η τύχη της ανθρωπότητας και πως σε άλλες περιοχές της Ευρώπης μπορεί οι απώλειες να ήταν 30.000 στρατιώτες κάθε ημέρα ή ότι η γη θα γινόταν ξανά καλλιεργήσιμη μετά το 1950. Στην Αριδαία, οι χωρικοί διαμαρτύρονταν, διότι δεν μπορούσαν να πάνε καθημερινά στην πόλη για να πουλήσουν το γάλα τους («ξινίζει και το πετάμε»), την ώρα που μετακινούνταν τα στρατεύματα για τις επιθέσεις στα γύρω βουνά, ενώ στην Άψαλο της Αριδαίας οι ντόπιοι (600 άτομα), προκειμένου να δεχθούν να καταταγούν στον ελληνικό στρατό το 1917, ζητούσαν να εγκατασταθεί στην περιοχή τους ένα σύνταγμα, δηλαδή 2.000 άτομα, για να μη διγούν η τιμή και η υπόληψη των γυναικών τους από τους Σέρβους στρατιώτες. Ο κατάλογος παρόμοιων αναφορών είναι μεγάλος.¹³

Αυτό που συνέβη στη Λάρισα ήταν ένα μικρό επεισόδιο μεσούσης μιας πολεμικής σύρραξης η οποία καθόρισε το μέλλον της ανθρωπότητας. Τα 80 άτομα που σκοτώθηκαν, διότι ο διοικητής τους αγνόησε τις διαταγές, αν ήταν 100 χλμ. βορειότερα θα θεωρούνταν παράπλευρη απώλεια μάλλον μικρού μεγέθους, στο μέτωπο θα γινόταν απλή αναφορά του, και στο Δυτικό ή στο Ανατολικό Μέτωπο ανάξιο αναφοράς – διότι η εκεί καθημερινότητα ήταν πολύ πιο σκληρή, ένα πραγματικό σφαγείο.

Επομένως, οι τοπικοί πληθυσμοί στη Λάρισα, στην Καρδίτσα, στην Αθήνα, στην Ιτέα και αλλού έχουν κάθε λόγο να θυμούνται τα πολεμικά συμβάντα, τα απλά γεγονότα, τους νεκρούς τους, είτε ήταν με τους νικητές είτε με τους ηττημένους ή δεν συμφωνούσαν με τις τελικές επιλογές του ελληνικού κράτους. Καθένας έχει δικαίωμα να τιμά τους νεκρούς του. Σήμερα, στην Κρήτη υπάρχουν μνημεία, που έχουν δημιουργηθεί από τους Γερμανούς, οι οποίοι μνημονεύουν τους νεκρούς στρατιώτες και αξιωματικούς τους. Το γερμανικό μνημείο στα Φλώρια «βλέπει» το ελληνικό μνημείο, που τιμά τους εκτελεσθέντες από τους ναζί, και το επόμενο χωριό είναι η Κάνδανος, η οποία ξεκληρίστηκε από τους Γερμανούς.

Καθένας έχει δικαίωμα στη μικροϊστορία του. Ωστόσο, θα πρέπει να τη βλέπει μέσα στο γενικό πλαίσιο και όχι αυτόνομα. Θα πρέπει να σέβεται τα ιστορικά γεγονότα και όχι να επιδιώκει την αναθεώρηση του ιστορικού παρελθόντος, την εκ νέου ερμηνεία του, χωρίς περαιτέρω στοιχεία, μόνο και μόνο επειδή δεν τον βολεύει ή επειδή θέλει να δικαιολογήσει τις δικές του πολιτικές επιλογές στο παρόν.

Η μνήμη πρέπει να είναι σεβαστή. Οφείλουμε να θυμόμαστε και να σεβόμαστε. Όμως, η μνήμη, ατομική και συλλογική, δεν μπορεί και δεν πρέπει να αλλάξει το ιστορικό παρελθόν. Άλλο η μνήμη και τα συναισθήματα, άλλο η Ιστορία και το ιστορικό παρελθόν. Και όπως ζητάμε σεβασμό στη μνήμη, ανάλογο σεβασμό –ίσως και περισσότερο– πρέπει να επιδεικνύουμε για το ιστορικό παρελθόν.

1. Georges-Henri Soutou: "La strategie periphurique dans le contexte de la Grande Guerre", In International Conference "The Salonica Front in World War I" Thessaloniki, October 22-24, 2015. Jay M. Winter, "The Second Great War, 1917-1923", International Conference "The Macedonian Front 1915-1918: Politics, Society and Culture in time of War, Thessaloniki May 10-13, 2018. Sir Hew Strachan, "How did the First World War end? The role of the Salonika front", International Conference "The Macedonian Front 1915-1918: Politics, Society and Culture in time of War, Thessaloniki May 10-13, 2018.
2. Milovoje Alimpić, Solunski Front, Βελιγράδι, 1967. Milan Ristović, "The Macedonian (Salonica) Front in Serbian and Yugoslav Historiography", The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War. Proceedings of the International Conference organized by the Institute for Balkans Studies and the National Research Foundation "Eleftherios K. Venizelos", Thessaloniki 16-18 April 2002, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 433-434.
3. Bozhidar Dimitroff, Voinite za natsionalno obedinenie, 1912-1913, 1915-1918, Σόφια, 2001. Velitsko Georgieff, Balgarskata inteligentsija i natsionalnata kauza v parvata svetovna vojna, Σόφια, 2000, σ. 5-6. Vlasis Vlasidis, "Great War and the Balkans. The use of memory in Bulgaria and in Greece", Etudes Balkaniques, LI, 1 (2015), 242-255.
4. Richard Hall, The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War, Cambridge, 2002, p.
5. Serhat Guvenc, "The Significance of Lemnos in the Gallipoli Campaign: The Turkish Perspective" Zisis Fotakis (ed.), The First World War in the Mediterranean and the role of Lemnos, Athens, Herodotus, 2018, pp.
6. Αντώνης Θ. Σταυρίδης (επιμ.), Άννα Μελά Παπαδοπούλου, *Εκεί που δεν πεθαίνουν οι άνθρωποι*, Αθήνα, 2008.
7. Vlasis Vlasidis, "Feeding the armies", International Conference "The Macedonian Front 1915-1918: Politics, Society and Culture in time of War, Thessaloniki May 10-13, 2018.
8. Βασίλης Πλατής, «Καθημερινή ζωή στην πόλη της Λάρισας και στα χωριά του κάμπου το καλοκαίρι του 1917: διατροφικά προβλήματα και διαβίωση του πληθυσμού».
9. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, φακ. 383, υποφ.Α Α/Α ΙΜΙ, Ιστορία του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων (Νυν 1/38 ΔΤΕ) της 31/01/1923 για την περίοδο 01/09/1912 έως 31/01/1923, σ. 4.
10. David Lowenthal, The Past is a Foreign Country, Καίμπριτζ, 1988. David Cannadine, "The context, performance and meaning of ritual: the British Monarchy and the invention of tradition, c.1820-1977", στο Eric Hobsbawm, Terence Ranger (επιμ.), The Invention of Tradition, Καίμπριτζ, 2012 σ.101-165 και Eric Hobsbawm, "Mass-producing traditions: Europe, 1870-1914", στο ίδιο σ.263-307.
11. Jay Winter & Emmanuel Sivan, War and Remembrance in the Twentieth Century, Καίμπριτζ, 1999, σ. 6.
12. Alan Confino, "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", The American Historical Review, 102/5 (1997), 1386-1403.
13. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος (ΙΑΥΕ/ΚΥ), 1918, Α/5-Α/5/VIII, Ζητήματα Καρατζόβας, Παρεκτροπαί σερβικού στρατού, Λεκκός προς Υπ. Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 24 Ιουλίου 1918, αρ. 397.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης και ο Παναγιώτης Δαγκλής επιθεωρούν ελληνικές μονάδες, τον Δεκέμβριο του 1916, στη Θεσσαλονίκη

Δομικά χαρακτηριστικά του Εθνικού Διχασμού

ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ διακριτικά γνωρίσματα, το οποίο διατρέχει διαχρονικά τον ελληνικό 20ό αιώνα, είναι, πέραν πάσης αμφιβολίας, το φαινόμενο του εθνικού διχασμού – ή, μάλλον, εκείνο των δύο Εθνικών Διχασμών, που έφεραν αντίστοιχα αντιμέτωπους μεταξύ τους βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, αριστερούς και εθνικόφρονες. Μάλιστα, για κάποιο χρονικό διάστημα (δεκαετία του '20 και πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '30), οι δύο Διχασμοί εξελίσσονταν επάλληλα, ακολουθώντας, ωστόσο, αντίστροφη φορά – φθίνουσα πορεία ο πρώτος, ανοδική ο δεύτερος. Πρόκειται για μια διαπλοκή, στην οποία ολόκληρη η περίοδος του ελληνικού Μεσοπολέμου οφείλει τη μοναδική ιδιαιτερότητά της, πραγματική πρόκληση για έναν ιστορικό ερευνητή.

Το ζητούμενο εδώ είναι να αναζητηθεί μια απάντηση στα ακόλουθα ερωτήματα: 1) Τι ακριβώς είναι ο πρώτος Εθνικός Διχασμός; 2) Από τι είδους ερμηνείες συνοδεύεται; Η κατάσταση που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αποτελεί πραγματική πρόκληση στη λογική. Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει στη μακρόχρονη Ιστορία του τόπου άλλη χρονική περίοδο που να περικλείει τόσο πολλές αντιφάσεις και ανακολουθίες.

Η πολυπλοκότητα του φαινομένου δεν πρέπει, ωστόσο, να εκπλήσσει. Τα πολιτικά πάθη, οι συνεχείς παραβιάσεις της συνταγματικής νομιμότητας, η επαναστατική διάσταση του βενιζελικού καθεστώτος της Θεσσαλονίκης, η μετατροπή του βορειοελλαδικού χώρου σε πεδίο εχθροπραξιών, οι παρεμβάσεις του συμμαχικού παράγοντα ως ρυθμιστή των εσωτερικών ισορροπιών με προκλητικές μεθόδους καταστολής είναι εύκολο να θρουν εξήγηση. Προκειμένου να το πράξει κανείς, είναι υποχρεωμένος να εισέλθει σε μια διαδικασία ανάλυσης του ελληνικού προβλήματος της περιόδου, προσπαθώντας να απομονώσει και να αξιολογήσει, ένα προς ένα, τα συστατικά στοιχεία του συνονθυλεύματος.

Ο Εθνικός Διχασμός διαθέτει αναμφίβολα όλα τα παραπάνω διακριτικά γνωρίσματα. Οι κορυφώσεις, συχνά δραματικές, που γνωρίζει στη διάρκεια των ετών 1914-1918 έχουν συμβάλει στην εμπέδωση μιας μερικής –αν όχι εσφαλμένης– αντίληψης αναφορικά με τον ορισμό του φαινομένου. Το σχετικό σκεπτικό, επιλέγοντας

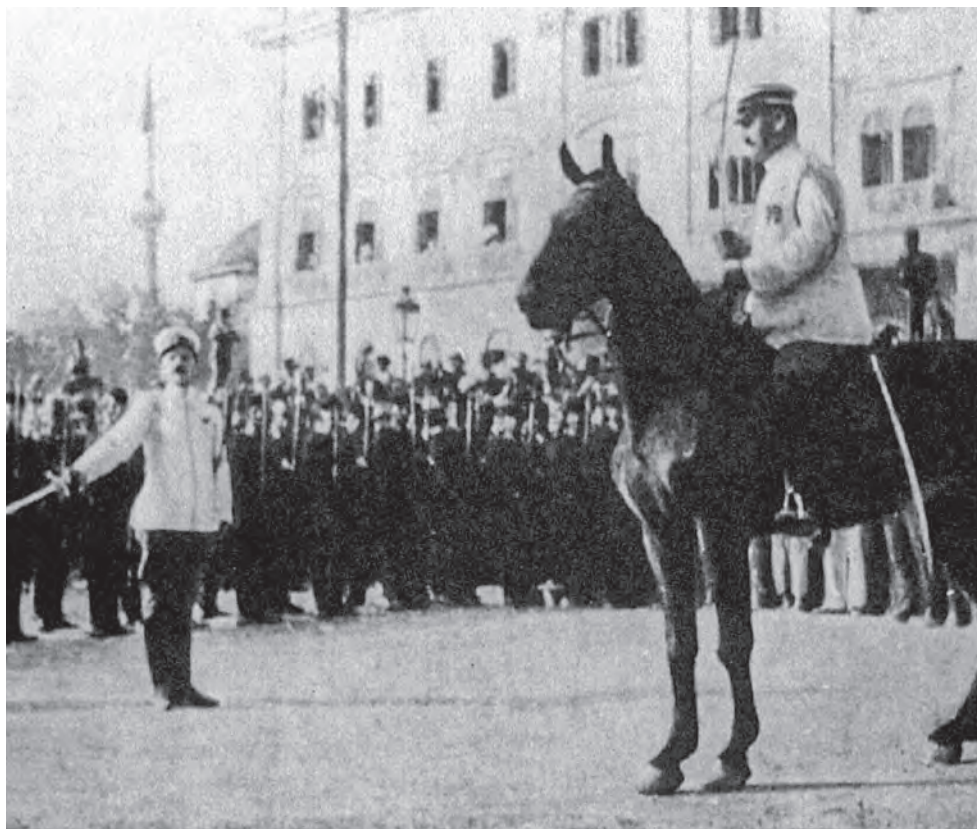
ως αφετηρία την κρίση του 1914, θεωρεί ως θεμελιώδη παράμετρο του Εθνικού Διχασμού το πρόβλημα της στάσης, την οποία η Ελλάδα όφειλε να υιοθετήσει έναντι της ευρωπαϊκής –και αργότερα παγκόσμιας– θεώρησης των πραγμάτων. Υπό αυτή την έννοια, ο Εθνικός Διχασμός δεν είναι τίποτε άλλο από μια αντιπαράθεση μεταξύ των οπαδών της συμμετοχής της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό του ενός από τους δύο αντιμαχόμενους συμμαχικούς συνασπισμούς (συγκεκριμένα, εκείνον της τριπλής και μετέπειτα Τετραπλής Συνεννόησης) και των οπαδών της σύμπραξης με το αντίπαλο στρατόπεδο. Οι τελευταίοι αναγκάστηκαν τελικά να περιχαρακωθούν πίσω από την επίφαση μιας χαλκευμένης ουδετερότητας.

Μια συνακόλουθη ερμηνεία θέλει τον Εθνικό Διχασμό σαν μια προσωπική αντιπαράθεση ανάμεσα στους ηγέτες των δύο παραπάνω παρατάξεων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ισχυρή προσωπικότητα και η ιδιουσυγκρασιακή συμπεριφορά αμφοτέρων δημιουργούν προϋποθέσεις για μια παρερμηνεία αυτού του είδους. Συχνότερα, πάντως, ο Εθνικός Διχασμός προβάλλει σαν ένας συγκερασμός των παραπάνω αντιλήψεων. Εμφανώς λιγότεροι αριθμητικά είναι όσοι προσδίδουν στο φαινόμενο τη διάσταση που τόσο μεγάλη ανάγκη έχει, προκειμένου να μπορέσει να «αναπνεύσει»: εκείνη της απόστασης και της διαχρονικότητας. Αν υποτεθεί ότι την περίοδο 1914-1918 (η επιλογή της καταληκτικής ημερομηνίας είναι

σχετική και ανταποκρίνεται αποκλειστικά και μόνο στο γεγονός ότι τότε τερματίζεται ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος) λαμβάνει χώρα απλά μία από τις πολλές κορυφώσεις του φαινομένου και εφόσον καταφέρει κανείς να αποδεσμευτεί από όποια επιρροή είναι ικανή να ασκήσει η γοητεία (στον αντίποδα η μία της άλλης) των δύο πρωταγωνιστών, τότε προκύπτει μια νέα πραγματικότητα: το αιώνιο φαινόμενο της αντιπαράθεσης μεταξύ δύο διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Πρόκειται για την παραδοσιακή ολιγαρχία και τη διαρκώς ανερχόμενη αστική τάξη, οι οποίες έχουν τη δική τους, ξεχωριστή κοσμοαντίληψη, σε έναν διαρκή αγώνα για τη διεκδίκηση, την άσκηση και τον έλεγχο της εξουσίας. Επομένως, σε βάθος χρόνου, το φαινόμενο δείχνει να υπερφαλαγγίζει τη συγκεκριμένη συγκυρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και όποια χαρισματική έλξη ασκούν οι προσωπικότητες των Ελευθερίου Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου. Εδώ, η διεύρυνση του χρονικού ορίζοντα

Το πρωτοσέλιδο του γαλλικού περιοδικού *Le Petit Journal* της 29ης Οκτωβρίου 1916, με τη χαρακτηριστική λεζάντα «Ο μεγάλος Έλληνας πατριώτης»

Ο λοχαγός Νικόλαος Σαρράς, μπροστά στο Διοικητήριο, αναγγέλλει την κήρυξη του Κινήματος της Εθνικής Αμύνης. (Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960, Εξάντας, 1994, Φωτ. Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης)

εκπλήσσει με το μέγεδός της. Οι καταβολές του φαινομένου ανέρχονται στο δεύτερο ήμισυ του προπερασμένου αιώνα, η δε καταληκτική ημερομηνία (κάπου μεταξύ του αποτυχημένου βενιζελικού κινήματος του Μαρτίου του 1935 και της επιβολής, έναν χρόνο αργότερα, του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου) ξεπερνά κατά πολύ τη φυσική παρουσία του ενός από τους πρωταγωνιστές (ως γνωστόν, ο Κωνσταντίνος πέθανε στις αρχές της δεκαετίας του '20) και σχεδόν συμπίπτει με την απώλεια του άλλου (ο Βενιζέλος απεβίωσε την άνοιξη του 1936). Υπό αυτό το πρίσμα, η κρίση του 1914 απλώς προσέφερε τη δυνατότητα αναζωπύρωσης του φαινομένου του Εθνικού Διχασμού, και μάλιστα ύστερα από τη σύντομη παρένθεση της περιόδου των Βαλκανικών Πολέμων, με αποτέλεσμα το τελευταίο να εκδηλωθεί πλέον στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και όποιων επιλογών της ελληνικής διπλωματίας. Απόδειξη του συγκυριακού τής όλης υπόθεσης αποτελεί το γεγονός ότι αργότερα, την εποχή του Μεσοπολέμου, άξονας της ίδιας αντιπαράθεσης υπήρξε το Πολιτειακό. Επομένως, μέσα σε μια διαλεκτική σχέση αιτίου - αιτιατού, την έννοια της διάρκειας διεκδικεί επάξια το φαινόμενο του Εθνικού Διχασμού.

Επιστολικό δελτάριο της περιόδου του Εθνικού Διχασμού (6 Μαΐου 1917), στο οποίο εικονίζονται οι οπαδοί του Ελ. Βενιζέλου που διαδηλώνουν κατά της μοναρχίας. (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»)

Κάθε ιστορικό φαινόμενο απαρτίζεται από σταθερές και από μεταβλητές. Η ύπαρξη ενός ηφαιστείου είναι μια σταθερά. Η περιστασιακή έκρηξη του τελευταίου αποτελεί μια μεταβλητή. Σταθερά στην περίπτωση του πρώτου Εθνικού Διχασμού είναι η κοινωνικοπολιτική αντιπαράθεση, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Πρόκειται για ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας, κυρίως όμως είναι ένα φαινόμενο αποκλειστικά ελληνικής εσωτερικής φύσης.

Αντίθετα, η συγκυριακή ιδιαιτερότητα αντιστοιχεί στη διεθνή παράμετρο. Ο πόλεμος και οι ανάγκες, οι οποίες ανακύπτουν από τη διεξαγωγή του, προσδίδουν νέες, πρωτόγνωρες διαστάσεις στο φαινόμενο του Εθνικού Διχασμού. Η δεαματική αναβάθμιση της γεωπολιτικής αξίας του ελλαδικού χώρου και η ένταξη του στον όλο πολεμικό σχεδιασμό της περιόδου εισάγουν ρυθμούς και διαμορφώνουν συμπεριφορές, που ξεπερνούν κατά πολύ την ελληνική πραγματικότητα. Η αιφνίδια ανάμειξη του διεθνούς (κυρίως συμμαχικού) παράγοντα επιδρά καταλυτικά στις εσωτερικές αντιπαραθέσεις, οδηγώντας την κατάσταση σε μια φαινομενική (πάντοτε σύμφωνα με τις ανάγκες του πολέμου) επίλυση του προβλήματος του Εθνικού Διχασμού, τον Ιούνιο του 1917, με την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και την εγκατάσταση του Βενιζέλου ως πρωθυπουργού του εκ νέου ενωμένου ελληνικού κράτους, χάρη στην ισχύ και μόνο των συμμαχικών όπλων.

Συνεπώς, μεταξύ 1914 και 1918 έλαβε χώρα ακόμα μία διαπλοκή, τη φορά αυτή ανάμεσα σε δύο αυτοτελή και αυτοδύναμα ιστορικά φαινόμενα, καθένα από τα οποία ξεκίνησε από εντελώς διαφορετικό σημείο εκκίνησης. Ωστόσο, τέμνονται κάποια στιγμή στην όλη πορεία τους μέσα στον χρόνο, από καθαρή τύχη και μόνο. Από αυτή τη στιγμιαία επικάλυψη προκύπτει μια εκρηκτική κατάσταση, πραγματική πρόκληση στη λογική: πολιτικά πάθη, επαναστατικά κινήματα, συνεχείς παραβιάσεις της συνταγματικής νομιμότητας από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, μετατροπή του βορειοελλαδικού χώρου σε πεδίο εχθροπραξιών, παρεμβάσεις του διεθνούς παράγοντα ως ρυθμιστή των ελληνικών εσωτερικών πραγμάτων κοκ. Από γενέσεως ελληνικού κράτους, δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να εντοπίσει άλλη χρονική συγκυρία εξίσου βεβαρημένη με εντάσεις, αντιφάσεις και ανακολουθίες. Όμως, όσο εξωπραγματικά και αν ηχούν, όλα αυτά βρίσκουν εξήγηση, εφόσον το ερμηνευτικό σχήμα που υιοθετείται δεν είναι απλώς εκείνο της διενέργειας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και όποιων παρενεργειών του τελευταίου στον ελλαδικό χώρο, αλλά εκείνο της στιγμιαίας διαπλοκής μεταξύ δύο ετερογενών ιστορικών φαινομένων.

Τελευταίο σημείο, άξιο μνείας μέσα σε αυτό το διαταραγμένο περιβάλλον, είναι η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, και ειδικότερα εκείνων οι οποίες συγκροτούσαν τον συνασπισμό της Τετραπλής Συνεννόησης (Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία, Ιταλία). Η τακτική που υιοθέτησαν έναντι των ελληνικών Αρχών παραπέμπει ευθέως στην «πολιτική της κανονιοφόρου»: στρατιωτική κατάληψη εδαφών, επίδειξη ισχύος, επίδοση τελεσιγράφων υπό την απειλή των πυροβόλων του στόλου, επιβολή εμπορικού αποκλεισμού, άσκηση ελέγχου πάνω στους πιο νευραλγικούς τομείς της Δημόσιας Διοίκησης και του στρατεύματος, προβάλλοντας πάντοτε το αιτιολογικό της διαφύλαξης της νομιμότητας. Τρία από τα τέσσερα κράτη που συγκροτούσαν τον συνασπισμό της Συνεννόησης (Γαλλία, Μεγ. Βρετανία και Ρωσία) ήταν, παράλληλα, προστάτιδες δυνάμεις της ελληνικής συνταγματικής τάξης. Όμως, ο πραγματικός λόγος της παρέμβασής τους ήταν η στασιμότητα των επιχειρήσεων στα κύρια θέατρα του πολέμου και η προαγωγή της περιφερειακής στρατηγικής, η οποία προέκυψε από αυτή την εξέλιξη, ειδικά στο νευραλγικό σύμπλεγμα Βαλκανίων - ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, όπου διακυβεύονταν υψίστης σημασίας συμφέροντα. Οι ελληνοσυμμαχικές σχέσεις της περιόδου 1914-1918 αποτελούν κλασικό παράδειγμα άνισης και συγκυριακής διπλωματίας. Άνισης, εξαιτίας της διαφοράς ισχύος μεταξύ των δύο μερών, και συγκυριακής, γιατί, όσο αδόκιμη και αν φαντάζει η εξαγωγή υποθετικών συμπερασμάτων, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να διανοηθεί παρέμβαση της ίδιας μορφής στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο σε διαφορετική χρονική συγκυρία.

Εν κατακλείδι, η στιγμιαία επικάλυψη δύο ανεξάρτητων μεταξύ τους φαινομένων, ως προς τις καταβολές και τον τρόπο με τον οποίο καθένα αναπτυσσόταν, είναι τελικά η απάντηση στο ερώτημα γιατί, μέσα στον στρόβιλο του Μεγάλου Πολέμου, το εσωτερικής φύσης πρόβλημα του Εθνικού Διχασμού γνώρισε μία από τις πλέον δραματικές και εμβληματικές κορυφώσεις του. Ακολούθησαν και άλλες, στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, τη φορά αυτή με επίκεντρο το Πολιτειακό. Πρόκειται για μια διαφορετική πτυχή της ίδιας πάντοτε ιστορίας.

Κατάληψη της Λάρισας (12-15 Ιουνίου 1917). Ο στρατός της Ανατολής, υπό τον στρατηγό Σαράιγ παρελαύνει στην πλατεία της πόλης

2. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ

Ιουλία Κανδήλα

ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ - ΔΡ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Η είσοδος του γαλλικού στρατού στη Λάρισα το 1917 και η «μάχη της σημαίας»

ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΕΩΣ ΠΡΟΣΦΑΤΑ ΠΤΥΧΗ της ιστορίας της Λάρισας, και ευρύτερα της Θεσσαλίας, αποτελεί η εισβολή των γαλλικών στρατευμάτων στις αρχές του καλοκαιριού του 1917 και η κατοχή έως τα τέλη Αυγούστου του ίδιου έτους. Ειδικότερα για την πόλη της Λάρισας η εισβολή των γαλλικών στρατευμάτων σημαδεύτηκε από την αντίσταση των ανδρών του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων υπό τη διοίκηση του συνταγματάρχη Αθανασίου Φράγκου και την ένοπλη σύγκρουση που ακολούθησε στην περιοχή Μεζούρολο, γνωστή ως «μάχη της σημαίας». Και τα δύο γεγονότα εντάσσονται στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο μέτωπο της Βαλκανικής, όπου από το 1915 συγκρούονταν οι Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανοί, Αυστριακοί, Βούλγαροι) με τις δυνάμεις της Αντάντ (Αγγλοι, Γάλλοι, Ιταλοί, Σέρβοι).

Το φθινόπωρο του 1916, στην Ελλάδα, ο Εθνικός Διχασμός –που, σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, κυφορείται ουσιαστικά ήδη από το 1909, από το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί,¹ βρίσκεται στην κορύφωσή του. Από τη μια είναι το κράτος των Αθηνών με τον βασιλιά Κωνσταντίνο και από την άλλη το κράτος της Θεσσαλονίκης² (της Εθνικής Άμυνας) με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος επιδιώκει με κάθε τρόπο την είσοδο της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα της Αθήνας, γνωστά ως Νοεμβριανά, και τη δράση των επιστράτων, η όξυνση μεταξύ των δύο πολιτικών στρατοπέδων έγινε εντονότερη, ενώ η χώρα μας, ουδέτερη ακόμη, φιλοξενούσε ήδη στο έδαφός της στρατεύματα της Αντάντ με την αποδοχή του βασιλιά Κωνσταντίνου, ο οποίος δέχθηκε να προχωρήσει σε αποστράτευση και να μεταφέρει τις δυνάμεις του από τη Θεσσαλία στην Πελοπόννησο, ζητώντας τη διαβεβαίωση των συμμάχων για μη εισβολή των δυνάμεων της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλία.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν τόσο στην Ελλάδα³ όσο και στο μέτωπο του πολέμου, ύστερα από την πτώση της Ρουμανίας, οδήγησαν σε γρηγορότερες εξελίξεις. Η διαφωνία των συμμάχων για το ελληνικό ζήτημα επιβεβαιώθηκε στη διάσκεψη κορυφής της Ρώμης, στις αρχές Ιανουαρίου 1917, κατά την οποία οι Γάλλοι πρότειναν την κατάληψη της Θεσσαλίας, που αποτελούσε έως τότε ουδέτερη ζώνη,

από τα συμμαχικά στρατεύματα, πρόταση την οποία δεν αποδέχθηκαν οι Άγγλοι και οι Ιταλοί για τους δικούς τους λόγους.

Τρεις μήνες αργότερα, και ενώ η κατάσταση στην Ελλάδα ήταν τεταμένη, τρία σημαντικά διεθνή γεγονότα, η παραίτηση του τσάρου Νικολάου Β΄ στη Ρωσία, η είσοδος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στον πόλεμο και η πτώση της κυβέρνησης του Μπριάν στη Γαλλία, του οποίου η πολιτική είχε ευνοήσει τον Κωνσταντίνο, έδωσαν νέα ώθηση στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος.

Τον Απρίλιο του 1917 διεξήχθη στον Άγιο Ιωάννη της Μωριέννης διάσκεψη κορυφής των συμμαχικών δυνάμεων. Εκεί, οι Αγγλογάλλοι αποφάσισαν να δώσουν οριστική λύση στο ελληνικό ζήτημα, αναγκάζοντας σε παραίτηση τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Οι Ιταλοί άλλαξαν τη στάση τους και συναίνεσαν στην ανατροπή του βασιλιά, εξασφαλίζοντας την υπόσχεση των Αγγλογάλλων για την παραχώρηση της Σμύρνης μετά τον πόλεμο. Ο Γάλλος πρωθυπουργός Ριμπό, που, σύμφωνα με τον Βεντήρη, πίστευε ότι ο βασιλιάς Κωνσταντίνος «*ανήκει ψυχή τε και σώματι εις την Γερμανίαν*»,⁴ πρότεινε, εκτός από συμμαχική εισβολή στη Θεσσαλία, εισβολή και στην Αττική, προκειμένου ο Κωνσταντίνος να εξαναγκαστεί σε παραίτηση. Ο Γιάννης Μουρέλος σημειώνει μεταξύ άλλων: «*Μόλις πληροφορήθηκε [ο Βενιζέλος] τη διάθεση των Συμμάχων να επέμβουν στη Θεσσαλία και, πιθανώς, στην Αττική, έσπευσε να προσφέρει τη συμμετοχή του στρατού του στις επιχειρήσεις αυτές. Μια εξέγερση του πληθυσμού σαν αυτή των Ιονίων Νήσων θα επέτρεπε την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο κίνημα, πριν προλάβουν να επέμβουν οι Σύμμαχοι. Η επέκταση του κινήματος στη Θεσσαλία παρουσίαζε, κατά τον Βενιζέλο, αξιόλογα πλεονεκτήματα: ενίσχυση του στρατού της Εθνικής Άμυνας, δυνατότητες εξάπλωσης προς την Αιτωλοακαρνανία, τέλος, έλεγχος της σοδειάς. Σύμφωνα άλλωστε με πληροφορίες που είχαν φτάσει στη Θεσσαλονίκη, η κυβέρνηση της Αθήνας είχε ήδη δώσει οδηγίες για την κατάσχεση ή ακόμα και την καταστροφή των σιτηρών σε περίπτωση εισβολής των Συμμάχων στη Θεσσαλία. Ο Βενιζέλος ήλπιζε να προλάβει την εισβολή των Συμμάχων, καταλαμβάνοντας ο ίδιος με δύο μεραρχίες του στρατού της Εθνικής Άμυνας τη Θεσσαλία και την Αιτωλοακαρνανία, με στόχο την προέλαση μέχρι την Αθήνα. Σε περίπτωση που θα αντιδρούσαν οι Δυνάμεις, ο βενιζελικός στρατός θα σταματούσε στα σύνορα της Αττικής. Άγγλοι και Γάλλοι, μόλις πληροφορήθηκαν το σχέδιο αυτό, τον απέτρεψαν από κάθε πρωτοβουλία που θα μετέβαλλε το δικό τους πρόγραμμα*».⁵

Σε νέα συνάντηση που έγινε στις 4-5 Μαΐου 1917 στο Παρίσι, Άγγλοι και Γάλλοι συζήτησαν ξανά το θέμα του μακεδονικού μετώπου, τις επιχειρήσεις στη Θεσσαλία και την κοινή αντιπροσώπευση στην Αθήνα. Καθότι βασικός σκοπός της συμμαχικής επιχείρησης στη Θεσσαλία ήταν ο έλεγχος των δημητριακών – η μάχη της σοδειάς που πλησίαζε –, αποφασίστηκε να μην επιτραπεί στον βενιζελικό στρατό να πάρει μέρος στις επιχειρήσεις και όλη η προσπάθεια ανατέθηκε στους Γάλλους. Η Θεσσαλία, ο σιτοβολώνας της Ελλάδας, την περίοδο αυτή αποτέλεσε το μήλον της Έριδος. Τόσο ο βασιλιάς Κωνσταντίνος όσο και ο Ελ. Βενιζέλος επιθυμούσαν να καρπωθούν τη νέα σοδειά σιτηρών για να θρέψουν τους κατοίκους της επικράτειάς τους. Το ίδιο όμως ήθελαν και οι Γάλλοι, για να εξασφαλίσουν τη διατροφή της στρατιάς της Ανατολής υπό τη διοίκηση του Σαράιγ⁶. Στις 25 Μαΐου 1917, ο Κ.

Ζονάρ, ύπατος αρμοστής των Συμμάχων στην Ελλάδα –αλλά στην πραγματικότητα εκτελών εντολές της γαλλικής κυβέρνησης, που ήταν πλέον αποφασισμένη να παραμερίσει τη διστακτικότητα των Άγγλων και την παρελκυστική στάση των Ιταλών και των Ρώσων–, έφτασε στη Σαλαμίνα με γαλλικό καταδρομικό για να απαιτήσει την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου. Την ίδια ημέρα, η ενισχυμένη 30ή Γαλλική Μεραρχία υπό τη διοίκηση του στρατηγού Βενέλ συγκεντρώθηκε κοντά στη Θεσσαλονίκη. Η αποστολή της ήταν διπλή: από τη μια να εξασφαλίσει τα νότια της συμμαχικής στρατιάς της Ανατολής και από την άλλη να κατασχέσει την συγκομιδή των δημητριακών. Για την επιτυχία της πρώτης αποστολής, η γαλλική μεραρχία έπρεπε να αφοπλίσει τις τακτικές ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις και τους κατοίκους, να εξοντώσει τις άτακτες ομάδες που δρούσαν στην περιοχή και να αναλάβει την επιτήρηση της επικοινωνίας (συγκοινωνία, τηλεγραφικές γραμμές), έτσι ώστε να αποκοπεί η Θεσσαλία από κάθε επαφή με το κράτος των Αθηνών. Για την επιτυχία της δεύτερης αποστολής, η γαλλική μεραρχία έπρεπε να καταλάβει τα κυριότερα κέντρα της Θεσσαλίας και τους σιδηροδρομικούς σταθμούς.⁷

Στη Λάρισα είχε την έδρα της η I Ελληνική Μεραρχία με διοικητή τον υποστράτηγο Ανδρέα Μπαϊρα, με το 4ο Σύνταγμα Πεζικού και το 1/38 Σύνταγμα Ευζώνων. Η δύναμή της ήταν αρκετά μικρή, αφού το μεγαλύτερο κομμάτι της είχε μεταφερθεί στην Πελοπόννησο, σύμφωνα με τις διαταγές των Συμμάχων. Σύμφωνα με το Γενικό Επιτελείο Στρατού, ο υποστράτηγος Μπαϊρας, πληροφορούμενος από πριν τη συγκέντρωση των γαλλικών δυνάμεων στην ουδέτερη ζώνη, είχε ζητήσει από την κυβέρνηση Ζαΐμη οδηγίες για τη στάση που έπρεπε να κρατήσει σε περίπτωση εισβολής γαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλία. Η απάντηση του υπουργού των Στρατιωτικών Αναστάσιου Χαραλάμπη ήταν σαφής: «*En περιπτώσει καθ' ην άτακτα σώματα ενεργήσωσι μόνα, θέλουσιν αποκρουσθή διά των όπλων, εν περιπτώσει καθ' ην ξένα στρατεύματα μόνα ή βοηθούμενα υπό μονάδων του επαναστατικού στρατού αποβιθασθώσιν ή ενεργήσωσιν την κατάληψιν του ημετέρου εδάφους να αποφευχθή πάσα σύγκρουσις και να ζητήσετε οδηγίας παρά της κυβερνήσεως*».⁸

Τη νύχτα της 28ης Μαΐου 1917, η γαλλική μεραρχία πέρασε από την ουδέτερη ζώνη που εκτεινόταν, από ανατολικά προς δυτικά, νότια της Κοζάνης και της Κατερίνης, και εισήλθε στη Θεσσαλία. Η δεξιά πτέρυγα της μεραρχίας, αποτελούμενη από τρία συντάγματα ιππικού, δύο ίλες Μαροκινών σπαχήδων, μία διμοιρία τεθωρακισμένων αυτοκινήτων και μία μοίρα έφιππου πυροβολικού, κινήθηκε από Σέρβια προς Ελασσόνα, ενώ άλλες δυνάμεις από τα Γρεβενά κατευθύνθηκαν προς Καλαμπάκα. Η αριστερή πτέρυγα από την Κατερίνη προχώρησε και κατέλαβε τη γέφυρα των Τεμπών. Το κύριο Σώμα, κατερχόμενο από το Λιβάδι, κατέλαβε την Ελασσόνα. Ο Μπαϊρας, πληροφορούμενος από τις αστυνομικές Αρχές την προέλαση των γαλλικών στρατευμάτων, ζήτησε

Ο στρατηγός Ανδρέας Μπαϊρας.

εκ νέου διαταγές από την κυβέρνηση. Στις 29 Μαΐου εστάλησαν οδηγίες της ελληνικής κυβέρνησης προς όλους τους επάρχους μέσω του νομάρχη Λάρισας, Κρίτσα: «Ο κ. Ζονάρ, αντιπρόσωπος των Δυνάμεων, ειδοποίησε χθες την κυβέρνηση περί της ανάγκης καταλήψεως περιφερειών των της ηνωμένης ανεξαρτήτου και ισχυράς Ελλάδος. Ο βασιλεύς συνιστά υπακοήν εις τας οδηγίας της κυβερνήσεως. Εν περιπτώσει εισόδου των συμμαχικών στρατευμάτων, άπασαι αι Αρχαί θα παραμείνωσιν εις τας θέσεις των. Εν συνεργασία μετά των δικαστικών Αρχών, θέλετε ενεργήσει αυστηρώς και αποφασιστικώς, εις τρόπον ώστε κατ' ουδένα λόγον να μη διασαλευθή η δημοσία τάξις. Ο κ. Ζονάρ εδήλωσεν ότι οπουδήποτε θεωρηθή αναγκαία η αποστολή συμμαχικών στρατευμάτων, ταύτα δεν θα παρακολουθούνται υπό άλλων στοιχείων».⁹ Το ίδιο βράδυ, και η I Μεραρχία έλαβε διαταγή του διοικητή του Α' Σώματος Στρατού, αντιστρατήγου Στέφανου Γεννάδη: «Πληροφορώ υμάς ότι συμμαχικά στρατεύματα θέλουσι καταλάβει σημεία τινα της Θεσσαλίας. Συμφώνως υπουργική διαταγή, ουδεμίαν θέλετε προβάλλει αντίστασιν εις την εκτέλεσιν των μέτρων τούτων, ουδέ καν διαμαρτυρίαν, απλώς μόνον να αναγγείλετε ημίν τα σημεία άτινα θα καταληφθώσι».¹⁰

Την επόμενη ημέρα, 30 Μαΐου 1917, το γαλλικό ιππικό έφτασε στη Λάρισα, ενώ ένα τάγμα που μεταφέρθηκε σιδηροδρομικώς κατέλαβε τον σιδηροδρομικό σταθμό. Ο Μπαϊρας συναντήθηκε με τον στρατηγό Βενέλ στην είσοδο της πόλης και του ανακοίνωσε τις διαταγές της ελληνικής κυβέρνησης. Ο στρατηγός Βενέλ τον συνέλαβε, όπως και ολόκληρο το επιτελείο του. Τα γαλλικά στρατεύματα εισήλθαν στην πόλη και προχώρησαν στον αφοπλισμό των κατοίκων.

Σύμφωνα με την έκθεση γεγονότων για την κατάληψη της Λάρισας και της Θεσσαλίας από τα γαλλικά στρατεύματα, την οποία υπογράφει ο συνταγματάρχης Γεώργιος Πράττος¹¹ (σημειώνουμε ότι η έκθεση δεν φέρει χρονολογική ένδειξη σύνταξής της), ο διοικητής του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων, αντισυνταγματάρχης Αθανάσιος Φράγκου,¹² αρνήθηκε να υπακούσει στις διαταγές και να επιτρέψει την παράδοση των ξιφών των αξιωματικών, θεωρώντας την απαίτηση αυτή των Γάλλων ατιμωτική. Αποχώρησε από τη συνάντηση και, επικεφαλής του συντάγματος ευζώνων, ακολουθούμενος από περίπου 100 οπλίτες, προσπάθησε να διαφύγει νότια. Καταδιώχθηκαν όμως από τους Μαροκινούς σπαχήδες, περικυκλώθηκαν και ακολούθησε συμπλοκή λίγο έξω από την πόλη, στην περιοχή του Μεζούρλο. Παρά τη σθεναρή αντίσταση που προέβαλαν οι εύζωνοι, αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Οι απώλειες και από τις δύο πλευρές, βαριές: 59 Έλληνες αξιωματικοί και οπλίτες νεκροί και τραυματίες, και 2 Γάλλοι αξιωματικοί και 7 οπλίτες τραυματίες. Συνελήφθησαν 49 Έλληνες αξιωματικοί και 269 οπλίτες.¹³

Η κατάληψη της Λάρισας ολοκληρώθηκε την ίδια ημέρα, χωρίς άλλη συμπλοκή. Οι συλληφθέντες Έλληνες αξιωματικοί μεταφέρθηκαν στην Κατερίνη και φυλακίστηκαν, ενώ οι οπλίτες εστάλησαν στο Λιτόχωρο και εργάστηκαν σε έργα οδοποιίας. Μετά την κατάληψη της Λάρισας, τα γαλλικά στρατεύματα προχώρησαν στην κατάληψη άλλων κέντρων της Θεσσαλίας.

Η είσοδος των γαλλικών στρατευμάτων στη Λάρισα πανηγυρίστηκε από τους βενιζελικούς της πόλης, όπως μας πληροφορεί η εφημερίδα *Η Θεσσαλία*: «Η ανακούφισις και ο ενθουσιασμός με τον οποίον οι Λαρισινοί υπεδέχθησαν την απε-

λευθέρωσίν των είνε απερίγραπτος. Ελεύθερος πλέον ο κόσμος εμπορεί και εκδηλώνει πλέον τα αισθήματά του, ξεχύνει όλον τον πόνον με τον οποίον επί τόσους μήνας οι τρομοκράται και τα όργανα της προδοτικής σπείρας τον επότισαν και πανηγυρίζει την απολύτρωσίν του από το αθηναϊκό άγος».¹⁴ Την επόμενη ημέρα, 2 Ιουνίου, χιλιάδες πολίτες συγκεντρώθηκαν στην κεντρική πλατεία της πόλης και παρακολούθησαν, φωνάζοντας συνθήματα υπέρ του Βενιζέλου, τις ομιλίες των βουλευτών Κ. Σπυρίδη και Κ. Χρυσοχοϊδη της Μαγνησίας, Δ. Μπούσδρα της Καρδίτσας και του Γ. Βλάχου της Λάρισας, που εκφωνήθηκαν από τον εξώστη του ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία».¹⁵ Ταυτόχρονα απομακρύνθηκαν από τις θέσεις τους οι πολιτικές και οι στρατιωτικές Αρχές της πόλης –ο νομάρχης, ανώτεροι δικαστικοί και στρατιωτικοί, και κυρίως όσοι είχαν επιδείξει φιλοβασιλική συμπεριφορά–, και άρχισαν οι διώξεις των επιστράτων. Οι αντιβενιζελικοί βουλευτές του νομού (Αγαμέμνων Σλήμαν, Νικόλαος Φίλιος, Δημήτρης Καζάκης και Β. Ζησιάδης) συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν αρχικά στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια σε στρατόπεδο καταναγκαστικών έργων στη Μυτιλήνη.¹⁶ Ο μητροπολίτης Λαρίσης και Πλαταμώνος Αρσένιος εξορίστηκε, κηρύχθηκαν έκπτωτο το δημοτικό συμβούλιο της πόλης και ο δήμαρχος Λάρισας Μιχαήλ Σάπκας, και στη θέση τους διορίστηκαν από την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης νέοι δημοτικοί σύμβουλοι, με δήμαρχο τον γιατρό Κωνσταντίνο Βλάχο, αδελφό του βενιζελικού βουλευτή Γεωργίου Βλάχου. Ο Μ. Σάπκας, γνωστός βασιλόφρων, κατόρθωσε και διέφυγε, παίρνοντας μαζί του το ταμείο του Δήμου Λάρισας για να το καταθέσει σε ασφαλές σημείο της παλιάς Ελλάδας.¹⁷

Η συμπλοκή της Λάρισας, γνωστή σήμερα «μάχη της σημαίας», ήταν η μοναδική ένοπλη σύγκρουση μεταξύ των ελληνικών και των γαλλικών στρατευμάτων κατά την εισβολή των Γάλλων στη Θεσσαλία. Και αξίζει να εξετάσουμε σε αυτό το σημείο πώς παρουσιάστηκε το γεγονός τόσο από τις στήλες του αθηναϊκού, του τοπικού Τύπου και του γαλλικού όσο και από άλλα δημοσιεύματα ή μελέτες της εποχής. Δυστυχώς, για την περίοδο αυτή δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε φύλλα λαρισαϊκών εφημερίδων, έχουμε όμως αρκετές πληροφορίες από εφημερίδες του Βόλου.

Η εφημερίδα *Η Θεσσαλία* του Βόλου¹⁸ στο φύλλο της 1ης Ιουνίου επιβεβαιώνει τη συμπλοκή στη Λάρισα και τις μεγάλες διαστάσεις που έλαβε, θεωρεί υπεύθυνο για τη συμπλοκή τον αντισυνταγματάρχη Αθ. Φράγκου, ο οποίος, αν και γνώριζε τις εντολές που είχαν δοθεί, προέτρεψε τους ευζώνους «προς την σφαγήν». Ο συντάκτης του άρθρου θέτει κάποια ερωτήματα για τη στάση του διοικητή: «Αλλά με ποίον δικαίωμα κατεδίκασεν εις θάνατον ο κ. αντισυνταγματάρχης τους άνδρας του; Ποία τρέλλα υπαγόρευσε την χειρονομίαν του ταύτην, ήτις αποβαίνει τοσούτον ολεθρία και τοσούτον παραβλάπτει τα εθνικά συμφέροντα; Υπάρχει λοιπόν πειθαρχία εις το κράτος ή έκαστος νομίζει ότι με μίαν δράκα ανδρών, τους οποίους ασυνειδήτως θυσιάζει, θα εκδιώξη εκ του Μακεδονικού εδάφους ήμισυ εκατομμύριον στρατού;»¹⁹ Και κλείνει την αναφορά της η εφημερίδα στο γεγονός αποδίδοντας όλη την ευθύνη στον Φράγκου, που ενήργησε με αυτόν τον τρόπο θέλοντας να ικανοποιήσει, όπως επί λέξει σημειώνει, «μερικής ιδιοτροπίας». Στο φύλλο της επόμενης ημέ-

Γάλλοι στρατιώτες παρελαίνουν στους δρόμους της Λάρισσας και γίνονται δεκτοί με ενθουσιασμό. (Εγχρωμο χαρακτικό που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα Le Petit Journal, 01 /07/1917, Αρχείο Ν. Παπαθεοδώρου)

ρας, η Θεσσαλία επανέρχεται στο γεγονός, αναφερόμενη στην κηδεία των 7 Γάλλων (2 αξιωματικοί και 5 οπλίτες), η οποία έγινε με όλες τις τιμές και την παρακολούθησε μεγάλο πλήθος Λαρισαίων, που εκδήλωσε την αγανάκτησή του εναντίον του Φράγκου, θεωρώντάς τον υπεύθυνο για το αίμα Ελλήνων και Γάλλων που χύθηκε τόσο άδικα.²⁰

Η εφημερίδα *Εμπρός* κάνει αναφορά στη συμπλοκή στο φύλλο της 1ης Ιουνίου, στηριζόμενη σε τηλεγράφημα του νομάρχη Τρικάλων προς το υπουργείο Στρατιωτικών, αλλά με μεγάλη επιφύλαξη για την ακρίβεια όσων αναφέρονται στο τηλεγράφημα, καθώς αυτό στηρίζεται σε πληροφόρηση από δύο ευζώνους που έφτασαν στα Τρίκαλα. Η αμφιβολία του συντάκτη της είδησης προέρχεται από το γεγονός ότι «και διαταγή είχε εκδοθή όπως αποφευχθή πάσα αντίστασις κατά των Συμμάχων και εξ άλλου ο διοικητής του συντάγματος Φράγκος ήτο εις των νηφαιωτέρων και πειδαρχικών αξιωματικών, κατά την αντίληψιν και του κ. υπουργού των Στρατιωτικών, υπό τας διαταγάς του οποίου ως μέραρχος υπηρετεί ο κ. Φράγκος».²¹ Στο φύλλο της επόμενης ημέρας επιβεβαιώνεται η σύγκρουση, καθώς η εφημερίδα επικαλείται την επίσκεψη του Δαβίδ, γενικού γραμματέα του αρμοστή Ζονάρ, στον υπουργό Εσωτερικών Φ. Νέγη, με αφορμή το γεγονός, χωρίς όμως κανένα ιδιαίτερο σχόλιο.²²

Η είδηση της σύγκρουσης δημοσιεύεται σε όλες τις αθηναϊκές εφημερίδες. Η εφημερίδα *Σκριπ* αναφέρεται στο γεγονός της συμπλοκής χωρίς το παραμικρό σχόλιο, ενώ ο *Ελεύθερος Τύπος* και η *Εσπερινή*²³ την αποδίδουν στη μη έγκαιρη ενημέρωση των Αρχών της Λάρισας, λόγω της διακοπής της τηλεγραφικής επικοινωνίας μεταξύ Αθήνας και Λάρισας, γεγονός όμως που δεν ευσταδεί. Ο *Ελεύθερος Τύπος*, αρκετές ημέρες αργότερα, επανέρχεται στο γεγονός της συμπλοκής και μέμφεται τους στρατιωτικούς Γρίβα και Φράγκο που οργάνωσαν την ενέδρα κατά των γαλλικών στρατευμάτων, υποκινούμενοι από τον βουλευτή Άγ. Σλήμαν και άλλους «βασιλικούς δημαγωγούς».²⁴ Η εφημερίδα *Καιροί* σημειώνει ότι ο Φράγκου, σύμφωνα με διαβεβαίωση του αντισυνταγματάρχη της χωροφυλακής Λάρισας Φλώρου προς τον υπουργό Εσωτερικών, ενήργησε αυτοβούλως και αυθαίρετως.²⁵

Η κατάληψη της Θεσσαλίας και η ένοπλη σύγκρουση στη Λάρισα απασχόλησαν και τον γαλλικό Τύπο της εποχής, εφημερίδες και περιοδικά. Στην ενδιαφέρουσα μελέτη του Αλ. Γρηγορίου, που δημοσιεύεται στον τόμο αυτόν, αποδελτιώνονται αρκετά από τα δημοσιεύματα και μεταφράζονται ορισμένα στα ελληνικά. Στην εφημερίδα *L'Echo d'Alger* αναφέρεται μεταξύ άλλων: «Στη Λάρισα, το ιππικό, που αποτελούσε την εμπροσθοφυλακή, περικύκλωσε την πόλη και εγκαταστάθηκε στον σιδηροδρομικό σταθμό και στο Διοικητήριο. Ο Έλληνας στρατηγός Μπαΐρας ενημέρωσε τον διοικητή αυτών των μονάδων ότι δεν θα υπήρχε καμία αντίσταση. Ωστόσο, μετά από λίγο, ο συνταγματάρχης Γρίβας, παραβιάζοντας την υπόσχεση, έδωσε εντολή σε μια ελληνική δύναμη που βρισκόταν πίσω από τους στρατώνες να ανοίξει πυρ κατά των στρατευμάτων μας. Το γαλλικό ιππικό αντεπιτέθηκε και διεξήχθη μάχη, η οποία τελείωσε τις 10 το πρωί. Δύο από τους αξιωματικούς μας και τέσσερις ιππείς σκοτώθηκαν, ενώ περίπου 20 τραυματίστηκαν. Οι ελληνικές απώλειες ήταν περίπου

60 άνδρες. Ως αποτέλεσμα αυτής της επίθεσης, οι Έλληνες άφησαν στα χέρια μας δύο συνταγματάρχες (Φράγκος και Γρίβας)], 51 αξιωματικούς, 269 άνδρες και τη σημαία τους. Ο στρατηγός Μπαΐρας είχε συλληφθεί λίγο νωρίτερα».²⁶ Και εδώ, όπως και στα υπόλοιπα δημοσιεύματα, η ευθύνη της συμπλοκής αποδίδεται στους Έλληνες, χωρίς βέβαια να δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο γεγονός.

Από την έρευνα που κάναμε, διαπιστώσαμε ότι οι ιστορικές πηγές, τουλάχιστον από ελληνικής πλευράς, είναι πολύ περιορισμένες. Ούτε τα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών μάς διαφωτίζουν ούτε εκείνα της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού μάς δίνουν αρκετές πληροφορίες για το 1/38 Σύνταγμα Ευζώνων. Δεν γίνεται αναφορά ούτε στα ονόματα των νεκρών. Στα αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, στον φάκελο του σχηματισμού του 1/38, υπάρχει μόνο η εξής αναφορά: «*Τον Μάιο του 1917, της Λαρίσης καταλειφθείσης υπό των Γάλλων, το Σύνταγμα όπως αποφύγη την εις τούτους παράδοσίν του απεχώρησε προς Μαζούρολο μετά βραχείαν αντίστασιν κατά των ενοχλούντων Γάλλων παρά την σιδ. γραμμήν, χωρίς να αποφύγη ταύτην εκεί και μεθ' ο διελύθη, φυλακισθέντος του μεγαλύτερου μέρους της δυνάμεώς του εν ταις φυλακαίς Αικατερίνης και Λιτοχώρου μέχρι του Αυγούστου 1917. Τον Αύγουστον του 1917 οι φυλακισθέντες μεταφερθέντες εις Αθήνας αφέθησαν ελεύθεροι και το Σύνταγμα, ανασυγκροτηθέν εκεί, επανήλθεν εις την έδραν του (Λάρισσαν)*».²⁷

Εντύπωση προκαλεί επίσης το γεγονός ότι η σύγκρουση αυτή δεν αναφέρεται από τον Νικόλαο Γερακάρη, ο οποίος είχε υπηρετήσει δύο φορές στη Λάρισα, το 1904 ως πρωτοδίκης και την περίοδο που μας ενδιαφέρει (1916-1917) ως υπεύθυνος επισιτισμού. Ο Ν. Γερακάρης, στο βιβλίο του με τίτλο *Σελίδες εκ της Συγχρόνου Ιστορίας, Πρόσωπα και Πράγματα*, που εκδόθηκε το 1936, δεν αποκρύπτει τη φιλοβασιλική του τοποθέτηση και μιλά με ιδιαίτερα συναισθηματικό τόνο για την «*οργιώδη κάθοδον των συμμαχικών στρατιών προς την Θεσσαλίαν*», μέσω της οποίας επετεύχθη η «*κατάκτησις του κράτους των Αθηνών*», η οποία είχε στόχο την κάμψη «*της αδαμάστου δελήσεως του λαού όπως μείνει πιστός εις τον λατρευτόν βασιλέα του*». Αναφέρεται στην κατάληψη της Λάρισας και όλης της Θεσσαλίας από τα γαλλικά στρατεύματα, καταγράφει όσα υπέστη ο ίδιος την περίοδο αυτή από τους βενιζελικούς, αποδίδοντας τις διώξεις του στην προσωπική έχθρα του με τους Γ. Βλάχο, βουλευτή, και Κ. Βλάχο, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντα του δημάρχου μετά τη φυγή του Σάπκα, παραθέτει μάλιστα και αναλυτικό κατάλογο των συλληφθέντων από όλες τις περιοχές της Λάρισας, δεν γράφει όμως τίποτα για τη συμπλοκή.²⁸

Περισσότερες πληροφορίες για το γεγονός μπορούμε να αντλήσουμε από τα απομνημονεύματα του στρατηγού Σαράιγ, από τις μαρτυρίες του στρατηγού Α. Μπαΐρα και κυρίως από τις ανταποκρίσεις του Άγγλου δημοσιογράφου Τζορτζ Γουόρντ Πράις, που μετέφρασε και δημοσίευσε πρόσφατα ο καθηγητής Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος στην αξιολογη μελέτη του με τίτλο *Η Γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας (1917) με τη ματιά των ξένων - Συλλογή τεκμηρίων*.²⁹ Η μελέτη αυτή, που είδε το φως της δημοσιότητας πριν από έναν χρόνο, φωτίζει πολλές πλευρές της άγνωστης αυτής περιόδου.

Ο στρατηγός Σαράιγ στα *Απομνημονεύματά του*,³⁰ αναφερόμενος στην κατά-

ληψη της Θεσσαλίας αναφέρει μεταξύ άλλων: «...το βράδυ της 10ης Ιουνίου προς τις 11, ξεκίνησε η πορεία προς τη Θεσσαλία. Στις 12, μια συμπλοκή έλαβε χώρα στη Λάρισα, ως αποτέλεσμα της δολιότητας του στρατηγού Μπαϊρά και δύο Ελλήνων συνταγματαρχών. Εκτός απ' αυτό το δυσάρεστο περιστατικό, όλα πήγαν σύμφωνα με τις προβλέψεις μου».³¹

Ο στρατηγός Ανδρέας Μπαϊράς, στο βιβλίο του με τίτλο *Le fort d'arrêt "Roupe"* και υπότιτλο *Tous les documents officiels. Une réponse au Général Sarrail* (Το οχυρό Ρούπελ - Όλα τα υπηρεσιακά έγγραφα. Μια απάντηση στον στρατηγό Σαράιγ), γράφει για την είσοδο των γαλλικών στρατευμάτων στη Λάρισα και τη συμπλοκή στο Μεξούρολο: «Στις 13 Ιουνίου (ν. η.) ξημερώματα, ο υπασπιστής μου Παναγιωτόπουλος μου ανακοίνωσε ότι μια ίλη του ιππικού, με πυροβόλα και θωρακισμένα αυτοκίνητα, είχε φτάσει σε μικρή απόσταση από την πόλη. Σκέφτηκα ότι ήταν καθήκον μου να συναντήσω αυτά τα στρατεύματα και μέσω του διοικητή των Διαβιβάσεων επικοινωνήσα με το υπουργείο. Αυτό μου διεμήνυσε ότι υπήρχε υπουργική διαταγή όχι μόνο να μην αντισταθούμε, αλλά να αποφύγουμε κάθε μορφή διαμαρτυρίας.

»Πήρα μαζί μου στο υπηρεσιακό αυτοκίνητο τον αξιωματικό επιτελείου, λοχαγό Δουρέντη, αλλά, πριν φύγουμε από την πόλη, είδαμε τους ιππείς να βρίσκονται ήδη μέσα στην πόλη με σκοπό να καταλάβουν τις δεσπόζουσες θέσεις, δηλαδή το ταχυδρομείο, το τηλεγραφείο κ.λπ. Συνέχισα τον δρόμο έξω από την πόλη, μέχρις ότου συνάντησα τον διοικητή, στρατηγό Βενέλ, στον οποίο ανακοίνωσα τις διαταγές που είχα

Γάλλοι και Μαροκινί αξιωματικοί και στρατιώτες στους δρόμους της Λάρισας. (Αρχειό Ν. Παπαθεοδώρου)

και την εντολή που μου μεταβίβασε το υπουργείο. Εις απάντηση, μου είπε ότι είμαστε αιχμάλωτοι και ότι αυτός θα δομηθεί την πόλη, σε περίπτωση αντίστασης. (...)

»Ο στρατηγός Βενέλ, έχοντας αποφασίσει τη σύλληψή μου, διέταξε να με συνοδεύει μέσα στο αυτοκίνητό μου ένας αξιωματικός του επιτελείου του, τον οποίο είχα γνωρίσει στις Σέρρες, όταν είχε έλθει με την υπηρεσία πληροφοριών και τον είχα προσκαλέσει σε δείπνο. Δυστυχώς, αυτό αποδείχτηκε μειονέκτημα, αλλά του οφείλω τον σεβασμό μου για τη φιλοφρόνησή του. Η μαρτυρία του θα ήταν πολύ χρήσιμη για να επιβεβαιώσει την αυθεντικότητα της αφήγησης.

»Λέω τότε στον στρατηγό Βενέλ ότι πρέπει να συνεννοηθώ με τους διοικητές των μονάδων μου. Δεν μου το επέτρεψε και μου είπε ότι δεν μπορώ να πάω μόνος, αλλά με τη συνοδεία ενός υπασπιστή του ιππικού και να συμβουλευτώ τους αξιωματικούς μου όχι μόνο να αποφύγουν κάθε αντίσταση, αλλά και να μην αντιδράσουν καθόλου. Ήμουν υποχρεωμένος να υπακούσω, αλλά η άφιξή μου υπό συνοδεία ήταν φυσικό να ενοχλήσει, όπως οι πευκοβελόνες, επειδή ο τρόπος αυτός δεν προβλεπόταν από τις εντολές του υπουργείου. Εν τούτοις, προέτρεψα τους αξιωματικούς μου να μην αντιδράσουν, επικαλούμενος και την προφορική διαταγή. Κατόπιν αποχώρησα συνοδευόμενος πάντα από τον αξιωματικό του επιτελείου. Εγώ εισήλθα στα γραφεία της μεραρχίας και κάλεσα όλο το προσωπικό του επιτελείου μου.

»Την επομένη έμαθα από τον ίδιο Γάλλο αξιωματικό, που είχε γίνει ο δεσμοφύλακάς μου, ότι οι αξιωματικοί που είχαν λάβει διαταγή να παραδώσουν τα ξιφίη τους είχαν επαναστατήσει και προσπάθησαν να διαφύγουν, ενώ το απόσπασμα του γαλλικού ιππικού τους κατεδίωξε.

»Οι άνδρες που ήταν με τον συνταγματάρχη Φράγκο απάντησαν με πυρά και επίθεση, κατά τη διάρκεια της οποίας μερικοί άνδρες και αξιωματικοί και από τις δύο πλευρές έπεσαν νεκροί. Η απώλεια αυτών των σπουδαίων και γενναίων στρατιωτών ήταν ένα πολύ θλιβερό γεγονός. Αυτή είναι η αλήθεια: αυτή είναι η πραγματικότητα για τα γεγονότα της Λάρισας, που μπορούν να επιβεβαιωθούν όχι μόνο από τη μαρτυρία του στρατηγού Βενέλ, αλλά και των ανδρών του επιτελείου, όλων των αξιωματικών των Συμμάχων, που παρέμειναν για αρκετό καιρό στη Λάρισα».³²

Ο στρατηγός Ανδρέας Μπαϊρας, όπως είναι γνωστό, ήταν φανατικός βασιλόφρων και εξορίστηκε στην Κορσική μαζί με άλλους της φιλοβασιλικής παράταξης. Όπως σχολιάζει ο Χ. Χαρίτος στη μελέτη του για τη γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας, όπου δημοσιεύεται και το ανωτέρω απόσπασμα, «θα περίμενε κανείς από τον ηγέτη του ελληνικού στρατεύματος, που υποδέχτηκε τους εισβολείς Γάλλους στη Λάρισα, αφενός να επιδείξει πιο δυναμική συμπεριφορά –παρά την υπουργική διαταγή– στους Γάλλους και αφετέρου, ως αφηγητής των συμβάντων κατά την κρίσιμη εκείνη συγκυρία, να περιγράψει πιο αναλυτικά όσα συνέβησαν. Αντιθέτως, ο στρατηγός Μπαϊρας, όπως τουλάχιστον φαίνεται στο κείμενό του, υπετάγη αδιαμαρτύρητα τόσο στο ελληνικό υπουργείο όσο και στις εντολές των Γάλλων, επιδεικνύοντας πλήρη συμβιβασμό στην πραγματικότητα που υπέβαλαν οι ξένοι. Επί πλέον, η αφήγησή του περιλαμβάνει κινήσεις και συνομιλίες που τον αφορούσαν προσωπικά και μόνο, και δείχνει να ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την προσωπική του τύχη μετά τη σύλληψη».³³

Αναλυτική περιγραφή όσων συνέβησαν στη Λάρισα κατά την είσοδο του γαλλικού στρατού έχουμε από τον ειδικό απεσταλμένο της εφημερίδας *Daily Mail* στο βαλκανικό μέτωπο, Άγγλο δημοσιογράφο Τζορτζ Γουόρντ Πράις, ο οποίος το 1918 εξέδωσε το βιβλίο του με τίτλο *The Story of the Salonica Army*. Στο κεφάλαιο που αναφέρεται στην κατάληψη της Θεσσαλίας από τους Γάλλους μπορεί να βρει κανείς όλα τα γεγονότα, αλλά και τις συμπεριφορές και αντιδράσεις των ανδρών. Σύμφωνα με τον Χ.Γ. Χαρίτο, ο οποίος μελέτησε το βιβλίο του Πράις, «ο δημοσιογράφος-συγγραφέας ακολουθεί τα γαλλικά στρατεύματα και απαθανατίζει τις αντιδράσεις των εντοπίων απέναντι στους εισβολείς Γάλλους, αλλά και τις αντιδράσεις των ηγετών τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επιδεικνύεται για τη μοναδική περίπτωση Ελλήνων στρατιωτών, όταν αρνήθηκαν την παράδοσή τους στους Γάλλους στη Λάρισα». Και καταλήγει υποστηρίζοντας δικαιολογημένα ότι «εκφράζεται η πεποίθηση ότι η μαρτυρία του Γουόρντ Πράις, σε συνδυασμό με τα δημοσιεύματα των τοπικών εφημερίδων, αποδίδει την πραγματική εικόνα των συμβάντων στη Θεσσαλία κατά την επίμαχη περίοδο».³⁴

Ας δούμε πώς αφηγείται ο Πράις την είσοδο των γαλλικών στρατευμάτων στη Λάρισα: «Περίπου στις 6 το πρωί φτάσαμε στη γέφυρα πάνω από τον ποταμό, στην είσοδο της Λάρισας. Εκεί, στον δρόμο, περίμενε ένα μικρό πλήθος, κεντρική φιγούρα του οποίου ήταν ο στρατηγός Μπαΐρας, διοικητής της φρουράς της Λάρισας. Ο στρατηγός Μπαΐρας είχε εμπειρία σε τέτοια κατάσταση, επειδή ήταν εκείνος ο στρατηγός ο οποίος, με εντολή της Αθήνας, είχε παραδώσει το οχυρό Ρούπελ στους Βουλγάρους έναν χρόνο πριν. Φαινόταν σαν η τωρινή του θέση να τον ικανοποιούσε λιγότερο. Ήταν ένας κοντός άνδρας, με μια μυτερή λευκή γενειάδα και οξύθυμος.

»Οι Γάλλοι και οι Έλληνες αξιωματικοί χαιρέτισαν ο ένας τον άλλον αδιάφορα. Ο στρατηγός Μπαΐρας έκανε την αρχή. “Έχω εντολές” είπε “να μην εμποδίσω την είσοδό σας στη Λάρισα. Ήρθα να σας συναντήσω και να συμβουλευτώ. Μπορούμε να κάνουμε διακανονισμό για την κοινή κατοχή της πόλης από τα στρατεύματά σας και τα δικά μου”. “Αυτή η ρύθμιση φαίνεται αδύνατη” απάντησε ο στρατηγός Βενέλ. “Έχω εντολές να καταλάβω την πόλη και να φυλακίσω τη φρουρά. Εσύ, στρατηγέ, πρέπει να θεωρείς τον εαυτό σου αιχμάλωτο”. Αυτό αναστάτωσε τον στρατηγό Μπαΐρα. Επέστρεψε στο αυτοκίνητό του. (...) Εκεί κάθισε για λίγο, κατηφής. Μετά, ξαφνικά, βγήκε από το αυτοκίνητό του, μίλησε για λίγο με τον στρατηγό Βενέλ και ξαναγύρισε πάνω στη γέφυρα με τον συνταγματάρχη Ντε Φουρτού στο αυτοκίνητο του στρατηγού Βενέλ πίσω του».³⁵

Ο Άγγλος δημοσιογράφος, ακολουθώντας αυτή την πομπή που εισήλθε στην πόλη, κατόπιν περιγράφει τις εντυπώσεις του από τους δρόμους, όπου περιφέρονταν αρκετοί νεαροί άνδρες σε ηλικία στρατεύσιμη – το ίδιο σκηνικό έβλεπε όλη την ημέρα. Όπως διαπιστώθηκε αργότερα, επρόκειτο για επιστράτους που είχε στείλει η βασιλική κυβέρνηση δύο ημέρες νωρίτερα. «Φτάνοντας στους στρατώνες» σημειώνει ο Πράις «βρήκαμε αποδείξεις για αυτό που ήδη είχαμε υποπτευθεί, ότι δηλαδή η γρήγορη προέλαση της γαλλικής φάλαγγας είχε καταπλήξει πολύ τη φρουρά των Ελλήνων. Δεν είχαν υπολογίσει τη γρήγορη σαν τρέξιμο πορεία των δύο νυχτών. Έτσι αιφνιδιάσαμε τους αξιωματικούς του στρατώνα, όντες πλήρως έτοιμοι για

τη φυγή, η οποία επρόκειτο να λάβει χώρα μία ώρα αργότερα, ώστε να αποφύγουν έτσι να υποκύψουν στους Γάλλους. Οι αποσκευές τους, σαραβαλιασμένα μπαρούλα σαν αξιολύπητα κουτιά χτυπημένα από μια νεαρή υπηρέτρια για όλες τις δουλειές, ήταν δεμένες με σχοινιά και περίμεναν το κάρο. Οι ίδιοι οι αξιωματικοί σε πλήρη εξοπλισμό, με σπαδιά και ρεβόλβερ πάνω τους, ήταν συγκεντρωμένοι μπροστά σε όλη αυτή την ακαταστασία.

»Γύρω στους 100 στρατιώτες με τα δέματα ήδη στην πλάτη τους και τα τουφέκια στο χέρι είχαν μαζευτεί στη μια πλευρά κάτω από τα δέντρα. Ο στρατηγός Μπαΐρας βγήκε από το αυτοκίνητό του και απηύδυνε δυο λόγια στους Έλληνες αξιωματικούς. Μετά επέστρεψε στο αυτοκίνητο και έφυγε με έναν Γάλλο στρατιώτη στο “κουτί”, ως σημάδι της αιχμαλωσίας του.

»Ο συνταγματάρχης Ντε Φουρτού, ο οποίος είχε οριστεί από τον στρατηγό Βενέλ ως υπεύθυνος για την παράδοση των Ελλήνων αξιωματικών, φυσιολογικά υπέθεσε ότι όλα είχαν τώρα τακτοποιηθεί, αφού ο στρατηγός (Μπαΐρας) είχε αποδεχθεί ότι η Αθήνα διέταξε μη αντίσταση. Ο συνταγματάρχης δεν είχε συνοδεία μαζί του, ούτε καν έναν φρουρό. Επομένως είπε απλά στον διερμηνέα του να καλέσει τους αξιωματικούς να μπουν μέσα στην κύρια αίθουσα αυτού του άθλιου κτιρίου και να αφήσουν τα σπαδιά τους πάνω στο τραπέζι.

»Ο συνταγματάρχης και δυο-τρεις Γάλλοι αξιωματικοί που ήταν μαζί του ανέβηκαν στην αίθουσα –ένα γυμνό, άθλιο μέρος, στολισμένο με ξεραμένες νωπογραφίες του Βοσπόρου– και περίμεναν. Από τον διάδρομο ακουγόταν ένας θόρυβος από έντονες ελληνικές φωνές, αλλά κανένας δεν μας ακολούθησε μέσα.

»“Ε, καλά” είπε ήρεμα ο συνταγματάρχης. “Περιμένω”.

»Ο διερμηνέας μπήκε μέσα: “Συνταγματάρχα μου, λένε ότι δεν πρόκειται να παραδώσουν τα ξίφη τους”.

»“Δεν είμαι εδώ για να το συζητήσω μαζί τους” απάντησε ο συνταγματάρχης Ντε Φουρτού”.

»“Έχω εντολές να τους υποχρεώσω να παραδοθούν. Αν δεν παραδώσουν τα ξίφη τους, θα φύγω, και αυτό σημαίνει πόλεμος”».³⁶

Στην επίμονη και γεμάτη υπερβολικές χειρονομίες άρνηση των Ελλήνων αξιωματικών να παραδώσουν τα ξίφη τους, ο Ντε Φουρτού, ήρεμα –σύμφωνα με τον Πράις–, τους έδωσε περιθώριο δέκα λεπτών να αποφασίσουν. Τελειώνοντας η δι-ορία και μη έχοντας πετύχει ο Γάλλος συνταγματάρχης την παράδοση των όπλων, αποχώρησε από την αίθουσα κατευθυνόμενος προς το αυτοκίνητό του. Τότε έφτασε ο λοχαγός Μπελένγκερ και του ανακοίνωσε ότι ένα ολόκληρο τάγμα ευζώνων προσπαθούσε να διαφύγει μέσα από τα χωράφια στο πίσω μέρος των στρατώνων. Αυτή η είδηση οδήγησε τον Ντε Φουρτού να διατάξει τη συγκέντρωση των σπαχίδων και την καταδίωξη του ελληνικού τάγματος. Ο Πράις περιγράφει με λεπτομέρειες όσα ακολούθησαν, σημειώνοντας μεταξύ άλλων: «Οι Κινηγοί της Αφρικής, ένα τάγμα Γάλλων ιππέων, τους ακολούθησαν αμέσως. Δεν είχαν περάσει τρία λεπτά όταν άρχισαν οι πυροβολισμοί. Οι τουφεκίες έπεφταν ακανόνιστα μέχρι το άλλο άκρο των στρατώνων και μερικές φορές πέρασαν πίσω, δίπλα μας, όταν βρισκόμασταν πρόσωπο με πρόσωπο με τους Έλληνες αξιωματικούς, των οποίων τα στρατεύματα και

τα δικά μας αγωνίζονταν μεταξύ τους μόλις διακόσια ή τριακόσια μέτρα μακριά. Η κατάσταση ήταν μάλλον περιέργη. Υπήρχαν περίπου 40, όλοι πλήρως οπλισμένοι, και περίπου 100 από τους άνδρες τους με τουφέκια και ξιφολόγχες πίσω τους. Η δική μας ομάδα απαρτιζόταν μόνο από πέντε ή έξι Γάλλους αξιωματικούς με ορισμένους έφιππους στρατιώτες. (...)

»Αυτή η μάχη έλαβε χώρα μέσα στα καλαμπόκια, τα οποία απλώνονταν σε μεγάλη απόσταση, πίσω από τους στρατώνες. Τα τεθωρακισμένα αυτοκίνητα (τα οποία έφτασαν στο πεδίο της μάχης καθυστερημένα, λόγω λανθασμένων οδηγιών) ακολούθησαν τα ίχνη ανάμεσα στα καλαμπόκια και καταδίωξαν τους φυγάδες για έξι μίλια. Πηγαίνοντας από πίσω τους, κάποιος μπορούσε με τον ίδιο τρόπο να δει τους σπαχήδες να σχηματίζουν μια μακριά γραμμή και να επιτίθενται σε κρυμμένους εύζωνες μέσα στα στάχνα, που κυμάτιζαν μπροστά από τα στήθη των αλόγων τους σε κίτρινα κύματα. Οι εύζωνες προκάλεσαν τις περισσότερες από τις γαλλικές απώλειες με το να στήνουν ενέδρα ανάμεσα στα καλαμπόκια. (...)

»Εν τω μεταξύ, ένας δραστήριος Γάλλος ταγματάρχης είχε αφοπλίσει τους Έλληνες στρατιώτες μπροστά μας, φωνάζοντας με επιτακτικό τρόπο και πετώντας τα όπλα από τα χέρια όσων δίσταζαν να υπακούσουν. Ήταν εκείνη την κρίσιμη χρονική στιγμή που παρατήρησα ότι έλειπαν (από την αίθουσα) δύο από τους Έλληνες που είχαν ξεχωρίσει ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της αναστάτωσης για την παράδοση των όπλων. Δεν πέρασε πολύς χρόνος μέχρις ότου ένας από αυτούς, ο συνταγματάρχης Γρίβας, να πιαστεί αιχμάλωτος. Είχε ξεφύγει μακριά από τους υπολοίπους, είχε σελώσει το άλογό του και είχε πάει να βρει τη μονάδα που πολεμούσε τους άνδρες μας. Πυροβόλησε ακόμη και τους σπαχήδες όταν τον συνέλαβαν. Ο συνταγματάρχης Ντε Φουρτού τού είπε ότι δεν κατανοούσε πώς ένας αξιωματικός μπορούσε ξεδιάντροπα να ξεκινήσει πόλεμο εν μέσω μιας ειρηνικής διαπραγμάτευσης και τον έστειλε στα κελιά. Ο συνταγματάρχης Φράγκος, ένας άλλος πυροφάγος, συνελήφθη αργότερα».³⁷

Ο Άγγλος δημοσιογράφος, καταλήγοντας, υπογραμμίζει: «Αυτή ήταν η μόνη αντίσταση εναντίον της γαλλικής κατοχής στη Θεσσαλία. Οι Γάλλοι δεν πέρασαν σε αντίποινα. Όλος ο πληθυσμός της Λάρισας περίμενε να δει τουλάχιστον τον συνταγματάρχη Γρίβα και τον συνταγματάρχη Φράγκο να εκτελούνται στην πλατεία της πόλης. Αλλά τίποτα χειρότερο δεν συνέβη σε αυτούς ή σε κανέναν από τους αξιωματικούς τους, παρά μόνο η μεταφορά τους στη Θεσσαλονίκη ως αιχμάλωτοι».³⁸

Πράγματι, όπως διαβάζουμε στις εφημερίδες της εποχής, η πλειονότητα των Λαρισαίων ήταν αρνητική απέναντι στους υπευθύνους της συμπλοκής. Διαβάζουμε στη Θεσσαλία του Βόλου: «Η αγανάκτησής των κατά του περιφήμου Φράγκου, όστις δι' ανάνδρου δολοφονικής ενέδρας κατά των

Ο συνταγματάρχης Αθανάσιος Φράγκου

Γάλλων επροκάλεσαν το αιματηρόν επεισόδιον διά του οποίου τόσοι επλήρωσαν με την ζωή των, είνε απερίγραπτος. Και η αγανάκτησις είνε τόσοσιν μεγαλειτέρα, καθόσον ο περίφημος Φράγκος υπήρξεν εις εκ των περισσοτέρων οργισάντων κατά τους μήνας της τρομοκρατίας, φθάσας μέχρι του σημείου να στείλει στρατιώτας του όπως επιτάσσουν σίτον εις τα χωρία, ον διά τρίτων επώλουν προς 7 δραχ. την οκάν εις τους ατυχείς κατοίκους, καρπούμενος ούτω αδέμιτα οφέλη αισχροκερδείας».³⁹

Τα τελευταία χρόνια, το δέμα της γαλλικής κατοχής της Θεσσαλίας, αλλά κυρίως η «μάχη της σημαίας» ήρθε στην επιφάνεια με την εισήγηση του Κωνσταντίνου Κοκκορόγιαννη στο Γ' Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών με θέμα τη δράση του Αθανασίου Φράγκου την περίοδο του εμφύλιου διχασμού και της μικρασιατικής εκστρατείας. Στη μελέτη του, ο Κ. Κοκκορόγιαννης⁴⁰ δημοσιεύει αποσπάσματα από δημοσίευμα του στρατηγού Σ. Αντολένκο⁴¹ με τίτλο «Тропhee encombrant» («Το ακατανόητο - δυσβάσταχτο τρόπαιο»), που αναφέρεται στα γεγονότα της περιόδου και στη σημαία του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων που πήραν οι Γάλλοι μαζί τους, ως λάφυρο της νίκης τους.⁴² Πράγματι η σημαία του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων παραδόθηκε από τον Μαροκινό υπίλαρχο Βερσελίπε στον στρατηγό Σαράιγ, ο οποίος τον τίμησε σε ειδική τελετή στα Τρίκαλα, και μεταφέρθηκε στη συνέχεια στη Γαλλία, όπου εκτίθεται στην αίθουσα τιμών του Ιου Συντάγματος Σπαχήδων, στο στρατόπεδο Μπακέ της Βαλένς, της επαρχίας Ντρόμε⁴³. Το δημοσίευμα του Κοκκορόγιαννη έδωσε το έναυσμα για πολλά ανάλογα με θέμα τη «μάχη της σημαίας» σε έντυπες και ψηφιακές εφημερίδες από το 2010 και μετά.

Πρόσφατα εκδόθηκε από την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών το προσωπικό αρχείο του αντιστρατήγου Θωμά Πεντζόπουλου. Στο βιβλίο αυτό (με επιμέλεια του Αριστοτέλη Σπυριδόπουλου) δημοσιεύονται έγγραφα της περιόδου 1917-1952. Το πρώτο εξ αυτών είναι η «Έκθεση της Συμπλοκής της Λαρίσης την 30ήν Μαΐου 1917». Ο Θ. Πεντζόπουλος, νεαρός τότε ανθυπολοχαγός, υπηρετούσε στο 1/38 Σύνταγμα Ευζώνων. Στην έκθεση αυτή, ο Πεντζόπουλος περιγράφει με έντονο συναισθηματισμό τη στάση του Αθ. Φράγκου, την αγανάκτησή του για την προσβολή όλου του συντάγματος από την απαίτηση των Γάλλων για την παράδοση των όπλων και την απόφασή του να φύγει από τη συνάντηση και να πορευθεί νότια για να αποφύγει την αιχμαλωσία, καθώς και τη σύγκρουση που ακολούθησε.⁴⁴ Το γεγονός ότι δεν υπάρχει χρονολογία σύνταξης της έκθεσης, ούτε η στρατιωτική υπηρεσία προς την οποία απευθύνεται, καθώς και το ύφος της έκθεσης, η έντονη συγκινησιακή φόρτιση, τα λάθη σύνταξης και τα ελλιπή στοιχεία σε ονόματα οδηγούν στο συμπέρα-

Η σημαία του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων.

σμα ότι γράφτηκε πολύ αργότερα από τον συντάκτη της, με σκοπό την υπεράσπιση της στάσης του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων και του διοικητή του, Αθ. Φράγκου.

Κλείνοντας την αναφορά μας στη συμπλοκή Γάλλων και Ελλήνων στρατιωτών στη Λάρισα, αναφέρουμε ότι στη μνήμη των Ελλήνων πεσόντων στη μάχη αυτή στήθηκε αργότερα από τον Δήμο Λάρισας στο σημείο της μάχης –δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς– μια λιτή μαρμάρινη στήλη, έργο του γλύπτη Νικόλα. Σε αυτήν αναγράφονται μόνο τέσσερα ονόματα πεσόντων – των υπολοίπων δεν είναι γνωστά. Η στήλη σήμερα βρίσκεται μπροστά στο κλειστό γυμναστήριο της πόλης, στον δρόμο προς Καρδίτσα.

Το μνημείο των πεσόντων στη συμπλοκή της Λάρισας.

Η πληροφορία ότι το μνημείο στήθηκε το 1930, επί δημαρχίας Μιχαήλ Σάπκα, πληροφορία που πρωτοδημοσιεύτηκε σε άρθρο του Κώστα Καρδαρά,⁴⁵ δεν επιβεβαιώνεται από την έρευνα των πρακτικών των συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Λάρισας την περίοδο 1925-1934, όταν δήμαρχος ήταν ο Μιχαήλ Σάπκας. Την περίοδο 1927-1930 συζητήθηκε η πρόταση για ανέγερση αναθηματικής στήλης «των εν πολέμοις πεσόντων συνδημοτών», διετίθετο και ποσό, αλλά συνεχώς αναβαλλόταν η υλοποίηση. Εξάλλου, η πρόταση για ανέγερση μνημείου προς τιμήν των πεσόντων στους πολέμους δεν αφορούσε μόνο τους φονευθέντες σε αυτή τη συμπλοκή. Στη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου στις 29/10/1929 αναβλήθηκε η απόφαση για ανέγερση αναθηματικής στήλης, γιατί οι διαγωνισμοί που έγιναν δεν παρουσίασαν, κατά την άποψη του συμβουλίου, αξιόλογα έργα και αποφασίστηκε να ανατεθεί η κατασκευή του μνημείου σε καλλιτέχνες καταξιωμένους, όπως ο Μ. Τόμπρος και ο Κ. Δημητριάδης.⁴⁶ Πιθανότατα, η ανέγερση του συγκεκριμένου μνημείου έγινε από το 4ο Σύνταγμα Πεζικού, αφού στη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου στις 17/05/1930 διαβάστηκε έγγραφο του 4ου Συντάγματος Πεζικού, με το οποίο ζητούνταν εισφορά από τον δήμο για «ανέγερση αναθηματικής στήλης σε περίβλεπτο θέση των στρατώνων». Το συμβούλιο παρέπεμψε το θέμα σε επιτροπή για να γνωματεύσει, δεδομένου ότι ο δήμος είχε την πρόθεση να αναγείρει με δικές του δαπάνες μνημείο όλων των πεσόντων σε περίβλεπτη θέση της πόλης. Πάντως, έως το 1934 δεν είχε διατεθεί καμιά πίστωση ούτε για το ένα ούτε για το άλλο μνημείο.⁴⁷

1. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης (8η έκδοση), Αθήνα 2016, σ. 21.
2. Στις 20 Οκτωβρίου 1916, σε διάσκεψη κορυφής στην Boulogne-sur-mer, Άγγλοι και Γάλλοι είχαν αποφασίσει την de facto αναγνώριση του κράτους της Θεσσαλονίκης με πλήρη ηθική και υλική υποστήριξη, χωρίς όμως να διακόψουν την επικοινωνία τους με το κράτος των Αθηνών. - Γ. Γ. Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους, (Σεπτέμβριος 1916 - Ιούνιος 1917)», *Μνήμων*, τ. 8, 1982, σ. 155.
3. Ό.π., σ. 156-160.
4. Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τόμ. Β', Ίκαρος, Αθήνα 1970, σ. 336.
5. Γ. Μουρέλος, ό.π., σ. 168-169.
6. Για τον λόγο αυτόν, οι Γάλλοι ενθάρρυναν την επέκταση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης στη Θεσσαλία με τη μέθοδο της τοπικής εξέγερσης, όπως συνέβη στα Ιόνια Νησιά προηγουμένως - Γ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 109.
7. Γενικών Επιτελείων Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον 1914-1918*, τ. Α', *Η Ελλάδα και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1958, σ. 260.
8. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία της συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον 1914-1918*, Αθήνα 1993, σ. 158.
9. Ό.π., σ. 159.
10. Ό.π.
11. Αρχείο ΔΙΣ, Φ. 205/ΙΣΤ/1, «Εκδσεις γεγονότων διά την κατάληψιν της Λαρίσης και της Θεσσαλίας υπό των γαλλικών στρατευμάτων».
12. Ο Αθανάσιος Φράγκου γεννήθηκε στη Σούρπη Μαγνησίας το 1865. Πολέμησε ως αξιωματικός του στρατού στον πόλεμο του 1897 και ως διοικητής τάγματος στους Βαλκανικούς Πολέμους. Την περίοδο του Εθνικού Διχασμού (1916-1917) ήταν αντισυνταγματάρχης - διοικητής του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων. Το 1920 ανέλαβε ως στρατηγός τη διοίκηση της 1ης Μεραρχίας Θεσσαλών και εστάλη στο μικρασιατικό μέτωπο. Υπήρξε ένας από τους ανώτερους αξιωματικούς της μικρασιατικής εκστρατείας και διακρίθηκε στις μάχες του Σαγγάρειου ποταμού. Βλ. Φράγκος Δημ. Φράγκου, *Ο στρατηγός Αθανάσιος Φράγκου και η 1 η Μεραρχία των Θεσσαλών*, επιμέλεια Κώστας Κοκκορόγιαννης, εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1998.
13. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον 1914-1918*, ό.π., σ. 262.
14. Εφ. *Η Θεσσαλία Βόλου*, φ. 02/06/1917.
15. Ό.π., φ. 03/06/1917.
16. Ν. Γερακάρης, *Σελίδες εκ της συγχρόνου ιστορίας*, Αθήνα 1936, σ. 489-493.
17. Ο Μ. Σάπκας κατηγορήθηκε από τον νέο δήμαρχο για κλοπή του ταμείου. Συνελήφθη στην Αθήνα και προφυλακίστηκε. Έναν μήνα αργότερα απαλλάχθηκε από την κατηγορία με δούλευμα και αποφυλακίστηκε. Βλ. Ν. Παπαθεοδώρου, *Μιχαήλ Σάπκας. Ο ευπατρίδης πολιτικός (1873-1956)*, Λάρισα 2013.
18. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον φίλο και συνεργάτη Γιώργο Κοντομήτρο, που έδωσε στη διάθεσή μου τα δημοσιεύματα της εφημερίδας *Η Θεσσαλία* του Βόλου.
19. Εφ. *Η Θεσσαλία Βόλου*, φ. 01/06/1917.
20. Εφ. *Η Θεσσαλία Βόλου*, φ. 02/06/1917.
21. Εφ. *Εμπρός*, φ. 01/06/1917.
22. Εφ. *Εμπρός*, φ. 02/06/1917.
23. Εφ. *Εσπερινή*, φ. 01/06/1917.
24. Εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, φ. 18/06/1917.
25. Εφ. *Καιροί*, φ. 04/06/1917.
26. Βλ. Α. Γρηγορίου, *Η παρουσία του γαλλικού στρατού στη Λάρισα (1917) μέσα από δημοσιεύματα του γαλλόφωνου ημερήσιου και περιοδικού τύπου*.
27. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 383, υποφ. Α Α/Α ΙΜ1, «Ιστορία του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων (Νυν 1/38 ΔΤΕ) της 31/01/1923 για την περίοδο 01/09/1912 έως 31/01/1923», σ. 4.
28. Ν. Γερακάρης, ό.π.
29. Χ. Γ. Χαρίτος, *Η Γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας (1917) με τη ματιά των ξένων - Συλλογή τεκμηρίων*, εκδ. Ήθη, Βόλος 2018.
30. Général Sarrail, *Mon commandement en Orient (1916-1918)*, επανέκδοση 2012. Τα απομνημονεύματα του Sarrail πρωτοκυκλοφόρησαν το 1920 και δεν έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά. Αποσπάσματα των Απομνημονευμάτων του Sarrail, βλ. Χ. Γ. Χαρίτος, ό.π., σ. 38.
31. Χ. Γ. Χαρίτος, ό.π., σ. 47.

32. Χ. Γ. Χαρίτος, ό.π. σ. 54-55.
33. Ό.π., σ. 53.
34. Ό.π., σ. 58-59.
35. Ό.π., σ. 62-63.
36. George Ward Price, *The story of the Salonica*, New York 1918, σ. 234-235.
[https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucl.\\$b744718;view=1up;seq=269](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucl.$b744718;view=1up;seq=269).
37. Χ. Γ. Χαρίτος, ό.π., σ. 64-66
38. Ό.π.
39. Εφ. *Η Θεσσαλία*, φ. 02/06/1917.
40. Ο Κ. Κοκκορόγιαννης είναι ο επιμελητής του βιβλίου *Ο Αθανάσιος Φράγκος και η 1 η μεραρχία των Θεσσαλών* (εκδ. Τροχαλία, 1997), που έγραψε ο Φράγκος Δ. Φράγκου (ανιψιός του Αδ. Φράγκου) και αναφέρεται στη δράση του Αδ. Φράγκου στη μικρασιατική εκστρατεία.
41. Ο Σερζ Αντολένκο (1907-1973) ήταν Γάλλος στρατιωτικός, ρωσικής καταγωγής, ο οποίος δημοσίευσε αρκετές μελέτες με αντικείμενο στρατιωτικά γεγονότα.
42. Κ. Κοκκορόγιαννης, «Ο υποστράτηγος Αθανάσιος Φράγκου κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού και κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία». Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, 2007, σ. 359-381.
43. Χ. Γ. Χαρίτος, ό.π., σ. 50.
44. ΕΜΣ, *Θωμάς Πεντζόπουλος, Έγγραφα από το προσωπικό του αρχείο (1917-1952)*, επιμ. Α. Ν. Σπυριδόπουλος, Θεσσαλονίκη 2017.
45. Κ. Καρδαράς, «Λάρισα 1917: Η Μάχη της Σημαίας», <https://www.e-grammes.gr/%CE%9B%CE%AC%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BI-1917-%CE%97-%CE%BC%CE%AC%CF%87%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%A3%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CE%AF%CE%B1%CF%82>.
46. ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Λάρισας, Πρακτικά του Δ.Σ. Λάρισας, συνεδρίαση 29/10/1929, διαθέσιμο ψηφιακά στο @ρχαιομνήμων, Ψηφιακές Αρχαιακές Συλλογές.
47. Ό.π.

Υποδοχή του στρατηγού Σαράιγ στον σιδηροδρομικό σταθμό του Τσουλάρ (σημ. Μελία). [Λεπτομέρεια από φωτογραφία που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Le Miroir (Paris), Νο 193, 05/08/1917, σ. 12]

Η παρουσία του γαλλικού στρατού στη Λάρισα (1917),
μέσα από δημοσιεύματα του γαλλόφωνου
ημερήσιου και περιοδικού Τύπου

Η ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ από τα γαλλικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1917) εξακολουθεί ακόμα και σήμερα, έναν αιώνα αργότερα, να παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τρία γεγονότα. Το πρώτο είναι η μάχη που διεξήχθη στις παρυφές της πόλης (Μεζούρολο) από τους άνδρες του 1/38 Συντάγματος των Ευζώνων, γνωστή στην ελληνική βιβλιογραφία ως «μάχη της σημαίας». Το δεύτερο είναι η θερμή υποδοχή που επεφύλαξαν οι κάτοικοι της Λάρισας στον στρατηγό Σαράιγ και στο επιτελείο του, και το τρίτο είναι οι αδρόες συλλήψεις και εκτοπίσεις σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας πολλών φιλοβασιλικών πολιτών της πόλης. Από τα προαναφερθέντα γεγονότα, τα δύο πρώτα δεν πέρασαν απαρατήρητα τόσο από τον ευρωπαϊκό όσο και από τον παγκόσμιο Τύπο. Πόσο μάλλον από τον γαλλόφωνο ημερήσιο και περιοδικό Τύπο της εποχής, που χαρακτήρισε ιδιαίτερα το πρώτο από αυτά «εγκληματική ενέργεια», «ύπουλη ενέδρα» και «προδοσία». Στο δεύτερο έγιναν εκτενή αφιερώματα απ' όλα ανεξαιρέτως τα έντυπα, ενώ για το τρίτο δεν υπήρξε σχεδόν καμία δημοσίευση.

Είναι γενικά αποδεκτό, ότι κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων επιβάλλεται μια μορφή λογοκρισίας στη ροή των ειδήσεων που προέρχονται από τους επικεφαλής της εκάστοτε στρατιωτικής ηγεσίας. Συνήθως εκδίδονται δελτία Τύπου που διανέμονται στα μέσα ενημέρωσης και περιέχουν πληροφορίες γενικού και «αόριστου» περιεχομένου, οι οποίες δεν περιλαμβάνουν ευαίσθητα στρατιωτικά δεδομένα. Στην ουσία, δηλαδή, δίδεται στη δημοσιότητα το προσκηνίο, αλλά αθέατο παραμένει το παρασκήνιο μιας επιχείρησης ή ενός γεγονότος. Δεν είναι τυχαίο ότι σχεδόν όλα τα δημοσιεύματα στον γαλλόφωνο Τύπο είναι ακριβώς ίδια μεταξύ τους, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Το κείμενο συντασσόταν από το Γραφείο Τύπου της γαλλικής στρατιάς στη Θεσσαλονίκη και πήγαινε τηλεγραφικά στο πρακτορείο Havas, το οποίο με τη σειρά του το διαβίβαζε στους αρχισυντάκτες των εφημερίδων και των περιοδικών. Οι τελευταίοι δημοσίευαν το τηλεγράφημα με διαφορετικό τίτλο, ανάλογα με τον πολιτικό προσανατολισμό του εντύπου. Όπως προαναφέρθηκε, ελάχιστα έντυπα παρείχαν κάτι το διαφορετικό στους αναγνώστες τους.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζουμε με χρονολογική σειρά τους τίτλους των δημοσιευμάτων (στη γαλλική γλώσσα, με ελληνική μετάφραση) του γαλλόφωνου Τύπου που έχουν σχέση με την παρουσία του γαλλικού στρατού στη Λάρισα. Στο τέλος παρατίθενται αυτούσια και σε ελληνική μετάφραση μερικά από τα προαναφερθέντα δημοσιεύματα. Στον κατάλογο που ακολουθεί, η ένδειξη (Ε) αφορά σε εφημερίδα και η ένδειξη (Π) αφορά σε περιοδικό. Η έρευνα βασίστηκε σε έντυπα που φυλάσσονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας.

A Larissa, les fusils ont parlé

*

SALONIQUE, 13 juin. — Les opérations en Thessalie ont continué pendant la nuit du 11 au 12 juin. Un bataillon de chasseurs s'est installé à mi-chemin entre Baba et Larissa. Ellassona et Tirnovo ont été occupés sans incidents.

A Larissa, la cavalerie qui formait l'avant-garde, a entouré la ville dès le matin et s'est installée à la gare et à la préfecture. Le général grec Baivas avait informé le commandant de cette troupe qu'il n'y aurait aucune résistance. Cependant, au bout d'un certain temps, le colonel Grivas faisait trahisamment ouvrir le feu par des fractions grecques postées derrière les casernes. La cavalerie française riposta et un échange de coups de feu se produisit, qui prit fin seulement à 10 heures du matin. Deux de nos officiers et quatre cavaliers avaient été tués, une vingtaine blessés.

Les pertes grecques s'élèvent à une soixantaine d'hommes.

A la suite de cette agression, les Grecs ont laissé entre nos mains deux colonels, 51 officiers, 269 hommes et leur drapeau. Le général Baivas a été arrêté et l'ordre rétabli.

APRÈS L'ABDICACION Des Grecs ont attaqué nos troupes à Larissa

Salonique, 13 juin. — Les opérations en Thessalie ont continué pendant la nuit du 11 au 12 juin. Un bataillon de chasseurs s'est installé à mi-chemin entre Baba et Larissa. Ellassona et Tirnovo ont été occupés sans incidents.

A Larissa, la cavalerie qui formait l'avant-garde a entouré la ville dès le matin, et s'est installée à la gare et à la préfecture.

Le général grec Paiva avait informé le commandant de cette troupe qu'il n'y avait aucune résistance. Cependant, au bout d'un certain temps, le colonel Grivas faisait trahisamment ouvrir le feu par des fractions grecques postées derrière les casernes. La cavalerie française riposta et un échange de coups de feu se produisit, qui prit fin seulement à 10 heures du matin. Deux de nos officiers et quatre cavaliers ont été tués ; une vingtaine blessés. Les pertes des Grecs s'élèvent à une soixantaine d'hommes.

A la suite de cette agression, les Grecs ont laissé entre nos mains deux colonels, 51 officiers, 269 hommes et leur drapeau. Le général Baivas a été arrêté et l'ordre a été rétabli.

L'Homme enchaîné (E) (Paris), N° 970 (13.6.1917): «Les Alliés occupent Elasona et continuent leur marche en Thessalie» (Οι σύμμαχοι κατέλαβαν την Ελασσόνα και συνεχίζουν την πορεία τους στη Θεσσαλία).
Le XIXe siècle (E) (Paris), N° 17010 (14.6.1917): «Les troupes française à Larissa. Les opérations en Thessalie» (Τα γαλλικά στρατεύματα στη Λάρισα. Οι επιχειρήσεις στη Θεσσαλία).
Le Matin (E) (Paris), N° 12161 (14.6.1917): «Les évènements de Thessalie» (Τα γεγονότα της Θεσσαλίας).
Journal des débats politiques et littéraires (E) (Paris), N° 165 (14.6.1917): «L'occupation de la Thessalie» (Η κατάληψη της Θεσσαλίας).
Le Petit Troyen (E) (Troyes), N° 13458 (14.6.1917): «La prise de Larissa» (Η κατάληψη της Λάρισας).
Le Journal (E) (Paris), N° 9027 (14.6.1917): «Une trahison à Larissa» (Μια προδοσία στη Λάρισα).
Le Figaro (E) (Paris), N° 165 (14.6.1917): «Les opérations en Thessalie. Un guet-apens réprimé» (Οι επιχειρήσεις στη Θεσσαλία. Μια ενέδρα καταστρέφεται).
L'Ouest-Éclair (E) (Rennes), N° 6431 (14.6.1917): «Les français entrent à Larissa» (Οι Γάλλοι εισέρχονται στη Λάρισα).
L'Ouest-Éclair (E) (Rennes), N° 6431 (14.6.1917): «À Larissa les fusils ont parlé» (Στη Λάρισα μίλησαν τα όπλα).
L'Action française (E) (Paris), N° 166 (14.6.1917): «Nos troupes ont été attaqués traîtreusement à Larissa» (Τα στρατεύματά μας δέχθηκαν προδοτική επίθεση στη Λάρισα).
Le Rappel (E) (Paris), N° 17016 (14.6.1917): «Les troupes françaises à Larissa. Les opérations en Thessalie» (Τα γαλλικά στρατεύματα στη Λάρισα. Οι επιχειρήσεις στη Θεσσαλία).
L'Echo d'Alger (E) (Alger), N° 1907 (14.6.1917): «Une agression contre nos troupes à Larissa» (Μια επίθεση στα στρατεύματά μας στη Λάρισα).
L'Humanité (E) (Paris), N° 4806 (14.6.1917): «Les Grecs ont attaqué nos troupes à Larissa» (Οι Έλληνες επιτέθηκαν στα στρατεύματά μας στη Λάρισα).
Le Petit journal (E) (Paris), N° 19893 (14.6.1917): «Le guet-apens de Larissa» (Η ενέδρα της Λάρισας).
Le Gaulois (E) (Paris), N° 14488 (14.6.1917): «Les opérations en Thessalie. Attaque traîtresse d'une fraction grecque» (Οι επιχειρήσεις στη Θεσσαλία. Προδοτική επίθεση μιας ελληνικής μονάδας).
Le Petit Parisien (E) (Paris), N° 14737 (14.6.1917): «Nos troupes occupent Larissa malgré un guet-apens grec» (Τα στρατεύματά μας κατέλαβαν τη Λάρισα παρά την ελληνική ενέδρα).

Le Temps (E) (Paris), N° 20432 (15.6.1917): «Un guet-apens à Larissa» (Μια ενέδρα στη Λάρισα)
Le Petit Parisien (E) (Paris), N° 14738 (15.6.1917): «L'affaire de Larissa» (Η υπόθεση της Λάρισας). Άρθρο του Γάλλου αντισυνταγματάρχη Rousset σχετικά με τη μάχη (ενέδρα) που έλαβε χώρα στη Λάρισα, με αποτέλεσμα να χάσουν τη ζωή τους στρατιώτες.
La Guerre mondiale (Π) (Genève), N° 825 (15.6.1917): «La cavalerie française entre à Larissa» (Το γαλλικό ιππικό εισέρχεται στη Λάρισα).
L'Intransigeant (E) (Paris), N° 13485 (15.6.1917): «On enterre les victimes du guet-apens de Larissa» (Κηδεύονται τα θύματα της ενέδρας στη Λάρισα).
Le Gaulois (E) (Paris), N° 14490 (16.6.1917): «Les alliés en Thessalie» (Οι σύμμαχοι στη Θεσσαλία).
La Lanterne (E) (Paris), N° 14572 (16.6.1917): «Les obsèques des victimes de Larissa» (Η κηδεία των θυμάτων της Λάρισας).
Le Figaro (E) (Paris), N° 168 (17.6.1917): «L'occupation de la Thessalie par les forces anglo-françaises est aujourd'hui achevée» (Η κατοχή της Θεσσαλίας από τις αγγλογαλλικές δυνάμεις έχει πλέον ολοκληρωθεί). Το κείμενο συνοδεύεται από έναν χάρτη της Ελλάδας σχεδιασμένο από τον A. Dubray.
Le XIXe siècle (E) (Paris), N° 17014 (18.06.1917): «L'enthousiasme en Thessalie» (Ο ενθουσιασμός στη Θεσσαλία).
L'Ouest-Éclair (E) (Rennes), N° 6435 (18.6.1917): «Le départ du souverain accompagné de sa famille, a été accueilli dans toute la Thessalie par des manifestations de joie» (Η αναχώρηση του μονάρχη με την οικογένειά του έγινε δεκτή σε όλη τη Θεσσαλία με εκδηλώσεις χαράς).
Journal des débats politiques et littéraires (E) (Paris), N° 170 (19.6.1917): «Nos troupes acclamées en Thessalie» (Τα στρατεύματά μας θριαμβεύσαν στη Θεσσαλία).
Le Tamatave (E) (Madagascar), N° 471 (20.6.1917): «La question grecque enfin résolue» (Λύθηκε επιτέλους το ελληνικό ζήτημα).
Le Petit Parisien (E) (Paris), N° 14749 (26.6.1917): «Accueil enthousiaste de la Thessalie au Général Sarrail» (Ενθουσιώδης υποδοχή του στρατηγού Σαράιγ στη Θεσσαλία).
Le Rappel (E) (Paris), N° 17022 (26.6.1917): «Le Général Sarrail à Larissa et à Volo» (Ο στρατηγός Σαράιγ στη Λάρισα και στον Βόλο).
L'Echo d'Alger (E) (Alger), N° 1920 (27.6.1917): «Le Général Sarrail en Thessalie» (Ο στρατηγός Σαράιγ στη Θεσσαλία).
Le Matin (E) (Paris), N° 12174 (27.6.1917): «Le député Schliemann est arrêté à Larissa. Schliemann, connu pour sa campagne contre M. Venizelos et l'Entente» (Συνελήφθη στη Λάρισα ο βουλευτής Σλίμαν. Ο Σλίμαν ήταν γνωστός για τους αγώνες του κατά του κ. Βενιζέλου και της Αντάντ).

<p>La Croix (E) (Paris), N° 10525 (28.6.1917): «Le général Sarrail en Thessalie» (Ο στρατηγός Σαράιγ στη Θεσσαλία).</p>
<p>Les Annales coloniales (E) (Paris), N° 27 (7.7.1917): «Front de Macédoine. En Thessalie, notre cavalerie est entrée à Larissa le 12» (Μακεδονικό Μέτωπο. Στη Θεσσαλία, το ιππικό μας εισήλθε στη Λάρισα στις 12).</p>
<p>Le Monde illustré (Π) (Paris), N° 3109 (21.7.1917): Sans title (άτιτλο) [Φωτορεπορτάζ από τη Λάρισα].</p>
<p>Le Miroir (Π) (Paris), N° 193 (5.8.1917): «Le Général Sarrail acclamé en Thessalie» (Ο στρατηγός Σαράιγ, θριαμβευτής στη Θεσσαλία).</p>
<p>L'Univers israélite (Π) (Paris), N° 5 (12.10.1917): «Un aumônier israélite à Larissa» (Ένας Ισραηλίτης εφημέριος στη Λάρισα).</p>
<p>La Nation (Π) (Genève), N° 26 (25.11.1917): «M. A. Schliemann (fils du célèbre archéologue) et M. Empiricos (fils de l'ancien ministre de la marine), ont été condamnés par le général Sarrail aux travaux forcés». [Ο κ. Α. Σλίμαν (γιος του διάσημου αρχαιολόγου) και ο κ. Εμπειρίκος (γιος του πρώην υπουργού του Πολεμικού Ναυτικού) έχουν καταδικαστεί από τον στρατηγό Σαράιγ σε καταναγκαστικά έργα.] Απόσπασμα από επιστολή του Δ. Ψύχα προς τη σύνταξη του περιοδικού.</p>

Μια επίθεση στα στρατεύματά μας στη Λάρισα (Une agression contre nos troupes à Larissa).

«Θεσσαλονίκη (13 Ιουνίου). Οι επιχειρήσεις συνεχίστηκαν στη Θεσσαλία καθ' όλη τη διάρκεια της νύχτας 11 με 12 Ιουνίου. Ένα τάγμα κνηγών εγκαταστάθηκε στη μέση της διαδρομής μεταξύ του Μπαμπά [Τέμπη] και της Λάρισας. Η Ελασσόνα και ο Τύρναβος καταλήφθηκαν χωρίς κανένα επεισόδιο. Στη Λάρισα, το ιππικό, που αποτελούσε την εμπροσθοφυλακή, περικύκλωσε την πόλη και εγκαταστάθηκε στον σιδηροδρομικό σταθμό και στο Διοικητήριο. Ο Έλληνας στρατηγός Μπαΐρας ενημέρωσε τον διοικητή αυτών των μονάδων ότι δεν θα υπήρχε καμία αντίσταση. Ωστόσο, έπειτα από λίγο, ο συνταγματάρχης Γρίβας παραβιάζοντας την υπόσχεση έδωσε εντολή σε μια ελληνική δύναμη που βρισκόταν πίσω από τους στρατώνες να ανοίξει πυρ κατά των στρατευμάτων μας. Το γαλλικό ιππικό αντεπιτέθηκε και διεξήχθη μάχη η οποία τελείωσε τις 10 το πρωί. Δύο από τους αξιωματικούς μας και τέσσερις ιππείς σκοτώθηκαν, ενώ περίπου 20 τραυματίστηκαν. Οι ελληνικές απώλειες ήταν περίπου εξήντα άνδρες. Ως αποτέλεσμα αυτής της επίθεσης οι Έλληνες άφησαν στα χέρια μας δύο συνταγματάρχες [Φράγκος και Γρίβας], 51 αξιωματικούς, 269 άνδρες και τη σημαία τους. Ο στρατηγός Μπαΐρας είχε συλληφθεί λίγο νωρίτερα».

L'Echo d'Alger (Alger), No 1907 (14.6.1917)

Τα στρατεύματά μας κατέλαβαν τη Λάρισα παρά την ελληνική ενέδρα (Nos troupes occupent Larissa malgré un guet-apens grec).

«Ο Κωνσταντίνος Α΄ εγκατέλειψε την Αθήνα για να επιστρέψει προσωρινά στα ανάκτορα του Τατοΐου, τα οποία βρίσκονται σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από την πρωτεύουσα. Τα στρατεύματά μας αποδιβάστηκαν στον Πειραιά και στρατοπέδευσαν λίγο βορειότερα. Οι επιχειρήσεις συνεχίζονται στη Θεσσαλία, όπου η Ελασσόνα,

LES FRANÇAIS ENTRENT A LARISSA

ATHÈNES, 13 juin. — La situation continue à se développer avec calme. Le haut commissaire des puissances protectrices, en complet accord avec le gouvernement hellénique, a fait débarquer au Pirée les troupes qui étaient à bord des navires de guerre. Le débarquement s'est effectué sans provoquer aucune manifestation au Pirée. Les troupes sont actuellement installées au nord de la ville, où Jonnart a marqué par une lettre adressée à M. Zaimis le caractère amical de l'opération.

Les troupes françaises à Larissa

Salonique, 13 juin. — Les troupes françaises venant d'Ellassona, sont entrées à Larissa sans résistance. La population, qui leur a fait un accueil enthousiaste, a déposé les autorités royales.

LARISSA, ville de la Grèce septentrionale (Thessalie), chef-lieu de province et de district sur la rive droite de la Salamvrya, 11.650 habitants. Commerce de céréales, blé, maïs. La province de Larissa, baignée à l'est par l'Arcipel ou mer Egée, comprend sur les rives de la Salamvrya (ancien Pénée), une riche et fertile plaine. Elle a beaucoup souffert au cours de la dernière guerre gréco-turque, d'une occupation prolongée par l'armée ottomane.

paraissent décidés à quitter la Grèce en même temps que le souverain déchu. Les puissances protectrices exigent de toute façon l'éloignement du prince Nicolas, dont l'influence sur son frère Constantin, a été néfaste.

La sagesse tardive de Constantin

ATHÈNES, 13 juin. — Le roi tient à déconseiller officiellement à ses partisans toute tentative de résistance. Dans la proclamation par laquelle il a annoncé son abdication, il attire l'attention de ses sujets sur les graves conséquences qu'entraîneraient des troubles. L'attitude de Constantin, si différente du passé, est un excellent témoignage de l'efficacité avec laquelle les Alliés avaient pris cette fois toutes précautions.

L'abdication et l'opinion

PARIS, 13 juin. — Du « Temps », sur les événements de Grèce :

« Le peuple hellène, désormais, est maître de ses destinées. Il a certainement hâte de les confier avant toute formalité à l'homme qui, une fois déjà, a sauvé la Patrie déchirée, à M. Venizelos. Nous comprenons et nous approuvons ce vote. Il reste à tirer pour

L'Ouest-Éclair (Rennes), No 6431 (14.6.1917)

Un guet-apens à Larissa

Si les choses se sont bien passées à Athènes, il n'en n'a pas été de même en Thessalie, où l'occupation par les troupes franco-anglaises se poursuit méthodiquement. A Larissa, nos troupes ont été victimes d'un véritable guet-apens. Un télégramme daté de Salonique rapporte les faits en ces termes :

Les opérations en Thessalie ont continué pendant la nuit du 11 au 12 juin. Un bataillon de chasseurs s'est installé à mi-chemin entre Baba et Larissa. Ellassona et Tirnovo ont été occupées sans incident.

A Larissa, la cavalerie qui formait l'avant-garde a entouré la ville dès le matin et s'est installée à la gare et à la préfecture. Le général grec Baivas avait informé le commandant de cette troupe qu'il n'y aurait aucune résistance. Cependant, au bout d'un certain temps, le colonel Grivas faisait traîtreusement ouvrir le feu par des fractions grecques postées derrière les casernes. La cavalerie française riposta et un échange de coups de feu se produisit, qui prit fin seulement à dix heures du matin. Deux de nos officiers et quatre cavaliers avaient été tués; une vingtaine blessés. Les pertes des Grecs s'élevaient à une soixantaine d'hommes.

A la suite de cette agression, les Grecs ont laissé entre nos mains deux colonels, cinquante et un officiers, deux cent soixante-neuf hommes et leur drapeau. Le général Baivas a été arrêté et l'ordre a été rétabli.

Partout ailleurs, en Thessalie, les troupes franco-anglaises ont été accueillies avec enthousiasme; les autorités royalistes ont été expulsées, et la déchéance de l'ex-roi Constantin a été proclamée.

Le Temps (Paris), No 20432 (15.6.1917)

ο Τύρναβος και η Λάρισα έπεσαν στα χέρια μας, όπως περιγράφηκε στις ειδήσεις που δημοσιεύθηκαν χδες. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις θα είχαν εξελιχθεί παντού με ηρεμία, εάν κάποιοι αξιωματικοί δεν μας επετίθεντο στην είσοδο της Λάρισας. Λέγεται ότι η φρουρά της πόλης αυτής των 20.000 ψυχών, που είναι η πρωτεύουσα της Θεσσαλίας, προσχώρησε στις δυνάμεις του έκπτωτου μονάρχη συγκεντρώνοντας όπλα, πυρομαχικά και άνδρες. Είναι ο λόγος για τον οποίο δηλώναμε εξαρχής ότι πρέπει εμείς να έχουμε προσωρινά τον έλεγχο της σιδηροδρομικής γραμμής που συνδέει την Αθήνα με την πόλη αυτή. Βέβαια, το μεγαλύτερο μέρος της φρουράς είχε διασπαστεί, αλλά οι επικεφαλής αξιωματικοί ήταν έντονα φιλοβασιλικοί, γερμανόφιλοι και αντιβενιζελικοί. Αυτό εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τη χδεσινή ενέδρα στη Λάρισα, η οποία θυμίζει σε μερικούς τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο Ζάππειο στην Αθήνα, την 1 η Δεκεμβρίου 1916. Στη Λάρισα, ο εκεί διοικητής της φρουράς απευθυνόμενος στους αξιωματικούς μας, τους υποσχέθηκε πως δεν θα υπάρξει καμία αντίσταση από την πλευρά του ελληνικού στρατού. Βέβαια, λίγο αργότερα μας επιτέθηκαν. Ως αποτέλεσμα αυτής της κακουργηματικής πράξης, όσοι από αυτούς που μας επιτέθηκαν δεν σκοτώθηκαν ή δεν τραυματίστηκαν αιχμαλωτίστηκαν».

Le Petit Parisien (Paris), No 14737, 14.6.1917

[Φωτορεπορτάζ από τη Λάρισα]: Δημοσιεύονται συνολικά έξι φωτογραφίες, από τις οποίες οι τέσσερις αφορούν στη Λάρισα και οι άλλες δύο στα Τρίκαλα και στην Καλαμπάκα, με τις παρακάτω λεζάντες:

(Φωτογραφίες Νο 1 και Νο 2): «Το πρωί της 20ής Ιουνίου, ο στρατηγός Σαράιγ έφτασε στη Λάρισα για να προεδρεύσει σε σύσκεψη σχετικά με τις τελευταίες εξελίξεις. Μπροστά στο Διοικητήριο ένα τεράστιο πλήθος ζητωκραύγαζε υπέρ της Γαλλίας και του στρατηγού Σαράιγ. Ο κ. Σαπουντζάκης, ως πρόεδρος της Εκτελεστικής Επιτροπής η οποία εκπροσωπεί τη νέα δημοτική Αρχή, καθώς και ο μητροπολίτης Δημήτριος εκφώνησαν ενθουσιώδεις ομιλίες. Αργότερα, ο στρατηγός Σαράιγ απέτισε φόρο τιμής στους τάφους των Γάλλων αξιωματικών και στρατιωτών που έπεσαν δύματα της επίθεσης της 12ης Ιουνίου. Στη συνέχεια αναχώρησε σιδηροδρομικώς για τον Βόλο, όπου και εκεί οι κάτοικοι τον υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό. Στους σταθμούς του Τσουλάρ [Μελία] και του Βελεστίνου, οι κάτοικοι των χωριών έσπευσαν να προΐπαντήσουν τον αρχηγό της στρατιάς της Ανατολής. Ένα θριαμβευτικό ταξίδι που απέδειξε ευτυχώς την αφοσίωση της Νέας Ελλάδας». (Φωτογραφία Νο 3): «Στη Λάρισα. Προσφώνηση του μητροπολίτη Δημητρίου προς τον στρατηγό Σαράιγ, που βρίσκεται στο μπαλκόνι της στρατιωτικής λέσχης». (Φωτογραφία Νο 4): «Στην πλατεία Σαράιγ [μετονομάστηκε εκείνη την περίοδο η κεντρική πλατεία], η στρατιωτική μπάντα δίνει συναυλία προς τιμήν του αρχηγού της στρατιάς της Ανατολής» (σ. 38).

Le Monde illustré (Paris), No 3109 (21.7.1917)

Ένας Ισραηλίτης εφημέριος στη Λάρισα (Un aumônier israélite à Larissa). Το άρθρο αναφέρεται στην υποδοχή που επεφύλαξε η ισραηλιτική κοινότητα της Λάρισας στον στρατιωτικό εφημέριο της στρατιάς της Ανατολής Ντέιβιντ Μπέρμαν, λίγο μετά την κατάληψη της πόλης από τα γαλλικά στρατεύματα. Ο εν λόγω εφημέριος έστειλε από τη Λάρισα στη διεύθυνση του περιοδικού (Παρίσι) εκτενή ανταπόκριση από την υποδοχή που του επιφυλάχθηκε:

La Croix (Paris), No 10525 (28.6.1917)

«Συνεχίζοντας την πορεία της απρόβλεπτης περιπλάνησής μου, διέμεινα στη Λάρισα για 20 περίπου ημέρες, γεγονός που μου επέτρεψε να έρθω σε επαφή με την εβραϊκή κοινότητα της πρωτεύουσας της Θεσσαλίας. Η κοινότητα της Λάρισσας, η οποία την περίοδο της Τουρκοκρατίας αριθμούσε χιλιάδες ψυχές, σήμερα μετρά κάτι λιγότερο από 100 οικογένειες. Δεν είναι οι ίδιοι Εβραίοι με αυτούς της Θεσσαλονίκης, ωστόσο εξακολουθούν να μοιάζουν αρκετά με αυτούς. Δεν είναι επίσης ίδιοι με αυτούς της Ζακύνθου και των Ιωαννίνων, αφού οι τελευταίοι έχουν εντελώς εξελληνιστεί. Σωματικά και φυσιογνομικά ομοιάζουν με τους Έλληνες. Η παλαιότερη γενιά ομιλεί τα ισπανικά, αλλά αγνοεί εντελώς τα ελληνικά. Αντίθετα, οι νέοι ομιλούν τα ελληνικά μη γνωρίζοντας τα ισπανικά. Ζώντας για μεγάλο χρονικό διάστημα μεταξύ των Ελλήνων, έμαθαν να διαβιούν πολύ καλά μαζί τους. Επειδή είναι μικρός ο αριθμός που αντιπροσωπεύουν (400 σε σύνολο 17.000 ατόμων), δεν θα τους επιτρέψει ποτέ να απομονωθούν σε μια ιδιαίτερη εθνότητα. Καθώς έζησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα υπό τουρκική κατοχή, σήμερα ομιλούν με υπερηφάνεια για την Ελλάδα και τα κατορθώματα του ελληνικού στρατού κατά τη διάρκεια του τελευταίου Βαλκανικού Πολέμου, στον οποίο συμμετείχαν πολλοί από αυτούς ως στρατιώτες και μερικοί ως αξιωματικοί. Ωστόσο, η εθνική

αφομοίωση θέλει ακόμα πολύ καιρό για να θεωρείται πλήρης. Η Ανατολή φαίνεται ότι ανέκαθεν αντιπασσόταν σε κάτι ανάλογο. Ποτέ η ελληνική φυλή δεν ήθελε να μπερδευτεί με μια άλλη, αλλά, όλως περιέργως, την ίδια αντίδραση έχουν και οι Ισραηλίτες. Αυτό εξηγείται γιατί στη Λάρισα το σιωνιστικό κίνημα μετρά 80 περίπου άτομα (σχεδόν ένα ανά οικογένεια). Από θρησκευτική άποψη, οι Εβραίοι της Λάρισας δεν πηγαίνουν συχνά στη συναγωγή [...]. Η κοινότητα δεν έχει δικό της σχολείο και οι νέοι παρακολουθούν μαθήματα στα ελληνικά σχολεία της πόλης και μερικές φορές σε εκείνα των χριστιανικών αποστολών. Πριν από λίγο καιρό, η Alliance της Θεσσαλονίκης σκέφτηκε να δημιουργήσει ένα παράρτημα στη Λάρισα. Η κοινότητα, όμως, δέωρησε ότι ένα τέτοιο ίδρυμα δεν θα έδινε επαρκώς εβραϊκή εκπαίδευση [...]».

L'Homme enchaîné (Paris), No 970 (13.06.1917)

«Με την άφιξη των γαλλικών στρατευμάτων στη Λάρισα, ο πρόεδρος της ισραηλιτικής κοινότητας της πόλης κ. Abraham Cohen, συνοδευόμενος από επιφανείς Εβραίους, επισκέφθηκε τον γενικό μας διοικητή για να του εκφράσει τα αισθήματα των συμπολιτών του προς τη φιλελεύθερη Γαλλία, χάρη στην οποία όλοι οι Εβραίοι των πολιτισμένων χωρών διάγουν βίο αξιοπρεπή και ευτυχισμένο. Δεδομένου ότι εγώ έφτασα στη Λάρισα την επόμενη ημέρα δεν γνωρίζω τι ακριβώς τους απάντησε ο γενικός διοικητής».

Στο άρθρο περιγράφεται η υποδοχή που επεφύλαξε ο πρόεδρος της ισραηλιτικής κοινότητας της Λάρισας στον Ντέιβιντ Μπέρμαν στη συναγωγή της πόλης το Σάββατο 8 Ιουλίου (1917). Ο πρόεδρος, απευθυνόμενος στον επισκέπτη του, εξέφρασε τον σεβασμό των συμπολιτών του για τον γαλλικό ιουδαϊσμό και τις θερμές ευχές τους για τον τελικό θρίαμβο της Γαλλίας. Μεταξύ άλλων, ο Μπέρμαν σημείωσε:

«Οι ευχές σας για την τελική νίκη της Γαλλίας απέναντι στη γερμανική επιθετικότητα μου δίνουν το δικαίωμα να επισημάνω, προτού αναχωρήσω από τη φιλόξενη κοινότητά σας, ότι αυτό που επιζητούν η φιλελεύθερη Γαλλία και οι σύμμαχοί της είναι η εγκαθίδρυση μιας κοινωνίας, πρωταρχικό μέλημα της οποίας θα είναι η κοινωνική δικαιοσύνη, ένα ζητούμενο που εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια ο ιουδαϊσμός επιδιώκει ηρωικά. Σας ευχαριστώ για τις ευχές σας προς τη Γαλλία» (σ. 133-135).

L'Univers israélite (Paris), No 5 (12.10.1917)

«Οι συλλήψεις Σλίμαν και Εμπειρικού», απόσπασμα από επιστολή του Δ. Ψύχα προς τη σύνταξη του περιοδικού:

«Ο κ. Α. Σλίμαν (γιος του διάσημου αρχαιολόγου με το ίδιο όνομα), πρώην βουλευτής και πρώην πρόεδρος της Ελλάδας στην Ουάσινγκτον, και ο κ. Εμπειρικός (γιος του πρώην υπουργού του Πολεμικού Ναυτικού), έχουν καταδικαστεί από τον στρατηγό Σαράιγ σε καταναγκαστικά έργα. Ποιο είναι το έγκλημά τους; Ότι υπερασπίστηκαν το ιερό έδαφος της πατρίδας τους από τον εισβολέα. Η φρουρά μιας μικρής πόλης της Θεσσαλίας [Λάρισα], μια χούφτα ανδρών, αποκομμένη από τις επικοινωνίες τους με την πρωτεύουσα και χωρίς να έχουν εντολές, αντιστάθηκε σε έναν ολόκληρο στρατό, που είχε ως αποτέλεσμα απώλειες και από τις δύο πλευρές. Οι κ.κ. Σλίμαν και Εμπειρικός, ως έφεδροι αξιωματικοί, έπεσαν στα χέρια του εχθρού, ο οποίος, αντί να τους συμπεριφερθεί με σεβασμό και τιμή, τους δεώρησε εγκληματίες, τους φόρεσε στολές καταδίκων, τους ξύρισε το κεφάλι και τους ανάγκασε να κάνουν την πιο σκληρή και αηδιαστική εργασία» (σ. 3).

La Nation (Genève), No 26 (25.11.1917)

Σε λαϊκή γκραβούρα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος απεικονίζεται να ελευθερώνει την Ελλάδα από τα δεσμά της. (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»)

Διώξεις αντιφρονούντων στη Λάρισα
του Διχασμού (1916-1917) - Από τη δράση
των επιστράτων στις εκτοπίσεις του νέου καθεστώτος

Η ΛΑΡΙΣΑ ΒΡΕΘΗΚΕ στη δίνη του Διχασμού στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, όπως η υπόλοιπη χώρα. Μόνο που εδώ εμφανίστηκαν δύο ιδιομορφίες, που καθιστούν τη λαρισαϊκή εκδοχή του Διχασμού ιδιαίτερη: πρώτον, η σημαντική στρατιωτική παρουσία, λόγω έδρας, μεγάλων μονάδων και, δεύτερον, το γεγονός ότι, με τη διαίρεση του κράτους, ο νομός αποτέλεσε τον ακραίο μεθοριακό σταθμό του κράτους των Αθηνών, σύνορο με αυτό της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης και τόπο διέλευσης της κύριας χερσαίας αρτηρίας που συνέδεε τις δύο επικράτειες. Με αυτά τα δεδομένα θα εξετάσουμε τη σφοδρότητα με την οποία εμφανίστηκε το κίνημα των επιστράτων στον νομό, και ιδιαίτερα στην πόλη της Λάρισας, την ομολογουμένως γρήγορη ανάπτυξή του και την κορύφωση της δράσης του τους τελευταίους τρεις μήνες του 1916, σε συνάρτηση και με τα γεγονότα των Αθηνών.

Ήδη από τον Μάιο του 1916 και στη διάρκεια του καλοκαιριού, οι στρατιώτες που επέστρεφαν στις πόλεις και στα χωριά με τη λήξη της πολύμηνης επιστράτευσης εκδήλωναν τα αντιπολεμικά αισθήματά τους και έδειχναν γαλουχημένοι με την ουδετερόφιλη πολιτική του επιτελείου και των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων, συγκεκριμένα με την τυφλή υποστήριξη στο πρόσωπο του ίδιου του Κωνσταντίνου. Ο νικητής των Βαλκανικών Πολέμων αποτελούσε τον εγγυητή της γαλήνης και της ενότητας του έθνους, σε αντίθεση με τον απρόβλεπτο και πολεμοχαρή Βενιζέλο.¹ Γρήγορα και πριν τους προλάβουν οι εξελίξεις, οι επίστρατοι απέκτησαν χαρακτηριστικά μαζικής παραστρατιωτικής οργάνωσης, που στόχο είχε την τρομοκράτηση των αντιπάλων και την υπεράσπιση –αν χρειαζόταν– του βασιλιά από ξένους και ντόπιους εχθρούς. Έτσι, η Λάρισα, που πριν από έναν χρόνο, τον Μάιο του '15, είχε ταχθεί στις βουλευτικές εκλογές υπέρ των Φιλελευθέρων, τώρα εμφάνιζε εντελώς πρωτόγνωρη εικόνα.² Σε κάθε χωριό ξεφύτρωναν οργανωμένοι μαζικοί σύλλογοι επιστράτων από απολυμένους φαντάρους, οι οποίοι περιφέρονταν με την εικόνα του Κωνσταντίνου και τραγουδούσαν άσματα, με κυριότερο το «Του αετού ο γιος», εκδηλώνοντας έτσι την αντίθεσή τους στον Βενιζέλο και στην πολιτική του, και αναγκάζοντας τους αντιπάλους να σιωπούν ή να αποκηρύσσουν τα πολιτικά φρονήματά τους.

Σε πρώτη φάση και μέχρι τον ιστορικό λόγο του Βενιζέλου στην Αθήνα στα μέσα Αυγούστου του 1916, όπου διατυπώθηκαν με σαφήνεια οι ύστατες προειδοποιητικές εκκλήσεις προς τον βασιλιά για αλλαγή πλευσης στο θέμα επιλογής συμμαχικού στρατοπέδου,³ αλλά ακόμη και μέχρι την άνοδο του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, η δραστηριότητα των επιστράτων στον νομό και στην πόλη της Λάρισας παρέμεινε σε οργανωτικό στάδιο, σύμφωνα και με τη γραμμή που εκπορευόταν κεντρικά από την Αθήνα, αλλά και με κάποιες τοπικές εκδηλώσεις, όπως συλλαλητήρια επιδοκιμασίας του βασιλιά.⁴ Από τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1916, όμως, το σκηνικό άλλαξε τελείως.⁵ Η οργάνωση ήταν επί ποδός πολέμου, με στόχο την περιστολή και την κατατρομοκράτηση των οπαδών του Βενιζέλου, καθώς και την εξάλειψη κάθε αντίθετης άποψης στην πολιτική των βασιλικών κυβερνήσεων. Το κράτος της Θεσσαλονίκης αποτελούσε τώρα το αντίπαλο δέος και οι οπαδοί του –φανeroί, αλλά και κρυπτόμενοι– έπρεπε να ξεσκεπαστούν και να τιμωρηθούν για προδοσία έναντι του επίσημου κράτους και του βασιλιά. Η Θεσσαλία, και ιδιαίτερα η Λάρισα, λόγω θέσης, έπρεπε να αποκαθαρεί από τη βενιζελική πέμπτη φάλαγγα, που δρούσε υπόγεια στη στρατολόγηση ανδρών για τον στρατό της Άμυνας, αλλά και υπαλλήλων δυνάμει υποψηφίων για την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Οι δίοδοι έπρεπε να φυλάγονται και, στην ανάγκη, να προστατευθούν και ενόπλιως σε περίπτωση καδόδου των στρατευμάτων της Εθνικής Άμυνας.⁶

Αληθινή ή σκηνοθετημένη φωτογραφία του κωνσταντινικού στρατιώτη Γ. Σιαφάκα από το Μουζάκι, κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. (Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κιλιάφα)

Οι επίστρατοι ήταν συνεχώς σε επιφυλακή, ασκώντας μια χωρίς προηγούμενο βία για τα πολιτικά δεδομένα της περιοχής, με τον καταναγκασμό των αντιπάλων να αποκηρύξουν τα πολιτικά «πιστεύω» τους και να διατρανώσουν πίστη και αφοσίωση στον βασιλιά. Αυτό γινόταν συνήθως μέσω του ημερήσιου Τύπου, όπου δηλώσεις αποκήρυξης δημοσιεύονταν τακτικά την επίμαχη περίοδο, και ιδιαίτερα το τελευταίο τρίμηνο του '16, κυρίως μέσα από τις στήλες του τοπικού οργάνου της Ένωσης Επιστράτων Λάρισας, «Πρόοδος».⁷ Προβεβλημένα στελέχη των Φιλελευθέρων Λάρισας υποχρεώθηκαν να απαρνηθούν τις πεποιδήσεις τους και τον αρχηγό τους προκειμένου να αποφύγουν δυσάρεστες συνέπειες για τους ίδιους και τις οικογένειές τους.⁸ Όταν τα γεγονότα εξελίχθηκαν ραγδαία και οι νότες-τελεσίγραφα των συμμάχων της Αντάντ προς τις βασιλικές κυβερνήσεις διαδέχονταν η μία την άλλη, η αντίδραση των επιστράτων μεγάλωσε και έλαβε μορφές αγριότερες της απλής ψυ-

χολογικής βίας και του διασυρμού μέσω του Τύπου. Η φυσική βία (ξυλοδαρμοί, διαρπαγές και χρηματικοί εκβιασμοί) έγιναν τώρα τα προσφιλή μέσα βίας κατά των αντιπάλων.⁹ Τα δύματα έπρεπε να τρομοκρατηθούν σε τέτοιο βαθμό, ώστε είτε θα κλείνονταν στα σπίτια τους για μεγάλο διάστημα είτε θα διέκοπταν την οικονομική και την επαγγελματική δραστηριότητά τους ή, ακόμα χειρότερα θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την πόλη.¹⁰ Επιδρομές ενόπλων σε σπίτια και μαγαζιά αντιπάλων, κατέβασμα των εικόνων του Βενιζέλου και αναγκαστική ανάρτηση

Κρήτες χωροφύλακες, έμπιστοι βενιζελικοί, αποσπασμένοι στη Θεσσαλονίκη για την τήρηση της τάξης

του στέμματος ως συμβόλου του έθνους, απαγόρευση και κάψιμο βενιζελικών εφημερίδων, με πρώτη τη *Μικρά* της Λάρισας, αλλά και τη *Θεσσαλία* του Βόλου, ανηλεής διωγμός των πωλητών και των διακινητών τους ήταν στην ημερήσια διάταξη.¹¹ Επίσης, υπήρχε επιβολή υποχρεωτικών εισφορών σε χρήμα για τις ανάγκες των επιστράτων, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις έφτανε στο επίπεδο της ληστείας.¹²

Αυτό το τελευταίο στοιχείο είναι εξόχως αποκαλυπτικό των συγκεκριμένων στόχων των επιστράτων. Οι ομάδες πολιτών ενάντια στις οποίες εστράφησαν με ιδιαίτερο μίσος ήταν, κατά σειρά, οι Κρητικοί, που παρεπιδημούσαν ή υπηρετούσαν ιδιαίτερα ως χωροφύλακες στην περιοχή (γεγονός που εξηγείται λόγω της καταγωγής του αρχηγού των Φιλελευθέρων), οι πρόσφυγες Θρακιώτες και Μικρασιάτες, λόγω ενός υποδόσκοντος ρατσισμού των γηγενών εναντίον των τουρκομεριτών, αλλά και λόγω της σύνδεσης των τελευταίων με τα αλυτρωτικά οράματα του Βενιζέλου και του Κόμματος των Φιλελευθέρων, και τέλος οι έμποροι, μεγάλος αριθμός των οποίων στήριζε εξαρχής την πολιτική του Βενιζέλου για τον εκσυγχρονισμό και την ταχεία ανάπτυξη της χώρας.¹³ Στα μάτια των επιστράτων, ο φιλελεύθερος έμπορος έκλεβε τον κόπο του απλού ανθρώπου, του γεωργού και του μεροκαματιάρη. Έτσι, το εναντίον του κυνηγητό ελάμβανε και ταξική διάσταση σε μια περιοχή με έντονο αγροτικό χαρακτήρα. Με αυτόν τον τρόπο, διοχετεύοντας την οργή και το μίσος στον πλούσιο έμπορο της πόλης, οι επίστρατοι ανέβαιναν στην εκτίμηση των απλών ανθρώπων και αποκτούσαν ευρύτερο λαϊκό ακροατήριο, πέρα από τις διαιρέσεις του παρελθόντος, που στηρίζονταν κυρίως σε σχέσεις πατρωνίας κομματαρχών και ψηφοφόρων.¹⁴ Από το στόχαστρο των επιστράτων δεν ξέφυγαν ούτε τα πιο μορφωμένα στρώματα της πόλης, δικηγόροι και γιατροί (οι οποίοι, λόγω κοινωνικής θέσης, επηρέαζαν πολίτες), με σκοπό τον διασυρμό τους στην τοπική κοινωνία και τον επαγγελματικό αφανισμό τους.¹⁵

Η έκταση των διωγμών από μέρους των επιστράτων στη πόλη και στον νομό δεν

είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Πάντως, μάλλον δεν ήταν αμελητέα, αν κρίνουμε από μεταγενέστερες μαρτυρίες στη δίκη των επιστράτων, αλλά και από τις αιτήσεις αποζημίωσης θυμάτων βίας της περιόδου 1916-1917.¹⁶ Από κοντά και οι δηλώσεις μετανοίας και αποκήρυξης, μέσω της εφημερίδας-οργάνου των επιστράτων *Πρόοδος*, στελεχών των Φιλελευθέρων και απλών πολιτών, που κατηγορούνταν για φιλοβενιζελικά φρονήματα – μια πρακτική που για πρώτη φορά εφαρμόστηκε σε ευρεία κλίμακα στον ελλαδικό χώρο.

Στο στόχαστρο των επιστράτων τέθηκαν ακόμη και αντιβενιζελικοί, καθώς και δημόσια πρόσωπα, λόγω της χλιαρής ή αδιάφορης αντιμετώπισης των αντιπάλων τους. Έτσι, ο δήμαρχος Μ. Σάπκας, παρά την εγνωσμένη φιλοβασιλική και αντιβενιζελική πορεία του, στοχοποιήθηκε εμμέσως, διότι δεν συμμετείχε ενεργά και απροκάλυπτα στον κοινό αγώνα των επιστράτων, ως όφειλε, ως επικεφαλής της πόλης.¹⁷ Το ίδιο συνέβη και με τον Δικηγορικό Σύλλογο Λάρισας, γιατί άργησε και δεν προέβη σε διαγραφή των μελών του που έφυγαν για τη Θεσσαλονίκη.¹⁸ Παρόμοιες απειλές για απουσία από τα συλλαλητήρια και από τα μνημόσυνα των νεκρών της φιλοβασιλικής παράταξης εκτοξεύονταν συχνά από τις στήλες της *Προόδου*, συνιστώντας άμεση απειλή για αντίποινα σε περίπτωση μη συμμόρφωσης.

Ανάμεσα στις εκδηλώσεις των επιστράτων ξεχωρίζουν τα πυκνά συλλαλητήρια (θορυβώδη και ένοπλα), που κορυφώθηκαν στα μέσα Νοεμβρίου, με πιο χαρακτηριστικό αυτό της παρεμπόδισης μεταφοράς πολεμικού υλικού από μονάδες της Λάρισας στη νότια Ελλάδα, ύστερα από απαίτηση των δυνάμεων της Αντάντ – απαίτηση που η τότε βασιλική κυβέρνηση ικανοποίησε αρχικά, αλλά στη συνέχεια παρεμπόδισε την εφαρμογή της.¹⁹ Τότε, και για τρεις ημέρες, η πόλη στρατοκρατήθηκε από ομάδες επιστράτων, οι οποίες σε ρόλο πολιτοφυλακής κατευθύνθηκαν στον σταθμό, αποβίβασαν κανόνια και άλλο υλικό από τους, συρμούς και τα μετέφεραν στην κεντρική πλατεία, όπου εκφωνούνταν πύρινοι λόγοι κατά του «προδοτή Βενιζέλου», του οποίου αχυρένιο ομοίωμα καιγόταν υπό τις ιαχές του πλήθους.²⁰

Ακολούθησαν τα Νοεμβριανά (18-19/11) στην Αθήνα, με τις μάχες επιστράτων και Γάλλων στρατιωτών, αλλά και με την ικανοποίηση των οπαδών του Κωνσταντίνου ότι έτρεψαν σε φυγή τους ξένους εισβολείς. Η φρενίτιδα ενδουσιασμού για την «πατριωτική» αυτή νίκη κατά των ξένων μεταφέρθηκε σε όλη την Παλαιά Ελλάδα, με πραγματική επιστρατοκρατία και μνημόσυνα σε όλους τους ναούς για τα αδωά θύματα του ιερού αγώνα (επίστρατους) και με ολόκληρη βιομηχανία παραγωγής ψηφισμάτων συλλόγων, δήμων και υπηρεσιών προς τον δαφνηστεφή και ηρωικό βασιλιά, ο οποίος σώθηκε και έδωσε απαντήσεις στους εχθρούς του έθνους.

Η κατάλυση των Αρχών και η απροκάλυπτη σύμπλευσή τους με τα όργανα των επιστράτων οδήγησαν σε όξυνση του διχασμού και της διαίρεσης ανάμεσα στους πολίτες της Λάρισας.²¹ Θεσμοί, οι οποίοι εκ φύσεως διαδραμάτιζαν κατευναστικό ρόλο, όπως η Δικαιοσύνη και η Εκκλησία, δεν στάθηκαν στο ύψος τους, αλλά πρωτοστάτησαν στο ανάθεμα κατά του Βενιζέλου.²² Ιερείς ηγούνταν του συλλαλητηρίου του αναθέματος στη Λάρισα, στα μέσα Δεκεμβρίου του 1916,²³ με κατεύθυνση προς τη Φαρσαλόπορτα και τις γραμμές του τρένου, και κατάληξη σε μια αλάνα, όπου το πλήθος, αφού έριξε ογκώδεις πέτρες, έστησε πάνω στον λίθινο σωρό αχυρένιο ομοίωμα του Βενιζέλου και

το παρέδωσε στην πυρά, με τις κατάρες του πλήθους να δυναμιτίζουν την ατμόσφαιρα.²⁴ Αξιοσημείωτες ήταν η παρουσία μεταμεληθέντων οπαδών του «προδότη», ως ένδειξη αποκήρυξης, αλλά και η αναγραφή στις πέτρες των ονομάτων των κατόχων τους, γεγονός που αργότερα προκάλεσε προβλήματα στους ίδιους.²⁵

Είναι σημαντικό να αναφερθεί η παρουσία γυναικών στο συλλαλητήριο του αναθέματος, γεγονός πρωτόγνωρο για τα έως τότε πολιτικά ήθη. Είχαν προσηγηθεί, στα τέλη Νοεμβρίου, πάνδημο μνημόσυνο στη μνήμη των νεκρών της μάχης της Αθήνας με πρωτοβουλία των Αρχών και του δημάρχου, στον Άγιο Αχίλλειο, αλλά και ψήφισμα αποδοκιμασίας του δημοτικού συμβουλίου κατά της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης.²⁶

Όμως, η ενέργεια που ξεχώρισε στη λαρισαϊκή επιστρατοκρατία και έγινε ευρύτε-

Οπαδοί της μοναρχίας την περίοδο του Εθνικού Διχασμού

ρα γνωστή ήταν η οργανωμένη επίθεση κατά του λεγόμενου «γαλλικού προξενείου» από ομάδες επιστράτων στο αποκορύφωμα της κρίσης, στις 18 και 19 Νοεμβρίου. Το προξενείο βρισκόταν στην οδό Ακροπόλεως (σημερινή Παπαναστασίου)²⁷ και στέγαζε τους γνωστούς «κοντρολήρηδες», όπως ειρωνικά αποκαλούσαν ο κόσμος και ο Τύπος τούς υπευδύνους του συμμαχικού ελέγχου²⁸ στη λογοκρισία, στις επικοινωνίες και στον σιδηρόδρομο, που ήταν κυρίως Γάλλοι στρατιωτικοί, αλλά και Έλληνες υπάλληλοι, μεταφραστές και υπηρετικό προσωπικό. Στη φορτισμένη ατμόσφαιρα του Διχασμού, οι εν λόγω υπάλληλοι θεωρούνταν κατάσκοποι της Αντάντ και ειδικότερα των Γάλλων, και κατ' επέκταση όργανα του προδότη Βενιζέλου. Φαίνεται ότι η επίθεση σχεδιάστηκε κεντρικά, με σκοπό την τρομοκράτηση των υπαλλήλων, αλλά και την εύρεση ενοχοποιητικών εγγράφων περί κατασκοπίας και υπόθαλψης στασιαστικών κινήσεων κατά του κράτους των Αθηνών. Οι υπάλληλοι του προξενείου συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν στα υπόγεια της Μεραρχίας, ενώ οι χώροι του ληλατήθηκαν, αφού πρώτα έγινε ενδελεχής έλεγχος για αποδεικτικά έγγραφα και πειστήρια αντιβασιλικών ενεργειών.²⁹

Η ενέργεια αυτή των επιστράτων της Λάρισας προκάλεσε την άμεση έκδοση νότας εκ μέρους της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα, γεγονός που θορύβησε τις Αρχές της Λάρισας, χωρίς όμως να προβούν σε άμεσα μέτρα κατά των υπευδύνων.³⁰ Εξάλλου, η πόλη, όπως και ολόκληρη η χώρα, βρισκόταν στο έλεος των επιστράτων και οι επίσημες Αρχές είχαν καταλυθεί, αν δεν συμμετείχαν και οι ίδιες ή, έστω, κάποια στελέχη τους στις παράνομες πράξεις. Γι' αυτό και το προϊόν της ληλασίας του προξενείου φρόντισαν να το δημοσιοποιήσουν την επομένη, μέσω της *Πρόσδου*, και λίγο αργότερα μέσω του φίλα προσκείμενου Τύπου της Αθήνας. Πρόκειται για δύο έγγραφα που διακινήθηκαν ανάμεσα στον ναυτικό ακόλουθο της γαλλικής πρεσβείας και στους υπαλλήλους του γραφείου ελέγχου της Λάρισας, με εντολές να προβούν σε στασιαστικές κινήσεις στην περιοχή έπειτα από οδηγίες και οπλισμό που θα ελάμβαναν από τη Θεσσαλονίκη.³¹ Αν και η εγκυρότητα των εγγράφων δεν επιβεβαιώθηκε (είναι πιθανό να αποτελούσαν χαλκευμένο δημιούργημα των επιστράτων), η εντύπωση που προκάλεσε η δημοσιοποίησή τους την επαύριον της μάχης της Αθήνας φανάτισε ακόμη περισσότερο τους οπαδούς του Κωνσταντίνου και έδωσε το έναυσμα για νέα έκτροπα κατά των αντιπάλων τους.³²

Σε αυτά πρωτοστατούσαν διακεκριμένα μέλη της λαρισαϊκής κοινωνίας, που συγκροτούσαν ένα είδος άτυπου διευθυντηρίου με διακλαδώσεις σε υπηρεσιακούς παράγοντες και δημόσια πρόσωπα, τα οποία ανέθεταν την εκτέλεση των εντολών, και γενικά τη «βρόμικη» δουλειά, σε ανθρώπους των λαϊκών στρωμάτων. Συγκεκριμένα, όπως αποδείχθηκε και στη δίκη των επιστράτων, κινήτριος μοχλός της όλης κίνησης στον νομό υπήρξε η τριάδα Κώστας Νταϊφάς (δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας *Πρόσδος*) - Αδαμάντιος Νικολαΐδης (δικηγόρος και νέος τότε πολιτευτής) - Κώστας Κατσουλίδης (δικηγόρος και πρόεδρος της ένωσης επιστράτων στον νομό). Ήταν οι μορφωμένοι, οι διανοούμενοι της κίνησης, που κινούσαν τα νήματα και προέβαιναν στις προγραφές αντιπάλων. Από κοντά, ως εκτελεστικά όργανα, όπως ο καρβουνιάρης Αθανάσιος Χατζηκρανιώτης, ο ξυλουργός Κώστας Κύρκος και άλλοι, που αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση των αποστολών και την πραγμάτωση

των απειλών και των εκβιασμών. Ήταν τα πρόσωπα που έβλεπε και βίωνε ως φορείς της βίας ο απλός πολίτης της Λάρισας, γι' αυτό και πολύ μετά τα γεγονότα, ακόμη και στη δεκαετία του '60, στην πόλη πλανάτο η φήμη περί ενός άτυπου λαϊκού δικαστηρίου επιστράτων, αποτελούμενου από την τριάδα Κατσουλίδης (πρόεδρος) - Κύρκος (εισαγγελέας) - Χατζηκρανιώτης (αστυνόμος - εκτελεστής των αποφάσεων).³³ Όμως, όπως φάνηκε στη μετέπειτα δίκη, οι εμπλεκόμενοι –πέραν των παραπάνω, που εμφανίζονταν καθημερινά στα συλλαλητήρια και στις διώξεις– άγγιζαν και τα υψηλότερα στρώματα της δημόσιας σφαίρας, από βουλευτές και νομάρχες, μέχρι ιεράρχες, στρατιωτικούς επικεφαλής μονάδων της περιοχής και δικαστικούς, οι οποίοι, κρυπτόμενοι πίσω από την ασφάλεια του αξιώματος, κινούσαν νήματα και κάλυπταν παράνομες πράξεις – αν δεν τις υποδαύλιζαν.³⁴

Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η περίπτωση του δικαστικού αντεισαγγελέα Εφετών Νικολάου Γερακάρη, ο οποίος στη δίκη των επιστράτων συγκέντρωσε τις περισσότερες καταγγελίες των θυμάτων της βίας των επιστράτων στη Λάρισα. Λόγω θέσης, συμμετείχε ενεργά στα γεγονότα της περιόδου και κατηγορήθηκε ότι, αντί να αρθεί στο ύψος των περιστάσεων και της ιδιότητάς του, προτίμησε να στηρίξει («κοινώς, να βάζει πλάτες», όπως ακούστηκε στη δίκη) τους επιστράτους, συμβουλευοντας μάλιστα τα θύματα που προσέτρεχαν σε αυτόν για βοήθεια να εξαφανιστούν για ένα διάστημα ή ακόμη και να αποκηρύξουν τις πολιτικές πεποιθήσεις τους!³⁵ Στην απολογία του αρνήθηκε τις κατηγορίες, ισχυριζόμενος ότι για την παράδοση του Γάλλου υπαλλήλου του προξενείου στους επιστράτους, ώστε να υποστεί σκληρή τιμωρία –πράξη για την οποία υπήρχε σε βάρος του ενοχοποιητικό έγγραφο–, δεν ευθυνόταν ο ίδιος, γιατί η εκεί παρουσία του οφειλόταν στην επιθυμία του να σώσει την ύστατη ώρα ό,τι μπορούσε να σωθεί, να προλάβει περαιτέρω έκτροπα. Υποστήριξε δε ότι τον υπάλληλο τον παρέδωσε για να αφεθεί ελεύθερος.³⁶

Τα γεγονότα των τελών του 1916 ακολούθησε περίοδος σχετικής ηρεμίας, κατά την οποία οι επίστρατοι φαινομενικά διαλύθηκαν για να χαλαρώσουν οι συμμαχικές πιέσεις, αλλά στην πράξη εξακολουθούσαν να τρομοκρατούν τους πολίτες.³⁷ Το καινούργιο στοιχείο για το 1917 ήταν ο αποκλεισμός και οι συνέπειές του στον εφοδιασμό με τρόφιμα των κατοίκων της περιοχής. Έτσι, εκτός από τη βία των επιστράτων, υπήρχε τώρα και η απειλή της πείνας. Αγαθά εξαφανίζονταν, η κερδοσκοπία οργιάζε και η προπαγάνδα των δύο αντιπάλων έβρισκε πρόσφορο έδαφος. Η Θεσσαλία, που, όχι άδικα, θεωρούνταν ο σιτοβολώνας της χώρας, αποτελούσε το μήλον της Έριδος. Για τους βασιλικούς προείχαν η εξασφάλιση της παραγωγής και η ανεμπόδιστη μεταφορά της στην υπόλοιπη Παλαιά Ελλάδα, για να τραφεί ο αποκλεισμένος πληθυσμός και να αποτραπεί έτσι μια νέα πιθανή αναταραχή, πολύ χειρότερη της βενιζελικής απειλής.³⁸ Αλλά και το κράτος της Θεσσαλονίκης διεκδικούσε μερίδιο από τον πλούτο της Θεσσαλίας και απειλούσε με επέκταση των ορίων του πέραν της ουδέτερης ζώνης της γραμμής Κατερίνης - Γρεβενών. Από κοντά και οι διαδόσεις για ανακατανομή του κλήρου και διανομή των τσιφλικιών σε ακτήμονες, ως δέλεαρ στον κατά πλειοψηφία γεωργικό πληθυσμό της περιοχής, ήταν αρκετές για να καταστήσουν τις σχέσεις μεταξύ των δύο στρατοπέδων αγεφύρωτες, με τις συμμαχικές δυνάμεις σε ρόλο διαιτητή, ανάλογα με τα συμφέροντά τους.³⁹ Τελικά, τη λύση έδωσαν τα γαλλικά στρατεύματα,

που εισέβαλαν, στα τέλη Μαΐου του 1917, στη Θεσσαλία και νοτιότερα, μέχρι την πρωτεύουσα, αναγκάζοντας τον Κωνσταντίνο να εγκαταλείψει ομαλά τον δρόμο υπέρ του δευτερότοκου γιου του, Αλεξάνδρου. Η ενοποίηση του κράτους και η επάνοδος του Βενιζέλου, έστω με ξένες λόγχες, ήταν πλέον γεγονός.

Όσα ακολούθησαν στην εσωτερική πολιτική ζωή, τόσο στην κεντρική όσο και στις επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδας που είχαν απαρνηθεί και πολεμήσει το κράτος της Θεσσαλονίκης, δεν είναι δύσκολο να το μαντέψει κανείς. Δεν ήταν ανέφικτο να πνεύσει ένας συμφιλιωτικός άνεμος λήθης του παρελθόντος, χωρίς αντεκδικήσεις και κομματισμούς, από έναν ηγέτη και ένα κόμμα που είχαν αποδείξει στο παρελθόν, ιδιαίτερα την πενταετία 1910-1915, ότι μπορούσαν να πάνε κόντρα στο ρεύμα. Ωστόσο, υπό τις συνθήκες πολέμου, με την παρουσία ξένων δυνάμεων στα ελληνικά εδάφη, καθώς και με όσα διχαστικά είχαν μεσολαβήσει, κάτι τέτοιο έμοιαζε με καθαρή ουτοπία. Έπρεπε εξαρχής να στηθεί στρατός ετοιμοπόλεμος, να παταχθούν οι λιποταξίες (αληθινή μάστιγα, υποδουλιζόμενη και από τους κωνσταντινικούς), αλλά και να αποκατασταθούν οι διωκόμενοι από το παλαιό καθεστώς. Έτσι, προκρίθηκε η καταδίωξη των αντιπάλων, κυρίως εκείνων που είχαν πρωτοστατήσει σε ενέργειες κατά των Γάλλων στα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1916. Παράλληλα, για τις ανάγκες της επιστράτευσης, που κηρύχθηκε αμέσως, εκτός από εκτελέσεις λιποτακτών στρατιωτικών⁴⁰ έγιναν και μεγάλης κλίμακας εκκαθαρίσεις στο στράτευμα από φιλοβασιλικά ουδετερόφιλα στοιχεία, οι οποίες επεκτάθηκαν σε υπερβολικό αριθμό στη Χωροφυλακή και στον υπόλοιπο κρατικό μηχανισμό, επί δικαίων και αδίκων.⁴¹

Στη Λάρισα, τον Ιουνίο του 1917, μετά την πανηγυρική επιστροφή των εξόριστων βενιζελικών⁴² και την ταυτόχρονη καθαίρεση και σύλληψη των πολιτικών και των στρατιωτικών Αρχών (του νομάρχη και διευθυντή της νομαρχίας, του εφέτη και των υπόλοιπων δικαστικών, του φρουράρχου και του ιλάρχου, του επικεφαλής της Χωροφυλακής), οι διώξεις επεκτάθηκαν και σε πλήθος κατώτερων υπαλλήλων που ανήκαν στο αντίπαλο στρατόπεδο και είχαν εκτεθεί με πράξεις ή δηλώσεις στη διάρκεια της επιστρατοκρατίας υπέρ του καθεστώτος των Αθηνών. Ιδιαίτερα διώχθηκαν οι υπάλληλοι που είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους το προηγούμενο διάστημα στη Μακεδονία και βρισκόνταν προσωρινά στη Θεσσαλία, αρνούμενοι να υπηρετήσουν το κράτος της Θεσσαλονίκης.⁴³

Εν συνεχεία, το νέο καθεστώς επιδόθηκε σε ανελέητο κυνηγητό των επιστράτων που είχαν συμμετάσχει στα έκτροπα, αλλά και των απλών πολιτών κάθε κοινωνικής τάξης που είχαν πρωτοστατήσει στις αντιβενιζελικές κινητοποιήσεις του προηγούμενου χρόνου. Καίριο ρόλο διαδραμάτισαν οι μηνύσεις πολιτών, που είχαν πέσει δύματα της τρομοκρατίας των επιστράτων.⁴⁴ Είναι ευνόητο ότι οι βουλευτές των αντιβενιζελικών κομμάτων στον νομό (ο Σλίμαν της Αγιάς, ο Καζάκης της Ελασσόνας, ο Φίλιος, ο Μπασδέκης και ο Ζησιάδης της Λάρισας - Τιρνάβου) συνελήφθησαν από τους πρώτους και αντιμετώπισαν σωρεία βαρύτατων κατηγοριών. Μεταφέρθηκαν, λοιπόν, από τα συμμαχικά στρατεύματα, κάτω από τις αποδοκιμασίες και τις ύβρεις των αντιπάλων τους, στη Θεσσαλονίκη και κλείστηκαν σε στρατόπεδο καταναγκαστικών έργων.⁴⁵ Από κοντά και ο δήμαρχος Λαρίσης, Σάπκας, ο οποίος διέφυγε νύχτα και στο παρά πέντε στην Αθήνα, έχοντας μαζί του το διόλου ευκαταφρόνητο ποσό των 525.000 δρχ.

του ταμείου του δήμου για να το καταδέσει σε ασφαλές δημόσιο ταμείο της Παλαιάς Ελλάδας την επομένη, αφού, σύμφωνα με τον ίδιο, οι συνθήκες στη Λάρισα δεν εγγυώνταν την ασφάλεια του ταμείου του δήμου.⁴⁶ Για την πράξη του αυτή κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους του για κλοπή δημόσιας περιουσίας και διενεργήθηκε ανάκριση, στη διάρκεια της οποίας ο ίδιος συνελήφθη με βαρύτατες κατηγορίες και παρέμεινε έγκλειστος σε φυλακή στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1917.⁴⁷ Αλλά και ο μητροπολίτης Αρσένιος, λόγω της ενεργού συμμετοχής του στην Ιερά Σύνοδο, η οποία αφόρισε τον Βενιζέλο «ως φυλακίσαντα αρχιερείς και επιβουλευθέντα την βασιλείαν και την πατρίδα», συνελήφθη, καθαίρεθηκε και εξορίστηκε σε Αμοργό και Σαντορίνη.⁴⁸

Έτσι, σε ένα δίμηνο (Ιούνιος - Αύγουστος του 1917), η ηγεσία των αντιβενιζελικών στη Λάρισα «αποκεφαλίστηκε». Η πλειονότητά τους φυλακίστηκε και αργότερα εκτοπίστηκε σε νησιά, με σημαντικότερο το φοβερό συμμαχικό στρατόπεδο στη Λέσβο.⁴⁹ Εκεί μεταφέρθηκαν και αρκετοί κάτοικοι της πόλης και του νομού, κυρίως επίστρατοι αλλά και άλλοι, αντίθετοι ή θεωρούμενοι επικίνδυνοι για το νέο καθεστώς. Ο αριθμός των Λαρισαίων εκτοπισμένων στη Λέσβο και γενικά των εγκλείστων σε άλλα μέρη παραμένει άγνωστος. Ο Ζιαζιάς τούς υπολογίζει σε 60, αριθμός που, αν συγκριθεί με τον κατά προσέγγιση υπολογισμό των θυμάτων της βίας των επιστράτων, είναι σχεδόν ο ίδιος.⁵⁰ Ωστόσο, ένας αριθμός κοντά στην εκατοντάδα για καθεμιά από τις δύο πλευρές θα ήταν πιο κοντά στην πραγματικότητα.⁵¹

Ο εκτοπισμός εφαρμόστηκε σε μεγάλη κλίμακα από το βενιζελικό καθεστώς σε συνθήκες πολιορκίας της χώρας και –το σημαντικότερο– με την παρουσία και συμμετοχή και των ξένων δυνάμεων. Πολλοί εκτοπισμένοι κρίνονταν από τα γαλλικά στρατεύματα ως άκρως επικίνδυνοι για τη συμμαχική πολεμική προσπάθεια, λόγω της πρότερης σύνδεσής τους με γερμανικούς κύκλους και των επαφών τους με εκπροσώπους των κεντρικών αυτοκρατοριών, ανεξαρτήτως της πιθανής συμμετοχής τους σε εσωτερικές αντιβενιζελικές ενέργειες· αντιμετωπιζόνταν σαν αιχμάλωτοι πολέμου και υποβάλλονταν σε καταναγκαστικά έργα. Άλλοι θεωρούνταν γενικώς ύποπτοι αντισυμμαχικής φιλοβασιλικής προπαγάνδας, που έπρεπε να καταπνιγεί άμεσα και αποτελεσματικά. Βέβαια, οι ίδιες κατηγορίες περί εσχάτης προδοσίας και σύμπραξης με το αντισυμμαχικό μπλοκ απαγγέλλονταν και κατά πολιτών απλώς αντιφρονούντων, που έτυχε να εκδηλωθούν ενεργά την προηγούμενη περίοδο, έπεσαν δύματα διαβολής ή ψευδών καταθέσεων από επανα-

Το λογότυπο της βενιζελικής εφημερίδας Η Θεσσαλία, τα γραφεία της οποίας βρίσκονταν συχνά στο στόχαστρο των φιλοβασιλικών

κάμπαντες από τη Θεσσαλονίκη οπαδούς του Βενιζέλου. Είναι, πάντως, γεγονός ότι η τοπική βενιζελική ηγετική ομάδα, που αποτελούνταν από τους αδελφούς Γεώργιο και Κωνσταντίνο Βλάχο, βουλευτή και διορισμένο δήμαρχο αντίστοιχα, τον πρόεδρο της Ένωσης Φιλελευθέρων Λάρισας Κώστα Σαπουντζάκη, τον βουλευτή Πελοπίδα Αγγελίδη και τον νέο νομάρχη Αχιλλέα Καλεύρα, αφού συνεργάστηκε στενά τον πρώτο καιρό με τη γαλλική αστυνομία,⁵² στη συνέχεια έδειξε μετριοπάθεια και σύνεση, γεγονός που φάνηκε και από την έκβαση της δίκης των επιστράτων τον Δεκέμβριο του 1918,⁵³ με τις σχετικά ήπιες ποινές που επιβλήθηκαν.⁵⁴

Τώρα, οι Φιλελεύθεροι επιζητούσαν τον κατευνασμό των παθών εν όψει της μεγάλης εξόρμησης που ετοιμάζαν ο αρχηγός τους και η στρατιωτική ηγεσία για την εθνική ολοκλήρωση. Μετά τον πόλεμο, οι περιορισμοί μετριάστηκαν και οι εκτοπισμένοι επέστρεψαν στα σπίτια τους, αν και κάποιοι υπέκυψαν στις κακουχίες του στρατοπέδου. Το 1919, έτος ειρήνης αλλά και εθνικών θριάμβων και προσωπικά του Βενιζέλου, σήμανε το τέλος των δεινών για τα δύματα της εμφύλιας σύγκρουσης, που διήρκεσε τέσσερα ολόκληρα χρόνια. Δεν ήταν, όμως, και το τέλος των συνεπειών του Εθνικού Διχασμού... Η Ιστορία είναι αμείλικτη στο ζήτημα αυτό. Όλες οι μετέπειτα διαιρέσεις (με πρώτο θύμα τον ίδιο τον Βενιζέλο, με την απρόσμενη εκλογική ήττα του το 1920) που σημάδεψαν τον τόπο στον Μεσοπόλεμο, με τα απανωτά πραξικοπήματα και τις δικτατορίες, τα δύο κυρίαρχα πολιτικά ρεύματα, το δημοκρατικό και το φιλοβασιλικό, έχουν τις ρίζες τους στα γεγονότα του 1916-1917 και στα πρόσωπα που κυριάρχησαν τότε. Δεν θα ήταν υπερβολικό να λεχθεί ότι ο Διχασμός του 1917 καθόρισε την πολιτική ζωή του τόπου επί δεκαετίες, ακόμη και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το πολιτικό προσωπικό που διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμάχη του '17 επιβίωσε και ανδρώθηκε στον Μεσοπόλεμο και αργότερα, μέσα από τα δύο κυρίαρχα αντίπαλα στρατόπεδα.

Στη Λάρισα, το 1917 υπήρξε έτος γέννησης των πολιτικών σχηματισμών που θα κυριαρχούσαν για χρόνια στην τοπική πολιτική σκηνή. Πρόσωπα, όπως ο Γεώργιος Βλάχος, βουλευτής και μετέπειτα γερουσιαστής, οι βουλευτές Πελοπίδας Αγγελίδης, Δημήτρης Χατζηγιάννης και Δημήτρης Ηρακλείδης από τον χώρο των βενιζελικών ή βενιζελογενών, και ο Αδαμάντιος Νικολαΐδης, βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος και εκδότης του φιλοβασιλικού *Κήρυκα* στον Μεσοπόλεμο, ο Μ. Σάπκας, ο Β. Ζησιάδης, ο Άγ. Σλίμαν και τόσο άλλοι από το βασιλικό στρατόπεδο, που υπήρξαν αντίπαλοι στην κορύφωση του Διχασμού, διαδραμάτισαν κυρίαρχο ρόλο και διαμόρφωσαν τους τοπικούς κομματικούς σχηματισμούς της Ελληνικής Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου, με τα συν και τα πλην της, τις ακρότητες και τις συνδέσεις, τις οποίες η πικρή εμπειρία του Διχασμού κληροδότησε. Ιδιαίτερα οι συνετοί και μετριοπαθείς Χατζηγιάννης και Σάπκας κατάφεραν να απομονώσουν τα ακραία στοιχεία των δύο παρατάξεων και να επιβληθούν, έστω πρόσκαιρα, αλλά καιρίαι, κάνοντας πράξη την υπέρβαση,⁵⁵ επουλώνοντας τα τραύματα της διαίρεσης και αποδεικνύοντας ότι ο δρόμος της λογικής και της μετριοπάθειας δεν έχει ανάγκη από ιδεοληψίες και τυφλές συγκρούσεις.

Το γεγονός ότι τελικά δεν επικράτησαν και ο Διχασμός υποτροπίασε σε νέες μορφές και σε νέες συνθήκες, ίσως να οφείλεται και στο ότι η βαθιά πληγή της διαί-

ρησης, που άνοιξε το 1916-1917 στον εθνικό κορμό και φούντωσε με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την εκτέλεση των θεωρούμενων ως υπευθύνων το 1922, δεν παύει να υφίσταται στο υπόστρωμα της πολιτικής συγκρότησής μας ακόμη και σήμερα.

1. Πάγκαλος 1959, Β', 94-96.
2. Για τη δημιουργία της οργάνωσης των επιστράτων και τη γρήγορη εξάπλωσή της, βλ. Μαυρογορδάτος 1996, 41-56. Για τις εκλογές του Μαΐου 1915 στη Λάρισα, Καζάκης, 2006, 33, ΓΑΚ Ν. Λάρισα, 2011, 119.
3. Συλλαλητήριο των Φιλελευθέρων στην Αθήνα, 14/8, με λόγο του Βενιζέλου και την καταληκτική δραματική έκκληση: «Βασιλεῦ, ἄφησε τὴν θέσιν ἀρχηγοῦ κόμματος εἰς τὴν ὁποῖαν θέλουν νὰ σέ καταθιβάσουν οἱ κήληλοι τῆς δόξης σου καὶ ἀνέβα πάλι τὰς βαθμίδας τοῦ θρόνου σου καὶ στάσου ἐκεῖ ὕψηλά...», εφ. *Πατρίς*, 15/8/16.
4. Η πρώτη εμφάνιση των επιστράτων στη Λάρισα απαντάται στα μέσα Μαΐου του 1916 με συγκέντρωση εφédρων (*Σκριπ* 14/5/16) στην πόλη και ακολουθούν χωριά του νομού, ώστε μέσα στο καλοκαίρι και μέχρι τον Αύγουστο να έχουν σχηματισθεί σύλλογοι επιστράτων δικτυωμένοι στα περισσότερα κέντρα του νομού και σε πολλά μικρότερα χωριά (*Εμπρός* 7/8/16). Η τρίμηνη αυτή οργανωτική προεργασία κορυφώνεται με κεντρική συγκέντρωση στη Λάρισα, την Κυριακή 16/8/1916 και ομιλητές τους Γρουπάρη και Κ. Νταϊφά (*Σκριπ* 16/8/16).
5. Ιδιαίτερα μετά το «μέγα» –κατά τον αντιβενιζελικό Τύπο– συλλαλητήριο των λαϊκών τάξεων στη Λάρισα με ομιλήτη τον πολιτευτή Αδ. Νικολαΐδη (*Εμπρός* 20/9/16, *Σκριπ* 25/9/16). Λίγο νωρίτερα, οι επίστρατοι Λαρίσης είχαν ζητήσει να κληθούν οι αγύμναστοι για στρατιωτική εκπαίδευση (*Εμπρός* 25/8/16).
6. *Σκριπ* 20/10/16, για φόβο εισβολής βενιζελικών στη Θεσσαλία προς εξέγερση ακτημόνων – *Εμπρός* 16/12/16, για φήμες απόβασης φιλοανταντικών στο Πολυδένδρι.
7. Η *Πρόοδος*, ως καθημερινό όργανο των επιστράτων Λαρίσης, εκδόθηκε πρώτη φορά στις 12 Ιουνίου 1916 με διευθυντή τον δημοσιογράφο Κ. Νταϊφά και αρχισυντάκτη τον δικηγόρο Κωνστ. Κατσουλίδη, ηγετικά στελέχη του τοπικού κινήματος επιστράτων. Για τον Νταϊφά, βλ. Κολιού 1991, Α', 314.
8. Μουρέλος 2007, 266, *Μικρά* 5, 6, 7/12/1918.
9. Μαρτυρίες των Ν. Τσούρου, Γ. Παλάκα, Κ. Χαρίτου στη δίκη επιστράτων, *Μικρά* 5, 6/12/18, Μουρέλος, 269-270. Εφ. *Φως* Θεσσαλονίκης, 20/12/16, καθώς και η απολογία του κατηγορουμένου Αδ. Χατζηκρανιώτη, 8, 9/12/1918.
10. Μαρτυρίες των Αναστ. Τσιτώτα, Δημ. Οικονομάκη, Γ. Παλάκα, Ν. Μανωλάκη στη δίκη επιστράτων *Μικρά* 5, 6, 7/12/18, Μουρέλος 2006, 268.
11. *Καιροί*, 15/11/16: «Όλα τὰ Βενιζελικά καταστήματα εὐρίσκονται ὑπὸ διωγμῶν, οἱ δὲ φάκελλοι τῶν Βενιζελικῶν ἐφημερίδων μόλις φθάσουν στὴν Λάρισα κατάσχονται καὶ ξεσχίζονται ἢ καίγονται... ἡ Λάρισα τρομοκρατεῖται...» Μουρέλος 2007, 269. Επίσης, τη μαρτυρία του κουρέα Κ. Χαρίτου στη δίκη, Καλογιάννης, *Ελευθερία* 21/2/60 (*Μικρά* 5, 6/12/18).
12. Σύμφωνα με μαρτυρίες, στη δίκη των επιστράτων τα δύματα αναγκάζονταν να συνεισφέρουν σε εράνους από μικροποσά έως 6.000 δρχ., που υποχρεώθηκε να δώσει ο αλευροβιομήχανος Φώτης Παπάς στον επίστρατο Ιωάννη Μαγκατά, σύνδεσμο με το επιστρατικό κέντρο. Καλογιάννης, *Ελευθερία* 21/2/60 (*Μικρά* 5, 6/12/18). Βλ. επίσης και σχετική επιστολή στη Θεσσαλία (30/7/1917).
13. Μαυρογορδάτος 2015, 99, 226-230, 238-247. Πολλοί εκ των παθόντων εμπόρων της επιστρατικής βίας στη Λάρισα είχαν τα μαγαζιά τους σε κεντρικούς εμπορικούς δρόμους της πόλης, όπως οι Γ. Βαΐτσης, Γρ. Αντωνιάδης, Β. Αρσενίδης, Αν. Τσιτώτας, Γ. Παλάκας, Κ. Χαρίτου κ.ά. (*Μικρά* 5, 6, 7/12/1918).
14. Μαυρογορδάτος 2015, 248-249. Επίσης, Μαυρογορδάτος 1996, 141-142.
15. Μουρέλος 2007, 267.
16. Η δίκη των επιστράτων της Λαρίσης στο έκτακτο στρατοδικείο έλαβε χώρα από 4 έως 8 Δεκεμβρίου 1918 στη Λάρισα. Σε αυτήν κατέθεσαν ως μάρτυρες κατηγορίας –όχι κατ' ανάγκη παθόντες– περί τα 40 άτομα (*Μικρά* 4, 5, 6, 7, 8, 9/12/1918). Επίσης, στον κατάλογο της Επιτροπής Αποζημιώσεων Θυμάτων Επιστράτων με ονόματα φυλακισμένων του διμήνου 11-12/1916 εμφανίζονται 33 άτομα στις φυλακές της πόλης, που είναι άγνωστο αν έδρασαν σε άλλο, εκτός Λαρίσης, τόπο (Μουρέλος 2007, 362-364). Αγνωείται, βέβαια, ο συνολικός αριθμός των αποζημιωθέντων Λαρισαίων θυμάτων επιστρατικής βίας, που πρέπει να υπερβαίνει το σύνολο των παραπάνω δύο κατηγοριών (Μουρέλος 2007, 266-270).
17. Παπαθεοδώρου 2013, 224.

18. *Ταχυδρόμος Βόλου*, 15/3/17.
19. Μαυρογορδάτος 2015, 97-98.
20. *Καιροί* 14/11/16, «Σκηναί εις Λάρισαν. Ἐκράτησαν τὰ πυροβόλα». Ομοίως 15/11/16, *Εμπρός* 14/11/16, *Αθήνα* 14, 15/11/16, *Εθνική* 14, 15, 17/11/16.
21. *Εμπρός* 8/12/16, ἄρθρο με τίτλο «Αἱ προγραφαί ἐν Θεσσαλίᾳ», ὅπου αναφέρεται ὅτι «μέ τήν ἐνεργό συμμετοχή ξένων πρακτόρων ἐβεβαιώθη ἡ προγραφή προσώπων ὅπως τοῦ Σλήμαν, ἀλλά καί ἀξιωματικῶν φρουρῶν δεσσαλικῶν πόλεων».
22. Πάγκαλος 1959, Β', 173.
23. Κατά το πρότυπο του ἀνάλογου ἀναδήματος των Αθηνῶν (12/12/16), ὅπου μπροστά ἀπό τα λάβαρα των ἐπιστράτων προηγούνταν καί εὐλογοῦσε ο μητροπολίτης Αθηνῶν Θεόκλητος. Ἡ παρουσία του Ἀρσενίου στο συλλαλητήριο της Λάρισας δέν ἐπιβεβαιώνεται.
24. *Εμπρός* 19/12/16, 22/12/16.
25. *Ἡ Θεσσαλία* 7/7/1917, Καλογιάννης, *Ελευθερία* 20/3/60.
26. *Εμπρός* 26/11/16, «Τό Δ.Σ. διὰ παμπηφίας ἀπεκήρυξεν τόν Βενιζέλον καί τούς ὄπαδούς αὐτοῦ ἐργαζομένους ἀντεθνικῶς». Ομοίως 27/11/16, 28/11/16, *Σκριπ* 29/11/16.
27. Το γαλλικό προξενεῖο θρῑσκόταν λίγο πιο πάνω ἀπό το κτίριο που στεγάζει σήμερα τη Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Θεσσαλίας.
28. *Καιροί* 6/10/16, 8/10/16 για την ἐγκατάσταση συμμαχικοῦ ἐλέγχου στη Λάρισα.
29. *Εμπρός* 30/11/16, 2/12/16, 3/12/16.
30. *Ελευθερία* (Καλογιάννης) 20/2/60, 3/4/60, βλ. καί παρακάτω, ὑποσημ. 36.
31. *Εμπρός* 30/11/16, *Αστραπή* 2/12/16, ὅπου αναφέρεται ὅτι ἐντοπίστηκε «ἐγγραφον δι' οὗ συνιστάτο εἰς Γάλλον πράκτορα νά συννηθηθεῖ μετά μοιράρχου σώματος Κρητικῆς Χωροφυλακῆς ἐν Λαρίσῃ διὰ ἐξέγερσιν».
32. *Νέα Ἡμέρα* 5/12/16, συγχαρητήριο τηλεγράφημα προέδρου Ἐπιστράτων Λάρισας Κ. Κατσουλίδη πρὸς τόν πρόεδρο Πανελληνίου Συνδέσμου Ἐφένδρων κ. Σαγιά: «Δεχθεῖτε ἀδελφικόν ἀσπασμόν ἐπὶ πφωτισμένη ἡγεσία ὑπὲρ πατρίδος καί βασιλέως, Γρηγοροῦμεν ἀναμένοντες ἐξέλιξιν γεγονότων καί δά πέσωμεν μέχρις ἐνός ὑπὲρ δόξης καί μεγαλείου πατρίδος καί Βασιλέως».
33. Κ. Περραιβός (Ολύμπιος), Λάρισα 3/10/77, «Ἡ Λάρισα που χάθηκε»: «...γιατί στα αυτοσχέδια ἐπιστρατικά δικαστήρια ο Κύρκος κατεῖχε ἔδρα εἰσαγγελέα...», *Ζηζιὰς* 2004, 38.
34. Ἰδιαιτέρα ο ρόλος του νομάρχη Ν. Κρίτσα, ἀλλά καί του φρουράρχου Γ. Μεταξά, του ἐπιλάρχου Φ. Πηγεῶνος (του γνωστοῦ μακεδονομάχου), καθῶς καί του ἐκτελούντος χρέη αστυνομικοῦ διευθυντή, ταγματάρχη Δ. Βούλτσου, καταγγέλλθηκε ἀπό μάρτυρες-παθόντες στη δίκη των ἐπιστράτων (*Μικρά* 5, 6, 7, 8, 9/12/18).
35. Μουρέλος 2007, 268, Καλογιάννης, *Ελευθερία*, 19/2/60.
36. Πρόκειται πιδανότατα για τόν Γάλλο ὑπῆκοο L. Blanc, που ὑπηρετοῦσε στα Τρίκαλα καί εἶχε συλληφθεῖ καί μεταφερθεῖ στη Λάρισα, ὅπου παρέμεινε ἐγκλειστος σε ἀδλιες συνθήκες για ἡμέρες καί τελικά ἀφέθηκε ἐλεύθερος - Μουρέλος 2007, 273-274, Καλογιάννης, *Ελευθερία*, 3/4/60. Βλ. καί ἀπολογία Γερακάρη, *Μικρά* 8, 9/12/1918. Για την ἐπίθεση στο προξενεῖο διενεργήθηκε ἀργότερα ἔρευνα ἀπό τόν βουλευτή των Φιλελευθέρων Ι. Γκέκα, βλ. παρακάτω ὑπόμνημα Σάπκα στη σημ. 45.
37. *Ταχυδρόμος Βόλου* 10/1/17, ἀναφορά σε ἐπιστράτου Τοπουσλή. Ομοίως 27/1/17, «καταδίκη Ν. Κατσάρου εἰς ἐνάμιση ἔτους φυλάκισην ἐπὶ τῇ ἐξυβρίσει βασιλέως». Για την «τυπική» καί μόνο διάλυση των ἐπιστράτων, βλ. Μαυρογορδάτος 2015, 106.
38. Πάγκαλος 1959, Β', 186, για τους φόβους του κράτους των Αθηνῶν περὶ ἀπώλειας του «σιτοβολῶνος» της Θεσσαλίας. Ἐπίσης, Μαυρογορδάτος 2015, 109.
39. Μαυρογορδάτος 2015, 259-260.
40. Παπαθεοδώρου 2013, 205-206, Δαγκλής, 1965, Β', 289-290, για τη στάση της μονάδας του συνταγματάρχη Γιαννετάκη καί την ἐκτέλεσή του, Μαυρογορδάτος 2015, 303-304.
41. Δαγκλής 1965, Β', 253.
42. *Ἡ Θεσσαλία*, 2/6/1917.
43. Αγραφιῶτης 1984, 113-125, για τις «ἐκκαθαρίσεις» των ὑπαλλήλων των οικονομικῶν υπηρεσιῶν Θεσσαλίας ἀπό τόν ἐκπρόσωπο του νέου καθεστώτος Αχ. Ηρακλεῖδη.
44. *Ἡ Θεσσαλία* 8/7/1917. Βλ. καί *Θεσσαλία* 30/7/1917 την ἐπιστολή ἀωνύμου για τη μη σύλληψη των Νταϊφά καί Νικολαΐδου.
45. Γερακάρης 1936, 489-491, Καζάκης 2006, 50.
46. Παπαθεοδώρου 2013, 107-110, 221.
47. Παπαθεοδώρου 2013, 219-226, ὅπου το ὑπόμνημα Σάπκα, με το οποίο ἀντικροῦει τις κατηγορίες, τελικά ἀπαλλάχθηκε με βούλευμα ἀπό τις κατηγορίες «εσχάτης προδοσίας, ὑπόθαλψης ἀναρτικῶν σωμάτων εἰς τὴν ουδετέραν ζώνην, ἰδιοποίησης δημοσίου χρήματος, συμμετοχῆς εἰς τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ γαλλικοῦ προξενεῖου, ἐνίσχυσης λιποτακτῶν στρατοῦ Ἀμύνης καί φιλίας πρὸς τὰς

- Κεντρικός Δυνάμεις» και αποφυλακίστηκε στις 20/8/17 (Παπαθεοδώρου 2013, 110).
48. Δραγούμης 1995, 200, 208, 225-226, Μαυρογορδάτος 2015, 101.
 49. Καζάκης, 2006, 50-55.
 50. Περί τους 60 είναι και οι αναφερόμενοι σε δύο λίστες από τον Γερακάρη ως γενικών διωχθέντες από το νέο καθεστώς (Γερακάρης 1936, 490-491), αριθμό που μάλλον επιβεβαιώνει και ο Ζιαζιάς (2004, 38).
 51. Όταν συμπεριληφθούν και οι διωχθέντες από τα υπόλοιπα κέντρα του νομού εκτός Λάρισας (Φάρσαλα, Τσαριτσάνη, Ελασσόνα, Στόμιο). Αγνοείται, τέλος, και ο αριθμός των συνολικά αιτούντων και ικανοποιηθέντων τελικά με αποζημίωση από τη σχετική επιτροπή παθόντων για πολιτικούς λόγους της περιόδου 1917-1920, η οποία συστάθηκε μετά την επάνοδο των φιλοβασιλικών στην εξουσία (1920-1922), κατά το προηγούμενο της αντίστοιχης επιτροπής του 1917-1920, Καζάκης, 2006, 54-55.
 52. Γερακάρης 1936, 489.
 53. *Ελευθερία* 2/10/59 (*Μικρά* 1/12/18), *Ελευθερία* 6/10/59 (*Μικρά* 4, 5, 6, 7/12/18). Οι κυριότερες κατηγορίες ήταν ότι, κατ' εντολήν των αντιστασιακών του Κέντρου, οι επίστρατοι άσκησαν βία και τρομοκρατία, προέβησαν σε αντιποίηση Αρχής, σύσταση παραστρατιωτικής οργάνωσης, πίεσαν συνειδήσεις για δηλώσεις αποκήρυξης ιδεών και έλαβαν μέρος σε ολοκρατικές εκδηλώσεις που οδήγησαν σε αιματοχυσία (*Ελευθερία* 8/2/63).
 54. Το έκτακτο στρατοδικείο Λαρίσης, υπό τον συνταγματάρχη Στρατιωτικής Δικαιοσύνης και γνωστό «επιστρατοφάγο» Στ. Φατσέα, επί 22 κατηγορουμένων αδώωσε 2 και επέβαλε ποινές από 1 έως 7 έτη στους Α. Χατζηκρνανιώτη, Κ. Νταϊφά, Κ. Κατσουλίδη, Κ. Κύρκο, Ν. Γερακάρη, Αδ. Νικολαΐδη και στους υπόλοιπους μικρότερες του έτους (*Μικρά* 9/12/18, *Ελευθερία* 8/2/63). Για τις αντιδράσεις της πόλης, βλ. *Ελευθερία* 20/11/59 (*Μικρά* 18/12/18), όπου αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι το δημοτικό συμβούλιο ζητεί επιείκεια, ενώ ακόμη και το Δ.Σ. της Ένωσης Φιλελευθέρων ζητεί να δοθεί χάρη προς αποκατάσταση της γαλήνης και της ενότητας.
 55. Έτσι, ο ακραϊφνης βασιλικός δήμαρχος της περιόδου του Διχασμού θα καταφέρει να έχει ευρύτατη λαϊκή αποδοχή ακόμη και από το αντίθετο στρατόπεδο με το δημιουργικό έργο και τη μετριοπαθή στάση του στα δημοτικά πράγματα της Λάρισας του Μεσοπολέμου (1925-1934). Αλλά και ο αγροτιστής και στα αριστερά των Φιλελευθέρων τοποθετημένος Χατζηγιάννης θα εκλεγεί με το κυβερνητικό Λαϊκό Κόμμα (μαζί με τον παλαιό επίστρατο αντίπαλο Αδ. Νικολαΐδη) στις εκλογές του 1933 και θα συμβάλει στη γεφύρωση των παλαιών διαιρέσεων, χωρίς να πάψει να αγωνίζεται για τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. (Παπαθεοδώρου, 2013, 110 κ.ε., ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Λάρισας 2011, 172-201).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δ. Αγραφιώτης, «Εκθεση για τις οικονομικές υπηρεσίες της Θεσσαλίας 27-5-17» από τον Δ. Ηρακλείδη, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 7 (1984), 113-125.
- ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Λάρισας (εισαγωγή - σχόλια - επιμέλεια. Ι. Κανδήλα), *Αναμνήσεις Δημ. Χατζηγιάννη 1888-1973*, Λάρισα 2011.
- Ν. Γερακάρης, *Σελίδες εκ της συγχρόνου ιστορίας*, Αθήνα 1936.
- Π. Δαγκλής, *Αρχείον στρατηγού Π. Δαγκλή*, τόμ. Β', Αθήνα 1965.
- Φ. Στ. Δραγούμης, *Διχασμός 1916-1919*, Αθήνα 1995.
- Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση μέχρι το 1950*, Λάρισα 2004.
- Φ. Καζάκης, *Δημήτριος Αστ. Καζάκης, Βουλευτής και Γερονσιαστής, και οι Θεσσαλοί Βουλευταί-Γερονσιασταί 1881-1946*, Λάρισα 2006.
- Β. Καλογιάννης, «Τα Νοεμβριανά της Λαρίσης και της περιοχής», εφημ. *Ελευθερία*, 1960.
- Ν. Κολιού, *Τυπο-φωτογραφικό πανόραμα του Βόλου*, τόμ. Α', Αθήνα 1991.
- Γ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996.
- Γ. Μαυρογορδάτος, *1915 - Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2015.
- Γ. Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916. Από το αρχείο της Μεκτικής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Αθήνα 2007.
- Θ. Πάγκαλος, *Τα Απομνημονεύματά μου, 1897-1947*, τόμ. Β', Αθήνα 1959.
- Ν. Παπαθεοδώρου, *Μιχάλης Σάπκας. Ο ευπατριδής πολιτικός (1873-1956)*, Λάρισα 2013.

ΤΥΠΟΣ

Αθήνα (1916), Ασπραπή (1916), Εθνική (1916), Εμπρός (1916), Ελευθερία Λάρισας (1959, 1960, 1963), Η Θεσσαλία (1917), Καιροί (1916), Λάρισα (1977), Μικρά (1918), Νέα Ημέρα (1916), Πατρίς (1916), Σκριπ (1916), Ταχυδρόμος Βόλου (1917), Φως Θεσσαλονίκης (1916)

Λιθογραφία εποχής με τους Βενιζέλο, Δαγκλή και Κουντουριώτη. (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ίδρυματος)

Τα γεγονότα στον Βόλο το 1917

Ο Α ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΟΥΜΕ μια επισκόπηση των κυριότερων δεμάτων που αφορούσαν στην πόλη του Βόλου το 1917, παρουσιάζοντας τα γεγονότα σε χρονολογική σειρά, κυρίως ως τον Σεπτέμβριο του έτους αυτού. Πηγές υπήρξαν κυρίως ο τοπικός Τύπος και τα πρακτικά του Δήμου Παγασών.

Η πόλη υφίσταται τις συνέπειες του Διχασμού σε όλο το εύρος της ζωής της – στον οικονομικό, στον πολιτικό, στον κοινωνικό, στον εκπαιδευτικό, στον πολιτιστικό, στον ηθικό.

Λέξεις και φράσεις-κλειδιά είναι οι εξής: επισιτισμός, πείνα ως αποτέλεσμα του αποκλεισμού και της απόκρυψης της παραγωγής από παραγωγούς και εμπόρους, νοθεία τροφίμων, απόκρυψη τροφίμων, αισχροκέρδεια, κλοπές, συλλαλητήρια και σκληρή αντιμετώπισή τους, ανεργία, αποκλεισμός του λιμανιού, έλεγχος της διάθεσης των αγροτικών προϊόντων, επίστρατοι, σκληρή συμπεριφορά των εκάστοτε ευρισκομένων στα πράγματα απέναντι στους πολιτικούς αντιπάλους, γαλλική κατοχή, επίταξη σχολείων, επίταξη κτηνών, πρόσφυγες, προσπάθειες των εργαζομένων να επιβιώσουν, και κυρίως των ανέργων.

Εντούτοις, μέσα στο ζοφερό αυτό σκηνικό λειτουργούν το ωδείο, οι κινηματογράφοι, ανεβαίνουν θεατρικές παραστάσεις, λειτουργεί σχολή χορού και ιδρύονται πολιτιστικοί σύλλογοι.

Τον **Ιανουάριο** κυριαρχεί το ζήτημα της πείνας, όπως σε ολόκληρο το έτος. Η πόλη αντιμετωπίζει προσφυγικό ζήτημα, καθώς συνέρρευσαν πρόσφυγες από την ανατολική Μακεδονία, κυρίως την Καβάλα, τη Θράκη, αλλά και τη Σερβία. Στις αρχές του μήνα, ο δήμαρχος Καβάλας έρχεται στον Βόλο και συναντιέται με τους συντοπίτες του πρόσφυγες, που προσπαθούν να επιβιώσουν. Από τις 9 Ιανουαρίου, οι εφημερίδες κυκλοφορούν δισέλιδες, λόγω της έλλειψης χάρτου και της υπερτίμησής του. Αναφορικά με τα εκπαιδευτικά, σημειώνεται η απρόσκοπτη λειτουργία της Νυχτερινής Σχολής του συλλόγου «Προστασία των Παιδιών» με τη χορηγία των διοικούντων τον σύλλογο. Οι φυλακισμένοι στην πόλη προχωρούν σε στάση για ανεπαρκή παροχή άρτου, η οποία καταστέλλεται με επέμβαση στρατιωτικών δυνάμεων. Οι σύνδεσμοι των επιστράτων τυπικά διαλύονται, όπως σε

Ο στρατηγός Σαράιγ στο μπαλκόνι του Δημαρχείου Βόλου, στις 07/20 Ιουνίου 1917. (Πηγή: Χ.Γ. Χαρίτος, Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας (1917) με τη ματιά των ξένων)

ολόκληρη τη χώρα. Ο Τύπος παρατηρεί τάση των παιδών προς κυβοπαιξία στους δρόμους της πόλης και προβαίνει σε σύσταση στην αστυνομία για ενίσχυση της παιδονομίας. Ιδρύεται ο Ερασιτεχνικός Σύλλογος, ένα πολιτιστικό σωματείο.

Το πρόβλημα της πείνας οδηγεί τα επαγγελματικά σωματεία της πόλης σε συσκέψεις, ενώ οι σιδηροδρομικοί προχωρούν σε απεργία λόγω της υπερτίμησης των ειδών πρώτης ανάγκης και ζητούν αύξηση. Το πρόβλημα οδηγεί στην ίδρυση και άλλων σωματείων. Ακολουθεί ευρεία σύσκεψη πολιτικών Αρχών, διευθυντών εφημερίδων και όλων των μελών των διοικητικών συμβουλίων των σωματείων, στις 19 Ιανουαρίου, για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Αποφασίστηκαν η αναβολή λήψης αποφάσεων και η συγκρότηση επιτροπής. Στις 24 έγινε μεγάλο εργατικό συλλαλητήριο μπροστά στο δημαρχείο για το ίδιο θέμα. Υπήρξε ένταση, ενώ η οργάνωσή του αποδόθηκε «εις αντεθνικές εισηγήσεις». Εν όψει των συνεπειών, μεμονωμένοι πολίτες και ομάδες πολιτών αρνούνται ότι έλαβαν μέρος ή ότι πρωτοστάτησαν στο συλλαλητήριο, με καταχωρίσεις στον Τύπο. Ακολουθούν συλλήψεις, ανακρίσεις και προφυλακίσεις. Οι περισσότεροι μεταφέρθηκαν στις Φυλακές Τρικάλων, από όπου αφέθηκαν ελεύθεροι στις 9 Ιουνίου, όταν πια άλλαξε το πολιτικό σκηνικό (εφ. *Η Θεσσαλία*, 10/06/1917). Διενεργούνται, εξάλλου, έρανοι για τη λειτουργία συσσιτίων στον Βόλο – το πρώτο συσσίτιο, στα Παλαιά, παρέχει περισσότερες από χίλιες μερίδες φαγητού ημε-

ρησίως. Έρανος διενεργείται και υπέρ των λεμβούχων, οι οποίοι με τη νέκρωση του λιμανιού λόγω του αποκλεισμού πλήττονται από την ανεργία. Οργανώνεται και δεύτερο συσσίτιο στην περιοχή της Μεταμόρφωσης, αρχικά με έξοδα του Πατριωτικού Συνδέσμου και στη συνέχεια με εράνους. Πρόεδρος της Επιτροπής Τροφίμων ορίζεται ο Μαρινάκης, υποδιοικητής Καβάλας, σε αντικατάσταση του τελώνη Τριβιζά. Γίνονται προτάσεις για κατανάλωση και καλλιέργεια πατάτας. Προς τούτο ενημερώνονται οι εκπαιδευτικοί, ώστε το παράδειγμα να δοθεί από τους μαθητές, που θα καλλιεργήσουν πατάτες στους σχολικούς κήπους.

Μομφή κατά του επισκόπου Γερμανού από τον *Ταχυδρόμο* για την απουσία του από τις προσπάθειες επισιτισμού. Γίνεται νέα απόπειρα συλλαλητηρίου, η οποία καταστέλλεται αμέσως. Η εν Χριστώ Αδελφότης των Κυριών λειτουργεί αποφυλακίζοντας κρατούμενους. Στον Βόλο γίνεται συγκέντρωση πολεμικού υλικού από ολόκληρη τη Θεσσαλία και μεταφορά του στην Πελοπόννησο στο πλαίσιο του στρατιωτικού ελέγχου που διενεργείται από τους Αγγλογάλλους της Αντάντ. Στα πολιτιστικά σημειώνονται η οργάνωση έκδοσης θαλασσογραφιών από τον ζωγράφο Ι. Πούλακα, μια διάλεξη στον Ερασιτεχνικό Σύλλογο περί Κάλβου, η λειτουργία του Δημοτικού Θεάτρου, ενός κινηματογράφου και του Ωδείου Αναγνώστου.

Τον **Φεβρουάριο** οργανώνεται και τρίτο συσσίτιο, με 200 μερίδες, για τους Ισραηλίτες της πόλης, με πρωτοβουλία της κοινότητάς τους και του βουλευτή Θεσσαλονίκης Μαυρικού Κοφρινά, που παλαιότερα ήταν σημαντικό στέλεχος της κοινωνικής ζωής του Βόλου. Εν τω μεταξύ, ξεκινά η λειτουργία του δεύτερου συσσιτίου, το οποίο ονομαζόταν και «συσσίτιο της βασιλίσσης». Από το δημοτικό συμβούλιο εκφράζονται ευχαριστίες προς τη βασίλισσα Σοφία και εγκρίνεται πρόταση να δοθεί το όνομά της σε κεντρική οδό – ο δημαρχών Π. Σαράτσης προτείνει τη μετονομασία της Ιάσονος. Ο δήμος εγκρίνει έκτακτη πίστωση 1.500 δρχ. για την αγορά γάλακτος για τους απόρους της πόλης. Η ίδια πίστωση θα εγκριθεί και τον Απρίλιο.

Ιδρύεται και δεύτερος σύλλογος λεμβούχων, που δοκιμάζονται σκληρά. Τα οικονομικά στοιχεία είναι ενδεικτικά της νέκρωσης του λιμανιού: εισπράξεις τελωνείου τον Φεβρουάριο του 1917, 15.025,15 δρχ., έναντι 250.931,90 τον Φεβρουάριο του 1916· λιμενικός φόρος τον ίδιο μήνα, 1.403,20, έναντι 24.019,85 τον αντίστοιχο μήνα του 1916. Γίνονται προσπάθειες για λειτουργία μαθητικών συσσιτίων με πρωτοβουλία του επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης Καπερνάρου, των εκπαιδευτικών και των σχολικών επιτροπών. Εν τω μεταξύ, κυκλοφορούν φήμες για επικείμενη κατάληψη λιμανιών της χώρας, μεταξύ των οποίων και του Βόλου, από τους συμμάχους. Εξάλλου, επανέρχεται στην πόλη ο Άγγλος πρόξενος Μέρλιν, που είχε αποχωρήσει μετά τα Νοεμβριανά.

Μέσα στη γενικότερη οικονομική δυσπραγία πτωχεύει η τοπική Τράπεζα Βολοβίνη. Θα ακολουθήσουν δίκες με τις κατηγορίες της δόλιας πτώχευσης, που μάλλον δεν ευσταθούν. Μομφή εκφράζεται στον Τύπο εναντίον της Επιτροπής Τροφίμων, διότι θεωρείται ανεπαρκής στην εκτέλεση του έργου της. Διάλεξη του Συλλόγου Ερασιτεχνών στο Αργυλλά (19/02) με ομιλητή τον Μπαρμπουτσόγλου

και θέμα «Ο Περικλής Γιαννόπουλος και η ιδεολογία του» – τα έσοδα διατίθενται υπέρ των «συσσιτίων της βασιλίσσης».

Απόφαση του δημοτικού συμβουλίου για σύναψη δανείου 500.000 δραχμών από την Εθνική Τράπεζα με σκοπό τη δημιουργία συσσιτίων και την εκτέλεση έργων για τη μείωση της ανεργίας. Στα τέλη του μήνα, για τον ίδιο σκοπό, δίδεται εντολή προς τον δήμαρχο και τον ταμία να κάνουν ανάληψη από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ποσού 67.155,30 δρχ. από το κατατιθεμένο δάνειο στο όνομα του Ναού του Αγίου Νικολάου, ύψους 150.000 δρχ. Λειτουργία και δεύτερου «συσσιτίου της βασιλίσσης» στον Άγιο Κωνσταντίνο που εγκαινιάστηκε στις 23 Φεβρουαρίου. Έγινε διανομή 1.250 μερίδων φαγητού. Ποικιλία παρασκευής ψωμιού, καθώς ο πληθυσμός βρίσκεται σε απόγνωση, ακόμη και από την αλευροποίηση της αγριάδας. Ευχαριστίες εκ μέρους του δημοτικού συμβουλίου προς τον Αλέξιο Αθανασάκη για τη δωρεά προς τον δήμο του Μαιευτηρίου και του Βρεφοκομείου, με τον όρο να αγοράσει ο δήμος το οικοπέδο μπροστά από το Αρχαιολογικό Μουσείο και με εντολή προς τον δήμαρχο να υπογράψει το δωρητήριο συμβόλαιο.

Τον **Μάρτιο** γίνεται συναυλία στο Ωδείο υπέρ των συσσιτίων. Ενέργειες των σωματείων για την αντιμετώπιση της κατάστασης. Ομιλία στους Τρεις Ιεράρχες του δικηγόρου Ζήσιμου Μοσχοβίτη με θέμα «Περί ηδονής και οδύνης και επιρροής αυτών επί της αισθητικότητας (κατά τας ιδέας του Hegel και Bentheim)». Διάλεξη υπέρ των συσσιτίων στην αίθουσα Αργυλλά από τον ανώτερο επόπτη προσφύγων Σχοινά με θέμα «Περί κοινωνικής αλληλεγγύης». Διάλεξη Ν. Σαράτση, πάλι στην Αργυλλά, με θέμα «Περί Κοινωνίας και Φθίσεως» υπέρ των συσσιτίων. Αποσπάσματα δημοσιεύτηκαν στον *Ταχυδρόμο* των 15ης, 16ης, 17ης και 18ης Μαρτίου. Ο Αργυλλάς παραχωρεί την αίθουσα δωρεάν για τις διαλέξεις. Εγγραφές μηνιαίων συνδρομητών για τα συσσίτια. Εξουσιοδότηση του δημάρχου και της δημορχιακής επιτροπής για υπογραφή του συμβολαίου του δανείου.

Κυριακή 5 Μαρτίου: Αρχαιρεσίες στον Σύλλογο Ερασιτεχνών. Στο επταμελές συμβούλιο βρίσκονται 4 γυναίκες. Πρόεδρος, η Βαρλαμίδου. Προ των αρχαιρεσιών, άγνωστο για ποιον λόγο, ο μέχρι τότε αντιπρόεδρος Μπαρμπουτζόγλου παραιτήθηκε, ζητώντας μάλιστα και τη διαγραφή του από μέλος. Ο Ζημέρης εκδέτει έργα του στο φωτογραφείο Ραφανίδη, όπου βρίσκεται και το εργαστήριό του.

Στις 14 Μαρτίου γίνεται συνεδρίαση παρουσία του νομάρχη, που μεταφέρει κυβερνητική διαταγή για μετονομασία των οδών 18ης Νοεμβρίου και Επιστράτων. Προσωρινή μετονομασία της οδού 18ης Νοεμβρίου σε Ορμινίου και της οδού Επιστράτων σε Αίσιωνος, μέχρι την οριστική μετατροπή του σχεδίου πόλεως (υπήρξε πρόταση για μετονομασία σε Κιλκίς και Λήμνου, αντίστοιχα). Πρόκειται για επαναφορά στις προ του 1912 ονομασίες των οδών. Οι ονομασίες 18 Νοεμβρίου και Επιστράτων είχαν δοθεί με την πράξη 986.21.11.1916 (με δήμαρχο τον Γκλαβάνη και πρόεδρο του Δ.Σ. τον Σπ. Σπυρίδη). Σε 18ης Νοεμβρίου μετονομάστηκε η Ελευθερίου Βενιζέλου και σε Επιστράτων η οδός Κουντουριώτου. Οι μετονομασίες της 21ης/11/1916 έγιναν κατόπιν ψηφίσματος αντιβενιζελικού συλλαλητηρίου της 20ής Νοεμβρίου 1916. Λειτουργεί ο προσκοπισμός κυρίως με μαθητές της Σχολής Απόρων (επαγγελματικές ομάδες), αλλά και με μαθητές του γυμνασίου. Έναρξη

Στιγμιότυπο από την παρέλαση των Γάλλων. Στο βάθος, κατά πάσα πιθανότητα το μνημείο των Μακεδονομάχων, όπου είχαν γίνει οι εκδηλώσεις στις 25 Ιουνίου

λειτουργίας μαθητικών συσσιτίων – σιτίζονται περίπου 800 μαθητές.

Ο αρχηγός του συμμαχικού ελέγχου, Γάλλος στρατηγός Κομπού, έκανε παραστάσεις για φιλογερμανικές εκδηλώσεις στο ζυθοπωλείο του Κουκουλάγκου («Ακταίων»). Με τηλεγράφημα του υπουργού Εσωτερικών επιβλήθηκαν ποινή οκταήμερου κλεισίματος του ζυθοπωλείου και απομάκρυνση από τον Βόλο των καλλιτεχνών (επρόκειτο για τα «Λασκαράκια», δηλαδή τη Μαρίκα Μαντινείου - Λάσκαρη, την Ελπινίκη και τη Γιώτα). Ο Απ. Αρβανιτόπουλος φέρνει στο φως σημαντικά ευρήματα κατά τις ανασκαφές στον Προφήτη Ηλία των Αλυκών. Προκηρύσσεται μειοδοτική δημοπρασία για την ανέγερση του Ναού της Μεταμόρφωσης. Εκτελούνται ορισμένα έργα εξωραϊσμού, ενώ καθυστερούν οι διαδικασίες για τη σύναψη δανείου από τον Δήμο Παγασών, ώστε να γίνουν περισσότερα έργα με σκοπό την αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας.

Σε άρθρο του Αλ. Μέρου στον *Ταχυδρόμο* (17/03/1917) τονίζεται πως η εφημερίδα «ουδένα διεδέχθη και ουδένα αναπληροί», υπονοώντας πως δεν ήταν διάδοχος της βενιζελικής *Θεσσαλίας* που μετά τα Νοεμβριανά διέκοψε την έκδοση. Απόφαση του δημοτικού συμβουλίου να αποξηραθεί το Κιούπι, να χρηματοδοτηθούν οι ανασκαφές στις Παγασές, να γίνει δεκτή η δωρεά του Αθανασάκειου Μουσείου στον δήμο και να αγοραστεί το έμπροσθεν αυτού οικόπεδο προς δενδροφύτευση. Αρθρογραφία του διευθυντή της Εμπορικής Σχολής Σ. Πετρόχειλου και του Δ. Σαράτση για τους τρόπους αντιμετώπισης της πείνας με αντικρουόμενες απόψεις. Επιτυχία της προπαγάνδας για την καλλιέργεια πατάτας.

Τον **Απρίλιο** κυκλοφορεί η φήμη για κατάληψη των Σποράδων από την Αντάντ. Προσδιορισμός της δίκης Βολοβίνη, που κατηγορείται για δόλια πτώχευση. Διανομή αμερικανικού αλευριού. Πολλά σωματεία διενεργούν εράνους υπέρ των μελών τους και κάνουν εκκλήσεις στους φιλανθρώπους της πόλης. Συγκέντρωση αβγών από τους προσκόπους για τα συσσίτια εν όψει του Πάσχα. Μακεδόνες πρόσφυγες του Βόλου εγκαταλείπουν με ιστιοφόρα την πόλη, με την ελπίδα ότι θα αντιμετωπίσουν αλλού το πρόβλημα της πείνας τους. Διοργάνωση ποδοσφαιρικών συναντήσεων από τις ποδοσφαιρικές ομάδες Άρης και Πηλέας για την ενίσχυση των συσσιτίων, ανήμερα την Κυριακή του Πάσχα (09/04/1917). Διαδήλωση γυναικών την ίδια ημέρα, από τον Άγιο Κωνσταντίνο μέχρι τη Φιλελλήνων, με βίαιη καταστολή από την αστυνομία. Συλλήψεις γυναικών και ανακρίσεις, διότι θεωρήθηκε πως υπήρξαν υποκινητές που εκμεταλλεύτηκαν την πείνα του λαού για τις επιδιώξεις τους. Διάλεξη (με προβολή και φωτεινών εικόνων) της σχολιάτρου Άννας Κατσίγρα υπέρ των μαθητικών συσσιτίων στου Αργυλλά, με θέμα «Το σχολείον ως όργανον αναγεννήσεως των εθνών» (εισπράχθηκαν 1.470 δραχμές). Επίδοση στην αστυνομία ονομαστικού καταλόγου των ευρισκομένων στο Γκέρλιτς Ελλήνων στρατιωτών, με σκοπό να τους

Ο μητροπολίτης Δημητριάδος Γερμανός, επενφνημούμενος από τους πολίτες του Βόλου. (Πηγή: Χ. Γ. Χαρίτος, Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας (1917) με τη ματιά των ξένων)

σταλούν χρήματα από τους οικείους τους μέσω του υπουργείου Εξωτερικών. Έρανος της Ιατρικής Εταιρείας Βόλου, προκειμένου να εκδοθεί τιμητικός τόμος για τα εικοσιπεντάχρονα του Βολιώτη καθηγητή Ρήγα Νικολαΐδη στην έδρα της Φυσιολογίας. Οι σιδηρόδρομοι χρησιμοποιούν κοινά καυσόξυλα για την κίνησή τους, ελλείπει κάρβουνο. Το τραμ διέκοψε τη λειτουργία του και έγιναν

Ο Βενιζέλος με τον στρατηγό Σαράιγ στη Θεσσαλονίκη. (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»)

σκέψεις για την επαναλειτουργία του με καυσόξυλα (σημειώνεται πως το ίδιο πρόβλημα στην Πάτρα σήμανε την οριστική κατάργηση του τραμ).

Ο **Μάιος** χαρακτηρίστηκε από τη δεκαπενθήμερη διακοπή έκδοσης των εφημερίδων λόγω απεργίας των τυπογράφων – είναι χαρακτηριστικό ότι από τις 13 Απριλίου ως τα τέλη Μαΐου βρέθηκε στις αναζητήσεις μας μόνο ένα φύλλο του *Ταχυδρόμου*. Όμως, από τις 2 Μαΐου επανεκδίδεται η *Θεσσαλία*, απόντος πάντως του διευθυντή της, Τάκη Οικονομάκη, που κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη μετά τα Νοεμβριανά. Η απεργία των τυπογράφων επηρεάζει, βέβαια, και τη *Θεσσαλία*.

Στις 02/05/1917 έγινε ματινέ στο Ωδείο. Έπαινος στην Ανέτα Τσολάκη από τον Τύπο. Διακρίθηκαν οι Μαρίκα Κούρτοβικ, Αλίκη Λευή, Κατίνα Γιαννακοπούλου στο πιάνο και Σ. Ποιμενίδου και Κική Οικονομάκη στο βιολί. Φαίνεται πως ο Σύλλογος Ερασιτεχνών τούς πρώτους μήνες είχε προβλήματα, αφού ο Τύπος πληροφορεί πως γίνονται διεργασίες ίδρυσης συλλόγου ερασιτεχνικών. Οι ενδιαφερόμενοι συνεδρίασαν και συζήτησαν για το καταστατικό, ενώ προγραμματίσαν εκδρομή στις Παγασές (Αλυκές) υπέρ των λεμβούχων, που δοκιμάζονταν. Την ημέρα της εκδρομής όλες οι βάρκες ήταν εν κινήσει. Κοκορέτσι, ούζο, κρασί ήταν άφθονα, μόνο που κάθε εκδρομέας έπρεπε να έχει το δικό του ψωμί. Τους εκδρομείς συνόδευε η φιλαρμονική του Ορφανοτροφείου. Μετά τη διάλεξη του αρχαιολόγου Αρβανιτόπουλου στον χώρο των ανασκαφών, ακολούθησε χορός.

Παρά την πείνα και την ακρίβεια, έγινε ο εορτασμός της Πρωτομαγιάς, όχι βέβαια της εργατικής. Τα εξοχικά κέντρα ήταν γεμάτα. Ομιλία του δικηγόρου Αιγυαλείδη στην αίθουσα Κουκουλάγκου «Ακταίον» υπέρ των συσσιτίων. Διακοπή μαθημάτων στα σχολεία στις 10 Μαΐου και κατάργηση των δερινών εξετάσεων ως «κατεργαζομένας άσκοπον τλαιπωριάν μαθητών και διδασκόντων». Η βαθμολογία θα έβγαινε με βάση τους ελέγχους της προφορικής εξέτασης. Επίσης, δεν ελήφθησαν υπόψη οι απουσίες λόγω των περιστάσεων.

Το πρόβλημα της πείνας οδηγεί σε κλοπές τροφίμων από παντοπωλεία. Οι δίκες για αισχροκέρδεια είναι συχνό φαινόμενο. Απόφαση της κυβέρνησης να σταλούν δεριστές στη Θεσσαλία από διάφορες περιοχές της χώρας, λόγω παρεμπόδισης της καθόδου δεριστών από τη Μακεδονία. Ογδόντα δεριστές αναχώρησαν από τον Πύργο και τον Πειραιά. Λίγες ημέρες αργότερα θα καταφτάσουν και Μακεδόνες δεριστές από χαλαρά επιτηρούμενα σημεία. Τον Ιούνιο θα μεταθούν στον κάμπο και Πηλιορείτες δεριστές. Μέτρα για την προστασία της παραγωγής από πυρκαγιές, λόγω των αλωνιστικών ατμομηχανών που καίνε ξύλα και λιγνίτη και είναι επικίνδυνες. Στις αρχές του ίδιου μήνα, η έλλειψη αλατιού οδηγεί στην πώληση θαλασσινού νερού στη Θεσσαλία. Επίσης, η έλλειψη ζάχαρης και καφέ απειλεί με κλείσιμο καφενεία και ζαχαροπλαστεία. Γίνονται προσπάθειες επανάληψης της αλληλογραφίας μεταξύ Παλαιάς Ελλάδας και Μακεδονίας, εφόσον το περιεχόμενο των επιστολών είναι αυστηρά οικογενειακό και δεν υπάρχει καμιά νύξη σε πολιτικά γεγονότα. Αίτημα τυπογράφων στην Επιτροπή Τροφίμων για χορήγηση τροφίμων. Προφανώς έτσι ερμηνεύεται η δεκαπενθήμερη απεργία τους, ώστε επί δεκαπενθήμερο δεν εκδίδονταν οι τοπικές εφημερίδες.

Ως τις 3 Μαΐου δεν είχε γραφτεί τίποτε στον τοπικό Τύπο για την τύχη των στρατιωτών του Γκέρλιτς, πέρα από την επίδοση των καταλόγων στην αστυνομία και τη δυνατότητα αποστολής χρημάτων σε αυτούς. Στις 03/05/1917, η Θεσσαλία γράφει ότι «δυστυχώς πανταχόθεν επιβεβαιούται η είδησις ότι ο εν Γκαίρλιτς της Γερμανίας μεταφερθείς ελληνικός στρατός υπόκειται εις την κατηγορίαν των αιχμαλώτων» και όχι των φιλοξενουμένων, και συμπέρανε ότι οι στρατιώτες υποβάλλονται σε σκληρή χειρωνακτική εργασία επικίνδυνη για την υγεία τους. Πληροφορούσε ακόμη πως δεν υπήρχε χωριό της Θεσσαλίας που «να μη έχη εκεί και από ένα αδώο παιδί».

Εξάλλου, συνεδρίασε η επί των προσφύγων Επιτροπή των Κυριών, υπό την προεδρία της Λουκίας Καρτάλη, με σκοπό τη βελτίωση «της ζωής των δυστυχισμένων προσφύγων» του Βόλου.

Ο Τύπος εκφράζει επαίνους στον Ι. Πούλακα και στην εφορεία της Εμπορικής Σχολής για τη φιλοτέχνηση εικόνας (προσωπογραφία σε φυσικό μέγεθος) του ευεργέτη της σχολής Ι. Καρτάλη. Ο Πούλακας ήταν καθηγητής των καλλιτεχνικών. Έπαινος και στους λούστρους, που δεν υπερτίμησαν την εργασία τους, αλλά εξακολουθούσαν να γυαλίζουν τα υποδήματα με μία δεκάρα. Συνέβη και σε άλλες κατηγορίες εργαζομένων, ενώ ορισμένοι μείωσαν την αμοιβή τους.

Εν τω μεταξύ, οι πρόεδροι των σωματείων και ομάδες πολιτών κάλεσαν τον

πρόεδρο των γαιοκτημόνων Γεώργιο Παπαγεωργίου και τον αντιπρόεδρο των αλευροβιομηχάνων Χρ. Λούλη σε σύσκεψη στο θέμα της σιταρκείας. Τελικά, έγινε σύσκεψη της Πανεργατικής Ένωσης με τον Παπαγεωργίου και τον Λούλη, με αποτέλεσμα να προβούν σε συμβιβασμό, ώστε να δοθούν στον Βόλο 7.000.000-10.000.000 οκάδες σίτου σε τιμή συμφέρουσα στους παραγωγούς και στον πενόμενο πληθυσμό.

Στα τέλη του μήνα, ο Εμπορικός Σύλλογος κάνει αρχαιρεσίες. Κατά σειρά επιτυχίας εξελέγησαν οι Περ. Αποστολίδης, που ανέλαβε και την προεδρία, Γ. Λάμπρος, Γρ. Παπάντος, Ι. Κατσάρος και Χρίστος Λούλης. Πρώτοι επιλαχόντες, οι Στ. Βοϊβόνδας και Αριστείδης Λώτος. Ο Τσοποτός προβαίνει σε (προ)υπολογισμό της θεσσαλικής σιτοπαραγωγής.

Στα τέλη του μήνα, ανήμερα του Αγίου Πνεύματος, η Ανωτέρα Σχολή Θηλέων, στην οποία φοίτησαν 140 μαθήτριες, οργανώνει γιορτή για το τέλος της σχολικής περιόδου. Ο Δήμος Παγασών τελεί μνημόσυνο του Παλαιολόγου στις 29/05/1917. Η Θεσσαλία επικρίνει την Επιτροπή Τροφίμων για ολιγωρία στα ζητήματα επισιτισμού. Πάντως, ο Μαρινάκης, πρόεδρος της επιτροπής, αναχωρεί στις 29/05 με τη σύζυγό του για την Αθήνα («επ' αδεία», σύμφωνα με τον *Ταχυδρόμο* της ίδιας ημέρας, αλλά μάλλον λόγω των επερχόμενων εξελίξεων. Στον ίδιο *Ταχυδρόμο* καταχωρίστηκε διάψευση της φήμης ότι ο Μαρινάκης ελάμβανε αποζημίωση 25 δραχμών για κάθε συνεδρίαση της Επιτροπής Τροφίμων). Επόπτης τροφίμων ορίζεται ο πρωτοδικής Δ. Χίμος. Υπεγράφη το δάνειο των 500.000 δραχμών του δήμου και η λήψή του θα ξεκινούσε από την 1η Ιουνίου. Εκτός από του Αργυλλά, εγκαινιάζεται και λειτουργεί και ως κινηματογράφος το «Πανελλήνιον».

Στις 30/05/1917 γίνεται από τον Τύπο κριτική στα εστιατόρια για υπερβολικό κέρδος: «*Πωλούν λεπτές σαν τσιγαράχαρτο φέτες τυριού και κριθίνο ψωμί*». Οι κλοπές, οι νοδείες και η αισχροκέρδεια κυριαρχούν. Βασικό γεγονός της ημέρας, η κατάληψη της Θεσσαλίας από τους Γάλλους. Στις 31 του μήνα καταλαμβάνεται ο Βόλος (το πρώτο τμήμα του στρατού κατοχής έφτασε με 12 βαγόνια, στη 1 το μεσημέρι).¹ Πρώτα καταλαμβάνεται ο σιδηροδρομικός σταθμός από τμήμα Γάλλων στρατιωτών. Ακολουθεί απαγόρευση εισόδου και εξόδου στους πολίτες από την πόλη, που έσπευσαν να τους υποδεχθούν ενθουσιωδώς, ενώ συνελήφθη και εστάλη στη Λάρισα ο διευθυντής των Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων, που κρίθηκε επικίνδυνος για τα γαλλικά συμφέροντα. Άλλο τμήμα πήγε μπροστά στο δημαρχείο και στρατοπέδευσε ένθεν κακείθεν της Δημητριάδος για ανάπαυση. Στήθηκαν και τηλεβόλα προς αποσόβηση κάθε ενδεχομένου. Μπροστά στο δημαρχείο, η στρατιωτική μουσική παιάνιζε τη Μασσαλιώτιδα, ενώ το πλήθος των πολιτών ζητωκραύγαζε υπέρ της Γαλλίας και του Βενιζέλου. Το τμήμα παρέμεινε εκεί ως το βράδυ, ενώ στέλνονταν περίπολοι σε διάφορα σημεία της πόλης. Ως το βράδυ έφταναν στον σταθμό και άλλοι Γάλλοι στρατιώτες, ώστε στις 7 το απόγευμα η δύναμη του γαλλικού στρατού κατοχής ήταν περίπου 3.000. Για τον στρατωνισμό τους καταλήφθηκαν όλα τα σχολικά κτίρια της πόλης. Κατάληψη των Τ.Τ. και διακοπή των επικοινωνιών με την Αθήνα. Επίσης, κατάληψη των οπλοπωλείων της πόλης, όπως και των εργοστασίων φωταερίου και ηλεκτρικού. Είσοδος του Γάλλου

στρατιωτικού διοικητή στο δημαρχείο, το οποίο θα είναι η έδρα της γαλλικής διοίκησης, και πρόσκληση του δημάρχου, του αστυνόμου και του λιμενάρχη, από τους οποίους ζήτησε διάφορες πληροφορίες. Σύλληψη του αστυνόμου, του λιμενάρχη, δύο ανθυπασπιστών της χωροφυλακής και ενός ανθυπολοχαγού του πεζικού, και μεταφορά τους στη Λάρισα. Ειδοποίηση στους εμπόρους να γνωστοποιούν τα παρόνόμα τους από Γάλλους στρατιώτες σε Γάλλο ταγματάρχη στο δημαρχείο. Τοιχοκόλληση, στις 6 το απόγευμα, της προκήρυξης προς τους κατοίκους του Βόλου του διοικητή, αντισυνταγματάρχη Δελόνε: *«Η Αστυνομία της πόλεως του Βόλου είναι υπό τας διαταγάς του Γαλλικού Στρατού, ούτινος η διοίκησις εγκατεστάθη εις το κατάστημα της Δημαρχίας. Δέκα εκ των εγκρίτων προυχόντων της πόλεως δέλουσι προσωρινώς παραδοθή ως όμηροι. Απαγορεύεται πάσα έξοδος των πολιτών της πόλεως. Οι κάτοικοι οφείλουσι πάραντα εις την Δημαρχίαν τα κατεχόμενα αυτοίς όπλα. Πάσα επίθεσις ή πρόκλησις εναντίον Γάλλου στρατιώτου θέλει τιμωρείσθαι δι' αμέσους τυφεκισμούς και επιφέρει μέτρα αυστηρά κατά της πόλεως»*. Με βάση την προκήρυξη έγιναν κλήση στο δημαρχείο και σύλληψη ως ομήρων των Περ. Αποστολίδη, Δημ. Τσοποτού, Αντ. Καρτάλη, Γ. Λάμπου, Δ. Σαράτση, Σπύρου Κυρίτση, Νικ. Παπαϊωάννου, Ευάγ. Στυλιάρη, Απόστ. Σφέτσου και Γ. Μαλαμίδα. Εκεί ερωτήθηκαν από τον διοικητή αν εγγυώνται την κοινωνική ησυχία. Αυτοί απάντησαν ότι όλοι οι κάτοικοι είναι ήρεμοι και πως δεν σκοπεύουν να διαταράξουν την ησυχία. Μετά τις διαβεβαιώσεις αυτές αφέθηκαν ελεύθεροι. Την επομένη, αστυνομικά καθήκοντα ανέλαβε η γαλλική αστυνομία. Μάλιστα, ήρθε στον Βόλο και Γάλλος αρχηγός της αστυνομίας. Ο επισιτισμός ανατίθεται στις γαλλικές Αρχές.

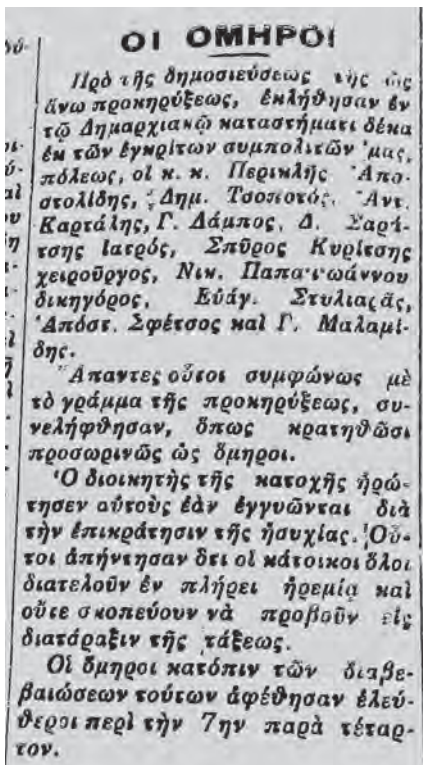
«Με την άφιξιν των Γάλλων εις την πόλιν μας κατωρθώσαμε να δούμε κι εμείς ψωμί άσπρο σαν το αμερικάνικο που άλλες φορές τρώγαμε. Και κατεβροχδίσσαμε με τα μάτια εμείς, με το στόμα οι Γάλλοι, την ωραιάν κουραμάνα». Ωστόσο, προσφέρθηκαν από τους Γάλλους κουραμάνες σε πολλά παιδιά, όπως και φρούτα, που τα αγόραζαν.

Την **1η Ιουνίου** δημοσιεύεται η διαταγή του Σαράιγ, ενώ γίνεται και αναφορά στα της Λάρισας, που χαρακτηρίζονται ως «ένα θλιβερό επεισόδιο». Γάλλοι αλπινοστές παιάνισαν μπροστά στο «Πανελλήνιον». Γίνεται επανέναρξη συσσιτίου και παρατηρείται επάρκεια ψαριών. Ωστόσο, «πολλών τα σάλια πέφτουν», όταν βλέπουν τους Γάλλους να τρώνε κάτω από ψωμί. Εμφανίζονται μέσα στο σκηνικό της πείνας και οι νεόπλουτοι αλευράδες. Χρυσές δουλειές των εμπόρων με τους Γάλλους, που συνοδεύονται και από «ξεσκόνισμα» των γαλλικών για συνεννόηση μαζί τους. Ο Γάλλος στρατιωτικός διοικητής Κοστ (αντικατέστησε στις 05/06/1917 τον Λαβινί) κοινοποίησε ανακινωθέν, σύμφωνα με το οποίο οι έμποροι, υπό την απειλή προστίμου και κλεισίματος των καταστημάτων σε περίπτωση μη συμμόρφωσης, έπρεπε να συναλλάσσονται και με το γαλλικό νόμισμα, η αξία του οποίου ορίστηκε στο 91% του ελληνικού, ενώ τα χρυσά και αργυρά ορίστηκαν ισότιμα. Την 1η Ιουνίου έγινε δοξολογία στον Άγιο Νικόλαο, εκφωνήθηκε λόγος από τον Σπ. Σπυριδίδη, ακολούθησαν συλλαλητήριο, προσχωρήσεις στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας και εκδόθηκε λαϊκό ψήφισμα. Επίσης, στο συλλαλητήριο έγινε ορισμός προσωρινής επιτροπής διοίκησης (Παλάγκας, Ριζόπουλος, Παπακυριακού και Χα-

Την επομένη, άφιξη βενιζελικών βουλευτών, όπως και πανηγυρική άφιξη του επισκόπου Γερμανού με γαλλικό αντιτορπιλικό από το Τρίκερι (η Θεσσαλία επαινεί την προηγούμενη στάση του! Αναφέρεται στις 04/06/1917 ότι κατέφυγε στο Τρίκερι για να αποφύγει τις διώξεις). Χαρακτηριστικό το απόσπασμα: «...ήτο παρηγορίας στύλος διά το δοκιμαζόμενον ποιμνιόν του, αλλ' απετέλεσε και φωτεινοτάτην εξαίρεσιν προς τους αναξίους και φαύλους ιεράρχας των Αθηνών, τους μολύναντας και καταισχύναντας το ιερόν ένδυμά των διά μεσαιωνικών αναδεμάτων και τυφλής εξυπηρετήσεως των προδοτικών προσπαθειών της βασιλικής σπείρας. Δι' αυτό την 9ην πρωινήν τής σήμερον, οπότε καταφθάνει δι' αντιτορπιλικού η Α.Σ., ο λαός θα λάβη αφορμήν να εκδηλώση προς τον ιεράρχην του την χαράν και την υπερηφάνειαν του διότι μεταξύ τόσων ιεραρχών του απολυταρχουμένου κράτους αυτός ευρέθη εις το ύψος της θέσεώς του, επισύρας διά τούτο λυσσωδή την μανίαν της τρομοκρατικής σπείρας». Πάντως, είναι γεγονός πως αυτός έριξε πρώτος την πέτρα στο «ανάδema» εναντίον του Βενιζέλου στον Βόλο, «καταναγκασθείς», όπως υποστήριξε αργότερα (ωστόσο, παρά τον βενιζελισμό που επέδειξε το 1917, δεν απέφυγε την ποινή αργίας επί σαράντα ημέρες λόγω της συμμετοχής του στο «ανάδema»). Στις 9 π.μ. έγινε λοιπόν, η άφιξη του Γερμανού, συνοδευόμενη από κωδωνοκρουσίες. Τον υποδέχτηκαν ο κλήρος και πλήθος κόσμου. Εν συνεχεία μετέβη εν πομπή στο δημαρχείο και τέλεσε δοξολογία στη Μητρόπολη με πολυχρόνιο υπέρ της εθνικής

κυβέρνησης. Κατόπιν έγινε μετάβαση στο ανάδema, το οποίο τώρα ραίνεται με άνδη. Μαθητές του γυμνασίου και της Εμπορικής ζήτησαν από την επιτροπή τιμητική φρουρά τους να φρουρήσει όλη τη νύχτα το ανάδema. Επίδοση ψηφίσματος στον Λαβινί (ταγματάρχη, στρατιωτικός διοικητής Βόλου. Στις 05/06 αντικαταστάθηκε από τον επίσης ταγματάρχη Κοστ), στο διοικητήριο. Μαζί και ο Γερμανός, που δέχεται τις φιλοφρονήσεις του Λαβινί. Επίσκεψη Λαβινί στην οικία του Γερμανού, όπου γίνεται σύσταση για ησυχία. Ο Γερμανός δημοσιεύει φιλογαλλικό και φιλοβενιζελικό μήνυμα.

Την ίδια ημέρα γίνεται και φιλοβενιζελικό συλλαλητήριο. Είχε στηθεί εξέδρα μπροστά στο ξενοδοχείο της «Γαλλίας», του οποίου το εστιατόριο επαναλειτούργησε την ίδια ημέρα μετά δεκαπενθήμερης διακοπής λόγω έλλειψης άρτου. Τα πλοία και τα μπαλκόνια ήταν σημαιοστόλιστα με ελληνικές και συμμαχικές σημαίες. Διακηρύχθηκε η ένωση με τη Θεσσαλονίκη και εκτοξεύτηκαν κατάρες στον βασιλιά. Ομιλητής,

Εφ. Η Θεσσαλία, 01/06/1917

ο Κ. Σπυρίδης, που μεταξύ άλλων επέκρινε τον Χατζηαργύρη, τους Καρτάληδες, τους Σαπουντζήδες και τους Κουτσαγγέληδες. Τέλος, εκδόθηκε ψήφισμα και έγινε ορισμός επταμελούς επιτροπής (Σπ. Σπυρίδης, Ι. Χρυσοβελώνης, Δ. Μόσχοβος, Ευάγ. Μαυραντώνης, Γ. Κούτσικος, Ι. Χρυσοχοϊδης). Όταν το πλήθος πέρασε μπροστά από τα γραφεία της εφημερίδας *Θεσσαλία* ξέσπασε σε επευφημίες.

Τα γεγονότα συνοδεύτηκαν από πώληση κάδρων διαφόρων μεγεθών των Βενιζέλου, Δαγκλή και Κουντουριώτη. Ο Βολιώτης έμπορος Νόνης τα έφερε από τη Θεσσαλονίκη. Επίσης, εκτυπώθηκε ταχύτατα στον Βόλο, στο λιθογραφείο Μπέμπου - Καλαμάτα, η εικόνα του Βενιζέλου, που διακινήθηκε από το πρακτορείο Παρασκευόπουλου και από τα υποπρακτορεία των άλλων θεσσαλικών πόλεων. Επίσης, γίνεται επαναλειτουργία του τραμ, η οποία εμφανίζεται ως πρώτο αγαθό της γαλλικής κατοχής! Ο Σύλλογος των Φιλελευθέρων διακηρύσσει ότι δεν πρόκειται να υπάρξει αντεκδίκηση, αλλά θα αποφασίσει η Δικαιοσύνη για τις πράξεις των αντιπάλων του. Τέλος, ξεκινά η λειτουργία των Λουτρών Αναύρου.

Στις **4 Ιουνίου** παρασημοφορείται ο Γάλλος πρόξενος του Βόλου Ζουλιέν, επειδή προστάτευσε πολίτες από τους επιστράτους. Συνοδεύτηκε από παρέλαση των Γάλλων και άλλες εκδηλώσεις. Κινηματογραφικό συνεργείο Γάλλων έκανε λήψεις. Δήμαρχος Παγασών ορίστηκε ο Σπ. Σπυρίδης (έδρα της διοικητικής επιτροπής, το κτίριο του συλλόγου «Οι Τρεις Ιεράρχες»). Πρώτες πράξεις, η επαναφορά των ονομασιών των οδών Βενιζέλου, Κουντουριώτου, Δημητριάδος και η μετονομασία της οδού Θησέως σε Γαλλίας. Επίσης, έγινε πρόσκληση σε όλες τις Αρχές Βόλου και Αλμυρού, που καταλύθηκαν με το ψήφισμα της 3ης Ιουνίου, να δηλώσουν προσχώρηση στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης για να λειτουργήσουν. Επετράπησαν η αλιεία εντός του Παγασητικού (ελπίδα για άφθονα και φτηνά ψάρια) και η συγκοινωνία μεταξύ Βόλου - Πηλίου.

Στις **5 Ιουνίου** δημοσιεύτηκε διαταγή του Λαβινί, στην οποία μεταξύ άλλων γινόταν λόγος για αποκατάσταση της ελευθερίας του Τύπου έπειτα από διορθώσεις της αστυνομίας (!) και διαβεβαίωνε πως δεν θα γίνει καμία σύλληψη – όσοι έφυγαν μπορούσαν να επιστρέψουν και δεν θα πάθαιναν τίποτε, αρκεί να κάδονταν φρόνιμα! Νέος στρατιωτικός διοικητής ορίστηκε ο ταγματάρχης Κοστ. Εφοδιάστηκε η αγορά με λάστιχα ποδηλάτων.

Στις **7 Ιουνίου**, ο Τύπος προβαίνει σε σχόλια για τον ερχομό του στρατηγού Σαράιγ στον Βόλο. Η υποδοχή έγινε στον σταθμό. Ένα κλωνάρι με έξι ανθρώπους πάνω σε αυτό έπεσε στο πλήθος. Στο δημαρχείο, ο Σαράιγ προσφωνήθηκε από τον Σπ. Σπυρίδη και ακολούθησε αντιφώνησή του. Επίσης, έγινε προσφώνηση από τον Ζαρλή εκ μέρους του σώματος των προσκόπων. Ακολούθησε προσφώνηση του Χ. Χαρίτου, προέδρου της Πανεργατικής Ένωσης. Στην αντιφώνησή του, ο Σαράιγ δήλωσε ότι στέλνει δύο βαγόνια σίτου και δύο αλεύρου, και υποσχέθηκε να αποκαθιστούσε την κανονική διανομή άρτου.

Η *Θεσσαλία* επέκρινε τη νεολαία του Βόλου, που εμφανιζόταν να έχει έλλειψη ενδιαφερόντων. Ο Τάκης Οικονομάκης, εν τω μεταξύ, αναλύει στην ίδια εφημερίδα το Αγροτικό Ζήτημα.

Στις 9 Ιουνίου, η ειδησεογραφία πληροφορεί για τη λειτουργία υποκαταστήματος της Εμπορικής Τράπεζας στον Βόλο, για την επαναλειτουργία του «Ακταίου» (εστιατόριο, ζαχαροπλαστείο, κινηματογράφος συνοδεία μουσικής) και τη μεταφορά στη Θεσσαλονίκη του Μαρινάκη και άλλων, που είχαν συλληφθεί στη Λάρισα.

Στις 10 Ιουνίου, ο Τύπος δημοσίευσε πληροφορία για επίσκεψη των επικεφαλής της τοπικής ισραηλιτικής κοινότητας στον Κοστ, στον οποίο έγινε επίδοση ψηφίσματος. Δημοσιεύεται και διάταγμα για τους αγρότες. Κατεγράφησαν τα ονόματα των απελευθερωθέντων του συλλαλητηρίου του Φεβρουαρίου. Σε βαπτιζόμενα παιδιά δίδεται το όνομα Βενιζέλος. Ανεβαίνει θεατρική παράσταση υπέρ Πτωχοκομείου. Λόχος Ζουάβου εγκαταστάθηκε στο γυμνάσιο.

Στις 11 Ιουνίου αρχίζει να δημοσιεύεται ο δεύτερος νόμος της τριανδρίας, που φερόταν ότι έδινε λύση στο Αγροτικό. Εξάλλου, η γαρδένια χαρακτηρίστηκε «τέκνο γνήσιο και καθαρό του Βόλου». Το Ισραηλιτικό Συμβούλιο επισκέφθηκε τον Σπ. Σπυριδίη, που προσφωνήθηκε από τον Φρειδεरिकό Φόρτη. Διενεργήθηκαν οι εισιτήριες εξετάσεις στο γυμνάσιο. Από τους 51 απορρίφθηκαν οι 10. Πέτυχαν, πάντως, όλοι οι μαθητές και οι μαθήτριες της Σχολής Κοντογεωργίου. Το τηλεγραφείο εξοπλίζεται, ωστόσο το ταχυδρομείο παραμένει κλειστό. Επιτρέπεται η αποστολή επιστολών μόνο στην Αλεξάνδρεια. Κλοπή καπνού από την καπναποθήκη Καπουρνιώτη. Ιδρύεται το Φιλολογικόν Κέντρον, που προβαίνει σε ψήφιση καταστατικού και διενεργεία αρχαιρεισιών. Σύσταση πολιτοφυλακής υπό τον Γεωργούλα. Στο λιμάνι παρατηρείται κάποια κίνηση.

Στις 12 Ιουνίου, ο Τύπος πληροφορεί για επίσκεψη του Αγίου Νικολάου και για μεταφορά στον Βόλο όπλων από Ζαγορά, Κισσό, Τσαγκαράδα και άλλα χωριά.

Εφ. Η Θεσσαλία, 08/06/1917

Συνολικά ως τότε παραδόθηκαν 12.000 όπλα στη Θεσσαλία. Επίσης, επιτράπη να πάει τρένο στην Καλαμπάκα, ενώ ακόμη ένα παντοπωλείο υπέστη διάρρηξη, καθώς τα προβλήματα του επισιτισμού παραμένουν. Άγγλοι ναύτες νοικιάζουν, ως συνήθως, ποδήλατα και περιδιαβαίνουν την πόλη. Δημοσιεύεται ευχαριστήριο των αποφυλακισθέντων στους Σπυρίδηδες, στους Γαλλοάγγλους και σε όλους τους ενεργήσαντες για την αποφυλάκισή τους.

Στις **13/06/1917** δημοσιεύεται είδηση για την απέλαση του Τούρκου προξένου από τον Βόλο,² για ορισμό ως νέου νομάρχη του Δελακοβία, για αποκατάσταση της ναυσιπλοΐας (διακίνηση επιβατών και εμπορευμάτων υπό όρους), για πώληση ψωμιού από φούρνους. Επίσης, διατυπώνονται παράπονα για τους καπνούς του τραμ. Κίνηση στην αγορά λόγω της παρουσίας των Γάλλων. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα Γάλλων αξιωματικών που παρήγγειλαν στολές στο κατάστημα Λεβή.

Την επομένη δημοσιεύεται νόμος του Αγροτικού Ζητήματος. Καδιερώνονται λαϊκά δρομολόγια του τραμ. Νέος Γάλλος στρατιωτικός διοικητής Βόλου, ο Απιλόν (Σιτελόν). Έναρξη λειτουργίας του ταχυδρομείου. Επάνοδος του Κ. Γκλαβάνη στον Βόλο έπειτα από μακρά απουσία, καθώς παραιτήθηκε από το αξίωμα του δημάρχου «με το πιστόλι στον κρόταφο».

Στις **15/06/1917** κυκλοφορεί παράρτημα της *Θεσσαλίας* με φωτογραφίες μελών της νέας κυβέρνησης. Ο Κ. Σπυρίδης ορίζεται υπουργός Εθνικής Οικονομίας, δέχεται συγχαρητήρια στο σπίτι του και την επομένη αναχωρεί για την Αθήνα προς ανάληψη των καθηκόντων του. Συγχαρητήριο τηλεγράφημα της Πανεργατικής στη βενιζελική κυβέρνηση ύστερα από γενική συνέλευση. Συνάντηση Σιτελόν με Σπ. Σπυρίδη, προσφωνήσεις και δηλώσεις Σιτελόν. Νόμος Αγροτικού. Δημοσιεύεται η λογοδοσία των συσσιτίων δημοτικών σχολείων. Εκφράζεται η ανάγκη διατήρησης των συσσιτίων και γίνεται έκκληση της Διοικητικής Επιτροπής στους πολίτες να συνεχίσουν να καταβάλλουν τις μηνιαίες εισφορές τους.

Στις **16/06/1917**, ο Τύπος προβάλλει τον Παπαναστασίου και τον Κασσαβέτη. Διαταγή Σαράιγ για τη διάθεση των δημητριακών: απαγόρευση κάθε αγοραπωλησίας μεταξύ ιδιωτών, αγορά από τους Γάλλους 15.000 τόνων δημητριακών στην τιμή των 85 λεπτών/οκά.

Την επομένη δημοσιεύονται συγχαρητήρια του Εμπορικού Συλλόγου (πρόεδρος τώρα ο Γ. Λάμπρος) και Ισραηλιτών στον Βενιζέλο. Αποκατάσταση ναυσιπλοΐας. Επαρκής επισιτισμός Βόλου από Γκερλή (Αρμένιο), Χατζήμιση (Στεφανοβίκειο), Άγιο Γεώργιο και Βελεστίνο. Με τις πολιτικές αλλαγές σχηματίστηκε νέα Επιτροπή Τροφίμων, τριμελής, αποτελούμενη από τους Κ. Σπυρίδη, Ευάγ. Μαυραντώνη και τον Σακελλαρίδη. Αργότερα έγινε ανασχηματισμός και την απάρτιζαν οι Μαυραντώνης (που, πάντως, δύο ημέρες αργότερα υπέβαλε την παραίτησή του στον Σπ. Σπυρίδη), Μόσκοβος και Στ. Παρδένης. Ελεγκτής ορίστηκε ο Σωκρ. Πετρόχειλος, διευθυντής της Εμπορικής Σχολής, ο οποίος ήλεγξε τα πεπραγμένα της πρώην επιτροπής. Διευθυντής των γραφείων της ήταν ο Μανούσος. Η επίταξη και η διανομή των σιτηρών της Θεσσαλίας ανατέθηκε στον συνταγματάρχη Μαγιορέλ. Κατάσχεση σιτηρών, που μεταφέρθηκαν χωρίς άδεια. Αφετηρία των αυτοκινήτων για Πορταριά και Αλμυρό, το καφε-

νείο «Νέα Ελλάς», στο οποίο πωλείται καθημερινά και πάγος.

Στις **18/06/1917** δίδεται η πληροφορία πως η γαλλική κατοχή συνεπάγεται και την ανάγκη γαλλομάθειας. Νέο αδελφάτο στο νοσοκομείο, νέα λιμενική επιτροπή και νέος λιμενάρχης. Δεκτά εμπορεύματα για Νέα Υόρκη. Γενική επαναλειτουργία του λιμανιού. Λαμπαδηδρομία Ζουάβων. Επαναλειτουργία κουζίνας κρύων φαγητών στο «Κεφαλόσκαλο». Γίνονταν δεκτές και οικογένειες με το φαγητό τους. Μεταφορά του γαλλικού διοικητηρίου από το δημαρχείο στην Εμπορική Σχολή. Πορτή προς τιμήν των Γάλλων στο «Πολυθέαμα» από τον Χέλμη και άλλους.

Στις **20/06/1917** δημοσιεύεται η είδηση για την αποκατάσταση της σιδηροδρομικής συγκοινωνίας Αθήνας - Θεσσαλονίκης.

Στις **21/06/1917** δίνονται εικόνες της ζωής της πόλης: σεληνόλουστες βραδιές και περίπατοι σε Άναυρο, Επτά Πλατάνια και στου Τσιμπούκη. Οι γαρδένιες, στις δόξες τους. Μπάνια στον Άναυρο, γεμάτο το τραμ, το βράδυ όλοι στην παραλία. Εμφάνιση καρπουζιών και πεπονιών. Νέα Επιτροπή Τροφίμων (Σ. Παρθένης, Λ. Παπαϊωάννου, Σ. Πετρόχειλος, Μπαΐρας και Χαρίτος. Πρόεδρος ανέλαβε ο Μπαΐρας και γραμματέας ο Πετρόχειλος). Μεγαλοπρεπές μνημόσυνο φονευθέντων στη Λάρισα Γάλλων «ελευθερωτών», στην Καθολική Εκκλησία του Βόλου. Διατίμηση αμαξαγωγείων. Επαναλειτουργία υπηρεσίας επιταγών και ταμειευτηρίου στο ταχυδρομείο. Μεταφορά των γραφείων της Γαλλικής Δημόσιας Ασφάλειας στη Μαυροκορδάτου 9. Αυτή εκδίδει διαβατήρια για ταξίδια. Δραματικό τηλεγράφημα του Σπ. Σπυρίδη στο υπουργείο Περιθάλψεως για τις πολυάριθμες οικογένειες προσφύγων της ανατολικής Μακεδονίας που, μέσω Καβάλας, κατέφυγαν στον Βόλο και για τις υπερεκατό οικογένειες της Θράκης που είχαν εγκαταλειφθεί στην τύχη τους από το προηγούμενο καθεστώς και πέθαιναν από την πείνα.

22/06/1917: Οι γαλλικές Αρχές επιτρέπουν την επιστροφή κυνηγετικών όπλων που είχαν συλλεγεί με τα υπόλοιπα, όμως οι κάτοχοι για την παραλαβή τους έπρεπε να μεταβούν στη Θεσσαλονίκη, όπου είχαν μεταφερθεί! Άφιξη χωροφυλάκων της Αμύνης στη Θεσσαλία. Οργάνωση μεγάλης συναυλίας των Ζουάβων στο «Πολυθέαμα», το Σάββατο 24 Ιουνίου, για φιλανθρωπικούς σκοπούς με τη συνδρομή επίλεκτων Γάλλων ηθοποιών που υπηρετούσαν στο σύνταγμά τους. Η οργανωτική επιτροπή: Ελ. Ι. Κοσμαδοπούλου, Ράπτη, Αξελού, Βλητσάκη, Περπινιάνη, Κόντη, Ιουλία Γεωργιάδου, Ζίφου, Ποιμενίδου, Κλεοπάτρα Γεωργιάδου, Σπ. Σπυρίδης, Αργύρης, Αθανασάκης.

23/06/1917: Οργάνωση εκδρομής από τους λεμβούχους στα Πευκάκια με τη συμμετοχή της μουσικής τής Φιλοπτώχου Αδελφότητας για την ανακούφιση των οικογενειών τους. Επαναλειτουργία του «Θεοξένεια» με αφθονία τροφίμων. Πληροφορίες για δύσκολη διαβίωση του στρατού του Γκέρλιτς. Γάλλοι επιστήμονες θα μεριμνήσουν για εφοδιασμό με γεωργικά μηχανήματα από την Αμερική και για τη χρήση λιπασμάτων, με σκοπό την ενίσχυση της θεσσαλικής παραγωγής.

24/06/1917: Ανακοίνωση για μνημόσυνο στη Μεταμόρφωση για τα θύματα της Εθνικής Αμύνης και αποκαλυπτήρια μνημείου στον τόπο του αναδέματος με ομιλία Τάκη Οικονομάκη (θα τελούνταν την επομένη): «Μετά το πέρας του μνη-

μοσύνου θα λάβη χώραν πρώτης τάξεως τελετή. Ο λαός, έχων επί κεφαλής τον κλήρον, θα μεταβή εις τον τόπον του αναθέματος ένθα θα γίνουν τα αποκαλυπτήρια του ανεγειρομένου ημιμονίμου ηρώου υπέρ των εν Μακεδονία πεσόντων, ακριβώς επάνω εις τους λίθους του αναθέματος, προς αώνιον στιγματισμόν του απαισίου εκείνου μεσαιωνισμού. Το ηρώον τούτο θα παρουσιάξη ταυτοχρόνως και ωραίον συμβολισμόν της αναπηδήσεως της δόξης μέσα από το σκότος της αγριότητος, της βαρβαρότητος και της προδοσίας». Χ. Χαρίτος: προσκλήσεις σωματείων της Πανεργατικής για την εν σώματι μετάβαση στη Μεταμόρφωση για το μνημόσυνο. Ομοίως οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι κ.ά.

25/05/1917: Κίνδυνος των μεγάλων ζώων από έλλειψη τροφής. Δημοσίευση προγράμματος εκδηλώσεων για την εθνική εορτή των Γάλλων. Μεταξύ άλλων, επιθεώρηση του γαλλικού στρατού στην παραλία από τον Σιτελόν και παρέλαση. Δεκαπενθήμερη παύση του Ταχυδρόμου με εντολή Σιτελόν για είδηση μη ανταποκρινόμενη στην πραγματικότητα. Λήξη του έργου της προσωρινής διοικητικής επιτροπής του Βόλου και αυτής του Αλμυρού. Τα αρχεία θα παραδίδονταν στον νομάρχη Λάρισας. Βενιζελική πολιτοφυλακή σε Βόλο και Αλμυρό (κυρίως Κρητικοί).

26/06/1917: Μεγαλειώδες μνημόσυνο στη Μεταμόρφωση την προηγούμενη, 25η Ιουνίου. Στο μέσον του ναού τοποθετήθηκε επιβλητικό κενοτάφιο, σκεπασμένο με τη γαλανόλευκη. Επίσημοι: ο Σπ. Σπυρίδης, οι Αρχές, ο Γάλλος διοικητής Σιτελόν, ο φρούραρχος Κοστ, οι πρόξενοι Γαλλίας, Αγγλίας, Ρωσίας και Ιταλίας, και οι εδώ Γάλλοι και Άγγλοι αξιωματικοί. Πρόσκοποι ένθεν κακείθεν του κενοταφίου. Η τάξη τηρούνταν από χωροφύλακες, τους οποίους, ιδίως τους Κρητικούς, «δεν χορταίνει να αποδουμάξει ο κόσμος». Με το τέλος της επιμνημόσυνης δέησης, ο λαός φωνάζει με θέρμη: «Αιωνία η μνήμη στα λαμπρά παλικάρια». Στήσιμο μνημείου Μακεδονομάχων πάνω στο ανάθεμα (πλατεία Ρήγα Φεραίου). Είχε ύψος 6 μέτρα και κατασκευάστηκε με την επιστασία του μηχανικού Περγινιάνη. Στο μπροστινό σημείο ετέθη η επιγραφή:

*«Εις τα δοξασμένα παλληκάρια
οπού με το αίμα τους εξέπλυναν της Πατρίδος την ντροπή
απεκατέστησαν την Εθνικήν τιμήν
εσάρωσαν της προδοσίας το αίσχος
και ύψωσαν μίαν Ελλάδα
τετιμημένην, ελευθέραν, αγνήν υπέροχον
Ο λαός του Βόλου
ελεύθερος πλέον
δείγμα θανασμού και ευγνωμοσύνης
εις τον τόπον αυτόν
όπου η εγκληματική λύσσα
των εργατών της εθνικής συμφοράς
είχε μεσαιωνικού αναθέματος ανεγείρη την φρίκη
κατά μεγαλοουργού μας Εθνάρχου Ελευθερίου Βενιζέλου
υψώνει μνημείον αυτό».*

Στις δύο πλευρές του μνημείου τέθηκαν επιγραφές από επιστολές πεσόντων στρατιωτών της Εθνικής Αμύνης – «Ο καθένας μας ελεύθερος και όλοι δούλοι στην Πατρίδα» η μία και «Το να πεθαίνει κανείς για τις ιδέες του, για τις αρχές του εις τα πεδία της τιμής έχει άφθαστη ομορφιά» η άλλη.

Στην πίσω πλευρά έβαλαν στίχους από τον «ελληνικό ύμνο» του Μιστράλ, «που υπήρξε η Μασσαλιώτις της Εθνικής Αμύνης», τροποποιημένους ως εξής:

*«Αγνάντια απ’ τη σκυφή και ντροπιασμένη Αθήνα
ας πιούμε ξέχειλη τη δόξα παλληκάρια
κι αν πρέπει να πεθάνομε για την Ελλάδα
θεία είναι η δάφνη μια φορά κανείς πεθαίνει».*

Μετά το μνημόσυνο, το πλήθος ξεχύθηκε στο μνημείο, που ήταν καλυμμένο με τη γαλανόλευκη. Γύρω του υπήρχαν στύλοι με συμμαχικές σημαίες, οι οποίοι όριζαν τον χώρο των επισήμων. Μετά την προσέλευση των επισήμων και τη γαλλική μουσική τελείται αγιασμός. Οι ευχές του ιερέα υπέρ της κυβέρνησης, του Βενιζέλου και της νίκης των Συμμάχων προκαλούν φρενίτιδα ζητωκραυγών. Ακολουθεί φιλοβενιζελική και αντιμοναρχική ομιλία Οικονομάκη. Μετά τον λόγο και τις ζητωκραυγές γίνεται ανάκρουση του Εθνικού Ύμνου και της Μασσαλιώτιδας. Ο Σιτελόν και ακολούθως ο Άγγλος πρόξενος Μέρλιν προχώρησαν και χαιρέτισαν στρατιωτικά το μνημείο. Τέλος, έγινε ανάκρουση του αγγλικού και του ιταλικού ύμνου.

28/06/1917: Ποινές του Σιτελόν (χρηματικά πρόστιμα και φυλάκιση) σε παραγωγούς για μεταφορά και για πώληση σίτου απευθείας σε ιδιώτες.

29/06/1917: Συγκρότηση επιτροπής για τη γιορτή των Γάλλων: Σπ. Σπυρίδης, Ζαρλής, Ι. Γιαννικάκις (γυμνασιάρχης), Ζ. Καπερνάρος (επιθ. Μέσης Εκπαίδευσης), Γ. Κούτσικος, Γ. Λάμπος, Γ. Γεωργούλας, Ευάγ. Μαυραντώνης, Κ. Μ. Αργύρης, Τ. Οικονομάκης, Κ. Ι. Αργύρης, Θρ. Σταματόπουλος, Β. Παπαποστόλου, Σ. Πετρόχειλος, Π. Κυριακίδης. Πρόσκληση στον λαό για συμμετοχή και προετοιμασίες. Πρόσκληση όλων των μαθητών του γυμνασίου για συμμετοχή. Η Εμπορική Σχολή, νέα έδρα του Γάλλου στρατιωτικού διοικητή.

30/06/1917: Πρόγραμμα εθνικής εορτής Γάλλων. Συμμετοχή γυμνασίου, Εμπορικής, ελληνικών σχολείων και προσκόπων. Τα εργοστάσια και τα καταστήματα θα είναι κλειστά από τις 8 το πρωί ως τις 12 το μεσημέρι. Έμπορος διαθέτει μικρά θεγγαλικά για την εορτή. Πρόσκληση της Πανεργατικής για συμμετοχή στην εορτή. Το βράδυ, η μουσική των Ζουάβων με αφετηρία την πλατεία Ελευθερίας διήλθε τους κεντρικότερους δρόμους παιανίζουσα διάφορα μουσικά άσματα. Πυρετώδεις προετοιμασίες για την εορτή των Γάλλων. Σημαιοστολισμός καταστημάτων, παραθύρων, εξωστών, φανών κ.λπ., ιδιαίτερα της παραλίας, με γαλλικές και ελληνικές σημαίες. Οι στύλοι των ηλεκτρικών φανών από το «Πανελλήνιο» ως τη Λέσχη είχαν διακοσμηθεί με πρασινάδες και συνδέονταν με μακρά σειρά μικρών γαλλικών σημαιών. Επίσης, είχαν αναρτηθεί μεγάλες σημαίες και ταινίες με επιγραφές, όπως «Δήμος Παγασών», «Ζήτω η Γαλλία». Άλλες ταινίες είχαν

επιγραφές ελληνιστί και γαλλιστί. Σύμφωνα με τη *Θεσσαλία*, η διακόσμηση, την οποία ανέλαβε ο Χατζηαργύρης, ήταν απλή και όλως ανέξοδη. Σε ορισμένα σημεία αναρτήθηκαν εικόνες του Γαμβέτα και άλλων φιλελλήνων. Διασκέδαση μέχρι αργά τη νύχτα στα διάφορα κέντρα.

Ιούλιος - 01/07/1917: Δημοσίευση της Μασσαλιώτιδας σε μετάφραση Ν. Ποριώτη «*ακριβώς επί του ρυθμού του πρωτοτύπου*». Οι κινηματογράφοι προσαρμόζουν το πρόγραμμά τους στη γαλλική εορτή. «Η άφιξη του Βενιζέλου εις Θεσσαλονίκη» προβάλλεται στο «Πανελλήνιον», ταινία με τους ηρωισμούς των Γάλλων στο Βερντέν στου Αργυλλά. Χάρη από τον Σιτελόν σε φυλακισμένους για λαθρεμπόριο δημοτριάκων λόγω της εθνικής εορτής των Γάλλων.

02/07/1917: Ο απόηχος των εορταστικών εκδηλώσεων, λόγιοι, περιγραφές κ.λπ. Οι κάτοικοι βγήκαν στους δρόμους το πρωί νωρίτερα από το σύννηδες, τα παράθυρα και οι εξώστες των κεντρικών δρόμων ήταν γεμάτα κόσμο και διακρίνονταν εν αφθονία κομψά καπελίνα κυριών και δεσποινίδων. Στις 8 το πρωί έγινε στην παραλία επιθεώρηση του γαλλικού στρατού από τον Σιτελόν, ακολούθησε παρέλαση και αποχώρηση στους στρατώνες. Οι εξώστες της παραλίας κατάμεστοι, τα καταστήματα έκλεισαν τις πόρτες, ενώ καταλήφθηκαν όλα τα έξω καθίσματα. Στις 10, όλο το πλήθος κατευδύνθηκε στο επίσης διακοσμημένο δημαρχείο. Στον εξώστη του μεσαίου πατώματος είχαν λάβει θέσεις επιφανείς Φιλελεύθεροι. Μπροστά στην πόρτα είχαν λάβει θέσεις Κρητικοί χωροφύλακες, ενώ προ του χώρου του δημαρχείου είχε σχηματιστεί κενό που περιέφρασαν προσκοπικές ομάδες. Έτσι, το πλήθος, εκτός από τη Δημητριάδος, κατέλαβε και τις παρακείμενες παρόδους. Φυσικά, οι εξώστες ήταν κατάμεστοι.

Στις 10.15 άρχισε τον πανηγυρικό της ημέρας ο βουλευτής Ζαρλής, διακοπτόμενος από ζητωκραυγές. Στη συνέχεια, με επικεφαλής τη Φιλαρμονική, τους προσκόπους και τα σωματεία με τα λάβαρα τους, το πλήθος κατευδύνθηκε στο Διοικητήριο (δηλαδή, στην Εμπορική Σχολή), όπου θα γινόταν δεξίωση. Προ του Διοικητηρίου, η φιλαρμονική παιάνισε τη Μασσαλιώτιδα και εν συνεχεία οι Αρχές και τα επίλεκτα μέλη του Συλλόγου των Φιλελευθέρων μπήκαν στο Διοικητήριο για να συγχαρούν τον Σιτελόν και τον πρόξενο Ζουλιέν. Εκεί μίλησε ο Σπ. Σπυρίδης απευθυνόμενος στον Σιτελόν, ο οποίος και αντιφώνησε. Στη συνέχεια, το πλήθος διαλύθηκε. Το απόγευμα, ο Σιτελόν παρέδωσε πλουσιότατο γεύμα στους αξιωματικούς και στις Αρχές. [Το πρώτο έδεσμα ήταν το «κονσομέ Βενιζελός» (sic)!] Πρόποση έκανε ο Γάλλος πρόξενος και αντιφώνησε σύντομα ο Σπυρίδης.

Η «ενετική εορτή»: Η γαλλική μουσική εγκαταστάθηκε στις 8 μ.μ. μπροστά από τη Λέσχη και παιάνιζε στρατιωτικά μουσικά τεμάχια, ενώ τα καφενεία της παραλίας ήταν κατάμεστα. Ακολούθησε η ενετική εορτή ως εξής: 9 μ.μ. Συγκέντρωση των διακοσμημένων λέμβων στην αποβάθρα του ντεπό, απέναντι από το καφενείο «Ακταίο». 9.30 μ.μ. Έναρξη της επιβίβασης επί των λέμβων των διαφόρων ομίλων της μαντολινάτας και της μουσικής. 10 μ.μ. Συγκέντρωση των λέμβων όπισθεν του μεγάλου κυματοδραύστη. 10.30 μ.μ. Αφή των φανών και προετοιμασία για την εκκίνηση. 11.00 μ.μ. Εκκίνηση των λέμβων και παρέλασή

τους προ της προκυμαίας. Εκτέλεση διαφόρων ελιγμών. Εκπληκτικό το θέαμα με τους ενετικούς φανούς και τα εκτυφλωτικά βεγγαλικά. 12.30 π.μ. Πέρασ της εορτής και αποβίβαση. Καθ' όλη τη διάρκεια της εορτής, άσματα και εκτέλεση διαφόρων μουσικών κομματιών από τη μαντολινάτα και τη μουσική. Επίσκεψη στο Διοικητήριο έγινε και από το Δ.Σ. της Ισραηλιτικής Κοινότητας, με προσφώνηση του Φόρτη γαλλιστί και ευχαριστίες του Σιτελόν και του Ζιλιέν (εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/07/1917).

03/07/1917: Ο πληθυσμός σε πανικό, καθώς είναι ακατανόητη η έλλειψη σίτου εν τη ακμή της θεσσαλικής εσοδείας. Μεταβαίνει κόσμος στους αγρούς, που αγοράζει σε υπέρογκες τιμές και εν συνεχεία συλλαμβάνεται για λαθρεμπόριο.

04/07/1917: Ευχαριστίες του Γάλλου προξένου Ζιλιέν στον λαό του Βόλου.

05/07/1917: Μηνύσεις σε Κουτσαγγέλη, Γάτσο, Κούρτοβικ για τα Νοεμβριανά.

07/07/1917: Προμήθεια ορών μέσω Γάλλων με τη μέριμνα του Δ. Σαράτση. Άδειες κυκλοφορίας δίνονται από Γάλλους. Συναυλία υπέρ γαλλικού Ερυθρού Σταυρού. Μέριμνα να σταλούν τραυματίες στα Λουτρά Αιδηψού.

08/07/1917: Επίσκεψη του Γάλλου στρατιωτικού διοικητή Σιτελόν στην ισραηλιτική κοινότητα Βόλου. Συναυλία του Ωδείου στο Αργυλλά ως ανταπόδοση στη συναυλία των Γάλλων.

09/07/1917: Μέτρα κατά της αισχροκέρδειας.

10/07/1917: Ίδρυση Σοσιαλιστικού και Δημοκρατικού Κέντρου.

11/07/1917: Απεργία αρτοποιών. Απαγόρευση εξόδου στο εξωτερικό για τις ηλικίες 19-35.

13/07/1917: Αναχωρήσεις από την πόλη μόνο με άδεια της γαλλικής αστυνομίας. Η Μεραρχία Σερρών στον Βόλο.

14/07/1917: Τα γραφεία της Επιτροπής Τροφίμων στην οδό Αχιλλέως. Ενίσχυση της δύναμης των αστυνομικών τμημάτων.

15/07/1917: Αστυνομική διάταξη περί διατίμησης. Συνέλευση Συλλόγου Ερασιτεχνών. Εκδρομή στα Λεχώνια. Δημοπρασία για γυναικείες φυλακές. Οι πρόσφυγες Καβάλας ιδρύουν σύλλογο. Άφιξη της 10ης Μεραρχίας από την Τρίπολη και των υπηρεσιών φρουρίων Καβάλας και Θεσσαλονίκης. Απεργία αρτοποιών.

16/07/1917: Μηνύσεις για τα Νοεμβριανά.

17/07/1917: Έρευνα για το Γκέρλιτς.

18/07/1917: Το ιστορικό του Γκέρλιτς. Λήξη απεργίας στο Βλαχάκη με νίκη των εργαζομένων. Με πρωτοβουλία Κ. Σπυρίδη γίνεται σχεδιασμός ίδρυσης καπνεργοστασίου στον Βόλο, οπότε ο Βόλος αναμένεται να γίνει ισάξιος της Καβάλας. Αναχώρηση την προηγούμενη των Ζουάβων και του Σιτελόν. Έπαινος Οικονομάκη για την παρουσία τους. Νέα διατίμηση.

19/07/1917: Ευχαριστήρια επιστολή του Σιτελόν στον Σπ. Σπυρίδη. Επίδομα προσφύγων. Ίδρυση σερβικού γυμνασίου στον Βόλο από τη σερβική κυβέρνηση.

20/07/1917: Αδώωση κατηγορουμένων για αισχροκέρδεια. Αποχαιρετισμός του Σιτελόν στο λιμάνι.

21/07/1917: Ενίσχυση δύναμης αστυνομικών σταθμών.

22/07/1917: Παραίτηση Πετρόχειλου από τη θέση του προέδρου της Επιτροπής

Τροφίμων. Με αστυνομική διαταγή, οι κινηματογράφοι λειτουργούν μόνο βράδυ. Καταγγελία της Επιτροπής Τροφίμων για καταχρήσεις. Ευχαριστήριο Σαράιγ στον Σπ. Σπυρίδη.

23/07/1917: Επισιτιστικά. Προκήρυξη για την κατασκευή των παραπηγμάτων της εμποροπανήγυρης.

24/07/1917: Αρχαιρεσίες του Συλλόγου «Η Καβάλλα». Επισιτισμός – ευρεία σύσκεψη.

25/07/1917: Διάλυση πολιτοφυλακής στον Βόλο. Αισχροκέρδεια.

26/07/1917: Έκδοση διαβατηρίων από την ελληνική αστυνομία. Πανηγύρια σε Μπαξέδες και Ορφανοτροφείο.

28/07/1917: Παράδοση της διεύθυνσης των σιδηροδρόμων Θεσσαλίας από τον Γάλλο Λεξέρ σε Έλληνα διευθυντή.

29/07/1917: Προσπάθεια ίδρυσης και άλλου προσφυγικού σωματείου. Τόπος συνέλευσης, το καφενείο «Καβάλλα».

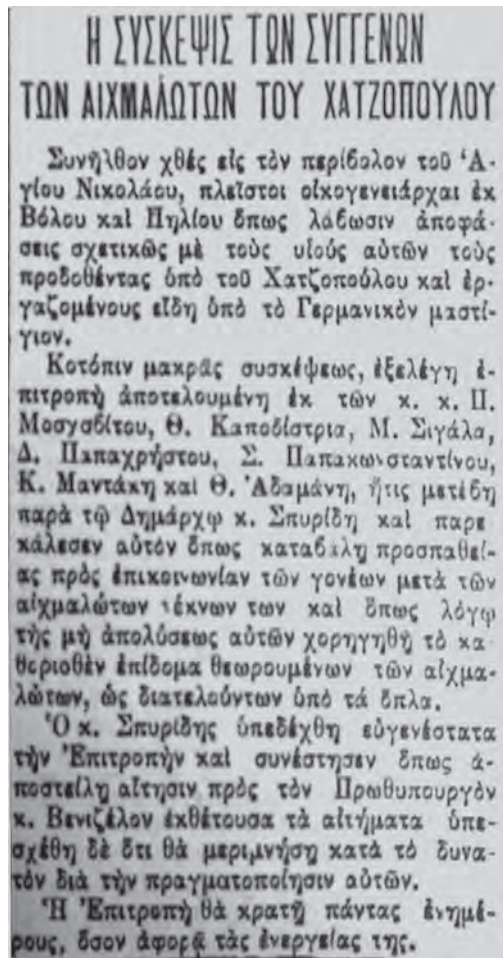
30/07/1917: Ανεύρεση όπλων στην οικία του αρχηγού επιστράτων Άνω Βόλου. Επιτροπή συγγενών αιχμαλώτων Γκέρλιτς στον Σπυρίδη. Αισχροκέρδεια. Εκλογή από το κοινό ως εφημερίου Μεταμόρφωσης του δασκάλου Ζηλίστα. Επιστολή Ζιλιέν στον Σπ. Σπυρίδη για τις μετακινήσεις και τα διαβατήρια.

31/07/1917: Εγκύκλιος Λεξέρ με την παράδοση της διεύθυνσης των σιδηροδρόμων.

Αύγουστος - 01/08/1917: Συλλήψεις για τα Νοεμβριανά (Καπουρνιώτης, Παΐδαρος, Αλ. Αποστολίδης). Ληστείες. Εκλογή αντιπροσώπου ισραηλιτικής κοινότητας Βόλου για το συνέδριο της Θεσσαλονίκης.

02/08/1917: Θάνατος Αλ. Αθανασάκη. Θα δημοσιευτούν στον τοπικό Τύπο ο επικήδειος του Σπ. Σπυρίδη, του Γερμανού και του αρχιμανδρίτη Καλλίνικου Κρεατσούλη. Σύλληψη δύο ατόμων που είχαν σκοτώσει στη Μηλίνα δύο Γάλλους στρατιώτες και τον διερμηνέα τους κατά τα Νοεμβριανά.

03/08/1917: Συνεδρίαση της οδωμανικής κοινότητας Βόλου για να

Εφ. Η Θεσσαλία, 30/07/1917

καταλύσει το κοινοτικό συμβούλιο που είχε σχηματιστεί επί του προηγούμενου καθεστώτος. Οργάνωση θαλάσσιας εκδρομής αναφυχής στον Παγασητικό.

04/08/1917: Απόλυση Παίδαρου, προφυλάκιση Αποστολίδη, κράτηση Καπουρνιώτη. Κι άλλη σύλληψη για τον φόνο των Γάλλων.

05/08/1917: Έλλειψη τροφίμων. Σύμβαση Επιτροπής Τροφίμων: Ν. Μερεντίτης, πρόεδρος, Γ. Λάμπρος, Δ. Βλαχάκης, Ν. Παπαϊωάννου, Χ. Χαρίτος. Αρχές Ιουνίου ψηφίστηκε από την κυβέρνηση επίδομα για τους διαμένοντες στον Βόλο πρόσφυγες, όμως ως τις αρχές Αυγούστου δεν είχε δοθεί. Εκκρεμεί το θέμα Στυλ. Καπουρνιώτη, λόγω διαφωνίας εισαγγελέα και ανακριτή. Παράπονα από τον Ταχυ-

δρόμο, διότι, εξαιτίας της λογοκρισίας, καθυστερεί η αποστολή των τηλεγραφημάτων, γεγονός που αδικεί τον επαρχιακό Τύπο. Άρση απαγόρευσης μεταφοράς χρημάτων από την Αίγυπτο.

06/08/1917: Σύλληψη Αγ. Βαρλαμίδη και Γ. Σφετσόπουλου για τα Νοεμβριανά.

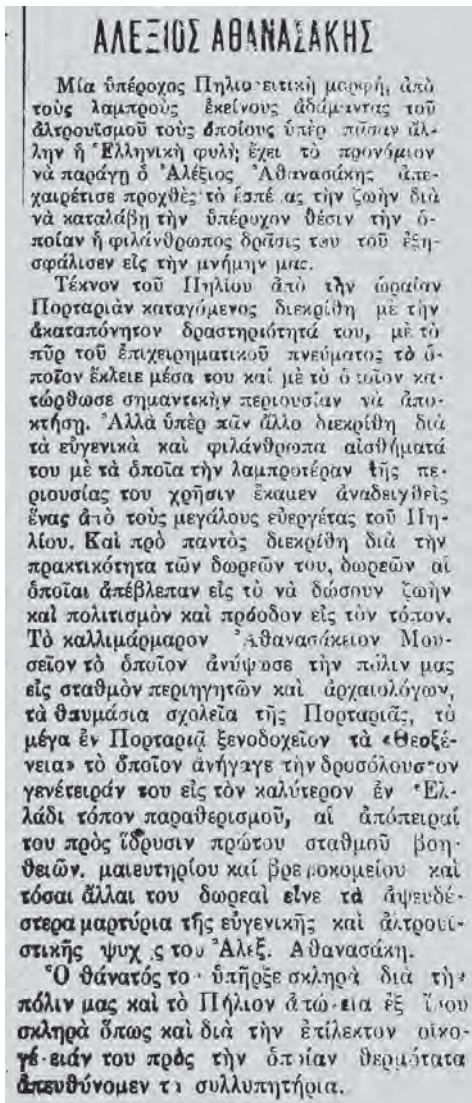
07/08/1917: Παζάρι, πυρκαγιά Θεσσαλονίκης. Η ειδησεογραφία του Ταχυδρόμου είναι αφήγηση κυρίως του φωτογράφου Ραφανίδη, ο οποίος ήταν αυτόπτης μάρτυρας της πυρκαγιάς. Λειτουργία ως κινηματογράφου και του «Ακταίου». Επίταξη παραγωγής και διαμαρτυρίες. Αρχαιρεσίες στη συνοικία «Γύφτικα». Ανάκριση συλληφθέντων για τα Νοεμβριανά. Αποζημίωση παδόντων για τα Νοεμβριανά.

09/08/1917: Ενοκίαση κτιρίου για το τηλεγραφείο. Απεργία σιδηροδρομικών. Συλλήψεις και προφυλακίσεις για τα Νοεμβριανά. Πρόσφυγες από Θεσσαλονίκη λόγω της πυρκαγιάς. Παύση της ισοτιμίας του γαλλικού χαρτονομίσματος, που ακολουθεί πια τις διακυμάνσεις του συναλλάγματος.

10/08/1917: Συλλήψεις για τα Νοεμβριανά. Απαγόρευση εξαγωγής τροφίμων.

15/08/1917: Η λαχαναγορά εκ περιτροπής στην πλατεία Ελευθερίας και στα Παλιά. Οι οπωροπώλες γιορτάζουν στους Αγίους Θεοδώρους.

17/08/1917: Λαϊκά τραμ. Επιβάλ-

Εφ. Η Θεσσαλία, 02/08/1917

λονται το δισέλιδο στις εφημερίδες, καθώς και το σχήμα.

19/08/1917: Ο Κονδύλης στον Βόλο. Σύλληψη Κουτσαγγέλη και άλλων για τα Νοεμβριανά.

20/08/1917: Εγκαίνια του Ναού της Κοίμησης στη Λάμια Διμηνίου.

21/08/1917: Ίδρυση Σοσιαλιστικής Νεολαίας.

25/08/1917: Μεταφορά του Κουτσαγγέλη στον Βόλο.

27/08/1917: Φιλολογική διάλεξη του ποιητή Γ. Σημηριώτη με εισιτήριο στου Αργυλλά.

29/08/1917: Αναφορά στα γεγονότα του 1916 και στη ματαίωση φιλοβενιζελικού συλλαλητηρίου στον Βόλο λόγω των απειλών των επιστράτων. Πρόγραμμα τελετής για την ονομαστική γιορτή του βασιλιά Αλεξάνδρου.

31/08/1917: Παράδοση, την προηγούμενη, της δημαρχίας από τον δημαρχούντα Σπ. Σπυρίδη στον δήμαρχο Γκλαβάνη.

Σεπτέμβριος - 03/09/1917: Προφυλάκιση Κουτσαγγέλη. Επισκευή Αγίου Νικολάου. Προσπάθειες ανέγερσης νέου ναού.

04/09/1917: Οι πρόσφυγες στους παλιούς στρατώνες διαμένουν σε ανθυγιεινές συνθήκες. Άφιξη διάσου.

08/09/1917: Δύο χιλιάδες επιστολές από Γκέρλιτς στο γραφείο πληροφοριών.

13/09/1917: Έλλειψη σπύρων.

17/09/1917: Εορτασμός τριπλής επετείου (Γουδί, 1912, 1916).

20/09/1917: Επίταξη γεωμήλων.

22/09/1917: Ανάγκη λειτουργίας συσσιτίων, σύλληψη Γ. Ζυγαλάκη και απέλασή του στη Σάμο.

25/09/1917: Κήρυξη κατάστασης πολιορκίας στον Νομό Λαρίσης.

27/09/1917: Απόρριψη από το δικαστήριο της αίτησης Ζυγαλάκη περί μη εκτόπισμού του. Τελικώς, εκτοπίζεται στη Σάμο μέχρι το πέρας του πολέμου. Απαγόρευση της αποδημίας σε άνδρες παραγωγικών ηλικιών.

30/09/1917: Καθαριότητα. Εκκλησιασμός του σερβικού γυμνασίου και των Σέρβων γενικότερα στην Ανάληψη με ευρωπαϊκή εκκλησιαστική μουσική.

Το Επισιτιστικό και το Προσφυγικό θα είναι από τα θέματα που κυριώς θα απασχολούν την τοπική ειδησεογραφία ως το τέλος του έτους.

1. Περισσότερα για την κατοχή στον Βόλο και στη Θεσσαλία, βλ. Χ. Γ. Χαρίτος, «Όψεις του Διχασμού και η γαλλική κατοχή στο Βόλο και το Πήλιο», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, 20ός τόμος, εκδ. Παλμός, σ. 45 και Χ. Γ. Χαρίτος, *Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας (1917) με τη ματιά των ξένων*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος 2017.

2. Απελάθηκε επίσης, ο Τούρκος πρόξενος στη Σύρο. Οι απελαθέντες κρατήθηκαν από τους Συμμάχους στη Μάλτα. Το γεγονός προκάλεσε αντίποινα, αφού οι τουρκικές Αρχές με τη σειρά τους προχώρησαν στην κράτηση των Ελλήνων προξένων της Αδριανούπολης και της Προύσας για να πιέσουν ώστε, να ελευθερωθούν οι δικοί τους πρόξεννοι (βλ. εφ. *Αστραπή*, 19/07/1917).

Σενεγαλέζος σκοπός στο παρατηρητήριο στον λόφο του Λυκαβηττού. (Πολεμικό Μουσείο Αθηνών)

Η παρουσία των Γάλλων στα Τρίκαλα (1916-1918)

Ο ΣΟ ΚΙ ΑΝ ΦΑΙΝΕΤΑΙ ΠΑΡΑΔΟΞΟ, ο πρώτος Γάλλος που πάτησε το πόδι του στα Τρίκαλα κατά τον Εθνικό Διχασμό κατέβηκε από τον ουρανό! Ήταν ένας αεροπόρος, ο οποίος, λόγω ομίχλης, όπως δήλωσε, προσγείωσε στις αρχές Ιουνίου του 1916 το αεροπλάνο του στο Πεδίον του Άρεως, απέναντι από τους σημερινούς στρατώνες. Όπως ήταν φυσικό, πλήθος κόσμου έσπευσε να τον δει από κοντά.¹

Ο Γάλλος αεροπόρος παρέμεινε στα Τρίκαλα δύο ημέρες, ποτέ όμως δεν έγινε γνωστό αν ο ερχομός του ήταν τυχαίος ή αν εκτελούσε κάποια ειδική αποστολή.

Τρεις μήνες αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1916, και ενώ ο Τρικαλινός Σύνδεσμος Επιστράτων, που αριθμούσε χιλιάδες μέλη, διατράνωνε την πίστη του στον βασιλιά Κωνσταντίνο οργανώνοντας ένα εντυπωσιακό συλλαλητήριο, έφτασαν στα Τρίκαλα πέντε Γάλλοι με αποστολή να ελέγχουν τους σιδηροδρόμους και τα τηλεγραφήματα.

Ήδη από τον Αύγουστο του 1916 η κυβέρνηση Ζαΐμη είχε κάνει αποδεκτό το αίτημα των Συμμάχων να ελέγχουν τα τηλεγραφήματα, διότι από ασφαλείς πηγές γνώριζαν ότι οι Κεντρικές Δυνάμεις ελάμβαναν πληροφορίες μέσω των ελληνικών τηλεγράφων.² Επίσης, οι Γάλλοι, με την έγκριση της κυβέρνησης των Αθηνών, είχαν τον έλεγχο των σιδηροδρόμων. Οι «Κοντρολέδες» (όπως αποκαλούσαν οι Τρικαλινοί τους Γάλλους ελεγκτές) εγκαταστάθηκαν στο ταχυδρομείο-τηλεγραφείο και ανακοίνωσαν ότι στο εξής έπρεπε να μεταφράζονται στη γαλλική γλώσσα όλα τα τηλεγραφήματα, γεγονός που κατέστησε τους γαλλομαθείς περιζήτητους.³

Ο χειμώνας του 1916 ήταν πολύ δύσκολος για τους Τρικαλινούς. Λόγω της κακής σοδειάς, αλλά και του αποκλεισμού των λιμανιών της χώρας από τους Συμμάχους, τόσο το σιτάρι όσο και ο αραβόσιτος ήταν δυσεύρετα και απαγορευόταν η χωρίς άδεια εξαγωγή τους από τον Νομό Τρικάλων προς άλλους νομούς.

Όστόσο, παρά τα επισιτιστικά προβλήματα, η κοινωνική ζωή δεν είχε ατονήσει. Ο κινηματογράφος «Πατέ» συνέχιζε τις προβολές του στο καφενείο «Κλειδωνά - Ελευθεριάδη», ο Όμιλος Ερασιτεχνών Μουσικών οργάνωσε με επιτυχία μια συναυλία, ενώ «εν μεγίστη συρροή εκλεκτού κόσμου, παιανίζούσης της φιλαρμονικής

εωρτάσθησαν τα εγκαίνια του μόνου εν τη πόλει αριστοκρατικού κέντρου, το “Πανελλήνιον”, λέσχης και ξενοδοχείου». ⁴

Στο μεταξύ, μετά τον σχηματισμό της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, η χώρα είχε χωριστεί στα δύο, στο κράτος των Αθηνών και το κράτος της Θεσσαλονίκης. Μεταξύ των δύο περιοχών που ήλεγχαν οι δύο κυβερνήσεις είχε οριοθετηθεί μια ουδέτερη ζώνη. Δεδομένου ότι, για την ώρα, η Θεσσαλία υπαγόταν στο κράτος των Αθηνών, οι επίστρατοι και η τετραμελής επιτροπή λαού, την οποία φυσικά απάρτιζαν οπαδοί της μοναρχίας, διαφέντευαν τα Τρίκαλα.

Μετά τα αιματηρά γεγονότα της Αθήνας, γνωστά ως Νοεμβριανά, η φιλομοναρχική τρικαλινή εφημερίδα *Αναγέννησις* κυκλοφόρησε με τον εντυπωσιακό τίτλο «*Ο Λαός ενίκησε! Ο Βασιλεύς εδριάμβευσε!*» Σε τι, όμως, συνίστατο η νίκη του λαού και ο θρίαμβος του βασιλιά; Την απάντηση δίνει ο Θούριος που τραγουδούσαν οι επίστρατοι παρελαύνοντας στους τρικαλινούς δρόμους: «*Ο βασιλιάς και πάλι θα ζώσει το σπαδί/θα σφάξη Αγγλογάλλους/και βενιζελικούς μαζί*».

Τα αιματηρά γεγονότα της Αθήνας είχαν ως αποτέλεσμα την αποκοπή των Γάλλων κοντρολέδων από τα Τρίκαλα. «*Η Κοντρόλ κατηγορήθη υπό του λαού*» μας πληροφορεί η εφημερίδα *Αναγέννησις* της 19ης Νοεμβρίου 1916.

Σύμφωνα με άρθρο που δημοσιεύτηκε στη *Revue des Deux Mondes* (02/12/1916), οι Γάλλοι κοντρολέδες M. Brumel, ελεγκτής των σιδηροδρόμων, M. Charley, διευθυντής των ΤΤΤ, ο έφεδρος αξιωματικός Lapierre, ο επιτετραμμένος του προξενείου, ένας αξιωματικός μηχανικός του γαλλικού θωρηκτού «*Suffren*» και ο σοφέρ Blanc δεν αποπέμφθηκαν, αλλά συνελήφθησαν, φυλακίστηκαν προσωρινά στη νομαρχία και στη συνέχεια, με διαταγή του υπουργείου, οδηγήθηκαν υπό συνοδεία στο Βόλο.

Τα γεγονότα του Νοεμβρίου στην Αθήνα πυροδότησαν μια περίοδο αφάνταστης τρομοκρατίας στα Τρίκαλα. Υπό την απειλή συλλήψεων και βασανιστηρίων, τα μέλη της Λέσχης Φιλελευθέρων υποχρεώθηκαν από τα μέλη των Συνδέσμων Επιστράτων να αποκηρύξουν δημοσίως τον Βενιζέλο και να διατρανώσουν την αφοσίωσή τους «*προς το σεπτόν πρόσωπον του λατρευτού μας Βασιλέως*». ⁵ Επίσης, οι επίστρατοι προσπάθησαν να φιμώσουν τον βενιζελικό Τύπο, υποχρεώνοντας την εφημερίδα *Θάρρος* να διακόψει την έκδοσή της.

Στις 24 Νοεμβρίου, ο Σύνδεσμος Επιστράτων ανακοινώνει διά του Τύπου ότι «*κατ' εντολήν του λαού του Νομού Τρικάλων ασκεί έργον υποβοηθητικόν της καταδικωτικής Αρχής [...] και καλεί πάντα δυνάμενον να καταθέση τι περί τίνος έπαιξεν ρόλον προδότου ή επαναστάτου*». Έγιναν πολλές και ποικίλες καταδόσεις. Οι περισσότερες αφορούσαν σε Τρικαλινούς πολίτες, οι οποίοι διατηρούσαν κοινωνικές σχέσεις με τους Γάλλους ελεγκτές.

Η πιο ακραία και φαιδρή κατηγορία αφορούσε σε έναν φτωχό βιοπαλαιστή και πατέρα έξι ανήλικων παιδιών, τον Θωμά Μπαμπασίκα, τον οποίο οι επίστρατοι φυλάκισαν, χαρακτηρίζοντάς τον «*όργανον των βενιζελικών*», κι αυτό διότι κατά την παραμονή των Γάλλων λογοκριτών στα Τρίκαλα τους είχε προμηθεύσει ορνίδια, και μάλιστα δύο φορές. ⁶

Το αποκορύφωμα των μοναρχικών προκλήσεων ήταν το ανάθεμα κατά του Βε-

νιζέλου, το οποίο οργάνωσαν οι μοναρχικοί στα Τρίκαλα στις 17 Δεκεμβρίου 1916. Έλαβαν μέρος σε αυτό άπαντες, ακόμα και οι μαθητές.

Στο μεταξύ, όσο οι πιέσεις της Αντάντ προς τους «κωνσταντινικούς» εντείνονται τόσο οι φιλομοναρχικές εφημερίδες –με στόχο να χειραγωγήσουν την κοινή γνώμη– βυσοδομούν κατά των Γάλλων, που ελέγχουν την ουδέτερη ζώνη μεταξύ Τρικάλων και Γρεβενών, κατηγορώντας τους για βιαιοπραγίες και κυρίως για βιασμούς γυναικών.⁷

Η προπαγάνδα αυτή σε συνδυασμό με τη δυσαρέσκεια του κόσμου για τον αποκλεισμό των λιμανιών δημιούργησε κλίμα φόβου και απέχθειας για τους Συμμάχους. «Δεν έχουμε να κάνουμε με προστάτας. Οι Αγγλογάλλοι μάς φέρονται χειρότερα από τους αιχμαλώτους των» γράφει η *Αναγέννησις* στις 13/01/1917.

Στα τέλη του 1916, η κυβέρνηση των Αθηνών ενέδωσε στις πιέσεις της Αντάντ να εκκενωθεί η Θεσσαλία από τον στρατό. Έτσι, στα μέσα Ιανουαρίου του 1917 αφίχθη στα Τρίκαλα σιδηροδρομικώς η Επιτροπή Συμμαχικού Ελέγχου, την οποία απάρτιζαν ο Γάλλος διερμηνέας Ernest Granger, ο Γάλλος λοχαγός Vincent, ο Ιταλός ανθυπολοχαγός Muratori και επτά στρατιώτες, από τους οποίους οι τρεις ήταν Σενεγαλέζοι. Αποστολή τους ήταν να εποπτεύσουν τη μεταστάθμευση του στρατού και του οπλισμού από τα Τρίκαλα στην Πελοπόννησο. Η εμφάνιση των Σενεγαλέζων με τις γραφικές στολές τους και τα κόκκινα φέσια εντυπωσίασε. «Μόλις ενεφανίσθησαν εις το παζάρι, ο κόσμος άφησε τις δουλειές του κι έτρεχε από κοντά. Εσχηματίσθη διαδήλωσις» μας πληροφορεί η εφ. *Αναγέννησις* στις 17/01/1917.

Δύο ημέρες αργότερα, στις 19/01/1917, η ίδια εφημερίδα, ειρωνευόμενη, θα γράψει: «Οι σύμμαχοι δήθεν μας προστατεύουν και μας έστειλαν τους Σενεγαλέζους να μας αποκαταστήσουν την τάξιν και να μας δώσουν ολίγον πολιτισμόν».

Σύμφωνα με το *Revue Historique des Armées*, ο ελληνιστής Ernest Granger, μέλος της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, ο οποίος μιλούσε πολύ καλά τα ελληνικά, εμφανίστηκε στα Τρίκαλα ως διερμηνέας. Στην πραγματικότητα, όμως, εκτελούσε μια σοβαρή αποστολή: να συλλέξει πληροφορίες για τις μοναρχικές ομάδες και τα ονόματα των αρχηγών τους που δρούσαν στην ουδέτερη ζώνη. Κατά την ίδια πηγή, ο Granger έμεινε στα Τρίκαλα από τις 20 Ιανουαρίου ως την 1η Μαΐου 1917, μέσα σε ένα περιβάλλον εχθρικό, πεινασμένο από τον αποκλεισμό και συχνά επικίνδυνο. Ωστόσο, κατάφερε να φέρει εις πέρας την αποστολή του και η λεπτομερέστατη αναφορά του συνετέλεσε στο να εξαρθρωθούν οι μοναρχικές ομάδες της περιοχής των Χασίων. Στο σημείο αυτό να διευκρινίσουμε ότι οι μοναρχικές ομάδες δρούσαν στην ουδέτερη ζώνη, κυρίως το 1916, χρηματοδοτούμενες από τους Γερμανούς, με στόχο να εμποδίσουν την επέκταση του βενιζελικού κράτους στη Θεσσαλία.

Κατασκοπία, όμως, δεν διενεργούσαν μόνο οι Γάλλοι. Ο διαμένων στην Καλαμπάκα Δημήτριος Μπούσιος, στα τέλη Νοεμβρίου του 1916, με επιστολή του προς τον αδελφό του Γεώργιο Μπούσιο, βουλευτή Κοζάνης - Γρεβενών, τον πληροφορεί σχετικά με τη στρατιωτική κατάσταση στα Γρεβενά, όπου παρατηρούνται επαναστατική κινητικότητα και επαφές με τον γαλλικό στρατό. Λίγο αργότερα, σε τηλεγράφημά του θα κατονομάσει και τους πρωτεργάτες της επαναστατικής κίνησης.⁸

Λόγω των πολύ σοβαρών επισιτιστικών προβλημάτων, η Αποκρία στα Τρίκαλα του 1917 πέρασε χωρίς χορούς και μεταμφιέσεις. Μόνο την πρώτη Κυριακή του Φεβρουαρίου, η οδός Κωνσταντίνου Στρατηλάτη, όπως είχε μετονομασθεί η Ασκληπιού, γέμισε περιπατητές, ενώ η μπάντα παίανιζε στην πλατεία το μαρς «Στα άρματα».

Την επομένη, όμως, η ατμόσφαιρα άλλαξε. Υπό το φάσμα της πείνας, πολλοί Τρικαλινοί έκαναν συλλαλητήριο. Με στόχο να αποτρέψουν τη φυγάδευση αραβοσίτου, που είχε επιταχθεί και προοριζόταν για τη διατροφή του στρατού της Πελοποννήσου, οι διαδηλωτές πήγαν στον σιδηροδρομικό σταθμό και ξεφόρτωσαν δύο βαγόνια αραβόσιτο.⁹ Προκειμένου να σταματήσει η παράνομη φυγάδευση δημητριακών, η αστυνομία άρχισε να φρουρεί τις εξόδους της πόλης, ενώ παράλληλα σχηματίστηκε εξαμελής επιτροπή λαού, η οποία σε συνεργασία με την αστυνομία αναζητούσε κρυμμένο σιτάρι. Δινόταν, μάλιστα, και αμοιβή σε όσους θα κατέδιδαν τους κερδοσκόπους.

Το επισιτιστικό πρόβλημα, η μεγάλη ανεργία και η απόγνωση του θεσσαλικού κόσμου ανησύχησαν τόσο την κυβέρνηση των Αθηνών όσο και το παλάτι. Με πρωτοβουλία της βασίλισσας Σοφίας εκπονήθηκε τότε ένα πρόγραμμα δημοτικών έργων, ώστε να βρει εργασία «ο πάσχων εκ της καταστάσεως εργατικός κόσμος».

Μεταξύ των Δήμων που επιλέχθηκαν για να γίνουν «έργα ευποιίας και οδοποιίας» ήταν και ο Δήμος Τρικκαίων. Ο δημοτικός σύμβουλος Ιακωβάκης πρότεινε να λάβει ο Δήμος δάνειο 1.000.000 δρχ. από την Εθνική Τράπεζα. Άπαντες ενδουσιάστηκαν και άρχισαν να κατατίθενται ιδέες και προτάσεις για τα έργα που έπρεπε να εκτελεστούν.¹⁰ Το δάνειο δεν δόθηκε και, φυσικά, δεν υλοποιήθηκε κανένα έργο.

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο, η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να προσεταιριστεί τους Θεσσαλούς αγρότες (η πλειονότητα των οποίων εξακολουθούσε να εργάζεται στα τσιφλίκια για ένα κομμάτι ψωμί), έσπευσε να ψηφίσει νομοθετικά διατάγματα τα οποία θα διευκόλυναν την αγροτική μεταρρύθμιση.

Με τον ερχομό της άνοιξης, η Θεσσαλία αποτελεί πλέον «μήλον της έριδος». Λόγω της επικείμενης συγκομιδής των σιτηρών, τη διεκδικούν τόσο οι κωνσταντινικοί όσο και οι βενιζελικοί.

Η εφημερίδα *Θάρρος* σε μεταγενέστερο άρθρο της θα αποκαλύψει ότι τον Μάιο του 1917 είχε δοθεί από την Αθήνα οδηγία στους μοναρχικούς να προκαλέσουν επεισόδια εναντίον των βενιζελικών σε θεσσαλικές πόλεις, οι οποίες, λόγω της γειτνίασης με την ουδέτερη ζώνη, υπήρχε κίνδυνος να προσχωρήσουν στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.

Στα Τρίκαλα, η συνωμοσία είχε προγραμματιστεί να λάβει χώρα τη νύχτα της 21ης Μαΐου 1917, ημέρα της εορτής του άνακτος. Μатаιωθήκε, όμως, χάρη στην επέμβαση του αρχηγού τού ενταύθα συμμαχικού ελέγχου, ο οποίος με επιστολή του στον νομάρχη Τρικάλων απείλησε ότι οι υπεύθυνοι των επεισοδίων «θέλουν πληρώσει διά της ζωής των το αίμα το οποίον ήθελε χυδή».

Εκείνη την εποχή, χρέη νομάρχη στα Τρίκαλα εκτελούσε ο Κ. Καλονάρος, ο οποίος επιβεβαίωσε την ύπαρξη του κάτωδι εγγράφου:

Τρίκαλα 20/05/1917

**Ο αρχηγός τής εν Τρικκάλοις στρατιωτικής αποστολής ελέγχου.
Προς τον κ. νομάρχη Τρικκάλων**

Έχω την τιμήν να σας γνωρίσω ότι επί τη προόψει γεγονότων, άτινα δυνατόν να λάβωσιν χώραν αύριον Κυριακήν 21 (3 Ιουνίου), ο στρατηγός Κοπμπού με επεφόρτισε να σας προειδοποιήσω ότι εγένοντο παραστάσεις πληρεξουσίων πρεσβευτών της Αντάντ προς τον πρωθυπουργόν κ. Ζαΐμην, ίνα υπομνήσωσιν αυτού ότι μέλη της Κυβερνήσεως και αντιπρόσωποί της εκ ταις επαρχίαις είναι προσωπικός υπεύδυνα διά τας προσβολάς αίτινες ήθελον γίνει κατά υπηκόων της Αντάντ ή φίλων της Αντάντ και ότι θέλουσι πληρώσει διά της ζωής των το αίμα το οποίον ήθελε χυδή.

Ευαρεσθήτε, σας παρακαλώ, να μοι βεβαιώσητε άνευ χρονοτριβής την παραλαβήν της παρούσης επιστολής μου και να δεχθήτε την διαβεβαίωσιν των διακεκριμένων αισθημάτων μου.

Κ. ντε Μπεάρν

Τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν θα ανατρέψουν εντελώς την πολιτική κατάσταση. Στα τέλη Μαΐου, με νέα νότα προς τον πρωθυπουργό Ζαΐμη ο ύπατος αρμοστής των Συμμάχων Κάρολος Ζοννάρ θα τον πληροφορήσει ότι «ο βασιλεύς Κωνσταντίνος απώλεσε την εμπιστοσύνην των προστάτιδων Δυνάμεων» και ζητά την παραίτησή του. Ο Κωνσταντίνος εξορίζεται και στον θρόνο ανεβαίνει ο δευτερότοκος γιος του Αλέξανδρος, τον οποίο οι Σύμμαχοι εμπιστεύονται. Όπως ήταν αναμενόμενο, το πολιτικό σκηνικό άλλαξε. Οι κωνσταντινικοί αποσύρθηκαν από το προσκήνιο και τα ηνία της χώρας ανέλαβε ο Βενιζέλος.

Η συμμαχική στρατιά, αποτελούμενη από δύο συντάγματα και τρία τάγματα πεζικού, τέσσερα συντάγματα ιππικού (τα αποτελούσαν Μαροκινοί σπαχήδες), δύο μοίρες πυροβολικού και δύο σμήνη αεροπλάνων (σύνολο 20.000 άνδρες), υπό τις διαταγές του στρατηγού Venel ξεκινά από την Κατερίνη και προελαύνει στη Θεσσαλία. Στόχος της Αντάντ είναι να μην επιτρέψει στους μοναρχικούς να συλλέξουν τη νέα σοδειά, η οποία ήταν πολύτιμη για τη διατροφή τόσο του πληθυσμού όσο και του συμμαχικού στρατού. Η κατάληψη της Θεσσαλίας θα γίνει σχεδόν ομαλά. Τη μόνη αντίσταση οι Γάλλοι τη βρήκαν στη Λάρισα, όπου έλαβε χώρα και η περίφημη «μάχη της σημαίας». Αντίθετα, το 5ο Σύνταγμα Πεζικού, υπό τον συνταγματάρχη Γιαννόπουλο, το οποίο βρισκόταν στα Τρίκαλα, αναχώρησε εγκαίρως από την πόλη κατευθυνόμενο στη Λαμία, στρατοπέδευσε στη Σπερχειάδα και λίγες ημέρες αργότερα οι αξιωματικοί του δήλωσαν ότι αναγνωρίζουν το νέο καθεστώς και αναμένουν διαταγές της κυβέρνησης.¹¹ Σύμφωνα με το γαλλικό ανακοινωθέν στις 13 Ιουνίου - 31 Μαΐου, γαλλικοί λόχοι Σενεγαλέζων και Μαροκινών υπό τον συνταγματάρχη Dupertuis έρχονται στα Τρίκαλα και καταλύουν στους νέους στρατώνες. Καθήκοντα φρουράρχου της πόλης αναλαμβάνει ο Γάλλος αντι-

συνταγματάρχης Simon. Την 1η Ιουνίου, ο ύπατος αρμοστής των γαλλικών δυνάμεων Ζοννάρ αίρει τον αποκλεισμό των λιμανιών.

Τη Δευτέρα 5 Ιουνίου 1917, οι οπαδοί του Βενιζέλου θα οργανώσουν στην πλατεία Ρήγα Φεραίου συλλαλητήριο με ομιλητές τον βουλευτή Μπούσδρα και τον δικηγόρο Κριεμάδη, οι οποίοι αποθεώνονται από το πλήθος. Φυσικά, ένα μέρος του ακροατηρίου ήταν οι ίδιοι άνθρωποι, οι οποίοι πριν από λίγους μήνες επευφημούσαν τους φιλομοναρχικούς. Σύμφωνα με το ψήφισμα που εκδόθηκε, «ο λαός των Τρικάλων, μετά από μακράν και αφόρητον περίοδον εσωτερικής τρομοκρατίας (...), αισθανόμενος ότι η είσοδος εις την πόλιν του ευγενούς και ενδόξου γαλλικού στρατού αποτελεί πλήρη ανάκτησιν των ελευθεριών του (...), ψηφίζει τα ακόλουθα: 1) αποκηρύσσει τον Βασιλέα Κωνσταντίνο, 2) κηρύσσει την ένωσίν του με το κράτος της προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, 3) καταργεί πάσας τας εν τη περιφερεία Αρχάς του Βασιλέως Κωνσταντίνου, 4) εκλέγει επταμελή επιτροπήν (...), εις ην αναθέτει την προσωρινήν διοίκησιν της περιφερείας, μέχρι της αναλήψεως της διοικήσεως της περιφερείας υπό της προσωρινής Κυβερνήσεως της Θεσσαλονίκης».

Την επταμελή επιτροπή απαρτίζουν οι Αντ. Τσιλίρας, Δημ. Φωτάκης, Θ. Κριεμάδης, Σωτ. Γιαννούσης, Γεώρ. Τσαφίτσας, Βασ. Ιακωβάκης και Γεώργιος Κλειδωνάς. Στη συνέχεια, οι συγκεντρωθέντες μετέβησαν στον τόπο του αναδέματος, όπου οι ευχές και οι ευλογίες του επισκόπου Πολυκάρπου «ελύτρωσαν την πόλιν από το φρικτόν αμάρτημα».¹² Εξαγνισμένα πλέον, τα Τρίκαλα αρχίζουν μια καινούργια ζωή υπό την εποπτεία του συνταγματάρχη Dupertuis, τον αρχηγό του συμμαχικού ελέγχου Veat, τον φρούραρχο Simon και τον διευθυντή της αστυνομίας Sekardi. Τις επόμενες ημέρες καλούνται όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι να δηλώσουν εγγράφως «εάν, αποδεχόμενοι το νέον καθεστώς, δέχονται να υπηρετήσουν υπό την εθνικήν ελληνικήν κυβέρνησιν της Θεσσαλονίκης».

Παρά τις αδρόες δηλώσεις νομιμοφροσύνης, η αρμόδια επιτροπή άρχισε τις εκκαθαρίσεις των δημοσίων υπαλλήλων, τις οποίες επικροτούσε και η εφημερίδα *Θάρρος*, διότι, όπως έγραφε, κατά την παντοδυναμία των μοναρχικών, «οι μεν δημόσιοι υπάλληλοι, θέλοντας να κολακεύσωσι τους πατρώνας των, διέβαλλον τους συναδέλφους των φιλελευθέρους, οι δε ιερείς ειργάσθησαν επιτείνοντες τον μεταξύ Ελλήνων αρξάμενον διχασμόν».¹³ Τη Δευτέρα 12 Ιουνίου 1917, η *Θάρρος* δημοσιεύει μια ανακοίνωση του Γάλλου συνταγματάρχη Dupertuis, διοικητή των Τρικάλων, ο οποίος μεταξύ άλλων προειδοποιεί τους καλλιεργητές ότι οφείλουν «να δηλώσωσιν εντίμως τον αριθμόν της όλης παραγωγής», πως όποιος αποφασίσει «να αποπλανήσας γαλλικάς Αρχάς θα τιμωρηθή με πρόστιμον χιλίων δραχμών και εξάμηνον φυλάκισιν» και ότι όποιος «συλληφθή αποκρύπτων έστω και μέρος της συγκομιδής του θα τυφεκισθή πάραυτα». Τέλος, γνωστοποιεί ότι ο γαλλικός στρατιωτικός έλεγχος θα αγοράσει το πλεόνασμα της συγκομιδής της περιφέρειας Τρικάλων και οι παραδοθείσες ποσότητες σίτου θα πληρωθούν αμέσως.

Το καλοκαίρι έχει έρθει για τα καλά στα Τρίκαλα, όμως, όπως μας πληροφορεί η εφ. *Θάρρος*, «αι κυρίαί της πόλεός μας εκήρυσαν μοιούκοτάς» και δεν λένε να εμφανιστούν στις πλατείες. Προφανώς, τα αίτια της αποχής τους από την κοινωνική

ζωή οφείλονταν στην παρουσία των Σενεγαλέζων και των Μαροκινών στρατιωτών που κυκλοφορούσαν αμέριμνοι στους δρόμους. Η εφ. Θάρρος (10/06/1917) μας βεβαιώνει ότι «είναι οι ευγενέστεροι και αγαπητότεροι άνθρωποι του κόσμου. Γελαστοί όπως είναι, μας κάνουν να μένωμεν εκστατικοί σε κάθε εμφάνισίν τους. Και πουρμπουάρ δίνουν σε όλους για όλα».

Στο μεταξύ, ο αναπληρωτής δήμαρχος Αντώνιος Ιακωβάκης και ο πρόεδρος του δημοτικού συμβουλίου Νακόπουλος επισκέπτονται τον συνταγματάρχη Dupertuis και τον ευχαριστούν για την ευγένεια, την τάξη και τη μέριμνα με τις οποίες διοικούν οι Γάλλοι την πόλη.¹⁴

Όμως, η τάξη δεν είναι εύκολο να αποκατασταθεί. Υπάρχει μεγάλη ασυδοσία, γεγονός που υποχρεώνει τον νέο φρούραρχο της πόλης Gerard να λάβει ιδιαίτερα αυστηρά μέτρα. Με νέα ανακοίνωση επαναλαμβάνει ότι όποιος αγρότης συλληφθεί να αποκρύπτει έστω μέρος της συγκομιδής του θα τουφεκιστεί αμέσως και προειδοποιεί τους κερδοσκόπους ότι θα δημεύεται η περιουσία τους και οι ίδιοι θα φυλακίζονται. Αργότερα, με νέα ανακοίνωσή του, ο φρούραρχος Gerard προτρέπει τους καλλιεργητές να μην κωλυσιεργούν και να συλλέξουν εγκαίρως τη σοδειά, πράγμα καθόλου εύκολο, αφού την εποχή εκείνη ελάχιστες αλωνιστικές μηχανές υπήρχαν στη Θεσσαλία.

Παρά τα αυστηρά μέτρα, οι παρανομούντες συνεχίζουν το έργο τους. Στον τοπικό Τύπο, η γαλλική αστυνομία δημοσιεύει συχνά ονόματα συλληφθέντων, οι οποίοι είτε αισχροκερδούσαν πουλώντας το σιτάρι σε υψηλές τιμές είτε εξήγαν λαθραίως από την περιφέρεια Τρικάλων σε άλλους νομούς δημητριακά, σφάγια ζώων και άλλα τρόφιμα.¹⁵ Οι συλληφθέντες παραπέμπονταν για να δικαστούν στο γαλλικό στρατιωτικό δικαστήριο που λειτουργούσε στη Λάρισα, το οποίο εφήρμοζε τους γαλλικούς στρατιωτικούς νόμους.

Προκειμένου να αντιμετωπιστεί η πείνα, επιτροπές από Γάλλους αξιωματικούς και Έλληνες προκρίτους προβαίνουν σε καταγραφή της ολικής παραγωγής της συγκομιδής. Λίγο αργότερα, η Επιτροπή Τροφίμων θα ορίσει τη μερίδα άρτου από σιτάλευρο σε 100 δράμια κατ' άτομο ημερησίως.

Σύμφωνα με υπολογισμούς του Δ. Τσοποτού, η σοδειά σιτηρών το 1917 ανερχόταν σε 60.000.000 οκάδες και του αραβοσίτου σε 20.000.000 οκάδες.¹⁶ Κατά την εφ. Εμπρός των Αθηνών, η σοδειά του θεσσαλικού σίτου υπολογιζόταν σε 75.000-80.000 τόνους. Οι 40.000 τόνοι θα χρησιμοποιούνταν για τη διατροφή του ελληνικού πληθυσμού, ένα μέρος τους θα παραχωρούνταν στους γεωργούς για την προσεχή σπορά και οι 16.000 τόνοι για τη διατροφή του συμμαχικού στρατού.¹⁷ Ο στρατηγός Sarrail μάλιστα ανακοίνωσε ότι, προκειμένου να ενισχυθεί η θεσσαλική παραγωγή, η Γαλλία θα έστελνε γεωπόνους και τελειότατα γεωργικά μηχανήματα, ώστε η νέα σπορά να γίνει με σύγχρονα μέσα.¹⁸

Τη Δευτέρα 12 Ιουνίου - 25 Ιουνίου, τα Τρίκαλα υποδέχθηκαν τον στρατηγό Sarrail, διοικητή της Στρατιάς της Ανατολής. Το δημοτικό συμβούλιο, για να τον τιμήσει, έσπευσε να μετονομάσει την οδό Λαρίσης σε «οδό στρατηγού Sarrail». Η υποδοχή που επεφύλαξαν οι Τρικαλινοί στον στρατηγό ήταν αποθεωτική. Παρά τη ζέστη, πλήθη κόσμου ήταν στριμωγμένα κατά μήκος της οδού Ασκληπιού. Κα-

«Οι πρωτεργάται της επανάστασεως εν Θεσσαλονίκη». [Ταχυδρομική κάρτα (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών «Ελευθέριος Βενιζέλος»)]

δώς ο στρατηγός αποβιβαζόταν από το τρένο, οι Γάλλοι σαλπικτές παιάνιζαν τη «Μασσαλιώτιδα». Ο Sarrail, καθάλα στο άλογό του, διέσχισε την Ασκληπιού χαιρετώντας δεξιά και αριστερά τον κόσμο που τον επευφημούσε. Κατέλυσε στην οικία Χατζηγάκη, παρά την πλατεία Ρήγα Φεραίου, και χωρίς καθόλου να αναπαυθεί βγήκε στο μπαλκόνι «ασκεπής, ευγενής, αγαδός. Η υπέροχος φυσιογνωμία του καδυποτάσσει, μαγεύει». Το πλήθος αλαλάζει από ενθουσιασμό.¹⁹

Ο Sarrail θα παραμείνει στην περιοχή Τρικάλων για τρεις ημέρες. Θα επισκεφθεί την Καλαμπάκα και τις μονές των Μετεώρων, και θα χρίσει στο φρούριο των Τρικάλων ιππότη της Λεγεώνας της Τιμής τον ιππίλαρχο Verselip, ο οποίος στη Λάρισα είχε αρπάξει από τους ευζώνους του 1/38 Συντάγματος τη σημαία, η οποία βρίσκεται σήμερα στην πόλη Βαλάνς της Γαλλίας.

Καθώς οι ημέρες περνούσαν, οι Τρικαλινές κυρίες άρχισαν να κάνουν και πάλι την εμφάνισή τους στις πλατείες, όπου έπαιζαν η Φιλαρμονική και οι Γάλλοι σαλπικτές.

Με την ευκαιρία της εθνικής εορτής τους της 14ης Ιουλίου, την 1η Ιουλίου ο Δήμος Τρικκαίων τέλεσε δοξολογία, η νομαρχία έστησε στην κεντρική γέφυρα αψίδα και οι Γάλλοι αξιωματικοί οργάνωσαν χοροεσπερίδα, όπου «εθανμάσθη η μυθώδης γαλατική αβρότης και ευγένεια, αλλά και το καλλιτεχνικόν ταλάν των λαβόντων μέρος». Για τις λαϊκές τάξεις οργανώθηκε στην κεντρική πλατεία των Τρικάλων δημόσιος χορός. Οι Περιβολιώτες και οι Ασπροποταμίτες χόρευαν τσάμικο και οι Γάλλοι στρατιώτες πόλκα, ενώ «αι λαϊκαί τάξεις καθ' ομάδας παρακολουθούσαν υπό το φέγγος των μασσαλάδων το δέαμα».²⁰

Ο δημαρχεύων Αντώνιος Ιακωβάκης έστειλε στον στρατηγό Sarrail το παρακάτω τηλεγράφημα: «Ο λαός της πόλεως των Τρικκάλων τελέσας δοξολογίαν και εορτάσας πανηγυρικώς εθνικήν εορτήν κραταιάς Γαλλίας, χαιρετίζει υμάς και γενναίον στρατόν του οποίου, μετ' ου πολύ μαχόμενος θα στήση την τρίχρουν μετά της κυανολεύκου, εκεί, ένθα ο γερμανικός μιλιταρισμός επιβράδυνε την καρποφόρησιν των ιδεών της Γαλλικής επαναστάσεως».²¹

Στο μεταξύ, στις 3 Ιουλίου, οι Γαλλικοί λόχοι των Σενεγαλέζων αναχώρησαν από τα Τρίκαλα και αντικαταστάθηκαν από ένα σύνταγμα Γάλλων υπό τον συνταγματάρχη Bournagel.

Δύο ημέρες αργότερα, στις 05/07/1917, θα αφιχθεί στα Τρίκαλα ένας λόχος του Ιου Πεζικού Συντάγματος της Μεραρχίας Σερρών υπό τον υπολοχαγό Παπαδόπουλο, ο οποίος επίσης θα διαμείνει στους στρατώνες.

Παρά τη φαινομενική ηρεμία, η κατάσταση στην πόλη εξακολουδούσε να είναι τεταμένη. Οι φιλελεύθεροι αδυνατούσαν να λησμονήσουν τις ταπεινώσεις που είχαν υποστεί από τους κωνσταντινικούς και απαιτούσαν την τιμωρία τους. «*Τα είδωλα της προδοσίας πρέπει να κυνηγηθούν αμειλίκτως*» έγραφε στις 11 Ιουλίου 1917 η εφημερίδα *Θάρρος*.

Ο φόβος για αντίποινα ανάγκασε πολλούς φιλομοναρχικούς να πάρουν τα όρη και τα βουνά. Επίσης, πολλοί στρατευμένοι που ανήκαν στη βασιλική παράταξη, μετά τη λήξη των αδειών τους, λιποτάκτησαν. Βενιζελικά αποσπάσματα, στα οποία, κατά προφορικές μαρτυρίες, συμμετείχαν και Σενεγαλέζοι, άρχισαν να αναζητούν στα ορεινά χωριά του Ασπροποτάμου τούς φυγάδες. Ήδη, ο Γάλλος διοικητής της χωροφυλακής Sekaldi είχε συλλάβει 35 αντάρτες, τους οποίους είχαν οργανώσει μοναρχικοί.

Ο Γεώργιος Κονδύλης, διοικητής του Ιου Συντάγματος της Μεραρχίας Σερρών, ως επόπτης της δημόσιας ασφάλειας, ήρθε στα Τρίκαλα και κάλεσε με προκήρυξή του «*τους αποπλανηθέντας πολίτας της Θεσσαλίας και των Γρεβενών*» και τους στρατιώτες που κρύβονταν στα χωριά τους να παρουσιαστούν εντός πέντε ημερών στις Αρχές, υποσχόμενος επιείκεια. Η προκήρυξη τελείωνε με την επισήμανση ότι οι μη συμμορφούμενοι θα επικηρύσσονταν, οι οικογένειές τους θα εκτοπίζονταν και τα ποιμνιοστάσια στα οποία έβρισκαν κρησφύγετο οι φυγάδες θα καταστρέφονταν.²²

Ιδιαίτερα τεταμένη ήταν η κατάσταση στην περιοχή της Καλαμπάκας. Οι οργανωμένες από τους μοναρχικούς ανταρτικές ομάδες, οι οποίες δρούσαν την εποχή του Διχασμού στην ουδέτερη ζώνη μεταξύ Τρικάλων και Γρεβενών, είχαν τώρα μετατραπεί σε ληστοσυμμορίες και λεηλατούσαν τα ορεινά χωριά. Όμως, εκτός από τους «*οργιαστές*», όπως αποκαλούσαν οι βενιζελικοί τους συμμετέχοντες στα μοναρχικά σώματα, είχαν καταφύγει στα ορεινά χωριά και πολλοί Τρικαλινοί αντιφρονούντες, οι οποίοι την εποχή της παντοδυναμίας των επιστράτων προκαλούσαν τους φιλελευθέρους με τη φράση «*Μολών λαβέ*». Αυτοί, ύστερα από μικρό χρονικό διάστημα, επέστρεψαν στην πόλη και έκαναν ξανά την εμφάνισή τους στην πλατεία Ρήγα Φεραίου, επιλέγοντας ως μέσο αντίστασης να μην παίρνουν ρέστα σε γαλλικά φράγκα και να μη σηκώνονται όρδιοι την ώρα που οι Γάλλοι

Ο στρατηγός Μ. Sarrail στην Καλαμπάκα, στις 25/06/1917. (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ)

σαλπικγκές έπαιζαν τη «Μασσαλιώτιδα».

Στις 18 Ιουλίου 1917, ύστερα από ενάμιση μήνα παραμονής, τα γαλλικά στρατεύματα αναχώρησαν από Τρίκαλα, Καλαμπάκα και Καρδίτσα.²³ Την επομένη αναχώρησαν και οι Γαλλικές αστυνομικές αρχές και τη διοίκηση της πόλης ανέλαβαν οι ελληνικές Αρχές, με τους Κρήτες χωροφύλακες να επιβλέπουν την τάξη.

Επικεφαλής της αστυνομίας τοποθετήθηκε ο μοίραρχος Ν. Μερεντίτης, ο οποίος, συνοδευόμενος από στρατιωτικά αποσπάσματα, συνέχισε τις περιπολίες στα ορεινά χωριά. Στην περιοχή Κλεινοβού συνέλαβε τους επώνυμους αξιωματικούς του Ναυτικού, Τυπάλδο και Μπούμπουλη, οι οποίοι μεταφέρθηκαν σιδηροδρομικώς στην Αθήνα για να δικαστούν για τα έκτροπα στη διάρκεια των Νοεμβριανών.²⁴

Στις αρχές Αυγούστου του 1917, το 5ο Σύνταγμα Πεζικού επέστρεψε στα Τρίκαλα. Ένας μήνας είχε περάσει από τότε που έφυγαν οι Γάλλοι από τα Τρίκαλα, όμως τα γαλλικά χαρτονομίσματα εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν στην τοπική αγορά, προκαλώντας σοβαρό πρόβλημα, αφού πολλοί έμποροι δεν τα δέχονταν πλέον στις συναλλαγές τους. Η εφ. Θάρρος έγραφε ότι τα γαλλικά χαρτονομίσματα γίνονταν δεκτά στα δημόσια ταμεία με έκπτωση 9% και προσέθετε ότι η κυκλοφορία τους ήταν υποχρεωτική, όπως και η κυκλοφορία των αργυρών κερμάτων του συμμαχικού στρατού.²⁵

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, γνωρίζοντας πόσο διχασμένος ήταν ο λαός, προκει-

ΤΙΜΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΩΝ
 Γερμανικών δραχμ. 36,
 Εσπαιρών > 50,
 Έστωερικού > φ. χ. 60.
 ΚΑΛΩΤΩΝ ΦΥΛΛΩΝ ΔΕΠ. 10

ΛΗΜΜΑΤΕΥΣΕΙΣ
 Έκαστος σέξος δρ. 1 —
 Δε' άγγελίας και διακρι-
 βας λείπειται ευαρω-
 νία.

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ
ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ & ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΙΩ. Γ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΤΟΣ 25 **Αριθ. 3219** **ΤΡΙΚΚΑΛΑ** **Τετάρτη 19 Σεπτεμβρίου 1918**

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Ο ΠΑΝΗΓΥΡΙΣΜΟΣ
 Όλος ο θυμασμός του λαού διά το έπιτευχθέν κατάρθωκα της μεγάλης νίκης εξέδηλώθη προχθές διά του εύρωστωτέου τρόπου εις πρωτοφανή λαϊκήν έκφρασιν λαϊκής ενθουσιώσης. Άνδρες, γυναίκες, παιδιά γαίρυντες, νέοι, νεάνιδες, μικροί και μεγάλοι έκλιμένοι με φλεγμένην την καρδίαν από την δύσην της έκδηλώσεως της συμπαιθείας προς τον κ. Βενιζέλον έπαισαν όλοι εις την έκκλησίαν και ήνωσαν την φωνήν των εις μίαν στενωπέον ενζωκρασίαν ή όποια ήκούσθη μέγχο τρίτον σφρανού εις όλας τίς διακισαν συνταράξασα τον τροχόν της έκκλησίας.
 — Ζήτω ο Βενιζέλος!

νη άνεξάλλητος εις όσον τον ήκουσαν και τον άνέγνωσαν κατάρθωκα γ' άποδόση πιστότατα ότι πισθάνεται σήμερον καθύς Έλληνική καρδιά διά τον Βενιζέλον της!

ΔΕΔΕΑΓΑΤΕ
 Τά Έλληνικό άεροστάλι και ή Έλληνική θάλασσα και τά πτερυγία κρησάκια μας και τά δοκρυμένα θαλασσοπούλια μας δέν ήτο δυνατόν νά ύπερβήσουν στο μεγάλο πανηγύρι της Ψυχής. Ο Έλληνικός Στόλος, ο αειώνιος θριαμβευτής άπό της άποχής της Βαλκανικής ήρωικής σε γής το άδωσάτος, έπα αμάνι του Αιγίου από τά ελληνικώτερα.

Πήγεται ή φωνή μας και σβένεται πλέον ή ένθουσιώσης ενζωκρασίη μας γιά τό νέο και μεγάλο κατάρθωκα.

ΝΑ ΑΥΤΗΣΑΡΙΣΘΗ

τα αυτοί του Έλληνοσ. Διά το θέλει ο ήρωής του Έθνους, ο Βενιζέλος; μας.

ΕΦΗΜΕΡΑ

ΠΑΝΗ... ΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Όσαί μας αίσθησις εις την ζωή! Έν τούτοις εμείς οι αιώνας άδιόδητοι. Οί όλοι αιώνας. Τάος πόντος έκείνη δέν ήλιο να ζήσας τον πλάσανται γαι εν ήμα όστε ήσασ όστε Τύπασ ήσασ Έλίου, όστε Νόσασ, όστε α. Φασ — άσφολος (μετρο-ορροσής) όσος άσφολος διατι κούσασια εις την σφαιρική άσφολοσίου. Έσφολος και έσφολος την κούσασ μου να άσφολοσίου. Τούτος με μερικέ σφολοσίου, τό όσφολος έσφολος; όσφολος διατι την σφαιρικήν να σφολοσίου και μερικέ σφολοσίου. Ο α έκείνα τό σφολος έσφολος, οι μερικέ σφολοσίου, οι σφολοσίου και οι σφολοσίου και οι σφολοσίου.

Η εφημερίδα Αναγέννησις Τρικάλων. (Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κλικάρα)

μένου να δημιουργήσει κλίμα εμπιστοσύνης, προσπάθησε να δείξει επιείκεια στους πολιτικούς της αντιπάλους, αποφεύγοντας τις ακρότητες. Όμως, η έλλειψη πυγμής ενδάρρυνε τους Τρικαλινούς μοναρχικούς, οι οποίοι, συνεχίζοντας την τακτική της προπαγάνδας, διέδιδαν νίκες του γερμανικού στρατού. Έφτασαν μάλιστα στο σημείο να τοιχοκολλούν και να γράφουν στα τραπεζάκια των καφενείων «να αναμένη με υπομονή ο λαός την κάδοον των Γερμανών και την επάνοδον του βασιλέα».²⁶

Ο εκδότης της τρικαλινής εφημερίδας Θάρρος Κλειδωνόπουλος, που είχε δεινοπαθήσει από τους μοναρχικούς, διαφωνούσε με τη χαλαρή στάση της κυβέρνησης γράφοντας: «Δεν θέλομεν να υποδαυλίσωμεν τα πάθη (...), πρέπει όμως να απαλλαγόμεν των επικίνδυνων ανθρωπαρίων».

Στο ίδιο πνεύμα αρθρογραφούσε και η εφημερίδα Αστήρ των Αθηνών. «Η επιείκεια είναι εγκληματική. Υπονομεύει τον εθνικόν αγώνα, αποδρασύνει τους κακούργους του Νοεμβρίου» σφραφε στις 09/07/1917.

Εικάζεται ότι η ανοχή της κυβέρνησης Βενιζέλου οφειλόταν στο γεγονός ότι δεν

είχε ακόμα αποκτήσει τον απόλυτο έλεγχο της χώρας. Πώς αλλιώς μπορεί να ερμηνευθεί η μετάβαση του νομάρχη Τρικάλων Πελάση, στις 21 Σεπτεμβρίου 1917, στην Καρδίτσα, προκειμένου να βολιδοσκοπήσει τις προθέσεις του βουλευτή Τερτίπη και του ανιψιού του, Ταλιαδούρου, οι οποίοι δεν ήταν απλώς φιλομοναρχικοί, αλλά το 1916 πρωτοστατούσαν σε εκδηλώσεις υπέρ του Κωνσταντίνου; Στην επιστολή που έστειλε ο νομάρχης προσωπικά στον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, τον πληροφορούσε ότι οι οπαδοί του Τερτίπη τον διαβεβαίωσαν πως «*αναγνωρίζουσι το κρίσιμον των περιστάσεων και ότι είναι πρόθυμοι να παρέσχωσι βοήθειαν και υποστήριξιν εις την Κυβέρνησιν*». ²⁷

Επίσης, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι, μολοντί η εφημερίδα *Θάρρος* ζητούσε επίμονα τη σύλληψη των πρωτοκλασάτων στελεχών του Συνδέσμου Επιστράτων, μόλις προς το τέλος του καλοκαιριού έγιναν κάποιες συλλήψεις, αλλά οι περισσότεροι συλληφθέντες αφέθησαν γρήγορα ελεύθεροι, διότι οι Αρχές έκριναν ότι δεν βαρύνονταν με αξιόποινες πράξεις. Εξορίστηκαν μόνο ο αρχηγός του Συνδέσμου Επιστράτων Ντούλας Στεργιόπουλος και ο πρώην δήμαρχος Κανούτας, ενώ οδηγήθηκαν στο Στρατοδικείο Αθηνών ο διευθυντής και ο εκδότης της φιλομοναρχικής εφημερίδας *Αναγέννησις* Αθανάσιος Μπόμπορας και Ιωάννης Θεοδωρόπουλος. ²⁸ Ο τελευταίος πέθανε έναν χρόνο αργότερα από τις κακουχίες.

Αν και ο Σύμμαχοι είχαν άρει τον αποκλεισμό των λιμανιών, ο επισιτισμός στα Τρίκαλα εξακολουθούσε να χωλαίνει. Η πενία μάστιζε τις χαμηλότερες οικονομικά τάξεις και οι εκκλήσεις της εφημερίδας *Θάρρος* για αύξηση της ημερήσιας μερίδας άρτου από 100 δράμια σε 120 έπεφταν στο κενό. Ωστόσο, όταν, στις αρχές Οκτωβρίου του 1917, έγινε νέα απογραφή για την παροχή δελτίων τροφίμων, διαπιστώθηκε ότι στους καταλόγους υπήρχαν ψευδώς αναγραμμένα 4.500 ανύπαρκτα πρόσωπα. ²⁹

Το κλίμα μισαλλοδοξίας που επικρατούσε εκείνη την περίοδο έγινε περισσότερο εμφανές όταν, με την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1917-1918, 10 μαθητές του Γυμνασίου Τρικάλων κατήγγειλαν τον γυμνασιάρχη Ιωάννη Ρεντίφη ότι τους υποχρέωσε να πάρουν μέρος στο ανάθεμα του Βενιζέλου. ³⁰ Η καταγγελία των μαθητών σχολιάστηκε ακόμα και από τις αθηναϊκές εφημερίδες, και ο τοπικός σύλλογος των Φιλελευθέρων ζήτησε την απομάκρυνση του γυμνασιάρχη, αίτημα που δεν εισακούστηκε από το αρμόδιο υπουργείο.

Αν και στις 31 Οκτωβρίου 1917 κηρύχθηκε στον Νομό Τρικάλων στρατιωτικός νόμος, η αισχροκέρδεια δεν πατάχθηκε, με αποτέλεσμα να λείπουν από την αγορά βασικά τρόφιμα. ³¹

Όμως, το πιο σοβαρό πρόβλημα ήταν ο συνεχιζόμενος διχασμός. «*Με δυσκολία αποκαθίσταται η ενότητα των πολιτών*» μας πληροφορεί η εφημερίδα *Θάρρος* στις 24/11/1917. Πολλοί φιλομοναρχικοί στρατευμένοι αρνούσαν να παρουσιαστούν στις μονάδες τους και κρύβονταν στα χωριά τους. Προς αντιμετώπιση της λιποταξίας ψηφίστηκε νόμος ο οποίος προέβλεπε για τους λιποτάκτες φυλάκιση 9-15 ετών και για τους οικείους τους εξορία στα νησιά. Γενικά, στον στρατό, λόγω και της πλύσης εγκεφάλου που είχε υποστεί ο λαός την προηγούμενη χρονιά, παρατη-

ρούνταν απειδαρχία και ηττοπάθεια. Προς ανύψωση του ηθικού των στρατιωτών του 5ου Συντάγματος, που είχε έδρα τα Τρίκαλα, ο συνταγματάρχης Γειρογιάννης οργάνωνε ομιλίες.

Στις 28 Νοεμβρίου 1917 αφίχθησαν στα Τρίκαλα προς επιθεώρηση της μοίρας πυροβολικού δύο Γάλλοι αξιωματικοί και ο συνταγματάρχης Μαζαράκης, ο οποίος μίλησε στους στρατευμένους προκειμένου να τους εμψυχώσει. *«Τόσο το αμαρτωλό παρελθόν είχε δηλητηριάσει το φρόνημα του λαού, ώστε παρίσταται σήμερα ανάγκη ιδιαίτερας συμβολής και κόπου, ίνα γνωρίσει ο λαός την πλάνη του και ίνα πεισθή ότι η απαιτούμενη εκ μέρους του θυσία είναι απαραίτητος, ίνα απολαύσει εν τω μέλλοντι μιας διαρκούς ειρήνης»* έγραφε το Θάρρος στις 24 Δεκεμβρίου 1917.

Προκειμένου να επικοινωνήσει με τον λαό, ο Βενιζέλος αποφάσισε να περιοδεύσει σε διάφορες πόλεις. Μεταξύ αυτών που επισκέφθηκε ήταν η Λάρισα, στην οποία συνέρρευσαν αντιπροσωπίες από όλες τις θεσσαλικές πόλεις .

Στο μεταξύ, ο στρατηγός Sarrail, αρχηγός των συμμαχικών στρατευμάτων, είχε αντικατασταθεί από τον στρατηγό Adolph Guillauma.

Ο χειμώνας του 1917 ήταν για τους Τρικαλινούς, και ιδιαίτερα για τις λαϊκές τάξεις, οδυνηρός. Λόγω και του ψύχους, πολλοί έμειναν άνεργοι, στερούμενοι άρτο και δέρμανση.

Με την είσοδο του 1918 κηρύχθηκε, με Βασιλικό Διάταγμα, επιστράτευση. Το 5ο Σύνταγμα Πεζικού αναχώρησε από τα Τρίκαλα για το μέτωπο.

Τον Φεβρουάριο του 1918 ήρθε στα Τρίκαλα ο Γάλλος στρατηγός Bordeaux, αρχηγός της γαλλικής αποστολής και γενικός επιτελάρχης του ελληνικού στρατού, ο οποίος, απευθυνόμενος προς τον τρικαλινό λαό από το μπαλκόνι του «Πανελληνίου», δήλωσε ότι ο πόλεμος δεν θα αργήσει να τελειώσει και συμπλήρωσε: *«Εί- ναι ανάγκη η Ελλάς να είναι ηνωμένη και η Αντάντ θα υποστηρίξει τα δίκαιά της ως συμμάχου»*. Στο τέλος της ομιλίας του, *«ο στρατηγός Μπορντώ αναφώνησε “Ζήτω ο πόλεμος” και ουρανομήκης ακούεται η ζητωκραυγή»*.³²

Έναν μήνα αργότερα, κατά τη χοροεσπερίδα που δόθηκε στο «Πανελλήνιον» υπέρ των άπορων συμπολιτών, *«τον χορόν ετίμησαν και οι παραπιδημούντες ενταύ- θα Γάλλοι αξιωματικοί, επί της εισόδου των οποίων η μουσική επαιάνισε την Μασσα- λιώτιδα, και τους υπεδέχθησαν οι κεκλημένοι εν ζητωκραυγαίς»*.³³

Την Κυριακή 1η Ιουλίου 1918 γιορτάστηκε στα Τρίκαλα για δεύτερη φορά η επέ- τειος της Γαλλικής Επανάστασης. Η πόλη σημαιοστολίστηκε και πλήθος κόσμου όλων των κοινωνικών τάξεων συγκεντρώθηκε στην πλατεία Ρήγα Φεραίου, όπου *«ομάς των παρεπιδημούντων ενταύθα λόχου των Κρητών έψαλε εν χορώ την Μασσα- λιώτιδα, γαλλιστί και ελληνιστί»*.³⁴

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έληξε τον Νοέμβριο του 1918 με νίκη της Αντάντ. Ο Βενιζέλος δήλωσε ότι *«παύουν πλέον τα μίση, οι έριδες και τα κόμματα»*. Όσα ακολούθησαν τον διέφευσαν.

Όσοι επέζησαν από τον φοβερό αυτόν πόλεμο –με τις εκατόμβες νεκρών και από τις δύο πλευρές– ευελπιστούσαν ότι θα έρθει ένας καλύτερος κόσμος. Όμως, όπως λέει και ο ποιητής Γκάτσος στο τραγούδι «Κεμάλ» του Μάνου Χατζιδάκι, *«Αυτός ο κόσμος δεν θα αλλάξει ποτέ»*. Και, δυστυχώς, δεν άλλαξε.

1. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 10/06/1916.
2. Εφ. *Εμπρός* Αθηνών, φ. 21/08/1916.
3. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 17/09/1916.
4. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 30/10/1916.
5. Εφ. *Αναγέννησις* Τρικάλων, φ. 19, 20, 21/11/1916.
6. Εφ. *Αναγέννησις* Τρικάλων, φ. 30/11/1916.
7. Εφ. *Αναγέννησις* Τρικάλων, φ. 26/02 και 07/03//1917.
8. Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αρχείο Γ. Μπούσιου.
9. Εφ. *Αναγέννησις* Τρικάλων, φ. 06/02/1917.
10. Εφ. *Αναγέννησις* Τρικάλων, φ. 17 και 18/02/1917.
11. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 07/07/1917.
12. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 06/06/1917.
13. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 19/06/1917.
14. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 12/06/1917.
15. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 16/07/1917.
16. Εφ. *Ταχυδρόμος* Βόλου, φ. 29/05/1917.
17. Εφ. *Εμπρός*, φ. 24/06/1917.
18. Εφ. *Εμπρός*, φ. 23/06/1917.
19. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 13/06/1917.
20. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 03/07/1917.
21. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 27/07/1917.
22. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 30/07/1917.
23. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 19/07/1917.
24. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 20/07/1917.
25. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 15/08/1917.
26. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 06/08/1917.
27. Αρχείο Ιδρύματος «Ελευθέριος Βενιζέλος».
28. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 20/08/1917.
29. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 09/10/1917.
30. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 12/10/1917.
31. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 27/11/1917.
32. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 23/02/1918.
33. Εφ. *Αναγέννησις* Τρικάλων, φ. 04/03/1918.
34. Εφ. *Θάρρος* Τρικάλων, φ. 02/07/1918.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Matthieu Rene - Hubert. “Des hellenistes en guerre”. *Revue des Deux Mondes*, tome 38, 1917
- Maccas Léon. “Les événements d’Athènes des 1er et 2 décembre 1916”. *Revue historique des Armées*.
- Κλιάφα Μαρούλα, *Τρίκαλα - Από τον Σείφιουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινότητας όπως αποτυπώθηκαν στον Τύπο της εποχής*, Τόμος Β΄, εκδόσεις Κέδρος, 1998.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *1915 - Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, 2015.
- Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος «Ελευθέριος Βενιζέλος».
- Εφημερίδες Αθηνών *Νέα Ημέρα*, *Εμπρός* και *Αστήρ*.
- Εφημερίδες Τρικάλων *Αναγέννησις* και *Θάρρος*.
- Εφημερίδα Βόλου *Ταχυδρόμος*.

Στο ύψωμα Σκρα ντι Λέγκεν, στρατιώτες της Αντάντ μετά τη νικηφόρα μάχη. (Κέντρο Ιστορίας και Πολιτισμού Κιλιάφα)

3. ΕΠΙΣΙΤΙΣΜΟΣ

Μαρούλα Κλιάφα

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Το επισιτιστικό πρόβλημα στη Θεσσαλία κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

ΜΟΛΟΝΟΤΙ Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ εδωρείτο ο σιτοβολώνας της Ελλάδας και είχε μια αναπτυγμένη κτηνοτροφία, κατά τα έτη 1916-1918 αντιμετώπισε σοβαρότατα επισιτιστικά προβλήματα.

Ο τρικαλινός Τύπος, ήδη από την παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1916, επεσήμαινε ότι τίποτα δεν θύμιζε γιορτή. Τα σφάγια ήταν λιγοστά και το σιτάρι και ο αραβόσιτος εξαφανισμένα.

«Γρήγορα θα δοκιμάσωμεν πείναν, εάν δεν έλδη εις το Βόλον σιτοφορτίον αμερικάνικου σίτου» σημείωνε η εφ. *Αναγέννησις* στις 8 Ιανουαρίου 1916.

Η έλλειψη τροφίμων δεν οφειλόταν μόνο στην από δεκαμήνου επιστράτευση, η οποία είχε στερήσει τον κάμπο από εργατικά χέρια με συνέπεια η παραγωγή σιτηρών να είναι φτωγή, αλλά κυρίως στον μερικό αποκλεισμό των λιμανιών από τους Συμμάχους, οι οποίοι με τον τρόπο αυτόν προσπαδούσαν να πιέσουν τον βασιλιά Κωνσταντίνο να εγκαταλείψει την ουδετερότητα και να εξέλθει η Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ.

Η λέξη «ουδετερότητα» είχε γίνει πλέον του συρμού. Οι επιδεωρησιογράφοι τη σατίριζαν με το δίστιχο «Δεν μπορώ, δεν μπορώ, είμαι ουδέτερος/ας εξέλδει εις τον πόλεμον έτερος».

Χωρίς γλέντια και μασκαράτες πέρασε και το Τριώδιο. Η παντελής έλλειψη τροφίμων και κυρίως αραβοσίτου, που ήταν η βασική τροφή των λαϊκών τάξεων, είχε φέρει σε απόγνωση τον κόσμο. Επιπλέον, σε τοπικό επίπεδο, η συχνή προσφυγή στη μέθοδο της επίταξης της σοδειάς για τις ανάγκες του στρατού τροφοδοτούσε τη δυσαρέσκεια των αγροτών. Αδύναμη η κυβέρνηση των Αθηνών να προσφέρει άρτο στον λαό, έσπευσε να του προσφέρει τουλάχιστον θεάματα. Τον Μάιο του 1916, με την ευκαιρία της γιορτής του βασιλιά Κωνσταντίνου, οι νομαρχίες οργάνωσαν διάφορες εκδηλώσεις, όπως δοξολογίες, λαμπαδηφορίες, ακόμα και ρίψη πυροτεχνημάτων.

Όμως, πριν ολοκληρωθούν οι γιορτές και οι παράτες, έφτασε η είδηση ότι τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα κατέλαβαν αμαχητί το οχυρό Ρούπελ και πως το Δ΄ Σώμα Στρατού παραδόθηκε αυτοβούλως στους Γερμανούς. Και ενώ την

αγανάκτηση και την ανησυχία του κόσμου επέτειναν οι φήμες για γενικό αποκλεισμό των λιμανιών από τις δυνάμεις της Αντάντ, δημοσιεύτηκε η διαταγή για αποστράτευση. «Ο λαός παρακολουθεί μετά τόσης συγκινήσεως την κατάσταση, που ούτε η αποστράτευσις δεν τον έκανε να χαρή» έγραφε η τρικαλινή εφ. *Θάρρος*, η οποία ερμήνευε την αποστράτευση ως «προμήνυμα ταχίστης κυβερνητικής μεταβολής».¹

Η συντελεσθείσα κυβερνητική μεταβολή (την κυβέρνηση Σκουλούδη αντικατέστησε η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη) δεν άλλαξε την κατάσταση προς το καλύτερο, κάθε άλλο. Τους επόμενους μήνες θα διαμορφωθεί σε όλη τη Θεσσαλία ένα κλίμα δυσφορίας κατά των Συμμάχων, συνοδευόμενο και από αντιπολεμικό μένος, το οποίο οφειλόταν στους Συνδέσμους Επιστράτων. Κατά το χρονικό διάστημα που οι στρατευμένοι παρέμεναν αδρανείς στους στρατώνες, είχαν υποστεί την προπαγάνδα των μοναρχικών αξιωματικών. Έτσι, μόλις αποστρατεύτηκαν, οργανώθηκαν στους περιβόητους «συνδέσμους επιστράτων», οι οποίοι δεν θα αργήσουν να μετατραπούν σε παραστρατιωτικές οργανώσεις.

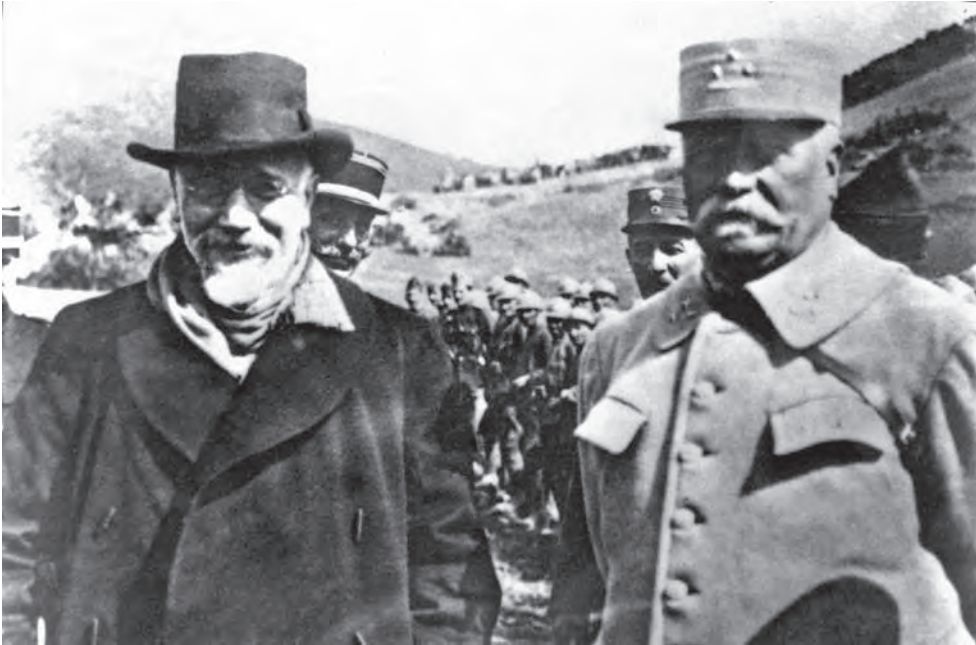
Τον σχηματισμό της προσωρινής κυβέρνησης του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη θα ακολουθήσει, κατ' απαίτηση των Συμμάχων, η οριοθέτηση της ουδέτερης ζώνης, η οποία ξεκινούσε από το Λιτόχωρο, διερχόταν από τα Γρεβενά και κατέληγε στον Βελιτσά. Κατά τον τρόπο αυτόν, η χώρα χωρίστηκε στα δύο, έχοντας δύο κυβερνητικά κέντρα: τη μοναρχική κυβέρνηση των Αθηνών και την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.

Η Θεσσαλία, για την ώρα, υπαγόταν στην κυβέρνηση των Αθηνών, και τη διοίκηση στην πραγματικότητα ασκούσαν οι Σύνδεσμοι Επιστράτων.

Μετά τα αιματηρά γεγονότα της 18ης Νοεμβρίου στην Αθήνα, γνωστά ως Νοεμβριανά, θα ακολουθήσει το ανάθεμα του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Πεδίον του Άρεως. Το παράδειγμα της Αθήνας θα σπεύσουν να μιμηθούν αρκετές επαρχιακές πόλεις. Στον Βόλο, το ανάθεμα θα λάβει χώρα στις 12 Δεκεμβρίου 1916 στην πλατεία Στρατώνων (Ρήγα Φεραίου), με τον μητροπολίτη Γερμανό να ρίχνει πρώτος τον λίθο του αναθέματος. Στα Τρίκαλα, με πρωτοβουλία του Συνδέσμου Επιστράτων, το ανάθεμα θα τελεστεί στις 17 Δεκεμβρίου με συμμετοχή των Αρχών της πόλης, πολιτών, ακόμα και μαθητών του γυμνασίου. Την ίδια χρονική περίοδο, ανάθεμα του Βενιζέλου έλαβε χώρα στη Λάρισα και την Καρδίτσα.

Στις αρχές του 1917, η απόφαση της κυβέρνησης των Αθηνών να επιτάξει τον αραβόσιτο αναστάτωσε τους Θεσσαλούς σιτεμπόρους, τα συμφέροντα των οποίων δίγονταν κατάφωρα, αφού είχαν αγοράσει τον αραβόσιτο προς 92 λεπτά/οκά και τώρα ήταν υποχρεωμένοι να τον παραδώσουν στην Επιτροπή Επιτάξεως στην τιμή των 75 λεπτών/οκά.²

Η υποχρεωτική αποστολή αραβοσίτου από τον Νομό Τρικάλων, τον οποίο απάρτιζαν οι Περιφέρειες Τρικάλων, Καρδίτσας και Καλαμπάκας, προς άλλους νομούς ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριών. Για την παρεμπόδισή της οργανώθηκαν δυναμικά συλλαλητήρια. Ο πρόεδρος της Επιτροπής Επιτάξεως, ταγματάρχης Μπιξιώτης, υποσχέθηκε να δεσμευτεί ποσότητα αραβοσίτου για τη διατροφή

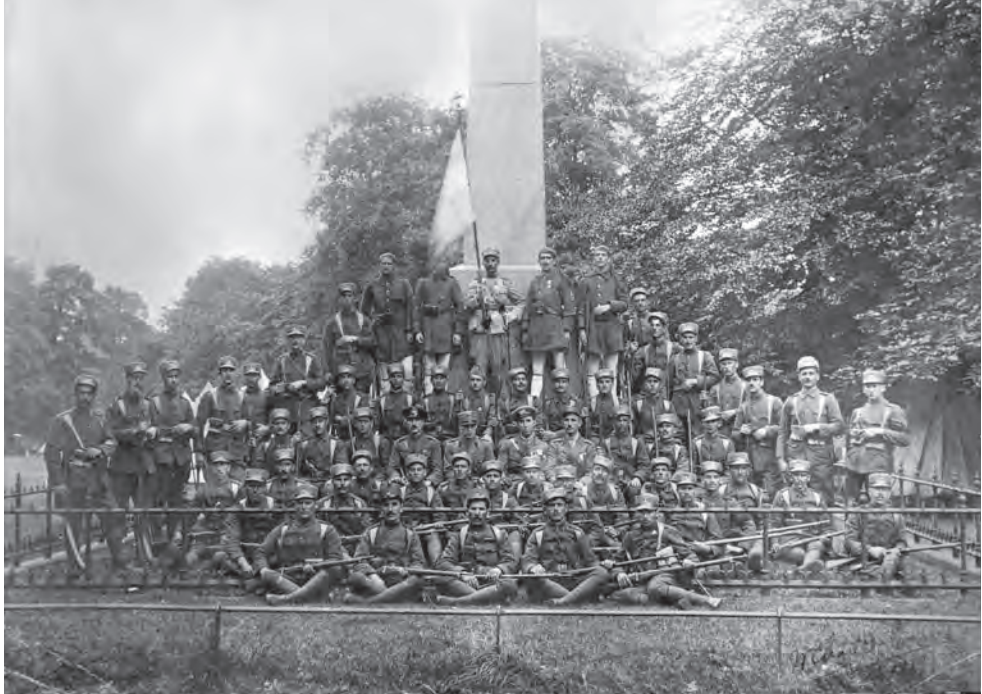
Ο Ελ. Βενιζέλος με τον στρατηγό Sarrail. (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ)

δύο μηνών των κατοίκων του Νομού Τρικάλων και μόνο η πλεονάζουσα να σταλεί στην Αθήνα. Η λύση αυτή καθόλου δεν ικανοποίησε τους διαδηλωτές, όπως μας πληροφορεί η εφ. *Ταχυδρόμος* του Βόλου στις 08/01/1917.

Στο μεταξύ, με όπλο πίεσης την άρση του αποκλεισμού των λιμανιών, η κυβέρνηση των Αθηνών ενέδωσε στην απαίτηση των Συμμάχων να διαλυθούν οι Σύνδεσμοι Επιστράτων. Παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των φιλομοναρχικών, οι σύνδεσμοι αυτοδιαλύθηκαν έως το τέλος Ιανουαρίου του 1917.

Όμως, τα λιμάνια εξακολουθούσαν να παραμένουν κλειστά και το επισιτιστικό πρόβλημα επιδεινώθηκε. Το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας συνιστούσε στις Αρχές της Θεσσαλίας να παρακινήσουν τους γεωργούς να σπείρουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερες ποσότητες δημητριακών, ωστόσο εκείνοι περιορίζαν την παραγωγή στα απολύτως απαραίτητα για τη διατροφή τους και εξακολουθούσαν να καλλιεργούν καπνά, τα οποία εξάγονταν στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου σε υψηλές τιμές. Σύμφωνα με την εφ. *Θάρρος*, εάν οι Θεσσαλοί καλλιεργητές αντί για καπνά καλλιεργούσαν γεώμηλα, η απόδοσή τους στα ριζά της Πίνδου θα ήταν 2.000 οκάδες/στρέμμα.³

Η έλλειψη σιτηρών ήταν εντονότερη στα χωριά του Πηλίου, όπου η αισχροκέρδεια οργίαζε και ο άρτος πωλείτο προς 1,40 δρχ./οκά.⁴ Με τίτλο «Το ζήτημα της πείνας» η εφ. *Ταχυδρόμος* στις 12/03/1917 μάς πληροφορεί ότι τον Μάρτιο του 1917 εστάλη στον Βόλο μόνο ένα βαγόνι με αραβόσιτο, δηλαδή 7.000-8.000 οκάδες σιτάρι, για να τραφεί ολόκληρη την εβδομάδα ένας πληθυσμός 120.000 ατόμων. Σταδιακά, η κατάσταση έγινε τόσο ζοφερή, που τον Απρίλιο του 1917 οι

*Έλληνες στρατιώτες στο Παρίσι, μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.
(Κέντρο Ιστορίας και Πολιτισμού Κλιάφα)*

Βολιώτες αναγκάστηκαν να αλευροποιήσουν ακόμα και φασόλια.⁵

Σε δυσχερή θέση βρίσκονταν και οι κτηνοτρόφοι της Θεσσαλίας. Η αγορά αλατιού κόστιζε πάνω από 15 λεπτά ανά οκά και όσοι τυροκομούσαν αδυνατούσαν να προμηθευτούν τις ποσότητες αλατιού που χρειάζονταν για να διατηρήσουν την παραγωγή τους.⁶

Όμως, εκτός από την έλλειψη τροφίμων, πλημμελείς ήταν στη Θεσσαλία η δημόσια τάξη και η ασφάλεια. Η ανέχεια είχε πολλαπλασιάσει τα κρούσματα ζωκλοπών και διαρρήξεων οικιών.

Και ενώ, λόγω και του χειμώνα, τα προβλήματα του δεσσαλικού λαού αυξάνονταν, με Βασιλικό Διάταγμα συστάθηκε στην Αθήνα επιτροπή προς συλλογήν εράνων για την κατασκευή ανδριάντα του βασιλιά Κωνσταντίνου. Σε κάθε πόλη ανοίχτηκε κατάλογος εύπορων πολιτών και αναγράφονταν τα ποσά που κατέδενταν. Αργότερα, στις 05/09/1917, η εφ. *Θάρρος* θα γράψει ότι στα Τρίκαλα ο έρανος έγινε κατά τρόπο εκδιαστικό, με απειλές και βία, ακόμα και με συλλήψεις.

Τον Μάρτιο του 1917, η εφ. του Βόλου *Ταχυδρόμος* δημοσίευσε συνέντευξη του Ελευθέριου Βενιζέλου, την οποία είχε δώσει στο πρακτορείο «Χαβάς». Λόγω του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει, παραθέτουμε μια μικρή περίληψη:

Μόλις ο Βενιζέλος σχημάτισε στη Θεσσαλονίκη την προσωρινή κυβέρνηση, απευθύνθηκε, όπως είπε, στις δυνάμεις της Αντάντ, ζητώντας την επίσημη αναγνώρισή της. Οι Σύμμαχοι του αρνήθηκαν την αναγνώριση, του έδωσαν όμως

τα υλικά και τα οικονομικά μέσα για να οργανώσει τον στρατό της Άμυνας. Στη συνέχεια τόνισε στον δημοσιογράφο ότι δεν είχε πρόθεση να δώσει στο κίνημα χαρακτήρα αντιδυναστικό, α) διότι η Αντάντ –κυρίως οι Άγγλοι– του είχε υποσχεθεί υποστήριξη, με τον όρο ότι το κίνημα δεν θα είχε αντιμοναρχικό χαρακτήρα, β) διότι ο Βενιζέλος δεν ήθελε να μεταβάλει τη μορφή του πολιτεύματος, ούτε τον βασιλεύοντα οίκο. Εκείνο που επιζητούσε, είπε, ήταν να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει προς τη Σερβία, να συνδράμει τους Συμμάχους στην εκδίωξη των Βουλγάρων από το ελληνικό έδαφος και να επαναφέρει την Ελλάδα στο πλευρό των Προστάτιδων Δυνάμεων. Αν και, όπως είπε, πρόθεσή του ήταν να μεταβεί στη Θεσσαλία και την Ήπειρο (για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, οι Αμυνίτες είχαν καταλάβει την Κατερίνη), όταν οι Σύμμαχοι του ζήτησαν να αποσυρθεί, το έκανε αμέσως, διότι δεν ήθελε να προξενήσει προβλήματα στις σχέσεις της Αντάντ με τον βασιλιά Κωνσταντίνο.⁷

Έναν μήνα αργότερα, στις 12 Απριλίου 1917, η εφ. *Ταχυδρόμος* του Βόλου θα δημοσιεύσει τη συνέντευξη που παραχώρησε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος στον Αμερικανό δημοσιογράφο Paxton Hibben. Από τη συνέντευξη αυτή παραδούμε αυτούσιο μεγάλο μέρος της:

«Παρήχθη η εντύπωση εις τον έξω κόσμον ότι ο Βενιζέλος αντιπροσωπεύει εν Ελλάδι το φιλελεύθερον πνεύμα, οι δε αντίπαλοί του την απολυταρχίαν και τον μιλιταρισμόν. Ο Βενιζέλος υποστηρίζει μόνον εκείνο το οποίον συμφέρει εις τας προσωπικάς του βλέψεις. Αι αντιλήψεις περί του πολιτεύεσθαι είναι η απόλυτος δικτατορία, είδος Μεξικάνικης Κυβέρνησις. (...) Ουδέποτε εξήτησε να εκφράση την θέλησιν του λαού. Απεναντίας, επέβαλε την θέλησίν του επί του λαού. Αι δυνάμεις της Αντάντ φρονούν ότι πας δεν είναι πρόθυμος να πολεμήση με το μέρος των είναι φιλογερμανός. Τίποτε ψευδέστερον τούτου όσον αναφορά την Ελλάδα. Η εναντίον των Συμμάχων αγανάκτησις εν Ελλάδι –η οποία ενετάθη από του αποκλεισμού ιδία– οφείλεται εις τους ίδιους τους Συμμάχους και όχι σε καμμίαν γερμανικήν προπαγάνδαν».

Στο μεταξύ, οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας του λαϊκού κόσμου συνεχίζονταν. Στον Βόλο, διαδήλωση γυναικών διαλύθηκε βίαια από την αστυνομία, η οποία έκανε τέσσερις συλλήψεις, ενώ η Πανεργατική Ένωσις Βόλου διαμαρτυρήθηκε τηλεγραφικώς στον βασιλιά, διότι τα άλευρα που στέλνονταν στον Βόλο αλέθονταν στον Πειραιά, ενώ η πόλη του Βόλου διέθετε μύλους παραγωγικής ικανότητας 100.000 οκάδων ημερησίως.⁸

Καθώς έφτανε η άνοιξη, οι ελπίδες των Θεσσαλών για βελτίωση της διατροφής τους μεγάλωναν. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Δ. Τσοποτού, η σοδειά σίτου το 1917 θα ανερχόταν σε 60.000.000 οκάδες και του αραβοσίτου σε 20.000.000 οκάδες. Για την ετήσια διατροφή των Θεσσαλών και την προσεχή σπορά θα απαιτούνταν 70.000.000 οκάδες.

Στα τέλη Μαΐου του 1917, οι Γάλλοι, προκειμένου να εμποδίσουν τους μοναρχικούς να συλλέξουν τη σοδειά, ξεκίνησαν από την Κατερίνη και με επικεφαλής τον στρατηγό Venel 20.000 άνδρες κατέλαβαν τη μια μετά την άλλη τις θεσσαλικές πόλεις, βρίσκοντας αντίσταση μόνο στη Λάρισα.

Αν και για ορισμένους ιστορικούς η κατάληψη της Θεσσαλίας από τους Γάλ-

λους θεωρείται κατοχή, οι Σύμμαχοι έγιναν δεκτοί με ενθουσιασμό από τους Θεσσαλούς. Ακόμα και ο τοπικός Τύπος έσπευσε να αλλάξει ρότα. «*Η αβεβαιότητα και η ασάφεια ετερματίσθησαν. Η Ελλάς ηνωμένη υπό τον κ. Ελευθέριο Βενιζέλο εξέρχεται του χάους, έχουσα διαγεγραμμένην οριστικώς την πολιτικήν της κατεύθυνσιν. (...) Ας εκριζωθούν διά παντός αι παλαιαί πεποιθήσεις. (...) Πλήρεις αισιοδοξίας και απολύτου πίστεως επί τους αρχηγούς της φυλής πρέπει να βαδίσωμεν εμπρός, εκεί όπου μας καλούν τα συμφέροντά μας και μας ωθούν τα ιδανικά μας*» έγραφε η εφ. του Βόλου *Ταχυδρόμος* στις 17 Ιουνίου 1917.

Οι Γάλλοι αντικατέστησαν τις τοπικές ελληνικές Αρχές με γαλλικές. Στον Βόλο, ο διοικητής Sdil, ο οποίος στις 14 Ιουνίου αντικατέστησε τον ταγματάρχη Coste, συνεργαζόταν αρμονικότερα με την ελληνική διοικητική επιτροπή του Σπύρου Σπυρίδη, ενώ η γαλλική μπάντα παιάνιζε στην προκουμαία προς ψυχαγωγία των Βολιωτών.⁹

Σε Τρίκαλα, Καρδίτσα και Καλαμπάκα, οι Σενεγαλέζοι και οι Μαροκινοί στρατιώτες υπό τον Γάλλο συνταγματάρχη Dupertuis έγιναν δεκτοί από τους κατοίκους ως ελευθερωτές. Οι Γάλλοι προσπάθησαν να βάλουν μια τάξη και να περιορίσουν το λαθρεμπόριο τροφίμων, δίχως όμως να λύσουν το επισιτιστικό πρόβλημα.

Στις 15 Ιουλίου 1917 αφίχθησαν στα Τρίκαλα ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Επισιτισμού Βαρβαρέσος και ο ανώτατος επόπτης των τροφίμων Θεσσαλίας, εισαγγελέας Πρωτοδικών Λαρίσης Thomann. Αμφότεροι διαβεβαίωσαν την Επιτροπή Φιλελευθέρων ότι η παραγωγή της Θεσσαλίας θα διειστέτο για τη διατροφή των κατοίκων, και μόνο αν περίσσευε κάποια ποσότητα θα παραδιδόταν στο κράτος για να καλύψει τις ανάγκες άλλων περιοχών. Σύμφωνα πάντα με όσα ανακοίνωσε ο γραμματέας του υπουργείου Επισιτισμού, οι καλλιεργητές της δυτικής Θεσσαλίας, αφού κρατούσαν την ποσότητα που τους αναλογούσε για τη διατροφή τους, η οποία ορίστηκε σε 100 δράμια σιτάρι ημερησίως, και μια ποσότητα για την προσεχή σπορά, έπρεπε να παραδώσουν το περίσσειμα της παραγωγής τους στο κράτος στην τιμή των 90 λεπτών/οκά.

Η όλη παραγωγή φυλασσόταν σε αποθήκες των θεσσαλικών πόλεων. Στα Τρίκαλα και στην Καρδίτσα, τη συγκέντρωση σιτηρών επέβλεπαν υπάλληλοι της εταιρείας που είχε αναλάβει αυτή την υπηρεσία και 50 αξιωματικοί της Επιμελητείας. Στη Λάρισα, τη συγκέντρωση σιτηρών ανέλαβε υπηρεσία γαλλικών στρατευμάτων. Οι Βολιώτες, αντί σίτου, ελάμβαναν 100 δράμια αλεύρι/άτομο. Η τρικαλινή εφ. *Θάρρος* ζητούσε οι Δυτικοθεσσαλοί να λαμβάνουν 125 δράμια σιτάρι ανά άτομο, κι αυτό διότι το ντόπιο σιτάρι είχε και ξένες ύλες κατά 20%-30%. Σημείωνε δε ότι τα 100 δράμια σίτου παρήγαν 70 δράμια αλεύρι.¹⁰

Στα τέλη Ιουλίου του 1917, ύστερα από πολύ καιρό, οι Θεσσαλοί απολάμβαναν ξανά καφέ και ζάχαρη. Διανεμήθηκαν με δελτίο 3 δράμια ζάχαρη κατά άτομο και 1,5 δράμι καφές.

Στο μεταξύ, μετά την αναχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων από τη Θεσσαλία, προβλήματα προκαλούσαν στις τοπικές αγορές τα ξένα χαρτονομίσματα, διότι πολλοί έμποροι αρνούσαν να τα δεχθούν. Ο νομάρχης Λαρίσης ανακοίνωσε ότι «*πας μη δεχόμενος ταύτα καταγγελλόμενος θα συλλαμβάνεται*».¹¹

Εξόδα του μηνός Ιουνίου 1917	δρ	25,00	Μερίδα του μηνός Δεμ (19) Μοναστηρίου μέχρι 21/10	δραχ	20: 80	
Ποσότητα 17 ρούχων του Ηρακλή Αργα	πρ	10,00	Ποσότητα 1916	δραχ	22: 60	
Εξόδα του μηνός Φεβρουαρίου	δρ	20,00	Μοναστηρίου 1916	"	36: 00	
Μαρίνου 5 βανδουά δια τέρρα	πρ	50,00	Μοναστηρίου 1916	"	30: 00	
27 για γραβάτα	"	4,50	Μοναστηρίου 1916	"	13: 00	
Εξόδα του μηνός Μαρτίου	δρ	20,00	Μοναστηρίου 17	δραχ	7: 60	
Αργυρίου 20 βανδουά του ποσολογίου	"	5,00	Μοναστηρίου 1916	"	15: 00	
<hr/>			<hr/>			
Εξόδα του μηνός Ιουλίου 1917	δρ	10,00	Μοναστηρίου 8	δραχ	2: 00	
Εκ τού 3 Μαΐου δια διαδρομολογία	δρ	4,50	Μοναστηρίου 1916	"	12: 00	
Εξόδα του μηνός Μαΐου 1917	δρ	25,00	Μοναστηρίου 5	δραχ	2: 00	
Εξόδα του μηνός Ιουνίου 1917	δραχ	20,00	6	δραχ	3: 50	
Εξόδα του μηνός Ιουλίου 1917	δραχ	25,00	Μοναστηρίου 1916	"	12: 00	
Αργυρίου 7 δια τέρρα δια του ποσολογίου	πρ	33,00	Μοναστηρίου 10	δραχ	35: 00	
Εξόδα του μηνός Αυγούστου	δραχ	20,00	" "	29	δραχ	1: 20
Αργυρίου 19 δια τέρρα ποσολογίου	πρ	2: 40	Μοναστηρίου 1916	"	15: 00	
Εξόδα του μηνός Σεπτεμβρίου 1917	δρ	20,00	Μοναστηρίου 10	δραχ	118: 00	
Αργυρίου 12 δια ποσολογίου	πρ	1,20	Μοναστηρίου 4	δραχ	20: 00	
Εξόδα του μηνός Οκτωβρίου 1917	δρ	25,00	Μοναστηρίου 1	δραχ	4: 10	
Εξόδα του μηνός Νοεμβρίου 1917	δρ	20,00	" "	16	δραχ	3: 00
		100,00	" "		δραχ	26: 00

Βιβλίο εσόδων - εξόδων του μπακαλικού - κουρείου των αδελφών Κωνσταντίνου και Ηρακλή Πετεινάρα, γεννημένων το 1889 στην Καρδίτσα. (Συλλογή Δημήτρη Καλλιατζή, χρησιδάνειο Μουσείου Πόλης Καρδίτσας)

Λόγω της αισχροκέρδειας, αλλά και της απουσίας τάξης και ασφάλειας εξαιτίας των μοναρχικών ομάδων, που παλαιότερα δρούσαν στην ουδέτερη ζώνη και τώρα είχαν καταφύγει στα ορεινά χωριά καταληστεύοντας τους κατοίκους, η κυβέρνηση Βενιζέλου κήρυξε στον Νομό Τρικάλων στρατιωτικό νόμο, ο οποίος άρχισε να εφαρμόζεται από τις 31 Οκτωβρίου 1917. Από τη στιγμή εκείνη, όλες οι εξουσίες των πολιτικών Αρχών και της αστυνομίας μεταβιβάστηκαν στις στρατιωτικές Αρχές. Τα στρατιωτικά δικαστήρια επιλαμβάνονταν της καταδίωξης όσων απειλούσαν την ασφάλεια του κράτους, το πολίτευμα και τη δημόσια τάξη. Σημειώνεται ότι η στρατιωτική Αρχή είχε το δικαίωμα να διενεργεί κατ' οίκον έρευνα, να απαγορεύει κάθε συνάθροιση, να διατάζει την παράδοση όπλων και την κατάσχεση του Τύπου.

Το 3ο Σώμα Στρατού, διά του διοικητή του, Δ. Κόρακα, ανακοίνωσε ότι απαγορευόταν η απόκρυψη τροφίμων και ανθρώπων. Οι παραβάτες θα τιμωρόνταν με φυλάκιση πέντε ετών. Επίσης, χαρακτηριζόταν συνεργός όποιος γνώριζε την απόκρυψη τροφίμων και δεν την κατέδιδε. Απαγορευόταν επίσης η μεταφορά από πόλη σε πόλη σφαγίων, τυριού, ρυζιού, καφέ, πετρελαίου και σαπουνιού.¹²

Παρά την κήρυξη στρατιωτικού νόμου, η αισχροκέρδεια συνεχιζόταν. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφ. Θάρρος στις 27 Νοεμβρίου 1917, λαδρεμπόριο

έκαναν ακόμα και οι εντεταλμένοι να επιβάλουν την τάξη χωροφύλακες και στρατιώτες, οι οποίοι μετέβαιναν στα χωριά, αγόραζαν από τους χωρικούς αβγά και τα μεταπωλούσαν σε υψηλότερες τιμές στα εστιατόρια. Λίγο αργότερα, προκειμένου να καταπολεμηθεί το φαινόμενο, ο Βενιζέλος έφτασε στο σημείο να δηλώσει πως δεν αποκλείει ακόμα και τη θανατική ποινή για τους παρανομούντες.¹³

Οι ελπίδες ότι το επισιτιστικό πρόβλημα θα λυθεί γρήγορα εξανεμίστηκαν. Από την αρθρογραφία της εφ. *Θάρρος* διαφαίνεται ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν είχε ακόμα καταφέρει να επιβληθεί. Η φιλομοναρχική αντίδραση υπέβασκε και οι φήμες, συχνά αντιφατικές, διαδέχονταν η μία την άλλη. Κατά την εφ. *Θάρρος*, οι φήμες, προερχόμενες από «τα όργανα του εκπτώτου», επεδίωκαν τη διαίρεση του λαού.

Παρά την έλλειψη τροφίμων, την παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1918, το κλίμα ήταν ευχάριστο. Μαζί με τα πατροπαράδοτα κάλαντα, οι κομπανίες των οργανοπαικτών δεν παρέλειψαν να τραγουδήσουν και τον ύμνο του Βενιζέλου.

Δέκα ημέρες αργότερα, ο Βενιζέλος, επιστρέφοντας σιδηροδρομικώς από τη Θεσσαλονίκη, σταμάτησε στη Λάρισα, όπου τον υποδέχθηκαν οι μπάντες της Λάρισας και του Βόλου, καθώς και αντιπροσωπίες πολιτών από όλες τις θεσσαλικές πόλεις και κωμοπόλεις. Ο πρωθυπουργός μίλησε στο πλήθος από τον εξώστη της νομαρχίας, ενώ τον διέκοπταν ενθουσιώδεις ζητωκραυγές.¹⁴

Στα τέλη Ιανουαρίου του 1918, με ενέργειες του ανώτερου δικαστικού επόπτη Τρικάλων, δόθηκε η άδεια μεταφοράς σίτου στον Βόλο για την παραγωγή μακαρονιών στα εκεί εργοστάσια. Σημειώνεται ότι, από 40 οκάδες σιτάρι, παράγονταν 26 οκάδες μακαρόνια.

Έναν μήνα αργότερα, το Κέντρο Εφοδιασμού Τρικάλων σε συνεννόηση με τον Γεωργικό Σύνδεσμο Τρικάλων, ο οποίος είχε επανιδρυθεί πρόσφατα, αντήλαξε 35.000 οκάδες όσπρια με έλαιο ανάλογου βάρους από τη Μυτιλήνη.

Με την κήρυξη της επιστράτευσης, οι έφεδροι παρουσιάστηκαν στις μονάδες τους και άρχισαν να εκπαιδεύονται στα διάφορα έμπεδα. Ο στρατηγός Bordeaux, αρχηγός της γαλλικής αποστολής και γενικός επιτελάρχης του ελληνικού στρατού, δήλωσε ότι «τα πράγματα ευρίσκονται εις πολύ καλόν δρόμον. Οι έφεδροι, κληθέντες προ τινων εβδομάδων, προσήλθον αδρόως».¹⁵ Αυτό δεν ήταν απολύτως αληθές. Αρκετοί στρατευμένοι, κυρίως φιλομοναρχικοί, φοβούμενοι, κρύβονταν στα χωριά τους και χρειάστηκε να ληφθούν αυστηρά μέτρα για να προσέλθουν στις μονάδες τους. Στην απροθυμία να πολεμήσουν συνετέλεσαν και οι φήμες που διέδιδαν οι βασιλόφρονες, ότι οι Γερμανοί ήδηδεν νικούσαν και ότι συντόμως θα επέστρεφε από την εξορία ο βασιλιάς Κωνσταντίνος. Η εφ. *Θάρρος*, μάλιστα, στο φύλλο της 9ης/01/1918, έγραφε ότι βουλγαρογερμανικά αεροπλάνα έριξαν προκηρύξεις στο μέτωπο με την υπογραφή του Κωνσταντίνου, ο οποίος συνιστούσε στα ελληνικά στρατεύματα να λιποτακτήσουν.

Σημειώνεται ότι, ήδη από τον Αύγουστο και τον Οκτώβριο του 1917, το υπουργείο Εξωτερικών είχε καταθέσει στην ελληνική Βουλή απτές αποδείξεις για τις συνεννοήσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου με τους Γερμανούς.

Κέντημα-άσκηση της μαθήτριας της Αστικής Σχολής Τρικάλων, Μαρίας Μωραϊτίνη, το 1917. (Συλλογή Ξένιας Παπαθανασίου, χρησιδάνειο Μουσείου Πόλης Καρδίτσας)

Η επιστράτευση είχε άμεσες επιπτώσεις στην οικονομία. Όμως, ουδέν κακόν αμιγές καλού. Η έλλειψη εργατικών χεριών υποχρέωσε πολλές γυναίκες της Θεσσαλίας να βγουν στην αγορά εργασίας και να αναλάβουν τα οικονομικά βάρη της οικογένειας. Η ακρίβεια θα ωθούσε αγρότισσες να αρχίσουν να εργάζονται σε ξένες ιδιοκτησίες με καλοπληρωμένα μεροκάματα, ενώ στις πόλεις γυναίκες αντικατέστησαν σε μεγάλο βαθμό τους άνδρες στα εργοστάσια υφαντουργίας και τα καπνεργοστάσια. Η εφ. Θάρρος καλούσε τις νεαρές Τρικαλινές να μάθουν στοιχειοθεσία, διαβεβαιώνοντάς τις ότι «είναι πιο εύκολη από το κέντημα».

Στα μέσα Μαΐου αφίχθη στη Θεσσαλία ο Γάλλος στρατηγός Bonnier, ο οποίος ανακοίνωσε ότι η κυβέρνηση, για τη διατροφή των παραγωγών, θα αυξήσει την ετήσια ποσότητα από 180 οκάδες σίτου κατ' άτομο σε 200 οκάδες, ενώ για τη σπορά θα έμενε στους καλλιεργητές αυξημένη κατά 10% ποσότητα σίτου συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά. Στους κατοίκους των πόλεων δήλωσε ότι θα εξακολουθούσαν να αναλογούν πανελληνίως 100 δράμια άρτου ημερησίως κατ' άτομο, αλλά όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα θα μπορούσαν να αποθηκεύουν στις οικίες τους το σιτάρι της χρονιάς. Για όσους δεν είχαν τους χρηματικούς πόρους, το σιτάρι θα παρεδίδετο στις τοπικές επιτροπές τροφίμων και από εκεί μπορούσαν να το προμηθεύονται τμηματικώς.¹⁶

Αν και η σοδεία των σιτηρών προβλεπόταν αυξημένη, οι εκκλήσεις των Θεσ-

Grèce. Paysans de Thessalie.

Χωρικοί Θεσσαλοί.

Επιστολικό δελτάριο των αρχών του 20ού αιώνα με οικογένεια Θεσσαλών αγροτών

σαλών προς τον Γάλλο ταγματάρχη L. Larullad, επιδεωρητή της Επισιτιστικής Επιτροπής Θεσσαλίας, για αύξηση της μερίδας άρτου έπεσαν στο κενό. Κατά την άφιξη του στα Τρίκαλα, ο επιδεωρητής ανακοίνωσε ότι η κυβέρνηση όρισε την τιμή του κοινού σίτου σε 1,35 δρχ./οκά και της ντεβέτας σε 1,40 δρχ.¹⁷

Όμως, εκτός από το ψωμί, οι Θεσσαλοί στερούνταν και το κρέας, αφού ο στρατιωτικός διοικητής των Νομών Λαρίσης και Τρικάλων, υποστράτηγος Ι. Γεωργιάδης, απαγόρευε τη σφαγή μοσχαριών και επέτρεπε μόνο τη σφαγή βοδιών πάνω από 70 οκάδες.¹⁸ Στο μεταξύ, η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο αναπτέρωσε το ηθικό των Ελλήνων στρατιωτών που μάχονταν τους Βουλγάρους στο πλευρό των Συμμάχων. Οι νίκες του ελληνικού στρατού άλλαξαν το πολιτικό κλίμα. Η εμπάθεια κατά του Βενιζέλου και των Συμμάχων έδωσε τη δέση της στον ενδουσιασμό. Ακόμα και φιλομοναρχικές εφημερίδες, όπως η τρικαλινή *Αναγέννησις*, υμνούσαν τον Χανιώτη πολιτικό.

Το φθινόπωρο έγινε φανερό ότι ο πόλεμος έφτανε στο τέλος του. «Εις το Δυτικόν Μέτωπο, οι Γερμανοί τσακίζονται κυριολεκτικώς. Εις το Μακεδονικόν, τα στρατεύματά μας προελαύνουν και νικούν» μας πληροφορεί το *Θάρρος* στις 07/09/1918.

Στις 17 Σεπτεμβρίου έγινε γνωστό ότι Βούλγαρος αξιωματικός παρουσιάστηκε στις αγγλικές προφυλακές, ζητώντας ξεχωριστή ειρήνη. Μετά την υπογραφή ανακωχής τελέστηκε δοξολογία σε όλους τους ναούς της χώρας. Στις 31 Οκτωβρίου αναγγέλθηκε επισήμως η λήξη του πολέμου, η οποία γιορτάστηκε με κω-

δωνοκρουσίες, διαδηλώσεις και δοξολογίες. Ωστόσο, τη χαρά της ειρήνης ήρθε να επισκιάσει η έξαρση της ασιατικής γρίπης.

Λόγω των συνεχών βροχών και της επιδημίας γρίπης, η σπορά σιτηρών στη Θεσσαλία ήταν μειωμένη· εσπάρησαν μόνο τα 4/5 των κτημάτων, γεγονός που έφερε σε απόγνωση τους καλλιεργητές.¹⁹

Με τον ερχομό του χειμώνα, τα δύματα της γρίπης στη Θεσσαλία πολλαπλασιάστηκαν. Η έξαρσή της οφειλόταν και στις άδλιες συνθήκες νοσηλείας. Ιδιαίτερα στη δυτική Θεσσαλία δεν υπήρχαν νοσοκομεία και οι ασθενείς, μεταφερόμενοι με βοϊδάμαξες από τα χωριά τους στις πόλεις, φιλοξενούνταν στα φαρμακεία και τα χάνια. Προκειμένου να βελτιωθεί η διατροφή των ασθενών, η κυβέρνηση επέτρεψε την αγορά κρέατος βάσει ιατρικών πιστοποιητικών. Καθότι, όμως, η Επιτροπή Επισιτισμού είχε επιβάλει διατίμηση στο μοσχαρίσιο κρέας, οι κρεοπώλες, ορμώμενοι από τα συντεχνιακά τους συμφέροντα, περιορίζονταν στη σφαγή μόνο χοίρων.

Με το τέλος του πολέμου, το επισιτιστικό πρόβλημα ξεπεράστηκε. Όμως, το σαράκι του διχασμού δεν εξαλείφθηκε. Αυτό θα γίνει αντιληπτό δύο χρόνια αργότερα, όταν στις εκλογές του 1920 οι Φιλελεύθεροι θα καταψηφιστούν και τα ηνία της χώρας θα αναλάβουν ξανά οι μοναρχικοί.

Προφανώς, ο ελληνικός λαός δεν ήταν αρκετά ώριμος ώστε να ακολουθήσει το όραμα του Ελευθέριου Βενιζέλου.

-
1. Εφ. *Θάρρος*, φ. 27 και 30/05/1916.
 2. Εφ. *Αναγέννησις*, φ. 04/01/1917.
 3. Εφ. *Θάρρος*, φ. 29/01/1917.
 4. Εφ. *Ταχυδρόμος*, φ. 11/01/1917.
 5. Εφ. *Ταχυδρόμος*, φ. 10/04/1917.
 6. Εφ. *Θάρρος*, φ. 26/01/1917.
 7. Εφ. *Ταχυδρόμος*, φ. 11/03/1917.
 8. Εφ. *Ταχυδρόμος*, 10/04/1917.
 9. Εφ. *Ταχυδρόμος*, φ. 17/06/1917.
 10. Εφ. *Θάρρος*, φ. 16/07/1917.
 11. Εφ. *Ταχυδρόμος*, φ. 20/08/1917.
 12. Εφ. *Θάρρος*, φ. 01/11/1917.
 13. Εφ. *Θάρρος*, φ. 21/12/1917.
 14. Εφ. *Θάρρος*, φ. 11/01/1918.
 15. Εφ. *Αναγέννησις*, φ. 03/03/1918.
 16. Εφ. *Θάρρος*, φ. 14/05/1918.
 17. Εφ. *Θάρρος*, φ. 13/07/1918.
 18. Εφ. *Θάρρος*, φ. 10/07/1918.
 19. Εφ. *Θάρρος*, φ. 16/11/1918.

Γάλλοι στρατιώτες ξεφορτώνουν εμπορεύματα. (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ)

Η καθημερινή ζωή στην πόλη της Λάρισας
και στα χωριά του κάμπου το καλοκαίρι του 1917:
Διατροφικά προβλήματα και διαβίωση

Η ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΗ ΚΡΙΣΗ στην περιοχή της Λάρισας στη διάρκεια του 1917 φαίνεται (τουλάχιστον σύμφωνα με τις επίσημες μαρτυρίες) ότι ήταν λιγότερο σφοδρή σε σύγκριση με τις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά, καθώς η Λάρισα, ως κατεχοχόν αγροτική περιοχή, επέδειξε λίγο μεγαλύτερες αντοχές στις δυσχέρειες που προκάλεσαν οι εμπορικοί αποκλεισμοί του 1916 και του 1917.¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι την εποχή εκείνη η αυτάρκεια σε σιτάρι αποτελούσε για την Ελλάδα μακρινό όνειρο και η διατροφή του πληθυσμού εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις εισαγωγές σιτηρών.

Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει (όπως θα φανεί από τις πληροφορίες που θα παρατεθούν στη συνέχεια και προέρχονται από φύλλα της βολιώτικης εφημερίδας *Η Θεσσαλία*) ότι η περιγραφή του Ιωάννη Μεταξά για την κατάσταση του πληθυσμού της Παλαιάς Ελλάδας μετά τον συμμαχικό αποκλεισμό του 1916 δεν ίσχυσε σε μεγάλο βαθμό και για τη Λάρισα και τα γύρω χωριά στη διάρκεια του θέρους του 1917, και κυρίως μετά την εγκατάσταση των συμμαχικών δυνάμεων.

Συγκεκριμένα, ο –γνωστός για τα αντιβενιζελικά αισθήματά του– Ιωάννης Μεταξάς περιέγραψε σε μεταγενέστερο άρθρο του, της 18ης Δεκεμβρίου 1934, με ζοφερό τρόπο τις συνθήκες του λιμού που μάστιζε τον πληθυσμό της Παλαιάς Ελλάδας την περίοδο εκείνη. Όπως ανέφερε –και επιβεβαίωναν οι πρόξενοι των συμμαχικών δυνάμεων στις εκθέσεις τους²–, οι κάτοικοι των περιοχών που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της βασιλικής κυβέρνησης τρέφονταν με σύκα, σταφίδες και κουκιά, ενώ το αλεύρι ήταν δυσεύρετο. Εξαιτίας της ανθυγιεινής διατροφής, υφίσταντο πολυάριθμες δηλητηριάσεις, η δυσεντερία «δέρριζε» –κυρίως στα Ιόνια Νησιά–, τη στιγμή που οι πράκτορες της Αντάντ ασκούσαν ψυχολογικό εκβιασμό, υποσχόμενοι φορτία σιταριού, με αντάλλαγμα την προσχώρηση των περιοχών αυτών στην επαναστατική κυβέρνηση του Βενιζέλου.³

Στη Λάρισα, η έλλειψη τροφίμων πρώτης ανάγκης το καλοκαίρι του 1917 είχε οδηγήσει τις Αρχές στην απόφαση να τα διανεμίσουν στους πολίτες με ατομικά δελτία, ώστε να μειωθεί ο αριθμός των θυμάτων από τον λιμό. Έτσι, στις 20 Ιουνίου ξεκίνησε η διανομή δελτίων ζάχαρης, καφέ και ρυζιού – αναλογικά, δύο δράμια

ζάχαρης για κάθε άτομο, ένα καφέ και ένα ρυζιού. Τα είδη αυτά, όπως αναφέρει η *Θεσσαλία*, παραδόθηκαν σε 10 παντοπωλεία της πόλης για να μοιραστούν σύμφωνα με τα εκδοθέντα δελτία.⁴ Βέβαια, η επιβίωση των κατοίκων εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την εξασφάλιση του σιταριού, του αλευριού και, κατ' επέκταση, του ψωμιού. Γι' αυτό, γύρω από το ζήτημα αυτό, όπως ήταν εύλογο, υπήρξε ο μεγαλύτερος προβληματισμός.

Η *Θεσσαλία* παρέδωσε σκέψεις μελών της τοπικής επιτροπής διανομής τροφίμων να διανεμηθεί αργότερα στους κατοίκους της Λάρισας, αντί για αλεύρι, σιτάρι, ώστε να επιβαρυνθούν οι καταναλωτές με 15 λεπτά λιγότερο στο ψωμί, καθώς θα απαλλάσσονταν από τη δαπάνη των αλεστικών που ελάμβαναν οι μεγαλοβιομήχανοι.⁵ Επιπλέον, διατυπώνονταν προτάσεις προς την Επιτροπή Τροφίμων ώστε να προβεί σε αύξηση της μερίδας των 100 δραμιών ψωμιού, καθώς κάποιιοι δεν τη θεωρούσαν επαρκή ποσότητα.⁶

Κατά συνέπεια, οι επισκέψεις του γενικού γραμματέα του υπουργείου Επισιτισμού Κυριάκου Βαρβαρέσου στη Λάρισα ήταν ιδιαίτερα συχνές, ενώ τοπικοί φορείς, υπό την πίεση της κατάστασης που διαμορφωνόταν εξαιτίας του λιμού, αναζητούσαν, σε συνεργασία με το υπουργείο και τον γενικό δικαστικό επόπτη Επισιτισμού Θεσσαλίας Γουλιέλμο Τόμαν, λύσεις. Σε συνάντησή τους με τον Βαρβαρέσο, στα μέσα του καλοκαιριού, οι πρόεδροι των εργατικών σωματείων εξέφρασαν την επιθυμία του πληθυσμού να χορηγηθεί σε κάθε οικογένεια ποσότητα σιταριού για χρονικό διάστημα τουλάχιστον έξι μηνών. Ο γενικός γραμματέας, επικαλούμενος τον κίνδυνο αισχροκέρδειας, καθώς κάποιιοι πολίτες πιθανώς να επιχειρούσαν να πωλήσουν μέρος του χορηγηθέντος σίτου σε υψηλή τιμή («στη μαύρη αγορά»), απέρριψε την πρόταση. Μάλιστα, πρότεινε να εισηγηθεί στην κυβέρνηση να δικαιούται κάθε οικογενειάρχης, τμηματικά για ένα εξάμηνο, ποσότητα σιταριού μετά την αποθήκευση του περισσεύματος, καταβάλλοντας το αντίτιμο. Παράλληλα, πρότεινε να δοθούν σε κάθε οικογένεια 100 δράμια σιταριού κατ' άτομο, αλλά μόνο για διάστημα 15 ημερών.⁷

Είναι φανερό ότι το αρμόδιο υπουργείο Επισιτισμού λάμβανε μέτρα –η αποδοτικότητα των οποίων, ωστόσο, ελέγχεται–, ώστε με ορθολογική διαχείριση των ποσοτήτων δημητριακών να μετριαστούν οι ελλείψεις και να αντιμετωπιστεί ο λιμός.

Για τη διατροφή των μη παραγωγών κοινοτήτων της *Θεσσαλίας*, στις οποίες δεν αποστέλλονταν άλευρα, το υπουργείο Επισιτισμού προέκρινε τη διάθεση από το πλεόνασμα σίτου, σμιγού και κριθαριού ποσότητας ίσης προς 100 δράμια κατ' άτομο για χρονικό διάστημα δύο μηνών. Το υπουργείο επέβαλε για τη διατροφή των κατοίκων των περιοχών αυτών την προμήθεια αναγκαίων ποσοτήτων των παραπάνω ειδών από κοντινές παραγωγές περιφέρειες.⁸ Ο γενικός γραμματέας του υπουργείου, με εντολή του της 20ής Ιουλίου 1917, καθόρισε την ποσότητα σίτου, αραβοσίτου ή βρίζας που θα προμηθεύονταν από την παραγωγή της χρονιάς οι ιδιοκτήτες γης (μικροί ή μεγάλοι), όσοι ενοικίαζαν τους αγρούς τους με αντίσπορο, οι κολίγοι, καθώς και οι ιδιοκτήτες αλωνιστικής μηχανής. Επίσης, μερίδιο από την παραγωγή παραχωρούνταν με την ίδια εντολή σε ιερείς, γελαδάρηδες, αγροφύλακες, χαλκιάδες και γιατρούς των χωριών, που είχαν συμφωνήσει να πληρώνονται με

αυτόν τον τρόπο και λογοδοτούσαν στην Επιτροπή Τροφίμων.

Στο πλαίσιο του ασφυκτικού ελέγχου της ποσότητας των χορηγούμενων τροφίμων από τις κατά τόπους επιτροπές, οι οποίες έδιναν αναφορά στην Κεντρική Επιτροπή Τροφίμων, όσοι κρατούσαν ποσότητα σιταριού ή αραβοσίτου για όλη τη χρονιά δεν μπορούσαν να πωλήσουν τα περισσεύματα, παρά μόνο στο Δημόσιο, ενώ έπρεπε να φροντίσουν να μην την καταναλώσουν ολόκληρη πριν από τη νέα παραγωγή, καθώς ούτε το Δημόσιο ούτε το χωριό θα τους παραχωρούσε επιπλέον άρτο για τη διατροφή των ιδίων και των οικογενειών τους.

Η παραπάνω διαταγή αποσκοπούσε στο να προληφθούν τυχόν καταχρήσεις σε σχέση με την προβλεπόμενη ποσότητα κατανάλωσης από το υπουργείο Επισιτισμού. Για τον σκοπό αυτόν, οι τοπικές επιτροπές τροφίμων καθίσταντο υπεύθυνες για τον έλεγχο της κατανάλωσης τροφίμων ανά μήνα, με την υποχρέωση να καταγγέλλουν τις περιπτώσεις κατάχρησης στην Κεντρική Επιτροπή για να λάβει τα κατάλληλα μέτρα.⁹

Συχνά γινόταν μεταφορά τροφίμων, που τελούσαν σε έλλειψη, από τη μια θεσσαλική πόλη στην άλλη, ενώ άλλοτε δεν έλειπαν τα παράπονα για άνιση κατανομή των προμηθειών στις διάφορες περιοχές της Θεσσαλίας. Για παράδειγμα, στα μέσα Ιουλίου, το επισιτιστικό πρόβλημα στην πόλη της Λάρισας έγινε προσπάθεια να αντιμετωπιστεί με τη μεταφορά ικανών ποσοτήτων ζάχαρης και ρυζιού (περίπου 770 σάκοι ζάχαρης και 74 ρυζιού, αντίστοιχα) από τον Βόλο στη Λάρισα.¹⁰

Αντίθετα, τον Οκτώβριο του 1917, όταν τα πράγματα ήταν περισσότερο ελεγχόμενα λόγω της συγκομιδής της σοδειάς του θεσσαλικού κάμπου και της ομαλοποίησης της πολιτικής κατάστασης με την επικράτηση του Βενιζέλου και την επανένωση της χώρας, ο συντάκτης της Θεσσαλίας στον Βόλο εξέφρασε εμμέσως την πικρία του για τη διανομή ρυζιού, που είχε γίνει από καιρό στην Καρδίτσα και τη διανομή μακαρονιών, η οποία ήταν προγραμματισμένη για τη Λάρισα. Τη διανομή ρυζιού στην Καρδίτσα ο αρθρογράφος την έκρινε δικαιολογημένη, καθώς ήταν ο τόπος παραγωγής του, ωστόσο ευχόταν να λάβει χώρα και σε άλλες θεσσαλικές πόλεις και κοινότητες. Όμως, αναφορικά με τη διανομή μακαρονιών στη Λάρισα, θεωρούσε εύλογη την αξίωση και της περιφέρειας του Βόλου να έχει και αυτή όχι μακαρόνια, αλλά ψωμί, τουλάχιστον σε επάρκεια.¹¹

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τον βασιλιά Κωνσταντίνο σε ταχυδρομική κάρτα. (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»)

Ένα από τα μέτρα που ελήφθησαν για την προστασία του πληθυσμού ήταν η απαγόρευση εξαγωγών από τον Νομό Λάρισας προς άλλες περιοχές, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις απαγορεύονταν η εισαγωγή και η εξαγωγή σίτου από τόπο σε τόπο εντός του νομού.¹² Έτσι, στις 8 Αυγούστου, το υπουργείο Στρατιωτικών απαγόρευσε με απόλυτο τρόπο τις εξαγωγές από τον Νομό Λάρισας κάθε είδους τροφίμων, μεταγωγικών ζώων, σφαγίων και μεταγωγικών οχημάτων.¹³

Επίσης, στο φύλλο της *Θεσσαλίας* της 16ης Οκτωβρίου 1917 διαβάζουμε ότι απαγορεύτηκε, με προκήρυξη του Γ΄ Σώματος Στρατού, η εξαγωγή κάθε είδους τροφίμου –συμπεριλαμβανομένου του ελαίου– από την πόλη της Λάρισας, ακόμη κι αν προορισμός του ήταν η Θεσσαλονίκη, έδρα του κύριου όγκου των συμμαχικών στρατευμάτων. Στην απαγόρευση αναφερόταν ότι όσοι συλλαμβάνονταν θα παραπέμπονταν στο Στρατοδικείο, απειλούμενοι με φυλάκιση έως πέντε ετών, ενώ τα είδη θα κατάσχονταν και θα εκποιούνταν στο μισό της αξίας τους. Επίσης, αυτοί που θα κατέδιδαν στις Αρχές τα τρόφιμα θα ελάμβαναν το ένα τέταρτο της αξίας των κατασχεθέντων.¹⁴

Αρκετά συχνές πρέπει να ήταν και οι επιτάξεις τροφίμων από τις αποθήκες για να αντιμετωπιστεί ο λιμός. Ο συντάκτης της εφημερίδας εξέφρασε την έκπληξή του για το γεγονός ότι οι Αρχές της Λάρισας δεν προέβησαν στην επίταξη τυριού, παρά το ότι είχε διαπιστωθεί μεγάλη έλλειψη στην αγορά, ενώ ήταν γνωστή η ύπαρξη μεγάλων ποσοτήτων τυριού στις αποθήκες. Αυτό είχε επιβεβαιωθεί, καθώς πριν από μερικές ημέρες η Αστυνομία είχε σφραγίσει μια αποθήκη, η οποία περιείχε περίπου 10.000 οκάδες τυριού.¹⁵

Οι διατιμήσεις των προϊόντων στην αγορά της Λάρισας επιβάλλονταν τόσο από την έλλειψη διαθέσιμων αγαθών, κάτι που ανέβαζε τις τιμές σε δυσθεώρητα ύψη, όσο και από την ανάγκη να παραμείνουν τα προϊόντα προς πώληση στην τοπική αγορά, εφόσον θα εξασφαλιζόταν στους εμπόρους ικανοποιητικό κέρδος με ανατιμήσεις. Στην περίπτωση αυτή θα αποτρεπόταν η πώληση μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων που βρισκόνταν σε αφθονία στην τοπική αγορά –συνήθως κρεάτων– σε μεγαλεμπόρους για να τα διαθέσουν στις αγορές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

— Η επίταξις τυροῦ
 ΛΑΡΙΣΑ, 21. (Τοῦ συντάκτου μας). —
 Ἀπορροῦμεν πῶς αἱ ἀρχαί μας δὲν προβαί-
 νουν εἰς τὴν ἐπίταξιν τυροῦ ἐν τῇ πόλει
 μας ἐνῶ ὑπάρχει μαζὶ στη ἔλλειψις εἰς τὴν
 ἀγορὰν διὰ τὴν διατροφὴν τῶν κατοίκων.
 Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὑπάρχουν πλείστα
 ποσότητες τυροῦ εἰς ἀποθήκας ἐντὸς τῆς
 πόλεως, μία μάλιστα ἐκ τούτων ἐσφραγίσθη
 πρὸ ἡμερῶν ὑπὸ τῆς ἀστυνομίας, περιέ-
 χουσα δέκα περίπου χιλιάδας οκάδας.
 Ὁ γενικὸς ἐπόπις καὶ δ κ. στρατηγὸς
 ἄς ἐπιληφθῶν τῆς ἐπίταξεως διότι εἶναι
 λυπηρὸν νὰ στερεῖται ἡ πόλις τοῦ εἴδους
 τούτου τῆς πρώτης ἀνάγκης ἐνῶ τόσαι χι-
 λιᾶδες οκάδων ὑπάρχουν.

Το μέτρο αυτό αποσκοπούσε και στο να παταχθούν φαινόμενα αισχροκέρδειας, κυρίως η πώληση προϊόντων στη «μαύρη» αγορά. Έτσι, στις αρχές Ιουλίου του 1917, η επιτροπή τροφίμων της πόλης, που απαρτιζόταν από τον νομάρχη (ως πρόεδρο), τον διευθυντή της αστυνομίας, τον πρόεδρο του Εμπορικού Συλλόγου, τον πρόεδρο του Κτηματικού Συλλόγου και τον επικεφαλής των συντεχνιών και σωματείων, επέβαλε διατίμηση του άρτου και του αλευριού.¹⁶

ΕΣΟΔΑ		ΕΞΟΔΑ	
Εσοδα επί μισού Ιανουαρίου 1917	25.00	150.00	
Εσοδα επί μισού Φεβρουαρίου	20.00		
Μιστά 5 διαμνημόνων	1.30		
Εσοδα επί μισού Μαρτίου	20.00		
<hr/>			
Εισπράξεις επί μισού Ιουλίου 1917	10.00		
Αγορίων 50 επί επί γάμων	10.20		
Μαίνα 4 διαμνημόνων	3.50		
Εσοδα μισού Μαΐου	25.00		
Εσοδα επί αντιστάσεων	6.25		
23 μιστά δόσημα οσσελίνας	2.50		
Εσοδα επί μισού Ιουνίου 1917	20.00		
Εσοδα 29 Ιουλίου επί οσσελίνας	21.00		
Εσοδα επί μισού Ιουλίου 1917	25.00		
Αγορίων 77 επί επί γάμων	2.00		
Εσοδα επί μισού Απριλίου 1917	20.00		
Ύλησι 4 επί επί γάμων Τριμήμι	4.50		
15 δόσημα οσσελίνας	4.00		
Εσοδα επί μισού Σεπτεμβρίου 1917	20.00		
Εσοδα επί μισού Οκτωβρίου 1917	25.00		
Ύλησι 7 1917 επί οσσελίνας	2.00		
Εσοδα επί μισού Νοεμβρίου	20.00		
		Σύνολο 428.55	

ΕΣΟΔΑ		ΕΞΟΔΑ	
Εσοδα επί μισού Ιανουαρίου 1916	70.75		
Εσοδα επί μισού Φεβρουαρίου 1916	85.25		
Εσοδα επί μισού Μαρτίου 1916	220.35		
Εσοδα επί μισού Απριλίου 1916	348.65		
Εσοδα επί μισού Μαΐου 1916	274.50		
Εσοδα επί μισού Ιουνίου 1916	300.55		
Εσοδα επί μισού Ιουλίου 1916	354.15		
Εσοδα επί μισού Αυγούστου 1916	322.55		
Εσοδα επί μισού Σεπτεμβρίου 1916	379.45		
Εσοδα επί μισού Οκτωβρίου 1916	433.45		
Εσοδα επί μισού Νοεμβρίου 1916	374.10		
Εσοδα επί μισού Δεκεμβρίου 1916	442.20		
Εσοδα επί μισού Ιανουαρίου 1917	391.90		
Εσοδα επί μισού Φεβρουαρίου 1917	332.65		
Εσοδα επί μισού Μαρτίου 1917	451.80		
Εσοδα επί μισού Απριλίου 1917	336.50		
		Σύνολο 428.55	

Χαρακτηριστικό δείγμα βιβλίου εσόδων - εξόδων εμπορικού καταστήματος στην Καρδίτσα, στα τέλη του 19ου αιώνα. (Συλλογή Δημήτρη Καλλιαντζή, χρησιδαιάνειο Μουσείου Πόλης Καρδίτσας)

Τα μέτρα που αφορούσαν στους παραβάτες των διατιμήσεων ήταν αυστηρά, καθώς σε κάποιες περιπτώσεις οι τελευταίοι απειλούνταν όχι μόνο με επιβολή προστίμων, αλλά και με κλείσιμο των καταστημάτων τους, ανάλογα με τη βαρύτητα των παραπτώματων.¹⁷

Στις 12 Ιουλίου ξεκίνησε η νέα αστυνομική διατίμηση των τροφίμων. Με την ευκαιρία, ο συντάκτης της Θεσσαλίας επεσήμανε προς την Επιτροπή Τροφίμων ότι θα έπρεπε να διατιμήσει τα διάφορα είδη και στους τόπους παραγωγής τους, ώστε να αποκομίσουν ικανοποιητικό κέρδος όχι μόνο οι παραγωγοί, αλλά και οι μεταπωλητές.¹⁸

Στο πλαίσιο του προσπορισμού ικανοποιητικού κέρδους, ανάλογου με αυτό που απεκόμιζαν οι συνάδελφοί τους στον Βόλο και σε άλλες γειτονικές πόλεις, οι κρεοπώλες της Λάρισας ζητούσαν από την Επιτροπή Τροφίμων αύξηση της τιμής του κρέατος ανάλογη με τις διατιμήσεις στην αγορά του Βόλου και άλλων γειτονικών περιοχών, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος εξαγωγής των σφαγίων.¹⁹ Το αίτημα των κρεοπωλών της Λάρισας συναρτάτο με την παρουσία στη Θεσσαλία Ελλήνων, Ιταλών και Ισραηλιτών εμπόρων σφαγίων, οι οποίοι αγόραζαν αντί μεγάλου τιμήματος όλα τα σφάγια της Θεσσαλίας και τα προωδούσαν καθημερινά στις αγορές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.²⁰ Έτσι, στην ανταπόκριση της εφημερίδας της 5ης Αυγούστου από τη Λάρισα παρατίθεται η πληροφορία ότι

Φορτίο άρτου στην Κέρκυρα, προερχόμενο από τις υπηρεσίες ανεφοδιασμού των συμμαχικών δυνάμεων

κάποιος έμπορος, ονόματι Λάμπρου, προέβη σε αδρόες αγορές σφαγίων, μικρών και μεγάλων, προτιθέμενος να τα εξαγάγει στη Θεσσαλονίκη μέσω διαφόρων οδών, μέσω Τσαριτσάνης.²¹

Αντίθετα, ο συντάκτης της εφημερίδας θεωρούσε επιβεβλημένη τη διατίμηση προς τα κάτω των ψαριών της λίμνης Κάρλας, καθώς, με την υψηλή τιμή πώλησης ανά οκά και την πληθώρα καρλιώτικων ψαριών της χρονιάς, οι ενοικιαστές αλιείς κέρδιζαν ήδη, πριν από την τελευταία ανατίμηση, σε μία εβδομάδα περισσότερα από το ετήσιο μίσθωμα που κατέβαλλαν. Συνεπώς –επεσήμανε ο αρθρογράφος–, οι αλιείς δεν θα έπρεπε να αποκομίζουν από την ετήσια ενοικίαση αλιείας της Κάρλας εκατομμύρια σε βάρος του φτωχού κόσμου.²²

Προφανώς δεν έλειψαν και τα παιχνίδια των κερδοσκόπων με τις διατιμήσεις αγαθών, όπως άλλωστε συμβαίνει σχεδόν πάντα σε καταστάσεις λιμού. Τέτοιου είδους φαινόμενα αισχροκέρδειας σε υψηλό τοπικό πολιτικό επίπεδο κατήγγειλε επιστολή αναγνώστη της *Θεσσαλίας*, φίλα προσκείμενου στη βενιζελική παράταξη (όπως, άλλωστε, και η ίδια η εφημερίδα). Συγκεκριμένα, ο αναγνώστης, που υπέγραφε ως «παδών πολίτης», εκτόξευε κατηγορίες και ζητούσε την παρέμβαση της Εισαγγελίας Λάρισας εναντίον κάποιου Νικολαΐδη, τον οποίο χαρακτήριζε «εκβιαστή διά της μεθόδου των διατιμήσεων του άρτου και των αλεύρων, τη συνεργασία και ανοχή του ραμολί νομάρχου Κρίτσα». Αυτόν τον Νικολαΐδη, που μάλλον ανήκε στον «τρομοκρατικό διάσο των επιστράτων», όπως ανέφερε παραπάνω στο ίδιο

κείμενο της επιστολής, «στόλιζε» και με άλλους «τιμητικούς» χαρακτηρισμούς, όπως «κατάπτυστο φυγά του Σαρανταπόρου», «λιποτάκτη των πολέμων 1912-1913 και περίφημο δημεγέρτη», αυτόν που, σύμφωνα με τον «παδόντα», όρκιζε τα πλήθη να πεθάνουν υπέρ του έκπτωτου βασιλιά.²³

Το παραπάνω δεν ήταν το μοναδικό φαινόμενο διαφθοράς και αισχροκέρδειας που είχε καταγραφεί στις στήλες της Θεσσαλίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Οι καταχρήσεις και το λαθρεμπόριο οργιάζαν, όπως τεκμηριώνεται από σχετικές αναφορές της εφημερίδας. Έτσι, πληροφορούμαστε ότι η πολιτοφυλακή είχε ανακαλύψει σωρεία ειδών του Δημοσίου, τα οποία κάποιιοι είχαν κρύψει, ενώ είχαν συλληφθεί πολλοί δράστες.²⁴

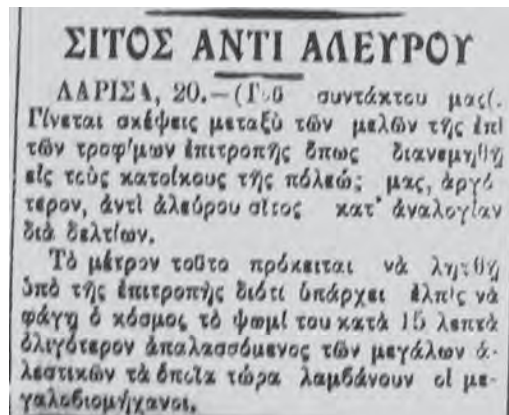
Επίσης, για κατάχρηση ποσότητας ζάχαρης κατήγγειλε στην Εισαγγελία Λάρισας δύο υπαλλήλους της Επιτροπής Τροφίμων ο παντοπώλης Αθανάσιος Μέμτσας. Συγκεκριμένα, παρουσιάστηκε στη νομαρχία και κατήγγειλε ότι δύο υπάλληλοι, ονόματι Χατζηγιάννης και Κουτσικάκης, του είχαν αφαιρέσει παράνομα, με σημείωση στην οποία είχαν βάλει και τη σφραγίδα της επιτροπής, ποσότητα 40 οκάδων ζάχαρης, την οποία προμήθευσαν σε κάποιον καφεπώλη της περιοχής του Φρουρίου, ιδιοκτήτη του καφενείου «Καλλιδέα», αντί 7 δραχμών/οκά. Για την υπόθεση αυτή διεξάγονταν ανακρίσεις.²⁵

Προφανώς, στην εξάλειψη τέτοιων φαινομένων διαφθοράς αποσκοπούσε η επιχειρούμενη εκκαθάριση της Επιτροπής Τροφίμων από επίορκους υπαλλήλους, οι οποίοι εμπλέκονταν σε «όργια του παρελθόντος» σε βάρος του φτωχού λαού.²⁶ Λαθρεμπόριο –κυρίως δημητριακών– φαίνεται ότι γινόταν σε όλη την έκταση της Θεσσαλίας, εάν κρίνουμε από τις αναφορές της εφημερίδας,²⁷ ενώ η γενικότερη κατάσταση εξαθλίωσης λόγω του λιμού είχε ευνοήσει τη συγκρότηση συμμοριών με σκοπό τη ληστεία.²⁸

Είναι φανερό ότι οι παραπάνω συνθήκες, παρά τα μέτρα που λαμβάνονταν από τις Αρχές και τις δημόσιες υπηρεσίες, οδηγούσαν σε ελλείψεις διαφόρων αγαθών –και όχι μόνο τροφίμων– από την αγορά της πόλης. Είχε παρατηρηθεί, λοιπόν, μεγάλη έλλειψη κινίνης στην πόλη και στις γύρω περιοχές, η χρήση της οποίας την περίοδο εκείνη κρινόταν απαραίτητη εξαιτίας της έξαρσης του ελώδους πυρετού.²⁹

Επίσης, στην αγορά της Λάρισας δεν κυκλοφορούσε ούτε κουτί με σπίρτα, σύμφωνα με το σχόλιο του αρθρογράφου της εφημερίδας *Η Θεσσαλία*, καθώς στο μονοπώλιο υπήρχε παντελής έλλειψη, με αποτέλεσμα ο συντάκτης της να απευθύνει έκκληση να σταλούν ποσότητες σπίρτων από την Αθήνα.³⁰

Επίσης, για ολόκληρους μήνες δεν ήταν διαθέσιμη στην αγορά της Λάρισας ούτε μία οκά κάρβουνων, με αποτέλεσμα ο κόσμος να βρίσκε-

ται σε απόγνωση. Οι ανδρακέμποροι της αγοράς – ανέφερε η *Θεσσαλία* –, αν και υποσχέθηκαν να μεταφέρουν κάρβουνα από την Καλαμπάκα, εξακολουδούσαν να διατηρούν κλειστά τα καταστήματά τους, καθώς ζητούσαν αύξηση των τιμών, προκειμένου να προβούν σε παραγγελίες από μεγάλες αγορές.

Για τον εφοδιασμό της αγοράς με κάρβουνα, ο αρθρογράφος πρότεινε η Επιτροπή Τροφίμων να έρθει σε συνεννόηση με την αστυνομία, ώστε να προχωρήσει σε κατάσχεση των ποσοτήτων που βρίσκονταν – σύμφωνα με ασφαλείς πληροφορίες – σε διάφορες γειτονικές αποθήκες και να τις διαδέσει προς πώληση. Για να ενισχύσει τον ισχυρισμό του, υποστήριζε ότι την προηγούμενη ημέρα Βλάχοι είχαν φέρει στην πόλη 13 φορτία, τα οποία όμως κρατήθηκαν από την αστυνομία και πωλήθηκαν επιτόπου.³¹

Βέβαια, δύο μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του 1917, για την προμήθεια ξυλανθράκων, ο ανώτερος επόπτης τροφίμων Τόμαν σε συνάντησή του με εκπροσώπους εργατικών σωματείων υποσχόταν ότι θα χορηγούσε στους υλοτόμους της Ελασσόνας για κάθε φορτηγό ζώο δύο οκάδες πιτύρων, αντί για κριθάρι. Τα ζώα θα μετέφεραν μέχρι τον Τύρναβο τα κάρβουνα, από όπου με κάρα θα εισάγονταν στη Λάρισα.³²

Η γενικότερη έλλειψη τροφίμων την περίοδο αυτή είχε επιπτώσεις και στην επιβίωση των ζώων, τα οποία απειλούνταν με βέβαιο θάνατο από ασιτία, εάν δεν διειδίκετο πραγματικό άχυρο από άλλη περιφέρεια. Οι ποσότητες κριδαριού που είχαν απομείνει από τη θεσσαλική παραγωγή της χρονιάς, σύμφωνα με επιστολή του αρχηγού της επιμελητείας, αντισυνταγματάρχη Νικολάου Ευαγγελάκη στην εφημερίδα *Η Θεσσαλία*, δεν ήταν δυνατόν να δρέψουν όλα τα κτήνη της Θεσσαλίας ούτε για έναν μήνα, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της σοδειάς είχε καταναλωθεί τον Μάιο και τον Ιούνιο για τη διατροφή των κατοίκων. Επίσης, στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας εκφραζόταν η ανάγκη να γίνει τακτικότερη η αποστολή βαγονιών σίτου, ώστε να δοθεί ξανά το πίτυρο στα ζώα, από τα οποία είχε αφαιρεθεί για να συμπληρώσει την τροφή των κατοίκων.³³

Πράγματι, οι Λαρισαίοι στη διάρκεια των προηγούμενων μηνών, αλλά και κατά το θέρους του 1917, βίωσαν μια ιδιαίτερα δύσκολη κατάσταση λόγω του λιμού, η οποία όμως αμβλύθηκε ελαφρώς με τη συγκομιδή της χρονιάς, σημαντικό τμήμα της οποίας μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη για τις ανάγκες των συμμαχικών στρατευμάτων, ενώ μεγάλη ποσότητα διατέθηκε και για τη διατροφή των κατοίκων της πρωτεύουσας. Το γεγονός αυτό τεκμηριώνεται από τη σταδιακή αύξηση της ποσότητας τροφίμων που διανεμόταν στους κατοίκους με δελτία, μετά τη συγκομιδή και την άρση του συμμαχικού αποκλεισμού (επίσημα, στις 03/16 Ιουνίου 1917). Ωστόσο, παρά τα μέτρα που ελήφθησαν από τους αρμόδιους φορείς, τα οποία προσιδιάζουν σε ανάλογες περιόδους της ελληνικής Ιστορίας,³⁴ η εξάλειψη του επισιτιστικού προβλήματος στην περιοχή της Λάρισας και η επάνοδος των κατοίκων της στην κανονικότητα θα καθυστερούσαν αρκετούς μήνες ακόμα.

1. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούν οι «πρακτικές απελπισίας» που φαίνεται ότι υιοθετήθηκαν κυρίως από την κυβέρνηση των Αθηνών, πριν επανακάμψει ο Βενιζέλος στην πρωτεύουσα, για να αντιμετωπιστεί η έλλειψη των σιτηρών, την οποία κατέγραψε ο αθηναϊκός τύπος (πρβλ. εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 17/04/1917 και 23/04/1917).
2. Γ. Β. Λεονταρίτη, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2000, σ. 163-179.
3. *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Ιω. Μεταξά, «Υπό το τραγικόν φάσμα της πείνης ο Ελ. Βενιζέλος εξεβίαζε την πατρίδα του» (άρθρο 53, 18 Δεκεμβρίου 1934), Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος, 2007³, σ. 404.
4. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 21/06/1917.
5. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 21/06/1917.
6. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 12/06/1917.
7. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 21/07/2017.
8. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 15/07/1917.
9. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 01/08/1917, 02/08/1917, 03/08/1917.
10. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 19/07/1917.
11. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 19/10/1917.
12. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 16/06/1917.
13. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 09/08/1917.
14. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 16/10/1917.
15. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 22/10/1917.
16. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 05/07/1917.
17. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 10/06/1917.
18. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 14/07/1917.
19. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 17/07/1917.
20. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 19/07/1917.
21. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 06/08/1917.
22. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 23/10/1917.
23. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 30/07/1917.
24. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 05/0/1917.
25. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 29/01/1917.
26. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 16/06/1917.
27. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα φύλλα της εφ. *Η Θεσσαλία* των 28/06/1917 και 19/07/1917.
28. Πρβλ. εφ. *Η Θεσσαλία*, 20/07/1917, 21/07/1917, 03/08/1917.
29. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 05/08/1917.
30. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 17/07/1917.
31. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 17/08/1917.
32. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 18/10/1917.
33. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 18/10/1917.
34. Πρβλ. Κ. Παπαδοπούλου, «Η επισιτιστική πολιτική και ο επισιτισμός της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο της κατοχής», ΙΜΧΑ (έκδ.), *Μακεδονία - Αντίσταση - Απελευθέρωση* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 09-11 Δεκεμβρίου 1994), Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 157-168. Επίσης, Ε. Ι. Τσουδερού, *Ο επισιτισμός 1941 -1944*, Αθήνα, Α. Παπαζήσης, 1946.

Πανοραμική άποψη του λιμανιού και της πόλης του Βόλου στις αρχές του 20ού αιώνα

Τα προβλήματα επισιτισμού στην πόλη του Βόλου το 1917

ΤΟ ΟΞΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑ του επισιτισμού, συνεπεία του ασφυκτικού αποκλεισμού των ελληνικών παραλίων που είχαν επιβάλει οι Αγγλογάλλοι στη χώρα για να αναγκάσουν τον Κωνσταντίνο σε παραίτηση, ταλάνισε τους Βολιώτες καθ' όλη τη διάρκεια του 1917 και μετέτρεψε την καθημερινότητά τους σε έναν διαρκή αγώνα εύρεσης τροφής.

Δεν υπήρξε φύλλο τοπικής εφημερίδας του 1917 που να μην είχε καθημερινά πρώτο δέμα το πρόβλημα του επισιτισμού, το οποίο άγγιζε όλες τις κοινωνικές τάξεις, ιδιαίτερα όμως τα λαϊκά στρώματα, που βρίσκονταν στο έλεος της λιμοκτονίας.

Βασικές αιτίες

Ήδη, από τα τέλη του 1916, ο Εθνικός Διχασμός ήταν σε έξαρση. Η χώρα, μέσα σε ένα κλίμα οξυμένο από πάθη, αντιπαλότητες και ξένες επεμβάσεις, ήταν διαιρεμένη σε δύο στρατόπεδα: σε αυτό της Αθήνας, με τον Κωνσταντίνο και τις φιλοβασιλικές κυβερνήσεις Λάμπρου, Ζαΐμη, και της Θεσσαλονίκης, με επαναστατική κυβέρνηση και πρωθυπουργό τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ο Βόλος βρισκόταν υπό τον έλεγχο της βασιλικής κυβέρνησης. Το δε λιμάνι του, λόγω του αποκλεισμού, είχε νεκρώσει, με αποτέλεσμα να μη γίνονται εισαγωγές σιτηρών, απολύτως απαραίτητες για τη διατροφική επάρκεια του πληθυσμού.

Στο μεταξύ, οι μεγαλοπαραγωγοί του θεσσαλικού κάμπου, φοβούμενοι τις επερχόμενες εξελίξεις, απέκρυπταν ποσότητες σιταριού για να τις διαδέσουν λαδραία στη «μαύρη» αγορά κυρίως των Αθηνών, αποκομίζοντας τεράστια κέρδη. Το ίδιο έπρατταν και διάφοροι μεγαλέμποροι, μεταπράτες, καιροσκοποί κ.ά., οι οποίοι με παράνομες αγορές και αποθηκεύσεις, αλλά και με λαδραίες μετακινήσεις τροφίμων δημιουργούσαν περισσότερες ελλείψεις. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την παντελή έλλειψη εισαγωγών σίτου, δημιουργούσε μεγάλη σιτοδεία, με αποτέλεσμα να οργιάζει η αισχροκέρδεια και ο λαός να υφίσταται ανυπολόγιστες στερήσεις. Ιδιαίτερα στον Βόλο η διατροφική κρίση ήταν σφοδρότερη σε σύγκριση με τις άλλες θεσσαλικές πόλεις, όπως, π.χ., η Καρδίτσα, η Λάρισα, τα Φάρσαλα, οι οποίες, ευρισκόμενες σε κατεξοχήν αγροτικές περιοχές, στους σιτοβολώνες του θεσσαλικού κάμπου, επέδειξαν μεγαλύτερες αντοχές.

Επιπλέον, ο Βόλος αντιμετώπιζε ένα ακόμα πρόβλημα, το Προσφυγικό. Με την κατάληψη της ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους το 1916, πλήθος προσφύγων είχε κατακλύσει την πόλη, γεγονός που επιδεινώνει το πρόβλημα επισιτισμού.

Έτσι, η κατάσταση στον Βόλο υπήρξε απελπιστική σε όλη τη διάρκεια του 1917. Η πόλη βρισκόταν συνεχώς σε κατάσταση πραγματικού λιμού. Η σιτοδεία, η έλλειψη σχεδόν όλων των ειδών διατροφής και κυρίως του ψωμιού, που τότε ήταν η βάση της διατροφής των ανθρώπων, δημιουργούσαν αξεπέραστα προβλήματα.

Προσπάθειες αντιμετώπισης και επακόλουθα

Για να αντιμετωπιστούν όλα αυτά τα ζητήματα, συγκροτήθηκε από τους κυβερνώντες μια Επιτροπή Τροφίμων με πρόεδρο τον Μαρινάκη,¹ υποδιοικητή Καβάλας, η οποία ανέλαβε τη διαδικασία επισιτισμού. Σύμφωνα με τις αποφάσεις της και στο πλαίσιο του ελέγχου της ποσότητας των χορηγούμενων τροφίμων, κάθε άτομο εφοδιάστηκε με ένα δελτίο σίτισης, το οποίο έπρεπε να επιδεικνύει στα ορισμένα από την επιτροπή πρατήρια για να μπορεί να προμηθεύεται το μερίδιο τροφής που του αναλογούσε αντί ορισμένου τιμήματος. Τα δελτία ήταν προσωπικά και απαγορευόταν η χρησιμοποίηση εικονικού δελτίου ή δελτίου που ανήκε σε άλλον.

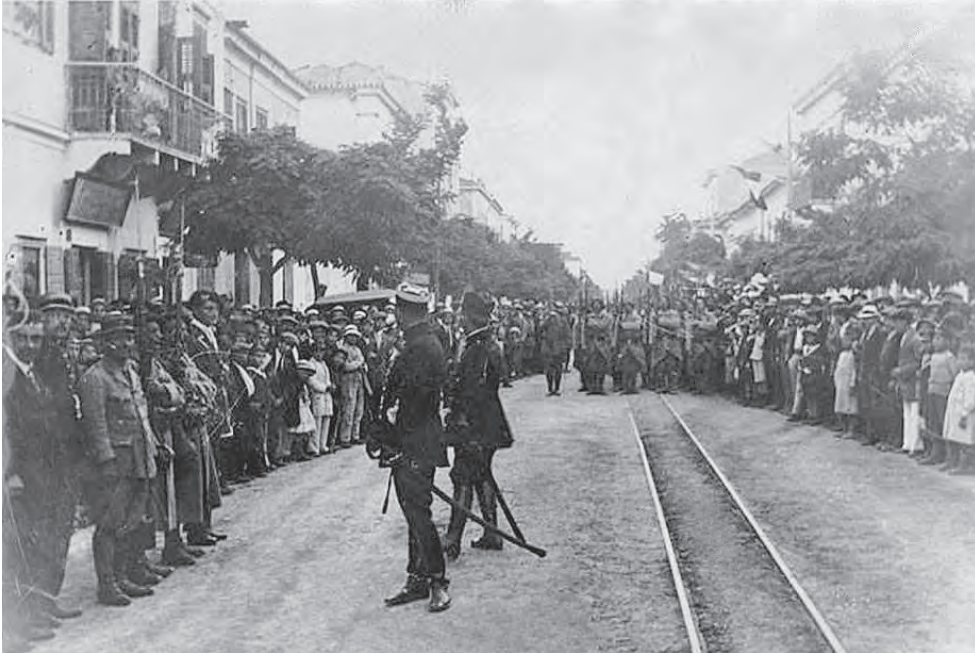
Οι εφημερίδες, οι οποίες κυκλοφορούσαν πλέον δισέλιδες, λόγω έλλειψης χάρτου,² ενημέρωναν τους κατοίκους για τις ποσότητες τροφίμων, οι οποίες όμως ήταν ανεπαρκείς για τη σίτισή τους – και βέβαια, δεν ήταν καθημερινές.

Ειδήσεις, όπως οι ακόλουθες, ήταν συχνές: «*Σήμερα δεν θα γίνει ουδεμία διανομή, ο κομισθείς δε ολίγος αραβόσιτος, αλευροποιούμενος, θα διανεμηθεί αύριον εις τα πρατήρια*»³, «*Σήμερα θα γίνει εις την πόλιν μας διανομή ρεβυνθίων και γυφτοφασούλων ανά 60 δρ. εκάστου είδους κατ' άτομον. Η τιμή κατ' οκάν των μεν ρεβυνθίων ωρίσθει εις 1,40 δρχ., των δε γυφτοφασούλων εις 1,10 δρχ.*»⁴

Έτσι, οι Βολιώτες, πεινασμένοι και εξαντλημένοι, περίμεναν με υπομονή στην ουρά, με το δελτίο στο χέρι, για να πάρουν το προσφερόμενο τρόφιμο της ημέρας, τότε «*60 δρ. κρομμύων*», τότε «*50 δρ. κριθαλεύρου*», τότε «*70 δρ. γεωμήλων*», κ.λπ.

Λόγω της μεγάλης σιτοδείας, υπήρξε ποικιλία ψωμιών, από αλευροποίηση αραβόσιτου, βρώμης, κριθής, βρίζας, οσπρίων (κυρίως φασουλιών), μέχρι από αλευροποίηση αγριάδας.⁵ Αλλά, ακίομη και με τα αλευροποιημένα όσπρια, η τροφοδοσία του λαού γινόταν με το σταγονόμετρο. Οι Βολιώτες ζούσαν το μαρτύριο της σταγόνας για να πάρουν ψιχία τροφής. Ακόμα και το φασουλόψωμο ήταν δυσεύρετο την εποχή εκείνη. Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* της 1ης Μαρτίου γράφει: «*Το ζήτημα της πείνας περιήλθεν εν τη πόλει μας εις πρωτοφανές σημείον. Λόγω ελλείψεως παντός τροφίμου, οι πτωχοί ιδίως κάτοικοι ηναγκάσθησαν να χρησιμοποιήσουν αντί άρτου ρίζας αγριάδας, με τας οποίας προσπαθούν να τραφούν. Το γεγονός αυτό προκαλεί ακουσίως την οδυνηρήν ανάμνησιν της πολιορκίας του Μεσολογγίου*».

Αλλά και το Πάσχα του 1917, στις 9 Απριλίου, οι Βολιώτες το πέρασαν πεινώντας. Μας ενημερώνει ξανά ο συντάκτης του *Ταχυδρόμου*: «*Με την επελθούσαν εξάντλησιν και του εξ οσπρίων αλεύρου, η πείνα των Βολιωτών, και ιδίως των λαϊκών στρωμάτων, έφθασεν εις απελπιστικόν βαθμόν. Χθες δεν παρήχθη εις τα αρτοποιεία ούτε μικρά έστω ποσότης από φασουλόψωμο*».⁶

Η είσοδος του γαλλικού στρατού στην πόλη του Βόλου. [Χ. Χαρίτος, Η Γαλλική Κατοχή της Θεσσαλίας (1917) με τη ματιά των ξένων, Βόλος 2018]

Το γεγονός αυτό οδήγησε πολλές γυναίκες, κυρίως των λαϊκών στρωμάτων, να βγουν στους δρόμους για να διαμαρτυρηθούν: «Πολλαί γυναίκες του πτωχοκόσμου, εκ των συνοικιών Αγίου Κωνσταντίνου και Αναλήψεως, εσχημάτισαν διαδήλωσιν και διά των οδών Φιλελλήνων και Αλεξάνδρας κατήρχοντο όπως διαμαρτυρηθώσιν. Η αστυνομία έσπευσε να διαλύσει την συγκέντρωσιν, βεβαιούντος του κ. αστυνόμου ότι θα γίνει ό,τι είναι δυνατόν διά την τροφοδοσίαν του λαού. Αι περισσότεραι γυναίκες διαλύθησαν, μερικάι όμως ήσαν υπέρ το δέον ζωηραί και ηνάγκασαν αστυνομικά τινα όργανα να φθάσουν μέχρι αυστηρότητος, ήτις καλόν θα ήτο να αποφεύγεται! Εις την διαδήλωσιν συνελήφθησαν τέσσερες, αίτινες κατόπιν ανακρίσεων εκρατήθησαν. Την επαύριον αφέθησαν ελεύθεραι. Υπό της αστυνομίας και της χωροφυλακής ελήφθησαν αυστηρά μέτρα ώστε να προληφθεί πάσα περαιτέρω αταξία».⁷

Ο Μάιος χαρακτηρίστηκε από τη διακοπή έκδοσης των εφημερίδων, λόγω απεργίας των τυπογράφων. Από τις 13 Απριλίου ως τα τέλη Μαΐου βρέθηκε μόνο ένα φύλλο του Ταχυδρόμου. Στις 2 Μαΐου επανεκδόθηκε η Θεσσαλία, η οποία στις 9 του μήνα μάς ενημερώνει: «Ο θερρισμός άρχισε, όμως η πείνα εξακολουθεί. Αντί για 100 δρ. αλεύρου, που έταξε η Επιτροπή Τροφίμων, χορηγήθηκαν την περασμένη ημέρα ουσιαστικά μόνον 20... Επίσης δεν διανεμήθηκε κριδάρευρο».⁸

Στο μεταξύ, Τσιγγάνοι και πρόσφυγες, κάτοχοι δελτίων σίτισης και δικαιούχοι συσσιτίων, μάζευαν παράνομα στάχνα από τον κάμπο και πωλούσαν το σιτάρι σε αστρονομικές τιμές, σε εύρωστους οικονομικά Βολιώτες.⁹ Η Θεσσαλία καταδικάζει το γεγονός και προτείνει να τους αφαιρεθούν τα δελτία σίτισης και το δικαίω-

μα συσσιτίου, κυρίως όμως καταγγέλλει τη συνενοχή όσων πολιτών όχι μόνο δεν ανέφεραν στις Αρχές παρόμοιες περιπτώσεις, αλλά αντίθετα επωφελήθηκαν της παράνομης αυτής συναλλαγής, διαιωνίζοντας την αισχροκέρδεια.¹⁰

Πολιτικές αλλαγές χωρίς δετικά αποτελέσματα

Στις 31 Μαΐου, και ενώ η πείνα, οι κλοπές, η νοθεία και η αισχροκέρδεια κυριαρχούσαν,¹¹ εισήλθαν στην πόλη τα γαλλικά συμμαχικά στρατεύματα¹², τα οποία έγιναν δεκτά με ενθουσιασμό από τους περισσότερους πολίτες, που πίστευαν ότι θα λήξει η ταλαιπωρία τους. Ο Κωνσταντίνος είχε ήδη υποχρεωθεί σε παραίτηση¹³ και ο Βενιζέλος ανέλαβε τη διακυβέρνηση ολόκληρης της χώρας στις 13 Ιουνίου. Η κατάσταση έδειχνε να ομαλοποιείται. Οι τοπικές Αρχές περιήλθαν στους βενιζελικούς και ορίστηκε διοικητική επιτροπή με προσωρινό δήμαρχο τον Σπύρο Σπυρίδη, ο οποίος αντικατέστησε τον φιλοβασιλικό Πολυχρόνη Σαράτση.¹⁴ Επίσης, μέλη της Επιτροπής Τροφίμων ορίστηκαν πλέον βενιζελικοί, με ελεγκτή και κατόπιν πρόεδρο τον Σωκράτη Πετρόχειλο, διευθυντή της Εμπορικής Σχολής.¹⁵ Τα νέα μέλη της Επιτροπής Τροφίμων ανακάλυψαν πολλές ατασθαλίες των μελών της προηγούμενης επιτροπής, ιδίως του προέδρου Μαρινάκη, ο οποίος είχε φύγει στις 29 Μαΐου πανικόβλητος,¹⁶ μάλλον φοβούμενος τις επερχόμενες εξελίξεις.

Ο Μαρινάκης, εκτός των άλλων, κατηγορήθηκε ότι ελάμβανε αποζημίωση 25 δρχ. για κάθε συνεδρίαση της επιτροπής. Τελικά, στις 2 Ιουνίου συνελήφθη στη Λάρισα, όπου είχε μεταβεί με τη σύζυγό του, «όπως εκείθεν τραπούν την προς την Αθήναν άγουσαν». Σύμφωνα με τη Θεσσαλία, είχε μαζί του χρηματικό ποσό 60.000 δρχ., «εξ ων αι 48.000 ήσαν κρυμμένοι εις την περικνημίδα της κ. Μαρινάκη». Το ποσό αυτό θεωρήθηκε «προϊόν λωποδησιών και λοιπών οργίων, τα οποία είχαν διαπράξει κατά τους μήνας της τυραννικής τρομοκρατίας εις βάρος του λαού».¹⁷

Η επιτροπή, συνεχίζοντας τον έλεγχο, ανεκάλυπτε καθημερινά εκατοντάδες εικονικά δελτία, ένεκα των οποίων, όπως ήταν φυσικό, τα μερίδια των υπόλοιπων Βολιωτών είχαν μειωθεί δραματικά. «Απηχούντες την γνώμην του λαού του Βόλου, του οποίου επιτήδειοι πλαστογράφοι και αναιδείς σφετεριστές δολίως υπεξαίρεσαν τον άρτον του διά να χορταίνουν τας λαϊμάργους κοιλίας των εις βάρος των μεριδιών των συμπολιτών των» γράφει η Θεσσαλία και προτείνει για την κατάπτυστη αυτή πράξη τους να τιμωρηθούν αυστηρά όσοι κατείχαν εικονικά δελτία.¹⁸ Η επιτροπή, λοιπόν, ανακοίνωσε τα εξής: «Αυστηρώς συνεχίζονται αι έρευναι προς ανακάλυψιν εικονικών δελτιών, τα οποία τόσον αφθόνως είχαν διανεμηθεί υπό της παλαιάς επιτροπής του αμαρτωλού παρελθόντος. Μέχρι της χθες κατασχέθηκαν 2.000 εικονικά δελτία, καθότι πλείστοι πολίται είχαν εφοδιασθεί με δύο, έστω ότι δε και με τρία τοιαύτα».¹⁹

Προφανώς, τα επιπλέον δελτία διετίθοντο σε ημετέρους αντί αμοιβής, την οποία εισέπρατταν παράνομα τα επίορκα μέλη της επιτροπής σε συνεργασία με τους επιστράτους, που τρομοκρατούσαν τους πολίτες αποσπώντας τους χρήματα και αναγκάζοντάς τους, διά της βίας, να ορκίζονται στο όνομα του βασιλιά και να αποδοκιμάζουν την πολιτική Βενιζέλου.²⁰

Για να χυθεί φως σε κάθε είδους φαινόμενο διαφθοράς, η επιτροπή, εκτός

Γάλλοι στρατιώτες στον Βόλο προσφέρουν τρόφιμα σε μικρά παιδιά

από τον έλεγχο των δελτίων, δημοσίευσε και την εξής ανακοίνωση: «Παρακαλούνται πάντες οι πολίται, όσοι κατά τας τρομακτικές ημέρας της επιστρατικής τυραννίδας ηναγκάσθησαν βία να προσφέρουν χρήματα υπέρ των εν Λαρίση και Βόλου επιστρατικών αναγκών, να γνωρίσουν ημίν το δοθέν ποσόν».²¹

Για να αποκατασταθεί η τάξη, η επιτροπή αποφάσισε επίσης τη διανομή νέων, απολύτως προσωπικών δελτίων οίτισης, επί τη βάσει υπεύθυνων δηλώσεων, ώστε με ορθολογική και δίκαιη διαχείριση των μικρών ποσοτήτων που υπήρχαν να μετριάσουν οι ελλείψεις και να αντιμετωπιστεί ο λιμός. Όσοι δεν συμμορφώνονταν θα υφίσταντο τις συνέπειες του νόμου. «Πας ανακαλυπτόμενος ότι λαμβάνει άλευρον ή άλλο τρόφιμον χορηγούμενον υπό της επιτροπής, χρησιμοποιών ψευδές δελτίον ή δελτίον ανήκον εις έτερον ή εικονικόν δελτίον, θα καταγγέλλεται υπό της επιτροπής ενώπιον της δικαστικής Αρχής και θα υφίσταται τις διατάξεις του νόμου».²² Επίσης, «εις ουδένα να επιτρέπεται ν' αναχωρήσει εκ Βόλου είτε σιδηροδρομικός είτε διά θαλάσσης, αν δεν εφοδιάζεται με πιστοποιητικόν ότι κατέθεσε το δελτίον αυτού εις τα γραφεία της Επιτροπής Τροφίμων και ότι διεγράφη των τροφοδοτικών καταλόγων».²³

Τις επόμενες ημέρες, σύμφωνα πάντα με την ειδησεογραφία της Θεσσαλίας, γίνονταν αδρόες δηλώσεις προσχώρησης στο βενιζελικό κίνημα από πρόσωπα, φορείς, δήμους, κοινότητες και απλούς πολίτες. Δεν υπήρχε πλέον ο άμεσος φόβος των επιστράτων, διότι, σύμφωνα με τη διαταγή του Γάλλου ταγματάρχη Lavigny, όφειλαν να διαλυθούν και να παραδώσουν τα όπλα.²⁴

Παρέλαση των Γάλλων στον Βόλο την ημέρα της εθνικής εορτής τους, στις 14/07/1917.
(Αρχείο Α. Ζαβαλιάγκου)

Η διαδικασία παράδοσης δεν ήταν εύκολη. Όπως αναφέρει η Θεσσαλία στις 30/07, «ανευρέθησαν πολλά όπλα στην οικία του αρχηγού των επιστράτων στον Άνω Βόλο».

Πάντως, παρά τις εκκαθαρίσεις που πραγματοποίησε η επιτροπή και τη σωστή και ακριβοδίκαιη διαχείριση των προϊόντων που υπήρχαν, το πρόβλημα του επισιτισμού δεν λύθηκε, διότι τα προς διάθεση τρόφιμα ολοένα λιγότευαν. Οι προσπάθειες δεν τελεσφόρησαν. Οι Βολιώτες πεινούσαν, όπως τεκμηριώνεται από τις καθημερινές πρωτοσέλιδες αναφορές των εφημερίδων. Οι ελλείψεις ήταν τεράστιες. Οι παραγωγοί, παρά τις απαγορεύσεις, συνέχιζαν τις αποκορύψεις²⁵ και οι καιροσκόποι οργίαζαν. Η «μαύρη» αγορά είχε αναδειχθεί σε καθοριστικό επιβαρυντικό παράγοντα,²⁶ που ευνοούσε ιδιαίτερα τα ανώτερα οικονομικά στρώματα. Οι εισαγωγές ήταν ανύπαρκτες και από τη συγκομιδή του δεσσαλικού κάμπου²⁷ ένα μέρος, περίπου 15.000.000 οκάδες δημητριακών, προωθούνταν στη Θεσσαλονίκη για τις ανάγκες των συμμαχικών στρατευμάτων, ένα μέρος πήγαινε στην Αθήνα για τη διατροφή των κατοίκων της πρωτεύουσας, ενώ ένα τρίτο μερίδιο έπαιρναν τα γαλλικά στρατεύματα κατοχής, με αποτέλεσμα η σιτοδεία στον Βόλο να είναι σφοδρή.

Ο πληθυσμός βρισκόταν σε πανικό, καθώς ήταν ακατανόητη η έλλειψη σταριού στην ακμή της δεσσαλικής σοδειάς.²⁸ «Από τριών ημερών ουδεμία διανομή αλεύρου εγένετο εις Βόλον... αδύνατον επισιτισθώμεν... Παρακαλώ, αποστείλατε τάχιιστα σίτον» ανέφερε σε ένα από τα αλληπάλληλα τηλεγραφήματά του προς τους αρμόδιους υπουργούς για επισιτιστική βοήθεια ο βενιζελικός βουλευτής Νικόλαος Ζαρλής.

Πολλοί εύποροι Βολιώτες, στην απελπισία τους, μετέβαιναν στον κάμπο, αγόραζαν παράνομα λίγο σιτάρι για τις οικογένειές τους σε υπέρογκες τιμές, αλλά στη συνέχεια συλλαμβάνονταν για λαθρεμπόριο, διότι για να παταχθεί η αισχροκέρδεια απαγορεύονταν αυστηρά κάθε μεταφορά προϊόντων χωρίς άδεια, καθώς και η απευθείας συναλλαγή με τους παραγωγούς.²⁹

Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του δημάρχου Σπυρίδη: «Αναγκάζομαι και πάλιν να φέρω εις γνώσιν των συμπολιτών μου ότι απαγορεύεται αυστηρότατα η μεταφορά και της ελαχίστης ποσότητας σίτου, οδενδήποτε και αν προέρχεται, και από σταχυολόγημα ακόμη. Αι συνέπειαι της παραβάσεως είνε βαρύταται. Επίσης θεωρώ υποχρέωσιν να καταστήσω γνωστόν ότι αι ενταύθα στρατιωτικά Αρχαί έχουν πληροφορηθεί ότι διάφοροι παραγωγοί σίτου αποκρύπτουσι τούτον εις τενεκέδες, θάπτοντες αυτούς εντός της γης. Η απόκρυψις σίτου τιμωρείται κατά τους στρατιωτικούς νόμους με φυλάκισιν πολλών ετών και η απόφασις είνε ανέκλητος. Συνεπώς εξορκίζομεν πάντας να μην αποτολήσουν τοιαύτην απόκρυψιν, προς αποφυγήν των φοβερών συνεπειών».³⁰

Η επιτροπή προχώρησε ακόμα και σε επιτάξεις τροφίμων, αποθηκευμένων σε σπίτια και αποθήκες.³¹

Πολίτες σε απόγνωση

Η κατάσταση παρέμενε τραγική. Η σιτοδεία είχε γίνει πια καθημερινό φαινόμενο. Οι ελλείψεις ήταν τεράστιες: «Χθες κατορθώθη με χίλια βάσανα να γίνη διανομή πιτυραλεύρου εις την πόλιν μας, ανά 200 δρ. κατ' άτομον για 4 μέρες, εξ ων τα 100 ήταν καλαμποκίσιο. Με την διανομήν αυτήν και ο τελευταίος κόκκος σίτου εξηντλήθη και ούτω η πόλη μας μένει εις το έλεος του Θεού».³² Και ο αρθρογράφος της Θεσσαλίας διαμαρτύρεται: «Και η πείνα έχει τα όριά της». Την επαύριο δε επισημαίνει: «Απερίγραπτος υπήρξεν η αγανάκτησις του λαού... εκ της αξιοθρηνήτου καταστάσεως εις την οποίαν περιήλθε το ζήτημα του επισιτισμού και της καταδίκης της πόλεώς μας εις ασίτιαν».³³ Και συμπληρώνει: «Πανταχού όπου μεταβαίνει τις, δεν ακούει παρά εκδηλώσεις αγανακτήσεως διά την τοιαύτην κατάστασιν».

Πράγματι, η κατάσταση ήταν έκρυθμη. Ο πληθυσμός του Βόλου είχε ξεσηκωθεί, βρισκόταν σε αναβρασμό, σε απόγνωση. Η εγκαρτέρηση με την οποία αντιμετώπιζε τους πρώτους μήνες τις στερήσεις, πιστεύοντας προφανώς ότι επρόκειτο για μια παρατεταμένη προσωρινότητα, δεν υπήρχε πλέον. Οι Βολιώτες είχαν κουραστεί και πεινούσαν... Για το θέμα εξέφρασε τη μεγάλη του ανησυχία, φοβούμενος τα χειρότερα, και ο δήμαρχος Σπυρίδης, με νέο τηλεγράφημα διαμαρτυρίας προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας: «Πληθυσμός ευρίσκεται εν απογνώσει. Αδύνατον παραταθεί επιπλέον κατάστασις, άνευ σοβαρού κινδύνου τάξεως. Παρακαλώ, αποστείλατε τάχιστα σίτον... προς καθυσύχασιν του εν εξεγέρσει ευρισκομένου λαού».³⁴

Και ενώ η κατάσταση χειροτέρευε μέρα με τη μέρα και ο «εν εξεγέρσει ευρισκόμενος λαός» πεινούσε αγρίως, το θέμα της διατίμησης των ελάχιστων αγαθών που υπήρχαν ακόμα στην αγορά ήταν αδύνατον να αντιμετωπιστεί, παρά τις αστυνομικές διατάξεις και τα καταγγελτικά δημοσιεύματα. Ήταν αδύνατον να μπει τέρμα «στην αφηνιάσασαν αισχροκέρδειαν», όπως κατήγγελλε και πάλι η Θεσσαλία, αναφέροντας απόκρυψη και πώληση των ελάχιστων γαλακτοκομικών προϊόντων που υπήρχαν σε εξωφρενικές τιμές,³⁵ τελείως απρόσιτες για τα μεσαία και τα λαϊκά στρώματα.

Επίσης, διαβάζουμε: «Τα ψάρια της Κάρλας, τα οποία καλώς εχόντων των πραγμάτων επωλούντο προς 1,20-1,60 δρχ. την οκάν, υπερτιμηθέντα ολίγον κατ' ολίγον εις 2,00 δρχ., μετά εις 3,40 δρχ., έφθασαν προχθές αισίως τας τέσσαρας κι ενενήντα! Και έχει ο Θεός». Κι έτσι, όπως λέει ο αρθρογράφος, «οι πλουσιότεροι θα δύνανται να τα αγοράζουσι,

πληρώνοντάς τα αδρώς, ενώ ο φτωχόκοσμος θα υποφέρει εκ της στερήσεως τούτων».³⁶

Τελικά, η κατάσταση και στο θέμα της διατίμησης ήταν ανεξέλεγκτη! Όμως, μέσα σε αυτό το χάος της διατροφικής κρίσης και των συνεχών υπερτιμήσεων, υπήρχε και μια συγκινητική είδηση: η Θεσσαλία πρότεινε να δοθεί έπαινος στους μικρούς λούστρους, οι οποίοι εξακολουθούσαν να γυαλίζουν τα παπούτσια των Βολιωτών με... μιά δεκάρα!³⁷

Προβλήματα νοδείας

Αλλά και το αλεύρι, όταν διετίθεται, συχνά ήταν τόσο νοθευμένο, ώστε ήταν αδύνατον να καταναλωθεί. Στο θέμα αυτό ρίχνει φως η επιστολή ενός Βολιώτη: «Εκ μέρους και άλλων συμπολιτών, σας καταγγέλλω ότι το άλευρο που μας διαδέτετε είναι πολλές φορές τόσο νοθευμένο με σκύβαλα, ώστε πολλοί εξ ημών αναγκαζόμεθα να το ρίπτωμεν εις τα σκουπίδια, ως επιβλαβέστατον εις την υγείαν μας. Καδιστών τούτο υμίν γνωστόν, σας παρακαλώ να υψώσετε φωνήν, όπως οι αρμόδιοι λάβουν τα μέτρα τους προς πάταξιν της τιοιούτου είδους αισχροκέρδειας και νοδείας»³⁸. Ήδη από τον Ιούνιο, η Θεσσαλία ανέφερε ότι διετίθεται στον λαό «σίτος με ξένες ύλες» και κατακεραύνωνε τους υπευθύνους για το γεγονός.

Όπως φαίνεται, όμως, δεν ήταν μόνο οι παραγωγοί που δημιουργούσαν προβλήματα με τις αποκρύψεις, αλλά και οι μυλωνάδες, οι αρτοποιοί, οι αλευράδες³⁹ κ.ά., οι οποίοι με διάφορες προσμείξεις νόθευαν τόσο το αλεύρι όσο και το ψωμί, επωφελούμενοι της γενικής αστάδειας, για να αποκομίζουν κέρδη.

Η επιτροπή έπρεπε τελικά να δώσει λύση και στο πρόβλημα της νοδείας, διότι υπήρχε σωρεία σχετικών καταγγελιών. Μας ενημερώνει ξανά η Θεσσαλία: «Κατά την χθεσινήν της συνεδρίασιν, η Επιτροπή των Τροφίμων απεφάσισε όπως παύσει του λοιπού να παρέχη εις τα ηνωμένα αλευροποιεία Νικολέτου κ.λπ. σίτον προς άλεσιν, επειδή πλεί-

Ομάδα μικρών λούστρων

στα παράπονα υπεβλήθησαν εις αυτήν ως προς την ποιότητα των υπ' αυτών αλεδομένων αλεύρων. Τα σταλέντα εις την επιτροπήν άλευρα, άτινα είνε εκ των διανεμηθέντων προχδές, μαρτυρούσι την αδλιότητά των. Μέρος των αλεύρων τούτων θα αποσταλή σήμεραν προς εξέτασιν εις τον χημικόν κ. Μέλλον».⁴⁰

Επίσης, οι εταιρείες που είχαν αναλάβει τη συλλογή των προϊόντων του θεσσαλικού κάμπου για να τα προωθούν στις θεσσαλικές πόλεις απομυζούσαν ό,τι μπορούσαν από τα μεταφερόμενα αγαθά, εις βάρος του φτωχού κόσμου που πεινούσε, προσφέροντάς του μερικές φορές μέχρι και αλλοιωμένα τρόφιμα. Είναι χαρακτηριστική η παρακάτω δημοσίευση: «Το σάπιο καλαμπόκι που μας απέστειλε προχδές η εταιρεία περισυλλογής των θεσσαλικών προϊόντων για να γίνη καλαμποκάλευρο και να διανεμηθδει στους πολίτες παραμένει εισέτι εκκρεμές, διότι εννοεί, σώνει και καλά, να το φορτώσει εις βάρος μας, καιίοι είνε ακατάλληλον όχι μόνο δι' ανθρώπους, αλλά και διά τους χοίρους»⁴¹.

Εξαιτίας δε της ελλιπούς και πολλές φορές ανθυγιεινής διατροφής, υφίσταντο οι πολίτες δυσεντερίες, γαστρεντερίτιδες, δηλητηριάσεις, επιδημίες, κρούσματα φυματίωσης, κ.λπ. Και δεν ήταν δυσεύρετα μόνο τα φάρμακα, αλλά μερικές φορές ακόμα και το ρύζι, απαραίτητη διατροφή ιδίως για τις παραπάνω περιπτώσεις.

«Το ρύζι της Λαζαρίνας, για να έχωμε το καλό ρώτημα, τι γίνεται;» αναρωτιέται ο Βολιώτης αρθρογράφος. «Επέρασεν ήδη ο καιρός του εκκοκισμού και, παρ' όλας τας υποσχέσεις, δεν φαίνεται τίποτε. Ή μήπως φρονούν οι αρμόδιοι ότι με τις υποσχέσεις κατασκευάζεται πιλάφι;»⁴²

Οι ελλείψεις γενικεύονται

Τα προβλήματα επισιτισμού δεν επικεντρώνονταν μόνο στην έλλειψη βασικών ειδών διατροφής, αλλά και σε άλλα, δευτερεύοντα είδη, όπως λαχανικά, ζάχαρη, καφέ, ακόμα και σε είδη πρώτης ανάγκης, όπως αλάτι, σπύρτα, φάρμακα και ιδιαίτερα κινίνη, η οποία ήταν απολύτως απαραίτητη εξαιτίας του ελώδους πυρετού, που «θέρριζε» τότε τον κόσμο.

Σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1917 και αργότερα, όταν η ελονοσία ήταν σε έξαρση, δεν υπήρχε ίχνος κινίνης, με το δράμα των αρρώστων να είναι απερίγραπτο! Μόλις τον Δεκέμβριο διαβάζουμε στη Θεσσαλία: «Η Επιτροπή Τροφίμων μάς ανακοίνωσε ότι θα δίδεται από σήμεραν κινίνη μόνον εις τους έχοντας απόλυτον ανάγκην και τούτο κατόπιν σχετικής σημειώσεως εκ μέρους των δημοτικών ιατρών».⁴³

Οι ελλείψεις επεκτείνονταν και σε άλλα είδη, όπως, π.χ., τα σπύρτα. Διαβάζουμε στη Θεσσαλία: «Σήμεραν θα γίνη εις την πόλιν μας διανομή πυρειών ανά τρία κυτία κατά οικογένεια και προς 10 λεπτά έκαστον».⁴⁴

Τελικά, όλα ήταν δυσεύρετα, ακόμα και τα καυσόξυλα! «Ανάγκη απόλυτος σταλώσι καυσόξυλα, απαραίτητα διά θέρμανσιν και μαγειρικήν, ίνα μη, επελθόντος βαρέος χειμώνος, δρηνήσωμεν θανάτους εκ ψύξεως και πείνης» ανέφερε και πάλι σε τηλεγράφημά του προς τους αρμόδιους υπουργούς ο βουλευτής Ζαρλής.⁴⁵

Η έλλειψη καυσόξυλων οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι οι Θεσσαλικοί Σιδηρόδρομοι, ελλείπει λιγνίτη, χρησιμοποιούσαν πλέον κοινά καυσόξυλα για την κίνησή τους, απορροφώντας σχεδόν ολόκληρη την πηλιορείτικη παραγωγή, προκαλώντας μάλιστα και πυρκαγιές στα σπαρτά.⁴⁶ Λόγω της έλλειψης ανθράκων διέκοψε

Εφημερίδα Ταχυδρόμος Βόλου

επίσης τη λειτουργία του το τραμ της πόλης. Οι προσπάθειες που έγιναν για την επαναλειτουργία του με καυσόξυλα δεν ευοδώθηκαν.⁴⁷

Ακόμα και τα λαχανικά ήταν λιγοστά, οι δε τιμές τους στην ελεύθερη αγορά είχαν φτάσει σε δυσθεώρητα ύψη. «Απαγορεύεται εις τα εστιατόρια και τα μαγειρεία η παρασκευή εντράδων με πλειονα του ενός είδους λαχανικών. Οι παραβάται τιμωρούνται» γράφει αστυνομική διάταξη, δημοσιευμένη στη Θεσσαλία.⁴⁸ Τώρα, πώς θα γινόταν εντράδα με ένα λαχανικό, είναι απορίας άξιο!

Η έλλειψη καφέ και ζάχαρης, εισαγόμενων ειδών, οδήγησε τα καφενεία της πόλης στο κλείσιμο, γεγονός που στενοχώρησε πολύ τους Βολιώτες. Μας ενημερώνει ξανά ο Τύπος: «Τα καφενεία μας χθες εσταμάτησαν επ' αόριστον την εργασίαν των, ελλείψει καφέ και ζαχαρώδους ... Και ο κόσμος, όστις κατήρχετο διά να πάρη τον καφέ του, το μόνον τονωτικόν βάλαμον, το οποίον έως τώρα μόνον εις τα καφενεία το εύρισκεν, ένεκα της ανυπαρξίας καφέ και ζαχαρώδους εις το σπίτι του, έμεινεν άναυδος ακούων ότι ούτε εις το καφενείον πλέον θα δύναται να εύρη το ρόφημά του».⁴⁹

Επίσης, η έλλειψη αλατιού ήδη από τον Μάιο, είδους απαραίτητου όχι μόνο για τη μαγειρική, αλλά κυρίως για την τυροκομία, την ελαιοκομία κ.λπ., οδήγησε τους Βολιώτες στη χρησιμοποίηση θαλασσινού νερού για τις ανάγκες τους και ακόμα στην πώληση (!) θαλασσινού νερού στο εσωτερικό της Θεσσαλίας.⁵⁰

Ο Βόλος εξακολουθούσε να βρίσκεται σε κατάσταση λιμού. Σύμφωνα με τον συντάκτη της Θεσσαλίας: «Έπαυσε σχεδόν πάσα αποστολή σίτου εις την πόλιν μας... και οι κάτοικοι καταδικάζονται εις τον εξ αστίας θάνατον, αφού ούτε η τροφή του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού, ακρίδες και άγριο μέλι, είναι δυνατόν να ευρεθούν».⁵¹

Ήταν πράγματι τόση η σιτοδεία, ώστε ο ηγούμενος της Ιεράς Μονής Ξενιάς γνωστοποίησε στον Τύπο τα εξής: «Ένεκεν της παντελούς ελλείψεως τροφίμων και τας εν ελαχίστω μέτρω χορηγήσεως αλεύρου, ευρίσκεται εις αναπόφευκτον ανάγκην να δηλώση τοις ευλαδέσι χριστιανοίς και επισέπταις της Μονής ότι αι κατά το τρέχον έτος τηλεσθησόμεναι θρησκευτικαί πανηγύρεις αυτής, κατά την 15ην και 23ην Αυγούστου, δεν θα τελεσθώσι φέτος όπως άλλοτε. Και τούτο προς γνώσιν των κ.κ. προσκυνητών ίνα εφοδιασθώσι ερχόμενοι με τ' αναγκαιούντα τρόφιμα».⁵²

Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ακόμα και η Ιερά Μονή Ξενιάς δεν μπορούσε να προσφέρει στους προσκυνητές έστω ένα κομμάτι φασουλόψωμο με λίγες ελιές για να τηρηθεί η πολύχρονη παράδοσή της, σύμφωνα με την οποία προσέφερε πάντα ένα λιτό γεύμα στους προσκυνητές.

Εξάπλωση του λιμού

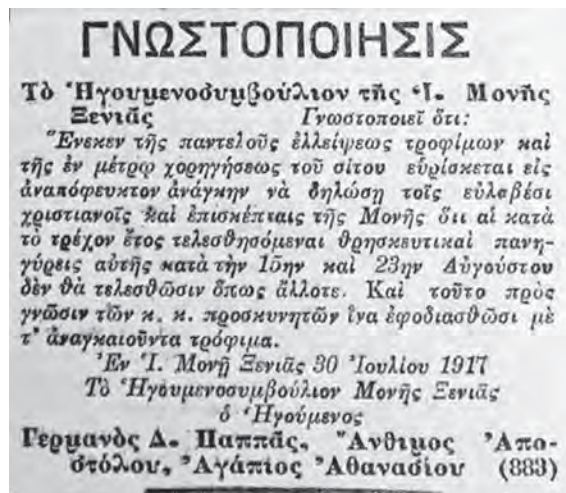
Τα εργοστάσια της πόλης, σε όλη τη διάρκεια του 1917, περιόρισαν την παραγωγή τους, διότι αδυνατούσαν να προωθήσουν τα προϊόντα τους στην ευρωπαϊκή αγορά, λόγω του αποκλεισμού του λιμανιού, και απέλυαν συνεχώς εργάτες. Επίσης, έκλειναν κατά διαστήματα το ένα μετά το άλλο λόγω της έλλειψης πρώτων υλών, που οφειλόταν και πάλι στην ανυπαρξία εισαγωγών, με αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι σε αυτά να μένουν άνεργοι. Η επαναλειτουργία ενός εργοστασίου χαιρετιζόταν με ιδιαίτερη χαρά από τους κατοίκους. «Μετ' ευχαριστήσεως πληροφορούμεθα» γράφει η Θεσσαλία, «ότι το εργοστάσιον υφαντουργίας του κ. Παπαγεωργίου επαναλαμβάνει από σήμερα τας εργασίας του, αφιχθείσης επί τέλους της παραγγελίας των νημάτων, ήν ανέμενεν».⁵³

Η κατάσταση χειρότερευε και λόγω του ότι ο αποκλεισμός προκαλούσε ανεργία λόγω της νέκρωσης του λιμανιού. Έτσι, πολυπληθείς επαγγελματικές κατηγορίες πολιτών εκείνης της περιόδου (λεμβούχοι, λιμενεργάτες κ.ά.), σε κατάσταση πλήρους ένδειας και εξαθλίωσης, διότι δεν είχαν να πληρώσουν ούτε το αντίτιμο για το μερίδιο τροφής με δελτίο, αντιμετώπιζαν έντονα το φάσμα όχι μόνο της πείνας, αλλά και του εξ αιτίας θανάτου!

Και υπήρξαν θάνατοι από αστία. Οι εφημερίδες, λόγω λογοκρισίας, δεν τους κατέγραφαν. Όμως, άλλες πηγές, αξιόπιστες, μιλούν για πολλούς θανάτους βρεφών, γερόντων και κυρίως προσφύγων. Για το γεγονός μάς ενημερώνει και ένα δραματικό τηλεγράφημα του δημαρχούντος Σπ. Σπυρίδη προς το υπουργείο Περιδάλψεως, με το οποίο ζητά επείγοντως βοήθεια για τις πολυάριθμες οικογένειες προσφύγων της ανατολικής Μακεδονίας, οι οποίες μέσω Καβάλας κατέφυγαν στον Βόλο, και για τις υπερεκατό οικογένειες της Θράκης, που είχαν όλες εγκαταλειφθεί στην τύχη τους από το προηγούμενο καθεστώς και πέθαιναν από την πείνα και την αναφαγιά.⁵⁴

Αλλά και οι Βολιώτες που τελικά επέζησαν του φοβερού εκείνου λιμού του 1917 βρέθηκαν εξαθλιωμένοι και ανοχύρωτοι στην επέλαση της ασιατικής γρίπης το 1918, που τους «δέρρισε», με αποτέλεσμα η πόλη να θρηνήσει εκατοντάδες θύματα.

Η γενικότερη έλλειψη τροφίμων είχε συνέπειες και στην επιβίωση των μεγάλων ζώων, τα

Εφ. Η Θεσσαλία, 04/08/1917

οποία απειλούνταν με βέβαιο θάνατο από ασιτία, γεγονός που έφερε σε απόγνωση τους караγωγείς, τους αμαξηλάτες κ.λπ., οι οποίοι έκαναν όλες τις μεταφορές ανθρώπων και προϊόντων στην πόλη και τη γύρω περιοχή την εποχή εκείνη.

Τα ζώα ήταν επίσης απαραίτητα για στρατιωτικούς λόγους, ιδίως σε περιόδους πολέμου, όπως το 1917, χρονιά κατά την οποία ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη. Διαβάζουμε στον Τύπο: «*Η επίταξις διά τον στρατόν ολοκλήρου της παραγωγής αχύρων, βρώμης, κριθής κ.λπ. αφήνει τα ζώα χωρίς τροφή και επομένως τα καταδικάζει εις τον εξ ασιτίας θάνατον*».⁵⁵ Δύο ημέρες μετά, η Θεσσαλία επανέρχεται: «*Η έλλειψις επαρκούς σίτου, η οποία αναγκάζει την επιτροπή να αφήνει εις το άλευρον ολόκληρον το πίτουρον, έχει στερήσει τα ζώα και της μικράς, ανεπαρκέστατης αυτής τροφής των. Είναι λοιπόν επιτακτική ανάγκη να λυθεί το ζήτημα της νομής των ζώων. Πρέπει να εννοηθεί ότι πρωτίστης τάξεως στρατιωτική ανάγκη επιτάσσει την τροφοδοσίαν των, διότι, εάν ψοφήσουν, και θα ψοφήσουν ασφαλώς εάν ολίγας ακόμα ημέρας εξακολουθήσει αυτή η κατάστασις, όταν μεθαύριον θα τα ζητήσει ο στρατός να τα επιτάξει δεν θα ευρίσκει παρά τα τιναχθέντα των πέταλα*».⁵⁶

Απ' ό,τι φαίνεται, λύση για τα ζώα δεν δόθηκε, διότι η Θεσσαλία λίγες ημέρες αργότερα επανέρχεται κάνοντας πικρό χιούμορ: «*Το ζήτημα της νομής των ζώων παραμένει εισέτι άλυτον και τα ζώα εξακολουθούν να τρέφονται... με τας υποσχέσεις των αρμοδίων*».⁵⁷

Όλα τα παραπάνω συνεπάγονταν αξεπέραστες δυσκολίες στις μετακινήσεις των Βολιωτών, διότι όλα τα μεταγωγικά μέσα της εποχής, οι άμαξες, τα μόνιππα και τα κάρρα, ήταν σε ακινησία, λόγω ασιτίας των ζώων. Η κατάσταση χειροτέρευε και από τη διακοπή λειτουργίας του τραμ της πόλης για μεγάλα χρονικά διαστήματα.

Η συσσώρευση όλων αυτών των προβλημάτων, τα οποία βρίσκονταν σε συνεχή αλληλεπίδραση, ενισχύοντας και οξύνοντας το ένα το άλλο, είχε οδηγήσει με μαθηματική ακρίβεια τη βολιώτικη κοινωνία σε μαρασμό και εξαθλίωση.

Συλλαλητήρια

Ο λογοκριμένος Τύπος δεν μπορούσε να αναδείξει τα προβλήματα των Βολιωτών στις πραγματικές διαστάσεις τους, ενώ οι συνεχείς διαμαρτυρίες των πεινασμένων πολιτών με κινητοποιήσεις, συλλαλητήρια, διαμαρτυρίες κ.λπ. καταστέλλονταν με βίαιο τρόπο, ιδίως τους πρώτους πέντε μήνες του 1917, με πρωταγωνιστές κυρίως τους επιστράτους, οι οποίοι διαρκώς τρομοκρατούσαν τον λαό.

Στις 24 Ιανουαρίου έγινε μεγάλο εργατικό συλλαλητήριο μπροστά στο δημαρχείο για το θέμα της πείνας. Εξαθλιωμένοι εργάτες, ρακένδυτοι και πεινασμένοι πρόσφυγες και άλλοι πολίτες ζητούσαν απεγνωσμένα λίγο ψωμί. Υπήρξε μεγάλη ένταση και οι διαδηλωτές αντιμετωπίστηκαν με συλλήψεις, ανακρίσεις και φυλακίσεις από την αστυνομία⁵⁸, και με ξυλοδαρμούς από τους επιστράτους! Με τον τρόπο αυτόν αντιμετωπίστηκε και κάθε άλλη κίνηση διαμαρτυρίας πολιτών με την εύλογη αξίωση για λίγο ψωμί, όπως αυτή των γυναικών, ανήμερα το Πάσχα, που δεν υπήρχε ούτε φασουλόψωμο.⁵⁹ Η Θεσσαλία αναφέρει τη ματαίωση πολλών συλλαλητηρίων και διαμαρτυριών στον Βόλο, λόγω των απειλών, των επιθέσεων, των διώξεων και των ξυλοδαρμών των πολιτών από την αστυνομία και τους επιστράτους.⁶⁰

Το τραμ του Βόλου. (Φωτογραφικό Αρχείο ΔΗΚΙ Βόλου)

Συσσίτια

Τις ανάγκες του πενόμενου πληθυσμού ήρθαν να καλύψουν τα συσσίτια, τα οποία δημιουργήθηκαν με εράνους και συνδρομές των εύπορων πολιτών. Το πρώτο συσσίτιο διοργανώθηκε στη συνοικία Παλαιά τον Ιανουάριο και μοίραζε περίπου 1.000 μερίδες φαγητού.⁶¹ Ακολούθησε ένα συσσίτιο με πρωτοβουλία της ισραηλιτικής κοινότητας και δυναμικότητα 200 μερίδων.⁶² Στη συνέχεια οργανώθηκαν ακόμα δύο συσσίτια, πάντα με τη συνδρομή και την προσφορά εύπορων Βολιωτών και φιλανθρώπων, καθώς και μαθητικά συσσίτια για 800 μαθητές.⁶³ Τέλος, δημιουργήθηκε συσσίτιο με μέριμνα της βασίλισσας Σοφίας, η οποία διόρισε υπεύθυνη τη σύζυγο του Μαρινάκη.⁶⁴

Όμως, η Θεσσαλία στις 13 Σεπτεμβρίου με ένα μεγάλο δημοσίευμα ενημέρωνε το κοινό της πόλης: «Τα μετά τόσου κόπου και αγώνων και σπαρακτικών θυσιών ιδρυθέντα οικονομικά συσσίτια... έκλεισαν το εν κατόπιν του άλλου τας πύλας, ελλείψει μέσων συντηρήσεως. Τούτο δεν τιμά ποσώς τους πολυτάλαντους συμπολίτες μας». Και κατέληγε: «Παν ότι όμως δεν εγένετο, δεν απελπιζόμεθα ότι δεν δύναται να γίνη».

Στις 22 Οκτωβρίου, έναν μήνα μετά, η εφημερίδα ανακοινώνει την έναρξη νέου συσσιτίου ως εξής: «Από σήμερα ένα νέο οικονομικό συσσίτιο ανοίγει διάπλατα τις πόρτες του για να προσφέρει τροφή σε χιλιάδες δυστυχισμένες υπάρξεις, που η αναφαγιά παρ' ολίγον θα τις μεταμόρφωνε σε φαντάσματα».

Επίμετρο

Τα προαναφερθέντα δημοσιεύματα, που αποτελούν μια σημαντική πηγή ενημέρωσης, σε αντίθεση με την ψυχρή ιστορική μελέτη, υπεισέρχονται σε λεπτομέρειες, αναδεικνύουν πτυχές της καθημερινότητας των ανθρώπων της εποχής, αναφέρονται στην πείνα και στα αζεπέραστα προβλήματά τους, εκφράζουν την αγωνία

τους, αφουγκράζονται τον πανικό και τις διαμαρτυρίες τους, και μεταφέρουν στον αναγνώστη ζωντανό το ζοφερό κλίμα της εποχής. Αυτή ακριβώς η αδιαμεσολάβητη γλώσσα του Τύπου βοηθά ουσιαστικά τον αναγνώστη να νιώσει έντονα το δράμα της πείνας των Βολιωτών, στην πιο ωμή του έκφραση.

Τελικά, ο πεινασμένος, εξαθλιωμένος, τλαιπωρημένος Βόλος του 1917 «προκαλούσε ακουσίως», σύμφωνα με τον συντάκτη του *Ταχυδρόμου*, «την οδυνηρήν ανάμνησιν της ιστορικής πολιορκίας του Μεσολογγίου».

1. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 19/01/1917.
2. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 09/01/1917.
3. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 19/02/1917.
4. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 27/11/1917.
5. Εφ. *Ταχυδρόμος*, 01/03/1917.
6. Εφ. *Ταχυδρόμος*, 10/04/1917.
7. Εφ. *Ταχυδρόμος*, 10/04/1917.
8. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 09/05/1917.
9. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 14/05/1917.
10. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 16/05/1917.
11. Εφ. *Θεσσαλία*, 29/05/1917.
12. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Χ. Χαρίτος «Όψεις του Διχασμού και η Γαλλική Κατοχή στον Βόλο και στο Πήλιο», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, 20ός τόμος, εκδ. Παλμός, σ. 45.
13. Ο Κωνσταντίνος αναχώρησε από τη χώρα στις 2 Ιουνίου και βασιλιάς ορκίστηκε ο δευτερότοκος γιος του Αλέξανδρος.
14. Ο εκλεγμένος δήμαρχος Κ. Γκλαβάνης είχε εξαναγκαστεί, με το πιστόλι στον κρόταφο, σε παραίτηση από τον Νοέμβριο για να αναλάβει ο φιλοβασιλικός Πολυχρόνης Σαράτσης (εφ. *Η Θεσσαλία*, 14/06/1917).
15. Οι αντικαταστάσεις αυτές νομιμοποιήθηκαν, διότι εστάλη εγκύκλιος από το υπουργείο Εσωτερικών στον νομάρχη Λάρισας, στην οποία αναφέρονταν τα εξής: «Εάν παρά των κατά τόπους εκτελεστικών και άλλων επαναστατικών Αρχών αντικατεστάθησαν δήμαρχοι, πρόεδροι, πρόεδροι κοινοτικών συμβουλίων, δημοτικοί και κοινοτικοί σύμβουλοι κ.ά., οι αντικαταστάται τούτων νομίμως ενασκώσι τα καθήκοντά αυτών» (εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/08/1917).
16. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 29/05/1917
17. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 06/06/1917. Στο ίδιο φύλλο αναγράφονται λεπτομέρειες για τις ατασθαλίες που φέρονται ότι διέπραξε.
18. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 09/10/1917
19. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 19/07/1917
20. Οι επίστρατοι ήταν μια μαζική πολιτική οργάνωση από απόστρατους στρατιωτικούς, με σχεδόν 200.000 μέλη, που αποτελούσαν έναν «ιδιωτικό» στρατό του Κωνσταντίνου, με τυφλή πίστη και υπακοή σ' αυτόν. Με εμπνευστή τον Ιωάννη Μεταξά, επιδίδονταν στην τρομοκρατία των πολιτών, κυρίως των Φιλελευθέρων, και στον βίαιο προσηλυτισμό τους στο βασιλικό καθεστώς (για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Γιώργου Μαυρογορδάτου, *1915 - Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδ. Πατάκη, 2017, σ. 85).
21. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 04/08/1917
22. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 13/10/1917
23. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 13/10/1917
24. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/06/1917
25. «Η μέριμνα των αρμοδίων πρέπει να στραφεί προς εξεύρεσιν των κεκρυμμένων αποθεμάτων σίτου, όπως θέσωσι ταύτα εις την δημοσίαν κατανάλωσιν» γράφει η *Θεσσαλία* στις 17/06/1917.
26. «...Η Κυβέρνηση πρόκειται να λάβη αυστηρότατα μέτρα, όπως περιορίσει την μανίαν της ασχροκέρδειας, η οποία τόσον ισχυρώς συνεκλόνησε τα θεμέλια της κοινωνίας... Πλείστα άτομα επωφελήθηκαν μιας μεταβατικής καταστάσεως, επεδόθησαν εις το εμπόριον και εντός ελαχίστου διαστήματος αποταμίευσαν κολοσιαία κέρδη...» γράφει η *Θεσσαλία* στις 09/07/1917.

27. «...Η παραγωγή της Θεσσαλίας έως τούδε είναι 60.000.000 οκάδες. Οι Γάλλοι θα πάρουν 15.000.000 οκάδες...» (εφ. *Η Θεσσαλία*, 01/09/1917).
28. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/07/1917
29. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/07/1917
30. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 27/06/1917
31. Είναι ενδεικτική η παρακάτω δημοσίευση: «Υπό του δραστηρίου χωροφύλακος κ. Κ. Δήμου, ευρέθησαν εις χείρας του κ. Ιω. Φαφίτη 7 οκάδες φασόλια ξηρά, που είχε μεταφέρει εκ Δρακίας, τα οποία και κατασχέδησαν...» (εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/11/1917).
32. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 13/10/1917
33. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 14/10/1917
34. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 21/10/1917
35. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 14/06/1917
36. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 14/06/1917
37. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 07/05/1917
38. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 12/10/1917
39. Η εφημερίδα *Θεσσαλία* μιλά για «νεόπλουτους αλευράδες» στις 02/06/1917.
40. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 09/09/1917
41. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/11/1917
42. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 05/11/1917
43. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 07/12/1917
44. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 18/11/1917
45. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 09/12/1917
46. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/05/1917
47. Το τραμ επαναλειτούργησε τελικά αρχές Ιουνίου με την έλευση των Γάλλων, δίνοντας στους Βολιώτες μεγάλη χαρά. Η επαναλειτουργία του τραμ θεωρήθηκε ως το πρώτο αγαθό της γαλλικής κατοχής. Επίσης στις 04/06 επαναλειτούργησε και το εστιατόριο του ξενοδοχείου της Γαλλίας, μετά από διακοπή πολλών ημερών, λόγω έλλειψης άρτου. Το εστιατόριο διέκοψε και πάλι τη λειτουργία του για τον ίδιο λόγο (εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/06/1917).
48. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 20/09/1917 και 27/09/1917
49. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 07/11/1917
50. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/05/1917 και 04/05/1917
51. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 12/10/1917
52. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 04/08/1917
53. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 26/07/1917
54. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 21/06/1917
55. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 18/10/1917
56. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 03/11/1917
57. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 05/11/1917
58. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 24/01/1917
59. Εφ. *Ταχυδρόμος*, 10/04/1917
60. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 29/08/1917
61. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 24/01/1917
62. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 02/02/1917
63. Εφ. *Η Θεσσαλία*, 23/02/1917
64. Πληροφορία της *Θεσσαλίας*, Φεβρουάριος 1917.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΤΥΠΟΣ

- Εφημερίδα *Ταχυδρόμος*
- Εφημερίδα *Η Θεσσαλία*
- Γεώργιος Μαυρογορδάτος, *1915 - Ο Εθνικός Διχασμός*, ΙΑ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015
- Χαράλαμπος Χαρίτος, *Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας (1917) με τη ματιά των ξένων*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος 2017
- Χαράλαμπος Χαρίτος, «Οψεις του Διχασμού και η γαλλική κατοχή στον Βόλο και στο Πήλιο», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, 20ός τόμος, εκδόσεις Παλμός, Βόλος 2016

Χαρακτηριστική φωτογραφία από την περίοδο των Νοεμβριανών. Διακρίνεται ο καταυλισμός των Σε-νεγαλέζων τυφεκιοφόρων στον λόφο του Φιλοπάππου. (Σταύρου Καρκαλέτση, Σελίδες δόξας από την Ιστορία του Α΄ Σώματος Στρατού, σ. 28, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, 2009)

Ο λιμός στο Πήλιο το 1917

Α) Ο αποκλεισμός

Η ΔΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1915 οι Σύμμαχοι της Εγκάρδιας Συνεννόησης (Αντάντ) είχαν επιβάλει έλεγχο στις εισαγωγές του κράτους, περιορίζοντάς τις στις απολύτως απαραίτητες. Συγχρόνως, όλα τα ελληνικά πλοία που βρίσκονταν σε συμμαχικά λιμάνια κρατήθηκαν εκεί και οι αποστολές εμπορευμάτων στην Ελλάδα απαγορεύτηκαν. Στις 3/17 Σεπτεμβρίου 1916¹ κηρύχθηκε αποκλεισμός των ακτών, περιοχών που τότε είχαν καταλάβει οι Βούλγαροι, σύμμαχοι των Γερμανών. Τον Οκτώβριο δύο ελληνικά κράτη συνυπήρχαν, των Αθηνών (βασιλικοί) και της Θεσσαλονίκης (βενιζελικοί), ορίζοντας και γεωγραφικά την κοινωνική και πολιτική σύγκρουση που σήμαινε ο Διχασμός.

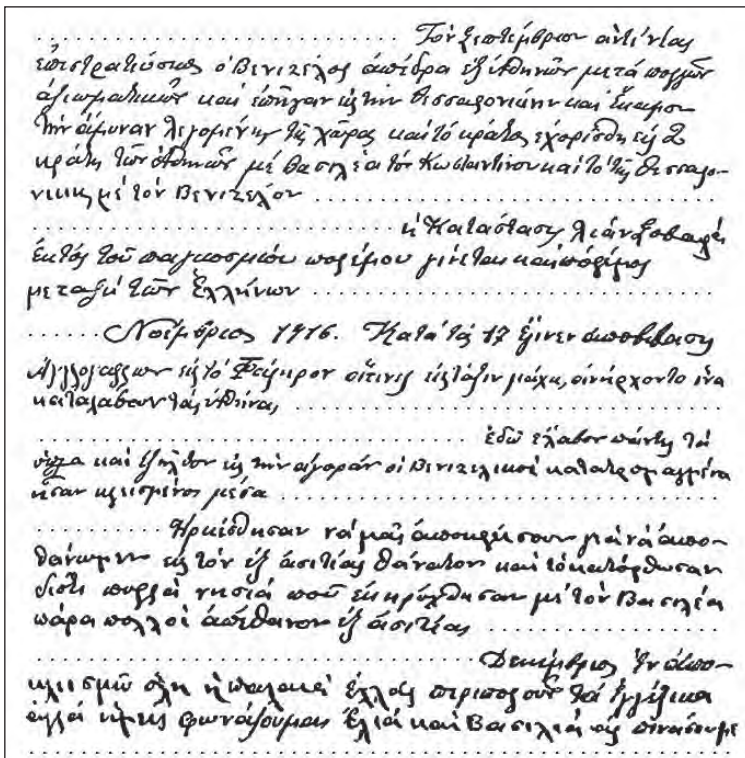
Τότε έγραψε στο «Ημερολόγιό» του ο ανθυπίατρος από την Αργαλαστή Γεώργιος Σατραξέμης, δίνοντας το ιστορικό στίγμα: «*Νοέμβριος 1916. Κατά τας 17 έγινε αποβίβασις Αγγλογάλλων εις το Φάληρον, οίτινες εις τάξιν μάχης ανήρχοντο ίνα καταλάβουν τας Αθήνας και φέρουν τον Βενιζέλον, εκδιώκοντες τον Κωνσταντίνον, τα πλοία βάλλουν εναντίον των Αθηνών και προπαντός εις τα Ανάκτορα έρριψαν πολλές οβίδας, ο εν Αθήναις στρατός και πολλοί έφεδροι αμέσως εφόρεσαν τας στολάς των και εξήλθον όπως αναχαιτίσουν τους επερχομένους πεζοναύτας, περίξ του μνημείου του Φιλοπάππου έγινε μάχη, υπεχώρησαν οι Αγγλογάλλοι, αλλά και πάλιν την επομένη έγινε αντεπανástασις (...)*».²

Η ελληνική κυβέρνηση και ο βασιλιάς κρατούσαν την Ελλάδα σε ουδετερότητα. Οι σύμμαχοι της Συνεννόησης πίεζαν για να κηρύξει η χώρα μας τον πόλεμο εναντίον των Γερμανών. Για να εκδιαστεί η κυβέρνηση, οι Σύμμαχοι κήρυξαν στις 25 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου 1916 αυστηρό αποκλεισμό της Παλαιάς Ελλάδας, των τμημάτων που ανήκαν στη βασιλική κυβέρνηση (μεταξύ αυτών και η Θεσσαλία), πιστεύοντας έτσι ότι ο λαός θα αγανακτούσε από τον λιμό και θα εξανάγκαζε την κυβέρνησή του να μπει στον πόλεμο. Μαζί έβαλαν και όρους αφοπλισμού, ελέγχου και συλλογής όπλων ιδιωτών, μετακίνησης στρατού κ.λπ.: «*(...) Εδώ, πάντες έλαβον τα όπλα και εξήλθον εις την αγοράν. Οι Βε-*

νιζελικοί, κατατρομαγμένοι, ήσαν κλεισμένοι μέσα. (...) Κατόπιν, οι Αγγλογάλλοι ηρέσθησαν να μας αποκλείσουν για να αποθάνωμεν εις τον εξ αστίας θάνατον, και το κατόρθωσαν (...)».³

Τα συμμαχικά πλοία περιπολούσαν, ελέγχοντας όλο το Αιγαίο, για να εμποδίσουν την επικοινωνία των ακτών και νησιών της Ελλάδας με τον Πειραιά και αντίστροφα, αλλά και ερευνώντας για όπλα, ενώ συνελάμβαναν ιστιοφόρα που είχαν φορτίο τρόφιμα ή εμπορεύματα,⁴ τα ρυμουλκούσαν στα λιμάνια και τα κατακρατούσαν ως λεία πολέμου. Τους ναύτες τούς έβγαζαν και τους συμπεριφέρονταν σαν σε αιχμαλώτους. «(...) Τα ενεργούντα τον αποκλεισμόν της Σκοπέλου Συμμαχικά ημπόδισαν την προσέγγισιν εις τον λιμένα της νήσου ιστιοφόρων, άτινα εκόμιζαν τρόφιμα διά τας ανάγκας των κατοίκων (...)».⁵

Το λαϊκό αίσθημα, που στην αρχή του πολέμου έκλινε υπέρ των Συμμάχων, στράφηκε εναντίον τους. Έτσι, οι βασιλικοί μετατράπηκαν σε εχθρούς. Διαδηλώσεις, διώξεις βενιζελικών, τα «αναδέματα» του Βενιζέλου στον Βόλο και σε χωριά Πηλίου, μαζί με το σύνθημα «Ελιά, ελιά και Κώτσο βασιλιά», ήταν το αποτέλεσμα. Και όχι μόνο! «(...) Δεκέμβριος. Εν αποκλεισμό όλη η παλαιά Ελλάς. Περιπολούν τα εγγλέζικα αλλά ημείς φωνάζουμε Ελιά και Βασιλιά. Ας πεινάσουμε [...]» έγραφε ο γιατρός.⁶

Ημερολόγιο ανθυπιάτρου Γεωργίου Σατραζέμη

Τις πρώτες ημέρες του αποκλεισμού συνέβη ένα γεγονός που είχε σχέση με τους επιστράτους του ανατολικού Πηλίου και δείχνει την κατάσταση και την αρχή των δεινών που θα ακολουθούσαν: «(...) Συμμαχικόν, το οποίον προσήγγισε εις τον όρμον της Τσαγκαράδος, απετίβασε δύο Γάλλους και έναν πολίτην. Περίτολος επιστράτων αντελήφθη αυτούς οίτινες και επιυροβόλησαν. (...) Εν τω μεταξύ, διά κωδωνοκρουσιών εγένετο εις την κωμόπολιν συναγερμός όλων των επιστράτων (...)».⁷

Λίγες ημέρες μετά δημοσιεύτηκε επιστολή του Απ. Βαϊνόπουλου, που επιβεβαίωσε αναλυτικά την είδηση, με μια σκηνή απ' αυτές που φανέρωναν το όλο κλίμα: «(...) Εις τας 15 τρέχοντος επεσκέφθη τον όρμον Δαμουχάρεως εν Γαλλικόν τορπιλλοβόλον και εξήλθεν εις την παραλίαν εις πλωτάρχης μετά δύο ναυτών. Πάντες κατελήφθημεν υπό φόβου (...). Ειδοποίησα τους επιστράτους Μουρσείου δι' αντιπροσώπου, ως και τους επιστράτους Τσαγκαράδος. Τους επλησίασα εις την παραλίαν ακολουθούμενος υπό των συναδέλφων μου εμπόρων (...). Ηρώτησα τον εν λόγω πλωτάρχη εις τι αποβλέπει η επίσκεψίς του. Μοι απήντησεν ότι θέλει να αγοράση ψάρια... Του είπον: “Πώς δυνάμεθα να αλιεύσωμεν, αφού μας έχετε αποκλεισμένους”. Κατόπιν ήλθον πάντες οι εν Δαμουχάρι ευρισκόμενοι, περί τους είκοσι (πλην του τελωνοφύλακος). Τότε ηρώτησεν ο Γάλλος αποτεινόμενος εις τους συναδριοισθέντας ελληνιστί: “Γκουναρικοί; Γκουναρικοί;” Του απήντησα δε εγώ γαλλιστί ότι σήμεραν εθνικόφρονες και φιλελεύθεροι δεν υπάρχουν, αλλ' όλοι είμεθα μιας γνώμης υπό την αρχηγίαν του αγαπητού μας Βασιλέως Κωνσταντίνου. Τα εδέχθη μετά μειδιάματος (...). Του είπα ότι αυτά είναι φαντασία και ραδιουργία του Βενιζέλου (...). Κατόπιν τον εκάλεσα εις το κατάστημά μου και εδέχθη εν κύπελλον καφέ οθωμανικού. (...) Τότε επανέλαβε τας προπαγανδιστικάς τους ομιλίας κ.λπ., ότι θα υποφέρωμεν από την πείναν εξ αιτίας του βασιλέως μας κτλ. Του παρουσίασα μέλανα άρτον εκ κριθής και του λέγω ότι ευρίσκομαι με περιουσίαν άνω των 200 χιλ. δραχμών και εν τούτοις τρώγω εγώ και η οικογένειά μου ευχαρίστως αυτόν τον άρτον, αλλά να γογγύω κατά του Άνακτος, όχι. Επίσης και οι παρευρισκόμενοι τρώγουν άρτον κριθής, άλλοι εξ αραβοσίτου, αλλ' ουδείς γογγύζει κατά του Βασιλέως. Και ταύτα εδέχθη μετά μειδιάματος. Τότε μου λέγει: “Ο Βασιλεύς σας μας ηπάτησε την 18ην Νοεμβρίου”. (...) Τότε εγερθείς λέγει: “Σας βεβαιώ, κύριε, ότι εντός ολίγου χρόνου θα κατέλθουν εκ Θεσσαλονίκης 300 χιλιάδες στρατού, αίτινες θα θαδίσουν κατά των Αθηνών προς εκθρόνισιν του Βασιλέως σας”. Τότε του απάντησα ειλικρινώς: “Κύριε κυβερνήτα. Σας βεβαιώ ότι ο στρατός, τον οποίον έχει από την ουδετέραν ζώνην μέχρι του Ταινάρου, ως και ο μάχιμος πληθυσμός της Ελλάδος, είμεθα έτοιμοι να πέσωμεν εις εν Του νεύμα”. (...) Απήλθεν άνευ χειραψίας (...)».⁸

Το ψάρεμα στον Παγασητικό και στις ακτές του ανατολικού Πηλίου απαγορευόταν. «(...) πριν πηγαίναμε στο Χόρτο. Μετά την ανεπανάστασιν δεν πηγαίνουμε, δεν υπάρχει λόγος (...)» έγραφε τότε ο γιατρός.⁹

Και ο αποκλεισμός της περιοχής γινόταν πιο στενός: «(...) Κυκλοφορεί φήμη ότι η Αντάντ θα ενεργήση αποβάσεις εις Βόλον, Στυλίδα (...)».¹⁰ Από ημερών κυκλοφορούν αόριστοι διαδόσεις περί διαδέσεως των Συμμάχων, όπως προβούν εις την κατάληψιν του Βόλου (...)».¹¹

Το λιμάνι του Βόλου αποκλείστηκε στο τέλος Φεβρουαρίου και η κατάσταση δυσκόλεψε περισσότερο.

Β) Ο λιμός

Ανάμεσα στα μέρη της βασιλικής επιρροής ήταν και το Πήλιο. Ο λαός του υπέφερε από καιρό από τον αποκλεισμό και τις συνέπειές του, που ήταν η έλλειψη βασικών τροφών (κυρίως δημητριακών, ζάχαρης και αλατιού) και απαραίτητων αγαθών (πετρελαίου, κάρβουνων κ.ά.). Οι ελλείψεις αυτές είχαν φανεί πολύ πριν γίνει ο γενικός αποκλεισμός.

Η θέσπιση του υπουργείου Επισιτισμού και Αυτάρκειας με την Επιτροπή Προμηθειών Βόλου (ΦΕΚ 33/15-2-1916) δεν μπορούσε να κάνει πολλά, παρά προσπαδούσε να διαχειριστεί τις ελλείψεις, λαμβάνοντας διάφορα άκαρπα μέτρα, όπως μοίρασμα ανεπαρκών σιτοφορτίων, διαρκής αστυνόμευση με ελέγχους σε αποθήκες κ.ά.

Από την Αθήνα, η κυβέρνηση του καθηγητή Λάμπρου διά του υπουργού Εσωτερικών Αναστ. Τσέλλου έκανε ό,τι μπορούσε για να καθησυχάσει τον λαό που λιμοκτονούσε. Η προπαγάνδα για την τόνωση του ηθικού του πληθυσμού ήταν στην ημερήσια διάταξη: *«Ανακοινώσατε, παρακαλούμεν, διά των οικείων δημοτικών και κοινοτικών Αρχών εις πάντας τους πολίτας, παροτρύνοντες αυτούς εις εγκαρτέρησιν, επιμονήν επί τη ελπίδι προσεχούς βελτιώσεως της τύχης αυτών (...)*».¹²

Σταδιακά γινόταν μεγαλύτερη η έλλειψη και επηρέαζε κυρίως τα φτωχά και μεσαία στρώματα, εκτός των «εχόντων». Η κυβέρνηση, για την τόνωση του ηθικού, ανακοίνωνε συνεχώς πως έρχονται σιτοφορτία και κατήρτιζε πίνακες «Διανομής Αλεύρων»: *«(...) Θα διατεθούν διά τον Δήμον Αφετών 17 σάκκοι, Βοίθης 22, Ζαγοράς 44, Ιωλκού 29, Κισσού 17, Μακρυνίτσης 41, Μηλεών 35, Νηλείας 87 κ.λπ. (...)*».¹³

Από τον Αλμυρό, όπου, παρά τη σιτοπαραγωγή, επίσης υπήρχαν ελλείψεις, ο αρχαιολόγος Νικ. Γιαννόπουλος, κάνοντας έναν παραλληλισμό με τα αρχαία χρόνια και την «ευεργεσίαν εις τους λοιμώττοντας κατοίκους» που έπρεπε να δείξουν οι έχοντες, έγραψε πως επρόκειτο για *«σ π α ν ο σ ι τ ι ά μάλλον και ουχί σ ι τ ο δ ε ί α εν Θεσσαλία, ένεκεν των υπαρχουσών θλίψεων εκ του Ευρωπαϊκού πολέμου και των αναφυσίων εσχάτως κακή μοίρα εσωτερικών ανωμαλιών εν τω ημετέρω Κράτει*».¹⁴ Όπως και να το είπε, η πραγματικότητα ήταν μία – κι ήταν ακόμα Ιανουάριος...

Καθημερινά, η ανεπάρκεια τροφίμων και η στέρηση μεγάλωναν στα χωριά. *«(...) Εις τα χωρία του Πηλίου η κατάσταση εις ευρίσκεται εις σημείον απελπιστικόν, καθ' όσον σπανίζει εις ταύτα ο άρτος, η δε αισχροκέρδεια οργιάζει. Η επιτροπή, τονίζομεν και πάλιν, οφείλει ευθύς ως φθάσουν τα πρώτα βαγόνια του αναμενομένου αραβοσίτου, να αποστείλη αμέσως τοιούτον εις τας Κοινότητας του Πηλίου (...)*»¹⁵ και *«το γεγονός προκαλεί ακουσίως την ανάμνησιν της πολιορκίας του Μεσολογγίου (...)*» έγραφαν οι εφημερίδες.¹⁶

Βέβαια, σε τέτοιες περιπτώσεις η αισχροκέρδεια, η νοθεία και η κλοπή αγαθών ήταν καθημερινή πρακτική: *«Ως ανηγγέλη εκ Νιάου, υπεβλήθη καταγγελία επί αισχροκέρδεια κατά των (...), οίτινες επώλουν νοθευμένον με επιβλαβείς ύλας άλευρον εκ νταρίου (=αραβοσίτου) προς 2,40 την οκάν»*.¹⁷ Επίσης, *«η γενομένη σχετική ανάλυσις απέδειξεν ότι το δείγμα Μυρσειού, εκτός των άλλων επιβλαβών ουσιών εις τον ανθρώπινον οργανισμόν, περιείχε ποσότητα στάκτης και χόματος. Ο άρτος Αγ. Γεωργίου ήτο κατασκευασμένος από υπολείμματα αραβοσίτου και κριθής, επιβλαβέστατα*».¹⁸

Τα άλευρα και τα άλλα δημητριακά ήταν διατιμημένα, αλλά πολλές φορές πωλούνταν σε τιμές υπερδιπλάσιες της διατίμησης¹⁹ και μοιράζονταν με ατομικό δελτίο από την Επιτροπή Τροφίμων Βόλου και στους Πηλιορείτες, μέσω των επιλεγμένων «πρατηρίων» που υπήρχαν σε κάθε χωριό, επί πληρωμή. Βέβαια, όσο μεγάλωνε η έλλειψη τόσο μικραίνε η αναλογία. Το ίδιο μεγάλωνε και η τιμή όσο περνούσε ο καιρός. Οι καταγγελίες των πολιτών για πλαστά δελτία επιβραβεύονταν από τις Αρχές με μεγαλύτερη ποσότητα από αυτήν που δικαιούνταν: «*Διά δευτέραν χθες φοράν ελλείπει αλεύρου διενεμήθη διά δελτίων, αντί άρτου όρουζα εις τους κατοίκους, με αναλογίαν 50 δραμιών εις έκαστον άτομον. Σήμερον δεν θα γίνη ουδεμία διανομή, ο κοιμισθείς δε ολίγος αραβόσιτος αλευροποιούμενος θα διανεμηθή αύριον εις τα πρατήρια. Εξ άλλου, η κατάστασις εις το Πήλιον είναι έτι δεινότερα παρ' όλας τας τελευταίως καταβαλλομένας προσπαθείας, όπως εκ του κοιζομένου σποραδικώς ενταύθα αραβοσίτου γίνονται και αι δυναταί αποστολαί εις τας εκεί Κοινοτήτας. (...) Η δοθείσα εις τα πρατήρια ποσότης δεν επήρκεσε να λάβουν πάντες οι κάτοχοι δελτίων*».²⁰

Στα «πρατήρια» διανομής πολλές φορές διαδραματιζόνταν διάφορα επεισόδια μεταξύ των χωρικών και των υπεύθυνων παντοπωλών, που είχαν σχέση με ελλιποβαρή παράδοση, αισχροκέρδεια και νοθεία: «*Από διάφορα μέρη του Πηλίου μάς καταγγέλλεται ότι αρκετά πρατήρια αισχροκερδούν εις βάρος του λιμοκτονούντος λαού*».²¹

Ο τόπος κάθε ημέρα και περισσότερο υπέφερε από τη στέρηση. Ο λιμός «ήτο παρών»! Όλα τα χωριά υπέφεραν, με τα φτωχότερα να έχουν μεγαλύτερες ελλείψεις. Αλλά και τα πλουσιότερα, παρά την παραγωγή τους, δεν βρίσκονταν σε καλύτερη θέση. Από το μακρινό Βένετο διαμαρτύρονταν και παρακαλούσαν να τους στείλουν αλεύρι και τρόφιμα, λέγοντας πως αρρωσταίνουν και θα πεθάνουν από αστία.²² Την ίδια διαπίστωση έκαναν και στον Άγιο Λαυρέντη: «*Γενική έλλειψις άρτου. Η ζωή των κατοίκων μας κατέστη αβίωτος. Παρατηρείται γενική έλλειψις άρτου. Τα υπάρχοντα ολίγα τρόφιμα όχι μόνον ολίγον κατ' ολίγον εξαντλούνται, αλλά και πωλούνται όσον η ψυχή του καθενός βαστά*».²³ Αργότερα, στις 16 Αυγούστου, στη γιορτή του Αγίου Αποστόλου του Νέου, θα εκδοθεί ανακοίνωση αδυναμίας του ναού να μοιράσει φαγητό στους προσκυνητές.²⁴

Στη Ζαγορά διοργανώθηκε συλλαλητήριο. «*Ο λαός προ της γενικής ελλείψεως άρτου, εξ ης κινδυνεύουν τόσαι αδώαι υπάρξεις, συνήλθεν εις αυθόρμητον και ταραχώδες συλλαλητήριο. Επειδή υπαίτιος της καταστάσεως όσον αφορά την έλλειψιν άρτου εθεωρήθη ο πρόεδρος, ηζιώθη παρά του λαού η παραίτησις αυτού, όπερ και εγένετο*».²⁵ *Εις Μακρυνίτσαν και Δράκειαν τοιαύτη είναι η έλλειψις του άρτου, ώστε υπάρχει φόβος εξεγέρσεως*»²⁶ έλεγαν πληροφορίες της αστυνομίας.

Στον Άι-Γιώργη Νηλείας, ο παλιός μύλος, η «φάμπρικα» κατά τους ντόπιους, επαναλειτούργησε, εξυπηρετώντας και τους κατοίκους των γύρω χωριών.²⁷ Το ίδιο έγινε σε όλα τα χωριά. Παντού, οι Πηλιορείτες αλευροποιούσαν όλα τα προϊόντα που περιείχαν άμυλο. Τα χωριά το μόνο που δεν παρήγαγαν επαρκώς ήταν τα δημητριακά, κι αυτό γιατί υπήρχαν λίγα σταροχώραφα στην Αργαλαστή και ελάχιστα με καλαμπόκι στον μικρόκαμπο των Λεχωνίων. Το «φασ'λόψωμου» ή «φασ'λίσιου» ήταν τότε το ψωμί τους, καθώς και το ανάμεικτο, δηλαδή αλεύρι από σιτάρι,

κριθάρι ή καλαμπόκι με κάστανα, ρεβίδια, πατάτες ή κουκιά. Μαζί με αυτά και η παραγωγή αλευριού από... αγριάδα: «*Η πείνα εις τα χωρία του Πηλίου έφθασεν μέχρι τοιούτου σημείου ώστε πολλοί κάτοικοι τρέφονται με ρίζας αγριάδας, τας οποίας αλευροποιούν και χρησιμοποιούν διά την παραγωγήν άρτου*».²⁸

Τις ημέρες εκείνες δημοσιεύτηκε σε αθηναϊκά έντυπα «*λίαν ενδιαφέρουσα επίκαιρος μελέτη εις εποχάς σιτοδείας*» του γεωπόνου Παν. Γ. Γενναδίου, συγγραφέα του *Φυτολογικού Λεξικού*, με τίτλο «*Προϊόντα προς αρτοποιίαν και προς αντικατάστασιν του άρτου*».²⁹

Βέβαια, η παραγωγή ελιάς και λαδιού, οι πατάτες και τα λαχανικά, αλλά και τα ψάρια της Κάρλας, που ήταν χωρίς διατίμηση, έσωσαν κάπως την κατάσταση και τον πληθυσμό απ' τον θάνατο. «*Εχομεν άφθονα γεώμηλα εις τας αποθήκας μας και εσπείραμεν γεώμηλα χειμερινής εσοδείας, ώστε η πείνα δεν μας φοβερίζει*»³⁰ είχε πει ο Απ. Βαϊνόπουλος στον Γάλλο, και ήταν αλήθεια, αφού κυρίως τα «πίσω» χωριά είχαν μεγάλη παραγωγή. Μέχρι και η βασίλισσα έκανε συστάσεις στους Πηλιορείτες να τρώνε πατάτες!³¹ Ωστόσο, αυτή επιτάχθηκε από την Επιτροπή Τροφίμων: «*Ενεκα της μεγίστης ανάγκης εις ην ευρίσκονται αι Αθήναι, τα ενταύθα γεώμηλα θα αποσταλώσιν εντός 15 ημερών εις Αθήνας και Πειραιά*».³² Έτσι, «*συννεπεία διαταγής επετάχθησαν προχθές εν Κισσώ 5.000 οκάδες γεώμηλα*».³³ Ακόμη: «*Εις την Θεσσαλίαν επιτάχθησαν κτήνη διά την μεταφοράν εκ Ζαγοράς εις Βόλον των επιταχθεισών 100 χιλ. οκάδ. πατατών*».³⁴ Επίσης, στη Ζαγορά έγινε συγκέντρωση διαμαρτυρίας των κατοίκων «*διά την άρσιν της επιτάξεως των γεωμήλων*».³⁵ Όσοι κάτοικοι είχαν στις αποθήκες τους ή μετέφεραν προϊόντα διατροφής τα δήλωναν υποχρεωτικά. Η απόκρυφή τους συνεπαγόταν κατάσχεση, αλλά και ποινή.³⁶

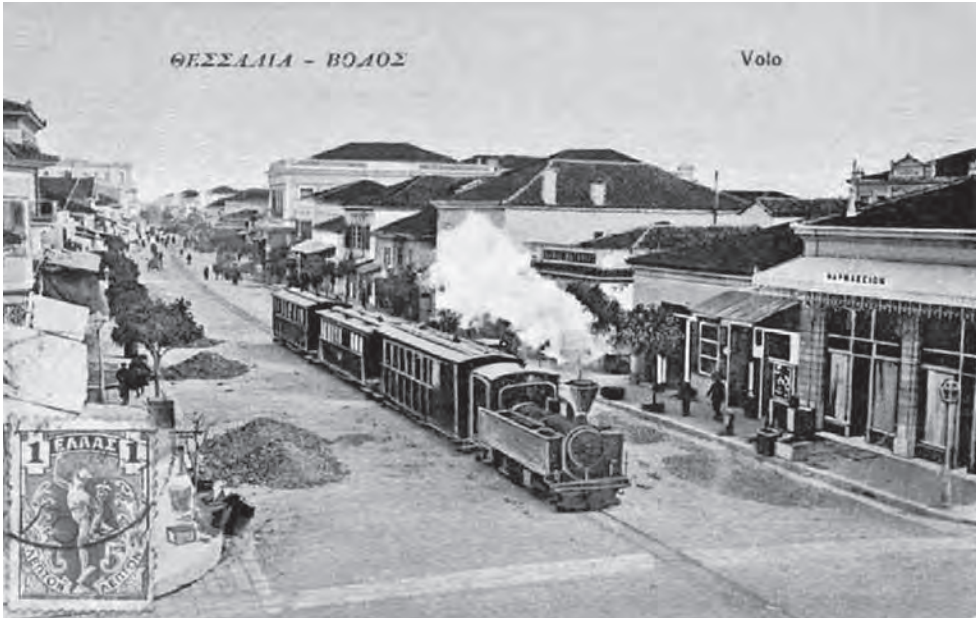
Σε Ζαγορά και Αργαλαστή ιδρύθηκαν συσσίτια «*διά την ανακούφισιν των άπόρων τάξεων*»³⁷ και σε πολλά χωριά γίνονταν έρανοι για τον ίδιο λόγο.³⁸

Όμως και η Ιερά Σύνοδος έστειλε μήνυμα «*δώρον άδωρον*» στους χριστιανούς να μη νηστεύουν τη Σαρακοστή: «*Αφού οι Ισχυροί της Γης κατεδίκασαν την Ελλάδα εις τοιαύτας στερήσεις τροφίμων, ώστε να εξαντληθούν όλα τα όσπρια και τα δημητριακά της χώρας, ουδείς χριστιανός θα αμαρτήση αν κρεωφαγήση κατά την παρούσαν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν*».³⁹

Οι δύσκολες αυτές στιγμές του πηλιορείτη λαού περνούσαν στις διασκεδάσεις και στη σάτιρα: «*Ηρθαν οι Αποκριές έρημες και σκοτεινές/ούτε λάδι στο μπουκάλι ούτε αλεύρι στο τσουβάλι!*»

Ο γιατρός Σατραζέμης, συνεχίζοντας τις εγγραφές στο «*Ημερολόγιό*» του, σημείωνε: «*Φεβρουάριος εν Αργαλαστή περνούμε καλά ψύχος παγωνιά εξακολουθεί η πείνα, κρύο πάρα πολύ χωρίς χιόνια. Μάρτιος, Απρίλιος η κατάσταση επιδεινούται. Πείνα, ο λαός υποφέρει*».

Και η επιδείνωση συμπορεύτηκε με την κατάληψη του Βόλου (1-2 Ιουνίου) και των χωριών από τους Γάλλους: «*Οι Αγγλογάλλοι έχασαν την υπομονήν διά του αποκλεισμού και τη συστάσει του Βενιζέλου εισέβαλον από Λαρίσης. Έστειλαν πολυβόλα εις σιδηρόδρομον, κανόνια και ήλθον να καταλάβουν τον Βόλον, και απεβιβάσθησαν έξωθεν προς την είσοδον και εις τάξιν μάχης εισέβαλον εις τον Βόλον με εφόπλου λόγην, οπότε εισήλθον νικηταί χωρίς να τους σκιάξη ούτε γάτα. Και κατ' αυτόν τον τρόπον*

Επιστολικό δελτάριο με τον σιδηροδρομικό σταθμό του Βόλου, από όπου εκτελούνταν το δρομολόγιο Βόλου - Μηλεών

ενίκησαν αμαχητί την Θεσσαλία. Οι Αγγλογάλλοι ήλθον και εδώ (στην Αργαλαστή) περί τους 20 Ζουάβους Τουρκαλάδες Αιγυπτίους από την Τύνιδα, με φέσια μεγάλα χωρίς φούντα, ήλθον εις την αγοράν και εγκαταστάθησαν εις το Σχολείον άνωθεν της εκκλησίας, ο δε επικεφαλής επιλοχίας έμεινε στην αστυνομίαν».⁴⁰

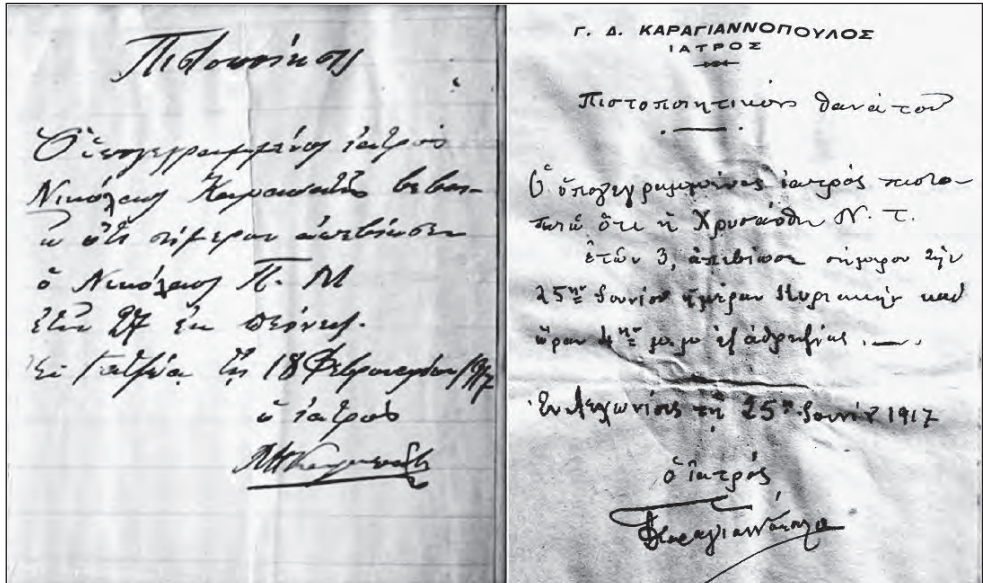
Η ζωή των κατοίκων αυτήν την περίοδο είχε δυσκολέψει και όλοι προσπαθούσαν να επιβιώσουν. «Έχει επέλθει τοιαύτη εξάντλησις ώστε είναι αδύνατον να συνεχίσουν οι κάτοικοι τας εργασίας των επί μακράς ώρας. Υπάρχουν φόβοι μήπως σημειωθούν αδρόοι θάνατοι εξ αστίας»⁴¹ έγραφε η Θεσσαλία, όταν επανακυκλοφόρησε μετά την αναγκαστική παύση, αρχές Μαΐου. Κάποιοι επιβίωναν με τη ζητιανιά, αλλά και με ανορθόδοξους τρόπους, όπως κλοπές και λαθρεμπόριο.⁴²

Η έλλειψη αλατιού δημιουργούσε προβλήματα στη συντήρηση της ελιάς και των τυριών.⁴³ Πολλοί έβραζαν το θαλασσινό νερό για να αποκτήσουν λίγο ως άρτυμα. Οι συνέπειες της έλλειψης φάνηκαν στον γυναικείο πληθυσμό τα επόμενα χρόνια. Οι παλαιότεροι θυμούνται στα ορεινά χωριά πολλές ηλικιωμένες με βρογχοκήλη.

Η σιδηροδρομική συγκοινωνία Βόλου - Μηλεών, που εξυπηρετούσε και τα άλλα χωριά, είχε περιοριστεί, από τέσσερα, σε ένα δρομολόγιο ημερησίως, λόγω έλλειψης πετροκάρβουνου.⁴⁴

Ο αυστηρός αποκλεισμός σταμάτησε ύστερα από 6,5 μήνες. «Χάλια, χάλια εις το ελληνικόν Βασίλειον. Η ακρίβεια εξακολουθεί» θα γράψει ο γιατρός.⁴⁵ Παρά τις προσπάθειες των Συμμάχων να υπάρξουν προμήθειες, η ζωή των κατοίκων άργησε πολύ να επανέλθει στα φυσιολογικά.⁴⁶

Στα ληξιαρχεία των χωριών του 1917 βρέθηκαν καταγεγραμμένοι αρκετοί θάνα-

Ενδεικτικά πιστοποιητικά θανάτων

τοι, με τα πιστοποιητικά να αναγράφουν την αιτία: «Εξ αδρενίας, αστίας, ατροφίας, καχεξίας, πείνης ή εξαντλήσεως». Ήταν αποτέλεσμα της λιμοκτονίας! Ενδεικτικά, έχουμε στον Άι-Γιώργη τον θάνατο τριών παιδιών και ενός 27χρονου, στα Άνω Λεχώνια ενός 50χρονου και μιας τρίχρονης, και στο ακρινό Τρίκερι τριών παιδιών και μιας 36χρονης. Πολλαπλάσιοι όμως θάνατοι υπήρξαν την επόμενη χρονιά, το 1918, καθώς «δέρισαν» τον κόσμο τούς πρώτους μήνες η βαρυχειμωνιά και τους τελευταίους η γρίπη.

Αντί επιλόγου, τα λόγια του γιατρού: «Χάλια, χάλια εις το ελληνικόν Βασίλειον. Η ακρίβεια εξακολουθεί. Ήραν μεν τον αποκλεισμόν, αλλά έχομεν άλλον χειρότερον, τον δι' υποβρυχίων Γερμανικών δεν δύνανται οι Σύμμαχοι να μεταφέρουν θαλασσίως τίποτα. (...) Αρτος δεν υπάρχει. Έλλειψις και εν γένει όλα τα είδη είνε πολύ ακριβά... Και έτσι, με βάσανα και στεναχώριες παρήλθε το 1917!»⁴⁷

- 1 Η πρώτη ημερομηνία αφορά στο Παλαιό Ημερολόγιο, που ίσχυε τότε στη χώρα μας, και η δεύτερη στο Νέο, που ίσχυε στη Δύση.
- 2 Ημερολόγιο του ανθυπίατρου Γεωργίου Σατραζέμη από την Αργαλαστή. (Ευχαριστώ τον γιο του, Νικόλαο Σατραζέμη, που μου το παραχώρησε μέσω του Γιάννη Κονιόρδου.)
- 3 Ημερολόγιο, ό.π.
- 4 Εφ. Ταχυδρόμος, 29.1.1917.
- 5 Εφ. Ταχυδρόμος, 28.1.1917.
- 6 Ημερολόγιο, ό.π.
- 7 Εφ. Ταχυδρόμος, 17.12.1916.
- 8 Εφ. Ταχυδρόμος, 20.12.1916.
- 9 Ημερολόγιο, ό.π.

- 10 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 20.12.1916.
- 11 Εφ. *Ωρα*, 30.1.1917.
- 12 Εφ. *Εμπρός*, 4.2.1917.
- 13 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 10.4.1917.
- 14 Περ. *Ιερός Σύνδεσμος*, τχ. 280, 1.1.1917.
- 15 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 30.1.1917.
- 16 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 1.3.1917.
- 17 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 28.2.1917.
- 18 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 28.2.1917.
- 19 Εφ. *Εμπρός*, 3.2.1917.
- 20 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 9.2.1917.
- 21 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 31.3.1917.
- 21 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 20.2.1917.
- 22 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 20.2.1917.
- 23 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 28.2.1917.
- 24 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 12.8.1917.
- 25 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 28.2.1917.
- 26 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 28.1.1917.
- 27 Κώστας Λιάπης, *Ο μεγάλος Αι- Γιώργης του Πηλίου*, Βόλος 1994
- 28 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 24.2.1917.
- 29 *Τα Οικονομικά Χρονικά*, 22.4.1917.
- 30 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 20.12.1916.
- 31 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 31.1.1917.
- 32 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 30.3.1917.
- 33 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 29.12.1917.
- 34 Εφ. *Εμπρός*, 3.3.1917.
- 35 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 20.2.1917.
- 36 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 24.2.1917.
- 37 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 30.3.1917.
- 38 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 31.1.1917, 23.2.1917.
- 39 Εφ. *Εσπερινή*, 14.2.1917.
- 40 Ημερολόγιο, ό.π.
- 41 Εφ. *Η Θεσσαλία*, 4.5.1917.
- 42 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 5.3.1917.
- 43 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 18.3.1917.
- 44 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 12.4.1917.
- 45 Ημερολόγιο, ό.π.
- 46 Εφ. *Ταχυδρόμος*, 5.8.1917.
- 47 Ημερολόγιο, ό.π.

Το Γυμνάσιο Βόλου. (Φωτογραφικό Αρχείο ΔΗΚΙ Βόλου, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας)

4. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Γιώργος Κοντομήτρος

ΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Η εκπαίδευση στον Βόλο το 1917

ΤΟ 1917, Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ διέθετε 12 δημόσια σχολεία Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, από τον Σεπτέμβριο του 1917 4 δημόσια ελληνικά σχολεία, τα λεγόμενα και «σχολαρχεία αρρένων και θηλέων», γυμνάσιο εξορισμού αρρένων, στο οποίο φοιτούσε και ένας αριθμός κοριτσιών, το Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Μαγνησίας, την Εμπορική Σχολή και τη Νυχτερινή Σχολή του συλλόγου «Προστασία του Παιδιού». Επίσης, λειτουργούσε σχολείο της ισραηλιτικής κοινότητας, όπως και της οθωμανικής. Ακόμα, λειτούργησαν σερβικό γυμνάσιο για τα παιδιά των Σέρβων προσφύγων, η ιδιωτική Σχολή Κοντογεωργίου με νηπιαγωγείο, δημοτικό, ελληνικό σχολείο και, από τον Σεπτέμβριο του 1917, και με Α΄ τάξη μεικτού γυμνασίου. Τους θερινούς ιδιαίτερα μήνες, η εν λόγω σχολή λειτούργησε ως φροντιστήριο, πρακτική που είχε ξεκινήσει προ τριετίας, για την προγύμναση κυρίως των μαθητών και των μαθητριών που θα προσέρχονταν στις εξετάσεις για την εισαγωγή τους στο γυμνάσιο ή στην Εμπορική Σχολή. Επίσης, λειτουργούσαν τμήματα προγύμνασης για όλες τις τάξεις του γυμνασίου. Ιδιωτικά μαθήματα για τον ίδιο λόγο, αλλά και για την ενίσχυση των μαθητών στις απαιτήσεις του σχολικού προγράμματος προσέφεραν και αδιόριστοι εκπαιδευτικοί. Τέλος, εκπαίδευση παρείχε και η γαλλική Σχολή Καλογραιών.

Στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου επηρεάστηκε καθοριστικά η λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της πόλης, καθώς τα διδακτήρια σε έκτακτες περιστάσεις διατίθενται για τον στρατιωτισμό, με συνέπεια τη διακοπή λειτουργίας ή την υπολειτουργία τους: π.χ., τον Σεπτέμβριο του 1917 οι εξετάσεις του Β΄ Ελληνικού Σχολείου, λόγω της επίταξης των διδακτηρίων, έγιναν στον Ναό της Μεταμόρφωσης. Παρομοίως, το Δ΄ Δημοτικό Σχολείο Αρρένων (τόρα 5ο Δημοτικό) λειτουργεί στον Ναό του Αγίου Κωνσταντίνου. Στα τέλη Σεπτεμβρίου, η εφορεία του Ανώτερου Παρθεναγωγείου προέβη στην ενοικίαση της οικίας Δ. Κουκιάδη (Φιλελλήνων - Αλεξάνδρας), καθώς δεν είχε σταματήσει η επίταξη του διδακτηρίου. Επρόκειτο για μια προσωρινή –ανεπαρκή– λύση, οπότε γονείς και κηδεμόνες στα τέλη Οκτωβρίου

Το πρώτο κτίριο της Εμπορικής Σχολής Βόλου. (X. Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή του Βόλου, 1900-1977)

απηύδυναν παράκληση στον δήμαρχο Γκλαβάνη για την αντιμετώπιση του ζητήματος. Η επίταξη λύθηκε στις αρχές Νοεμβρίου, ωστόσο τα μαθήματα εξακολούθησαν για μερικές ημέρες να γίνονται στην οικία Κουκιάδη, καθώς ήταν αναγκαία η απολύμανση του διδακτηρίου. Το αρτισύστατο Δ΄ Ελληνικό Σχολείο τον Σεπτέμβριο του 1917 στεγάστηκε προσωρινά στην οικία Ν. Πανοπούλου, στη διασταύρωση Σταδά - Αιόλου. Η Εμπορική Σχολή, το διδακτήριο της οποίας επιτασσόταν μόνιμα, ήταν έτοιμη να λειτουργήσει στις 12 Οκτωβρίου.

Οι γονείς των μαθητών των ελληνικών σχολείων και του γυμνασίου έκαναν συγκέντρωση το πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου και αργότερα, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της στέγασης. Τελικά, η λειτουργία του γυμνασίου άρχισε μόλις στις 24 Οκτωβρίου, αφού παραχωρήθηκαν από τον διευθυντή της Εμπορικής Σχολής δύο αίθουσες, στις οποίες γινόταν η διδασκαλία δύο τάξεων το πρωί και δύο το απόγευμα. Όμως, οι αίθουσες παραχωρούνταν μόνο επί διώρο, που δεν ήταν επαρκές για την εφαρμογή του προγράμματος. Εξάλλου υπήρχε έλλειψη διδακτικού προσωπικού, γεγονός που αφορούσε πάντως στο σύνολο των σχολείων της πόλης. Στο γυμνάσιο, τον Δεκέμβριο ανέλαβε γυμνασιάρχης ο Κατσουρός, μετέπειτα, μεταξύ άλλων, και γενικός επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης Θεσσαλίας (εφ. *Η Θεσσαλία*, 24/10/1917). Η δε μετατροπή των διδακτηρίων σε στρατώνες προκάλεσε ζημιές και μετέθεσε την επαναλειτουργία τους μετά την αποχώρηση των στρατευμάτων.

Το νέο κτίριο της Εμπορικής Σχολής Βόλου. (Φωτογραφικό Αρχείο ΔΗΚΙ Βόλου)

Στο μεταξύ, έντονο ήταν το πρόβλημα της ανεπαρκούς μισθοδοσίας των δασκάλων. Οι δάσκαλοι της Μαγνησίας έστειλαν αίτημα αντιμετώπισης του ζητήματος στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Κ. Σπυρίδη, ο οποίος απάντησε πως ήταν αντικείμενο μέριμνας της κυβέρνησης (εφ. *Η Θεσσαλία*, 04/11/1917).

Η λειτουργία των σχολείων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης ήταν συναρτημένη με τη συντήρησή τους με έξοδα του Δήμου Παγασών. Ο δήμος κατέβαλλε επίσης σημαντικά ποσά για τη λειτουργία της μοναδικής στη Θεσσαλία Εμπορικής Σχολής, όπως και για το Ανώτερο Παρθεναγωγείο, που δεν ήταν δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η δραματική μείωση των εσόδων του λόγω του αποκλεισμού, που επέφερε τη νέκρωση του λιμανιού και την αναστολή πολλών επαγγελματικών δραστηριοτήτων, οδηγούσε σε σκέψεις να μετατραπούν τα εν λόγω εκπαιδευτήρια σε δημόσια, να αναληφθούν δηλαδή τα λειτουργικά τους έξοδα από την κεντρική διοίκηση, γεγονός που θα συνοδευόταν βέβαια και από αλλαγές στην εποπτεία τους.

Οι περιστάσεις οδήγησαν στην απόφαση να διακοπούν τα μαθήματα στις 10 Μαΐου και να καταργηθούν οι θερινές εξετάσεις ως «κατεργαζόμενοι άσκοπον ταλαιπωρίαν μαθητών και διδασκόντων». Η βαθμολογία θα εξαγόταν με βάση τους ελέγχους της προφορικής βαθμολογίας. Ο χαρακτηρισμός «σχεδόν καλώς» του μέσου όρου αρκούσε για την προαγωγή ανεξάρτητα από την επίδοση σε κάθε μάθημα ξεχωριστά. Επίσης, δεν ελήφθησαν υπόψη οι απουσίες λόγω των περιστάσεων.

Εικόνα από τις τάξεις: «Ένας μαθητής του Γυμνασίου κληθείς να ειπή το μάθημα έμεινε βωδός προ του καθηγητού του. – Διατί δεν απαντάς; Δεν είσαι μελετημένος; – Πεινώ, κύριε καθηγητά, πεινώ και δεν μπορώ να διαβάσω, απήντησεν ο μαθητής, ενώ ολόκληρος η τάξις εξεκαρδίσθηκε στα γέλια» (εφ. Η Θεσσαλία, 02/0/1917). Σημειώνεται ότι, με την ολοκλήρωση των μαθημάτων, οι εκπαιδευτικοί τέθηκαν οικειοθελώς στη διάθεση της Επιτροπής Τροφίμων, ώστε να συμβάλουν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων επισιτισμού.

Το Α΄ Δημοτικό Σχολείο Αρρένων, από τη στιγμή που το διδακτήριό του είχε καταληφθεί επί μακρόν, μόλις στα τέλη Ιανουαρίου του 1917 ήταν έτοιμο να λειτουργήσει μετά και την αποκατάσταση των ζημιών που είχαν προκληθεί κατά τον στρατωνισμό.

Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, τα σχολεία λειτουργούσαν ελλιπέστατα κατά το σχολικό έτος 1916-1917. Ωστόσο, η λειτουργία της Νυχτερινής Σχολής του Συλλόγου «Προστασία Παιδιών» ήταν απρόσκοπτη, διότι οι διοικούντες τον σύλλογο επέδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον, που έφτανε στην εξ ιδίων καταβολή των χρημάτων για την αντιμετώπιση των λειτουργικών δαπανών. Στη σχολή φοιτούσαν εργαζόμενα παιδιά κάτω των είκοσι ετών, τα οποία δεν είχαν παρακολουθήσει την υποχρεωτική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Την εποχή εκείνη, αλλά και αργότερα, οι μαθητές της αποτελούσαν και τη βάση των επαγγελματικών προσκοπικών ομάδων της πόλης. Η ενασχόληση με τον προσκοπισμό τη δεδομένη στιγμή είχε σχεδόν αποκλειστικά τον χαρακτήρα της στρατιωτικής προπαίδευσης. Μόνιμο πρόβλημα ήταν η απροθυμία πολλών εργοδοτών να δίνουν τον απαραίτητο χρόνο στα εργαζόμενα αυτά παιδιά, ώστε να εγγράφονται στη σχολή και να παρακολουθούν απρόσκοπτα το πρόγραμμα των μαθημάτων.

Η σχολή λειτούργησε κανονικά από την 1η Οκτωβρίου 1916. Είχαν προηγηθεί, από την άνοιξη του 1916, διεργασίες από τριμελή επιτροπή αποτελούμενη από τους Λ. Καργάκο, Γ. Λάμπο και Αλ. Μέρο. Τότε σχηματίστηκαν επαγγελματικές προσκοπικές ομάδες από 80 εργαζόμενα παιδιά «εις τα οποία διά συστηματικής εργασίας εδόθη πολυμερής μόρφωσις». Ύστερα από μερικούς μήνες έγινε η σύσταση του συλλόγου «Προστασία των Παιδιών», ώστε να υλοποιηθούν καλύτερα οι σκοποί της πρωτοβουλίας αυτής.

Η Σχολή Κοντογεωργίου. (Φωτογραφικό Αρχείο ΔΗΚΙ Βόλου)

ρα οι σκοποί της πρωτοβουλίας αυτής. Το πρώτο διοικητικό συμβούλιο απαρτίστηκε από τους Δ. Σαράτση, Σπ. Κυρίτση, Γ. Λάμπο, Νικ. Παπαϊωάννου, Ευάγ. Λοΐζο, Ι. Ζωΐδη και Αλ. Μέρο. Ο σύλλογος ίδρυσε τη Νυχτερινή Σχολή. Το διδακτικό προσωπικό απάρτιζαν οι δημοδιδάσκαλοι Κόντος και Δημάκης, ο Κόντης, που δίδασκε Ωδική, ο αντιπρόεδρος του συλλόγου, γιατρός Σπ. Κυρίτσης, ο οποίος

Η Σχολή Καλογραιών. [Καρτ ποστάλ, Φωτογραφικό Αρχείο ΔΗΚΙ Βόλου]

δίδασκε το μάθημα της Υγιεινής, στο οποίο δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση, και ο μηχανικός του δήμου Ζουμπολίδης, ο οποίος δίδασκε Σχεδιογραφία. Τα μαθήματα γίνονταν το απόγευμα από τις 6 ως τις 8, στο Β΄ Δημοτικό Σχολείο Αρρένων (Ταχυδρόμος, 10-11/01/1917).

Για τη λειτουργία του Ανώτερου Παρθεναγωγείου υπάρχουν πληροφορίες στον τοπικό Τύπο. Στα τέλη Ιανουαρίου, το σχολείο αντιμετώπιζε διοικητικά προβλήματα, καθώς είχαν παραιτηθεί μέλη της εφορείας. Προς τούτο κλήθηκαν οι γονείς σε συγκέντρωση για την εκλογή νέων μελών. Στις 29 Μαρτίου τελέστηκαν στο γυμναστήριο της πόλης οι γυμναστικές επιδείξεις που τις παρακολούθησε «η εκλεκτοτέρα μερίς της κοινωνίας μας», σημειωνόταν στον Ταχυδρόμο της επομένης. Οι ασκήσεις εκτελέστηκαν ρυθμικότητα και οι παριστάμενοι συνεχάρησαν θερμά τη διευθύντρια Σταμπόγλη. Στις 22 Μαΐου, ανήμερα του Αγίου Πνεύματος, πραγματοποιήθηκε η γιορτή λήξης των μαθημάτων. Η διευθύντρια Σταμπόγλη αναφέρθηκε στη σοβαρή ηθικοπλαστική εργασία που συντελούνταν στο σχολείο, εγκωμίασε το διδακτικό προσωπικό και επαίνεσε τις μαθήτριες για την επιμέλεια και τη σεμνότητα ως απόρροια της κλασικής τους μόρφωσης. Φοίτησαν 140 μαθήτριες, ο αριθμός τους όμως θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερος, σύμφωνα με τη διευθύντρια, αν δεν υπήρχαν διαρροές μαθητριών στα σχολεία των αρρένων. Για τις διαρροές η διευθύντρια εξέφρασε την απορία της, δεδομένου ότι το πρόγραμμα ήταν το ίδιο, όπως και η ποιότητα της διδασκαλίας, και του ότι οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου που υποβάλλονταν σε απολυτήριες εξετάσεις στο γυμνάσιο έπαιρναν όλες απολυτήριο και μπορούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο πανεπιστήμιο. Έτσι, εξέφρασε

την άποψη πως «μόνον το ζήτημα των διδάκτρων είνε το δέλεαρ το οδηγούν τας νεαράς παρθένους εις τα δημόσια σχολεία, χωρίς να υπολογισθή το ηθικόν μαρτύριον το οποίον υφίστανται αι μετ' αρρένων συμφοιτώσαι ως στερούμεναι του αγίου δώρου, τουτέστιν της ελευθερίας των ης μετά των ομοφύλων των θα είχαν, χωρίς να αναφέρωμεν άλλους ηθικούς κινδύνους». Το πρόγραμμα της γιορτής περιελάμβανε απαγγελίες ποιημάτων, μονολόγους, διαλόγους, όπως και μια κωμωδία και άσματα που δίδαξε ο Κόντης. Η γιορτή σφραγίστηκε από το άσμα «Του αητού ο γιος» και έκλεισε με τον Εθνικό Ύμνο.

Στις 30 Ιανουαρίου τιμήθηκαν οι Τρεις Ιεράρχες με εκκλησιασμό των μαθητών στον νεόδμητο και ευρύχωρο Ναό της Αναλήψεως, στον οποίο γινόταν η γιορτή κατά κύριο λόγο και στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Ο ιεροκήρυκας Πολύκαρπος Ζάχος είπε ότι τα σχολεία «και ιδίως τα ανώτερα επανακάμποντα εκ της εκκλησίας διέσχισαν τας κεντρικώτερας οδούς της πόλεως ψάλλοντα πατριωτικά άσματα και παρέχοντα θέαμα εξ εκείνων τα οποία προκαλούν τον ενδουσιασμόν εις την ψυχήν και την πληρούν από πολλές ελπίδας δια την αύριον». Το απόγευμα έγινε γιορτή στον Σύλλογο «Τρεις Ιεράρχαι», όπου προσήλθαν οι Αρχές «και πολύς άλλος εκλεκτός κόσμος» και μίλησε ο ελληνοδιδάσκαλος Χρήστου.

Στους χαλεπούς εκείνους καιρούς, οι μαθητές του γυμνασίου, της Εμπορικής Σχολής και των ελληνικών σχολείων της πόλης, τους θερινούς μήνες, καλούνταν και συμμετείχαν στις διάφορες εκδηλώσεις, όπως αυτές για την εθνική εορτή των Γάλλων.

Τα σχολεία τίμησαν και τη γιορτή της σημαίας, που είχε καθιερωθεί από το 1908. Χαρακτηριστική είναι η σχετική απόφαση του συλλόγου του Δ' Δημοτικού Σχολείου Αρρένων, που αποκαλύπτει ταυτόχρονα και τα λειτουργικά προβλήματα λόγω των επιτάξεων των διδακτηρίων.

Στις συνθήκες της πείνας, ο πρόεδρος της Επιτροπής Τροφίμων Μαρινάκης, ένα εκ των πραγμάτων αμφιλεγόμενο πρόσωπο, που είχε σταλεί από την κεντρική διοίκηση στον Βόλο στα τέλη Ιανουαρίου και παρέμεινε ως την παραμονή της κατάληψης της πόλης από τους Γάλλους, συγκέντρωσε στα τέλη Ιανουαρίου τους δασκάλους και τις δασκάλες της πόλης και τόνισε την ανάγκη επέκτασης της καλλιέργειας πατάτας. Προς τούτο συνέστησε το παράδειγμα να δοθεί από τα σχολεία, στους κήπους των οποίων και σε άλλους αχρησιμοποίητους χώρους θα μπορούσε να γίνει η σχετική καλλιέργεια.

Στις 18 Φεβρουαρίου ετέθη ζήτημα αντιμετώπισης της σίτισης των άπορων μαθητών της πόλης. Το προσωπικό του Γ' Ελληνικού Σχολείου και ορισμένες εύπορες γυναίκες της πόλης αποφάσισαν να ιδρύσουν συσσίτιο για 45 άπορους μαθητές. Θα στέλνονταν οι μερίδες του φαγητού από το β' οικονομικό συσσίτιο της Μεταμόρφωσης, το λεγόμενο «της βασιλίσης». Η δαπάνη θα καλυπτόταν από εύπορους κηδεμόνες και άλλους φιλανθρώπους. Ταυτόχρονα, με πρωτοβουλία του επιθεωρητή Καπερνάρου, συγκλήθηκε σύσκεψη στο Β' Δημοτικό Σχολείο Αρρένων. Συμμετείχαν οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας και ο σχολίατρος Ντινόπουλος. Αντικείμενο ήταν η σύσταση μαθητικών συσσιτίων και η ίδρυση μαθητικής πολυκλινικής. Οι δαπάνες θα καλύπτονταν από τους εύπο-

ρους της πόλης. Πάντως, δύο ημέρες αργότερα δημοσιεύτηκε δελτίο Τύπου της σχολικής επιτροπής και των δασκάλων του Β΄ Δημοτικού Σχολείου, στο οποίο ανακοινωνόταν ότι τα μέλη της Σχολικής Επιτροπής θα έρχονταν στη συνοικία του Αγίου Νικολάου για τη διεξαγωγή εράνου και ζητείτο από τους δυναμένους να συνεισφέρουν χρήματα για τη λειτουργία του συσσιτίου. Σχεδόν ταυτόχρονα κινήθηκαν το Β΄ Θηλέων, το Γ΄ Θηλέων, που λειτουργούσε στα Παλαιά, το ΣΤ΄ Θηλέων και το Α΄ Θηλέων. Στις αρχές Μαρτίου συγκεντρώθηκε σημαντικό ποσό από εισφορές, κι έτσι σιτίζονταν, σύμφωνα με ανακοίνωση της επιθεώρησης, 800 παιδιά. Ορισμένοι πολίτες είχαν εγγραφεί στον κατάλογο των μηνιαίων εισφορών. Σε αυτόν συγκαταλέχθηκε και η Σχολή Κοντογεωργίου με ποσό μηνιαίας εισφοράς 155,35 δρχ. Σημαντική ήταν η συνεισφορά της σχολιάτρου Άννας Κατσίγρα, η οποία έδωσε διάλεξη τον Απρίλιο στην αίθουσα Αργυλλά με θέμα «Το σχολείο ως όργανο αναγεννήσεως των εθνών» και διέδωσε τις εισπράξεις υπέρ των μαθητικών συσσιτίων.

Με ανακοινωθέν της επιθεώρησης, ο οικονομικός έλεγχος έγινε στις 24 Μαΐου 1917 από τον επιθεωρητή και από την Ευτέρπη Ευαγγέλου και τη Χρυσ. Βασιλάκου, προέδρους σχολικών επιτροπών. Στην κεντρική ταμία Περσεφώνη Αξελού κατατέθηκαν 5.757,75 δραχμές από τον γενικό έρανο υπέρ των μαθητικών συσσιτίων, 1.470 δραχμές από τη διάλεξη της Άννας Κατσίγρα και 510 δραχμές από τις μηνιαίες εισφορές των σχολείων του Αγίου Νικολάου και της Μεταμόρφωσης – συνολικά 7.737,75 δραχμές. Δαπανήθηκαν για το συσσίτιο Γκλαβάνη 1.048,40 δραχμές, για το συσσίτιο της βασίλισσας 4.520, για τον άρτο των Β΄, Γ΄, Ε΄ και ΣΤ΄ Δημ. Σχολ. Αρρένων και των Α΄, Δ΄ και Ε΄ Θηλέων 770 δραχμές, ενώ για δημοσιεύσεις, προβολές, εισιτήρια, φωτογραφίες, δημόσιο φόρο, αίθουσα Αργυλλά κ.λπ. 687,05. Το υπόλοιπο των 710 δραχμών παραδόθηκε στον επιθεωρητή.

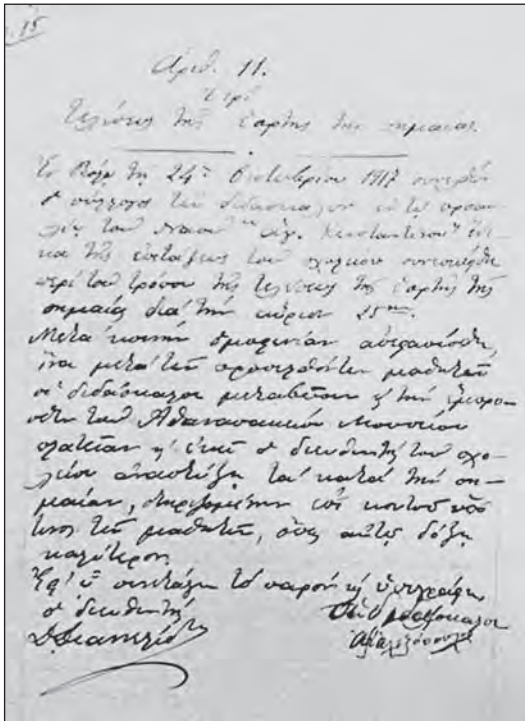
Ασφαλώς, οι μαθητές αντιμετώπιζαν και άλλα προβλήματα. Σε προηγούμενο διδακτικό έτος, π.χ., η χήρα Μαργ. Αποστολίδου προσέφερε 100 δραχμές στο Δ΄ Δημοτικό Σχολείο Αρρένων, οι οποίες διατέθηκαν για την αγορά 9 ζευγών υποδημάτων, 8 καπέλων και υφάσματος για να ραφτούν 4 ποδιές (πράξη υπ. αρ. 6/10.4.1915 του Συλλόγου Διδασκόντων του 4ου Δημοτικού Σχολείου Αρρένων Βόλου). Το 1917, το πρόβλημα της ασιτίας των μαθητών ήταν λοιπόν τόσο οξύ, ώστε μάλλον παραβλέπονταν οι άλλες ανάγκες τους.

Η Σχολή Κοντογεωργίου φαίνεται ότι λειτουργούσε κανονικά. Το 1917 περιελάμβανε νηπιαγωγείο, δημοτικό, ελληνικό και Α΄ τάξη Γυμνασίου, στην οποία γίνονταν δεκτές και μαθήτριες. Στις λίγες πληροφορίες που δημοσιεύτηκαν συγκαταλέγεται και μία εκδρομή στην Άλλη Μεριά, στις 21 Φεβρουαρίου 1917. Σημειώνεται ότι εκπαιδευτικοί του Γυμνασίου Βόλου, όπως ο Σπ. Φιλιππίδης και ο Κ. Χατζηβασιλείου, που απολύθηκαν (προσωρινά) στη δίνη του Διχασμού, εντάχθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1917 στη δύναμη των καθηγητών της σχολής. Τον Οκτώβριο ιδρύθηκε και τμήμα μαντολινάτας υπό τη διεύθυνση του Β. Κόντη.

Η γαλλική Σχολή Καλογορριών, «νεόδητος, ευάερος, μεγαλοπρεπής», παρείχε εκπαίδευση σε μαθήτριες στα Γαλλικά και τα Ελληνικά, σε ζωγραφική, πιάνο,

πλαστική και πυρογραφία. Δεχόταν μαθήτριες εσωτερικές και εξωτερικές. Λειτουργούσε και νηπιαγωγείο για παιδιά από την ηλικία των τριών ετών.

Στον Βόλο είχε σχηματιστεί, υπό την προεδρία της βασίλισσας, Επιτροπή Κυριών για την προστασία και περίθαλψη των προσφύγων της πόλης. Η κρατική αρωγή ήταν ελλιπής και γίνονταν εκκλήσεις στα φιλόδηρα αισθήματα των εύπορων πολιτών. Πρόβλημα υπήρχε με τα προσφυγόπουλα, τα οποία, ιδίως μετά την πρόωγη λήξη των μαθημάτων των σχολείων, περιδιάβαιναν τα διάφορα κέντρα της πόλης. Έτσι, στις 13 Μαΐου συνεδρίασε η Επιτροπή Κυριών υπό την προεδρία της Λουκίας Καρτάλη και ελήφθη η απόφαση να ιδρυθεί πρότυπο νηπιαγωγείο για την περίθαλψη και δημιουργική απασχόληση των προσφυγόπουλων. Θα γίνονταν δεκτά παιδιά αμφότερων των φύλων, ηλικίας 3-12 ετών. Το νηπιαγωγείο αυτό θα λειτουργούσε κατά το φρεμπελιανό σύστημα, το οποίο εφαρμοζόταν στα νηπιαγωγεία του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων. Η διδασκαλία θα γινόταν από δύο δασκάλες «πραγματογνωστικώς». Τα παιδιά θα ντύνονταν με μέριμνα της επιτροπής, ενώ τα εντελώς άπορα θα σιτίζονταν και θα απασχολούνταν καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας σε διάφορες δραστηριότητες. Παρών στη συνεδρίαση ήταν και ο επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Καπερνάρος, ο οποίος υποσχέθηκε πως θα έδετε στη διάθεση της επιτροπής ένα από τα διδακτήρια της πόλης. Ο εισαγγελέας, όταν πληροφορήθηκε την

Σελίδα από το βιβλίο Πράξεων του Δ' Δημοτικού Σχολείου Αρρένων Βόλου

πρωτοβουλία, ενημέρωσε ότι θα ενεργοποιούσε τον νόμο «περί αλητών», ώστε να αναγκαστούν οι γονείς των παιδιών αυτών να τα στείλουν στο νηπιαγωγείο (εφ. *Η Θεσσαλία*, 14/05/1917). Πρόθεση της επιτροπής ήταν να λειτουργήσει το νηπιαγωγείο τις επόμενες ημέρες, στις 21/05/1917, και έγιναν κάποιες κινήσεις για τη συγκέντρωση πόρων, όπως η συναυλία του Ωδείου στις 27 Μαΐου. Οι πηγές δεν μας δίνουν περισσότερες πληροφορίες. Άλλωστε, με τη γαλλική κατοχή (31/05/1917) οι επιτροπές της βασίλισσας αυτοκαταργήθηκαν και η συνέχεια από τις διάδοχες καταστάσεις συνήδως δεν είναι ταχεία.

Στις αρχές Ιουνίου, 51 υποψήφιοι προσήλθαν στις εισιτήριες εξετάσεις για το γυμνάσιο και πέτυχαν οι 41, μεταξύ των οποίων και μαθήτριες. Είναι χαρακτηρι-

στικό ότι στους επιτυχόντες ανήκαν όλοι όσοι προέρχονταν από τη Σχολή Κοντογεωργίου. Πάντως, σύμφωνα με τη *Θεσσαλία* της 10ης Ιουνίου 1917, ένας λόχος Ζουάβων εγκαταστάθηκε στο διδακτήριο του γυμνασίου.

Το διδακτήριο της Εμπορικής Σχολής από τα μέσα Ιουνίου χρησιμοποιήθηκε από τους Γάλλους ως διοικητήριό τους. Ως τότε, το γαλλικό διοικητήριο έδρευε στο δημαρχείο. Φροντιστής των το καλοκαίρι του 1917 υποσχόταν πως, με την παρακολούθηση της σειράς μαθημάτων του, οι σπουδαστές του ήταν ασυγκρίτως ανώτεροι σε σχέση με τους διπλωματούχους των εμπορικών σχολών από επιστημονική και ιδίως από πρακτική άποψη.

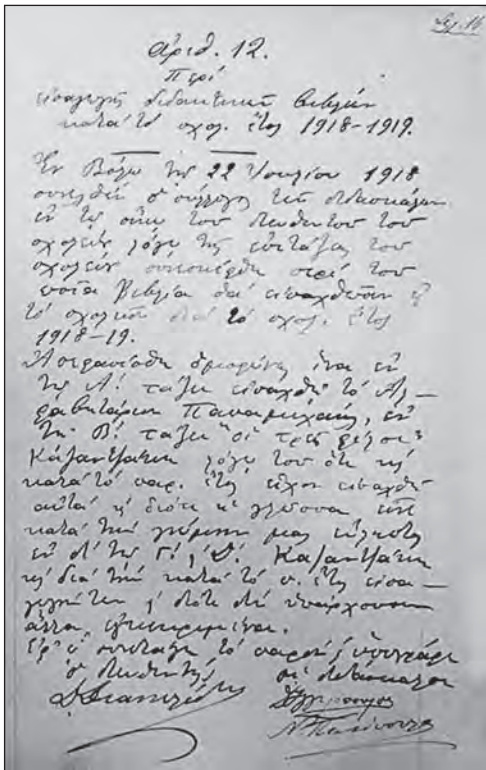
Στις 10 Αυγούστου δημοσιεύτηκε στον τοπικό Τύπο η είδηση πως ο συντοπίτης υπουργός Εθνικής Οικονομίας Κ. Σπυρίδης αποφάσισε την μετατροπή της Εμπορικής Σχολής Βόλου σε δημόσια και ότι σύντομα θα εκδιδόταν σχετικό ΦΕΚ (οι εμπορικές σχολές δεν υπάγονταν στο υπουργείο Παιδείας). Φαίνεται, όμως, ότι υπήρξαν αντιρρήσεις από άτομα που επεδίωκαν την επ' αόριστον αναβολή δημοσιοποίησης της απόφασης. Η *Θεσσαλία*, στις 22 Αυγούστου, έκανε δεκτή με ενθουσιασμό την απόφαση του Σπυρίδη, καθώς θα απαλλάσσονταν οι μαθητές από τα δίδακτρα και θα είχαν επίσημη αναγνώριση του απολυτηρίου τους, και επέκρινε την κωλυσιεργία ως βλαβερή για την εμπορικότερη πόλη της Ελλάδας. Σημειώνεται ότι στην Αθήνα, στις 21 Αυγούστου, με πρόσκληση του Κ. Σπυρίδη ξεκίνησε συνέδριο των διευθυντών όλων των εμπορικών σχολών με θέμα τα μέτρα τα οποία έπρεπε να ληφθούν για τη βελτίωση της λειτουργίας τους. Μεταξύ των προσκεκλημένων ήταν και ο Σωκράτης Πετρόχειλος, διευθυντής της Εμπορικής Σχολής Βόλου. Ο Σπυρίδης δεξιώθηκε τους διευθυντές και εκφώνησε λόγο στις 24 Αυγούστου. Στα πορίσματα του συνεδρίου περιλαμβάνονται η σύνταξη νέου αναλυτικού προγράμματος, το οποίο κατήρτισαν οι διευθυντές, και η κατηγοριοποίηση των ιδιωτικών εμπορικών σχολών σε τρεις κατηγορίες – οι της ανώτερης κατηγορίας θα ήταν ισότιμες με τις δημόσιες.

Στο μεταξύ, ο Σωκρ. Πετρόχειλος, ο οποίος ήταν και πρόεδρος της Επιτροπής Τροφίμων Βόλου, διορίστηκε γενικός επιθεωρητής των Εμπορικών Σχολών και των Εταιρειών, γεγονός που σχολιάστηκε ευμενώς από τον τοπικό Τύπο (εφ. *Η Θεσσαλία*, 05/09/1917). Ευχαριστήρια επιστολή για την προσφορά του Πετρόχειλου δημοσίευσαν στον Τύπο οι μαθητές της Εμπορικής Σχολής (εφ. *Η Θεσσαλία*, 10/09/1917). Ο Πετρόχειλος αντικαταστάθηκε από τον Γ. Μαϊμούκα, διπλωματούχο της Ανώτατης Σχολής των Παρισίων, στην οποία είχε σπουδάσει και ο Πετρόχειλος (εφ. *Η Θεσσαλία*, 08/10/1917). Ο Μαϊμούκας από τον Νοέμβριο εγκαινίασε σειρά διαλέξεων, πραγματευόμενος ζητήματα εμπορικής φύσης. Την πρώτη διάλεξη την έδωσε στην αίθουσα Αργυλλά στις 12 Νοεμβρίου, με θέμα «Περί του ελληνικού εμπορίου, της εμπορικής εκπαίδευσεως και των μέσων προς επιτυχίαν αυτής». Η διάλεξη χαιρετίστηκε από τον τοπικό Τύπο και από την άποψη ότι θα μπορούσε να είναι η απαρχή και άλλων διαλέξεων από άλλους ειδικούς, με ποικίλη θεματική, με σκοπό την έξοδο «από την πνευματικήν νάρκην εις την οποίαν έχομεν όλοι πέσει» (εφ. *Η Θεσσαλία*, 11/11/1917). Η διάλεξη δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στη *Θεσσαλία*. Άλλη δραστηριότητα του

Μαΐμούκα τον ίδιο μήνα ήταν η πρωτοβουλία του για την ίδρυση στον Βόλο Συνεταιρισμού Καταναλώσεως των υπαλλήλων, ως παράρτημα του Κεντρικού της Αθήνας (εφ. *Η Θεσσαλία*, 25, 26, 27/11/1917). Στις 5 Νοεμβρίου συγκλήθηκε ο Εμπορικός Σύλλογος και, κατόπιν αρχαιρεσιών, ανέδειξε τα μέλη της εφορείας της σχολής: Π. Αποστολίδης, Ρίζος Παπακωνσταντίνου, Ι. Κοσμαδόπουλος, Κ. Χατζηνικολάου και Θ. Χρηστοζήσης. Ωστόσο, από πλευράς Δήμου Παγασών τέθηκαν ζητήματα αναδιάρθρωσης του τρόπου διοίκησης της σχολής. Συγκεκριμένα, στις 2 Δεκεμβρίου έγινε πρόταση από τον Σπ. Σπυριδίδη να τροποποιηθεί ο κανονισμός της, ώστε να διοικείται από εφορεία αποτελούμενη από δύο αντιπροσώπους του Εμπορικού Συλλόγου, τους διευθυντές των υποκαταστημάτων της Εθνικής Τράπεζας και της Αθηναϊκής Τράπεζας, και ένα μέλος εκλεγόμενο από την Εκτελεστική Επιτροπή του δήμου, επειδή ο δήμος προσφέρει αρκετά για τη συντήρησή της. Ο Μαυραντώνης προτείνει τη λήψη ανάλογων μέτρων και για τη διοίκηση του Ανώτερου Παρθεναγωγείου. Στη συνεδρίαση της 09/12/1916, το συμβούλιο αποφάσισε να ζητήσει από την κυβέρνηση να αναλάβει το Δημόσιο την Εμπορική Σχολή.

Εν όψει της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που είχε ήδη ξεκινήσει, η τοπική *Θεσσαλία* εξέφρασε τον Σεπτέμβριο του 1917 την αγωνιώδη αναμονή του διδα-

σκαλικού και του μαθητικού κόσμου αναφορικά με την απόφαση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου για τα νέα διδακτικά βιβλία και σημειώνει: «Είνε καιρός ν' αποκτήση η μαθητώσα νεολαία βιβλία ευμέθοδα, εύληπτα, ευκρινή την έννοιαν, εις γλώσσαν σαφή και ρέουσαν, απηλλαγμένην σχολαστικισμού και κοινοτοπιών, βιβλία ηθικοπλαστικά, εξηψούντα το φρόνημα, δημιουργούντα Έλληνας πολίτας, χριστιανούς» (εφ. *Η Θεσσαλία*, 11/09/1917). Τον Νοέμβριο του 1917, σύμφωνα με την τοπική ειδησεογραφία, οι ανώτεροι επόπτες Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης ήταν έτοιμοι να ξεκινήσουν μαθήματα στους δασκάλους της Αθήνας και του Πειραιά για τον τρόπο διδασκαλίας, ενώ στη συνέχεια θα ενημέρωναν τους επιδωρητές των επαρχιών, ώστε εκείνοι στη συνέχεια να κάνουν ειδικά μαθήματα στους δασκάλους των περιφερειών τους (εφ. *Η Θεσσαλία*, 06/11/1917). Ήδη, κατά το σχολικό

Σελίδα από το βιβλίο *Πράξεων του Δ' Δημοτικού Σχολείου Αρρένων Βόλου*

έτος 1917-1918 έγινε εισαγωγή τέτοιων διδακτικών βιβλίων, όπως φαίνεται από την ακόλουθη πράξη του συλλόγου διδασκόντων του Δ΄ Δημοτικού Σχολείου Αρρένων, η οποία αφορά στο σχολικό έτος 1918-1919, αλλά αναφέρεται και στην εμπειρία που είχε προκύψει από το προηγούμενο σχολικό έτος:

Στις 19 Ιουλίου 1917 δημοσιεύτηκε στον τοπικό Τύπο η είδηση ότι η σερβική κυβέρνηση –έπειτα, βέβαια, από άδεια των ελληνικών Αρχών– επρόκειτο να ιδρύσει σερβικό γυμνάσιο στον Βόλο και, προς τούτο, ήρθε στην πόλη απεσταλμένος για την εύρεση κατάλληλου κτιρίου. Στις 25 Αυγούστου δινόταν η πληροφορία ότι ο Σέρβος γυμνασιάρχης ενοικίασε την οικία Μακροπούλου, κοντά στη Μεταμόρφωση, με σκοπό να χρησιμεύσει ως διδακτήριο του γυμνασίου αυτού. Για τον εκκλησιασμό των μαθητών αυτών και όλων των διαμενόντων Σέρβων παραχωρήθηκε από τον επίσκοπο Δημητριάδος ο Ναός της Αναλήψεως, κι έτσι τελούνταν τις Κυριακές πρώτα μία λειτουργία στα Ελληνικά και, στις 10 το πρωί, άλλη μία στα Σερβικά, συνοδεία ευρωπαϊκής μουσικής (εφ. *Η Θεσσαλία*, 30/09/1917).

Παρά τις δυσκολίες, υπήρξε λοιπόν κινητικότητα στα εκπαιδευτικά ζητήματα στην πόλη του Βόλου. Η ίδρυση του Δ΄ Ελληνικού Σχολείου, η λειτουργία γυμνασίου στα Εκπαιδευτήρια Κοντογεωργίου, η ίδρυση του σερβικού γυμνασίου και η δρομολόγηση εξελίξεων για την Εμπορική Σχολή και το Ανώτερο Παρθεναγωγείο έδωσαν τον τόνο στη δύσκολη αυτή περίοδο.

Το λιμάνι του Βόλου στις αρχές του 20ού αιώνα. Στο βάθος διακρίνεται το κτήριο Παπαστράτου, όπου σήμερα στεγάζεται το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Εκκλησία και Πολιτεία στη Μαγνησία το 1917

ΤΟ 1917 συνέβησαν γεγονότα, τα οποία καθόρισαν σ' έναν βαθμό την ιστορική πορεία λαών για έναν ολόκληρο αιώνα (1917-2017). Στον ελλαδικό χώρο, οι κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις έγιναν στον απόηχο ευρύτερων καταλυτικών εξελίξεων στην Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή.

Πρόσφυγες

Η δεσσαλική Μαγνησία, τον Ιανουάριο του 1917, φιλοξενεί 2.000 Έλληνες πρόσφυγες που εκδιώχθηκαν από τους Βουλγάρους στην ανατολική Μακεδονία.¹ Η κυβέρνηση της Αθήνας παρεμβαίνει αναποτελεσματικά. Η τοπική Εκκλησία δραστηριοποιείται, συγκροτώντας επιτροπή με πρόεδρο τον επίσκοπο. Η επιτροπή ενοικιάζει οίκημα (μύλος Κυριακόπουλου) για στέγαση, αγοράζει κλινοσκεπάσματα και είδη υπόδησης - ένδυσης, μοιράζει χρηματικά βοηθήματα: «Έλαβον επίδομα 1651 οικογένειες, ήτοι 1958 άτομα, διενεμήθησαν 3170 δραχμαί».² Την περίοδο 1916-1917, Σέρβοι πρόσφυγες καταφεύγουν στη Μαγνησία, φιλοξενούμενοι από την Εκκλησία. Ο πρόσφυγας Σέρβος επίσκοπος Βαρνάβας εκφράζει ευχαριστίες για την πατρική φροντίδα του επισκόπου Γερμανού «προς τους Σέρβους πρόσφυγας τους ευρόντας καταφύγιον και άσυλον».³

Αποκλεισμός και πείνα στη Μαγνησία

Τον Ιανουάριο του 1917 διεξήχθη στον Βόλο συλλαλητήριο για την απόκρυψη τροφίμων και την αισχροκέρδεια. Οι διεκδικήσεις είχαν επίκεντρο την αυξημένη τιμή του ψωμιού.⁴ Ο Δημητριάδος Γερμανός το επιβεβαιώνει γράφοντας τα παρακάτω: «Κατά το έτος 1917, ένεκα του επιβληθέντος εις την Ελλάδα υπό των Μεγάλων Δυνάμεων (ΑΝΤΑΝΤ) οικονομικού αποκλεισμού,⁵ επήλθε μεγίστη έλλειψις τροφίμων εις την χώραν ημών, ούτως ώστε πάντα τα είδη πρώτης ανάγκης διενέμοντο εις τους κατοίκους ανά 100 ή 200 δράμια κατ' άτομον δι' ωρισμένας ημέρας. Το κακόν υπήρξε μέγα, πολλοί δε θάνατοι εσημειώθησαν εκ λιμού ιδίως βρεφών και γερόντων. Προς ανακούφισιν των δεινοπαδούντων, καθ' όσον συνεπεία της έλλειψεως επήλθεν και υπερτίμησις των ειδών, συγκροτήθηκε εν Βόλω

υπό την προεδρία του Επισκόπου Επιτροπή, ήτις κατώρθωσεν να παράσχη πολυτίμους υπηρεσίας κατά την φοβεράν εκείνην εποχήν εις τους ενδεείς, διά της οργανώσεως οικονομικών συσσιτίων υπό της Εκκλησίας.⁷

Ο διχασμός στη Μαγνησία

Το διακύβευμα του Διχασμού ήταν η ανάπτυξη: υπήρξε το σταυροδρόμι πάνω στο οποίο θα αποφασιζόταν η κατεύθυνση της χώρας – «αγγλική» ή «γερμανική».

Ο πολιτικός διχασμός παρέσυρε και την Εκκλησία. Στήθηκαν έτσι αναδέματα στην Αθήνα και σε επισκοπές, μεταξύ των οποίων και της Δημητριάδος. Οι αναθεματισμοί πολιτικών προσώπων ήταν απαράδεκτη παρέμβαση της εκκλησιαστικής ηγεσίας στα οξυμμένα πολιτικοκοινωνικά δρώμενα.

Ο επίσκοπος Δημητριάδος σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος* του Βόλου δικαιολογεί τη συμμετοχή του στο ανάθεμα, λέγοντας: «Μετά λύπης μου παρατηρώ ότι εν τοις εσχάτοις τούτοις καιροίς τελείται μεγάλη εκμετάλλευσις, ως μη όφελε, της θρησκείας εν τοις πολιτικοίς ζητήμασι. Μετά τα “Ευαγγελικά” είχομεν τα “Αναθεματιστικά”, εξ ων τα μέγιστα εξημιώθη η Εκκλησία, την οποίαν ακούσαν ανέμιζαν γνωστοί πολιτικοί και είδομεν “Επιστρατικούς Συλλόγους” (=βασιλόφρονες) και πολιτικούς άνδρας να σύρωσιν εις τας πλατείας Αρχιερείς, όπως καταρασθώσι πολιτικούς των αντιπάλους και διά των αρών των κληρικών να καταβάλωσιν αυτούς».⁸

Την ανεπίτρεπτη ανάμειξη της Εκκλησίας στα πολιτικά ακολούθησε η ακόμα μεγαλύτερη της Πολιτείας στα εκκλησιαστικά. Ο επίσκοπος Δημητριάδος θα πει ότι «το φοβερώτερον πάντων είνε ότι η Πολιτεία και εις αυτά τα δογματικά υπεισήλθε και παρακωλύει την Εκκλησίαν να επιτελεί τα εαυτής καθήκοντα»⁹.

Στις 14 Ιουνίου 1917, ο Βενιζέλος είναι πλέον «πάσης Ελλάδος», ενώ ο Διχασμός συνεχίζεται αμείωτος. Καταργείται η αναθεματιστική σύνοδος και συγκροτείται «αριστίνδην», με ημέτερους αρχιερείς. Παραπέμπονται για να δικαστούν στο Ανώτερο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο ο Αθηνών, ως πρόεδρος, τα μέλη της αναθεματικής συνόδου και 22 αρχιερείς, μεταξύ των οποίων ο Δημητριάδος (28/08/1917). Κατηγορούνται ότι ανεμείχθησαν ενεργά στην εσωτερική πολιτική του τόπου και στις κομματικές διαμάχες, ότι απήγγειλαν αυτοσχέδια αναδέματα και προσωπικούς αφορισμούς κατά του ηγέτη του Κόμματος των Φιλελευθέρων και των οπαδών του, υποδαυλίζοντας κομματικά πάθη και μίση.

Καθαιρούνται, λοιπόν, σε μοναχούς ο Αθηνών Θεόκλητος και ο Λαρίσης Αρσένιος (03/10/1917). Οι υπόλοιποι, ανάμεσά τους και ο Δημητριάδος, τιμωρήθηκαν με αργία 40 ημερών καθένας (30/10/1917). Ο τελευταίος στην απολογία του είπε: «Το ανάθεμα ετέλεσα εκθιασθείς». Ένα συγχαρητήριο τηλεγράφημα που είχε στείλει στον Βενιζέλο, στις 15/06/1917, δεν έπιασε, παρά το περιεχόμενό του: «...πληροφορηθέντες ευφρόσυνον άγγελμα συντελεσθείσης υφ’ υμών ενότητος χώρας και αναλήψεως διακυβερνήσεως αυτής, εδοξολογήσαμεν Ύψιστον επί αισίω τούτω γεγονότι και επί πάσιν ευχόμενοι όπως διαφυλάττη υμάς επ’ αγαθώ πατρίδος, ης διεσώσατε ακεραιότητα, τιμήν, μέλλον».¹⁰

Το μάθημα των Θρησκευτικών στη Μαγνησία

Το περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών, οι ώρες και ο τρόπος διδασκαλίας του αποτελούν διαχρονικό πρόβλημα. Το 1917, ο επίσκοπος Δημητριάδος τοποθετείται σχετικά: «Φρονώ ότι η δημοτική εκπαίδευση πρέπει να διατελή υπό την εποπτεία της Εκκλησίας, ο δε Επίσκοπος να είναι ο διαρκής πρόεδρος του Εποπτικού Συμβουλίου. Ουδέν βιβλίον θρησκευτικόν εις πάντα τα σχολεία του κράτους να εισάγεται άνευ εγκρίσεως της Ιεράς Συνόδου, ήτις ορίζει το ποσόν των ωρών διδασκαλίας των ιερών μαθημάτων εν εκάστη τάξει, διότι είναι αληθές ότι το ιερόν μάθημα δεν έχει καταργηθή, αλλ' αι ώραι διδασκαλίας του τοσούτον έχουσιν ελαττωθή, ώστε ουδεμία πρόοδος των μαθητών εν τοις θρησκευτικοίς μαθήμασι παρατηρείται. Να απαιτηθή όπως πας διδάσκαλος αμφιβόλου θρησκευτικότητος παύηται υπό της Κυβερνήσεως τη προτάσει του Επισκόπου, και σήμεραν υφίσταται ο νόμος ούτος, αλλά δεν εφαρμόζεται».¹¹

Στη συνέχεια κάνει πράξη τις σκέψεις του, απευθύνοντας στη Διεύθυνση της Εμπορικής Σχολής Βόλου το με αρ. πρωτ. 4359 έγγραφο: «Πληροφορηθέντες παρά διαφόρων γονέων των εις την υμετέραν Σχολήν φοιτώντων μαθητών ότι το θρησκευτικό μάθημα διδάσκεται, ως μη όφελε, μίαν μόνον ώραν καθ' εβδομάδα και εις μίαν μόνον τάξιν, και ότι τόσον οι γονεΐς όσον και οι πλείστοι των μαθητών δυσφορούσιν διά την έλλειψιν του μαθήματος τούτου, όπερ τα μέγιστα συμβάλλεται εις την ηθικοποίησιν αυτών. Παρακαλούμεν να ευαρεστηθήτε και ενεργήσητε παρά τοις αρμοδίοις, όπως διορισθή ειδικός καθηγητής διά το θρησκευτικόν μάθημα, το οποίον να διδάσκεται εις πάσας τας τάξεις εις πλείονας της μιας ώρας καθ' εβδομάδα».¹²

Πολιτεία - Γλωσσικό - Εκκλησία

Το 1917, οι γλωσσοεκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές απόπειρες, στηριζόμενες από πρόσωπα και φορείς με αποκλίνουσες ιδεολογικές και πολιτικές πεποιθήσεις, άρχισαν να φέρνουν τα πρώτα αποτελέσματα. Οι εκπαιδευτικές αλλαγές, όπως η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στα δημοτικά σχολεία, έτυχαν ευρύτερης αποδοχής. Από το 1917 και μετά, ύστερα από τη νίκη των επαναστατών στη Ρωσία και τον κίνδυνο διαβρωτικής διασποράς διεθνώς των ιδανικών τους, προκλήθηκε στον ελλαδικό χώρο δυναμική συσπείρωση των συντηρητικών, οι οποίοι διατύπωσαν έντονα την επιχειρηματολογία για υπονόμευση «πατρίδας - θρησκείας - γλώσσας».

Οι ενστάσεις αφορούσαν στις εκπαιδευτικές αλλαγές, με κορυφαίο στόχο τη γλώσσα των διδακτικών βιβλίων. Ο επίσκοπος Δημητριάδος, με το υπ' αρ. πρωτ. Π25 έγγραφό του, πληροφορεί την Ιερά Σύνοδο για τη θέση του απέναντι στο Γλωσσικό, παραθέτοντας και σχετικό επιβεβαιωτικό τηλεγράφημα των επαγγελματιών του Βόλου: «Συνημμένως ώδε υποβάλλομεν τηλεγράφημα προέδρου της Επαγγελματικής Οργανώσεως Βόλου κ. Γάκη, δι' ου γνωρίζομεν υμίν, ότι οι δημοδιδάσκαλοι προκρίνουσιν προς διδασκαλίαν βιβλία γεγραμμένα γλώσσαν μαλλιαρήν, καταστρέφοντες ούτω θείαν Ελληνικήν γλώσσαν και δηλητηριάζοντες νεολαίαν. Επαγγελματική οργάνωσις μετά σύμπαντος λαού Βόλου διεμαρτυρήθη όσον δει διά γενόμε-

να. Παρακαλούμεν ενεργηθῶσι τα δέοντα. Ο Δημητριάδος Γερμανός».¹³

Το 1920, η νέα κυβέρνηση ακύρωσε τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και τα σχολικά διδακτικά βιβλία που ήταν γραμμένα στη δημοτική οδηγήθηκαν στην πυρά.

Αναρχικοί στον Βόλο

Η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 υπήρξε ορόσημο και το φάντασμα της άρχισε να πλανάται πάνω από τις κοινωνίες της Ευρώπης, προκαλώντας ποικίλες αντιδράσεις: «Στην πόλη του Βόλου διαμορφώνονται σταδιακά τα προλεταριακά στρώματα κάτω από την ιδεολογική ακτινοβολία των νέων κοινωνικών ιδεών και τερματίζουν την πολιτική τους κηδεμόνευση. Παρά τις αντιξοότητες αυτές, οι αναρχικοί και αναρχίζοντες του Βόλου όχι μόνο δεν μεταποπίζονται στο περιθώριο, αλλά διαδραματίζουν τότε αυτόνομα, πότε σε συνεργασία με προοδευτικούς αστούς, σημαντικό ρόλο στο συνδικαλιστικό και πολιτικό κίνημα της Μαγνησίας και Λάρισας. Κύρια πολιτική τους δραστηριότητα παραμένει η συστηματική προπαγάνδα των αναρχικών και αθεϊστικών ιδεών. Εναντιώνονται σφόδρα στον λογιωτατισμό, στους δεσμούς της θρησκείας και της πατρίδας, κάποτε μάλιστα εναντιώνονται και στη νόμιμη πολιτική δράση».¹⁴

Ο επίσκοπος Δημητριάδος «υψώνει έντονον φωνήν διαμαρτυρίας κατά των αναφανεισῶν τότε εν Βόλω αθεϊστικῶν και αναρχικῶν ιδεῶν, αγωνιζόμενος ευδαρσῶς υπέρ των δικαιωμάτων της Εκκλησίας, υπερασπιζόμενος μετ' ενθέου ζήλου, παρρησίας και αυταπαρνήσεως απειλούμενα τα ιερά και ὅσια παντός Ἑλληνοῦ, την θρησκείαν, την πατρίδα και την προγονικὴν ἡμῶν γλῶσσαν».¹⁵ Αναφέρει στην Ιερά Σύνοδο (έγγραφο υπ' αρ. πρωτ. 960): «Ευσεβάστως αναφέρω ὅτι επληροφορήθην παρ' αξιοπίστων προσώπων ὅτι ενεργεῖται προπαγάνδα εἰς τας τάξεις των νέων, και ιδίως μαθητῶν ηλικίας κάτω των 20 ετῶν, και ὅτι προσηλυτίσθησαν εἰς αναρχικὰς και αθεϊστικὰς ιδέας περί τους 50 νέοι. Ταῦτα ἀνεκοίνωσα προς τον κ. Νομάρχην Λαρίσης [Ο Νομός Λαρίσης περιελάμβανε τότε και τη Μαγνησία], ὅστις με διαβεβαίωσεν ὅτι δυστυχῶς αἱ πληροφορίες μου ἔχονται ἀληθείας και ὅτι προσηλυτίσθησαν εἰς τας αναρχικὰς και αθεϊστικὰς ταύτας ιδέας οὐχί μόνον πενήκοντα, ἀλλὰ ἐνενήκοντα ἕξ νέοι».¹⁶

Η διαχρονικότητα των γεγονότων του 1917, με μικρές ή μεγαλύτερες παραλλαγές, είναι ολοφάνερη, για να επιβεβαιωθεί ο βιβλικός λόγος:

«Ὅ,τι ἔγεινε, τούτο πάλιν θέλει γίνεῖ· και ὅ,τι συνέθη, τούτο πάλιν θέλει συμβῆ· και δεν εἶναι οὐδέν νέον ὑπὸ τον ἥλιον».

(Εκκλησιαστής, Κεφ. Α΄, 9)

1. Στις 29 Αυγούστου 1916, οι Βούλγαροι καταλαμβάνουν την Καβάλα, ενώ παράλληλα επιτίθενται σε ανατολική και δυτική Μακεδονία και επιδίδονται σε σφαγή του ελληνικού πληθυσμού.
2. Στεφ. Παπαδημητρίου, *Έργα και Ημέραι Δημητριάδος Γερμανού*, 1941, σ. 148-150.
3. Ό.π., σ. 481.
4. Βλ. *Ο Βόλος και η περιοχή του στην ιστορική τους διαδρομή*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, 2004, σ. 16.
5. Οι Αγγλογάλλοι επιβάλλουν αποκλεισμό στην Παλαιά Ελλάδα, στις 25 Νοεμβρίου 1916. Ο αποκλεισμός διαρκεί έως τον Μάιο του 1917.
6. Ο Δημητριάδος Γερμανός αναφέρεται ως επίσκοπος και όχι ως μητροπολίτης, διότι με τον νόμο ΣΑ του 1899 οι Μητροπόλεις μετατράπηκαν σε επισκοπές, εκτός από τη Μητρόπολη Αθηνών. Ο νόμος ίσχυσε έως το 1923, οπότε με νέα απόφαση οι επισκοπές έγιναν Μητροπόλεις και ο Αθηνών, «Αρχιεπίσκοπος πάσης Ελλάδος».
7. Στεφ. Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 157.
8. Ό.π., σ. 170.
9. Ό.π., σ. 187.
10. Ό.π., σ. 472.
11. Ό.π., σ. 191.
12. Ό.π., σ. 486.
13. Ό.π., σ. 451.
14. Μιχάλης Δημητρίου, *Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα*, Γαβριηλίδης 1990, σ. 253, 255.
15. Στ. Παπαδημητρίου, ό. π., σ. 46.
16. Ό.π., σ. 448.

*Από την απεργία των εργατών και των υπαλλήλων του Θεσσαλικού Σιδηροδρόμου.
(Μουσείο Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμκερής», Δήμος Καλαμαριάς)*

Σοσιαλιστικές και συνδικαλιστικές διεργασίες στον Βόλο και η Πανεργατική Ένωση Βόλου το 1917

ΤΟ 1917 βρίσκει τους εργαζομένους στον Βόλο σε εξαιρετικά δεινή θέση. Η μεγάλη κάμψη του εμπορίου και της βιομηχανίας, ο αποκλεισμός και η έλλειψη τροφίμων επηρεάζουν κυρίως τις εργατικές οικογένειες της πόλης, που, επουλώνοντας τις πληγές του πολέμου, προσπαθούν να επιβιώσουν. Στην πόλη δραστηριοποιούνται αρκετά εργατικά σωματεία, που ανασυγκροτήθηκαν στην πολεμική ανάπαυλα, όπως οι σιδηροδρομικοί, οι καπνεργάτες, οι υποδηματεργάτες, οι εμποροϋπάλληλοι, οι μηχανοσιδηρουργοί, οι εργάτες λιμένος, οι τυπογράφοι κ.λπ., και ως δευτεροβάθμιο όργανο η Πανεργατική Ένωση Βόλου (ΠΕΒ).¹

Ο Διχασμός, ο αποκλεισμός, η έλλειψη τροφίμων και η πολιτική αντιπαλότητα, που παίρνει ακραίες μορφές τον Νοέμβριο του 1916, έχουν δημιουργήσει ένα εξαιρετικά δυσμενές περιβάλλον για την εκδήλωση κάθε οργανωμένης εργατικής διεκδίκησης, που κινδυνεύει να κατηγορηθεί ως «αντεθνική» πράξη. Πολλοί αντιβασιλικοί διώκονται «επί εσχάτη προδοσία», μεταξύ των οποίων η ηγεσία του Συνδέσμου των Φιλελευθέρων και ο γιατρός Στέλλος από την Αγριά, αργότερα σημαντικό στέλεχος του ΣΕΚΕ-ΚΚΕ. Πρόεδρος των επιστράτων, που υποστηρίζουν με φανατισμό το καθεστώς, είναι ο Αλκιβιάδης Ζυγαλάκης (εφ. *Ταχυδρόμος*, 30/12/16).² Σε αυτό το κλίμα μισαλλοδοξίας, η ΠΕΒ, στις 14/12/16, καλεί τους εργάτες να προσέλθουν στο «ανάθεμα» του «εθνοπροδότη», κρατώντας πέτρες. Πράγματι, μεγάλη μερίδα εργατών φαίνεται ότι συμμετέχει στο «ανάθεμα», μεταξύ των οποίων οι οργανωμένοι εργάτες του καπνεργοστασίου κρατώντας μαύρη σημαία. Στο πλαίσιο αυτό θα κινηθεί η ΠΕΒ καθ' όλη τη διάρκεια κυριαρχίας του «κράτους των Αθηνών»: π.χ., θα υποβάλει υπόμνημα διαμαρτυρίας για δημοσίευμα του *Παρισινού Χρόνου*,³ δηλώνοντας πίστη και αφοσίωση στον «λατρευτό βασιλέα» και στην πολιτική ουδετερότητας (εφ. *Σκριπ*, 20/04/17).

Ο αγώνας για το ψωμί και τα τρόφιμα

Το βασικό αίτημα των επαγγελματικών σωματείων είναι ο εφοδιασμός της πόλης με τρόφιμα, ο αγώνας για το ψωμί. Τα σωματεία απευθύνουν συνεχώς

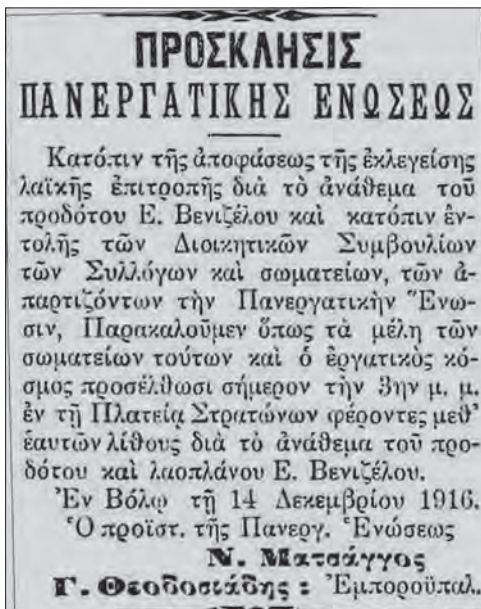
εκκλήσεις προς την Αντάντ να σταματήσει ο αποκλεισμός και να αντιμετωπιστεί η πείνα. Διοργανώνεται και ένα επεισοδιακό συλλαλητήριο στις 24/01/17, στο οποίο συνυπάρχουν ζητωκραυγές για τον βασιλιά και εκδηλώσεις που τρομάζουν τις Αρχές, με 19 συλλήψεις (εφ. *Ταχυδρόμος*, 25/01/17). Μεταξύ των συλληφθέντων είναι οι σοσιαλιστές συνδικαλιστές Ηλίας Γεωργίου, υποδηματεργάτης, και Σπύρος Φασούλας, καπνεργάτης.

Το συλλαλητήριο δεν είχε προαναγγελθεί στον Τύπο, ούτε από την ΠΕΒ ούτε από άλλη επιτροπή σωματείων, όπως συνήθως συνέβαινε. Πιθανότατα οργανώθηκε από εργαζομένους, κυρίως καπνεργάτες, ενώ μάλλον υπήρχε και σοσιαλιστική ανάμειξη, αλλά κατά βάση επρόκειτο για μια αυθόρμητη αντίδραση των εργατών, που συγκεντρώθηκαν μετά το χτύπημα των καμπανών.

Για τη διανομή τροφίμων και γενικότερα για τον εφοδιασμό της περιοχής Βόλου και Πηλίου με τρόφιμα συντάσσεται ένα αναλυτικό υπόμνημα προς τον βασιλιά, που αποδεικνύει την ανεπάρκειά τους. Τριμελής επιτροπή επισκέπτεται τον βασιλιά, μεταφέρει τα «πατριωτικότερα» και «φιλοβασιλικότερα» αισθήματα των Βολιωτών, και τελικά, με βασιλική μεσολάβηση, καταφθάνει στον Βόλο ένα σημαντικό φορτίο σιταριού (60.000 οκάδες) για την παρασκευή ψωμιού. Ο δε βασιλιάς φέρεται ότι ζήτησε από την επιτροπή της ΠΕΒ εξηγήσεις για το επεισοδιακό («αντεθνικό» λέγεται ότι το χαρακτήρισε) συλλαλητήριο του Ιανουαρίου και πληροφορίες για την ελαιοπαραγωγή του Πηλίου (εφ. *Σκριπ*, 13/04/17).

Το ζήτημα των τροφίμων θα απασχολήσει την ΠΕΒ και μετά τη γαλλική κατοχή και την καθεστωτική αλλαγή, αλλά φαίνεται ότι, ύστερα από την άρση του αποκλεισμού, οι ελλείψεις είχαν μετριαστεί. Η ΠΕΒ, με προϊστάμενο πλέον τον Χ. Χαρίτο, που επανεμφανίζεται στον Βόλο,⁴ θα φροντίζει για τα τρόφιμα έχοντας δεσμική εκπροσώπηση στην Επιτροπή Τροφίμων, ακολουθώντας εκ νέου την κυρίαρχη πολιτική και στρατιωτική δύναμη, αυτή τη φορά τους Γάλλους και τους βενιζελικούς.

Στις 07/06, η ΠΕΒ καλεί τα σωματεία με τις σημαίες τους να υποδεχθούν τον αντιστράτηγο Sarrail, στις 15/06 χαιρετίζονται ο «εδνάρχης» Βενιζέλος και ο Κ. Σπυρίδης, και στις 30/06 καλεί τα σωματεία να συμμετάσχουν στην εθνική γιορτή των Γάλλων (εφ. *Η Θεσσαλία*, 7, 15, 30/06/17). Την ίδια περίοδο εντείνονται οι συνδικαλιστικές κινήσεις

Εφ. *Ταχυδρόμος*, 15/12/1916

Εργαζόμενοι των Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων, κατά τη διάρκεια απεργίας, έξω από το «Πανθεσσαλικόν Καφενείον». (Μουσείο Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμεkerής», Δήμος Καλαμαριάς)

με οικονομικά αιτήματα, π.χ. των υπαλλήλων καφενείων (εφ. Ριζοσπάστης, 04/08/1917), των τσιγαράδων και κυρίως των σιδηροδρομικών.

Οι σιδηροδρομικοί

Σε όλη τη διάρκεια του 1917, το σωματείο που κυρίως δραστηριοποιείται είναι ο Σύνδεσμος Σιδηροδρομικών Θεσσαλίας, με ηγετική φυσιογνωμία τον Β. Κανάβα.⁵ Πρόκειται για ένα ισχυρό, καλά οργανωμένο σωματείο, που διατηρεί μεγάλη διαπραγματευτική ισχύ, λόγω της σημασίας του σιδηροδρόμου στις μεταφορές της εποχής, ειδικά την περίοδο του αποκλεισμού.

Ωστόσο, και μόνο η υπόνοια κήρυξης απεργίας την περίοδο του αποκλεισμού ήταν αρκετή για να αντιμετωπίσει κατηγορίες για «αντεθνική» δράση σε σύμπραξη με το καθεστώς της Θεσσαλονίκης. Ο σύνδεσμος θα αναγκαστεί να διαφεύσει τις κατηγορίες αυτές «μετ' αποστροφής και βδελυγμίας», τονίζοντας τα «πατριωτικότητας» και «φιλοβασιλικότητας» αισθήματά του (εφ. Ταχυδρόμος, 23/01/1917).

Αν και επιτυγχάνει μια συμφωνία με εντυπωσιακές αυξήσεις, μεταξύ των οποίων ο 13ος μισθός, η εργοδοσία θα υπαναχωρήσει και τελικά, μετά τη γαλλική κατοχή και την καθεστωτική αλλαγή, θα ξεσπάσουν απεργία και επιστράτευση με σημαντικές επιπτώσεις στη διαμόρφωση του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στην περιοχή. Η στάση των Αρχών, και ειδικά των πρώην συμμάχων Φιλελευ-

ΠΑΝΕΡΓΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΒΟΛΟΥ

Ἀνακοινωθῆν

Κατὰ τὴν χθεσινὴν συνεδρίασιν τῆς Πανεργ. Ἐνώσεως ἐν τῇ διὰ μακρῶν συνεζητήσθη τὸ ζήτημα τῶν Σιδηροδρομικῶν ὑπαλλήλων ὡς καὶ ἡ τερμᾶτισις τῆς ἀπεργίας διὰ τῆς παρεμβάσεως τοῦ Κράτους, ἀπεφασίσθη ἡ ἐκλογή πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ τῶν κ. κ. Χ. Χαρίτου προέσταμένου τῆς Ἐνώσεως, Β. Ζιμάνη προέδρου Ἐπιλογεργαζῶν, Γ. Θεοδοσιάδου ἀντιπροέδρου τοῦ συλλόγου Ἐμποροὑπαλλήλων, Ἰω. Γκλαβάτου συμβούλου Συνδέσμου Ὑπογράφων καὶ Κ. Βέργου συμβούλου μηχανοσιδηροδρόμων μετὰ τὴν ἐντολήν:

1ον) Νὰ ἐκφράσῃ τὴν λύσιν τῆς πρὸς τὴν Σ. Κυβέρνησιν διὰ τὴν ἐπίταξιν τῶν Σιδηροδρ. ὑπαλλήλων.

2ον) Ὅπως ἐκφράσῃ διὰ τῶν πλέον ζηρητέρων χωρῶν τὴν ἀγανάκτησιν τῆς εἰς τοὺς κ. κ. Βουλευτὰς τοῦ Νομοῦ μας διὰ τὴν ἀδικιορρίαν ἣν ἐπέδειξαντο εἰς τὸ ζήτημα τῶν Σιδηροδρομικῶν ὑπαλλήλων ἀφῆσαντες αὐτοὺς ἔρμαια τῆς τύχης των.

3ον) Ὅπως ἐκθέσῃ διὰ μακρῶν πρὸς τοὺς δύο σοσιαλιστὰς βουλευτὰς κ. κ. Σιδέρην καὶ Κουριέλ τὰ ζητήματα τῶν Σιδηροδρ. ὑπαλλήλων καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν ὑποστήριξιν αὐτῶν ἐν τῇ Βουλῇ καὶ ἐν τῷ δημοσιογραφικῷ ὄργανῳ αὐτῶν.

4ον) Νὰ παρακολουθήσῃ τὰς συζητήσεις ἐπὶ τῶν ζητημάτων τῶν Σιδηροδρομικῶν ὑπαλλήλων μετὰ τῆς ἐνταῦθα διευθύνσεως τῆς Ἐταιρίας, καὶ ἐν περιπτώσει μὴ ἀποδοχῆς τῶν δικαιῶν αἰτημάτων αὐτῶν νὰ καταβάλλῃ πᾶσαν προσπάθειαν δυνατὴν πρὸς λύσιν τῶν διαφορῶν αἰτημάτων, τὸ ἐξ ὅρισμα τῶν ἐνεργείων τῆς φέρει εἰς γῶσιν τῆς ὁλομελείας τῆς Πανεργ. Ἐνώσεως ἐντὸς ὀκτὼ ἡμερῶν ἢ αὐτῶν ὀριστικῶν ἀποφάσεις.

Βόλος τῆ 12 Ἀγούστου 1917

(Ἐκ τοῦ Γραφείου)

θέρων, θα καταγγελθεῖ ἀπὸ τοὺς σιδηροδρομικούς, ἀλλὰ καὶ συνολικά ἀπὸ τὴν ΠΕΒ, που θα στραφεῖ γιὰ συμπαράστασιν στους σοσιαλιστὰς βουλευτὰς.

Οἱ σοσιαλιστὰς

Ἡ σοσιαλιστικὴ κίνησις, που επανεμφανίζεται τὸ 1915, δὲν ἐκδηλώνεται δημοσίως στὸ πρῶτο μισό τοῦ 1917, καθὼς μετὰ τὴν κυριαρχία των ἐπιστράτων καὶ ευρύτερα των πλέον συντηρητικῶν δυνάμεων, καὶ τὶς διώξεις «ἐπὶ ἐσχάτῃ προδοσίᾳ» δὲν ὑπάρχει περιθώριον γιὰ δημόσια σοσιαλιστικὴ δράσις. Ὡστόσο, ἡ δυναμικὴ επανεμφάνισις των σοσιαλιστῶν, μόνις ἐκδιώκονται οἱ βασιλικοί, μας ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνομε ὅτι ὑπάρχουν ἀφανεῖς σοσιαλιστικὲς διεργασίες. Ἐπιρροή φαίνεται ὅτι ἔχει ἡ ομάδα τοῦ Ν. Γιαννιού, ἀλλὰ κυριαρχοῦν περισσότερο ριζοσπαστικά - κομμουνιστικά στοιχεῖα.

Ταυτόχρονα, ἐκδηλώνεται μιὰ τάσις συμπίεσις μετὰ τοὺς φιλελευθέρους - βενιζελικούς, ἡ ὁποία φτάνει στὴν υπεράσπισιν τῆς συμμετοχῆς στὸν πόλεμον. Αὐτὴ τὴν τάσις προβάλλει κυρίως ὁ *Ριζοσπάστης*, που πλέον ἀνήκει στὸν Γ. Πετσόπουλο⁶ καὶ γιὰ ἓνα διάστημα διευθύνεται ἀπὸ τὸν Ν. Γιαννιό.

Στις ἀρχές Ἰουλίου, ὕστερα ἀπὸ σύσκεψιν περίπου 60 σοσιαλιστῶν στὰ γραφεῖα τῆς ΠΕΒ, ἀποφασίζεται ἡ ἰδρυσις Σοσιαλιστικοῦ καὶ Δημοκρατικοῦ Κέντρου. Πράγματι, ἰδρύονται Σοσιαλιστικὸ Κέντρο καὶ Σοσιαλιστικὴ Νεολαία. Φαίνεται ὅτι ἐξαρχῆς δὲν λείπουν οἱ ἐσωτερικὲς διαφωνίες καὶ ἀντιθέσεις, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ δημόσια ἀποκήρυξις τοῦ Κ. Σακελαρόπουλου (εφ. *Ἡ Θεσσαλία*, 10/07/17, 05/08/17), που θα ὀξυνθοῦν ἀργότερα, στὴν πορεία πρὸς τὸ σοσιαλιστικὸ συνέδριον. Ἡ κυρίαρχη τάσις στὸ Σοσιαλιστικὸ Κέντρο Βόλου εἶναι ἡ πλέον ριζοσπαστικὴ, επαναστατικὴ, καὶ γραμματέας ἐκλέγεται ὁ Σ. Φασούλας. Ἐνδεικτικὲς τῆς ἰδεολογικῆς κατεύθυνσις τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου εἶναι ἡ ἀρνήσις διακί-

ΣΥΝΔΡΟΜΗ

ΓΙΑ ΤΟ ΒΟΛΟ
Εν μηνί δρακ. 10
Εν τριμήνι δρακ. 25
Εν εξαμήνι δρακ. 45
Εν έτη δρακ. 85

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
Εν τριμήνι δρακ. 25
Εν εξαμήνι δρακ. 45
Εν έτη δρακ. 85

ΓΙΑ ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ
Εν έτη δρακ. 100
Εν τριμήνι δρακ. 25
Εν εξαμήνι δρακ. 45

Κυκλοφορία και πωλησις γίνεται αποκλειστικώς
Εν ταύτησιν ήρξατο επί των συνδρομησών: ούδε αποδέχεται
η συντακτική Επιτροπή. ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Ο ΕΡΓΑΤΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ—**ΚΩΝ Ι ΖΑΧΟΣ**—ΔΙΚΗΓΟΡΟΣ

Πρώτη Έλληνική—**ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ**—Έφημερίς

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΩΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΙΣΟΤΗΣ
ΑΔΕΛΦ
ΕΙΡΗ
ΔΙΚΑΙΟΝ

Με τήν αλήθειαν
Επ' αληθείαν

Έτος Α', Γραφείο όδου Έρμού όριθ. Επ' Αρκαδικήσιν Συντάκτικόν ΤΑΧΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΣ Σόδδατον 20, Δεκεμβρίου 1908. Αριθ. 20.

'Εργάτες! Ένωθητε όλοι στο «ΚΕΝΤΡΟ» σας

ΤΟ „ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ“

ΕΚΤΙΜΑΤΑΙ ΚΑΙ ΑΝΑΓΗΡΡΙΖΕΤΑΙ

Ανεύξεν λαόν, σμύν, ουλαρόν, μά λυθησάτω το «Έργατικόν Κέντρον». Αλλά οι βία και μετρη-μεν. Από τα πρώτα βήματα φάνη

καί το σκοπό του «Έργατικού Κέντρου» υπήνε ότι χωρίς κηρύμα ίδιαιτησιν αττιαν ή ενόγισαν σύσπρω και κερνησεί το Δημικόν Συμβούλου στην πρώτη του συνεδρίαση μετά το έγκρίνω έψησιν 600 δρακ. το χρόνο, 50 δρακ. όμωσ, το μήνα, γιά το κούσιν του Κατωσθηματου του «Έργατικού Κέντρου».

κατά ή προθυμία, ό ζήλος, ή όμώνα και ή όδελφωσύνή όλων των εργατών ή ύποτα γήγορα θά έκασωσιν στην εργατική τάξη του Βόλου καλύτερη και εδωχιστορη ζωή, και θά κτισιστήσιν το «Έργατικόν Κέντρον» αληθινόν «Σπλην» τής «Αλήθειας, τής Μιςφροσισ και τής Ημισοσισ των έρ-

Έκάνω από την ώρα είναν ή είναν του ίδιαιτου και ποιητή Σωλμοσιν στερη-μενών με τά άσπρωσάτα χρώματα τής Έλλάσιν. Σημειωσ. Πάνω άνω τί είλω-μό ή είναν του Καρλ. Μαρξ του Ιερνήτου του Ιμπεριαλιστικού σκεπλισμού στωρική με κούσιν βολού, και κούσιν άπ' αυτόν τή κριτιστολήσιν του Ιωάννου Λωρμεσιν Ιωάννου Ιών, είναν του Ιωάννου Λωρμεσιν. Σί άλλα κούσιν ή είναν του α. Π.

Η πρώτη σοσιαλιστική εφημερίδα. Ο Εργάτης, της 20ής Δεκεμβρίου 1908. Διευθυντής της, ο δικηγόρος Κων. Ι. Ζάχος

νησης του Σοσιαλισμού του Ν. Γιαννιού, που θεωρείται ότι αποκλίνει από τις μαρξιστικές αρχές, και η μετέπειτα συμβολή του στη συγκρότηση του ΣΕΚΕ.

Ένα σημαντικό ερώτημα είναι το κατά πόσον η ιδεολογική και η πολιτική συγκρότηση του Σοσιαλιστικού Κέντρου Βόλου, αλλά και ευρύτερα των ελληνικών σοσιαλιστικών εργατικών κινήσεων επηρεάζονται, ήδη από τα τέλη του 1917, από τη σοσιαλιστική επανάσταση στη Ρωσία και τους μπολσεβίκους, τους λεγόμενους «μαξιμαλιστές».

Με βάση την έρευνά μας, οι πληροφορίες για την Οκτωβριανή Επανάσταση, όχι μόνο στον τοπικό και ευρύτερα στον ελληνικό Τύπο, αλλά ακόμα και στον Ριζοσπάστη, με πηγή κυρίως τον γαλλικό Τύπο, είναι εξαιρετικά ασαφείς και συγκεχυμένες, έως παραπλανητικές. Αυτό προκύπτει και από μεταγενέστερες αναφορές των μετέπειτα ηγετών του ΚΚΕ. Όμως, αν αυτό όντως ισχύει, προκύπτει το εξής ερώτημα: πώς διαμορφώνεται ήδη από το 1917 η λεγόμενη «κομ-

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΕΧΝΙΩΝ

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΟΥ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΥ ΛΑΟΥ

Εκδοτικός ΕΚ. — Έτος Α' — Αριθμός 606

ΒΙΒΛΙΟΣ Σόδδατον 20 Λογόδατον 1908

Το λογότυπο της Εφημερίδος των Συντεχνιών, που εκδιδόταν στον Βόλο από τις αρχές του 20ού αιώνα

Αποδ. Τηρ. 6

Καριε Χωμερ

Τα φάρμακα που έλαβες για τον πόνο
 σου είναι τα παρακάτω για την διάρκεια
 που σου δόθηκαν για τα επόμενα δύο εβδομάδες
 κενό. Μια βήτα βαλβούλωση είναι
 στον καρδιακό σου κύκλο και παραμένει
 του κέντρου. Και για να πάρεις βοήθεια
 από το J.K.B. έχει εγγραφεί το όνομα
 σου στα τακτοειδή και στην ομάδα παιδιών
 που είναι τακτοειδή και στην ομάδα παιδιών
 και γι' αυτό θα πρέπει να φέρεις τακτοειδή
 και γι' αυτό θα πρέπει να φέρεις τακτοειδή
 για να πάρεις βοήθεια από τον καρδιακό σου
 κύκλο.

Κοιμήστες και έχει παραβληθεί η επίσκεψη
 Η ΕΠΕ (δεν πλεονέκτημα)

Αργότερα σου δόθηκαν
 από την ομάδα σου, και σου δόθηκαν
 για να πάρεις βοήθεια από τον καρδιακό σου
 κύκλο.

Βοήθ 28/12/915.

Για βοήθεια
 J.K.B.

μουνιστική τάση» στους Έλληνες σοσιαλιστές; Σε κάθε περίπτωση, ήδη από τα τέλη του 1917 διαφαίνεται μια σταδιακή διάρρηξη των σχέσεων ευρύτερων σοσιαλιστικών και εργατικών - συνδικαλιστικών δυνάμεων με τους Φιλελευθέρους, η οποία, παρά τις προσπάθειες του Βενιζέλου, θα βαδύνει μέσα από συγκρούσεις, πολλές από τις οποίες έλαβαν χώρα στον Βόλο και κορυφώθηκαν στις αρχές του 1919.

-
1. Η Πανεργατική Ένωση Βόλου ιδρύθηκε το 1912, λίγο πριν από τον Βαλκανικό Πόλεμο, και αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια του ιστορικού Εργατικού Κέντρου Βόλου του 1908-1911. Από τα τέλη του 1914 αποτελεί δευτεροβάθμιο εργατικό σωματείο, σύμφωνα με τον ν. 281/14.
 2. Πρόκειται προφανώς για το ίδιο πρόσωπο που εκτοξεύει μία από τις πλέον επιβαρυντικές κατηγορίες προς τον Α. Δελμούζο, στη δίκη του Ναυπλίου. Ήταν πρώην δημοδιδάσκαλος και δικηγόρος (*Η δίκη του Ναυπλίου*, 1915, σ. 202-206).
 3. Το δημοσίευμα υποστήριζε ότι οι Θεσσαλοί θα είχαν προσχωρήσει στο κίνημα (κράτος) της Θεσσαλονίκης, αν δεν υπήρχαν τα φιλοβασιλικά στρατεύματα.
 4. Ο Χαράλαμπος Χαρίτος, καπνεργάτης, είναι ηγετική προσωπικότητα του ιστορικού, πρώτου Εργατικού Κέντρου Βόλου (1908-1911), κατηγορούμενος στη δίκη των «αθεϊκών». Από τα μέσα του 1917, που επιστρέφει στον Βόλο, αναδεικνύεται ξανά σε ηγετική μορφή της Πανεργατικής (ΠΕΒ) και εκπρόσωπός της στο 1ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ. Αργότερα θα αποχωρήσει από την ΠΕΒ και θα συνεργαστεί περισσότερο με φιλοβενιζελικές δυνάμεις.
 5. Ο Βασίλειος Κανάβας, σιδηροδρομικός, είχε μακρά συνδικαλιστική ιστορία. Μάρτυρας υπεράσπισης στη δίκη του Ναυπλίου, πρωτοστατεί στους σιδηροδρομικούς αγώνες του Μεσοπολέμου, αναδεικνύεται σε σημαίνον στέλεχος του ΚΚΕ, διώκεται, αλλά αργότερα διαφοροποιείται και τελικά συνεργάζεται με τους μεταξικούς στο Εργατικό Κέντρο Βόλου.
 6. Ο *Ριζοσπάστης* θα γίνει σταδιακά από το 1917 σοσιαλιστική εφημερίδα και αργότερα ανεπίσημο και τελικά επίσημο όργανο του ΣΕΚΕ-ΚΚΕ, ενώ ο Γ. Πετσόπουλος θα διαγραφεί δύο φορές από το ΚΚΕ. Τον Ιούνιο του 1916, η σύλληψη και η φυλάκιση 10 φανατικών αξιωματικών και υπαξιωματικών του ελληνικού στρατού από τον γαλλικό στρατό στη Θεσσαλονίκη, λόγω της καταστροφής των γραφείων του *Ριζοσπάστη* και του άγριου ξυλοδαρμού του Πετσόπουλου, είναι μία από τις πλέον χαρακτηριστικές στιγμές της περιόδου.

Ο φάρος στο Τρίκερι, σήμερα. (Αποψη από τα δυτικά)

Η ναυσιπλοΐα στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού - Η αφή του νέου φάρου στο Τρίκερι, το 1917

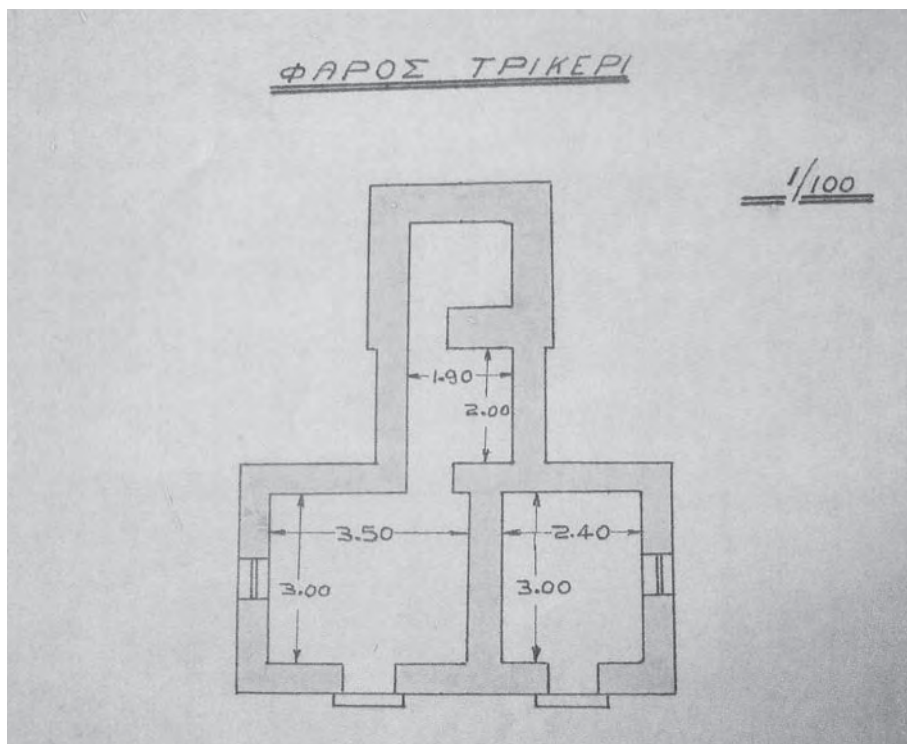
Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1915-1917 αποτελεί αναμφίβολα μια σημαντική όσο και «δύσκολη» πτυχή της νεότερης Ιστορίας μας, λόγω των αρνητικών καταστάσεων που προήλθαν από τον Εθνικό Διχασμό. Ωστόσο, υπήρξε και σχετικά άγνωστη, έως πρόσφατα, τουλάχιστον στο ευρύ αναγνωστικό κοινό, αφού υπολείπεται σαφώς ως ιστορικό - ερευνητικό αντικείμενο τόσο από τους προηγηθέντες Βαλκανικούς Πολέμους όσο και από την κατοπινή Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή, που έχουν μελετηθεί διεξοδικότατα. Τούτη η επιλεκτική ιστορική μνήμη πιθανότατα οφείλεται και στις ακραίες και επιλήψιμες συμπεριφορές σε μια περίοδο έντονης εμφύλιας διαμάχης, με τα γνωστά επακόλουθα.

Τελευταία, παρατηρείται μια ενδελεχής και επιστημονική προσέγγιση της συγκεκριμένης περιόδου, με επισημάνσεις και αναλύσεις άκρως ενδιαφέρουσες και αποκαλυπτικές.¹ Στον Βόλο, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Μαγνησίας έλαβαν χώρα σημαντικά γεγονότα, με αποκορύφωμα την έλευση των γαλλικών στρατευμάτων στα τέλη Μαΐου του 1917 και την ολιγόμηνη παραμονή τους στο πλαίσιο της γενικότερης κατάληψης της Θεσσαλίας.²

Σοβαρότατα προβλήματα παρουσιάστηκαν και στην ομαλή διεξαγωγή της ναυσιπλοΐας, λόγω του ναυτικού αποκλεισμού και των συνεχών ελέγχων των πλόων, με νηοψίες και συλλήψεις από τα περιπολούντα συμμαχικά πολεμικά. Επίσης, υπήρξε εμφανής αρρυθμία στην απρόσκοπτη λειτουργία των φάρων, η οποία οφείλεται σε δύο μάλλον προφανείς λόγους:

Α) Στη μη έγκαιρη μετάβαση του φαρόπλοιου για την τακτική συντήρηση και τον ανεφοδιασμό ή την αποκατάσταση τυχόν βλάβης, λόγω του ναυτικού αποκλεισμού και της εν γένει προβληματικής ναυσιπλοΐας σε εμπόλεμη κατάσταση. Η έλλειψη καυσίμων αποτέλεσε σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα τόσο για την κίνηση των ατμοπλοίων (κάρβουνο) όσο και για τη συνεχή λειτουργία των φάρων, που στη συντριπτική πλειονότητά τους λειτουργούσαν με πετρέλαιο.³

Β) Στην ενδεχόμενη παρέμβαση των Συμμάχων με σκοπό την εκούσια, προσωρινή παύση λειτουργίας κάποιων φάρων στο πλαίσιο των πολεμικών συνθηκών, με συσκοτίσεις λιμένων, διαύλων ή άλλων επίκαιρων σημείων, ανάλογα

Σχέδιο για την κατασκευή του κτιριακού συγκροτήματος του φάρου (κάτοψη), το 1914. Τελικά, δεν ήταν αυτό που εφαρμόστηκε, γιατί το φαρόσπιτο συνδέεται με τον πύργο με στενό διάδρομο

με τους σχεδιασμούς τους. Αυτή η πιθανή παρέμβαση, εμμέσως πλην σαφώς, επισημαίνεται και στο έγγραφο σχετικά με τον φάρο στο Τρίκερι, που θα μνημονεύσουμε στη συνέχεια.

Εξαιτίας βλαβών στο φαρικό δίκτυο κινδύνεψαν ή ναυάγησαν και συμμαχικά πλοία. Νηοπομπή διέτρεξε σημαντικό κίνδυνο να προσκρούσει στον ύφαλο «Λευτέρης», το 1915 (στον διάυλο Σκιάθου - Μαγνησίας), όταν κατά τη διέλευσή της από το σημείο εκείνο προέκυψε ξαφνική σθέση του φάρου στο Ποντικόνησο Ευβοίας, ο οποίος υπεδείκνυε με δέση φωτός το ασφαλές σημείο του περάσματος (δεν είχε τοποθετηθεί ακόμη φάρος στον επικίνδυνο ύφαλο, κάτι που έγινε το 1920). Όμως, λίγο αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1915, πάλι έπειτα από ξαφνική σθέση του ίδιου φάρου, δεν απέφυγαν την προσάραξη στον «Λευτέρη» το γαλλικό αντιτορπιλικό «Γκουινιέ», όπως κι ένα συμμαχικό φορτηγό πλοίο που μάλλον καταστράφηκε.⁴

Ο φάρος στο Τρίκερι είναι ένας από τους παλαιότερους στο ελληνικό φαρικό δίκτυο. Κατασκευάστηκε το 1864 από τη Γαλλική Εταιρεία Οθωμανικών Φάρων, στο πλαίσιο της ευκολότερης προσβασιμότητας στο αναπτυσσόμενο λιμάνι της νέας πόλης του Βόλου, που παρουσίαζε αυξανόμενη ναυτιλιακή και εμπορική δραστηριότητα. Εντάχθηκε στο ελληνικό φαρικό δίκτυο με την προσάρτηση της

Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, το 1881 (μαζί με τον φάρο Σέσκλο στα Πευκάκια Βόλου, που επίσης είχε λειτουργήσει το 1864).

Βέβαια, ο εν λόγω φάρος, έως το 1914, ήταν μια απλή σιδηροκατασκευή με ιστό πλαισιωμένο από ένα οίκημα (φαρόσπιτο) και είχε μικρή, μόλις 5 μιλίων, φωτοβολία ερυθρού σταθερού χρώματος, γι' αυτό αναφέρεται ως «φανός».⁵ Στον *Φαροδείκτη* του Ν. Συρίγου του 1879 σημειώνεται σχετικά: «*Κόλπος Βόλου. Φανός επί του ακρωτηρίου Καβούλια πλ: 30ο 6' 15'' - μηκ. 23ο 3' 35'' . Φως κόκκινον στερεόν φαινόμενον 5 μίλια. Ύψος φωτός 26 μέτρα*».⁶

Ο φανός, παρά τις κατά καιρούς συντηρήσεις και επισκευές (όπως μετά τα γεγονότα του 1897-1898, όταν είχε προσωρινά σβήσει), παρέμενε μικρής εμβέλειας ως τις αρχές της δεκαετίας του 1910, παρά τη σημαντική του θέση, προκαλώντας προβλήματα στη ναυσιπλοΐα. Να τι αναφέρεται στον *Φαροδείκτη* του Στυλιανού Λυκούδη το 1914: «*Στήλη σιδηρά επί της λευκής οικίας. Ο φανός στος κατά τας υετώδεις νύκτας είναι δυσδιάκριτος. Απεφασίσθη η ίδρυσις φάρου*».⁷

Πράγματι, σε σχετικό έγγραφο της Υπηρεσίας Φάρων⁸ προς τον «εκκληρούντα τα λιμενικά - Τρίκερι», στις 16/09/1913, επισημαίνεται η ανεπάρκεια του φάρου και διατάσσεται συνεχής επαγρύπνηση των φαροφυλάκων, αφού σημειώθηκε περιστατικό με κάποιο ατμόπλοιο που αναγκάστηκε να ανακόψει τον πλου του, επειδή δεν φαινόταν ο φάρος. Γι' αυτό κινήθηκαν άμεσα οι διαδικασίες για την κατασκευή νέου πέτρινου φάρου και την προμήθεια κατάλληλου, σύγχρονου φωτιστικού περιστροφικού μηχανήματος με υψηλή φωτοβολία, ώστε να διεξάγεται ακώλυτα η ναυσιπλοΐα.

Από τον Απρίλιο του 1914 δρομολογήθηκαν οι ενέργειες για τον νέο φάρο. Πρώτα θα κατασκευαζόταν ξύλινη οικία, όπου θα προσαρμοζόταν ο ιστός (στήλη) με τον παλιό κόκκινο φανό, αφού θα κατεδαφιζόταν το παλιό πέτρινο οίκημα για να οικοδομηθεί το νέο φαρικό συγκρότημα – ο πέτρινος πύργος του φάρου και το εφαιπτόμενο φαρόσπιτο.⁹

Όπως φαίνεται από τα σχετικά έγγραφα του οικείου φακέλου, οι αποφάσεις λαμβάνονται το καλοκαίρι του 1914, με παράλληλη έρευνα στο εξωτερικό για την αγορά του καταλληλότερου κατοπτρικού φωτιστι-

Το σύστημα περιστροφής του φωτιστικού μηχανήματος υπάρχει ακόμα στον φάρο. (Φωτό του 2008)

*Το κτιριακό συγκρότημα του φάρου στην αρχική μορφή του, σε πρόσοψη και πλάγια (βόρεια) όψη.
(Αρχείο Ανδρέα Καραχότζα)*

κού μηχανήματος. Διάφοροι εισαγωγείς καταθέτουν εγγράφως τις προσφορές τους (καλοκαίρι του 1914), ενώ ταυτόχρονα πρέπει να ξεκινήσουν οι εργασίες κατασκευής, με την εγκατάσταση εργολάβου στον χώρο.¹⁰ Ο παλιός φάρος, που αναγκαστικά λειτουργεί ακόμη, παρουσιάζει τα γνωστά προβλήματα και κρίνεται επιβεβλημένη η επίσπευση των εργασιών, ώστε να ολοκληρωθούν το συντομότερο δυνατόν¹¹

Οι δυσάρεστες εξελίξεις, όμως, με τη γενικευμένη αναταραχή που επικρατεί στη χώρα, καθυστερούν και τη λειτουργία του νέου φάρου στο Τρίκερι. Τα οικοδομικά έργα πρέπει να ολοκληρώθηκαν μέσα στο 1915 ή, το πολύ, έως τις αρχές του 1916, ενώ είχε αγοραστεί (επίσης στις αρχές του 1916) και το φωτιστικό μηχανήμα γαλλικής προέλευσης, το οποίο ήδη βρισκόταν στις αποθήκες της Υπηρεσίας Φάρων. Η κατάσταση δεν ευνοεί την περάτωση του έργου, που παραμένει ανολοκλήρωτο¹² κατά το 1917, αν και, όπως φαίνεται, δεν έλειπαν οι προσπάθειες να προχωρήσει.

Ο Γιώργος Κοντομήτρος, φιλόλογος, ιστορικός της Εκπαίδευσης, γραμματέας

στην Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, παραδέτει ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* με ημερομηνία 03/03/17, στο οποίο υπάρχει αναφορά για τη λειτουργία του νέου φάρου στο Τρίκερι:

«*Η “Πτερωτή”*. Απέπλευσε χθες του λιμένος μας διά Πειραιά προς καθαρισμόν το ατμόπλοιοι “Πτερωτή”. Επί του ατμοπλοίου τούτου επέβη και ο λιμενάρχης κ. Μυρίζος, όστις απεδιβάσθη εις Τρίκκερι προς παραλαβήν του εγκατασταθέντος αυτόδι ναυτικού φανού, ούτινος η λειτουργία αρχίζει αμέσως».

Δεν γνωρίζουμε πόθεν αντλεί την πληροφορία ο συντάκτης της εποχής, αλλά έγγραφα της Υπηρεσίας Φάρων που να επιβεβαιώνουν το γεγονός δεν υπάρχουν και είναι σίγουρο πως το Μάρτιο του 1917 δεν ολοκληρώθηκε το έργο. Πιθανότατα επρόκειτο για προσπάθεια που δεν ευοδώθηκε, μέσα στην αναταραχή που επικρατούσε, και ίσως να προσέκρουσε στην αντίθετη άποψη των Συμμάχων, αν συνυπολογίσουμε και ό,τι ακολούθησε.¹³

Τους επόμενους μήνες, η κατάσταση στην Ελλάδα δείχνει να ομαλοποιείται, με την αποπομπή του βασιλιά Κωνσταντίνου και την ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Ελ. Βενιζέλο, την αποχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων (και από τον Βόλο), αλλά και την πλήρη σύμπραξη της Ελλάδας στον πόλεμο, στο πλευρό της Αντάντ. Παρ’ όλα αυτά, ο φάρος στο Τρίκερι παραμένει ανολοκλήρωτος καθώς βαίνουμε προς το τέλος του χρόνου, γι’ αυτό αποφασίζεται η εγκατάσταση του φωτιστικού μηχανήματος στο νέο κτίριο. Προς τούτο διατάσσεται να αποπλεύσει ο ατμομυοδρόμωνας «Πηνειός», που εκτελούσε χρέη φάρου, με το κατάλληλο συνεργείο και να τελειώσει το έργο, όπως φαίνεται σε έγγραφο της Υ.Φ., στις 28/10/1917.

Όμως, τρεις ημέρες αργότερα (01/11/1917), με νέο έγγραφο προς το Υπουργείο Ναυτικών και το Γενικό Επιτελείο Ναυτικού από την Υ.Φ., υπογεγραμμένο από τον διοικητή της Στυλιανό Λυκούδη, φρενάρει τις εξελίξεις, καθώς, ούτε λίγο ούτε πολύ, ζητείται η έγκριση των Συμμάχων για τη λειτουργία του νέου φάρου. Είναι προφανές ότι οι Σύμμαχοι εξακολουθούσαν να διατηρούν ένα είδος άτυπης επικυριαρχίας στην ελληνική επικράτεια:

«*Αρ. Πρωτ. 46418*
 ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ
 ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΦΑΡΩΝ

Εν Αθήναις τη 1 Νοεμβρ. 1917
 Φάκελος Φάρου Τρίκκερι
 Προς: Αρχηγόν Γενικού
 Επιτελείου Ναυτικού

Περίληψις: Ερωτώμεν εάν μετά την συναρμολόγησιν του μηχανήματος του νέου φάρου δεόν να τεθή ούτος εις λειτουργίαν.

Διεξεπεραιώθη την 2 Ν/βρίου 1917. Αριθ. 17211...»

Στο πρώτο μέρος του εγγράφου γίνεται αναφορά στην ανεπάρκεια του παλιού φάρου (φανού):

«*Λαμβάνομεν την τιμήν να παρακαλέσωμεν υμάς, κύριε αρχηγέ, όπως ενεργούντες τα δεόντα απαντήσετε υμίν επί της ακολούθου υποθέσεως. Εις την άκραν Καβούλια της*

Αριθ. πρωτ. 46418

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΟ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ

Διεύθυνσις *Υπουργ.*
Τμήμα
Γραφείον

Περίληψις

(*Γαμνη*
Παροι Γαμνη)

*Ερωτών αν μετέ
και αναρτηθήσαν εν
μηνιαίω εκδόσει εν
εξέδω, εάν και ταύται
επιδοθούν*

Διεξοπεραιώθη

την 2 Μαρτ 1917

Αριθ. 17211

346

ΣΧΕΔΙΟΝ

Εν Αθήναις τῆ 1. Νοεμβ 1917

~~ΦΑ Ε Λ Ο Σ~~

Σχετικοί αριθμοί
ΦΑΡΟΣ ΤΡΙΚΚΕΡΙ

Βασίλειον
1917

*Αρχηγοί Τεχνικῆς Επιχειρήσεως
εν Ναυτιλίᾳ*

*Αναβιβάζω μετ' εμού
εν' εφαρμογῇ ἄρχων ἄλλων κέντρων
Αρχηγοί δὲ τῶν Μηχανικῶν καὶ
οὐδ' ἀδυνατῶν ἔργων (αἰ) καὶ
ἀποβιβάζω ἐν ὁδίῳ μου:*

*Ἐπιπέδω κατεβίβω
Χερσονήσου Τρικκερί, ὅθεν ἔργα
εἰσέρχονται ἐν Πάγκρατιον
τῶν πονηρῶν, γειτονεῖται γὰρ ἡ ἀστυνὴ
ἐπιδορᾷ φασὶν, οὐδὲν ἄλλο ἔργον
μὲν ἐν πύξιν καὶ 12 καὶ ἄλλο
μὲν ἐν ἀεροσταθμῶν ἀνδρῶν
ἐπιδορᾷ καὶ γ, ἀρρομαγῶν ἐν
ἢ ἄλλο τῶν ἀρρομαγῶν καὶ γ
εἴχαν ἐν ἀστυνίᾳ, οὐδὲν
ἐν καποναυτίᾳ ἢ ἄλλο ἔργον
ἢ ἄλλο ἐν ὁδίῳ μου*

Η πρώτη σελίδα του αναφερόμενου εγγράφου. (01/11/1917)

χερσονήσου Τρίκερι, δεξιά τω εισπλέοντι του Παγασητικού Κόλπου, λειτουργεί φανός ερυθρού σταθερού φωτός, ούτινος η φωτοβολία μόλις εις πέντε μίλλια και υπό μέσας ατμοσφαιρικής συνθήκας εξικνουμένη προκάλεσεν τας διαμαρτυρίας των πλοιάρχων της ακτοπλοΐας, οτινες εν κακοκαιρία ή αχλύι δεν ηδύναντο να διακρίνωσι τον φανόν ούτε εξ εγγυτάτης αποστάσεως».

Στη συνέχεια επισημαίνεται η μη ολοκλήρωση του έργου λόγω της εμπόλεμης κατάστασης, παρότι οι κτιριακές εγκαταστάσεις ήταν από καιρό έτοιμες, ενώ και το φωτιστικό μηχάνημα είχε αγοραστεί νωρίτερα (αρχές 1916), αλλά δεν έγινε η τοποθέτησή του, με αποτέλεσμα να φθείρεται στις αποθήκες της Υ.Φ. Γι' αυτό δόθηκε εντολή για άμεση εγκατάσταση του φωτιστικού στον πύργο του φάρου:

«Προς θεραπείαν του απόπου τούτου ανεγείραμεν φάρον όστις είναι έτοιμος από δύο ετών και παρηγγείλαμεν μηχάνημα περιστροφικόν, εκπέμπον δύο λευκάς εκλάμψεις εναλλασσούσας προς πρασίνην αυτών, φωτοβολίας δεκαεπτά μιλίων και όπερ μηχάνημα παρελήφθη συγχρόνως περίπου προς την περάτωσιν του κτιρίου. Επειδή όμως αι εκ της εμπολέμου καταστάσεως απορρέουσαι δυσκολία επέβαλλον ημίν την αναβολήν της συναρμολογήσεως του μηχανήματος επί του κτιρίου, το μεν κτίριον παραμένει απροφύλακτον μέχρι σήμερα, το δε μηχάνημα ευρίσκεται εις την αποθήκην των φάρων. Δυστυχώς όμως τόσον εις το κτίριον όσον και εις το μηχάνημα ήρξαντο εκδηλούμεναι βλάβαι. Τούτων ούτως εχόντων εισηγήθημεν τω κυρίω Υπουργώ και παρακαλέσαμεν διαταγήν αυτού, όπως μεταθή επί τόπου, διά του Πηγειού το τεχνικόν προσωπικόν της Υπηρεσίας διά να συναρμολογήση το μηχάνημα επί του πύργου».

Και φτάνουμε στο τελευταίο τμήμα του εγγράφου, όπου μάλλον χρειάζεται μια επιπλέον συγκατάθεση, αυτή των Συμμάχων, για τη λειτουργία του νέου φάρου. Η τοποθέτηση μπορεί να γίνει, αλλά η αφή προϋποθέτει την περαιτέρω συγκατάθεση. Το ερώτημα τίθεται, και μάλλον μένει αναπάντητο:

«Γεννάται, όμως, το ζήτημα μήπως η λειτουργία του νέου φάρου υπό τας ενεστώςας συνθήκας ήθελεν απαρέσκει εις τους Συμμάχους. Καίτοι δε θεωρούμεν απίθανον το ενδεχόμενον τούτον φρονούντος εξ αντιθέτου ότι η λειτουργία του φάρου τούτου θέλει παράσχη μεγάλας υπηρεσίας διά τα πλοία τα εκτελούντα την γραμμήν Πειραιώς - Βόλου - Θεσσαλονίκης, παρακαλούμεν εν τούτοις υμάς όπως ευαρεστούμενοι γνωρίσητε ημίν, εάν μετά την συναρμολόγησίν του, πρέπει να τεθή ο νέος φάρος εις λειτουργίαν ή αντιθέτως εάν πρέπει να εξακολουθήσει ο φωτισμός της άκρας Καβούλια ως σήμερα (δηλαδή, διά σταθερού ερυθρού φωτός μικράς φωτοβολίας) και μετά την συναρμολόγησιν του μηχανήματος. Διοικητής Φάρων (υπογραφή), Στ. Εμμ. Λυκούδης».

Ποιες ενέργειες ακολούθησαν δεν γνωρίζουμε. Πιθανόν, οι σύμμαχοι να μην ασχολήθηκαν καν με το ζήτημα, μπροστά στις επείγουσες προτεραιότητες των πολεμικών επιχειρήσεων στο μακεδονικό μέτωπο για το 1918. Ομοίως, ίσως το ελληνικό κράτος να μην προώθησε όσο θα έπρεπε, για τους ίδιους λόγους, την υπόθεση και ο νέος φάρος στο Τρίκερι παρέμεινε ανενεργός. Ο παλιός φανός συνέχισε την

προβληματική λειτουργία του. Το βέβαιο είναι ότι ο καινούργιος άναψε τελικά τον Απρίλιο του 1919, περίπου ενάμιση χρόνο αργότερα, μερικούς μήνες μετά το τέλος του πολέμου, όπως φαίνεται από τα σχετικά έγγραφα της Υ.Φ.

Δύο έγγραφα προς τον «εκπληρούντα τα λιμενικά» στο Τρίκερι από την Υ.Φ., στις 10 και τις 15 Απριλίου 1919, αναφέρονται στη δοκιμαστική λειτουργία του νέου φάρου επί σειρά ημερών, ώστε να εξοικειωθεί το προσωπικό και ακολούθως να γίνει κανονικά η αφή του, τη νύχτα της 22ας προς 23η Απριλίου.

1. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής μελέτες: α) Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 - Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, 2015, σ. 343 και β) Γεράσιμος Αλεξιάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς, 1916-1919*, σ. 397, όπου γίνεται διεξοδική αναφορά στο ατιμωτικό γεγονός της παράδοσης του Δ' Σώματος Στρατού στους Γερμανούς και της μεταφοράς τους στην πόλη Γκέρλιτς, όπου διέμειναν υπό καθεστώς ιδιότυπης αιχμαλωσίας.
2. Παραπέμπουμε στη μελέτη του ομότιμου καθηγητή Χαράλαμπου Γ. Χαρίτου, «Όψεις του Διχασμού και η γαλλική κατοχή στον Βόλο και στο Πήλιο», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τόμος 206ς, Βόλος 2016, σ. 45-46 και ανάτυπο.
3. Αυτόματι ανεπιτήρητοι φάροι τύπου ΑΓΑ, που λειτουργούσαν με ασετιλίνη, υπήρχαν μόλις 25, από το 1912, που τοποθετήθηκε ο πρώτος, έως το 1916, σε ολόκληρο το φαρικό δίκτυο της Ελλάδας (βλ. Γήση Παπαγεωργίου, *Ελληνικοί Πέτρινι Φάροι*, εκδόσεις Άμμος, 1996, σ. 97-99).
4. Σχετικές πληροφορίες εμπριέχονται στο άρθρο του διευθυντή της Υπηρεσίας Φάρων, Στ. Εμμ. Λυκούδη, «Ο φάρος του Ξέρξου», περ. *Ναυτική Ελλάς*, τχ. 268, Φεβρουάριος 1956, σ. 96-97. Επίσης, στο αρχείο της Υπηρεσίας Φάρων υπάρχει έγγραφο με ημερομηνία 07/12/1915 «περί προσαράξεως Γαλλικού Πολεμικού παρά την Σκιάδον», όπου επισημαίνεται η αδρήτη ανάγκη τοποθέτησης φάρου στον ύφαλο «Λευτέρης». Τέλος, στην αναφορά του μηχανικού του Ναυτικού, Γ. Κουρμπάνη (20/05/1920), που εκπόνησε τη μελέτη για την κατασκευήτσιμεντένιου βάθρου στον εν λόγω ύφαλο, σημειώνονται ξανά ο κίνδυνος που διέτρεξε το 1915 η συμμαχική νησοπομψή και η προσάραξη του γαλλικού αντιτορπιλικού.
5. Σχετικά με την αρχική δέση του φάρου, ο Τρικεριώτης δάσκαλος και ερευνητής Κώστας Πατρίκος, στο άρθρο του «Ο φάρος του Τρίκερι», περ. *Βήλα - Πλώρη*, τχ. 8, Ιούνιος 2015, σ. 93-94, σημειώνει πως αυτή εντοπίζεται «στον παρακείμενο κάβο, τον Μύλο, όπως δείχνουν τουλάχιστον τα ερείπια και η δέση αυτή ονομάζεται Παλιοφάναρο». Στον Φαροδείκτη, όμως, του Ν. Συρίγου του 1879 αναφέρεται καθαρά πως ο φάρος θρισκόταν «επί του ακρωτηρίου Καβούλια», οπότε η δέση στον Μύλο ίσως ήταν προγενέστερη. Ωστόσο, σε επίσημη ανακοίνωση της Υπηρεσίας Φάρων («Αγγέλει τοις ναυπιλομένοις...») με ημερομηνία 10-22/08/1898, όπου ανακοινώνεται η επανέναρξη λειτουργίας των φάρων Σέσκλο Βόλου και Τρίκερι, έπειτα από την προσωρινή τους σβέση κατά την τουρκική κατάληψη στα 1897-1898, επισημαίνεται ότι ο δεύτερος λειτουργεί τώρα «επί του ακρωτηρίου Καβούλια, θέσιν δυτικωτέραν της προηγουμένης», οπότε ο φάρος πρέπει να ήταν στον Μύλο μετά το 1879 και ως το 1897. Το ζήτημα της δέσης του φάρου προκύπτει όχι ξεκάθαρα και προφανώς υπήρξαν μετατοπίσεις, προκειμένου να θρισκεται στο καταλληλότερο για τη ναυσιπλοΐα σημείο.
6. Γήση Παπαγεωργίου, *Ελληνικοί Πέτρινι Φάροι*, εκδόσεις Άμμος, 1996, σ. 47.
7. Ό.π., σ. 47
8. Όλα τα έγγραφα που μνημονεύονται εδώ για τον φάρο του Τρίκερι εμπριέχονται στον οικείο φάκελο του αρχείου της Υπηρεσίας Φάρων.
9. Από τα έγγραφα του φακέλου του φάρου στο Τρίκερι προκύπτουν η κατεδάφιση του παλιού πέτρινου φαρόσπιτου και η κατασκευή προσωρινού ξύλινου για την τοποθέτηση του ιστού του παλιού φάρου, ώσπου να φτιαχτεί ο καινούργιος. Ο Δημ. Παλιούρας, στο άρθρο του «Οι πέτρινι φάροι της Μαγνησίας», περ. *Εν Βόλω*, τχ. 3, φθινόπωρο 2001, σ. 40-43, σημειώνει «ότι ο πύργος

του φάρου είναι κατά πολύ μεταγενέστερος του φαρόσπιτου». Προφανώς πρόκειται περί λάθους, αν λάβουμε υπόψη τα επίσημα έγγραφα της Υπηρεσίας Φάρων. Φαρόσπιτο και πύργος οικοδομήθηκαν ταυτόχρονα στα 1914-1915, όπως άλλωστε φαίνεται, εκτός από τα έγγραφα, και από τα σχέδια και τις φωτογραφίες της εποχής. Το φαρόσπιτο είχε αρχικά δύο δωμάτια, όπως φαίνεται στη σχετική φωτογραφία, δομημένα με πέτρα, όπως και ο πύργος, και αργότερα προστέθηκαν τα άλλα δύο, μαζί με τα υπόλοιπα παρακολυθήματα του όλου συγκροτήματος, όπως το βλέπουμε σήμερα. Τα δωμάτια του φαρόσπιτου εξωτερικά είναι σήμερα καλυμμένα με επίχρισμα, σε αντίθεση με τον πέτρινο πύργο του φάρου.

10. Συνολικά επισημαίνονται 9 έγγραφα που αφορούν στην κατασκευή του νέου φάρου και την αναζήτηση στο εξωτερικό φωτιστικού μηχανήματος, από τις 20/04 έως τις 30/07/1914.
11. Έγγραφο της Υπηρεσίας Φάρων, στις 16/09/1914.
12. Από τις 02/02/1916, που γίνεται λόγος για την αποστολή του φωτιστικού μηχανήματος σε σχετικό έγγραφο, η επόμενη παρουσία εγγράφου σημειώνεται στις 28/10/1917, όταν αποφασίζεται η τοποθέτηση του μηχανήματος στον πύργο του φάρου.
13. Δυστυχώς, η απουσία εγγράφων, όπου αναφέρουμε στην προηγούμενη σημείωση, καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε πληροφόρηση.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στο μακεδονικό μέτωπο, κατά τη διάρκεια επιθεώρησης στρατευμάτων, το 1916-1917. (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»)

*Η διασκέδαση στα Τρίκαλα το 1917,
μέσα από τις εφημερίδες Αναγέννηση και Θάρρος*

ΤΟ 1917 ΗΤΑΝ ΜΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΔΥΣΚΟΛΗ, πολιτικά και στρατιωτικά, όπως τότες και τότες άλλες, και για την περιοχή των Τρικάλων. Σε αυτό το ταραγμένο πολιτικό κλίμα, οι άνθρωποι συνέχιζαν τη ζωή τους, με τους περιορισμούς, τις ελλείψεις, τις δουλειές τους, τις συνναστροφές τους, την ψυχαγωγία τους, όπου κι αν την έβρισκαν σε τέτοιες δύσκολες συνθήκες. Για να ξεφύγουν έστω για λίγες ώρες από την πνιγηρή καθημερινότητα, να απαλύνουν την πολεμική ατμόσφαιρα, να χαλαρώσουν το βαρύ φορτίο της δύσκολης ζωής, άρπαζαν κάθε ευκαιρία: επίσημους εορτασμούς, θρησκευτικές γιορτές, πανηγύρια, μουσικές εκδηλώσεις, κινηματογραφικές προβολές, θεατρικές παραστάσεις.

Πηγές για τις πληροφορίες που παρατίθενται υπήρξαν οι δύο τρικαλινές εφημερίδες της εποχής, η *Αναγέννηση* και το *Θάρρος*. Η *Αναγέννηση* κυκλοφόρησε για δύο μήνες, Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1917, και μετά έκλεισε, ενώ από το *Θάρρος* υπάρχουν τα φύλλα επτά μηνών, από Ιούνιο έως Δεκέμβριο του 1917.

Την *Αναγέννηση* εξέδιδαν οι Θεοδωρόπουλος - Μπόμπορας. Η πρώτη εκδήλωση που αναφέρεται στο φύλλο της 3ης Ιανουαρίου 1917 είναι αυτή της Πρωτοχρονιάς, για την οποία ο συντάκτης γράφει: «Έγινε με πάσαν επισημότητα προχθές. Ο κύριος νομάρχης εδέχθη επί ταύτη τας επισκέψεις όλων των Αρχών και των συμβουλίων των σωματείων». Την ίδια ημέρα επαινείται η «ευάρεστος καινοτομία» που παρουσίαζε ο χορός της Αγίας Επισκέψεως, τον οποίο διοργάνωσε ο «καλλίφωνος ψάλτης κ. Κόπανος», εισάγοντας «μίαν τετραφωνίαν πολύ κοσμίαν». Η ανακοίνωση του προγράμματος της τελετής των Θεοφανείων συγκεντρώνει ανήμερα τον κόσμο που παρακολουθεί και συμμετέχει.

Την παραμονή των Τριών Ιεραρχών και των Μεγάλων του Γένους Διδασκάλων εψάλη εσπερινός, με παρόντα «άπαντα τα σχολεία της πόλεώς μας», ενώ την επομένη ετελέσθη «όπως πάντοτε ιεροτελεστία ιερουργούντος και του Σεβασμιωτάτου Επισκόπου μας». Ο κόσμος προσέρχεται επίσης σε αρχιερατικό μνημόσυνο στον Μητροπολιτικό Ναό της Αγίας Επισκέψεως υπέρ των κτητόρων και συνδρομητών της Εκκλησίας, καθώς και στην τελετή «εις τον ενταύθα Μητροπολιτικόν Ναόν επί τη

Ο στρατηγός Σαράι μιλά στο πλήθος από τον εξώστη της οικίας Χατζηγάκη. (Χ. Χαρίτος, Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας 1917 μέσα από τη ματιά των ξένων, Βόλος 2018)

ανακαταλήψει των Ιωαννίνων, λαμπρά εορτή αφ' ενός μεν λαϊκή, αφ' ετέρου δε στρατιωτική». Οι στρατιωτικές και πολιτικές Αρχές, τα σχολεία με τις σημαίες, πλήθος λαού, «όλοι οι επίσημοι και ανεπίσημοι μετέβησαν εις τους στρατώνας, όπου έλαβεν χώραν στρατιωτική εορτή εις ανάμνησιν των ενδόξων αγώνων, ους διεξήγαγεν η ζώσα έτι γενεά προς ανακατάληψιν της θρυλικής πρωτευούσης της Ηπείρου».

Ανακοινώνεται επίσης η έναρξη των Χαιρετισμών «εις πάντας τους ναούς» και σημειώνεται ότι στη Μητρόπολη θα ψαλούν «ακριβώς ως ψάλλονται και εν Αθήναις, υπό καλλιφώνου χορού διευθυνομένου υπό του δεξιού ιεροψάλτου του ναού κ. Ευρυπίδου Κοπάνου».

Οι αρχαιρεσίες στο δημοτικό συμβούλιο έδωσαν ευκαιρία στον δήμαρχο να παραδέσει γεύμα στα μέλη του, που ολοκληρώθηκε «εν αδιαπτώ ευθυμία και ζητωκραυγής υπέρ της Α.Μ. του Βασιλέως».

Το θέατρο είναι αγαπημένος τρόπος ψυχαγωγίας των Τρικαλινών. Η Αναγέννηση ανακοινώνει την εμφάνιση του διάσου Νίκα - Φυρστ στο «Πανελλήνιο» ως εξής: «Σήμερα, έκτακτος εσπερίς με την ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΩΝ εις πράξεις 3 και 22 άσματα με διαφόρους εικόνες και γεγονότα από του έτους 1910 μέχρι σήμερα. Η σημερινή παράσταση δίδεται ως τιμητική της καλλιτέχνης κ. Νίκα, ήτις θα εμφανισθεί εις διαφόρους τύπους και χαρακτήρας γυναικείους και ανδρικούς, ους πρώτη διέπλεσε εν Αθήναις». Προτρέπει δε τους θεατρόφιλους της πόλης να σπεύσουν. Ακολουθεί «Η ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΙΝΑ, ΤΟ ΑΝΥΠΑΡΚΤΟ ΠΑΙΔΙ, ξεκαρδιστική

κωμωδία γεμάτη από επεισόδια και παρεξηγήσεις, το *ἀθάνατον εἰδύλλιον Ο ΑΓΑΠΗΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑΣ* εις 3 πράξεις με χορούς και τραγούδια, Ο *ΤΑΡΤΟΥΦΟΣ* εις 4 πράξεις ξεκαρδικτικής, που περιγράφηκε ως η τελειότερα κωμωδία χαρακτήρων του αθανάτου της Γαλλίας κωμωδιογράφου Μολιέρου, σατυρίζουσα με Αριστοφάνειον χρωστήρα τούς υποκριτάς, οίτινες κρυπτόμενοι όπισθεν του Θεού διαπράττωσιν όργια χάριν του ατομικού συμφέροντός των». Ο διάσος Νίκα - Φυρστ θα συνεχίσει με 10 ακόμη «*παραστάσεις συνδρομής, το ΚΟΥΡΕΛΙ, έργον κοινωνικόν, παιχθέν επί 50 συνεχείς εσπέρας εν Αθήναις, τη γαλλική φάρσα ΤΑ ΠΡΑΣΙΝΑ ΓΥΑΛΙΑ, τη ΜΑΡΙΑ ΠΕΝΤΑΓΙΩΠΙΣΣΑ και το αριστούργημα του Σοφοκλέους ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΣ, με αρχαϊκόν διάκοσμον καί ιματισμόν που εξητήθησαν τηλεγραφικώς εξ Αθηνών παρά της Διευθύνσεως να σταλούν αμέσως. Ακολουθεί το δίπρακτον στρατιωτικόν δράμα η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΘΗΤΕΙΑ και η κωμωδία ΤΟ ΦΙΛΗΜΑ*».

Αλλά δεν λείπει και ο κινηματογράφος· το «*Βασιλικόν*» προβάλλει «*τη ΧΑΜΕΝΗ ΕΥΤΥΧΙΑ, τέλειον αριστούργημα, το εκ της πραγματικής ζωής ληφθέν, παιχθέν επί δέκα συνεχείς εσπέρας εις το “Παλλάς”, εν Αθήναις· σε επανάληψη, κατ’ απαίτηση πολλών οικογενειών, το προχθές παιχθέν έξοχον αριστούργημα, το τρίπρακτον αστυνομικόν έργον Η ΤΡΟΜΕΡΑ ΣΥΜΜΟΡΙΑ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ Κ.Κ.Κ. με ελληνικούς τίτλους*». Στο «*Βασιλικόν*» το πρόγραμμα είναι πολύωρο και ποικίλο. Την Κυριακή ξεκινά στις 04.30 με «*μεγάλη απογευματινή μουσική συναυλία του καλλιτέχνου βιολίστου κ. Βίκτωρος Μπέλμε. Ακολουθεί το έξοχον ερωτικόν συγκινητικόν οικογενειακόν τρίπρακτον δράμα Η ΚΑΜΠΑΝΑ του χωρίου, ταινία πρωτοφανής ενταύδα· εσπερινή δε παράστασις με ποικίλον πρόγραμμα ταινιών*». Ο κινηματογράφος, όμως, παίζει και έργα σόκιν· διαβάζουμε: «*Σήμερον θα προβληθούν 5 ταινίαι ΣΟΚΙΝ και ολόκληρον μελόδραμα ΑΜΛΕΤΟΣ, ΣΑΙΞΠΗΡ. Η αποφινή παράστασις είναι μόνον δι’ άνδρας και ακατάλληλος διά κυρίας*». Η κινηματογραφική διασκέδαση

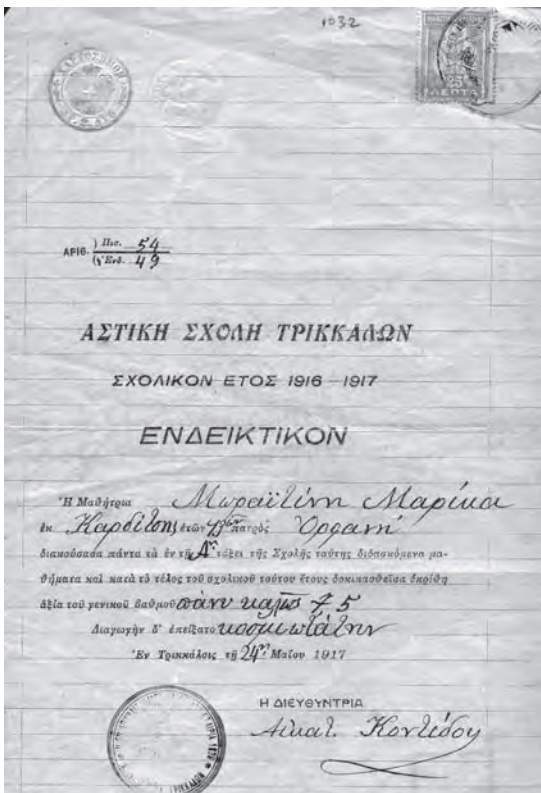
Η μπάντα της Φιλαρμονικής Εταιρείας με μαέστρο τον Λαλάκο. (Φωτογραφικό Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κιάφρα)

συνεχίζεται με το «βραβευθέν υπό της Γαλλικής Ακαδημίας λεπτότατον δραματικόν άριστούργημα από τά αισθηματικότερα έργα του παγκοσμίου θεάτρου ΔΥΟ ΓΥΝΑΙΚΕΣ, ΜΙΑ ΑΓΑΠΗ, μέ κομποτάτην σκηνοθεσίαν και τους διασημότερους Γάλλους ηθοποιούς».

Σύμφωνα με την εφημερίδα οι τρικαλινές οικογένειες πολλές φορές απαιτούσαν επανάληψη των θεατρικών και κινηματογραφικών έργων.

Ανακοινώνεται από τον διευθυντή του κινηματογράφου η έναρξη τακτικών προβολών του κινηματογράφου «Σπλέντιτ-πατε», «μέ τάς καλλιτέρας τών ταινιών έξ εκείνων, αίτινες παίζονται έν Αθήναις» και με καθημερινή αλλαγή προγράμματος. Την ίδια μέρα προβάλλεται «ένα από τά τελειότερα άριστουργήματα, ΕΝΑ ΔΡΑΜΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΟΛΓΑΝ, εις 3 πράξεις, έργον συγκινητικόν και περιπαδέστατον, μέ πλούσιον διάκοσμον και τους καλλιτέρους ηθοποιούς, εις τό τέλος μία κωμωδία ξεκαρδιστική, πρωτοφανής διά τά Τρίκκαλα». Ο κινηματογράφος συνεχίζει τις προβολές του με «τό πλήρες φρικτών σκηνών και κακουρημάτων έργον μεγάλης πλοκής και άπτώτου ενδιαφέροντος Η ΕΚΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΥΟΡΚΗΣ εις δύο μεγάλα μέρη και, εις τό τέλος, ή ξεκαρδιστική κωμωδία ΤΟ ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΟΝ ΤΟΥ

ΜΠΟΜΠΕΡΖΙΑ, και την επομένη δίδεται τό μέγα κοινωνικόν δράμα ΑΙ ΚΟΡΑΙ ΤΟΥ ΑΚΡΟΒΑΤΟΥ, σκηναί πλήρεις κοινωνικών μεταπτώσεων και άπτώτου ενδιαφέροντος». Και ο Ιανουάριος κλείνει με «έν ιστορικόν συγκινητικόν δράμα, ή ΒΕΑΤΡΙΚΗ ΤΣΕΝΤΣΙ». Μέσα στον Φεβρουάριο προβάλλεται «Ο ΑΛΧΗΜΙΣΤΗΣ, θαυμάσιο κινηματογραφικόν δίπρακτον δράμα, έν ό πρωταγωνιστούν οί καλλίτεροι ηθοποιοί, η έξωφρενική κωμωδία Ο ΜΠΕΜΠΕΣ ΚΑΚΟΣ ΜΑΘΗΤΗΣ, το τρίπρακτον συγκινητικώτατον δράμα ΤΟ ΣΦΑΛΜΑ του ΠΕΡΛΩ, το μονόπρακτον δράμα ΤΟ ΕΙΔΥΛΛΙΟΝ ΣΥΝΤΕΤΡΙΜΜΕΝΟΥ. Τό άριστούργημα του Γαλλικού Θεάτρου, ή λεπτοτάτη και χαριεστάτη κωμωδία Η ΓΙΑΓΙΑ», σε έγχρωμη ταινία και με «πλουσιωτάτη σκηνοθεσίαν», καθώς και το «ύπέροχον δράμα Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΜΙΑΣ ΖΗΛΟΥΤΥΠΙΑΣ» συγκέντρωσαν πολύ κόσμο, «άληθής κοσμοπλημμύρα εις τόν κινηματογράφον». Δεν λεί-

Ενδεικτικό της Αστικής Σχολής Τρικάλων της Καρδιτσιώτισσας Μαρίας Μωραιΐνη, μαθήτριας της Α΄ τάξης της σχολής, το σχολικό έτος 1916-1917. (Συλλογή Αρτεμης Παπαθανασίου, Μουσείο Πόλης Καρδίτσας)

Ο διάσος της παράστασης «Εσθήρ». (Φωτογραφικό Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κιλίφρα)

που βέβαια και τα λεγόμενα «Επίκαιρα» πριν από την κύρια ταινία, με τον «Ένδοξον Βασιλέα μας Κωνσταντίνον έν μέσω του Έλληνικού Στρατού του, ταινία μεγαλοπρεπής»... Συνήθως, οι προβολές ολοκληρώνονταν με «μία κωμωδία έξωφρενική».

Προβάλλεται το πιο πολυδιαφημισμένο στον πρώτο μήνα του 1917 έργο «Το Όνειρο». Διαβάτουμε: «Άληθές άριστούργημα παιχθέν επί μίαν εβδομάδα έν Άθήναις εις τό Βασιλικόν Θέατρον παρουσία της Α.Μ. του Βασιλέως ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ και άπάσης της Βασιλικής Οικογενείας». Αλλού: «Παιχθέν εις τās Άθήνας τās άνεστάτωσεν, έγινεν άντικείμενον γενικής όμιλίας, ήγειρεν άσθενείς έκ της κλίνης, γέροντας και παραλυτικούς, μαθητάς από τά σχολεία των και... βρέφη άκόμη! Διά νά απολαύσουν τό άχόρταστον ΟΝΕΙΡΟΝ». Την επομένη, η εφημερίδα δημοσιεύει διδυράμβους για την ταινία: «... άληθής κοσμοπλημμύρα, όλόκληρος ή εύρεία αίθουσα ήτο πλήρης έκλεκτου κόσμου της πόλεως μας, προεξάρχοντος του ώραιού φύλου, ίνα θαυμάση τό άληθές άριστούργημα, ή υπόθεσις άπλή άλλα μεγαλοπρεπής και θαυμασία κατά τήν εξέλιξιν, άπαντες έμειναν καταμαγευμένοι».

Συνεχίζεται «ο μεγάλος κινηματογραφικός θρίαμβος των ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ ΤηΣ ΝΕΑΣ ΎΟΡΚΗΣ με το 7ον επεισόδιον του κωδωνοστασίου της Δαρμάδης. Σκηναί φρικτών κακουρημάτων, μεγάλης πλοκής και άπτώτου ένδιαφέροντος, και ή έξωφρενική κωμωδία ή ύπηρέτρια του Ριγκαρδέν. Επαναλαμβάνεται «ΤΟ ΟΝΕΙΡΟΝ», προβάλλεται το «πρωτοφανές ιστορικόν δράμα ό ΟΘΩΝ ΝΑΠΟΣ ΤΟΡΡΙΑΝΟ, ή έξωφρενική και πρωτοφανής κωμωδία ο ΝΑΖΗΜ ΝΕΟΣ ΟΘΩΜΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ» και η εφημερίδα προτρέπει να «μην λείπει κανείς». Προαναγγέλλεται και

επιτέλους προβάλλεται «*ΤΟ ΜΑΥΡΟ Χ*, μέγα μυστηριώδες αστυνομικόν ἔργον, επίσης *ΟΙ ΤΡΑΓΙΚΟΙ ΑΡΡΑΒΩΝΕΣ* τοῦ 1914, ἀριστούργημα, ὑπέροχον δράμα, ἀφθάστου πλοκῆς, ἐνδιαφέρον τὰς οἰκογενείας καί ἰδίᾳ τοὺς νεονύμφους». Καί τα δύο επαναλήφθηκαν «κατά γενικήν ἀπαίτησιν». Ἡ διεύθυνση, μάλιστα, του κινηματογράφου, γιὰ νὰ μὴ επιβαρύνει τὸ κοινὸ τῆς πόλης με τὴν αὐξήση του ενοικίου των ταινιών, «προερχομένου ἐκ τοῦ ἀποκλεισμοῦ», μείωσε τὶς προβολές σε τρεῖς, «ἤτοι Πέμπτην, Σάββατον καί Κυριακὴν».

Μία νέα καλλιτεχνικὴ εκδήλωση, που ἔχει ἤδη προαναγγελθεῖ ἐδῶ καὶ 7 ἡμέρες, εἶναι ἡ «καλλιτεχνικὴ ἔσπερίς, ὑπὸ ὀμίλου εὐγενεστάτων νεανίδων καί νέων τῆς ἐνταῦθα Ἰσραηλιτικῆς κοινότητος πρὸς ὄφελος τῶν ἀπόρων». Τὸ ἔργο «*Εσθήρ*» του Racine παρουσιάζεται σε μετάφραση Ωραιοζήλης Σιδουπούλου, που κρατοῦσε καὶ τὸν βασικὸ ρόλο. Ἡ παράσταση δίδεται «ἐν μέσῳ ἀσφυκτικωτάτου συνωστισμένου καί ἐκλεκτοῦ ἀκροατηρίου, ἀποτελουμένου κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ ὠραίου φύλου καί ὄλων τῶν ἐπισήμων». Χαρακτηρίστηκε «ἀληθῆς θρίαμβος», που ολοκληρώθηκε «μέσῳ φρενήτιδος χειροκροτημάτων καί ζητωκραυγῶν ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως μας».

Αποκαλυπτικὴ του δέματός μας σε μία ἄλλη στήλη εἶναι ἡ «*ΔΗΛΩΣΙΣ: Οἱ φιλοπρόδοι ζαχαροπλάσται τῆς πόλεώς μας ἀδελφοί Ζαχαρτζῆ (ζαχαροπλαστεῖον Βασιλικόν) κατ' ἀπαίτησιν πολλῶν ἀξιοτίμων κυριῶν καὶ οἰκογενειῶν καθιστῶσι γνωστὸν εἰς τὴν πολυπληθεῖ καὶ διακεκριμένην αὐτῶν πελατεῖαν ὅτι διὰ τὴν συνάντησιν τοῦ καλοῦ κόσμου εἰς τὸ σαλόνι τοῦ ζαχαροπλαστείου των ὤρισαν ὡς ζούρ φίξ τῆς ἑβδομάδος τὴν Πέμπτην, καθ' ἣν δά παρατίθεται, ἐκτός τῶν ἄλλων γλυκισμάτων καί ποτῶν, τείον καὶ σοκολάτα». Οἱ Τρικαλινοὶ ἀρέσκονται καὶ ἐπιδιώκουν τα «ζουρ φίξ».*

Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν ικανότητα νὰ ἀντλοῦν χαρὰ καὶ ευχαρίστηση ἀπὸ οπουδήποτε. Γράφει ἡ *Αναγέννησις*: «*Διαδήλωσις ἀληθινῆ ἀκολουθοῦσε χθες τοὺς τρεῖς Σενεγαλέζους, οἱ ὅποιοι περιήρχοντο τὰ ἀξιοθέατα μέρη τῆς πόλεως. Εἰς τὴν περιέργειαν ὑπέκνυαν καὶ σοβαροὶ θεωρούμενοι κύριοι. Μὲ τὸ δίκην των ἐν τοσοῦτῳ. Διότι οἱ Σενεγαλέζοι εἶχαν καὶ μεγάλα κόκκινα φέσια*». Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ τῆ μεθεπόμενη μέρα, στὸ παζάρι τῆς Δευτέρας: «*Μόλις ἐμφανίστηκαν, ὁ κόσμος ἄφησε τὶς δουλειές του καὶ ἔτρεχε κοντά. Ἐσχηματίσθη διαδήλωσις*».

Πολλές φορές, οἱ Τρικαλινοὶ εἶχαν τὴν ευκαιρία νὰ ἀπολαύσουν στὴν πλατεῖα τῆ μουσικῆ: «*Τὸ νέον μάρς τῆς δίδος Καίσαρη “στ' ἄρματά μας” εἰς ἀνάμνησιν τῆς 18ης Νοεμβρίου που παιχθέν εἰς Ἀθήνας ὑπερήρισε, κατεχειροκροτήθη καὶ ἐδεωρήθη κατὰ πολὺ ὑπέρτερον τοῦ “Αετοῦ”, τὴν Βιεννέζικη γλυκυτάτη ὀπερέττα τὸ “ὄνειρῶδες βάλς” τοῦ Λέχαρ, τὴν ὄπερα Mireille, τὴν γλυκυτάτην ἑλληνικὴν ὀπερέτταν ΤΟ ΠΙΚ ΝΙΚ*».

Ὁ Μουσικὸς καὶ Γυμναστικὸς Σύλλογος Τρικάλων ἀνακοινώνει τὴ λειτουργία τμήματος μαντολινάτας πρὸς ἐκμάθησιν μαντολίνου, βιολιού, μάντολας, πλαγιάου καὶ κιθάρας γιὰ κορίτσια καὶ ἀγόρια, με διαφορετικὰ δίδακτρα ἀνά φύλο (5 καὶ 6 δραχμές), ἐνῶ «*αἱ νεάνιδες δά προπονοῦνται σὲ ἰδιαιτέρο οἶκημα*». Ἐχοντας στόχο τὴν τέρψη του κοινού ἡ ἐγγραφή των μαθητῶν συνοδευόταν με επίσημη δήλωση υποχρεωτικῆς συμμετοχῆς στὴ μαντολινάτα, ὅποτε ἀπαιτεῖτο.

Ὁ ὠραῖος καιρὸς εὐνοεῖ μία ἄλλη ευχαρίστηση: τὸν περίπατο. «*Παραδεισιακὴ ἡμέρα ἢ χδεσινῆ. Ἐνεκα τῆς ζέστης πολλοὶ ἐτόλμησαν νὰ βγάλουν καὶ τὰ παλτά! Ὁ κόσμος ἐξεχύθη εἰς περίπατον. Ἡ ὁδὸς Κωνσταντίνου τοῦ Στρατηλάτου, γεμάτη. Ἰδίως*

ΑΝΑΓΡΑΦΟΙ

ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΠΟΥΡΓΟΥ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΠΟΛΕΓΜΕΝΟΝ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —
 ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΔΙΑΚΗΡΥΞΙΣ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΠΑΡΚΙΝΓΚΟΝ ΧΑΛΑΡΩΣ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΔΙΑΦΕΥΑΓΕΤΙ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΕΥΒΕΡΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΦΑΡΜΑΚΕΙΟΝ ΓΕΩΡΓ. ΚΙΟΣΕ
 (στην Βυρσαδών)

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΟΔΟΝΤΟΓΡΑΦΟΝ
ΚΩΝ ΑΑ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΛΗΘΙΣ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
 ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ
ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

ΚΟΣ 23 Έτη. 37264 ΤΡΙΚΑΛΑ 1817

ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΙ

Ο ΝΟΣΟΣ ΝΟΜΑΡΧΗΣ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΚΑΘΑΡΑ ΠΛΕΟΝ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΜΕ ΑΙΓΑ ΛΟΓΙΑ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΠΑΡΚΙΝΓΚΟΝ ΧΑΛΑΡΩΣ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΔΙΑΦΕΥΑΓΕΤΙ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΕΥΒΕΡΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΦΑΡΜΑΚΕΙΟΝ ΓΕΩΡΓ. ΚΙΟΣΕ
 (στην Βυρσαδών)

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΟΔΟΝΤΟΓΡΑΦΟΝ
ΚΩΝ ΑΑ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΛΗΘΙΣ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΑΝΗΘΑΙ, δ. — Είς σ. κ. γ. —
 σπασθη εις τους αποκαθηθόντας
 υπόλοιπους δ' αμετακίνητους
 τμήματα, με την επιφύλαξιν
 να μη διαταραχθή η ενότητα
 της ενότητας. Είς σ. κ. γ. —

από το ωραϊον φύλον. Ο περίπατος έπεξετάθη και επί της σιδηροδρομικής γραμμής έξω εις την Ζωοδόχον Πηγήν και παρά κάτω άκρη. Τά μέλη της ένταυδα στρατιωτικής κοντρολ έμυήθησαν τους Τρικαλινούς εις τον περίπατον». Τα καφενεδάκια του σταδιού γεμάτα, οι πλατείες επίσης, και ζωηρή η κίνηση στα ξεζοδρόμια. Τα κέντρα ασφουκτικά γεμάτα και έντονο το αίτημα να ορισθεί και μια άλλη ημέρα ως «ζουρφιζ», «νά κινηθούμε, αδελφέ, λιγάκι και προσέτι νά γνωρισθώμε κάπως».

Την Καθαρά Δευτέρα, με δαυμάσια λιακάδα, οι Τρικαλινοί, «όλίγοι», βγήκαν στην εξοχή να «χαλάσουν τά κούλουμα».

Άλλη μία ενασχόληση, των ανδρών όμως, ήταν τα χαρτοπαίγνια στα καφενεία, τα οποία καταδιώκονταν, κατά την εφημερίδα. Και η ζωή συνεχίζεται. «Γάμοι μπόλοκι έγιναν χθές. Κάθε γειτονιά και τόν ιδικόν της». Πολύ συχνές είναι και οι συγκεντρώσεις για αμοιβαία υπόσχεση γάμου και αρραβώνες.

Οι επόμενες πληροφορίες για την κοινωνική ζωή των Τρικαλινών έρχονται από το Θάρρος για τις αρχές Ιουνίου.

Περίπατος χωρίς την παρουσία κυριών δεν λογίζεται. Στις 10/06, το Θάρρος διαμαρτύρεται για την απουσία γυναικών από τις πλατείες και τον κινηματογράφο σε «περιστάσεις χαλεπές και ανιέρους διά τους δυσηρεστημένους». Όμως, η κίνηση στην πλατεία αποκαθίσταται: «Κοσμάκης άρκετός και ωραϊον φύλλον ύπεραρκετόν.» Και αλλού, «όλος ο γυναικόκοσμος είχαν πλημμυρίσει την πλατείαν, αν και έλειπε η μουσική». Στις πλατείες, μπροστά στα καφενεία συγχάζουν κάθε βράδυ πολύς κόσμος και οικογένειες, παρά τον ανεπαρκή φωτισμό που δίνει την εντύπωση ότι «τά Τρίκαλα είναι χωριό».

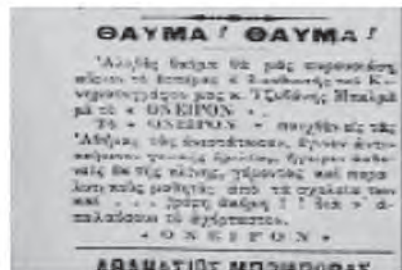
Η φιλαρμονική συνεχίζει να παιανίζει στην πλατεία, αλλά τώρα συνδράμουν και Γάλλοι σαλπιγκτές που «καθυποχρέωναν τόν κόσμο με τά ώραία μέρη που έπαιζαν. Με εντολή του Νομάρχη παιανίζει πλέον μπροστά στο Πανελλήνιον από τις 22.00 μέχρι τα μεσάνυχτα, τις της εβδομάδος, Πέμπτη και Κυριακή, εκτός των άλλων και τους δύο Εθνικούς Ύμνους, Ελληνικό και Γαλλικό. Ενδεικτικά κομμάτια του προγράμματος: εμβατήριο Ζαφειροπούλου, Overture, Περουζέ, το θας Au clair de lune, Εύθυμος Χήρα, Μασσαλιώτις, Εθνικός Ύμνος». Κάθε φορά που παίζει παρατηρείται «γενική έξοδος τῶν συμπολιτῶν μας».

Στα διαδέσμο φύλλα του Θάρρους καταγράφονται η αλλαγή της πολιτικής κατάστασης και η παρουσία των γαλλικών στρατευμάτων στην πόλη. Ως εκ τούτου, ανάμεσα στις άλλες γιορτές που οργανώνονται είναι και εκείνες προς τιμήν των Γάλλων.

Κυριακή οργανώθηκε μεγάλη γιορτή στο ανακαινισμένο θέατρο του Βασιλικού Καφενείου προς τιμήν των συμμαχικών στρατευμάτων «*ὑπό τήν προστασίαν τοῦ Γάλλου Σχου καί στρατιωτικοῦ Διοικητοῦ*». Οι καλλιτέχνες Χέλμης και Βέλμος παρουσίασαν «*ὠραιότατον πατριωτικόν πρόγραμμα*». Ακούστηκαν ωδές προς τιμήν των πεσόντων συμμάχων και του ναυάρχου Κουντουριώτη, και επίκαιρα πατριωτικά τετράστιχα. Εμφανίστηκαν και τρεις Γάλλοι στρατιώτες-κωμικοί με σανσονέτες και ένας σκίτσογράφος, που μπροστά στους θεατές σκίτσογράφησε «εξέχοντα» πρόσωπα του ευρωπαϊκού πολέμου – Πουανκαρέ, Κλεμανσό, Σαράιγ, Βενιζέλο. Το σκίτσο του τελευταίου προκάλεσε ατέλειωτα χειροκροτήματα.

Στο σκίτσάρισμα των Κάιζερ, Κρόμπνιτς και Φερδινάνδου «*εἶπε γαλλιστί “τώρα ἀρχίζει ἡ μαύρη σειρά” καί ἀμέσως τό πιάνο ἔπαιξε ἐπικήδειο εμβατήριο καί ἀποδοκιμασίαι ἠκούοντο διαρκῶς*». Επίσης, αγωνίστηκαν δύο Γάλλοι πυγμάχοι. Όταν μάλιστα ακούστηκε η «Μασσαλιώτιδα», «*ὄλοι ὄρδιοι ἀπεκαλύφθησαν καί εἰς τό τέλος ἐξητοκραύγασαν ὑπέρ τῆς Γαλλίας, en francais*». Στην παράσταση παραβρέθηκαν «*πλεῖστοι οἰκογένειαι, ὁ Γάλλος Διοικητής, ὄλοι οἱ Γάλλοι Αἰεκοί, ἡ Ἐπιτροπή Τρικάλων, τά Σωματεῖα καί ὄλοι οἱ ἐπίσημοι*», καθώς και «*αἱ κυραῖ καί δεσποινίδες*», αποδεικνύοντας έτσι τα φιλοανταντικά αισθήματα και του ωραίου φύλου. Το ευτράπελο σε αυτή τη γιορτή ήταν η απόδραση δύο φυλακισμένων, που καθάριζαν τον περίβολο του Βασιλικού για την παράσταση.

Οργανώνεται, επίσης, η εθνική γιορτή των Γάλλων με ηλεκτροφωτισμό της πόλης και σημαίες στα καταστήματα και τα σπίτια, λαμπαδηφορία, παρέλαση του γαλλικού στρατού, δοξολογία, κλειστά καταστήματα μέχρι

το μεσημέρι, μεγάλη εσπερίδα στο θέατρο του Βασιλικού (μόνο για όσες οικογένειες έχουν ειδικές προσκλήσεις) και λαϊκοί χοροί με λαϊκά όργανα στην πλατεία. «Ο λαός τῶν Τρικκάλων καλεῖται πρὸς μεγαλοπρεπέστερον πανηγυρισμόν, ὅπως σύσσωμος συντρέξῃ διὰ τῆς μετ' ἐνθουσιασμοῦ συμμετοχῆς εἰς τὸν πανηγυρισμόν τῆς μεγάλης ταύτης ἑορτῆς». Οι λαϊκές τάξεις, συγκεντρωμένες στην πλατεία, ἀόλουσαν «ὑπὸ τὸ φέγγος τῶν μασσαλάδων» λαϊκούς χορούς, τσάμικο, κλέφτικους, περιβολιώτικους, σαμαριναίους, ἀλλά και πόλκες και ἄλλους ευρωπαϊκούς χορούς ἀπὸ Γάλλους στρατιώτες .

Καθιερώθηκαν ὡς ἐπίσημες τελετές με Βασιλικὸ Διάταγμα ἡ 25/03 (ἐθνικὴ γιορτὴ), ἡ 01/01 (Πρωτοχρονιά) και ἡ 30/08 (ονομαστικὴ γιορτὴ τοῦ βασιλιά Ἀλεξάνδρου). Ἐπίσης, ἡ γιορτὴ τῆς σημαίας, που γινόταν κάθε χρόνο με τὴν ἐναρξη τῶν μαθημάτων, μεταφέρθηκε ἀπὸ το ὑπ. Παιδείας στὶς 25/10, παραμονὴ τῆς εἰσόδου τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλονίκη.

Στους Τρικαλινούς, και ἰδίως «εἰς τοὺς κύκλους τοῦ ὠραικόσμου», προσφιλὲς θέμα συζήτησης ἦταν τα μεθεόρτια, «ἡ μυθώδης γαλατικὴ ἀβρότης, ἡ εὐγένεια τῶν κοσμητόρων αξ/κῶν, τὸ καλλιτεχνικὸν ταλάν», ἀλλά και ἡ «ἀτελεστάτη καὶ ἐλλιπεστάτη» μουσικὴ που συνάδει με το «γενικὸν ξεχαρβάλωμα τοῦ κράτους τοῦ καθαρθέντος Κωνσταντίνου».

«*Ιούλιος, ἡ περίοδος τῶν διακοπῶν, ἀλλά αἱ ἀναχωρήσεις διὰ τὰ λουτρά ἐφέτος λόγῳ τῆς πολιτικῆς ἀνωμαλίας ὀλίγαι*». Πολλοὶ «ἐξεστράτευσαν οἰκογενειακῶς πρὸς τὰ θυνά παρ' ὅλας τὰς παρεχομένας δυσκολίας τοῦ ἐπισητισμοῦ. Το Περτούλι εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κέντρα τοῦ ξεκαλοκαιριοῦ εἰς τὸ ὁποῖον δροσιζονται πολλὰ ἐκ τῶν καλλιτέρων οἰκογενειῶν τῆς πόλεως».

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς συγκοινωνίας ἀναγεννᾷ τὶς ἐλπίδες ὅτι θα ἐρθεῖ ἓνας διάσος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα – «οὕτω δὰ εὖρη ὁ κόσμος ἓνα κέντρον ἀναφυχῆς τὸ ὁποῖον ζητεῖ μέ τὴν ἀνυπομονησίαν». Ὅμως, διαβάζουμε: «Ἡ ἄφιξις διάσου ματαιοῦται, διότι τὸ προσωπικὸν το ὁποῖον μετεῖχε δεν παρεῖχε ἐγγυήσεις ὅτι θα ἱκανοποιεῖ τὰς καλλιτεχνικὰς ἀξιώσεις τοῦ κοινοῦ μας, το ὁποῖον συντρέχει καλοὺς μόνον διάσους. Καί οὕτω οἱ συμπολίται ἄς ἀναμείνουν τὴν χειμερινὴν σαιζὸν, ὁπότε δὰ καταβληθούν προσπάθειαι νὰ ἔλθῃ ἓνας ἀπὸ τοὺς καλλιτέρους διάσους».

«*Κινηματογράφος εἰς τὸ Πόρτ Ἀρδούρ και διάσου ἀνδρικήλων εἰς τὸ Βασιλικὸν καφενεῖον ἀποτελοῦν τὰ μόνον νυκτερινὰ κέντρα ἀναφυχῆς τῶν τρικκαλινῶν*». Ὁ κινηματογράφος στὸ «Πορτ Ἀρδούρ» κάνει χρυσές δουλειές. Ἐκεῖ, ὁ Μελιτσάνος τραγουδᾷ ἐπὶκαιρα τραγούδια, σατιρίζοντας ἰδίως τὴν ἔλλειψη τροφίμων και τὴν αἰσχροκέρδεια «τῶν γνωστῶν», ἀλλά και ἄλλα με θέμα τὴν τριανδρία, που «ζητοῦνται κάθε βράδου». Πολὺς κόσμος συρρέει κάθε βράδου στὸ Πορτ Ἀρδούρ για να ἀκούσει τὴ γλυκιὰ φωνὴ και τὸ καλλιτεχνικὸ τραγούδι «τῆς ἀοιδοῦ Ἀγγέλωσ Μανέλλη» και να ἀπολαύσει τὴ νεοαφιχθεῖσα μαντολινάτα τῶν ἀδελφῶν Λουκίας - Φωφῶσ Δημητρίου. Το «Πορτ Ἀρδούρ» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν εφημερίδα ὡς τὸ μόνον ἐξοχικὸ κέντρο ὅπου μπορεῖ κανεὶς να ἀναπνεύσει καθαρὸ αἆρα, να πιεῖ κρὺο νερό, να ἀκούσει μουσικὴ, να δεῖ κόσμος, να διασκεδάσει με ὅλη τὴ σημασία τῆς λέξης.

Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ καιροῦ, Σεπτέμβριος γαρ, μεταφέρει τὶς προβολές στὸ Βασιλικόν.

Συγκεντρώνονται εκεί πολύς κόσμος και οικογένειες και απολαμβάνουν επίσης το κονσέρτο των αδελφών Βάλδε και τα τραγουδάκια της Φωφώς και της Λουκίας. Η φθινοπωρινή σεζόν αρχίζει με τη δραματική ταινία «Ολέθρια καλλονή» και «Η μάχη του Σου». Στις προβολές του περιλαμβάνονται, εκτός από τα «Επίκαιρα», οι Βενιζέλος και Μπενάκης στον Σταθμό Λαρίσης, επίκαιρα πολεμικά γεγονότα του γαλλικού μετώπου, «το έκτακτον έρωτικόν δράμα ΤΟ ΣΥΝΘΗΜΑ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΣ, το πολύπλοκον αστυνομικόν δράμα Ο ΚΙΒΔΗΛΟΠΟΙΟΣ, Ο ΤΥΡΑΝΝΟΣ ΝΕΡΩΝ, Η ΠΥΡΚΑΪΑ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ, ταινία μεγαλοπρεπής, ΤΟ ΟΡΦΑΝΟ, διδακτικώτατον δράμα, Η ΜΕΓΑΛΗ ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΜΠΑΡΜΠΑΡΟΣΣΑ, ΤΟ ΕΝΝΕΑΗΜΕΡΟΝ ΤΗΣ ΤΥΦΛΗΣ, το ιστορικόν δράμα ΒΕΑΤΡΙΚΗ ΤΣΕΝΤΙ, τό ιστορικόν δράμα ΝΑΠΟΣ ΤΟΡΡΙΑΝΟ, ΤΟ ΘΑΜΜΕΝΟ ΕΓΚΛΗΜΑ, ΝΑΣΙΜ, ΤΟ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΝ ΤΩΝ ΛΗΣΤΩΝ, ταινία τραγικωτάτη – άπαγορεύεται εις τάς κυρίας και δεσποινίδας τάς νευρασθενείς». Επίσης, «ΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΕΝΟΣ ΝΑΥΤΟΠΑΙΔΟΣ, περιπετειώδες δράμα προκαλούν άδιάπτωτον ένδιαφέρον μέ θαυμασίαν ύπόθεσιν και εκτέλεσιν άφορώσα δικηγόρους, δικαστάς, ιατρούς και έν γένει οικογενείας». Ακόμη, «Η ΠΑΡΙΣΙΝΗ ΖΩΗ, με ζωντανήν άπεικόνισιν τής ζωής τής μητροπόλεως του σύγχρονου πολιτισμού, η σπαρταριστή κωμωδία Ο ΗΘΟΠΟΙΟΣ ΒΕΡΔΕΡΟ».

Ο κινηματογράφος «Σπλέντιτ-πατε» αρχίζει τις παραστάσεις του με τον «ΚΟΚΚΙΝΟ ΚΥΚΛΟ και ΤΟ ΧΕΡΙ ΜΙΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΥ. Ακολουθούν Η ΣΙΦΟΝΕΤΤΑ, Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΥΡΚΑΪΑ ΤΗΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ, εκ του φυσικού, Η ΚΑΤΑΒΥΘΥΣΙΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΥΠΟΒΡΥΧΙΟΥ, Η ΑΝΥΠΟΤΑΚΤΟΣ ΣΥΖΥΓΟΣ, ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΑΝΑΓΕΝΝΑΤΑΙ, ΤΟ ΜΑΥΡΟ ΠΑΛΤΟ, ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΓΙΔΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΚΟΠΩΝ, ΝΕΜΡΩΔ, Ο ΑΙΩΝΙΟΣ ΑΠΟΧΩΡΙΣΜΟΣ, Η ΠΕΙΣΜΑΤΑΡΑ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ, Η ΜΙΚΡΑ ΓΑΛΛΙΣ, ΡΩΜΑΙΟΣ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΕΤΤΑ, Η ΤΥΡΑΝΝΟΣ ΟΙΚΟΔΕΣΠΟΙΝΑ έγχρωμη ταινία, ΑΔΕΛΦΙΚΟΣ ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ, Η ΨΥΧΗ ΤΗΣ ΤΡΙΜΠΟΥΓΙΕΤ, Ο ΚΟΥΡΕΥΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ, ΤΙ ΔΕΝ ΚΑΜΝΕΙ Η ΓΥΝΑΙΚΑ, ταινία έγχρωμη, ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΜΑΡΓΩ, έγχρωμη, ΠΑΤΕ ΖΟΥΡΝΑΛ με όλα τα νεώτερα γεγονότα του πολέμου, με τον βασιλέα Αλέξανδρο επισκεπτόμενο τα δύματα της πυρκαϊάς στη Θεσ/νίκη», ενώ προς το τέλος του 1917 καθιερώθηκαν και απογευματινές προβολές παράλληλα με τις βραδινές.

Ο κόσμος προσέρχεται στις εκκλησίες για την τελετή της ακολουθίας «διά τήν άνομβριαν (ή οποία εύρεν ήχώ και πυκνότατα μαύρα σύννεφα κατεκάλυψαν τόν ούρανόν το άπόγευμα)», ενώ τα καταστήματα, αλλά και τα καφενεία παρέμειναν κλειστά και το απόγευμα συγκεντρώθηκαν, «*ιδία οι λαϊκές τάξεις*», στην πανήγυρη του Προφήτη Ηλία και «*ή κοσμική κίνησις εις τάς πλατείας ζωηροτάτη*». Η γιορτή του

Αγίου Παντελεήμονα, την οποία «έορτάζει ό γυναικόκοσμος ίδια, έπανηγυρίσθη είς τον φερώνυμον Ναόν. Οι φιλέορτοι» προσήλθαν και στην πανήγυρη του Μητροπολιτικού Ναού της Αγίας Επισκέψεως «επί τή έπετείώ τής μεγάλης έορτής τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου». Το πανηγύρι της Αγίας Φανερωμένης συγκέντρωσε «πλήθη ώραιοκόσμου» από όλες τις συνοικίες και τα περίχωρα. Στη γιορτή του Αγίου Βησσαρίωνα, μετά την αρχιερατική λειτουργία, συμμετείχε ο κόσμος στο πανηγύρι και στους χορούς που ακολούθησαν. Κόσμος παρέστη και στο συλλεϊτουργο, στην αρτοκλασία και την πανήγυρη της Αγίας Επισκέψεως (21/11). Με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια γιορτάστηκε και η ονομαστική γιορτή του βασιλιά Αλεξάνδρου – καταστήματα κλειστά, εκκλησιαστική τελετή, δεξίωση στη νομαρχία, λαμπαδηφορία με συμμετοχή και του στρατού και των σχολείων.

«Πολύς καί έκλεκτός κόσμος καί οίκογένειαι» παραβρέθηκαν στην εθνική καλλιτεχνική εσπερίδα της φιλελληνίδας Αγγλίδας καλλιτέχνιδας κ. Χούντερ υπέρ των οικογενειών των στρατιωτών της Εθνικής Αμύνης στο καφενείο «Βασιλικόν», με διάφορους πατριωτικούς μονολόγους, τη «Μασσαλιώτιδα», τον Εθνικό Ύμνο και «μία ώραία καί άρκετά διδακτική κωμωδία».

Ο διάσος Νίτσας Ρούσσου - Λούη - Νέζερ φτάνει στα Τρίκαλα τον Οκτώβριο για 20 παραστάσεις αντί 33 δραχ. στο Θέατρο Πανελλήνιο. Η έναρξη γίνεται με την «χαριεστάτην κωμωδίαν ΤΟ ΤΡΕΛΟΚΟΡΙΤΣΟ». Ακολουθούν «Η ΦΛΟΓΑ, ΤΟ ΚΟΥΡΕΛΙ, ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΩΜΕΝΟ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ, Ο ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ ΤΟΥ ΜΩΜΕΘ»,

ακατάλληλα για κυρίες καί δεσποινίδες, «Η ΣΚΙΑ», έργο που παίχτηκε με μεγάλη επιτυχία στο Θέατρο Κοτοπούλη, «Η ΤΥΧΗ ΤΗΣ ΜΑΡΟΥΛΑΣ, το χαριτωμένον άθάνατον κωμειδύλλιον του Κορομηλά». Ανέβασε επίσης «ΑΝΑΜΙΚΤΟΝ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΝ» με τα 25 ωραιότερα τραγούδια των επιδεωρήσεων, που δεν ενθουσίασε τους θεατές, και έκλεισε τις παραστάσεις του με τα «ΝΥΧΤΕΡΙΝΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ», που χαρακτηρίστηκαν με τις λέξεις «σαχλότητα και ξετσιπωσιά», και ο διάσος ως «μπουλουίκι».

«Ο νέος διάσος του Σεμερτζή, που φτάνει την 1 η/11, αρχίζει τις παραστάσεις του στο Βασιλικόν με το έργο ΜΟΝΜΑΡΤΗ σε μια ασφυκτικά γεμάτη αίθουσα. Ακολουθεί η ΜΟΝΑΚΡΙΒΗ του ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΟΚΟ του Μπισόν, το ΕΝΣΤΙΚΤΟΝ, ΤΑ ΔΥΟ ΚΟΡΟΜΗΛΑ, ακατάλληλος διά δεσποινίδας, ΟΙ ΜΑΣΣΩΝΟΙ, χαριτωμένη και εξωφρενική φάρσα, ΣΑΝ ΤΑ ΦΥΛΛΑ, Ο ΙΑΤΡΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ, Η ΣΤΡΙΓΓΛΑ ΠΟΥ ΕΓΙΝΕ ΑΡΝΑΚΙ, ΤΟ ΚΟΥΡΕΛΙ, Η ΔΙΟΝΥΣΙΑ, Η ΔΕΣΠΟΣΥΝΗ ΜΑΡΚΟΥΤΣΙΑ με 16 άσματα, ΤΑ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ, που επαναλήφθη-

καν αρκετές φορές, Η ΑΓΝΗ ΣΩΣΣΑΝΑ, Η ΑΓΝΩΣΤΟΣ, Ο ΚΑΠΕΤΑΝ ΓΙΑΚΟΥ-ΜΗΣ, κωμειδύλλιον». Επιχειρείται «ανανέωση των συνδρομών στον διάσο για νέες παραστάσεις. Ο διάσος του Γαλανού με το ΧΡΥΣΟ ΓΕΦΥΡΙ συγκεντρώνει πολύ κόσμο και δίνει και απογευματινή για τους μαθητές». Το πλήθος του θεατρόφιλου κόσμου επαναφέρει το αίτημα ανέγερσης θεάτρου με «*ανάλογα θεωρεία καί εύρουχωρίαν*».

Για τα δύματα της πυρκαγιάς της Θεσσαλονίκης επαναλαμβάνεται με μεγάλη επιτυχία και 1.200 δραχμές έσοδα η «Εσθήρ» από ερασιτέχνες νέους Ισραηλίτες. Η αίθουσα είναι ασφυκτικά γεμάτη, «*ό πολυτελέστατος διάκοσμος τῆς σκηνῆς διά χρυσοκεντήτων παραπετασμάτων καί αί πολυτελέσταται ἀμφιέσεις τῶν ἐρασιτεχνῶν προσέδωκαν πολλήν μεγαλοπρέπειαν*», και οι κυρίες και δεσποινίδες, αποδεχόμενες την πρόταση, εμφανίσθηκαν «*ἄνευ πύλων*» για να μην ενοχλούν τους «*ὄπισθεν καθημένους*».

Για τον ίδιο λόγο οργανώθηκε υπό την αιγίδα της νομαρχίας μεγάλη χοροεσπερίδα με οικογενειακό χαρακτήρα, όπου, εκτός από τον χορό, κυρίες και δεσποινίδες έπαιξαν πιάνο και απήγγειλαν μονολόγους. Επίσης, για την ενίσχυση του Μουσικού Συλλόγου οργανώθηκε συναυλία σε «*13 μέρη υπό μουσοτραφῶν κυριῶν καί δεσποινιδῶν*».

Ο κόσμος προσέρχεται και παρακολουθεί επίσης ομιλίες, όπως αυτή που έδωσε ο κ. Σαμαράς, «*πρόσφυξ*», στο «Βασιλικόν», «*περί τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀπό δραησκευτικῆς καί ἱστορικῆς ἀπόψεως*». Πολύ κόσμο συγκέντρωσε και η διάλεξη του κ. Σημηριώτη στο «Πανελλήνιο» για το έργο του μεγάλου Γάλλου ποιητή Μποντλέρ. Απόλαυσαν την απαγγελία δικῶν του ποιημάτων και μεταφρασμένων του Μποντλέρ, «*ἔξω ἀπό την πεζότητα, εἰς ὀρίζοντας ἀνωτέρας πνευματικῆς ἀπολαύσεως*».

Το πανηγύρι των Τρικάλων συγκεντρώνει πολύ κόσμο και πολλούς εμπόρους. «*Από την πρώτη μέρα, 4/9, ἐγένοντο σημαντικαί πράξεις, παρ' ὄλην την ἀκρίβειαν*» – κυρίως διακινούνται ζῶα και όχι εμπορεύματα. Συνολικά εκδίδονται 714 πιστοποιητικά αγοραπωλησίας ζῶων, έναντι 612 την προηγούμενη χρονιά, πιθανότατα δηλαδή πωλήθηκαν 2.500 ζῶα. Οι «πανηγυρισταί» από ὅλη τη Θεσσαλία, τη Φθιώτιδα και ζῶεμποροι από ὅλη την Ελλάδα (διότι η ζωοπανήγυρη των Τρικάλων είναι «*ἡ μεγαλυτέρα ἐν Ἑλλάδι*»), και ιδίως από την Αθήνα, απολαμβάνουν στα πρόχειρα μαγειρεία ψητά, αλλά όχι φαρσαλινούς χαλβάδες, λόγω έλλειψης ζάχαρης, υπαίθρια μικρά θεάματα, το σκοπευτήριο, αλλά και τους υπαίθριους πωλητές φαρμάκων, τις λατέρνες και άλλα εγχώρια ὄργανα. Και οι χωρικοί με την ευκαιρία του πανηγυριού επισκέπτονται εμπορικά καταστήματα για τις προμήθειές τους.

Τέλος, οι καντάδες αποτελούν μια ευχάριστη δραστηριότητα των κατοίκων διαβάζουμε: «*Συναυλία παραφωνιῶν τακτικῶτα ἐνοχλοῦν τους γείτονας τῶν λατρευτῶν των*».

Οργανώνονται επίσης ιδιωτικές εσπερίδες «*με τσαί, παξιμάδι θανιλλίνης, χορό και βάλς*».

Και το 1917 κλείνει με μια φιλανθρωπική παράσταση υπέρ των προσφύγων από μαθητές του γυμνασίου, με τη σύμπραξη μαντολινάτας με πάνω από 10 άτομα. Η εκδήλωση τέθηκε υπό την αιγίδα της νομαρχίας.

Τα Τρίκαλα και στις δύσκολες εκείνες περιόδους παρουσιάζουν μια μορφή ζωής που θέλει να απωθήσει το φάσμα του πολέμου, την εσωτερική πολιτική αναταραχή, την έλλειψη, την πενία, αποζητώντας την ομορφιά, την τέρψη, τη χαρά, αφού η ζωή συνεχίζεται!

Ο γαλλικός (;) στρατός απαδανατίζεται στο χωριό Ρούσο, κοντά στην Καρδίτσα. (Φωτογραφικό Αρχείο γαλλικού υπουργείου Πολιτισμού)

ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΟΣ - ΔΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ,
ΕΠΙΣΤ. ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΠΟΛΗΣ ΔΗΜΟΥ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

«...τα άλογα των Μαροκινών και Αραπάδων, αντί σταύλου εις την Καρδίτσαν, edιάλεξαν το πάρκο μας»: Η Καρδίτσα το 1917

Αφιερώνεται στον Πέτρο Κομπορόζο (1958-2018),
που δεν πρόλαβε να δει το αποτέλεσμα της κοινής προσπάθειάς μας

ΟΣΑ ΔΕΝ ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΘΗΚΑΝ, δεν καταγράφηκαν, δεν διασώθηκαν ή απλά αποσιωπήθηκαν...

«Υπάρχει από πολλά χρόνια εις την πόλιν μας, όχι πολύ μακριά από την κεντρική πλατεία, ένα πάρκο αρκετά μεγάλης εκτάσεως. Χάρμα οφθαλμών απετέλει τούτο προ δεκαετίας και μέσα εις τους δαιδαλώδεις δρομίσκους του απελάμβαναν οι συμπολίται και συμπολίτιδες την ανοιξιάτικην δροσιάν, τον καλοκαιρινόν βορρηάν, αλλά και την χειμερινήν λιακάδαν. Εξοχικόν κέντρον, εις την άκρην του πάρκου εγκατεστημένον μέσα σε ρυθμικότατον κτίριον, εξησφάλιζε την ικανοποίησιν κάθε απαιτήσεως. Η μπόρα όμως του μεγάλου πολέμου δεν άφησε ανέπαφα και τα ωραία αυτά πράγματα. Όταν τα συμμαχικά στρατεύματα εγκαθίσταντο εις την Θεσσαλονίκην, τα άλογα των Μαροκινών και Αραπάδων, αντί σταύλου εις την Καρδίτσαν, edιάλεξαν το πάρκο μας. Πέρασε η μπόρα, ήλθε ο καιρός της περισυλλογής και ο δήμος Καρδίτσης απήτησε την σχετικήν αποζημίωσιν. Αλλά ποιος να την δώσει; Το ζήτημα των αποζημιώσεων της Γαλλίας προς τους παθόντας ημεδαπούς βρίσκεται ακόμα εις το στάδιον των διαπραγματεύσεων... και το πάρκον ήτο ως και χθες ακόμα σαν ανάπηρος πολέμου. Η δημοτική αρχή ανέλαβε να το διορθώσει. Έφερε ειδικόν κηπουρόν και από την άνοιξιν τώρα δι-ατηρεί ωραίον ανθόκηπον προς το ένα μέρος του πάρκου, προς εκείνο που είναι και το εξοχικόν κέντρον. Υπολείπεται όμως το μεγαλύτερον τμήμα και δείχνει τας χαινούσας πληγάς που θυμίζουν μόνον περασμένα μεγαλεία».

Σκριπ, 7 Νοεμβρίου 1926

Αν η ανώνυμη αυτή ανταπόκριση δεν είχε δημοσιευτεί,¹ έστω εννέα χρόνια μετά, στο φιλοβασιλικό Σκριπ, από τη γαλλική κατοχή στην Καρδίτσα το 1917 θα είχαμε μόνο το

«κάδρο» της μεγάλης ιστορίας, αλλά θα έλειπε το στιγμιότυπο, η εικόνα. Η τραγική διαπίστωση της έλλειψης πηγών για την Καρδίτσα του 1917 ήταν και ο λόγος που η πρόσκληση αυτή αντιμετωπίστηκε από το Μουσείο Πόλης, τουλάχιστον στην αρχή, με συστολή και αμηχανία. Πώς μπορείς να σκιαγραφήσεις την εικόνα μιας πόλης, σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, χωρίς τοπικές εφημερίδες, φωτογραφικό υλικό, αρχαιακά τεκμήρια; Ακόμα και ο γαλλικός φακός στάθηκε μόνο για λίγο –κι αυτό με ερωτηματικό– στον κάμπο, φωτογραφίζοντας στρατιώτες, εφίππους ή μπροστά σε κάρα, στο χωριό Ρούσο,² κοντά στην Καρδίτσα, αλλά δεν μας άφησε καμιά ανάμνηση της πόλης.

Ο αιώνας που μεσολάβησε από τα γεγονότα αποκλείει επίσης το ενδεχόμενο να αξιοποιήσουμε τη μνήμη ανθρώπων που τα βίωσαν.³ Η αναφορά του Σκριπ περί «*Μαροκινών και Αραπάδων*» που κατέλυσαν στο Παισιλύπο επιβεβαιώνεται οριακά από τη δευτερογενή μνήμη, διανδισμένη με ασάφειες και ανακρίβειες: η Μαρία Σ., γεννημένη το 1935 στην Καρδίτσα, θυμόταν τη μητέρα της να μιλά για «*τον αράπη που έφερε τη γρίπη*», συμφύροντας το γεγονός της παραμονής των γαλλικών στρατευμάτων, το καλοκαίρι του 1917, με ένα άλλο, το οποίο κόστισε περισσότερες από εκατό ανθρώπινες ζωές και τοποθετείται χρονικά στο δεύτερο εξάμηνο του 1918: την επιδημία της ισπανικής γρίπης.⁴

Κάπως έτσι προΐδεαστήκαμε εξαρχής ότι η έρευνά μας θα έπρεπε να καταγράψει με την ίδια ευαισθησία παρουσίες και απουσίες, φωνές αλλά και σιωπές, ακόμη και με κίνδυνο να διατυπώσουμε υποθέσεις εργασίας που θα ανατρέψει η μελλοντική έρευνα. Μια τέτοια υπόθεση προέκυψε παρατηρώντας το ηρώο των πεσόντων στο προαύλιο του Μητροπολιτικού Ναού της Καρδίτσας. Διαπιστώσαμε ότι μεγάλος αριθμός πεσόντων, συγκεκριμένα τα ονόματα που είναι χαραγμένα στις δύο από τις τέσσερις όψεις του οβελίσκου, δεν συνοδεύονται από καμία πληροφορία σε σχέση με τον πόλεμο που προκάλεσε την απώλεια, σε αντίθεση με τις άλλες δύο. Έτσι, από τους «*εκ Καρδίτσης εν πολέμοις θανόντες υπέρ πατρίδος*» του 1912, δύματα των Βαλκανικών Πολέμων, περνάμε στους «*πεσόντες υπέρ πατρίδος 1940-1941*». Για κάποιον λόγο, τα δύματα της δεκαετίας 1914-1923, η οποία συμπίπτει με τον Μεγάλο Πόλεμο και την ελληνική προέκτασή του, τη μικρασιατική εκστρατεία, δεν συνοδεύονται από καμιά αναφορά.⁵

Επινοημένη λήθη ή τυχαία παράλειψη; Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα. Οστόσο, φαίνεται ότι η «δεκαετία του Διχασμού» έχει να επιδείξει και άλλες παρόμοιες αποσιωπήσεις. Η απόφαση⁶ του Δημοτικού Συμβουλίου για μετονομασία τριών εκ των κεντρικότερων οδών με τα ονόματα της τριανδρίας της κυβέρνησης της Εθνικής Αμύνης, Βενιζέλου, Κουντουριώτη και Δαγκλή, αμέσως μετά την επικράτησή της και την εκθρόνιση του βασιλιά, δεν πρέπει να ίσχυσε για πολύ. Τα ονόματα των δύο τελευταίων δεν απαντώνται σε καμία οδό, ενώ η σημερινή Βενιζέλου (μεταξύ Γιαννισίων και Δ. Λάππα), άλλοτε «*Αθηνών*», υφίσταται μόλις από το 1964 και δεν είναι κεντρικός δρόμος. Το εμφυλιοπολεμικό κλίμα θα άφηνε και εδώ βαδιά σημάδια.

Η Καρδίτσα του Διχασμού

Με τον σχηματισμό της αυτόνομης κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, τον Σεπτέμβριο του 1916, ο Βενιζέλος θα «*λιθοβολιστεί*» συμβολικά και στην Καρδίτσα, παρά

το γεγονός ότι στις εκλογές του Μαΐου του 1915 οι βενιζελικοί είχαν επικρατήσει και εκεί,⁷ εκλέγοντας 6 από τους 9 βουλευτές της επαρχίας. Τα πολιτικά πάθη θα διχάσουν για μεγάλο διάστημα την κοινωνία, καλλιεργώντας έντονο κλίμα δυσπιστίας.⁸ Αγροτιστές πολιτικοί, όπως ο δικηγόρος Δ. Μαλλιόπουλος, κατήγγελλαν κρούσματα εκβιασμών σε βάρος απλών πολιτών και δημοσίων υπαλλήλων, προκαλώντας τον αντίλογο κυβερνητικών βουλευτών, όπως ο Κ. Τερτίπης,⁹ ο οποίος έκανε λόγο για ανυπόστατες και ψευδείς κατηγορίες.¹⁰ Η εντολή του υπουργείου Στρατιωτικών για απόλυση¹¹ των εφέδρων, τον Ιούνιο του 1916, σε συνδυασμό με την ανέχεια των οικογενειών που είχαν αφήσει πίσω τους, δημιούργησε μεγάλη κοινωνική αναταραχή, προκαλώντας εκδηλώσεις συμπαράστασης και εράνους¹² σωματείων στα Τρίκαλα, στην Καρδίτσα και τη Λάρισα. Ο Τερτίπης πρότεινε¹³ η Λιμενική Επιτροπή Βόλου να ενισχύσει οικονομικά τις οικογένειες των επιστράτων της Θεσσαλικής ενδοχώρας, όπως είχε πράξει τον προηγούμενο χρόνο και για εκείνους του Βόλου, χωρίς ωστόσο η πρόταση να εισακουστεί.

Οι απολυμένοι επίστρατοι, εκτός από πίστη και πειθαρχία στο στέμμα, δήλωναν και έτοιμοι να συσπειρωθούν, με αποτέλεσμα να ιδρύουν συλλόγους σχεδόν σε κάθε χωριό, να τελούν δοξολογίες που κατέληγαν σε ζητωκραυγές υπέρ του βασιλιά και να οργανώνουν πολυπληθείς συνελεύσεις.¹⁴ Αξίωναν ακόμη να διατηρήσουν τον οπλισμό τους, προκειμένου να είναι έτοιμοι να παρεμποδίσουν ενδεχόμενη «εκτέλεσιν εθνικής καταστροφής και κατασχίνης».¹⁵ Σε ανταπόδοση της αφοσίωσης, ο βασιλιάς βάπτιζε μαζικά παιδιά αγροτικών οικογενειών, τελετές που ανέδτε στους προέδρους των κοινοτήτων, έχοντας φροντίσει να στείλει τα απαραίτητα είδη και χρήματα.¹⁶

Δύο περιστατικά εκβιασμού, το ένα σε βάρος ηγουμένου και το άλλο με αντίπαλο έναν κοινοτάρχη, δείχνουν πόσο τα όρια της νομιμοφροσύνης είχαν δολώσει μπροστά στην εμμονή της επιβολής. Συγκεκριμένα, ο ηγούμενος της Μονής Σπηλιάς υποχρεώθηκε από τους επιστράτους της Αργιθέας να αποκηρύξει δημόσια τον Βενιζέλο σε τέσσερις φιλοβασιλικές εφημερίδες της Θεσσαλίας και μία των Αθηνών, να αναρτήσει πορτρέτα του βασιλικού ζεύγους στο μοναστήρι, ενώ στο εξής έπρεπε να φροντίζει ιδιαίτερα τους επίστρατους επισκέπτες της μονής, καθώς και τους φιλοβασιλικούς μοναχούς, αν επιθυμούσε να παραμείνει στη θέση του.¹⁷ Η άρνηση του ηγουμένου να συμμορφωθεί με τις αξιώσεις αυτές προκάλεσε την αποστολή επιστολών στο υπουργείο Εκκλησιαστικών και την απόφαση του συνδέσμου των επιστράτων για απομάκρυνσή του (!).¹⁸ Στο Μεσδάνι, η καθαίρεση του προέδρου και δύο συμβούλων της κοινότητας προέκυψε από την

Ο Κωνσταντίνος Τερτίπης, βουλευτής και υπουργός της κυβέρνησης Γούναρη, υπήρξε από τους κυριότερους εκπροσώπους του αντιβενιζελισμού στην Καρδίτσα. [Θεσσαλικά Χρονικά, έκτακτη έκδ. Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, Αθήνα 1935 (1939)]

προσπάθειά τους να ματαιώσουν την κατάρτιση μητρώου επιστράτων κατά τη συνεδρίαση του νεοσύστατου εκεί συλλόγου επιστράτων.¹⁹

Εκτός από την ανεξέλεγκτη δράση των επιστράτων, συστηματικές διώξεις πρέπει να υφίσταντο από το επίσημο κράτος και οι βενιζελικοί δημόσιοι υπάλληλοι. Ένα τέτοιο περιστατικό καταγγέλλεται «αναδρομικά», τον Ιούλιο του 1917, για τον δημόσιο εισπράκτορα του Ταμείου Καρδίτσας. Ο ενωμοτάρχης επιτηρήσεως υπόπτων της Αστυνομικής Διεύθυνσης Τρικάλων ενημέρωνε τον ταμία Καρδίτσας για τα *αντεθνικά φρονήματα* του υπαλλήλου και τις συχνές συναντήσεις του με ομοφρονούντες στην πόλη των Τρικάλων, με τη σύσταση να απαγορευτούν.²⁰

Τον χειμώνα του '16-'17, ο φιλοβασιλικός Τύπος κατήγγελλε όργια Γάλλων στρατιωτών στην ουδέτερη ζώνη²¹ και κατηγορούσε την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και τον *κορυφαίο* του βενιζελικού κόμματος και μετέπειτα υπουργό, τον Καρδιτσιώτη Απ. Αλεξανδρή, ότι συκοφαντούσαν την κυβέρνηση στην Αντάντ, ώστε να μην επιτευχθεί συμφωνία για κοινή έξοδο στον πόλεμο.²² Αντίθετα, βενιζελικές εφημερίδες της Θεσσαλίας, όπως ο *Ταχυδρόμος* και η *Θεσσαλία* του Βόλου, εστίαζαν, σχεδόν αποκλειστικά, στην τραγική έλλειψη τροφίμων, η οποία είχε φέρει, ιδιαίτερα τον ορεινό πληθυσμό, στα όρια της πείνας.²³

Η κατάσταση θα επιδειωνόταν στους επόμενους μήνες. Τον Μάιο του 1917, ακόμη και όσοι Βολιώτες είχαν σκοπό να επισκεφτούν την εμποροπανήγυρη²⁴ της Καρδίτσας έπρεπε να πάρουν μαζί τους και ψωμί, γιατί εκεί δεν υπήρχε.²⁵ Ο κίνδυνος της πλήρους έλλειψης ψωμιού αποδιδόταν στο γεγονός ότι η κυβέρνηση δεν είχε προνοήσει ώστε να υπάρχουν αποθέματα δημητριακών. Η μερίδα του δελτίου ψωμιού είχε φτάσει τα 50 δράμια, όπως έγραφε χαρακτηριστικά η *Θεσσαλία*, αναδημοσιεύοντας από τη βενιζελική *Αμάλθεια* της Καρδίτσας, από την οποία δεν διασώθηκε δυστυχώς κανένα φύλλο.²⁶

Ο Χαϊδάρ μπέη Ρούσης, μουσουλμάνος μεγαλογαιοκτήμονας της περιοχής. Τα τελευταία 6 τσιφλίκια της οικογένειάς απαλλοτριώθηκαν το 1926. (Φωτογραφικό Αρχείο Απ. Στεφανή)

Αναδημοσιεύσεις και ανταποκρίσεις σε εφημερίδες άλλων θεσσαλικών πόλεων και της Αθήνας είναι, άλλωστε, η βασική μας πηγή για τα γεγονότα του 1917 στην Καρδίτσα. Τα λίγες δεκάδες αυτά κείμενα είναι συνήθως συνοπτικά, επιλεκτικά εστιασμένα, τόσο ιδεολογικά όσο και θεματικά, και δημοσιεύονται είτε σε στήλες με ευδιάκριτο τίτλο («Εκ Καρδίτσας», «Η Θεσσαλία ανά την Θεσσαλίαν», «Εις τας Επαρχίας» κ.ά.) είτε ως αυτόνομα άρθρα. Από τις δύο²⁷ εφημερίδες που εκδίδονταν εκείνη την περίοδο στην Καρδίτσα διασώθηκαν μόνο τρία φύλλα της –μόλις δισέλιδης και μάλλον υποτονικής– *Θεσσαλιώτιδος*. Η εικόνα της πόλης που μεταφέρουν είναι πολύ αποσπασματική και εξωραϊσμένη, αλλά η μαρτυρία τους παραμένει πολύτιμη. Αξίζει να προσπαθήσουμε να την ανασυστήσουμε, ως μια διαφορετική πρόσληψη μιας πραγματικότητας γεμάτης αντιφάσεις.

Η πλατεία Ελευθερίας στις αρχές του 20ού αιώνα, σε καρτ ποστάλ των Πάλλη - Κοτζιά. Διακρίνεται το ξενοδοχείο «Η ωραία Ελλάς», το μοναδικό ξενοδοχείο της πόλης ως τα τέλη της δεκαετίας του 1920. (Αρχειό Αριστομένη Καλυδιώτη)

(Όσα πληροφορούνταν) η Καρδίτσα του 1917 μέσα από τα τρία φύλλα της Θεσσαλιώτιδος

Μεταξύ 15 και 17 Μαρτίου, η βασική τοπική είδηση της εφημερίδας Θεσσαλιώτις ήταν η απόφαση της Μονής Κορώνας να ανταλλάξει αγρούς της στην κοινότητα Γεωργικού (Τσαούσι) με άλλους, στα όρια του γειτονικού Ξινονερίου (Ζουλευκάρη), που της ανήκει. Η σύναψη των σχετικών αγοραπωλησιών, στα συμβόλαια των οποίων επισυνάφθηκαν τα τρία φύλλα, ήταν άλλωστε και ο λόγος για τον οποίο διασώθηκαν και ανήκουν σήμερα στα τοπικά ΓΑΚ. Η απόφαση του μοναστηριού ίσχυε ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1916, αλλά για άγνωστους λόγους δεν είχε προχωρήσει. Θα προσπαθήσουμε να ανασυστήσουμε το σκηνικό της δημοπρασίας:

Κυριακή 19 Μαρτίου 1917, ώρα 11.00, στην ασφαλτοστρωμένη κεντρική πλατεία, η οποία τότε είχε μεγάλα παρτέρια, με θάμνους και δέντρα. Καλοντυμένος κόσμος κάθεται μετά την κυριακάτικη λειτουργία στα τραπεζάκια έξω από το καφενείο του βενιζελικού Ιωάννη Τρομπέτα, το πιο πολυσύχναστο στέκι της πόλης, όπου διεξάγονταν από διαλέξεις και συναυλίες μέχρι δημοπρασίες και υπαίθριες προβολές κινηματογραφικών ταινιών και «Επικαίρων». Παρών ήταν ο αρχιμανδρίτης της Κορώνας, ο συμβολαιογράφος και πιθανότατα, ανάμεσα στους διεκδικητές, κάποιος από τους Ρουσομπέηδες (οικογένεια μουσουλμάνων γαιοκτημόνων που αποχώρησε από την Καρδίτσα μετά την απαλλοτρίωση των 6 τελευταίων τσιφλικιών της, το 1926). Ένα από αυτά ήταν και το Τσαούσι, το χωριό, στο οποίο κατείχε και τους 6 προς ανταλλαγή αγρούς της δημοπρασίας το μοναστήρι της Κορώνας.

Οι λίγες αθηναϊκές ειδήσεις, στη δεύτερη σελίδα της εφημερίδας, αφορούσαν σε

ΘΕΣΣΑΛΙΩΤΙΣ

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΛΑΤΙΚΗ

Έτος 25ον - Αριθ. 22464

Σ ΚΑΡΔΙΤΣΑ Σ

Τετάρτη, 15 Μαρτίου, 1917

ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ

Δημοπρασίας ανταλλαγής ακινήτων της Έπαρ. Μονής, Κορώνης ή Γέννησης ή Γέννησης της Θεοσόου

Βασίζονται εις δημοπρασίαν πρὸς ἀνταλλαγὴν τὰ κατωθὶ ἀκίνητα κτήματα τῆς Ἰ. Μοῦνης Κορώνης ἢ Γέννησης τῆς Θεοσόου συνεπέια τῆς ἐπ' ἀρ. 6105/4182 ἰγκριτικῆς διαταγῆς τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Γενικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμεῖου καὶ ὑπὸ τοὺς ἐξῆς ἄρους:

Α) ἀνταλλάσσονα κτήματα:

- 1) ἄγρος εἰς θέσιν Γερμακία ἢ Ζευγαρολιβαδο, περιφερείας Τσαουσιτοῦ ὁμοῦ κοινότητος ἐκτάσεως μέτρων [] 7,834, 50, ὀριζόμενος γύρωθεν με' ἄγρους Ραχημῆ βέη, ἀγρὸς χωρίου Κράβα βροστῆς, με' ἄγρους Ραχημῆ βέη καὶ με' ὄσακα.
- 2) ἄγρος εἰς θέσιν Καρακίτη ἰδίου χωρίου καὶ ἰδίας Κοινότητος ἐκτάσεως μέτρων [] 7,226, 60 ὀριζόμενος γύρωθεν με' ἄγρους Ραχημῆ βέη, Χρ. Μπουλιόστου, Φασολῆ βέη, Κ. Ἀλεξαντή, Ραχημῆ βέη καὶ Πλάτα Γκέλλου.
- 3) ἄγρος εἰς θέσιν Φτυλιάδα ἰδίου χωρίου καὶ Κοινότητος ἐκτάσεως μέτρων [] 3,675 ὀριζόμενος γύρωθεν με' ἄγρους Φασολῆ βέη, Ἀντωνίου Σκακῆ, Θεοδ. Μπέλλου, καὶ Ν. Κουκουλέστου.
- 4) ἄγρος εἰς θέσιν Κουτσουρο ἰδίου χωρίου καὶ ἰδίας κοινότητος ἐκτάσεως μέτρων [] 7,366 ὀριζόμενος γύρωθεν με' ἄγρους: Ἡλία Τσελλῆ, Φασολῆ βέη καὶ ὄσο.

Β) Ἡ δημοπρασία ἐνεργηθήσεται ἐνώπιον τοῦ συμμεγεθῆτος Καρδίτσας Κωϊνοσταντινίου Παπᾶ, ἐπὶ παρουσίᾳ καὶ τοῦ Ἡγουμένου τῆς Μονῆς Κορώνης παραιοῦ ἄρχιμανδρίτου Χριστοφόρου Παπανδρεοπούλου ὡς ἀντιπροσώπου τῆς Μονῆς καὶ τοῦ Ἡγουμένου συμβουλίου αὐτῆς, διοριζόμενος διὰ τῆς παρουσίας των 19 Μαρτίου 1917 ἡμέραν Κυριακὴν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς 10 ὥρας π. μ. καὶ λήγουσα τὴν 12ην τῆς μεσημβρίας τῆς ἴδιας ἡμέρας ἔξωθεν τοῦ παρὰ τῇ Πλατείᾳ Ἐλευθερίας κειμένου τῶν ἀδελφῶν Παλαμιώτου μεμνηθημένου ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Τριμπίτα δημοσιωτέρου μέρους τῆς πόλεως Καρδίτσας καὶ συνήθους τόπου τῶν δημοπρασιῶν.

Γ) Τὰ προσφερόμενα πρὸς ἀνταλλαγὴν ὑπὸ τῶν μελλόντων νὰ συναγωνισθῶσι

ἀκίνητα κτήματα ἀποραϊότητος δύν νὰ κείνται ἐντὸς τῆς περιφέρειας τοῦ χωρίου Ζουλεκαρί, κοινότητος Ζουλεκαρίου, ἑποῦς τοῦ χωρίου τῆς Μονῆς Κορώνης ἄλλως εἰς αἰ ἀπαράδεκτος πάσα προσφορά.

Δ) Οἱ μελλόντες νὰ διαγωνισθῶσιν ἐν τῇ δημοπρασίᾳ ταύτῃ ὀφείλουσιν νὰ προσκολληθῶσιν ἐπὶ τῆς δημοπρασίας ἐνώπιον τοῦ ἐπὶ ταύτης συμμεγεθῆτος γυμνασίου παρακαταθήκης τοῦ Δημοσίου Ταμεῖου Καρδίτσας, ἔξω δὲ νὰ προκύπτῃ διὰ λόγῳ ἐν μήσει καὶ ἀσφαλείᾳ κατέθεσαν εἰς τὸν Διμεσίον Ταμεῖον Καρδίτσας διαχωρῆς Διακρίσεως (200) ἀποδείξεις αὐτοῦς μετὰ τῆν ὀριστικὴν περαιωσιν τῆς δημοπρασίας διὰ τῆς ὀριστικῆς κατακυρώσεως τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Γενικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμεῖου ἰγκρισεως ταύτης, καὶ ὅτε οὗς περιορισμὸς τοῦ ἑποῦς Β. τῆς παρούσης, ἢ ἔσται λήθη τῆς ἀνο δημοπρασίας, χωρὶς νὰ εἶναι οἱ τελευταῖοι πλειοψηφῶσας κατ' αὐτὴν, ἀλλως δὲν εἶναι οἱ αὐτοὶ δεκτοὶ εἰς τὴν δημοπρασίαν, καὶ πᾶσα προσφορά τῶν εἶναι ἀπαράδεκτος.

Ε) Ἐὰν ὁ λαβὼν μέρος εἰς τὴν δημοπρασίαν ταύτην, δὲν ἤθελε συμμορφωθῆ μετὰ τὰς ἐκ τοῦ νόμου καὶ ἐκ τῆς παρουσίας διακηρύξεως ὑποχρεώσεως του ἐναντι τῆς Μονῆς καὶ δὲν ἐπέτελῃ ἐν γένει τὰ συνθετειμένα καὶ τοὺς ἄρους τῆς παρουσίας διακηρύξεως, τότε ἡ ἀνωτέρω ἐγγυησις καταπίπτει αὐτοδικαίως ὑπὲρ τῆς ἀνω Μονῆς βεβαιουμένης τῆς παρουσίας ταύτης δι' ἀπλῆς πράξεως τοῦ Ἡγουμένου συμβουλίου τῆς Μονῆς ταύτης δικαιουμένης νὰ εἰσπράξῃ ταύτην ἐκ τοῦ Δημοσίου Ταμεῖου.

5) Ἡ κατακύρωσις τῆς δημοπρασίας ἐνεργηθήσεται ὑπὸ τοῦ κατ' αὐτὴν παρισταμένου ἀντιπροσώπου τῆς Μονῆς εἰς δυνάμιν οὗτος ἤθελε κρίνῃ ὡς συμφερότερον διὰ τὴν Μονὴν κατ' ἀνεξέλεγκτον κρίσιν αὐτοῦ δυναμένου νὰ σταθμίσῃ τὰς προσφορὰς ἐν γένει καὶ τὰ προσφερόμενα εἰς ἀνταλλαγὴν κτήματα τῶν διαγωνιζόμενων κατ' οὐκείαν ἐντέλειαν βουλήσιν του, καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ἤθελεν οὗτος σταθμίσῃ τὴν ἀξιαντων εἰς ἀνταλλαγὴν προσφερόμενων κτημάτων κρίνῃ, δι' αὐτὴ εἶναι κατωτέρα κατὰ τὴ τῆς ἀξίας τῶν κτημάτων

τῆς Μονῆς εἰς τὴν Μονὴν οὐδ' ἤτεον εἶναι συμφερόμενα καὶ ἀναγκαῖα κατὰ τὰ ἄλλα ἢ λυο ἀνομένη ἀνταλλαγῇ αὐτῇ, τότε δύναιτα οὗτος ἀμέσως ἐν τῇ δημοπρασίᾳ ταύτῃ νὰ προτείνῃ καὶ κινῶν νῆσιν ἢ νὰ διαγωνιζόμενος ἐκτός τῶν κτημάτων αὐτοῦ προσφέρῃ πρὸς ἐξίσωσιν τῆς ἀξίας τῶν ἀνταλλάσσόμενων κτημάτων καὶ χρηματικὸν ποσὸν ἀνάλογον καὶ ἂν ὁ διαγωνιζόμενος δεχθῆ ἀμέσως διὰ δηλώσεώς του εἰς τὰ πρακτικὰ καταχωροζόμενης, δι' ἀδεύεται τὴν πρότασιν τῆς Μονῆς ταύτην, τότε δύναιτα νὰ κατακυρωθῇ ὑπὸ τοῦ Ἡγουμένου ἢ δημοπρασία τελεωκυώς εἰς αὐτόν. Ἡ δημοπρασία δὲν περαιωθῆ μέχρι τῆς 12ης: ἀμφιβῶς ὄρος τῆς μεσημβρίας μὴ δυναμένων τῶν διαγωνιζόμενων ποσῶς νὰ ζητήσουν ἀμολογίαν εἰς τὴν γνάμψιν τοῦ ἀνω. Ἡγουμένου, ἢ νὰ ζητήσουν οἰανόθεν ἀποζημίωσιν διὰ τὴν τυχὸν ἀπόρριψιν τῆς προσφορᾶς των καὶ μὴ ἀποκτώντων ποσῶς ἐναντι τῆς Μονῆς δικαιοῦματα ἐκ τῆς προσφορᾶς των.

Ζ) Αἱ προσφοραὶ τῶν διαγωνιζόμενων δέον νὰ παραδίδωνται ἐγγράφως ἐπ' ἀπλοῦ χάρτου εἰς τὸν οὐκείον συμμεγεθῆ καὶ νὰ περιγράφονται ἐν αὐταῖς καλῶς καὶ λεπτομερῶς τὸν εἶδος των εἰς ἀνταλλαγὴν προσφερόμενων κτημάτων, ἢ ἐκτάσεως αὐτῶν, ἢ θέσις ἀκριβῶς, ἢ ὄροσθεσία αὐτῶν, ὁ δὲ ἄνω ἢ ἡ κοινότης ἐν οἷς κείνται, ἢ ἀξία αὐτῶν κατὰ τὴν τρέχουσαν τιμὴν, ὁ τῆτος τῆς κτήσεως τῆς ἐπ' αὐτῶν κυριότητος, εἴν εἶναι ἐλεύθερα ἔμπραγματῶν βάρος, ὁποθῆκης, δουλείας ἐμφυτεύσεως ἐπιφανείας ἢ οἰουθήσεως ἄλλου δικαιώματος τρίτου ἢ ἐκκενήσεως καὶ νὰ προσπαγάγεται ἀμέσως καὶ ἐπυωνάπτανται ἐν τῇ προσφορᾷ καὶ οἱ τίτλοι τῆς ἰδιοκτησίας του καὶ τὰ οὐκεία Ποστοπλακὸ τοῦ οὐκείου ὑπεθηροπλάκου, δι' εἶναι ἐλεύθερα πανιὸς βάρος.

Ἐπίσης ὀφείλουσιν οἱ διαγωνιζόμενοι νὰ προσπαγάγουν ἐκτός τῶν ἀνωτέρω κατὰ τὴν δημοπρασίαν καὶ ἐξθεσιν δύο πραγματικογνώμων ὁρισθέντων προηγουμένως καὶ τούτῳ ἐνόπιον τοῦ κ. Εἰρηνοδόχου Καρδίτσας, περὶ τῆς πραγματικῆς ἀξίας κατὰ τὴν τρέχουσαν

Ένα από τα τρία σωζόμενα φύλλα της καρδιτσιώτικης εφημερίδας Θεσσαλιώτις. Η πρώτη σελίδα φιλοξενεί προκήρυξη δημοπρασίας, με την οποία η Μονή Κορώνης επεδίωκε να ανταλλάξει αγρούς της στην κοινότητα Γεωργικού (Τσαούσι) με άλλους στα όρια του γειτονικού Ξινονερίου (Ζουλεκαρί) που της ανήκε. Βρέθηκε επισυναπτόμενο σε σύμβολο. (ΓΑΚ - Αρχαία Νομού Καρδίτσας)

βενιζελικές «ραδιουργίες», όπως η απεργία των υπαλλήλων του ηλεκτροφωτισμού, που κόστισε στους κατοίκους της πρωτεύουσας και την προσωρινή διακοπή της γραμμής του τραμ, ή ένα κίνημα στη Ζάκυνθο. Αλλά το μεγαλύτερο ενδιαφέρον της εφημερίδας εστιαζόταν στην ενημέρωση του αγοραστικού κοινού της πόλης εν όψει των γιορτών του Πάσχα που πλησίαζαν. Διαφημίσεις για παπούτσια των «καλυτέρων εν Αθήναις υποδηματοποιείων» από το κατάστημα του Θωμά Πάσχου, κοστούμια «εξαιρετικά εις την εφαρμογήν και την στερεότητα», τα οποία κατασκεύαζε ο «γνωστός καλλιτέχνης ράπτης» Αχιλλέας Παπακωνσταντίνου, κολόνια «Μενούνου» μονοπωλιακώς από το κουρείο του Παππαμάνου και καπέλα από τη δεσποινίδα Γεωργία Μοσχοβίδου, η οποία ήταν «καλλιτέχνης μοδίστρα» και είχε φτάσει μόλις από την Αθήνα, μας μεταφέρουν την επιλεκτική εικόνα μιας πόλης εκλεπτυσμένης, η οποία εκτιμούσε και γευόταν αστικές απολαύσεις. Για εκλεκτή πελατεία θα προορίζονταν σίγουρα και τα τσιγάρα «Γιαννουλάκη», οι επισκεπτήριες κάρτες πολυτελείας που τύπωνε στο τυπογραφείο της ή ίδια η εφημερίδα, αλλά και το φημισμένο βούτυρο από το ορεινό Λακρέσι (Βαθύλακκος) που μπορούσε κανείς να προμηθευτεί από γνωστό γαλακτοπωλείο της πόλης.

Άραγε, μεταξύ 15 και 17 Μαρτίου 1917, οι ορεινοί είχαν πάψει να πεινούν, τα τρόφιμα σταμάτησαν να πωλούνται με το δελτίο και το ψωμί αφθονούσε;

Ζήτω η Γαλλία!

Με την επικράτηση της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, το πολιτικό κλίμα δεν άργησε να αντιστραφεί. Η προέλαση του συμμαχικού στρατού προς Νότο δεν θα επεκτεινόταν πέρα από τη Θεσσαλία, διότι, όπως ενημέρωνε το Σκριπ, ο στόχος του δεν ήταν παρά η εξασφάλιση της θεσσαλικής συγκομιδής.²⁸ Δύο πάνδημα συλλαλητήρια, ένα φιλοβασιλικό, με αφορμή την κατάληψη των Ιωαννίνων από τους Αγγλογάλλους, στις 31 Μαΐου,²⁹ και ένα φιλοβενιζε-

ΧΑΡΙΝ ΤΩΝ ΕΟΡΤΩΝ
 Ο κ. ΘΩΜΑΣ ΠΑΣΧΟΣ λόγω των εορτών αλίνας έγγιζουν εκόμισεν εις τὸ ἐκταθὸν καὶ παρὰ τὴν πλατεῖαν κείμενον κατάστημά του.
ΥΠΟΔΗΜΑΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ
 Γυναικεία — Ἀνδρική — Παιδιῶν
 Τῶν καλλυτέρων ἐν Ἀθήναις υποδηματοποιείων ὡς καὶ **ΟΛΩΝ ΤΩΝ ἈΝΑΣΤΗΜΑΤΩΝ.**
ΕΤΟΙΜΑ — **ΕΝΔΥΜΑΤΑ** — **ΜΑΛΛΙΝΑ**
 καὶ πολλὰ εἶδη ἀνδρική, ὄρειας τιμῆς **λογοκωπίας.**
ΣΠΕΥΣΑΤΕ!!!

ΔΙΑ ΤΟ ΠΑΣΧΑ
 Οἱ Καρδιτσιώται προκειμένου νὰ παραγγείλουν τὰ κοστούμια τῶν δια τὰς εορτῶν τοῦ Πάσχα, ἄς προσέξουν εἰς τὴν σύστασίν μας.
Ο κ. ΑΧΙΛΛ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
 ὁ γνωστός καλλιτέχνης ράπτης σας οὗτος.
 Ὁ μοναδικὸς εἰς τὴν κοπικὴν.
 Ὁ ἔξοχος εἰς τὴν εφαρμογὴν καὶ τὴν στερεότητα **ΕΦΓΥΑΤΑΙ** νὰ σας παρουσιάσῃ ἐκπλήξεις.
 Ὅλοι λοιπὸν τὰ πασχαλιὰ κοστούμια σας.
Στὸς Παπακωνσταντίνου

ΕΙΣ ΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ ΜΑΣ
 ἈΠΑΝΤΑ ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΟΥ ΧΑΡΤΟΥ & ΤΩΝ ΦΑΚΕΛΛΩΝ
 ☉ ΧΑΡΤΙΝΕΣ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ☉
 ☉ ΧΑΡΤΙΝΕΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΗΡΙΟΝ ΟΔΩΝ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΗΤΩΝ ☉
 ☉ ΧΑΡΤΙΝΕΣ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ Δ' ΕΜΠΟΡΟΥΣ ☉
ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΜΕΝ
 ΠΑΣΑΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑΝ

Μὴ λησμονοῦν οἱ συμπολίται
 μας τὴν κωλύοντα
ΜΕΝΟΥΝΟΥ
 ἥτις πωλεῖται μονοπωλιακῶς
ΕΙΣ ΤΟ ΚΟΥΡΕΙΟΝ
ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΠΑΜΑΝΟΥ

λικό, με το οποίο η πόλη, με κωδωνοκρουσίες, στολισμένη με ελληνικές, γαλλικές και αγγλικές σημαίες, έσπευδε να εκφράσει την ευγνωμοσύνη της «*προς την φίλην Γαλλίαν*», στις 12 Ιουνίου, δίνουν το μέτρο των αντιφάσεων που βίωνε η κοινωνία.

Η ιστορία των εκτοπίσεων και των διώξεων σε έναν βαθμό επαναλήφθηκε, όπως συνέβη με την «*εκκαθάριση των οργανισμένων δημοσίων υπαλλήλων*»³⁰ ή την καταδίωξη αντιδραστικών στρατιωτικών και χωροφυλάκων στα βουνά της Αργιθέας.³¹ Σε μια προσπάθεια να αποδώσει το αίσθημα αντεκδίκησης σε τοπικές αντιδράσεις και όχι σε κεντρικές επιλογές, το τρικαλινό *Θάρρος* αναφερόταν στην επανατοποθέτηση των δικαστικών υπαλλήλων Καρδίτσας από την κυβέρνηση, απόφαση στην οποία εναντιώθηκε η Επιτροπή Φιλελευθέρων της πόλης.³²

Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι η «σφυρηλάτηση» της εθνικής ενότητας περνούσε μέσα από αυστηρή επιτήρηση και ακριβή πληροφόρηση σχετικά με όλες τις κινήσεις στο φιλοβασιλικό στρατόπεδο. Αξίζει να σταθούμε στην επιστολή που απηύθυνε στον πρωθυπουργό Βενιζέλο, τον Σεπτέμβριο του 1917, ύστερα από περιοδεία του στην Καρδίτσα, ο νομάρχης Τρικάλων. Ο Βενιζέλος ήταν ήδη ενήμερος ότι δεν είχαν συμβεί πρόσφατα βαιοπραγίες σε βάρος βενιζελικών στην Καρδίτσα, παρά μόνο μικρές παρεκτροπές με υποκινητές πάντα τους επιστράτους. Οι βασικές υποψίες στρέφονταν γύρω από το πρόσωπο του Κ. Τερτίπη, σχετικά με τον οποίο ο νομάρχης τον ενημέρωνε ότι δεν συμμετείχε «*εκ του εμφρανούς*». Εκείνος που πρωτοστατούσε, αρθρογραφώντας και συμμετέχοντας σε συλλαλητήρια και διαδηλώσεις, ήταν ο ανιψιός του, δικηγόρος Σπ. Ταλιαδούρος,³³ επίστρατος και ο ίδιος, πρόεδρος ως τότε του δημοτικού συμβουλίου Καρδίτσας. Όλα αυτά, βέβαια, ως την επικράτηση της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Έκτοτε, τόσο ο Τερτίπης όσο και ο Ταλιαδούρος φέρεται ότι τηρούσαν πολύ διακριτική στάση, χωρίς επαίνους προς το νέο καθεστώς, αλλά και χωρίς ύπουλες μεθοδεύσεις επαναφοράς του προηγούμενου. Έπειτα από συζητήσεις με οπαδούς του τερτιπικού κόμματος, ο νομάρ-

χης εκτιμούσε ότι και οι δύο ήταν πρόθυμοι «*να παράσχωσι πάσαν βοήθειαν και υποστήριξιν εις την κυβέρνησιν εν τη εφαρμογή του εθνικού της προγράμματος*». Για τον λόγο αυτόν, και σε ομοφωνία με τα επίλεκτα βενιζελικά στελέχη της Καρδίτσας, πρότεινε να μην εκτοπιστεί ο Ταλιαδούρος, σε αντίθεση με άλλους, για τους οποίους είχε γίνει σχετική υπόδειξη...³⁴

Ένας από αυτούς ήταν και ο φιλοβασιλικός δήμαρχος Στεφ. Μπαϊρακτάρης, γιατρός από την Κρανιά Ασπροποτάμου, ο οποίος κατηγορήθηκε ότι «*ηκολούθει γερμανόφιλον πολιτικήν και έμεινε αμέριμνος διά το φωμί του λαού*». Η αντικατάστασή του από τον διορισμένο Μάνδο Χριστούλα, κτηματία από το Μαυρομάτι, έγινε παρά το γεγονός ότι στο μεγάλο συλλαλητήριο της 12ης Ιουνίου «*εκλεκτός*» του (βενιζελικού) λαού της πόλης αναδείχτηκε διά βοής ο Χρήστος Αλλαμανής.³⁵

Στο ίδιο συλλαλητήριο, κεντρικός ομιλητής ήταν ο ιδρυτής του Πεδινού Συνδέσμου (1909) Δημήτριος

Ο Δ. Μπούσδρας σε προσωπογραφία του Δ. Χρήστου. (Δωρεά Ούρουσουλας Κατσάρα, Μουσείο Πόλης Δήμου Καρδίτσας)

Μπούσδρας,³⁶ ο οποίος, από τον εξώστη του ξενοδοχείου «Ωραία Ελλάς», στην κεντρική πλατεία, κατήγγελλε την προδοτική πολιτική του βασιλιά, τονίζοντας τις προσπάθειες των Συμμάχων για την ελευθερία των λαών και του Ελευθερίου Βενιζέλου για την αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών.³⁷ Η αναφορά του αυτή στο χρόνο και ανεπίλυτο –παρά τις πολιτικές εξαγγελίες–³⁸ αγροτικό ζήτημα αποκαλύπτει την «πραγματική» πολιτική ατζέντα, αυτήν που θα επανερχόταν οριστικά μετά την αποχώρηση του γαλλικού στρατού.

Ο γαλλικός στρατός ξεκίνησε αμέσως το έργο της αστυνόμευσης σε συνεργασία με ντόπιο σώμα πολιτιφυλακής. Στην προσπάθεια για την αποκατάσταση της τάξης και της ευημερίας, το φωμί διατιμήθηκε στη 1 δρχ./οκά. Οι ευγενείς τρόποι του στρατιωτικού διοικητή και των αξιωματούχων έκαναν την «καλή κοινωνία» της πόλης να τους συμπαθήσει. Εκτός από την *αρίστη* συμπεριφορά των *ηρωικών στρατιωτών*, εντύπωση έκανε στους Καρδιτσιώτες ότι ακούγονταν συχνά στρατιωτικές μουσικές, γεγονός που τους δύμιζε περασμένα μεγαλεία.³⁹

Με την επιστροφή της πολιτικής ομαλότητας, το ενδιαφέρον θα στρεφόταν στα ηρωικά πεδία των μαχών ενός πολέμου που βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη. Άλλωστε, «*αν υπήρξαν αξιωματικοί στηρίζαντες την επανάστασιν και την Άμυναν, αυτοί είναι οι Θεσσαλοί*», θα γράψει χαρακτηριστικά το *Θάρρος*.⁴⁰ Ένας από αυτούς ήταν και ο ανθυπολοχαγός Θωμάς Νικήτας από το Φανάρι Μαγούλα, ο οποίος πρωτοστάτησε στο μνημόσυνο που πραγματοποιήθηκε, παρουσία των ελληνικών και των γαλλικών Αρχών της πόλης, υπέρ των πεσόντων στους Βαλκανικούς Πολέμους και τους αγώνες της Εθνικής Άμυνας.⁴¹ Αλλά οι απόλυτοι ήρωες ήταν ο Γρηγόριος Γουλιανός (Παλαμάς, 1882), διοικητής του τάγματος που επιτέθηκε και κατέλαβε το ύψωμα του Ραβινέ, την 1η Μαΐου 1917, και ο ταγματάρχης Νικόλαος Πλαστήρας (Καρδίτσα, 1881), της ξακουστής Μεραρχίας Αρχιπελάγους, που θα διακρινόταν στη νικηφόρα μάχη του Σκρά έναν χρόνο μετά. Η άφιξή τους, τον Σεπτέμβριο του 1917, έγινε αφορμή για ενθουσιώδη δημοσιεύματα, που περιέγραφαν με στόμφο την περιφρόνησή τους προς τον θάνατο στα πεδία των μαχών.⁴² Ιδιαίτερα συγκινητική ήταν η υποδοχή του Γουλιανού στη γενέτειρά του, τον Παλαμά, καθώς συνοδεύτηκε από σημαιοστολισμό καταστημάτων, αψίδα στην είσοδο της πόλης και μεγάλη τιμητική πομπή, στην οποία συμμετείχε με επευφημίες όλος ο Παλαμάς.⁴³

Γύρω στα μέσα Ιουλίου ο γαλλικός στρατός αναχωρούσε, αφήνοντας τον πλήρη έλεγχο της κατάστασης στις ελληνικές Αρχές.⁴⁴ Από τα πρώτα κυβερνητικά κλιμάκια που επισκέφθηκαν τα Τρίκαλα και την Καρδίτσα εκείνη την περίοδο ήταν αυτό του υπουργείου Επισιτισμού. Σκοπός του ήταν να αναθέσει την αποθήκευση της παραγωγής σε εταιρεία, ενώ διαβεβαίωνε τους ιδιοκτήτες και το συμβούλιο του Γεωργικού Συλλόγου Καρδίτσας ότι η σοδειά θα παρέμενε στον τόπο, ώστε να εξασφαλιστεί η διατροφή των κατοίκων για όλο το έτος. Τη συγκέντρωση της παραγωγής είχε ήδη ξεκινήσει η γαλλική επιμελητεία και, με την απόσυρσή της, την εργασία θα επέβλεπαν 50 Έλληνες αξιωματικοί που αναμένονταν από στιγμή σε στιγμή.⁴⁵

Το Αγροτικό Ζήτημα και πάλι στο προσκήνιο: Αντιφάσεις και στερεότυπα

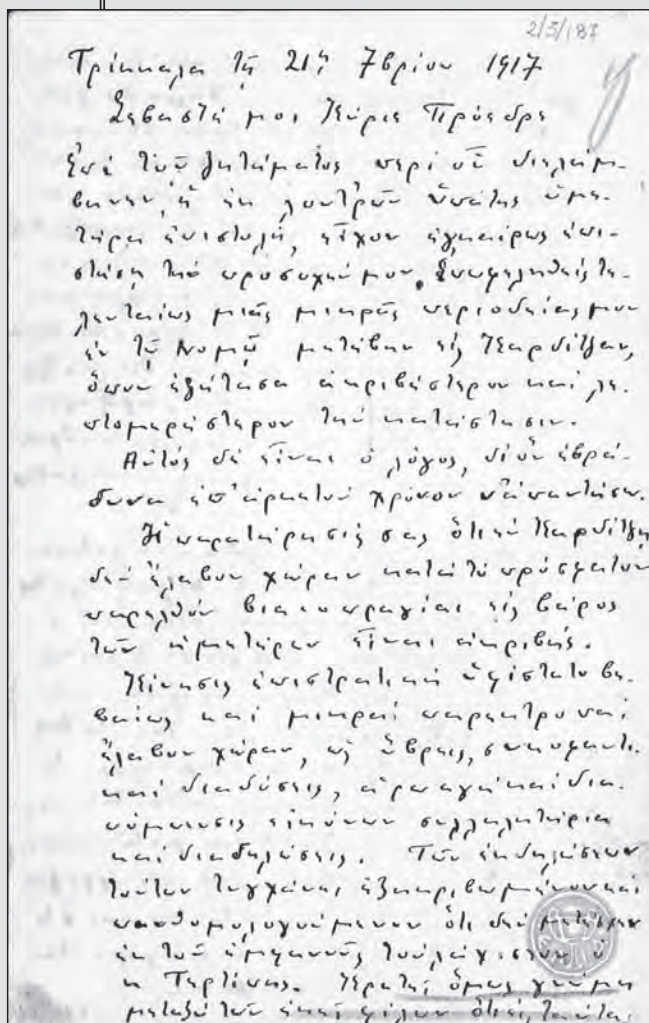
Το αίτημα μη φυγάδευσης δημητριακών προς Λάρισα και Βόλο θα ήταν ένα από τα βασικά ζητήματα που θα απασχολούσαν το Πανθεσσαλικό Γεωργικό Συνέδριο, το

Επιστολή του νομάρχη Τρικάλων Πελάση προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο

Τρίκαλα τη 21 η 7βρίου 1917

Σεβαστέ μοι κύριε πρόεδρε

Επί του ζητήματος περί ου διελάμβανεν η εκ Λουτρών Υπάτης υμετέρα επιστολή είχαν εγκαίρως επιστήσει την προσοχήν μου. Επωφεληθείς τελευταίως μιας μικράς περιοδείας μου εν τω νομώ μετέβην εις Καρδίτσαν, όπου εξήτασα ακριβέστερον και λεπτομερέστερον την κατάστασιν. Αυτός δε είναι ο λόγος, δι' ον εβράδυνα επ' αρκετόν χρόνον ν' απαντήσω. Η παρατήρησίς σας ότι εν Καρδίττη δεν έλαβον χώραν κατά το πρόσφατον παρελθόν βαιοπραγίαι εις βάρος των ημετέρων είναι ακριβείς. Κινήσις επιστρατική υφίστατο θεβαίως και μικραί παρεκτροπαί έλαβον χώραν, ως ύβρεις, συκοφαντικά διαδόσεις, αρπαγή και διαπόμπευσις εικόνων, συλλαλητήρια και διαδηλώσεις. Των εκδηλώσεων τούτων τυγχάνει εξηκριβωμένων και καθομολογουμένων ότι δεν μετέσχεν εκ του εμφανούς τουλάχιστον ο κ. Τερτίπης. Κρατεί όμως γνώμη μεταξύ των εκεί φίλων ότι εις ταύτας

(ΕΛΙΑ, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου,
φάκελος 2, έγγραφο 187)

Η τρισέλιδη επιστολή του νομάρχη Τρικάλων, ύστερα από περιοδεία του στην Καρδίτσα, προς τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο, σχετικά με την αρθρογραφία συγκεκριμένων «επικίνδυνων» προσώπων στον τοπικό τύπο

ανεμειγνέτο εμμέσως δια
 του ανεψιού του δικηγόρου,
 κ. Ταλιαδούρου, όστις
 και επρωτοστάτησεν εν
 παντί, δίδων εις πάσαν
 περίστασιν το σύνθημα,
 είτε εν διαδηλώσεσιν
 και συλλαλητηρίοις, εν
 οίς ως επίστρατος και
 ψυχή του συνδέσμου των
 επιστράτων, ωμίλησε δις με
 γλώσσαν τραχυτάτην, είτε
 δια δημοσιεύσεων εις τας
 εκδοδομένας εν Καρδίτση
 δύο εφημερίδας, εν αις
 αρθρογραφών ηρέδιζε και
 δήγειρε τους ομοφρονούντας
 εις αγρίας εκδηλώσεις
 κατά των ημετέρων. Αφ'
 ης όμως επανήλθεν η
 πολιτειακή μεταβολή εν
 των παλαιώ κράτει τόσον ο
 ειρημένος όσον και ο κύριος
 Τερτίπης απέχουσιν τελείως,
 τηρούντες άκραν σιγήν και
 επιφυλακτικότητα. Εάν ούτοι
 αποφεύγωσι να εξυμνώσι το
 νέον καδεστώς, εν τούτοις
 κανείς δεν είναι εις θέσιν μετά
 πεποιδήσεως να βεβαιώσει
 ότι εργάζονται υπούλως κατά
 τούτου και ότι επιθυμούσι
 την επαναφοράν του πρώην
 καδεστώτος.

εις μεγάλον άρμόσιον εις τούτον άνε-
 ψιόν του δικηγόρου κ. Ταλιαδούρου,
 όστις, και έσφαλτο εις τας εν τούτοις
 δίδων εις κατάν επιρίστασιν τούτων
 διατα, είτε εν διαδηλώσεσιν και
 συλλαλητηρίοις, εν οίς ως επίστρατος
 και ψυχή του συνδέσμου των
 επιστράτων, ωμίλησε δις με γλώσσαν
 τραχυτάτην, είτε δια δημοσιεύσεων
 εις τας εκδοδομένας εν Καρδίτση
 δύο εφημερίδας, εν αις αρθρογραφών
 ηρέδιζε και δήγειρε τους ομοφρονούν-
 τας εις αγρίας εκδηλώσεις
 κατά των ημετέρων.

Αφ' ης όμως επανήλθεν η πολιτειακή
 μεταβολή εν των παλαιώ κράτει τόσον ο
 ειρημένος όσον και ο κύριος Τερτίπης
 απέχουσιν τελείως, τηρούντες άκραν
 σιγήν και επιφυλακτικότητα. Εάν ούτοι
 αποφεύγωσι να εξυμνώσι το νέον
 καδεστώς, εν τούτοις κανείς δεν είναι
 εις θέσιν μετά πεποιδήσεως να βεβαιώ-
 σει ότι εργάζονται υπούλως κατά τού-
 του και ότι επιθυμούσι την επαναφοράν
 του πρώην καδεστώτος.

(ΕΑΙΑ, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου,
 φάκελος 2, έγγραφο 187)

οποίο πραγματοποιήθηκε στην Καρδίτσα αμέσως μετά την αναχώρηση του γαλλικού στρατού. Εκπρόσωποι όλων των εργατοαγροτικών συλλόγων της Θεσσαλίας συγκεντρώθηκαν στην πόλη και αποφάσισαν να στείλουν στην Αθήνα επιτροπή με έναν αντιπρόσωπο από κάθε κοινότητα, προκειμένου να επιδώσει δύο υπομνήματα. Με το πρώτο θα ζητούσαν «ώπως η ημέρα της απελευθερώσεως του κολλίγου εκ του ζυγού του τσιφλικούχου μη αργήση να ανατείλη» και με το δεύτερο την «σωτηρίαν του πτωχού λαού από τους όνυχας της αισχροκερδείας», μέσω της μονοπωλιακής πώλησης των εμπορικών ειδών που απαιτούνταν για την εργασία, τη διατροφή και την ενδυμασία του «πτωχού εργατού».⁴⁶ Στο επόμενο διάστημα, όντως οι αστυνομικές Αρχές θα δημοσίευαν διατίμηση για όλα τα εδώδιμα προϊόντα της αγοράς,⁴⁷ σε μια προσπάθεια να αποτρέψουν την κερδοσκοπία, τουλάχιστον στα είδη διατροφής.

Μια άλλη μεγάλη πληγή, ωστόσο, ήταν οι καθημερινές ανατιμήσεις αγροτικών εργαλείων, όπως κατήγγελλε ο πρόεδρος του Γεωργικού Συλλόγου Καρδίτσας, Κ. Κουκούλης. Ένα υνί, αξίας 1 δρχ., είχε φτάσει τις 10 δρχ. μέσα σε μία εβδομάδα και η τιμή του μπορούσε ακόμη και να διπλασιαστεί. Το αίτημα ήταν να διατιμηθούν και αυτά, όπως είχε συμβεί με τα τρόφιμα. Ο αγροτικός κόσμος ζητούσε επίσης εύκολη πρόσβαση σε περισσότερο σπόρο, ώστε να μπορεί να επεκτείνει τις καλλιέργειες, καθώς και αποζημίωση για τις επιτάξεις αροτριώντων ζώων που είχε σφραγίσει ο στρατός.⁴⁸

Όλα αυτά τα ζητήματα τέθηκαν στην κυβέρνηση με την ευκαιρία της

Β. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ ΦΥΛΑΟΥ ΜΗΤΡΩΟΥ
ΝΙΚΗΤΑΣ ΘΩΜΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
1911 - 5 Ουατέρβαϊνι Ιασηνίτις 58^ο Τ. Περίου
1912 - 1 Ιουλίανη προκίμαστη Βουραίου
1913 - 1 Δεκεμβρίου Ιασηνίτις ως αδελφότης δια τρία έτη
1919 - 1 Ιουλίανη προκίμαστη Ιασηνίτις
1919 - 1 Δεκεμβρίου προκίμαστη Βουραίου
1919 - 7 Απριλίου σφραγίση
1919 - 10 Ιασηνίτις ως Στρατός Βουλίας αριθμός 50137 Νικητ.
1919 - 31 Ιανουαρίου προκίμαστη ως αδελφότης 58^ο Τ. Περίου δια του εκ αριθμ. 1505 Διαγραφίματος της προσωρινής Ιασηνίτις 88^ο ν. κ. ν. αντιστρατιάς
1919 - 25 Απριλίου προκίμαστη σφραγίση
1919 - 25 Απριλίου προκίμαστη σφραγίση
30 1927-13 Δεκεμβρίου προκίμαστη Ιασηνίτις 154/1927
Επιτροπή ως εισέκολλη εκ μ. αριθμ. 125 Στρατιώτης Γ. Λήγου 31.12.1928
14^ο του μην. 16 Απριλίου 1929 58^ο Τ. Περίου η δια του 16^ο μην. 1929 58^ο Τ. Περίου προσωρινή Ιασηνίτις 88^ο ν. κ. ν. αντιστρατιάς του εκ αριθμ. 125 Στρατιώτης Γ. Λήγου 31.12.1929
1929 - 10 Ιασηνίτις 58^ο Τ. Περίου η δια του 16^ο μην. 1929 58^ο Τ. Περίου προσωρινή Ιασηνίτις 88^ο ν. κ. ν. αντιστρατιάς του εκ αριθμ. 125 Στρατιώτης Γ. Λήγου 31.12.1929

1929 - 10 Ιασηνίτις 58^ο Τ. Περίου η δια του 16^ο μην. 1929 58^ο Τ. Περίου προσωρινή Ιασηνίτις 88^ο ν. κ. ν. αντιστρατιάς του εκ αριθμ. 125 Στρατιώτης Γ. Λήγου 31.12.1929
1929 - 10 Ιασηνίτις 58^ο Τ. Περίου η δια του 16^ο μην. 1929 58^ο Τ. Περίου προσωρινή Ιασηνίτις 88^ο ν. κ. ν. αντιστρατιάς του εκ αριθμ. 125 Στρατιώτης Γ. Λήγου 31.12.1929
1929 - 10 Ιασηνίτις 58^ο Τ. Περίου η δια του 16^ο μην. 1929 58^ο Τ. Περίου προσωρινή Ιασηνίτις 88^ο ν. κ. ν. αντιστρατιάς του εκ αριθμ. 125 Στρατιώτης Γ. Λήγου 31.12.1929
1929 - 10 Ιασηνίτις 58^ο Τ. Περίου η δια του 16^ο μην. 1929 58^ο Τ. Περίου προσωρινή Ιασηνίτις 88^ο ν. κ. ν. αντιστρατιάς του εκ αριθμ. 125 Στρατιώτης Γ. Λήγου 31.12.1929
1929 - 10 Ιασηνίτις 58^ο Τ. Περίου η δια του 16^ο μην. 1929 58^ο Τ. Περίου προσωρινή Ιασηνίτις 88^ο ν. κ. ν. αντιστρατιάς του εκ αριθμ. 125 Στρατιώτης Γ. Λήγου 31.12.1929

Η πρώτη και η τελευταία σελίδα από το φύλλο μητρώου του ανθυπολοχαγού Θωμά Μούντζια - Νικήτα. (Από το βιβλίο του Ν. Παλιάντζα, Ο Ήρωας Συνταγματάρχης Θωμάς Νικήτας (1912-1941), Καρδίτσα 2009)

Ο Νικόλαος Πλαστήρας (1883-1953) περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1910. (Συλλογή Πλαστήρα, Μουσείο Πόλης Δήμου Καρδίτσας)

αντικατάστασης των προσωρινών Αρχών του νομού και την επίσκεψη του νέου νομάρχη Τρικάλων στην Καρδίτσα, τον Σεπτέμβριο του 1917. Ο νομάρχης Βλάσσης έφτασε στον σιδηροδρομικό σταθμό, όπου τον υποδέχτηκαν ο δήμαρχος Χριστούλας, ο πρόεδρος του δημοτικού συμβουλίου Μαντόπουλος, οι πρόεδροι του δικηγορικού συλλόγου και του γεωργικού συνδέσμου, Κουκουλέτσος και Κουκούλης, και στελέχη του βενιζελικού κόμματος. Στη συνέχεια κατευδύνθηκε προς την κεντρική πλατεία με άμαξα, όπου τον περίμεναν υπό βροχή εκπρόσωποι όλων των επαγγελματικών σωματείων της πόλης και πλήθος κόσμου, που αποδέωσαν τον «Μεγαλουργόν κυβερνήτην» Βενιζέλο με ουρανομήκεις ζητωκραυγές. Στη συζήτηση που ακολούθησε στο δημαρχείο, οι επιτροπές ζήτησαν την εκτέλεση έργων οδοποιίας, προκειμένου να εφαρμοστεί το πρόσφατο σχέδιο πόλης, και εξέδεσαν την επιτακτική ανάγκη αποξήρανσης των ελών, τα οποία έδetaan σε κίνδυνο την υγεία των κατοίκων.

Αλλά τα μεγάλα θέματα ήταν ο επισιτισμός και η αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών.⁴⁹ Το πρώτο τέθηκε σύντομα υπό έλεγχο: σύμφωνα με την Επιτροπή Τροφίμων, τον Οκτώβριο του 1917, υπολογιζόταν ότι η διατροφή των κατοίκων της Καρδίτσας ήταν εξασφαλισμένη ως τα τέλη Μαΐου και υπήρχε και περίσσευμα για άλλες, μη αυτάρκειες επαρχίες.⁵⁰ Το δεύτερο φαινόταν ότι είχε μπει στον δρόμο της οριστικής διευθέτησης, αν και στην πραγματικότητα η λύση του θα καθυστέρουσε ακόμη για αρκετά χρόνια.

Ως την ψήφιση του αγροτικού νόμου 1072, τον Δεκέμβριο του 1917, και τη νομοθετική κατοχύρωση της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών, η συζήτηση σε τοπικό επίπεδο θα περιστρεφόταν γύρω από το ενδεχόμενο διατήρησης από τον τσιφλικά του 1/3 της γης, προοπτική στην οποία αντιδρούσαν με ψηφίσματα και συλλαλητήρια τόσο ο αγροτικός πληθυσμός όσο και οι περισσότεροι πολιτικοί της επαρχίας. Σε ένα από τα συλλαλητήρια εκείνα, ομιλητής ήταν ο βενιζελικός δικηγόρος και πρόεδρος του δημοτικού συμβουλίου Καρδίτσας, Ευδ. Μαντόπουλος.⁵¹ Ο Μαντόπουλος, Καραγκούνης και ο ίδιος, με καταγωγή από τον Παλαμά Καρδίτσας, περιγράφει την κατάσταση των κολίγων και την επιδιωκόμενη λύση ως εξής: «*Η δοθησομένη λύσις εις το Αγροτικόν Ζήτημα εν τω νομώ Τρικκάλων δέον να είναι τοιαύτη ώστε να γίνη πλήρης η αποκατάστασις του κολλίγου ως γεωργού, δηλαδή να χορηγηθώσιν στρέμματα άνω των 70*

Πολεμικός σταυρός και μετάλλιο στρατιωτικής αξίας του Ν. Πλαστήρα από τις μάχες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. (Συλλογή Πλαστήρα, Μουσείο Πόλης Δήμου Καρδίτσας)

μέχρι εκατόν, και εν η περιπτώσει δεν πρόκειται να μείνη εις τον ιδιοκτήτην ούτε πλέθρον γης, διότι ούτω και ο γεωργός απελευθερούται πέρα και πέρα από τον ιδιοκτήτην, αφένδην ενοικιαστήν, όστις οσονδήποτε καλός άνθρωπος και αν είναι από φύσεως το συμφέρον τον κάμνει να γίνη συμφεροντολόγος και η εθνική παραγωγή υπεραιξάνει διά της καταμήσεως του μεγάλου κτήματος εις μικροϊδιοκτησίας, αρκεί ο τώως κολλίγος να εξυπνήση την προίαν τής απελευθερώσεώς του όλως νέος άνθρωπος, μεταβαπτισμένος εις τας νέας ιδέας της ισότητος και δικαιοσύνης, τελείως ξένος προς τα παλαιά ελαττώματά του, του ζωοκλέπτου, του γυναικοάρπαγος κ.λπ., άτινα του αποδίδει η κοινή συνείδησις και γνώμη και άτινα δυστυχώς, και το λέγω με μεγάλην λύπην μου, είναι αληθή».⁵²

Οι απόψεις του Μαντόπουλου, όπως και όλες οι ειδήσεις σχετικά με την Καρδίτσα της εποχής, πέρασαν στις στήλες της Θεσσαλίας μέσα από τις ανταποκρίσεις ενός άλλου βενιζελικού: του ενδουσιώδη δικηγόρου και ανταποκριτή της εφημερίδας στην Καρδίτσα, Βασιλείου Τζαβέλλα.⁵³ Από τις πατριωτικές διαλέξεις βενιζελικών στα καφενεία ως το δελτίο καιρού για τους αγρότες και από την αμφισβητούμενη ευσυνειδησία των δημοσίων υπαλλήλων ως την κίνηση της αγοράς του καπνού, όλα σχολιάζονταν με συναισθητική εμπλοκή και υποδόριο χιούμορ, ενίοτε αιχμηρό. Ο Τζαβέλλας καταγόταν από τα ημιορεινά Κανάλια των Αγράφων, χωριό με μεγάλη οικονομική ανάπτυξη λόγω του εμπορίου, σημαντική συμμετοχή στο κύκλωμα του καπνού και παράδοση στα γράμματα.⁵⁴

Οι πολύ διαφορετικές «-αστικές», θα λέγαμε- καταβολές του αποτυπώνονται και στις απόψεις που εκφράζει μέσα από τα λιγοστά του δημοσιεύματα στη Θεσσαλία. Παραδέτομε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα, το οποίο αρχίζει με την αναδημοσίευση προσωπικού του τηλεγραφήματος προς τον Ελ. Βενιζέλο: «Από τα εκατομμύρια των απανταχού της υψηλίου Ελλήνων ο Ελληνίζων θεός να κόβη από μίαν ημέραν και να προσδέτη εις την πολύτιμον ζωήν σας ίνα ζήσητε μέχρις ου συμπληρώσητε την εθνικήν αποκατάστασιν της φυλής μας. Η φαινή αντίληψίς σας εν τω αγροτικώ ζητήματι εν Θεσσαλία και ιδία εν τω νομώ Τρικκάλων διά της προσωρινής αναβολής της λύσεως αυτού επί σκοπώ βαθυτέρας μελέτης και εξετάσεως, καταφαίνεται με θείαν δικαιοσύνην και σκοπιμότητα. Κοντά εις τον αμόρφωτον αγρότην δίκαιον και γενικόν συμφέρον είναι να ζήση και ο επιστήμων τοιούτος ως μεγαλοϊδιοκτήτης, ο ζηλώσας να ζήση την αγροτικήν ζωήν και προς επαύξησιν άλλως τε της εθνικής παραγωγής».⁵⁵

Το δημοσίευμα αποδείχτηκε προφητικό, διότι όντως η επίλυση του Αγροτικού Ζητήματος θα έπρεπε να περιμένει ως το 1923 και την επαναστατική κυβέρνηση του βενιζελικού Ν. Πλαστήρα. Παρά τις προθέσεις του, ο Τζαβέλλας δεν επανέρχεται «λεπτομερώς και μερικώς κατά χωρία» στο ζήτημα της επίλυσης του Αγροτικού Ζητήματος, απ' όσο γνωρίζουμε. Αντίθετα, στα επόμενα άρθρα του θα ασχοληθεί με άλλα οικονομικά ζητήματα της επαρχίας, τα οποία είχαν περισσότερο αναπτυξιακή και λιγότερο κοινωνική διάσταση, όπως η κρίση του καπνού.⁵⁶ Κατακρίνει την αιφνιδιαστική αύξηση της φορολογίας στις εξαγωγές καπνού, την οποία θεωρούσε πολύ επιβλαβή για την παραγωγή όσο και την κατανάλωση. Οι μεγάλοι χαμένοι εκτιμούσε, ωστόσο, ότι θα ήταν όσοι καπνέμποροι είχαν προαγοράσει μεγάλες ποσότητες, υπολογίζοντας σε διαφορετικά κέρδη.⁵⁷ Ο συνολικός αριθμός τους είχε φτάσει άλλωστε τους 300 από 50, που καταγράφονται το προηγούμενο έτος.⁵⁸

Η διεθνής συγκυρία ήταν όντως πολύ ευνοϊκή ως τότε, όπως αποδεικνύουν το ποσοστό του πληθυσμού που ζούσε από τον καπνό, οι μεγάλες επενδύσεις σε καπναποδήκτες στην πόλη και οι εξαγωγές των καπνεμπόρων της Καρδίτσας στην Ευρώπη, στην Αμερική και την Αίγυπτο.⁵⁹ Όμως, η απληστία των εμπόρων και η εισαγωγή άφθονων φθηνών καπνών στην αγορά της Αλεξάνδρειας από την Άπω Ανατολή απειλούσαν να εκτοπίσουν τα μισά θεσσαλικά καπνά από την αγορά της Αλεξάνδρειας. Ο συντάκτης του άρθρου συνιστούσε στους Καρδιτσιώτες καπνεμπόρους να μην επιμείνουν στις υπερβολικές αξιώσεις τους, διότι «*την νυν ευδαιμονίαν και χαράν, θα διαδεχθή δυστυχία και κλαυθμός και οδυρμός*»,⁶⁰ όπως πράγματι συνέβη.⁶¹ Με αφορμή τον καπνό έκανε δριμεία επίδραση και στο σωματείο των κεραμοποιών, επαγγελματικό κλάδο που, κατά την άποψή του, κερδοσκοπούσε εγκληματικά, βλέποντας την τοπική οικονομία: «*Βιομηχανία τοπική αναξία λόγου, αν μη ανύπαρκτος, μόνον οι ασυνείδητοι κεραμοποιοί έφθασαν τα κεραμίδια εις 100 δραχ. την χιλιάδα, άτινα εις την πρώτην βροχήν λιώνουν... διότι εκτός ακριβά πωλούν λάσπην άψητον*».⁶²

1. Αξίζει να αναφέρουμε ότι το άρθρο γράφτηκε με αφορμή την παραμελημένη εικόνα του Ζαπτείου και υπογράφεται από τον γνωστό δημοσιογράφο και συγγραφέα Ντόλη Νίκβα, φιλολογικό ψευδώνυμο του Απόστολου Βασιλειάδη (1903-1937), ο οποίος επικαλείται πληροφόρηση φίλου του από την Καρδίτσα.
2. Η ταύτιση του τόπου λήψης πραγματοποιήθηκε από το αρχείο του γαλλικού υπουργείου Πολιτισμού, όπου ανήκει το υλικό (Ministère de la Culture (France) – Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine). Ωστόσο οι λεζάντες των δύο φωτογραφιών δεν βοηθούν στο συσχετισμό με τον χώρο της Θεσσαλίας και τα γεγονότα του 1917, αντιθέτως δείχνουν να μας μεταφέρουν στα πεδία των μαχών του σοβιετοπολωνικού πολέμου του 1920 (;) καθώς γίνεται λόγος για ομάδες πολωνικών στρατευμάτων. Αλλά ούτε και το φθινοπωρινό τοπίο με τα γυμνά δέντρα βοηθούν να τις συνδέσουμε με την εγκατάσταση των γαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλία το καλοκαίρι του 1917. Την υπόθεσή μας ότι πρόκειται για παρατοποθετημένο υλικό, ενισχύει και η παρατήρηση του Χρήστου Τσιόλα ότι οι στολές των στρατιωτών είναι ρωσικές και ότι το Rousso ίσως είναι παρανόηση του Russie. Πρβλ. με τα πολυφωτογραφημένα Μετέωρα (99 λήψεις), τη Λάρισα (26 λήψεις), τον Βόλο (14 λήψεις), τα Φάρσαλα (5 λήψεις) και τα Τρίκαλα (4 λήψεις), επίσης από τον γαλλικό φακό.
3. Η μόνη καταγεγραμμένη μαρτυρία Καρδιτσιώτη για το 1917 που εντοπίσαμε είναι τα πολυσέλιδα απομνημονεύματα του Φώτη Ευθ. Μπάγκου, γεννημένου το 1892 στο Παλαιοκκλήσι Καρδίτσας. Ο Φ. Μπάγκος κατατάχθηκε τον Ιανουάριο του 1914 στο 5^ο Σύνταγμα Τρικάλων και το 1917 οδηγήθηκε ως αιχμάλωτος πολέμου στη γερμανική πόλη Γκέρλιτς. Το χειρόγραφο απόκειται σε φωτοτυπία στο Μουσείο Πόλης. Ευχαριστώ τη Χριστίνα Μακρινίκα για την πληροφορία και τον μαθητή της, Νίκο Καρελά, για το αντίγραφο.
4. Η πανδημία της ισπανικής γρίπης, η οποία μόλυνε το 1/3 του παγκόσμιου πληθυσμού και εξότρωσε πάνω από 20 εκατομμύρια ανθρώπους, πρωτοεκδηλώθηκε στην Ελλάδα, όπως και στην Καρδίτσα, το καλοκαίρι του 1918. Στη γρίπη, η οποία εμφανίζεται με διάφορα ονόματα στις λεξιαρχικές πράξεις θανάτων (γρίπη, γριπώδης βρογχοπνευμονία, γριπώδης πνευμονία, πνευμονική γρίπη κ.) οφείλεται ο διπλασιασμός των θανάτων εκείνης της χρονιάς (Μουσείο Πόλης, *Αρχείο Ληξιαρχείου Δήμου Καρδίτσας*, «Ληξιαρχικές πράξεις αποθιώσεων του έτους 1918»).
5. Η πρόχειρη αναζήτησή μας αναφορικά με τους «άνευ μνείας» πραγματοποιήθηκε μέσω της εφαρμογής «αναζήτηση πεσόντων» στην ιστοσελίδα της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (<https://dis.army.gr/el/content/search-casualties>) στις 28 Δεκεμβρίου 2018. Από τα 57 ονόματα, εντοπίστηκαν πληροφορίες για τους 32. Από αυτούς, 2 εμφανίζονται ως πεσόντες στους Βαλκανικούς Πολέμους, προφανώς αγνοούμενοι που πιστοποιήθηκαν ως νεκροί αργότερα, 4 στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και οι υπόλοιποι στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Ο κατάλογος του ηρώου δεν αφορά βέβαια τα δύματα της επαρχίας αλλά της πόλης. Σε κάθε χωριό συναντά κανείς παρόμοια μνημεία, τα ονόματα των

- οποίων θα άξιζε να καταγραφούν, ώστε να δημιουργηθεί ένα πλήρες μητρώο θυμάτων πολέμου της Καρδίτσας. Σχετικά με το 1917, ο κατάλογος των θυμάτων περιλαμβάνει επίσης τους μεσενικολίτες στρατιώτες Κ. Κορώνη, Κ. Στεργίου, Κ. Σταδόπουλο και Χρ. Μηλίτση, σύμφωνα με προφορική πληροφορία που μας παραχώρησε ο καθ. Χαράλαμπος Χαρίτος.
6. *Θεσσαλία Βόλου*, 27/6/1917. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Γιώργο Κοντομήτρο για την αποδελίτωση των καρδιτσιώτικων ειδήσεων της εφημερίδας.
 7. Για την συντριπτική τους επικράτηση πανελλαδικά, βλ. ενδεικτικά Ηλ. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 31-40, κυρίως 32.
 8. Με αυτό ακριβώς το λεξιλόγιο θα περιγράψει αναδρομικά την κατάσταση ο νομάρχης Τρικάλων σε επιστολή του προς τον πρωθυπουργό Βενιζέλο, τον Σεπτέμβριο του 1917, ή αυτολεξεί. *Λόγω της οξύτητος των αναπτυχθέντων επί μακρόν χρόνον εν Καρδίτση πολιτικών παθών είναι δύσκολον να εκλείψη αποτόμως η παρατηρουμένη αμφοτέρωθεν δυσπιστία, πολλώ δε μάλλον να ριζοβολήση η ιδέα της συνδιαλλαγής, εις ην θα αντιτίθεντο ήδη οι Φιλελεύθεροι* (ΕΛΙΑ, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, φάκελος 2, έγγραφο 187).
 9. Ο Κ. Τερτίπης (1864-1922), δικηγόρος και επιχειρηματίας, εκλέχτηκε δύο φορές βουλευτής με το «Λαϊκό» κόμμα (1915, 1920) και διετέλεσε υπουργός Γεωργίας στην κυβέρνηση Γούναρη. Ανήκε σε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά «τζάκια» της πόλης αμέσως μετά την προσάρτηση («τερτιπικό»), με καταγωγή από τη Στυλίδα Φθιώτιδας. Εκτός από τον Κωνσταντίνο, με την πολιτική ασχολήθηκαν και τα δύο μεγαλύτερα αδέρφια του, Δημήτριος (1848-1920) και Γεώργιος (1861-) καθώς και ο ανεψιός τους, Σπυρίδων Ταλιαδούρος. Αποτελούσαν τα κατεξοχήν πρόσωπα του αντιβενιζελισμού στην πόλη.
 10. *Εμπρός*, 5/7/2017.
 11. *Σκριπ*, 12/6/1916.
 12. *Εμπρός*, 3/3/1916.
 13. *Εμπρός*, 25/3/1916.
 14. *Εμπρός*, 5, 10, 24/7, 23/8/1916.
 15. *Σκριπ*, 15/11/1916.
 16. *Εμπρός*, 30/7/1916.
 17. *Θάρρος*, 27/7/1917.
 18. *Θάρρος*, 28/7/1917.
 19. *Αναγέννησις*, 3/1/1917.
 20. *Θάρρος*, 12/7/1917.
 21. *Σκριπ*, 28/2/1917.
 22. *Εμπρός*, 13/12/1916.
 23. *Ταχυδρόμος*, 23/2/1917.
 24. Στην Καρδίτσα πραγματοποιούνταν τότε δύο ετήσιες εμποροπανηγύρεις με μεγάλη προσέλευση από όλη τη Θεσσαλία. Συνέπιπταν με τις γιορτές των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, 21 Μαΐου, και του Αγίου Δημητρίου, 26 Οκτωβρίου.
 25. *Η Θεσσαλία*, 14/5/1917.
 26. Από αναδημοσιευμένο άρθρο της άγνωστης καρδιτσιώτικης εφημερίδας «Αμάλθεια» στη βολιώτικη «Η Θεσσαλία», στις 2/5/1917.
 27. Σε δύο εφημερίδες αναφέρεται ο νομάρχης Τρικάλων σε επιστολή του προς τον πρωθυπουργό Βενιζέλο, τον Σεπτέμβριο του 1917 (ΕΛΙΑ, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, φάκελος 2, έγγραφο 187). Υπάρχει ωστόσο σοβαρή περίπτωση, εκτός από τη «Θεσσαλιώτιδα» του Απόστολου Σαμαρόπουλου και την «Αμάλθεια» του Χαράλαμπου Τσαγγάρη, να υπήρχε και η «Αλήθεια» του Χ. Ζούμπου, η οποία κυκλοφορούσε σίγουρα ως το 1916 (Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος, έτος Ε΄*, τ. Β΄, Αθήνα 1916, σ. 942). Οι δύο τελευταίες μας ήταν ως πρόσφατα γνωστές μόνο μέσα από έμμεσες αναφορές. Το 2014 τα φύλλα των δύο πρώτων ετών κυκλοφορίας της «Αλήθειας», 1905-1906, περιήλθαν με δωρεά της Μαρίας Λάππα στο Μουσείο Πόλης, ωστόσο παραμένει άγνωστο ως τότε ακριβώς κυκλοφορούσε η εφημερίδα.
 28. *Σκριπ*, 5/6/1917.
 29. *Αθήνα*, 1/6/2017.
 30. *Η Θεσσαλία*, 14/6/1917.
 31. *Εμπρός*, 6/7/1917.
 32. *Θάρρος*, 17/7/1917, *Η Θεσσαλία*, 20/7/1917.
 33. Ο δικηγόρος Σπυρίδων Ταλιαδούρος (1881-1936), εκλέχτηκε 6 φορές βουλευτής με τους «Λαϊκούς» στη δεκαετία 1926-1936. Διετέλεσε υφυπουργός Συγκοινωνιών στην κυβέρνηση Ζαΐμη (1928) και υπουργός Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Τσαλδάρη (1933).

34. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Ελ. Βενιζέλου*, φάκελος 2, έγγραφο 187.
35. Ο δικηγόρος Χρήστος Αλαμανής (1871-1944) υπήρξε από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του βενιζελισμού στην Καρδίτσα. Εκλέχτηκε 4 φορές βουλευτής στο διάστημα 1910-1936 και διετέλεσε υπουργός Γεωργίας στην κυβέρνηση Ζαΐμη (1928).
36. Ο Δ. Μπούσδρας (1872-1958), δικηγόρος με καταγωγή από το Προάστιο Καρδίτσας, εκλέχτηκε 7 φορές βουλευτής στο διάστημα 1904-1920 (την τελευταία με τον Δ. Γούναρη) και γεροϋσιαστής το 1929. Είναι ο συγγραφέας του βιβλίου *Η απελευθέρωση των σκλάβων αγροτών* (εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1951).
37. *Η Θεσσαλία*, 14/6/1917.
38. Η μετατροπή του όρου περί «δημοσίας ανάγκης» σε «δημόσια ωφέλεια» αναφορικά με την αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών από τη Β' Αναθεωρητική Βουλή του Ελ. Βενιζέλου, το 1911, δεν σήμαινε και επίλυση του αγροτικού ζητήματος στην πράξη.
39. *Η Θεσσαλία*, 27/6/1917.
40. *Θάρρος*, 15/7/1917.
41. *Θάρρος*, 7/7/1917, *Θεσσαλία*, 10/7/1917.
42. *Θάρρος*, 23/9/1917. Για τον Γουλιανό, βλ. και Θωμάς Παπακωνσταντίνου (Βινικίου), «Η μάχη του Ραθινέ», *Πανθεσσαλικό Ημερολογιακό Λεύκωμα*, Βόλος 1927, σ. 260-262.
43. *Θάρρος*, 30/9/1917.
44. *Θάρρος*, 19/7/1917.
45. *Θάρρος*, 17/7/1917.
46. *Η Θεσσαλία*, 21/7/1917.
47. *Θάρρος*, 5/8/1917, *Η Θεσσαλία*, 19/10 & 10/11/1917.
48. *Θάρρος*, 15/9/1917.
49. *Θάρρος*, 15/9/1917 και *Η Θεσσαλία*, 16/9/1917.
50. *Η Θεσσαλία*, 25/10/1917.
51. Ο Ευθ. Μαντόπουλος (-1936) είχε εκλεγεί βουλευτής το 1910 (αγροτικός).
52. *Η Θεσσαλία*, 1/11/1917.
53. Ο δικηγόρος Βασίλειος Τζαβέλλας του Νικολάου (1875-1931) ήταν αδερφός του συμβολαιογράφου Θωμά Τζαβέλλα (1856-1928). Το όνομα του Βασιλείου πρωτοεμφανίζεται στις ανταποκρίσεις της «Θεσσαλίας» τον Οκτώβριο του 1917 αλλά η συνεργασία του με την εφημερίδα δεν πρέπει να κράτησε πολύ.
54. Τα Κανάλια είναι το χωριό του λογοτέχνη Ζήση Σκάρου και του λαογράφου Κίτσου Μακρή. Ενδεικτική της παλαιότερης άνηθσής τους είναι η λειτουργία τριών ιστορικών-λαογραφικών μουσείων, το παλαιότερο από τα οποία υφίσταται από τη δεκαετία του 1970. Σύμφωνα με την απογραφή του 1920, το χωριό ξεπερνούσε τους 2.000 κατοίκους, περίπου δηλαδή το 1/5 του πληθυσμού της Καρδίτσας (10.300 κάτοικοι).
55. *Η Θεσσαλία*, 18/10/1917.
56. Η σημασία του προϊόντος για το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας μετά το 1881 οδήγησε στην κρατική του ενίσχυση και στην επέκταση της καλλιέργειας ως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε πείσμα όσων προέβλεπαν ότι τα σιτηρά της Θεσσαλίας θα έπαιζαν ρυθμιστικό ρόλο για την ελληνική οικονομία, η παραγωγή του καπνού στην περιφέρεια δεκαπλασιάστηκε μεταξύ 1894 και 1917, συνεισφέροντας περίπου το 1/4 της πανελληνίας σε όλο το διάστημα 1899-1929. Το 1915 οι καπνεργάτες αποτελούσαν το 22% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και το 86% των εργατών της πόλης ή (Φ. Λέκκα, «Εργατικές διεκδικήσεις και αγροτικός χώρος: μια ιδιότυπη συνύπαρξη. Η περίπτωση της Καρδίτσας», Χρ. Αργιαντώνη (επιστ. ευθ.), *Η συγκρότηση των εργατικών στρωμάτων στο Βόλο, 1880-1960*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας-Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, ερευνητικό πρόγραμμα «Πυθαγόρας» (ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ), 2006, σ. 1-27, κυρίως σ. 9-14. (<http://labourvolos.ha.uth.gr/photos/research1.pdf>)).
57. *Η Θεσσαλία*, 25/10/1917.
58. *Η Θεσσαλία*, 1/11/1917.
59. Φ. Λέκκα, «Εργατικές διεκδικήσεις...», ό.π., σ. 9.
60. *Εδώ είναι το λάθος των κυρίως παραγωγών οι οποίοι είπον ότι εις την εσοδείαν του 1917 όσα λεπτά επήραν από τα καπνά των επί 4-5 έτη τώρα να τα πάρουν μόνον από μίαν εσοδείαν και έπειτα να παύσουν να ... εργάζωνται* (*Η Θεσσαλία*, 8/11/1917).
61. Μέσα σε μία δεκαετία οι καπνοπαραγωγοί, από «αληθή πανήγυρη» λόγω της καλής σοδειάς το 1911, βρέθηκαν σε δύσκολη θέση από «μεγάλην αζητησίαν» το 1921. Η προσαρμογή στις νέες συνθήκες συνεπάγονταν μείωση του κόστους, άρα μικρότερη επεξεργασία και κατάργηση των καλύτερα αμειβόμενων ειδικοτήτων καπνεργατών (Φ. Λέκκα, «Εργατικές διεκδικήσεις...», ό.π., σ. 10).
62. *Η Θεσσαλία*, 8/11/1917.

*Ο επιστάτης του τσιφλικιού Ηλιά της Καρδίτσας, Δημητράκης Σχοινάς, με κολίγους.
(Φωτογραφικό Αρχείο ΔΙΑΜΚ, Συλλογή Ν. Σακελλαρίου)*

5. ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ,
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 ως μοχλός πολιτικών εξελίξεων

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΤΣΙΦΛΙΚΙΩΝ και η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 αποτελούν κομβικά σημεία της νεοελληνικής Ιστορίας. Είχαν ως επίκεντρό τους τη Θεσσαλία, όπου, από τη στιγμή της προσάρτησής της στην Ελλάδα (1881), ο βαθμός της συγκέντρωσης της εγγείου ιδιοκτησίας ήταν εξαιρετικά υψηλός σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο (τα 2/3 της θεσσαλικής γης, περίπου 6.000.000 στρέμματα, καλύπτονταν από τσιφλίκια).¹ Έτσι, την περίοδο 1881-1910 αναπτύχθηκε στη Θεσσαλία ένα δυναμικό αγροτικό κίνημα, το οποίο στόχευε στην κατάτμηση των μεγάλων γαιοκτησιών και τη διανομή της καλλιεργούμενης γης στους ακτήμονες καλλιεργητές της.² Το πολυάριθμο της τάξης των κολίγων (ακτημόνων επίμορτων καλλιεργητών) και των παρακεντέδων (μισθωτών αγροεργατών), ένα πλήθος περίπου 18.000 οικογενειών, σε συνδυασμό με την καταπάτηση των εμπράγματων δικαιωμάτων τους από τους γαιοκτήμονες και το κύμα εξώσεών τους από τους αγρούς, καθιστούσε επιτακτική την επίλυση του ζητήματος της μεγάλης γαιοκτησίας.³ Το Αγροτικό Ζήτημα («το δυσεπίλυτον οικονομικόν και κοινωνικόν πρόβλημα όλων των αιώνων», όπως το χαρακτηρίζει ο επιφανής γεωπόνος-γεωργοοικονομολόγος Χρυσός Ευελπίδης) ονομαζόταν μέχρι το 1912-13 (και την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος) «ζήτημα Θεσσαλικόν», διότι εκεί η μεγάλη γαιοκτησία επικρατούσε «απολύτως». ⁴ Όπως αναλύεται συνοπτικά παρακάτω, στη νομοθετική επίλυση του Αγροτικού Ζητήματος στην Ελλάδα επικράτησαν πρωτίστως κοινωνικοί και πολιτικοί λόγοι, και λιγότερο η οικονομική λογική και τα εκσυγχρονιστικά σχέδια. Και αυτό, διότι –όπως εξηγεί ο Αριστοτέλης Σίδερισ (από το 1927 καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή των Αθηνών)– το Αγροτικό στην Ελλάδα γινόταν αντιληπτό κυρίως «ως κοινωνικόν ζήτημα καταπίεσεως και υποτελείας των αγροτών» και, επομένως, «ζήτημα πραγματικής απελευθερώσεως των Θεσσαλών αγροτών από τους Τούρκους και ιθαγενείς τσιφλικούχους».⁵

Σε τεχνικό επίπεδο, η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα είχε ως πρότυπο της «την ριζικήν ρύθμισιν του Αγροτικού Ζητήματος» στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το 1864, «επί της ηγεμονίας του πολλού Κούζα (Alexandru Ioan Cuza)»

(1859-1866), οπότε καταργήθηκε η δουλοπαροικία, εκτάσεις 20.384.850 στρεμμάτων γης απαλλοτριώθηκαν και 512.896 οικογένειες κολίγων έγιναν ιδιοκτήτες μικρών γεωργικών κλήρων (20, 35 ή 55 στρεμμάτων).⁶ Όπως, λοιπόν, συνέβη στη Ρουμανία μισόν αιώνα νωρίτερα, αλλά και σε «πεπολιτισμένες χώρες» της Ευρώπης («εν Αγγλία, εν Ιρλανδία, εν Πρωσσία, εν Γερμανία») και της Αμερικής, η φιλοσοφία της μεταρρύθμισης στην Ελλάδα ήταν (όπως εξηγεί ο σχεδιαστής της, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος) να απαλλοτριώσει «μεγάλα κτήματα» και να δημιουργήσει «μικράς ιδιοκτησίας».⁷ Το κοινωνικό μοντέλο της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917 βασιζόταν σε εκείνο του νοτιοελλαδικού χώρου, που στηριζόταν στη μικρή ιδιοκτησία και την οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, το οποίο είχε συμβάλει επί σχεδόν μισό αιώνα (από το 1871 και εξής) καθοριστικά στην κοινωνική και την πολιτική σταθερότητα της χώρας.⁸ Η μεταρρύθμιση στον αγροτικό χώρο ήταν πράγματι ριζοσπαστική: έως το 1930, 2.259 τσιφλίκια (εξ ων 818 στη Μακεδονία, 584 στη Θεσσαλία, 410 στην Ήπειρο, 84 στη δυτική Θράκη και άλλα 363 στη λοιπή Παλαιά Ελλάδα) είχαν διανεμηθεί σε (γηγενείς, ως επί το πλείστον) ακτήμονες και σε γεωργούς με μικρό και ανεπαρκή κλήρο.⁹ Παρότι ο απόλυτος αριθμός των απαλλοτριωθέντων τσιφλικιών ήταν εξ αποστάσεως μεγαλύτερος στη Μακεδονία, το κοινωνικό θάρος της μεταρρύθμισης έπεφτε σαφώς στη Θεσσαλία, όπου κατοικούσε σχεδόν το 40% των δικαιούμενων γης αυτόχθονων καλλιεργητών (38.782, σε σύνολο 106.111 οικογενειών).¹⁰ Σε κάθε περίπτωση, η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 εξάλειψε σχεδόν καθ' ολοκληρίαν τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία και τον κολιγικό τρόπο καλλιέργειας στην Ελλάδα, άγγιξε σχεδόν το ήμισυ (49,8%) των καλλιεργούμενων γαιών στη χώρα και αποτέλεσε την τολμηρότερη και την πλέον ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση μεταξύ των χωρών της Βαλκανικής Χερσονήσου και της ανατολικής Ευρώπης.¹¹

Η αγροτική μεταρρύθμιση στη Θεσσαλία, εκτός του φλέγοντος κοινωνικού προβλήματος που υπήρχε, αποσκοπούσε, επίσης, στο να ανταποκριθεί στην προσδοκία των γεωπόνων για αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων, για βελτίωση των καλλιεργητικών συστημάτων, για εντατικοποίηση της καλλιέργειας, για επέκταση των καλλιεργούμενων εδαφών και, τελικά, για την επίτευξη της σιτάρκειας, ενός απώτερου στρατηγικού στόχου του ελληνικού κράτους.¹² Εν προκειμένω, η αχίλλειος πτέρνα της Ελλάδας ήταν το μόνιμο έλλειμά της σε σιτηρά και άλλα διατροφικά προϊόντα.¹³ Η εγχώρια παραγωγή σε σίτο και άλευρα κάλυπτε μόνο το 60% της εσωτερικής κατανάλωσης.¹⁴ Αυτή η δομική αδυναμία της χώρας (στην οποία, σημειωτέον, προσετίθετο το εμπορικό έλλειμμα σε κρέας, ρύζι, ζάχαρη, όσπρια, αποικιακά, κάρβουνο και άλλα βασικά είδη ευρείας καταναλώσεως) έγινε άμεσα αισθητή μόλις «στένευσε» ο δαλάσσιος αποκλεισμός της κωνσταντινικής Παλαιάς Ελλάδος από τους στόλους της Αντάντ το 1916-17.¹⁵ Μάλιστα, το σιτικό έλλειμμα δεν ήταν μόνο ζήτημα διατροφής του πληθυσμού της Ελλάδας, αλλά συνιστούσε και ένα κρίσιμο δημοσιονομικό πρόβλημα, από τη στιγμή που η χώρα δαπανούσε σχεδόν το ήμισυ των συναλλαγματικών της αποθεμάτων για την εισαγωγή σιτηρών και αλεύρων από το εξωτερικό.¹⁶

Η επέκταση της σιτοκαλλιέργειας και η αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας ήταν, λοιπόν, μερικά από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα της απαλλοτρίωσης των μεγάλων γαιοκτησιών, οι οποίες καλλιεργούνταν (όπως εξηγεί ο Χρ. Ευελπίδης) «διά μικρών κολληγικών εκμεταλλεύσεων» και, συνεπώς, δεν είχαν τα πλεονεκτήματα της «μεγάλης καλλιέργειας» (όπως, π.χ., η διάδεση περισσότερων κεφαλαίων «προς έντασιν της καλλιέργειας», η πώληση των προϊόντων τους σε καλύτερη τιμή από τα προϊόντα του «μικρογεωργού», η οικονομικότερη και «εις μεγαλύτεραν έκτασιν» χρήση των αροτριώντων ζώων, των εργαλείων και των μηχανημάτων κ.ά.), που υπό άλλους όρους διαθέτει η μεγάλη ιδιοκτησία.¹⁷ Παρότι, λοιπόν, η μεγάλη γαιοκτησία προσφέρεται –κατά κανόνα– περισσότερο για νεωτερισμούς, με την εξάλειψη τουλάχιστον της *μορτής* (του κολιγικού τρόπου παραγωγής) και τη μίσθωση (ή άλλες μορφές έμμεσης εκμετάλλευσης της γης) και την απόλυτη επικράτηση της αυτοκαλλιέργειας (έστω υπό τη μορφή αυτοκαλλιεργούμενων μικροϊδιοκτησιών) υπήρχε η προσδοκία ότι θα έδιδαν ισχυρά κίνητρα για επενδύσεις, για την εντατικότερη και επιμελέστερη καλλιέργεια της γης (την εκμηχάνιση της παραγωγής, τη χρήση λιπασμάτων, την εισαγωγή νέας τεχνολογίας κ.λπ.), και εν τέλει ότι θα βελτίωναν την παραγωγικότητα της ελληνικής γεωργίας (καθώς η παρεμβολή ενός ιδιοκτήτη ανάμεσα στη γη και την παραγωγική διαδικασία θεωρείτο τον 19ο αιώνα ως ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού της γεωργίας).¹⁸ Έτσι, θα εξέλειπε το νοσηρό φαινόμενο της «εγκαταλείψεως», που μάστιζε τα τσιφλίκια (όπου δεν υπήρχε «*κανέν ενδιαφέρον εκ μέρους των κολλίγων, κανέν ενδιαφέρον εκ μέρους των κατόχων, κανέν ενδιαφέρον εκ μέρους του επιστάτου ή του ενοικιαστού*», όπως σχολιάζει με πικρία ο βιογράφος του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου).¹⁹ Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, τα αυτοκαλλιεργούμενα αγροκτήματα της Θεσσαλίας (έκτασης έως 2.000 στρεμμάτων) εξαιρέθηκαν της απαλλοτρίωσης.²⁰

Πέραν των βασικών κοινωνικών και οικονομικών λόγων που την προκάλεσαν, η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 ήταν, βεβαίως, επιστέγασμα και πολλών άλλων παραγόντων. Εντάσσεται κατεξοχήν στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης, της «ανορθώσεως» και της ανανέωσης της ελληνικής πολιτικής ζωής που εμφύσησε στη χώρα το Κίνημα του 1909, αν και η εφαρμογή της καθυστέρησε αρκετά και ξεκίνησε εντατικά μόλις το 1923, ως αποτέλεσμα της έλευσης συνολικά 1.500.000 προσφύγων και των πιεστικών αναγκών για την αποκατάστασή τους στην ύπαιθρο.²¹ Σημαντικός, επίσης, πολιτικός παράγοντας πίεσης προς την Προσωρινή Κυβέρνηση Βενιζέλου για την ταχεία υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης υπήρξε, αναμφίβολα, η Ομάδα των Κοινωνιολόγων υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, η οποία προσχώρησε στο Κίνημα της Εθνικής Αμύνης· από την Ομάδα των Κοινωνιολόγων (που διακρινόταν για τις ιδιαίτερες ευαισθησίες της για τον αγροτικό χώρο) προερχόταν και ο πρώτος γενικός γραμματέας του υπουργείου Γεωργίας, Αλέξανδρος Μυλωνάς (μετέπειτα αρχηγός του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος).²²

Επιπλέον, η αγροτική μεταρρύθμιση, που υλοποιήθηκε με την έκδοση πέντε νομοθετικών διαταγμάτων από την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης την

Οι πρωτεργάτες των αγροτικών συλλαλητηρίων στην Καρδίτσα και στα Τρίκαλα μεταφέρονται σιδηροδρομικώς και υπό φρουρά στη Χαλκίδα για να δικάσούν. (Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κλιόφα)

20ή Μαΐου 1917 (τα οποία τον Δεκέμβριο μετουσιώθηκαν στον αγροτικό νόμο 1072), εξυπηρετούσε ευρύτερες πολιτικές σκοπιμότητες (εσωτερικές και διεθνείς) και, εν προκειμένω, εντάσσεται στο πλαίσιο της διαμάχης του Εθνικού Διχασμού μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ και του Ελευθερίου Βενιζέλου.²³ Συγκεκριμένα, την άνοιξη του 1917 οι Γάλλοι αδέτησαν τη δέσμευσή τους (που είχαν δώσει στον Έλληνα βασιλιά τον Ιανουάριο ως αντάλλαγμα της απόσυρσης των κωνσταντινικών στρατευμάτων από την Πελοπόννησο και της οικειοθελούς παράδοσης οπλισμού και πολεμικού υλικού) να αποστρέψουν οποιαδήποτε επέκταση της κυριαρχίας της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης σε περιοχές ελεγχόμενες από την Κυβέρνηση των Αθηνών.²⁴ Το επιχείρημα που επικαλέστηκαν οι Γάλλοι για να αιτιολογήσουν την επέκταση της εξουσίας του Βενιζέλου (π.χ., στα νότια Ιόνια Νησιά, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Λευκάδα, Μάρτιο - Απρίλιο του 1917) ήταν ότι οι Σύμμαχοι δεν είχαν αναλάβει καμία ευθύνη για τις περιοχές στις οποίες ο τοπικός πληθυσμός εξεγειρόταν «αυθόρμητα» κατά των βασιλικών Αρχών.²⁵ Η μέθοδος αυτή των «αυθόρμητων» εξεγέρσεων κατά του Κωνσταντίνου επρόκειτο να εφαρμοστεί και στην περίπτωση της Θεσσαλίας. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονταν οι δηλώσεις του Κλεμανσό (Georges Clemenceau) στον παρισινό Χρόνο (*Les Temps*), ότι «η Θεσσαλία ολόκληρος ενδουσιά υπέρ του Βενιζέλου» και πως «μόνον ο φόβος των βασιλικών φρουρών αναγκάζει τους Θεσσαλούς ν' αγαπούν τον Βασιλέα[] και συγκρατεί αυτούς ετοιμούς να ριφθούν εις τας αγκάλας του Βενιζέλου».²⁶ Στην προκειμένη περίπτωση η εξέγερση των κολίγων θα λειτουργούσε ως μοχλός επίσπευσης

των πολιτικών εξελίξεων, δηλαδή της κατάληψης της Θεσσαλίας από τη γαλλική Στρατιά της Ανατολής και την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου. Το δέλεαρ προς τους Θεσσαλούς καλλιεργητές ήταν η διανομή της (δημόσιας και ιδιωτικής) γεωργικής γης. Έτσι ερμηνεύονται οι δημοσιογραφικές πληροφορίες ότι το α΄ δεκαήμερο του Μαΐου (π.η.) «ομάς υπόπτων προσώπων εκ Θεσσαλονίκης» κατέκλυσε τη Θεσσαλία, «περιερχόμενα τα διάφορα αυτής χωρία και προτρέποντα τους χωρικούς προς εξέγερσιν, επί τω σκοπώ της διανομής των γαιών». Σύμφωνα με τις ίδιες πληροφορίες, της ομάδας αυτής ηγούντο δύο πρώην βενιζελικοί βουλευτές («εις Λαρίσης και εις Τρικκάλων»).²⁷ Η ανησυχητική αυτή εξέλιξη ανάγκασε τον αντιβενιζελικό Τύπο να δώσει στους αναγνώστες του τη διαβεβαίωση πως «*αποκαδισταμένης της ειρήνης, το κράτος θα παράσχη πάσαν την συνδρομήν του εις την αποκατάστασιν και των υπολειπομένων ακτημόνων τών γεωργών*».²⁸

Πέραν του εσωτερικού πολιτικού παιχνιδιού της εξουσίας και της διελκυστίνδας μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, ο έλεγχος της Θεσσαλίας από το ένα ή το άλλο στρατόπεδο του Διχασμού είχε να κάνει και με μια σειρά από καθαρά πρακτικής φύσεως ζητήματα του μακεδονικού μετώπου και του Μεγάλου Ευρωπαϊκού Πολέμου. Η μεθοδευόμενη κατάληψη της Θεσσαλίας και η συνακόλουθη κατάσχεση της γεωργικής παραγωγής (των σιτηρών), που τότε ωρίμαζε, θα εξοικονομούσε τις απαραίτητες προμήθειες για τον στρατό της Εθνικής Αμύνης και για τα αγγλογαλλικά στρατεύματα που μάχονταν στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης.²⁹ Και αυτό παρότι η Κυβέρνηση των Αθηνών (Αλ. Ζαΐμης) είχε αποδεχθεί το αίτημα των πρεσβευτών των Συμμάχων να χορηγήσει «διά τας ανάγκας τού εν Μακεδονία στρατού» (δηλαδή της Στρατιάς της Ανατολής) το εν τέταρτο της ετήσιας παραγωγής του θεσσαλικού σίτου,³⁰ ο οποίος υπολογιζόταν (από τους Γάλλους) συνολικά σε 60.000 τόνους και μπορούσε να εξασφαλίσει τον επισιτισμό της Στρατιάς της Ανατολής αλλά και της Παλαιάς και της Νέας Ελλάδος για περίπου έξι μήνες.³¹ Στα μέσα Μαΐου ο στρατηγός Σαράιγ (Sarrail) ζητούσε απειλητικά (συγκεντρώνοντας δυνάμεις στην ουδέτερη ζώνη της Περιφέρειας Κατερίνης, στα Σέρβια και τα Στενά της Πέτρας) «πλέον του 1/3 όλης της θεσσαλικής εσοδείας» (μια απαίτηση που μεταφραζόταν πρακτικά σε 15.000.000-20.000.000 οκάδες θεσσαλικού σίτου), προκειμένου να καλύψει τις πιεστικές ανάγκες σίτισης των ανδρών του και τα κενά που προκαλούσαν στον ανεφοδιασμό του (σε τρόφιμα) οι επιδρομές των γερμανικών υποβρυχίων.³² Η υπερβολική αυτή απαίτηση του επικεφαλής της Στρατιάς της Ανατολής δεν ήταν, ωστόσο, δυνατόν να ικανοποιηθεί από την κυβέρνηση Ζαΐμη, η οποία δήλωσε πρόθυμη «προς παροχήν του ημίσεος εκ του περισεύματος της παραγωγής» (των θεσσαλικών σιτηρών) και τίποτε παραπάνω, διότι, ειδάλλως, δεν θα μπορούσε να καλύψει τις επιτακτικές ανάγκες επισιτισμού του εγγύριου πληθυσμού των Παλαιών Χωρών.³³ Το ζήτημα της «δίκαιης» διανομής του θεσσαλικού σίτου ανάμεσα στο στρατόπεδο του Κωνσταντίνου και το στρατόπεδο των Συμμάχων (στο οποίο συνανήκε ο Βενιζέλος) ήταν τόσο επιτακτικό για τα δύο λιμοκτονούντα στρατόπεδα, ώστε το επικαλέστηκε δις τον Μάιο ως πρόφαση ο Ζονάρ (Charles Jonnart, ο ύπατος αρμοστής

ΕΥΝΑΡΜΟΤΗΤΟΓΡΑΦΗΤΕΑ

Table with 2 columns: ΕΣΤΕΡΕΚΟΥ and ΕΣΤΕΡΕΚΟΥ, listing various items and their prices.

ΣΥΝΑΡΜΑΙ ΑΜΕΡΙΚΗΝ

Επισημ. Αμερικαν. 8. - Εξοπλισμ. 4. - Τροχισμ. 2,500

ΑΤ ΑΓΓΛΙΑΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΧΑΣ ΠΑΝΤΕΡΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΙΜΗ ΕΚΑΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΔΕΙΤΑ 5

ΕΤΟΣ 21ος ΑΡΙΘΜΟΣ 7362 ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ 139 - ΓΡΑΦΕΙΑ: ΟΔΟΣ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΑΡΙΘΜΟΣ 5 - ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 14 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1917

ΝΕΥΡΩΤΙΚΟΙ ΓΑΛΟΝ, ΑΡΘΡΟΙ ΚΑΙ ΡΩΣΤΟΝ ΡΩΣΑΛΑΙΩΝ ΕΙΣ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΙΝ ΠΩΣ ΕΦΥΛΑΚΙΣΘΗΣΑΝ ΠΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΤΗΣ ΧΟΡΟΥΓΛΑΚΗΣ ΕΙΣ ΚΕΡΚΥΡΑΝ

Η ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Μεταξύ τῶν κινήσων αἰ ἐκείνῃ... ἡ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ τῆς Θεσσαλίας... ἡ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ τῆς Θεσσαλίας...

ἡ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ τῆς Θεσσαλίας... ἡ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ τῆς Θεσσαλίας... ἡ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ τῆς Θεσσαλίας...

ἡ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ τῆς Θεσσαλίας... ἡ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ τῆς Θεσσαλίας... ἡ ἀπάντησις τοῦ λαοῦ τῆς Θεσσαλίας...

Η ΡΩΣΙΑ ΕΞΕΛΙΣΣΕΤΑΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΟΚΑΤΑΡΑΧΗΝ

ἡ Ρωσία ἐξελίσσεται πρὸς τὴν προκαταρχίαν... ἡ Ρωσία ἐξελίσσεται πρὸς τὴν προκαταρχίαν...

ΠΕΝΝΙΣΣ

Πεννίσσ... ἡ Πεννίσσ... ἡ Πεννίσσ...

ΤΑΡΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΒΗΤΙΣΜΟΣ

ἡ Τάροι καὶ προβητισμὸς... ἡ Τάροι καὶ προβητισμὸς... ἡ Τάροι καὶ προβητισμὸς...

ΧΡΟΝΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ἡ Χρονογράμματα... ἡ Χρονογράμματα... ἡ Χρονογράμματα...

Η ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ "ΕΛΛΗΝΩΝ" ΝΑΥΤΕΣΣΑ

ἡ ἑπίστασις τῶν ἑλλήνων ναυτεσσα... ἡ ἑπίστασις τῶν ἑλλήνων ναυτεσσα... ἡ ἑπίστασις τῶν ἑλλήνων ναυτεσσα...

ΧΡΟΝΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ἡ Χρονογράμματα... ἡ Χρονογράμματα... ἡ Χρονογράμματα...

των Προστάτιδων Δυνάμεων), προκειμένου να δικαιολογήσει στον Ζαΐμη (τον Έλληνα πρωθυπουργό) την αποδίβαση γαλλικών στρατευμάτων στον Ισθμό της Κορίνθου.³⁴

Τελικά, η Θεσσαλία κατελήφθη με ειρηνικό τρόπο από γαλλικά τμήματα –με εξαίρεση μια αιματηρή αψιμαχία μεταξύ του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων του αντισυνταγματάρχη Αθανασίου Φράγκου και των προελαυνόντων γαλλικών στρατευμάτων (Μαροκινών σπαχήδων-ιππέων) έξω από το χωριό Χασάν Τατάρ (σημ. Μεσορράχη της επαρχίας Τυρνάβου)–, καθώς οι ελληνικές Αρχές είχαν λάβει οδηγίες από την Αθήνα να μην ανακόψουν τη συμμαχική προέλαση, που ολοκληρώθηκε την 31η Μαΐου/13η Ιουνίου.³⁵ Οι απειλές των κωνσταντινικών (ιδιαίτερα του στρατηγού Βίκτωρος Δούσμανη) ότι «εν ανάγκη» (σε περίπτωση εισβολής των συμμαχικών στρατευμάτων στον θεσσαλικό κάμπο) ήταν αποφασισμένοι να παραδώσουν «εις τας φλόγας την σιτοπαραγωγή Θεσσαλίας», παρά να την αφήσουν «εις χείρας των επαναστατών», τελικά δεν υλοποιηθήκαν.³⁶ Επίσης, δεν επιβεβαιώθηκαν στην πράξη οι υπεραισιόδοξες εκτιμήσεις τους ότι, λόγω της έναρξης της περιόδου του δερισμού, θα διογκωνόταν το ρεύμα της λιποταξίας του Στρατού της Εθνικής Αμύνης και θα πύκνωνε το κύμα φυγής του προς τα μέρη της Θεσσαλίας (σύμφωνα με αντιβενιζελικές πηγές, το πλήθος των λιποτακτών είχε ανέλθει σε 2.700 στρατεύσιμους άνδρες), συνεπικουρούντος του υψηλού ημερομισθίου, που προσφερόταν στους εποχικούς δεριστές.³⁷

Η αγροτική μεταρρύθμιση στόχευε πολλαπλώς και σε μια σειρά από άλλα επιμέρους, εσωτερικής φύσης ζητήματα – συν τοις άλλοις, στην αποκατάσταση των παλαιών πολεμιστών για τις θυσίες τους προς την πατρίδα. Σε κοινοβουλευτική του αγόρευση, περίπου δύο μήνες μετά την έκδοση των πέντε νομοθετικών διαταγμάτων, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ανέφερε:

*«[...] την στιγμήν καθ' ην ολόκληρος η ανθρωπότης κυλιεται εις το αίμα και παλαίει υπέρ των αιωνίων αρχών της ισότητος, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, την στιγμήν καθ' ην εις τους αγρότας εκείνους, οίτινες εμεγαλούργησαν κατά το 1912 και το 1913 και έπλεξον τον στέφανον της δόξης της Ελλάδος, εις τους αγρότας εκείνους θα αποταθώμεν εκ νέου ίνα ζητήσωμεν νέας θυσίας, δεν επιτρέπεται να αρνηθώμεν εις αυτούς την ελευθερίαν την ουσιαστικήν, δεν επιτρέπεται να τους αφήσωμεν οικονομικώς υποδούλους».*³⁸

Οι Παλαιοί Πολεμιστές, οι έφεδροι και οι ανάπηροι πολέμου αποτελούσαν, από το 1912, μια διαρκώς μεγεθυνόμενη νέα κοινωνική κατηγορία στην Ελλάδα, η οποία από το 1916 έτυχε περιδάλψης και μιας σειράς ηθικών και υλικών ωφελημάτων από το κράτος, μεταξύ των οποίων και της χορήγησης «επαρκούς γεωργικού κλήρου» προς τους οπλίτες που είχαν διακριθεί «κατά τας μάχας».³⁹

Πέραν όλων των παραπάνω, η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 εξυπηρέτούσε και μια ύψιστη εθνική σκοπιμότητα. Ο (διπλωμάτης) Περικλής Αργυρόπουλος (1881-1966) επισημαίνει ότι η νομοθετική απόφαση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης (της οποίας ο ίδιος ήταν μέλος, από την 1η Δεκεμβρίου 1916, ως σύμβουλος της Ανωτάτης Διευθύνσεως Εργασίας) να αποκαταστήσει τους ακτήμονες γεωργούς «είχεν εθνικήν σημασίαν εις την Μα-

κεδονίαν, όπου καθ' όλον τον Μακεδονικόν Αγώνα η βουλγαρική προπαγάνδα υποκινούσε το ζήτημα τούτο κατά των Ελλήνων και των Τούρκων, που ήσαν οι κατ' εξοχήν ιδιοκτήται»⁴⁰. Εξόχως αποκαλυπτικοί, ως προς αυτή τη «σημασίαν», ήταν οι προεκλογικοί λόγοι του Ελ. Βενιζέλου στον Βόλο και στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1920:

«Όσον αφορά το ζήτημα το Αγροτικόν, θα προσδέσω μόνον ότι η λύσις αυτού δεν συνδέεται μόνον προς την ανάγκην να ανταποκριθώμεν προς τας απαιτήσεις της κοινωνικής δικαιοσύνης, δεν συνδέεται μόνον προς την ανάγκην να αυξήσωμεν την παραγωγή [...], αλλ' αποσκοπεί και εις έναν υψηλότερον σκοπόν, διότι εν Μακεδονία όπου, πλην των ελληνικών πληθυσμών των εχόντων στερεάν ελληνικήν συνείδησιν υπάρχουν και αλλογενείς πληθυσμοί, έχοντες υδαρή την εθνικήν συνείδησιν· εν Μακεδονία, λέγω, δεν θα κατωρθώμεν να κατακτήσωμεν ψυχικώς τους πληθυσμούς αυτούς, εάν δεν τοις δώσωμεν την γην την οποίαν καλλιεργούν και δεν τους κάμωμεν ιδιοκτήτας, πράγμα το οποίον από δεκαετηρίδων ήδη η βουλγαρική προπαγάνδα είχε θέσει εις το πρόγραμμά της, ένεκα του οποίου επί μακρόν χρόνον μας είχαν υπερφαλαγγίσει».⁴¹

»Αλλά το ζήτημα αυτό (σ.σ.: το Αγροτικό) ρυθμίζει εν ταυτώ και εν μέγα εθνικόν πρόβλημα. Τους αλλογενείς πληθυσμούς των νέων επαρχιών δεν θα τους κατακτήσωμεν ψυχικώς, αν δεν δώσωμεν εις αυτούς την γην την οποίαν καλλιεργούν. Γνωρίζετε δε, από ετών, ότε διεξήγετο ο αγών της επικρατήσεως εν Μακεδονία, ότι οι Βούλγαροι μας είχαν φέρει εις δύσκολον θέσιν, διότι αυτοί επρονόησαν να υποσχεθώσιν εις τον μακεδονικόν λαόν την λύσιν του Αγροτικού Ζητήματος, καθ' ην εποχήν ημείς δεν παίρναμεν χαμπάρι από τοιαύτα ζητήματα».⁴²

Ο ίδιος ο αρχιτέκτονας της αγροτικής μεταρρύθμισης, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, σε ιδιόχειρη σημείωσή του υπό τον γενικό τίτλο «Από τας αναμνήσεις μου» (το οποίο θα χρησίμευε μελλοντικά ως πρόπλασμα της έκδοσης των απομνημονευμάτων του), υπογραμμίζει ότι «η ρύθμισις του φλέγοντος τούτου ζητήματος ήτο ανάγκη κοινωνική, ανάγκη οικονομική, αλλά και ανάγκη εθνική»:

«Εις τον υποφαινόμενον ανετέθη, τότε, τη επιμονή του Βενιζέλου, η επίλυσις του φλέγοντος Αγροτικού Ζητήματος. Ήτο γνωστόν ότι κατά την εποχήν εκείνην υπήρχον εν Μακεδονία εκατοντάδες χιλιάδων Τούρκοι και πολλοί Βούλγαροι ή βουλγαρίζοντες. Η μεγίστη πλειονότης τούτων ήσαν αγρόται, καλλιεργούντες επί μορτή ή ημερομισθίω μεγάλας ιδιοκτησίας, αίτινες ανήκον κατά το πλείστον εις Τούρκους, αλλά και πολλάί εις Έλληνας ή Βουλγάρους. Ήτο δε καταφανές ότι έπρεπε να δοθή ριζική λύσις εις το Αγροτικό Ζήτημα, ίνα η Προσωρινή Κυβέρνησις κερδίση τους πληθυσμούς τούτους, αλλά και ίνα καθιερωθή εν προηγούμενον επιλύσεως του αγροτικού ζητήματος, το οποίον εκράτει εν διεγέρσει την Θεσσαλίαν από πολλών ετών, εν μικροτέρω δε βαθμώ και άλλα τινά τμήματα του τότε Βασιλείου. Η ρύθμισις του φλέγοντος τούτου ζητήματος ήτο ανάγκη κοινωνική, ανάγκη οικονομική, αλλά και ανάγκη εθνική».⁴³

Αυτό που εννοούσαν οι πολιτικοί ιδύνοντες του Κινήματος της Εθνικής Αμύνης ήταν πως η Εσωτερική Μακεδονοαδριανουπολίτικη Επαναστατική Οργάνωση (ΕΜΕΟ) χρησιμοποιούσε (εν όψει της εξέγερσης του Ίλιντεν του 1903) το σύνθημα της απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών και της διανομής τους στους καλλιεργητές

Ο ιδιοκτήτης του τσιφλικιού Νταούτι της Καρδίτσας, Κλεάνθης Αναστασίου, με την οικογένειά του, το 1915. (Φωτογραφικό Αρχείο ΔΙΛΜΚ, Συλλογή Ν. Σακελλαρίου)

ως ιδεολογικό εργαλείο και δέλεαρ για τον προσεταιρισμό των πατριαρχικών χριστιανών κολίγων της Μακεδονίας στην Εξαρχική Εκκλησία και, κατ' επέκταση, στη βουλγαρική εθνική ιδέα· ένα σύνθημα που το βουλγαρικό κομιτάτο συνέχισε να προβάλλει εκ νέου εντονότερα μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων (1908), στο πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων.⁴⁴ Επ' αυτού, είναι καίρια η επισήμανση του ιστορικού Fikret Adanir ότι «το Μακεδονικό Ζήτημα μπορούμε να το δούμε (ιστορικά) μόνο σε μια έμμεση εξάρτηση από τις ιδιαίτερες αγροτικές σχέσεις στην ύπαιθρο».⁴⁵ Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 διευκολυνόταν, μάλιστα, από το γεγονός ότι στην Ήπειρο και στη Μακεδονία η μεγάλη πλειονότητα των γαιοκτημόνων ήταν μουσουλμάνοι (Τούρκοι και Αλβανοί μπέηδες), δηλαδή προωδούσε την εθνική ομοιογένεια.⁴⁶ Έτσι, το φιλελεύθερο πρόγραμμα του βενιζελικού πολιτικού κόσμου οραματιζόταν την εθνική ολοκλήρωση της Ελλάδας σε στέρεες κοινωνικές βάσεις και ενσωμάτωνε σαφή ταξικά αιτήματα στον εθνικιστικό του λόγο και στην πρακτική της εθνικής αφομοίωσης.

Συγκεκριλαιωτικά, η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 και η πρακτική επίλυση του Αγροτικού Ζητήματος στην Ελλάδα εξυπηρέτησαν περισσότερο ποικίλες κοινωνικές και πάγιες εθνικές όσο και συγκυριακές πολιτικές σκοπιμότητες, και όχι τόσο τεχνικοοικονομικούς στόχους, που είχαν να κάνουν με τον εξορθολογισμό και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας. Σχεδιάστηκε, λοιπόν, και εφαρμόστηκε χωρίς ενδελεχή και επισταμένη μελέτη της βιωσιμότητας και των οικονομικών παραμέτρων αυτού του κολοσσιαίου εγχειρήματος, και γι' αυτό δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες της οικονομικής ανάπτυξης.⁴⁷ Έτσι, τη δεκαετία του 1920 (μεσούσης μιας διεθνούς κρίσης της αγροτικής οικονομίας) παρατηρήθηκαν στην Ελλάδα τα εξής φαινόμενα: α) η πτωτική πορεία των στρεμματικών αποδόσεων, β) η κάθεται πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων, γ) η στασιμότητα της αξίας της γεωργικής παραγωγής, δ) η συνεπαγόμενη δραματική συρρίκνωση του αγροτικού εισοδήματος, η οποία έφερε τη μέση «γεωργοκτηνοτροφική» οικογένεια στα όρια της επιβίωσης, ε) η υπερχρέωση των αγροτών και στ) η ενδυνάμωση του ρεύματος αστυφιλίας των αγροτών. Η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων, η οποία, μάλιστα, δεν είχε κάποια ιδιαίτερη γεωγραφική διαφοροποίηση, συνεχίστηκε έως το 1932, οπότε, χάρη στην αποφασιστική κρατική παρέμβαση, η τάση αυτή αντιστράφηκε και παρέμεινε ανοδική κατά το υπόλοιπο της δεκαετίας του 1930.⁴⁸ Ωστόσο, η παραγωγικότητα της γεωργικής εργασίας και οι αποδόσεις της ελληνικής γης βελτιώθηκαν ραγδαία μόλις τη δεύτερη μεταπολεμική δεκαετία (όπως τουλάχιστον αφήνει να διαφανεί η εθνική απογραφή του 1961),⁴⁹ οπότε επιτεύχθηκε, τελικά, και ο μακροπρόθεσμος στρατηγικός στόχος της σιτάρκειας (1957).⁵⁰

Ο μείζων, όμως, κοινωνικοπολιτικός στόχος της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917 είχε ήδη επιτευχθεί. Όπως εξήγησε ο Μπάμπης Αλιβιζάτος (μετέπειτα γενικός γραμματέας του υπουργείου Γεωργίας και υποδιοικητής της ΑΤΕ) το 1934, «η Ελλάς απέκτησε, χάρις εις την εφαρμοσθείσαν αγροτικήν πολιτικήν, μίαν ευρυτάτην συντηρητικήν κοινωνικήν βάση: την γαιοκτητικώς αποκατεστημένην γεωργικήν τάξιν, ήτις θα βοηθήση, όπως η κοινωνική εξέλιξις συντελεσθή με ηπιώτερον ρυθμόν

και χωρίς αποτόμους κοινωνικούς κλυδωνισμούς».⁵¹ Μέχρι το 1930 η Ελλάδα είχε μεταμορφωθεί οριστικά και αμετάκλητα σε χώρα μικροϊδιοκτητών αγροτών και αυτό είχε ως αποτέλεσμα η επιρροή του ΚΚΕ μεταξύ των αγροτών να παραμείνει περιορισμένη καθ' όλον τον Μεσοπόλεμο.⁵² Αυτή η «ευρυτάτη συντηρητική κοινωνική βάση» συνέβαλε καθοριστικά στη νίκη της αστικής παράταξης κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο (1946-49) και την παραμονή της Ελλάδας στον αναπτυσσόμενο καπιταλιστικό κόσμο.

1. Βαγγέλης Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1992, σ. 189, 191.
2. Κώστας Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 18-19. / Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικό Ζήτημα και αγροτικό κίνημα: Θεσσαλία 1881-1923*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 64 και εξής.
3. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 90-98. / Πρβλ. Β. Πρόντζας, *ό.π.*, σ. 191.
4. Χρ. Ευελπίδης, «Αγροτικών Ζήτημα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Παύλου Δρανδάκη, τόμ. Α', Αθήνα 1926, σ. 493.
5. Α.Δ. Σίδερς, «Αγροτικών ζήτημα Κερκύρας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Παύλου Δρανδάκη, τόμ. Α', Αθήνα 1926, σ. 500. / Του ιδίου, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, εκδ. Κ.Σ. Παπαδογιάννης, Αθήνα 1934, σ. 67, 142, 144.
6. Χρ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 498. Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938)*, εκδ. Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις (1947), σ. 96.
7. Δ. Γατόπουλος, *ό.π.*, σ. 97.
8. Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία, 19ος-20ός αιώνας: Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην οικονομική και νομισματική ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 130.
9. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 151.
10. Πρβλ. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 152-153.
11. *Ό.π.*, σ. 155.
12. Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα, ό.π.*, σ. 98, 181.
13. Κώστας Π. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα: Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σελ. 147. / Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετ. Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 87-88. / Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια: Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2011, σελ. 72. / Παναγιώτης Ε. Πετράκης, «Ανάλυση χρονολογικών σειρών εξωτερικού εμπορίου», στο Θανάσης Καλαφάτης και Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του ελληνικού κράτους*, τόμ. Β' (Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις), εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, σ. 226.
14. Τον Ιούνιο του 1917, το εν Αθήναις Συμμαχικών Εμπορικών Γραφείων συμφώνησε να προμηθεύσει την Ελλάδα με 282.000 τόνους σίτου και αλεύρων, προκειμένου να καλυφθούν πλήρως οι διατροφικές ανάγκες της χώρας, οι οποίες ανέρχονταν σε 734.500 τόνους. Βλ. Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΜΜΠ), Αρχείο Ελ. Βενιζέλου (αρ. εισ. 173), φάκ. 015, τεκμήρια αρ. 06-08 («Ζήτημα εισαχθησόμενων σιτηρών κατά το έτος 1918-1919», Αθήνα 22 Μαΐου / 4 Ιουνίου 1918).
15. ΙΑΜΜΠ, φάκ. 015, αρ. 60-61 (Ο υπουργός Επισιτισμού Παναγής Βουρλούμης προς το Συμμαχικό Εμπορικό Γραφείο, 17 Σεπτεμβρίου 1918/αρ. 52704) και 85-86 (Συμμαχικών Εμπορικών Γραφείων -

- Ελληνική αντιπροσωπεία, χ.χ.). George B. Leon (Γεώργιος Β. Λεονταρίτης), *Greece and the Great Powers 1914-1917*, εκδ. Institute for Balkan Studies (IMXA), Θεσσαλονίκη 1974, σ. 456, 463-464.
16. Θεόδωρος Διον. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1991, σ. 102, 106. / Α. Φραγκιάδης, *ό.π.*, σ. 134. / Σ. Πλουμίδης, *Εδαφος και μνήμη, ό.π.*, σ. 118-120.
 17. Πρβλ. Χρ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 494. / Α.Δ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 183.
 18. Πρβλ. Χρ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 496-497. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, πρόλογος Βασίλης Παναγιωτόπουλος, εκδ. Μορφωτικών Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1996, σ. 23, 312, 315. / Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», στο: Κώστας Π. Κωστής και Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 136. / Εύη Καρούζου, «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», στο: Κ. Κωστής και Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *ό.π.*, σ. 175, 190.
 19. Δ. Γατόπουλος, *ό.π.*, σ. 77.
 20. Χρ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 495. Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Clarendon Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2006, σ. 124.
 21. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 140, 150.
 22. Α. Δ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 156. / Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Το Αγροτικό Ζήτημα: Θεσσαλία - Νέες Χώρες 1909-1922», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6 (*Η εθνική ολοκλήρωση, 1909-1922*), εκδ. Ελληνικά Γράμματα - εφ. *Ta Néa*, Αθήνα 2003, σ. 204.
 23. Χριστίνα Αγραντώνη, «Έξαρση και κρίση: Η οικονομία της περιόδου 1909-1922», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό.π.*, τόμ. 6 (*Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*), Αθήνα 2003, σ. 111. / Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας (1917) με τη ματιά των ξένων: Συλλογή τεκμηρίων*, εκδ. Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος 2017, σ. 8.
 24. Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, μετ. Βασίλης Οικονομίδης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 28.
 25. Ό.π. και του ιδίου (G.B. Leon), *Greece and the Great Powers, ό.π.*, σ. 472.
 26. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7362 (14 Απριλίου 1917) σ. 1, όπου αναδημοσιεύονται οι δηλώσεις του Κλεμανσό.
 27. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7392 (14 Μαΐου 1917) σ. 4.
 28. Ό.π.
 29. Γ. Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ό.π.*, σ. 31. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2015, σ. 109.
 30. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7391 (13 Μαΐου 1917) σ. 2.
 31. Yannis G. Mourèlos, *L'intervention de la Grèce dans la Grande Guerre (1916-1917)*, εκδ. Institut Français d'Athènes, Αθήνα 1983, σ. 118. Ο Βενιζέλος και η Προσωρινή Κυβέρνησή του στη Θεσσαλονίκη αναβίβαζαν σκοπίμως το μέγεθος της δεσσαλικής σοδειάς στο διπλάσιο (126.000 τόνους), προκειμένου να πείσουν τους Συμμάχους για το επείγον της κατάληψης της Θεσσαλίας. Πρβλ. G.B. Leon, *Greece and the Great Powers, ό.π.*, σ. 477. / Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17: Καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1988, σ. 75.
 32. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7394 (16 Μαΐου 1917) σ. 4 / πρβλ. εφ. *Εμπρός* αρ. 7393 (15 Μαΐου 1917) σ. 1, αρ. 7396 (18 Μαΐου 1917) σ. 4 και αρ. 7400 (22 Μαΐου 1917) σ. 1 (Δ. Οικ. Καλαποδιάκης, «Το ζήτημα του δεσσαλικού σίτου»).
 33. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7405 (27 Μαΐου 1917) σ. 1.
 34. G. B. Leon, *Greece and the Great Powers, ό.π.*, σ. 485-486.
 35. Γ. Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ό.π.*, σ. 59. / Χ. Χαρίτος, *ό.π.*, σ. 55-57. / Πρβλ. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7410 (1 Ιουνίου 1917) σ. 1 και αρ. 7411 (2 Ιουνίου 1917) σ. 2. Σύμφωνα με γαλλικούς υπολογισμούς, η Κυβέρνηση των Αθηνών διατηρούσε στη Θεσσαλία 2.400 άνδρες υπό τα όπλα (Y. Mourèlos, *ό.π.*, σ. 104).
 36. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7396 (18 Μαΐου 1917) σ. 4. / Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, σ. 73.
 37. Πρβλ. Εφ. *Εμπρός* αρ. 7400 (22 Μαΐου 1917) σ. 2.
 38. Α. Δ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 154 (υποσ. 3). / Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, *Αγροτικό Ζήτημα και Μεταρρύθμιση (1917)*, εισαγωγή - ιστορικός σχολιασμός Αδαμάντιος Σιρμαλόγλου, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου Π/5, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2013, σ. 44 (συνεδρίαση στις 31 Ιουλίου 1917).
 39. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-22) στην Ελλάδα», στα πρακτι-

- κά της επιστημονικής ημερίδας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της*, επιμ. Κώστας Μπουραξέλης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης και Στυλιανός Κατάκης, εκδ. Ινστιτούτου του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα (σειρά Ιστορήματα αρ. 3), Αθήνα 2011, σ. 301-305.
40. Περικλής Αλ. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, χ.ε., Αθήνα 1970, σ. 241. Η εξαγγελία της αγροτικής μεταρρύθμισης από την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης υλοποιήθηκε στις 20 Μαΐου 1917 με πέντε διατάγματα υπ' αρ. 2466 («περί της παραχωρήσεως κτημάτων του κράτους εις καλλιεργητάς προς σχηματισμόν μικρών ιδιοκτησιών»), 2467, 2468, 2469 («περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως αγροτικών ακινήτων») και 2470, τα οποία εν συνεχεία ψηφίστηκαν από τη Βουλή και η ισχύς τους επεκτάθηκε «καθ' άπαν το κράτος». Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. 305 (εν Αθήναις 29 Δεκεμβρίου 1917) σ. 1383-1396 (Νόμος 1072 «περί του Αγροτικού Ζητήματος»). Για την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 βλ. γενικότερα: Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 149-151. / Νικόλαος Τσίρος, *Η νομοθεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013, σ. 131-132.
 41. Εφ. *Εμπρός* αρ. 8634 (27 Οκτωβρίου 1920) σ. 2 (προεκλογική ομιλία στον Βόλο). / Σπύρος Καραβάς, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»: *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010, σ. 228-229.
 42. Εφ. *Εμπρός* αρ. 8635 (28 Οκτωβρίου 1920) σ. 2 (προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη).
 43. Δ. Γατόπουλος, *ό.π.*, σ. 95.
 44. Άννα Δ. Παναγιωτοπούλου, «Από τη Θεσσαλονίκη στο Κρούσοβο: ιδεολογία, οργάνωση και δράση της ΕΜΕΟ (1893-1903)», πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1993, σ. 87. / Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Το έθνος ως ταξική διαστρωμάτωση: Η κοινωνική φυσιογνωμία των ορθόδοξων πληθυσμών στην οθωμανική Μακεδονία (1904)», δημοσιευμένο στα (ηλεκτρονικά) πρακτικά του Δ' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών *Ταυτότητα στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), τόμ. Γ', επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αθήνα 2011, σ. 533 / http://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Ploumidis_Spyridon.pdf. / Σ. Καραβάς, *ό.π.*, σ. 208. / Γιώργος Πετσίδας, «Εισαγωγή», στο: Κρίστε Μισίρκωφ, *Μακεδονικές υποθέσεις*, μετ. Δημήτρης Καραγιάννης, εκδ. Πετσίδας, Αθήνα 2003, σσ. ιε'-ιστ', ιδ'-κ'.
 45. Fikret Adanir, *Die makedonische Frage: ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, εκδ. Franz Steiner, Wiesbaden 1979, σ. 42.
 46. Spyridon G. Ploumidis, «Nuances of irredentism: The Epirote Society of Athens (1906-1912)», *The Historical Review / La Revue Historique* VIII (2011) σ. 158-160. / Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, 1915, *ό.π.*, σ. 109-110, 203. Οι περίπου 150.000 οικογένειες προσφύγων που αποκαταστάθηκαν γεωργικώς έλαβαν κτήματα τα οποία κατά 80% ανήκαν προηγούμενως σε μουσουλμάνους και Βουλγάρους ανταλλάξιμους (Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 153, υποσ. 39).
 47. Κώστας Π. Κωστής, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 156-157. / Ν. Τσίρος, *ό.π.*, σ. 133.
 48. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η ελληνική αγροτική κρίση του Μεσοπολέμου (Δεκ. 1920): Κοινωνικές διαστάσεις της οικονομολογικής σκέψης επί της κρίσης», Δωδώνη (*Επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*) 38-42 (2008-2013) σ. 306-307, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία.
 49. Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 105.
 50. Παντελής Ζωιόπουλος, «Σιτάρκεια: μια άλλη διάσταση της αντίθεσης βενιζελικών και αντιβενιζελικών», στο: Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος και Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 3-5 Νοεμβρίου 2004), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 185-186. Κωνσταντίνος Β. Κριμπάς, «Η συζήτηση για τη γεωργική πολιτική στην Ακαδημία Αθηνών το 1933 και το πρόβλημα της σιτάρκειας», στο: Δ. Παναγιωτόπουλος και Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 236.
 51. Μπάμπης Αλιβιζάτος, «Δημοκρατία και γεωργία. Ο απολογισμός μίας δεκαετίας (1924-1934)», περ. *Εργασία* αρ. 230 (27 Μαΐου 1934) σ. 667, αναφέρεται στο: Σ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια*, *ό.π.*, σ. 57.
 52. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017, σ. 372, 389.

Λαϊκή λιθογραφία που αναπαριστά το συλλαλητήριο μπροστά από τα ανάκτορα, στο πλαίσιο των κινητοποιήσεων του Κινήματος στο Γουδί το 1909. (Συλλογή Εθνικού και Ιστορικού Μουσείου)

Αγροτική μεταρρύθμιση, αγροτικό κίνημα και ο ρόλος των «ειδικών» διανοουμένων

ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ το Αγροτικό Ζήτημα –και ιδίως το θέμα των ακτημόνων κολίγων του θεσσαλικού κάμπου– βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη. Η ανάδειξη του προβλήματος από μερίδα διανοουμένων, στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Μαρίνος Αντύπας στη Θεσσαλία, και η πρόσληψη του στη συνέχεια από τους οργανικούς διανοουμένους του Μεσοπολέμου θα οδηγήσουν στην αποδοχή του αιτήματος για διανομή της γης από την κεντρική εξουσία και τη σταδιακή επίλυσή του. Η άνοδος την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα στην εξουσία του Ελ. Βενιζέλου σηματοδοτεί και την απαρχή της κρατικής παρέμβασης και τη θέσπιση μέτρων που αφορούσαν σε κάθε πτυχή της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Αυτή η παρέμβαση, με τη σειρά της, κινητοποιεί μια σειρά από νέες και υγιείς δυνάμεις σε όλα σχεδόν τα επίπεδα και συμπλέει με τον επιστημονικό ορθολογισμό, και δη με μια νέα, για τα δεδομένα της εποχής, πτυχή της επιστήμης, τεχνικής και εφαρμοσμένης, σχεδόν τεχνοκρατικής, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Ι. Η γη στους καλλιεργητές της: Από τη θεωρία στην πράξη

Το Κίνημα του 1909, απότοκο της κρίσης του πολιτικού συστήματος και των οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, αποτέλεσε την εντονότερη έκρηξη της δυσαρέσκειας των κοινωνικών δυνάμεων, που οδήγησε στην αποδοχή και την υπερίσχυση της μετριοπαθούς πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου, που «επιτάχυνε τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και την εδραίωση του αστικού καθεστώτος».¹ Μεταξύ των δυνάμεων που απελευθέρωσε περιλαμβάνονται και οι πνευματικές και επιστημονικές ομάδες, οι ελίτ των διανοουμένων, οι οποίες διαδραματίζουν έναν σημαίνοντα ρόλο στην εννοιολόγηση του εθνικού κράτους και την ορθολογική δεσμική του συ-

Ο Μαρίνος Αντύπας

γκρότηση. Η ουσιαστική και γόνιμη πρόσληψη και η ανάδειξη του προβλήματος στον αγροτικό χώρο από τους οργανικούς διανοούμενους, του βενιζελικού κυρίως χώρου, θα οδηγήσουν στην αποδοχή του αιτήματος για διανομή της γης από την κεντρική εξουσία και τη σταδιακή επίλυσή του.

Στην άμεση ή έμμεση επενέργεια αυτών των ομάδων, των ειδικών, οφείλονται η προβολή του Αγροτικού Ζητήματος ως βασικού κοινωνικοοικονομικού αιτήματος, η ανάλυση του νομικού χαρακτήρα της κολιγικής σχέσης καθώς και η υπόδειξη συγκεκριμένων τεχνικών και πολιτικών μέτρων που επιβαλλόταν να ληφθούν, προκειμένου να διαμορφωθούν κρατικές στρατηγικές για την αγροτική ανάπτυξη, άμεσα συνυφασμένες με τον γενικότερο αστικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Αποφασιστική, επιπλέον, ήταν η συμβολή των διανοούμενων θεωρητικών του αγροτικού χώρου στην εξέταση και την αποσαφήνιση των τεχνικών και οικονομικών παρενεργειών της αγροτικής μεταρρύθμισης, καθώς πριν και κατά τη διάρκειά της επικρατούσε η «εκτραφείσα αρχικώς εις τους πνευματικούς κόλπους ενδιαφερομένων και σοβαρώς διγόντων» αντίληψη ότι η αγροτική μεταρρύθμιση ήταν «ίσως κοινωνικώς απαραίτητος, αλλ' οικονομικώς και παραγωγικώς βλαβερά», όπως εύστοχα συνοψίζει το πρόβλημα, αντικρούοντας ταυτόχρονα τους επικριτές της αγροτικής μεταρρύθμισης, ο Μπάμπης Αλιβιζάτος, μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες του Μεσοπολέμου, αν και αμφιλεγόμενη, κυρίως εξαιτίας της σύμπλευσής του με το καθεστώς Μεταξά.²

Στην κίνηση αυτήν πρωτοστατεί η ομάδα των Κοινωνιολόγων, με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, ο οποίος με την ίδρυση στη συνέχεια του Αγροτοεργατικού Κόμματος θα αναδειχτεί σε έναν από τους σταθερότερους και συνεπέστερους προασπιστές των αγροτικών διεκδικήσεων. Ο Αλ. Παπαναστασίου μόλις μία εβδομάδα μετά τα γεγονότα του Κιλελέρ δημοσιεύει τη μελέτη του «Η γη εις τους καλλιεργητάς της»,³ που θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για την αναγνώρι-

Ντίνος Μαλούχος (1895-1928), πρωτοπόρος της αποκατάστασης ακτημόνων, γηγενών και προσφύγων

ση των εμπράγματων δικαιωμάτων των επίμορτων καλλιεργητών επί της γης και την άρση των νομικών και συνταγματικών κωλυμάτων της διανομής. Στη χορεία των υποστηρικτών της αγροτικής μεταρρύθμισης συγκαταλέγονται επίσης εξέχοντες νομικοί, όπως ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, ο συνταγματολόγος Αλέξανδρος Σβώλος, ο καθηγητής και γεροϋσιαστής Αριστοτέλης Σίδερης, αλλά και διακεκριμένοι γεωπόνοι, όπως ο Σπυρίδων Χασιώτης, ο Χρυσός Ευελπίδης, ο πρωτεργάτης της ίδρυσης των συνεταιρισμών Σωκράτης Ιασεμίδης, ο εκδότης του περιοδικού *Κοινότης* Ντίνος Μαλούχος, ο Ιωάννης Παπαδάκης, ο Ιωάννης Καραμάνος, για να περιοριστούμε σε ορισμένες από τις προσωπικότητες του αγροτικού χώρου που πλαισίωσαν επιστημονικά και τεχνικά το έργο της διανομής της γης και της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Το πέρασμα, επομένως, από τη ρητορική και

Ο γεωπόνος Ιωάννης Καραμάνος (αριστερά), γενικός διευθυντής Εποικισμού Μακεδονίας, με τον Charles Eddy, πρόεδρο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), τη δεκαετία του 1920. (Αρχείο Κέντρου Τεκμηρίωσης Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας - Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών/ΚΤΙΕΓ/ΓΠΑ)

τη συνθηματολογία των εξεγερμένων χωρικών του δεσσαλικού κάμπου και των υποστηρικτών τους και από τον κοινωνικό ή σοσιαλιστικό ουτοπισμό των πρωτοπόρων του αγροτικού κινήματος στην επιλογή της πολιτικής για διανομή της γης, ως κρατικής, πλέον, και υπερκομματικής στόχευσης, συντελείται κυρίως με τη διαμεσολάβηση των διανοουμένων αυτών. Η υπερκομματική συναίνεση που επετεύχθη, σε συνδυασμό με τις πολιτικές εξελίξεις μετά το Κίνημα στο Γουδί, την άνοδο του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή και τη Μικρασιατική Καταστροφή, θα οδηγήσουν στη σταδιακή επίλυση του ζητήματος μέσω της οριστικής διανομής των δημόσιων γαιών και της διάλυσης των τσιφλικιών. Η πολιτική αυτή, η οποία, φυσικά, είχε διακυμάνσεις και πέρασε από διάφορα στάδια, είχε ως αποτέλεσμα τη μετατροπή των ακτημόνων και κολίγων σε μικροϊδιοκτήτες οικογενειακούς καλλιεργητές, την ενσωμάτωσή τους στους δεσμούς του εθνικού κράτους και την εμπλοκή τους στους μηχανισμούς της εκρηματισμένης οικονομίας και της αγοράς.

Στην επενέργεια αυτών των γεωπόνων οφείλονται, εν πολλοίς, και οι στρατηγικές αγροτικής ανάπτυξης που αναλαμβάνονται από το κράτος και περιελάμβαναν τη δημιουργία νέων δεσμών και οργάνων κρατικής πολιτικής, καθώς και την υιοθέτηση νεωτερικών πρακτικών και τεχνικών προσεγγίσεων της παραγωγικής διαδικασίας. Οι κρατικοί δεσμοί αγροτικής πολιτικής είχαν απώτερο στόχο τη διείσδυση του κράτους στην περιφέρεια και την ένταξη των αγροτών στους κεντρικούς γρα-

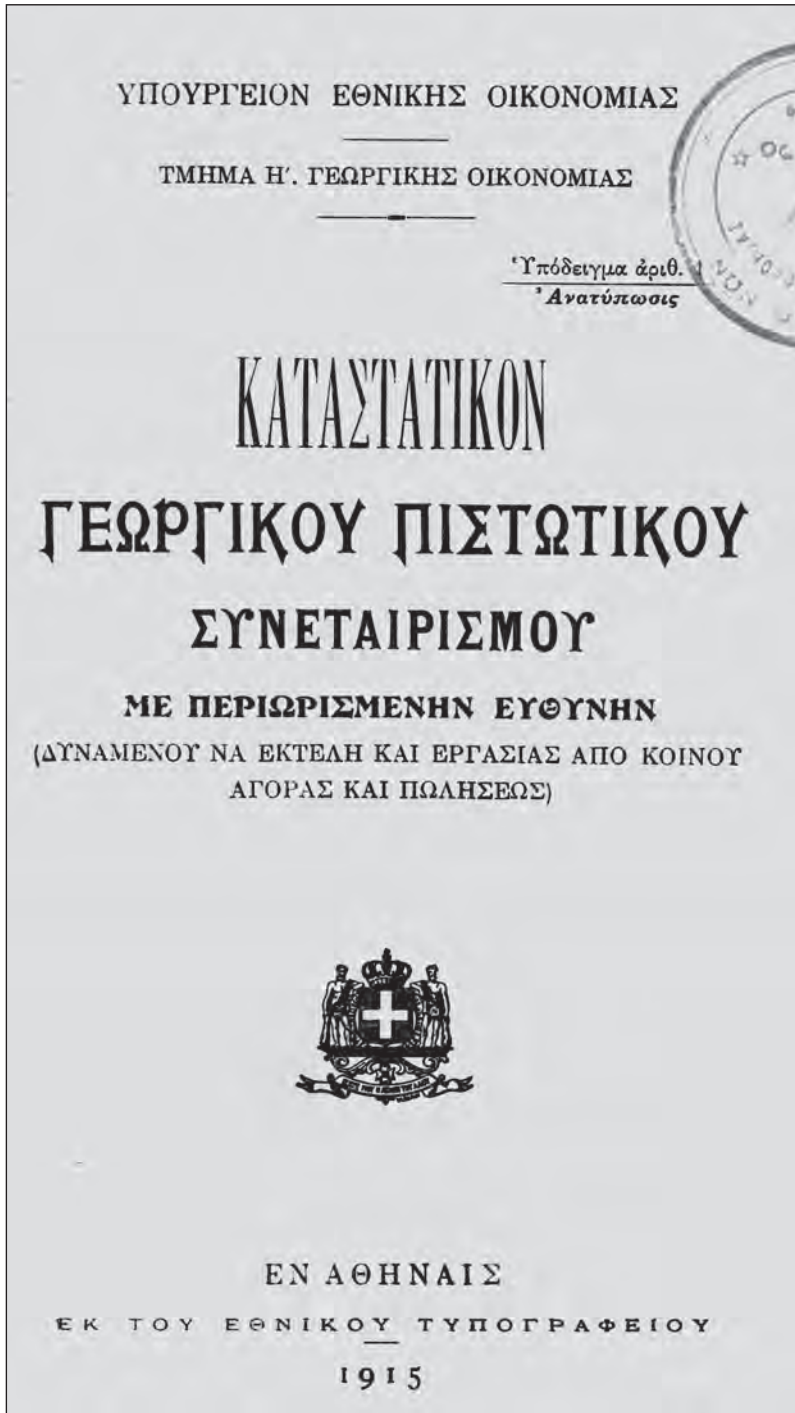

Πρόχειρος προσφυγικός καταυλισμός στη Νέχαλη Λάρισας, τη δεκαετία του 1920. (Αρχείο Κέντρου Τεκμηρίωσης Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας - Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών/ΚΤΙΕΓ/ΓΠΑ)

φειοκρατικούς μηχανισμούς, ενώ οι νέες τεχνικές ρυθμίσεις και οι επιστημονικές προσεγγίσεις συντέιναν στον εξορθολογισμό της παραγωγής και την ενσωμάτωση της γεωργίας στο ευρύτερο οικονομικό σύστημα. Η σύσταση του υπουργείου Γεωργίας το 1917, η δημιουργία των συνεταιρισμών από το 1914, η εξέλιξη της επαγγελματικής εκπαίδευσης και η δημιουργία ανώτερης γεωργικής εκπαίδευσης, με σταθμό την ίδρυση της Ανώτατης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών το 1920, η στελέχωση του διοικητικού μηχανισμού με εξειδικευμένα μεσαία και ανώτερα στελέχη (γεωπόνους, μηχανικούς, συνεταιριστικούς υπαλλήλους κ.ά.), η ενίσχυση της πιστοληπτικής ικανότητας των αγροτών με την ίδρυση της ΑΤΕ το 1929 συντέιναν στην επιστημονική και τεχνική διεύρυνση της παραγωγής και επιτάχυναν τον μετασχηματισμό των παραδοσιακών δομών και των σχέσεων στον αγροτικό τομέα.⁴

Οι θεσμικές και οργανωτικές αυτές παρεμβάσεις, οι οποίες λίγο - πολύ επιβλήθηκαν άνωθεν, συνδέθηκαν και συνδυάστηκαν με την πολιτική της αυτάρκειας. Η πολιτική αυτή, η οποία προκάλεσε έντονες διαφωνίες και επιστημονικές συγκρούσεις, υπαγορευόταν από την ανάγκη κάλυψης του διατροφικού ελλείμματος μιας συνεχώς διευρυνόμενης εσωτερικής αγοράς μέσα σε συνθήκες διεθνούς ύφεσης, ιδιαίτερα όταν, μετά το 1931, η οικονομική κρίση άγγιξε και την Ελλάδα. Η έμφαση που δόθηκε στην αυτάρκεια αγροτικών προϊόντων, και ιδίως στη σιτάρκεια, αναδείχθηκε σε στρατηγική επιλογή την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Η επιλογή αυτή, σε συνδυασμό με την πολιτική προστασίας που ακολουθήθηκε μέσω οργανισμών, όπως είναι η ΚΕΠΕΣ (Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής, 1929), η οποία στην κορύφωσή της το διάστημα 1933-35 έφτασε να καλύπτει το ένα τρίτο της συνολικής εσοδείας,⁵ συνετέλεσε αναμφίβολα στην αύξηση της παραγωγής, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα ένα εγγυημένο σταθερό

Υπόδειγμα καταστατικού για την ίδρυση αγροτικών συνεταιρισμών, που εκδόθηκε αμέσως μετά την ψήφιση του νόμου για τους συνεταιρισμούς, το 1915

Ο Ιωάν. Καραμάνος δοκιμάζει χειροκίνητο θενζινάροτρο. (Αρχείο Κέντρου Τεκμηρίωσης Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας - Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών/ΚΤΙΕΓ/ΓΠΑ)

εισόδημα στους παραγωγούς. Η πρόοδος που συντελέστηκε υποστηρίχτηκε από την ίδρυση επιστημονικών κέντρων, όπως το Ινστιτούτο Σιτηρών (αρχικά Ινστιτούτο Καλλιτερεύσεως Φυτών, 1925), και στη σύσταση των Κέντρων Βελτιώσεως Σιτοπαραγωγής (1931), που είχαν στόχο την εισαγωγή ή τη δημιουργία νέων, εξελιγμένων ποικιλιών σιτηρών και τη βελτίωση της απόδοσης αυτών, που μέχρι τότε συγκαταλεγόταν μεταξύ των χαμηλότερων σε όλον τον κόσμο.

Παρόμοιοι οργανισμοί με τα αντίστοιχα ινστιτούτα ιδρύθηκαν για την προστασία και άλλων, περισσότερο ή λιγότερο προβληματικών, εμπορευματικών προϊόντων, όπως ήταν ο Οργανισμός Καπνού (1925) και το Καπνολογικό Ινστιτούτο (1930), ο Οργανισμός Βάμβακος και το Ινστιτούτο Βάμβακος (1931), αλλά και ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (ΑΣΟ, 1925) και το Ινστιτούτο Σταφίδας (1928). Ο προστατευτισμός αυτός οδήγησε σχεδόν στη μονοκαλλιέργεια των σιτηρών, τις αρνητικές επιπτώσεις της οποίας είχαν επισημάνει αρκετοί οικονομολόγοι και γεωπόνοι ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου.⁶ Ωστόσο, η έλλειψη δημοκρατικών μετά τον πόλεμο συνέβαλε ώστε να εξελιχθεί στο κατεχοχόν προστατευόμενο αγροτικό προϊόν (μαζί με το βαμβάκι) μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες. Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η έμφαση που δόθηκε στην προστασία συγκεκριμένων προϊόντων, εντοπισμένων σε συγκεκριμένες περιοχές και πεδινές ζώνες, είχε ως αποτέλεσμα την παραμέληση άλλων σημαντικών προϊόντων και κλάδων της αγροτικής οικονομίας και την εγκατάλειψη ολόκληρων περιοχών, ορεινών, μειονεκτικών ή παραμεθόριων, της ηπειρωτικής ενδοχώρας.

Υπό αυτήν την έννοια, η επίλυση του δεσσαλικού ζητήματος, που υπήγαγε τους πρώην ακτήμονες στις στοχεύσεις και τις επιδιώξεις του εθνικού κράτους, αποτέ-

λεσε ένα «πείραμα», το οποίο, μέσα από την πολιτική προστασίας των τιμών των αγροτικών προϊόντων και την επιδίωξη της σιτάρκειας, οδήγησε ουσιαστικά σε μια κεντρικά κατευθυνόμενη και επιδοτούμενη γεωργία, με τις απολήξεις της πολιτικής αυτής να φτάνουν έως το σήμερα. Ο διαρκής και αυξανόμενος έλεγχος της παραγωγής, αρχικά μέσω της κατοχής και της διάθεσης της γης και αργότερα μέσω των δεσμών και των οργανισμών που ήταν επιφορτισμένοι με την οργάνωση και τη χρηματοδότηση της παραγωγής (συνεταιρισμοί, τράπεζες, οργανισμοί κ.λπ.) είχε ως αποτέλεσμα την υπαγωγή της τελευταίας στις πολιτικές και ιδεολογικές προτεραιότητες της εκάστοτε κυβέρνησης. Μεταπολεμικά, η πολιτική αυτή συνεχίστηκε και συνδυάστηκε με μια απόπειρα εκβιομηχάνισης, που υποστηρίχτηκε από την έξοδο του αγροτικού πληθυσμού, ένεκα και της ιστορικής συγκυρίας (Κατοχή, Εμφύλιος, κλίμα ανασφάλειας στην ύπαιθρο). Οι προστατευτικές πολιτικές και οι κρατικές ενισχύσεις, που συνεχίστηκαν μετά την ένταξη στην Ε.Ε. και την υποστήριξη της ελληνικής γεωργίας μέσω της ΚΑΠ, η οποία διά του συστήματος τιμών και επιδοτήσεων εξασφάλισε ένα ικανοποιητικό εισόδημα για το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πληθυσμού, διατήρησαν σχεδόν ανέπαφες τις δομές αυτές.

II. Αγροτική μεταρρύθμιση, Θεσσαλία και «ειδικοί» διανοούμενοι

Όλη αυτή η δυναμική που φέρνει στην ελληνική πραγματικότητα του Μεσοπολέμου ο βενιζελισμός καταλήγει σταδιακά σε αυτό το οποίο κάποτε ονομάζαμε «βενιζελικό αστικό εκσυγχρονισμό», που ενδεχομένως να ταυτιζόταν περισσότερο με τις επιδιώξεις και τους ενδόμυχους πόθους του ίδιου του Βενιζέλου (εκβιομηχάνιση, εξορθολογισμός της διοίκησης κ.λπ.). Στην πορεία, εντούτοις, ο εκσυγχρονισμός αυτός καταλήγει ή εκβάλλει σε έναν μάλλον αστικό μετασχηματισμό, που στηρίχτηκε, ένεκα και της ιστορικής συγκυρίας, στον εκσυγχρονισμό κυρίως των αγροτικών δομών. Με άλλα λόγια, ο αγροτικός εκσυγχρονισμός και η αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου υπήρξαν το όχημα όπου στηρίχτηκε ο αστικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας, και αυτό ακριβώς δηλώνει την προτεραιότητα ή το πρωτείο, που κατέχουν ο αγροτικός τομέας και η γεωργική παραγωγή καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Το τρίπτυχο, επομένως, του αγροτικού εκσυγχρονισμού του Μεσοπολέμου, του μεγαλύτερου επιχειρησιακού σχεδίου του βενιζελισμού, περιελάμβανε την αγροτική μεταρρύθμιση, που σήμαινε ουσιαστικά για πρώτη φορά την πλήρη και σχεδόν χωρίς όρους και προϋποθέσεις διανομή της γης στους ακτήμονες και τους πρόσφυγες, την πιο ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση στον ευρωπαϊκό χώρο, όπως έχει εύστοχα ειπωθεί. Ουσιαστικά συντελέστηκε κάτι που θεωρείτο σχεδόν ακατόρθωτο μερικά χρόνια νωρίτερα, δηλαδή η μεγάλη καλλιέργεια διά της μικρής

Ο μεγαλογαιοκτήμονας Γεώργιος - Χρηστάκης Ζωγράφος

Υψηλόβαθμα στελέχη του υπουργείου Γεωργίας (Αθήνα 31 Μαΐου 1928): Πρώτος από δεξιά, καθιστός, ο πρωτοπόρος της οργάνωσης των συνεταιρισμών Σωκράτης Ιασεμίδης και δεύτερος ο γεωπόνος Πέτρος Καναγκίνης, που πρωτοστάτησε στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. (Αρχείο Κέντρου Τεκμηρίωσης Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας - Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών/ΚΤΙΕΓ/ΓΠΑ)

ιδιοκτησίας, όπως το έδετε χαρακτηριστικά ο Πέτρος Καναγκίνης στο περίφημο debate που είχε με τον Γεώργιο Χρηστάκη Ζωγράφο, στα 1919.⁷ Ταυτόχρονα, περιελάμβανε ένα εκτεταμένο δίκτυο δεσμικών παρεμβάσεων με σκοπό τη στήριξη του αγροτικού τομέα. Αναφερθήκαμε ήδη στο δίκτυο των συνεταιρισμών αλλά και σε αυτό της χρηματοδότησης της παραγωγής με την ίδρυση της ΑΤΕ και των υποκαταστημάτων της. Και, φυσικά, το τρίπτυχο αυτό ολοκληρωνόταν με την οργάνωση του γεωργοεκπαιδευτικού και γεωργοεφαρμοστικού δικτύου, με την αναδιοργάνωση της γεωργικής εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες καθώς και με τη δημιουργία ενός πλήρους ερευνητικού και γεωργοσυμβουλευτικού δικτύου. Μιλάμε, δηλαδή, για μια πραγματικά καλοσχεδιασμένη μεταρρύθμιση, στοχευμένη και με απόλυτα επιχειρησιακό, σχεδόν, χαρακτήρα.

Η Θεσσαλία αποτελεί μια παραδειγματική περιοχή του σχεδίου αυτού, το κατεξοχήν πεδίο –εργαστήριο σχεδόν – εκδήλωσης και εκδίπλωσης της αγροτικής μεταρρύθμισης σε όλες τις φάσεις της και στις διαφορετικές εκδοχές της: από την περίοδο ακόμη κυριαρχίας των μεγαλοϊδιοκτητών και του μετέωρου αγροτικού εκσυγχρονισμού τύπου Ζωγράφου μέχρι την πρώτη παρέμβαση του κράτους και τη δημιουργία των γραφείων εποικισμού, που σηματοδοτούν την απαρχή της διάλυσης και της διανομής των τσιφλικιών, αλλά και τη δημιουργία των πρώτων ερευνητικών κέντρων, όπως ήταν αυτό της Καλλιτερεύσεως Φυτών του Ιωάννη Παπαδάκη, ακόμη και ο χώρος όπου πρωτοεκδηλώνεται ο γεωπονικός συνδικα-

λισμός κ.λπ. Όλα αυτά οδήγησαν στη σταδιακή διαμόρφωση ενός ρεαλιστικού πλαισίου ολοκλήρωσης και εμπέδωσης της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Ταυτόχρονα, όμως, υπήρξε το πεδίο πάνω στο οποίο δοκιμάστηκαν η δυναμική και η αποτελεσματικότητα μιας νέας γενιάς διανοομένων, άρρηκτα συνδεδεμένων με τον μετασχηματισμό και τον εκσυγχρονισμό των αγροτικών δομών – νέοι γεωπόνοι που επέστρεφαν από τις σπουδές τους στο εξωτερικό και πρωτοδιορίζονταν σχεδόν παντού όπου υπήρχαν γεωπονικού χαρακτήρα δομές. Από τους αρχαιότερους είναι ο Κωνσταντίνος Ισαακίδης, υψηλόβαθμο στέλεχος αργότερα του υπουργείου Γεωργίας, ο οποίος διορίστηκε αμέσως μετά το πέρας των σπουδών του καθηγητής στην Κασσαβέτιο Σχολή Αϊδινίου, όπου διετέλεσε και υποδιευθυντής και διευθυντής. Επίσης, ο Επαμεινώνδας Κυπριάδης, που διορίστηκε, σχεδόν αμέσως μετά την αποφοίτησή του από την περίφημη Γεωπονική Σχολή του Gembloux του Βελγίου, νομογεωπόνος Τρικάλων και καθηγητής της Αβερωφείου Σχολής Λάρισας – το ίδιο και ο Ιωάννης Κοκκώνης, ο οποίος διορίστηκε διευθυντής γεωργικού συνεταιρισμού και ακολούθως καθηγητής στην Κασσαβέτιο. Αντίθετα, ο περίπου συνομήλικος και προερχόμενος από την Αγία Ευφημία Κεφαλονιάς Σταύρος Παπανδρέου, επίσης απόφοιτος του Gembloux, ήταν ο μόνος που διήλθε από τα Ζωγράφεια την ίδια περίπου περίοδο,⁸ προτού διοριστεί το 1912 νομογεωπόνος Τρικάλων και ακολουθήσει μια ευδόκιμη πορεία στο υπουργείο Γεωργίας και στη συνέχεια ως καθηγητής και πρύτανης στην ΑΓΣΑ.

Ο Σταύρος Παπανδρέου εισήγαγε την ορυζοκαλλιέργεια στη Λαζαρίνα, ενώ από κοινού με τον Πέτρο Καναγκίνη υπήρξε πρωτεργάτης της δημιουργίας της βιομηχανίας ζάχαρης και γενικότερα του εκσυγχρονισμού στα Ζωγράφεια, αλλά και πρωτοπόρος του αγροτικού εποικισμού αργότερα. Αλλά και άλλοι γεωπόνοι, όπως ο Ιωάννης Καραμάνος, ο Χρυσός Ευελπίδης, ο Επ. Κυπριάδης, ξεκίνησαν ουσιαστικά τη σταδιοδρομία τους στον εποικισμό στη Θεσσαλία και, φυσικά, ο Ιωάν. Παπαδάκης, που προαναφέραμε, ο οποίος επίσης εγκαινίασε τον γεωργικό πειραματισμό σε αυτήν ακριβώς την περιοχή, προτού μετοικήσει στη Σίνδο και από εκεί στο εξωτερικό. Καθόλου τυχαία, από τη Λάρισα ξεκίνησε και ο γεωπονικός συνδικαλισμός, αφού εκεί δημιουργήθηκε ο πρώτος Πανελλήνιος Σύνδεσμος Γεωπόνων το 1919, με 100 μέλη, προτού μεταφερθεί στην Αθήνα το 1925.⁹

Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι με την αγροτική μεταρρύθμιση διαμορφώθηκαν οι συνθήκες και οι προϋποθέσεις ουσιαστικής παρέμβασης στον αγροτικό χώρο μέσω της συνεργασίας διάφορων τεχνικών ειδικοτήτων, της συμπόρευσης διαφορετικών επιστημονικών ειδικοτήτων (γεωπόνων, μηχανικών, τοπογράφων, οικονομολόγων) σε έναν κοινό σκοπό και, φυσικά, της ανάδειξης για πρώτη φορά στην ελληνική κοινωνία ενός νέου τεχνοκρατικού ιδεώδους, αφού η αγροτική μεταρρύθμιση έδωσε το έναυσμα και την ευκαιρία να δοκιμαστούν για πρώτη φορά σε μεγάλη κλίμακα οι πραγματικές, αντικειμενικές και όχι οι υποθετικές δυνατότητες όλων αυτών των τεχνικών ειδικοτήτων, αλλά και η δυναμική της ίδιας της ελληνικής γεωργίας. Λέμε «μεγάλη κλίμακα», αφού η μεταρρύθμιση αυτή περιελάμβανε πολλά και διαφορετικά πεδία εκδίπλωσης της επιστημονικής επάρκειας αυτών των ειδικοτήτων, όπως τοπογραφικά, εγγειοβελτιωτικά και αποστραγγιστικά έργα, καθώς και έργα οδοποιίας και γενικά βελτίωσης ή

Η αγροτική μεταρρύθμιση και ο αγροτικός εκσυγχρονισμός του Μεσοπολέμου στηρίχθηκαν και συνοδεύτηκαν από μεγάλης κλίμακας αντιπλημμυρικά και εγγειοβελτιωτικά έργα. (Αρχείο Κέντρου Τεκμηρίωσης Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας - Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών/ΚΤΙΕΓ/ΓΠΑ)

επέκτασης του συγκοινωνιακού δικτύου, οικονομοτεχνικά, λογιστικά κ.ά.

Η μεταρρύθμιση ενίσχυσε σίγουρα τον επιστημονικό ορθολογισμό στη διαχείριση του αγροτικού τομέα. Επρόκειτο για μια ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία συνοδευόταν από έναν επιστημονικό ριζοσπαστισμό, αρκετά άγνωστο ή υποτιμημένο, ο οποίος ήταν ριζοσπαστικός ακριβώς επειδή επιχείρησε να εισαγάγει μια κουλτούρα εξορθολογισμένης οργάνωσης των διάφορων πεδίων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Και παρέμενε άγνωστος διότι οι στοχεύσεις και οι πρακτικές εφαρμογές του δεν διακηρύχτηκαν μεγαλοφώνως, αλλά διαχύθηκαν στην ελληνική κοινωνία και έγιναν κοινό κτήμα, αποτελώντας μέρος της καθημερινής ζωής.

Ο επιστημονικός αυτός ριζοσπαστισμός επιχείρησε να συνδέσει την επιστήμη με την απτή πραγματικότητα και να βοηθήσει στην αποσαφήνιση των προβλημάτων της αρκετά σύνδετης και νεφελώδους, μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ελληνικής πραγματικότητας, ώστε να την καταστήσει περισσότερο τεχνοκρατική ή επιστημοκρατική και ορθολογική. Έχουμε να κάνουμε με μια ιδιαίτερη κατηγορία διανοουμένων του Μεσοπολέμου, οι οποίοι παρουσιάστηκαν και, εν συνεχεία, εδραιώθηκαν κοινωνικά ως μια νέα ελίτ, διά μέσου της κατοχής και της μετάδοσης ενός νέου επιστημονικού κεφαλαίου και της χειραφέτησής τους από τον έλεγχο παράπλευρων ελίτ.¹⁰ Ταυτοχρόνως, επενέβησαν στο πεδίο παραγωγής του δημόσιου λόγου αλλά και στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, σχεδιάζοντας και επιβάλλοντας έναν καινοφανή τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και συμβάλλοντας, κατ' επέκταση, στη σταδιακή βελτίωση των όρων ζωής αλλά και στη χει-

ραφέτηση των κοινωνικών εκείνων ομάδων και των στρωμάτων της υπαίδρου που τη δεδομένη στιγμή φάνηκαν πιο δεκτικά σε τέτοιου είδους διαδικασίες αλλαγής.¹¹ Επρόκειτο για τη δημιουργία ενός ολόκληρου επιστημονικού, τεχνοκρατικού και γραφειοκρατικού μικρόκοσμου, που κινείτο εντός και πέριξ του υπουργείου Γεωργίας και των υπηρεσιών του και ο οποίος, δοθείσης και της ιστορικής συγκυρίας, κατάφερε να αποκτήσει τον απόλυτο, σχεδόν, έλεγχο εντός του υπουργείου, να εγκαταστήσει τους δικούς του μηχανισμούς και να απελευθερωθεί σταδιακά από τους εξωτερικούς καταναγκασμούς, επινοώντας και επιβάλλοντας τους δικούς του εσωτερικούς προσδιορισμούς.¹²

Η βασική συμβολή των ειδικών αυτών τεχνικών της γεωργίας, μαζί με τα άλλα φυσικά τεχνικά επιστημονικά σώματα που αναδείχθηκαν την ίδια περίοδο, για παράδειγμα τους μηχανικούς, τους τοπογράφους, τους οικονομολόγους κ.ά., ήταν ότι κατάφεραν να προσδώσουν στη δεδομένη συγκυρία μια πραγματιστική, ορθολογική και θίσιμη προοπτική επίλυσης των προβλημάτων που ανέκυψαν από τη διάψευση των εθνικών βλέψεων, μετά, κυρίως, τη Μικρασιατική Καταστροφή – μια προοπτική η οποία πόρρω απείχε από τις μεγαλοστομίες και τις εθνικιστικές εξάρσεις της προηγούμενης περιόδου. Συνέβαλε στην αποφασιστική σύνδεση του επιστημονικού κεφαλαίου με τον κόσμο της υπαίδρου και τον πρωτογενή τομέα, ενώ σε αυτήν οφείλεται, εν πολλοίς, και το γεφύρωμα του αστικού με το προαστικό - αγροτικό αλλά και το προσφυγικό στοιχείο, κατά τον Μεσοπόλεμο.

III. Αγροτική μεταρρύθμιση και αγροτικό κίνημα

Αρκετές αναφορές και μελέτες παρουσιάζουν την εποχή του Μεσοπολέμου, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, ως μια φάση ανάπαυλας, στασιμότητας και κοινωνικής ειρήνης. Η γενική αυτή εικόνα, όσο σωστή κι αν είναι μακροσκοπικά, μοιάζει ανεπαρκής όταν ο φακός προσεγγίζει τα πράγματα. Ακόμη περισσότερο συσκοτίζει τη σημαντική επίδραση που άσκησε η πρωτόγνωρη εκδήλωση ενδιαφέροντος του κράτους για τους αγρότες στις κοινωνικές και τις πολιτικές διεργασίες της περιόδου του Μεσοπολέμου και στην αφύπνιση της αγροτικής Ελλάδας, που τροφοδότησε το κίνημα κοινωνικής αλλαγής της περιόδου της Κατοχής και της Αντίστασης.

Η διανομή της γης και η κατάργηση των σιφλικιών λειτούργησαν ανασταλτικά ως προς τις αιτίες που πυροδοτούσαν εντάσεις την προηγούμενη περίοδο και λίγο - πολύ εξασφάλισε ένα ανεκτό επίπεδο διαβίωσης για τη μεγάλη μάζα των αγροτών. Η αγροτική μεταρρύθμιση των κυβερνήσεων του Ελ. Βενιζέλου, κυρίως, επιχείρησε να ενοποιήσει τις επιμέρους δομές και να άρει τις γεωγραφικές και κοινωνικές αντιθέσεις που προαναφέραμε. Η μεταρρύθμιση αυτή, μία από τις ριζοσπαστικότερες που γνώρισε η Ευρώπη –και ειδικά η Βαλκανική– θα μετατρέψει την Ελλάδα «σε έθνος μικροϊδιοκτητών»¹³ και θα επιφέρει κατά κάποιον τρόπο «την ισότητα στην κοινωνία των αγροτών».¹⁴ Ωστόσο, είναι φανερό ότι η αγροτική μεταρρύθμιση απάλυνε τις κοινωνικές εντάσεις, χωρίς, όμως, να προσφέρει νέες δυνατότητες για οικονομική πρόοδο.¹⁵

Με άλλα λόγια, οι οικονομικές, τεχνικές και οργανωτικές παρενέργειες της αγροτικής μεταρρύθμισης¹⁶ θα μεταβάλουν το πρόβλημα της αγροτικής ιδιοκτησί-

ας σε ζήτημα οργάνωσης της παραγωγής (κυρίως χρηματοδοτικών μέσων και επάρκειας εφοδίων) και, μέσω της ανάπτυξης των συνεταιρισμών, θα αναπροσανατολίσουν το διεκδικητικό κίνημα των αγροτών.¹⁷ Η καθήλωση της αγροτικής παραγωγής σε μια οριακή αυτάρκεια και η διαρκής κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού σε αναζήτηση συμπληρωματικών πηγών εισοδήματος ή άλλων απασχολήσεων για την εξασφάλιση της επιβίωσης ευνοούσαν την αφύπνισή του, την έξοδό του από την αδράνεια και την πολιτική του συμμετοχή.

Στις συνθήκες αυτές, το συνεταιριστικό κίνημα αποτέλεσε το προσφορότερο και μαζικότερο όχημα διεκδίκησης των αγροτών. Η δυσaréσκεια μεγάλης μερίδας του αγροτικού, κυρίως, πληθυσμού βρήκε την πολιτική της έκφραση σε κομματικούς σχηματισμούς, όπως το Αγροτοεργατικό Κόμμα του Α. Παπαναστασίου, το ΑΚΕ, ακόμη το ΚΚΕ, και σε διάφορα μικρότερα σχήματα, που, έστω και πρόσκαιρα, απεκόμισαν τα εκλογικά οφέλη της γενικευμένης αυτής ανησυχίας. Παρ' όλα αυτά, η οικονομική κρίση και η δυσaréσκεια των αγροτών δύσκολα (ίσως και χωρίς καμία πιθανότητα) θα καταφέρουν να μετασχηματιστούν σε ένα συνειδητό αγροτικό κίνημα. Στην ανάσχεσή της συνετέλεσαν διάφοροι παράγοντες. Ο σημαντικότερος, πάντως, ήταν το γεγονός ότι η φιλελεύθερη παράταξη και ο Βενιζέλος κατάφεραν, μέσω της έγκαιρης διανομής της γης και της εμπέδωσης του συστήματος της οικογενειακής εκμετάλλευσης και στις Νέες Χώρες, να κερδίσουν την υποστήριξη ή και τη συμπάθεια μεγάλης μερίδας των προσφυγικών και φτωχών στρωμάτων του αγροτικού κόσμου. Οι παλινωδίες των βενιζελικών και η σταδιακή μεταστροφή της φιλελεύθερης πολιτικής σε συντηρητικότερες επιλογές, με το πρόσχημα του κομμουνιστικού κινδύνου, επέτειναν τη σύγχυση και τον φόβο στην ύπαιθρο, λειτουργώντας εναντίον της ριζοσπαστικοποίησης της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής. (Βλέπε, για παράδειγμα, τους ασφυκτικούς περιορισμούς στην ελευθερία και την πρωτοβουλία των συνεταιρισμών που επιβλήθηκαν με νόμους που έλαβε η κυβέρνηση Βενιζέλου το διάστημα 1930-31.)

Με τον τρόπο αυτόν, η αγροτική μεταρρύθμιση, που φάνηκε να λύνει προσωρινά το έντονο κοινωνικό πρόβλημα, στη συνέχεια, όπως είχε προβλέψει ο Ελ. Βενιζέλος, κατηύθυνε και συσπείρωσε τον αγροτικό πληθυσμό γύρω από τα μεγάλα αστικά κόμματα.¹⁸ Με άλλα λόγια, η πλειονότητα των αγροτών παρέμενε δέσμια των μεγάλων προσωποπαγών πολιτικών σχηματισμών και υποχείριο των διαθέσεων των διάφορων κομματικών διαμεσολαβητών και του συστήματος πολιτικής πατρωνίας.¹⁹ Πολύ περισσότερο, αφού, όπως διαπιστώνει ο Γ. Μαυρογορδάτος, τα αστικά κόμματα είχαν «διαταξική» λαϊκή βάση, ενώ κανένα κόμμα δεν είχε την αποκλειστική υποστήριξη και τη μόνιμη εκλογική βάση του στους αγρότες ή σε οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα.²⁰ Με τον τρόπο αυτόν απομακρύνθηκε και το ενδεχόμενο μιας ευρείας αγροτοεργατικής συμμαχίας, η οποία θα είχε ενδεχομένως καταλυτικές επιπτώσεις στο πολιτικό σύστημα. Το γεγονός αυτό καταγράφεται και στη φθίνουσα εκλογική δύναμη των παραπάνω ριζοσπαστικών κομματικών σχηματισμών.

Εντούτοις, η μικρή και μεσαία οικογενειακή γεωργία που δημιουργήθηκε από την αγροτική μεταρρύθμιση αποδείχτηκε αρκετά κινητική αλλά και προσαρμο-

στική. Όταν απογοητεύτηκε από τον Βενιζέλο και υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης, στράφηκε στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο – το Λαϊκό Κόμμα, το Αγροτικό Κόμμα και λιγότερο στο ΚΚΕ. Και ενώ φαινόταν να υποχωρεί σε συντηρητικότερες λύσεις, στήριξε με όλες τις δυνάμεις της το ΕΑΜ και την Αντίσταση, επιχειρώντας μέσα από τη συγκυρία και τους αριστερούς κομματικούς σχηματισμούς την προώθηση κοινωνικών αλλαγών και σημαντικών μεταρρυθμίσεων (ισότητα, άμεση δημοκρατία, «λαοκρατία», αυτοδιοίκηση). Τέλος, όταν μεταπολεμικά διαψεύστηκε από τις προοδευτικές δυνάμεις και το ΚΚΕ και φιμώθηκε από το μετεμφυλιακό κράτος, στράφηκε και πάλι στα αστικά κόμματα, επιχειρώντας να δώσει λύση στα άμεσα προβλήματα επιβίωσης.

Τα λάθη και οι παραλείψεις των κομμάτων τα οποία αποτέλεσαν τον ριζοσπαστικό πυρήνα, η ιδεολογική μονολιδικότητα και ο απομονωτισμός τους, σε συνδυασμό με τις αγριότητες που διαπράχθηκαν την περίοδο του Εμφυλίου και την τρομοκρατία που επικράτησε στην ύπαιθρο, διέψευσαν τις προσδοκίες για μια πραγματική (λαϊκή ή μη) δημοκρατία και ανέτρεψαν το συλλογικό κοινοτικό βίωμα. Στη συνέχεια, ο ασφυκτικά συγκεντρωτικός και έντονα κατασταλτικός χαρακτήρας του κράτους που ανέλαβε μετά τον Εμφύλιο, η απουσία νέων μορφών συλλογικότητας και κοινωνικής οργάνωσης, ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων, τα τραύματα του Εμφυλίου και ο έκδηλος πια αντικομμουνισμός,²¹ οι εξωτερικές παρεμβάσεις και η αμερικανική βοήθεια, η επιλογή από το κράτος της στρατηγικής εκβιομηχάνισης στένεψαν τα περιθώρια συλλογικής δράσης και κοινοτικής αυτονομίας και οδήγησαν σε περαιτέρω αναδίπλωση και παθητικότητα τους αγρότες.

Η μόνη εναλλακτική λύση ήταν η φυγή, η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση, η πολυαπασχόληση, η εκπαίδευση ως μηχανισμός κοινωνικής κινητικότητας με απώτερο στόχο την αστική ενσωμάτωση και, κατά συνέπεια, η υποβάθμιση και η συρρίκνωση του αγροτικού τομέα και η καθήλωση της αγροτικής κοινωνίας. Στη φάση αυτή φαίνεται ότι οι αγρότες πράγματι επιζητούσαν την ύπαρξη ενός κράτους-προστάτη, την «παρέμβαση της διοίκησης» ή την υπαγωγή τους σε ένα σύστημα πελατειακών δικτυώσεων που θα τους προφύλασσε από τις διακυμάνσεις της αγοράς ή θα βοηθούσε στην κοινωνική τους ανέλιξη.²²

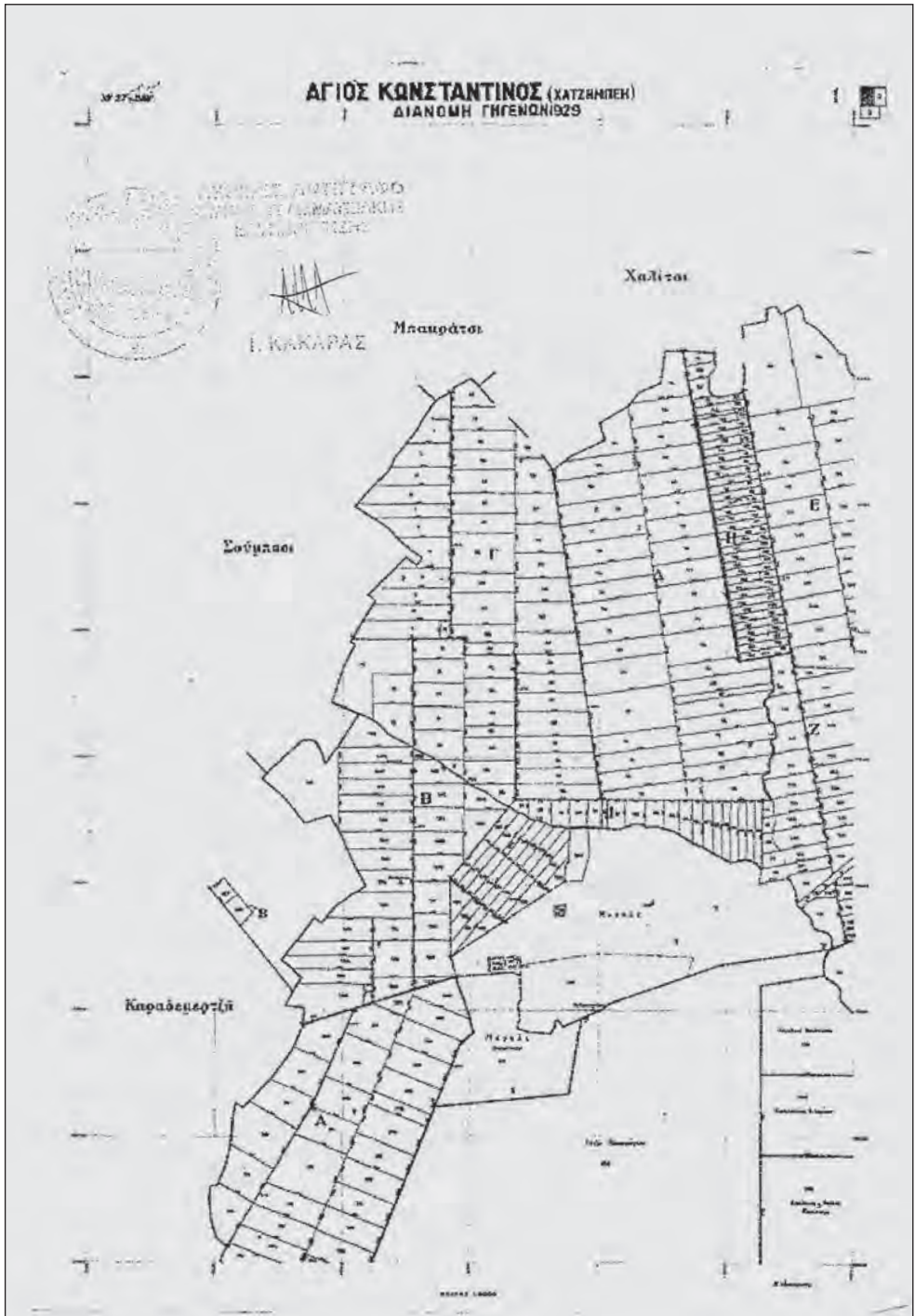
Στις συνθήκες αυτές, η επιβίωση αποτελούσε τον βασικό στόχο για τον αγροτικό πληθυσμό, που «αναζητούνταν στρατηγικά μέσα από έναν σύνθετο συνδυασμό ενεργειών και πρακτικών, οι οποίες διαπερνούσαν τον αγροτικό ή τον μη αγροτικό τομέα της οικονομίας»²³, ή η «διαρκής», κατά τον Στ. Δαμιανάκο, «επιστράτευση των πελατειακών σχέσεων» και η «εκμετάλλευση γραφειοκρατικών πόρων», που θα του εξασφάλιζαν την απασχόληση, τη χρηματοδότηση του γεωργικού τομέα και, τελικά, την αντίσταση στους εξωτερικούς πειθαναγκασμούς.²⁴

Ως επακόλουθο αυτών, η πολιτική εξουσία, η εκάστοτε κυβέρνηση και η αντιπολίτευση, υπέκυπτε στην ικανοποίηση των επιθυμιών και των διεκδικήσεων των ποικίλων ομάδων πίεσης και των ειδικών συμφερόντων που συγκροτούσαν τον ελληνικό αγροτικό χώρο, πολλές φορές σε βάρος του γενικότερου συμφέροντος, της αγροτικής παραγωγής αλλά και των ίδιων των αγροτών, κυρίως των ασθενέστερων.

Γενικότερο σύμπτωμα ή συμπέρασμα: αντί της ανάδυσης νέων μορφών συλλογικότητας και εξελεγμένων μορφών οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, παρατηρήθηκε μια στασιμότητα και το διεκδικητικό κίνημα των αγροτών εξαντλήθηκε σε μια διαδικασία ικανοποίησης αιτημάτων από το κράτος και, ουσιαστικά, στην απλή αναπαραγωγή των δομών και των σχέσεων στον αγροτικό τομέα. Με τον τρόπο αυτόν, κάθε κρατική πολιτική εξαντλήθηκε επίσης στη συντήρηση αυτής της κατάστασης, δηλαδή στις παροχές «από λίγο σε πολλούς», αφού, όπως εντόπισε και ο Μ. Sivignon, «σε μια χώρα όπου το 1961 πάνω από τα δύο τρίτα του πληθυσμού της ήταν χωρικοί, αυτή η πρακτική ήταν αναγκαία, πολιτικά και οικονομικά, σε όποιον ήθελε να φτάσει και να διατηρηθεί στην εξουσία». ²⁵ Την ίδια, δηλαδή, πρακτική που λίγο-πολύ ανιχνεύουμε διαχρονικά...

1. Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909)*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 217. Ενδεικτική της υποτονικής αποδοχής των αιτημάτων των αγροτών από τους στρατιωτικούς ήταν και η ιδιαίτερα σκληρή αντιμετώπιση της αγροτικής εξέγερσης του Κιλελέρ το επόμενο έτος (1910) από το ίδιο καθεστώς.
2. Βλ. Μπ. Αλιβιζάτος, *Η μεταπολεμική εξέλιξη της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επιδράσεις της αγροτικής πολιτικής*, Αθήνα 1935, σ. 15.
3. Πρώτη δημοσίευση σε συνέχειες στην εφημερίδα *Πατρίς*, Μάρτιος 1910. Αναδημοσιεύεται στο Α. Παπαναστασίου, *Μελέται, Λόγοι και Άρθρα*, Αθήνα 1957, τ. Α', σ. 58-72.
4. Για τις στρατηγικές αγροτικής ανάπτυξης και τη συγκρότηση των δεσμών αγροτικής πολιτικής στον Μεσοπόλεμο, βλ. Δημ. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα τον Μεσοπόλεμο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (συλλογικό έργο, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τόμος 7ος, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, έκδοση Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 159-168.
5. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 319.
6. Βλέπε, μεταξύ άλλων, Γ. Κυριακός, *Η γεωργική πολιτική του κράτους*, Αθήνα 1934 και Ξ. Ζολώτας *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα 1934, καθώς και την αντίδραση ορισμένων άλλων, γεωπόνων κυρίως, όπως ο Ιωάννης Παπαδάκης.
7. Δ. Παναγιωτόπουλος, *Πέτρος Καναγκίνης. Η συμβολή του στην αναμόρφωση του περιβάλλοντος της υπαίθρου στον Μεσοπόλεμο*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013, σ. 74-75.
8. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Καναγκίνης, ο Στ. Παπανδρέου προσελήφθη στα Ζωγράφεια έναν χρόνο μετά τον Καναγκίνη και με πρόταση του ίδιου (Αρχείο Π. Καναγκίνη, 05/01-12/02). Για τη ζωή και το έργο του Σ. Παπανδρέου, βλ. Δημ. Παναγιωτόπουλος, «Διευρύνοντας τον χώρο της επιστήμης. Επτανήσιοι επιστήμονες και η συμβολή τους στην ανάπτυξη της γεωργίας και της γεωργικής εκπαίδευσης», Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου *Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004, τόμος Β', Ιδεολογία - Πολιτισμός*, έκδοση Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 299-309.
9. Αναφέρουμε αρκετά για το θέμα στο Δ. Παναγιωτόπουλος, *Πέτρος Καναγκίνης*, ό.π., σ. 79-88.
10. Ο νομικός κλάδος, για παράδειγμα, αριθμούσε ήδη 20.000 με 30.000 μέλη, τη στιγμή που οι γεωπόνοι ήταν μόλις μερικές εκατοντάδες και οι μηχανικοί περίπου 1.500. Για την ισχύ των νομικών και τον ανταγωνισμό των κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων στον Μεσοπόλεμο και στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, βλ. Δ. Π. Σωτηρόπουλος - Δ. Παναγιωτόπουλος, «“Ειδικοί” διανοούμενοι και δύσλεκες χειραφέτησης στον Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ», ό.π., σ. 121-150.
11. Στο ίδιο, σ. 130.
12. Pierre Bourdieu, *Για την επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις της* (μτφρ. Μ. Θανοπούλου - Εύη Βαγγελιάτου), ΕΚΚΕ - Πολύτροπον, Αθήνα 2005, σ. 25.

13. M. Mazower, ό.π., σελ. III.
14. Michel Sivignon, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μίας ελληνικής περιφέρειας* (μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου), εκδόσεις MIET, Αθήνα 1992, σ. 17. Ο ίδιος σημειώνει ότι μετά την αγροτική μεταρρύθμιση η Θεσσαλία ήταν η περιοχή της Ελλάδας με τις περισσότερες μεγάλες εκμεταλλεύσεις, σύμφωνα με τα μεγέθη που ίσχυαν στη χώρα, χωρίς να παραβλέπει τις μεγάλες ανισότητες που επικρατούσαν μεταξύ των αγροτών εντός του συγκεκριμένου γεωγραφικού διαμερισματος.
15. Στο ίδιο, σ. 189-194.
16. Βλ. Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 2006, σ. 297-329.
17. Όπως έχουμε σημειώσει αλλού, «ο εξισωτικός χαρακτήρας της διανομής και η ανελαστικότητα του νομοθετικού πλαισίου επιτείνονταν από την ανεπάρκεια των κεφαλαίων και των απαραίτητων υλικών μέσων και εφοδίων, αλλά και την απουσία ενός αποκεντρωμένου συστήματος γεωργικών εφαρμογών (agricultural extension). Επιπλέον, ο πολυτεμαχισμός της γης, που εντάθηκε ακόμη περισσότερο εξαιτίας του Κληρονομικού Δικαίου, καθιστούσε ασύμφορη την τεχνολογική και παραγωγική αξιοποίηση των εκτάσεων» (Δ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτική Οικονομία*, 2004, σ. 168).
18. Ο Ελ. Βενιζέλος, σε αγόρευσή του στη Βουλή στις 11/09/1917, ανέφερε χαρακτηριστικά: «Μόλις (οι ακτήμονες) θα γίνωσιν ιδιοκτήται, θ' αντιληφθώσι τι θα ειπή ιδιοκτησία [...] θα γίνωσιν υπερασπισταί της», (αναφέρεται στο Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 285). Επίσης, ο Σ. Χασιώτης, εκ των ιδρυτών του Αγροτικού Κόμματος, σημειώνει σχετικά: «Άλλως τε, επειδή επικρατεί η μικρά καλλιέργεια [...] ολιγώτερον η Ελλάς επηρεάζεται εν τη γεωργία τουλάχιστον από κοινωνικά και μάλιστα από εργατικά ζητήματα, τα οποία ευρίσκουν έδαφος οξείας αυτών εκδηλώσεως εις μεγάλας επιχειρήσεις, γεωργικάς, βιομηχανικάς κ.λπ. Διά τον λόγον τούτον εις τους αγροτικούς πληθυσμούς της Ελλάδος, οι οποίοι αποτελούν και το μέγιστον μέρος του πληθυσμού της χώρας, επικρατεί μάλλον πνεύμα συντηρητικόν, πλην προκειμένου περί των επί μορτή καλλιεργουμένων μεγάλων κτημάτων Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Ηπείρου, όπου από ετών τινών υφίστατο το Αγροτικόν Ζήτημα, του οποίου τας οικονομικάς και κοινωνικάς ανωμαλίας εγκαίρως επρόλαθεν η ελληνική Πολιτεία διά της νομοθετικής λύσεως του ζητήματος τούτου», βλ. Σπ. Χασιώτης, *Η γεωργία εν Ελλάδι. Γενική επισκόπησις*, Αθήνα 1924, σ. 6.
19. Όπως αναφέρει ο Αρ. Σίδερισ, «ο πολιτικός δεσμός των πολιτικών προς τους αγρότας μέχρι των τελευταίων χρόνων ήτο έμμεσος και ουχί άμεσος, ήτοι δεσμός διά μέσου των κομματαρχών, οτινες ήσαν συνήθως ή μεγάλοι κτηματíαι μη αισθανόμενοι τας ανάγκας του μικρού αγρότου ή επαγγελματíαι των χωρίων έχοντες αντίθετα συμφέροντα, καθ' ο τοκισταί ή διαφοροτρόπως εκμεταλλενταί των αγροτών», *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν 1833-1933*, Αθήνα 1935, σ. 121.
20. Με μοναδική εξαίρεση τη μαζικότερη υποστήριξη των βιομηχανικών εργατών προς το ΚΚΕ (Γ. Μαυρογορδάτος, «Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 28, 1976, σ. 235-258).
21. Σύμφωνα με τον J. Meynaud, το βασικό χαρακτηριστικό που σημαδεύει όλη τη μεταπολεμική περίοδο είναι «η επιβίωση των καταλοίπων του Εμφυλίου Πολέμου», αφού, τα μέτρα που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια του και διατηρήθηκαν μετά «επηρεάσαν όχι μόνο την κατάσταση των κομματικών σχηματισμών, αλλά και την ατομική συμπεριφορά των πολιτών», *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Μπάυρον, 1964, σ. 151.
22. Με αυτό φαίνεται να συμφωνεί και ο Ν. Μαραντζίδης, αναφερόμενος στον αγροτικό κομμουνισμό: «Όταν οι πληθυσμοί αυτοί αισθάνθηκαν ότι μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το πολιτικό σύστημα για να ανέλθουν κοινωνικά (αυτοί ή τα παιδιά τους), έπαψαν να ταυτίζονται με το Κομμουνιστικό Κόμμα», *Μικρές Μόσχες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ. 266. Και αλλού: «Αυτό που συνέβη σε ένα τμήμα τουλάχιστον της αγροτιάς ήταν να επιθυμήσει να τεθεί υπό την παρουσία ενός παντοδύναμου κράτους, που θα λειτουργούσε μόνιμα ως προστάτης του» (στο ίδιο, σ. 277).
23. Χ. Κασίμης, «Από την αγροτική οικογένεια στην παγκοσμιοποίηση», εφημ. *Το Βήμα*, 19/12/1999.
24. Ο ίδιος ο Στ. Δαμιανάκος, δεν θεωρεί ότι αυτά αποτελούν ενδείξεις του «πατροπαράδου συντηρητισμού», της «πνευματικής αδράνειας» ή της «αντίστασης στον νεωτερισμό» των αγροτών, σε αντιπαραβολή με τη δυναμική του αστικού μετασχηματισμού, που παρουσιάζεται να αντιπροσωπεύει μονοδιάστατα την πρόοδο, αφού «μια απλή ματιά στην οικονομική και την κοινωνική ιστορία του νεώτερου Ελληνισμού» και τα συμπεράσματα των ερευνητών του αγροτικού χώρου συνηγορούν στο να αποδειχτεί ο απατηλός χαρακτήρας της εικόνας αυτής του Έλληνα αγρότη, (Στ. Δαμιανάκος, Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Πλέθρον/ΕΚΚΕ, 1997, σ. 21-36).
25. M. Sivignon, ό.π., σ. 474.

Διανομή κλήρων, Αγ. Κωνσταντίνος - Χατζήμπεη, 1929. (Αρχείο Τοπογραφικής Υπηρεσίας Περιφέρειας Θεσσαλίας)

Ο μηχανισμός απαλλοτρίωσης των αγροκτημάτων στη Θεσσαλία (1917-1939)

*«Έχουμε όλα ετοιμάσει, πρακτικά, πίνακας, εκτάσεις
και άμα γίνη η κλήρωσις σε ολίγας ημέρας τελειώνομεν...»*

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ των μεγάλων ιδιοκτησιών αποτελούσε ανέκαθεν το βασικό αίτημα του κόσμου της υπαίδρου.¹ Από το 1881 η κοινωνική σύγκρουση στο ελληνικό κράτος γύρω από το ζήτημα αυτό εστιάστηκε κυρίως στη θεσσαλική υπαίδρο.² Στις αρχές του 20ού αιώνα, πάντως, άρχισαν να ωριμάζουν οι συνθήκες για τη διευθέτησή του, καθώς η οικονομική αποδοτικότητα των τσιφλικιών ήταν πλέον περιθωριακή συγκριτικά με τις άλλες πηγές προσόδων που διέδταν οι γαιοκτήμονες.³ Ταυτόχρονα, το πολιτικό κόστος του ζητήματος είχε γίνει δυσβάσταχτο για το πολιτικό προσωπικό και για τα πιο προβεβλημένα στελέχη των πλούσιων ομογενών ιδιοκτητών. Επιπλέον, αστικοί πληθυσμοί και διανοούμενοι στήριζαν τα αιτήματα των κολίγων, δημιουργώντας έναν ευρύτατο κοινωνικό συνασπισμό, που λειτουργούσε ως μοχλός πίεσης για την επίλυσή του. Σε αυτήν την κατεύθυνση συνέβαλε αποφασιστικά η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1910 – απόρροια του πολιτικού κλίματος που είχε διαμορφωθεί έπειτα από το κίνημα στο Γουδί και την εξέγερση του Κιλελέρ.⁴

Η προσάρτηση, τα επόμενα χρόνια, στο ελληνικό κράτος των περιοχών της Ηπείρου, της Μακεδονίας και των νησιών του ΒΑ Αιγαίου, όπου ακόμη κυριαρχούσαν διευθετήσεις οθωμανικού τύπου στις έγγειες σχέσεις (π.χ., μπάσταινες, μιλάκια, βακούφικα κτήματα κ.ά.), από διευθετήσεις, δηλαδή, που δεν είχαν ακόμη εξαλείψει τους περιορισμούς στην πλήρη ατομική ιδιοκτησία, ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τις αντιφάσεις στο ζήτημα της γαιοκτησίας. Ταυτόχρονα, οι αλλαγές που προκαλούσαν οι πόλεμοι στην πληθυσμιακή σύνθεση των Νέων Χωρών και η προοπτική της εθνικής ολοκλήρωσης έδταν επί τάπητος τη λήψη δραστικών αποφάσεων και την εφαρμογή ενός σχεδίου για τη διαμόρφωση της υπαίδρου.

Ευρύτερα μιλώντας, την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913) φαίνεται πως είχαν διαμορφωθεί στην ελληνική κοινωνία: α) οι ετοιμότητες (βλέπε νομικό πλαίσιο και κοινωνικές συμμαχίες), β) οι αναγκαιότητες (δηλαδή, ρύθμιση

των έγγειων σχέσεων για όλη την καινούργια Ελλάδα) και γ) οι προσδοκίες για την εφαρμογή ενός συνολικότερου σχεδίου οργάνωσης της κοινωνίας που οραματίζονταν τα αστικά στοιχεία, της φιλελεύθερης παράταξης κυρίως.⁵

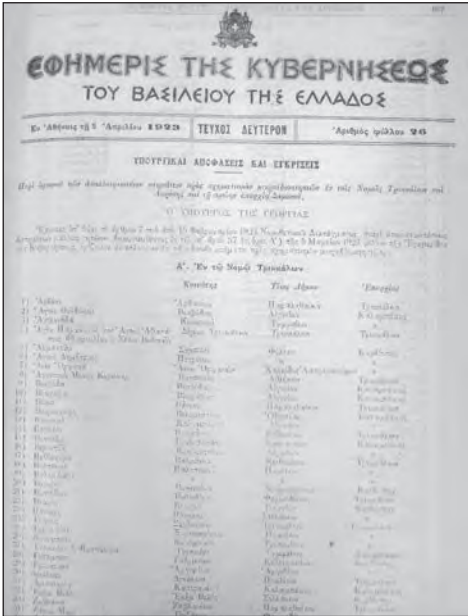
Τον Ιούνιο του 1917, ο Ελευθέριος Βενιζέλος σχημάτισε κυβέρνηση στην Αθήνα, τερματίζοντας έτσι την περίοδο του *Εθνικού Διχασμού*. Από αυτήν την κυβέρνηση ιδρύθηκε για πρώτη φορά στο ελληνικό κράτος ξεχωριστό υπουργείο Γεωργίας⁶ με κυρίαρχο σκοπό την αποκατάσταση των ακτημόνων χωρικών και των προσφύγων.⁷ Ο βασικός μοχλός, που θα πρωταγωνιστούσε στην πλήρη αναδιάρθρωση του αγροτικού κόσμου τις υπόλοιπες δεκαετίες, είχε τεθεί σε λειτουργία. Το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού ξεκίνησε να υλοποιείται πλέον και για την ύπαιθρο.⁸ Στο τέλος του έτους (29/12/1917), δημοσιεύτηκε ο νόμος 1072, με τον οποίο τα διατάγματα της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης αποκτούσαν πια ισχύ για ολόκληρη τη χώρα, ορίζοντας, έτσι, τελεσίδικα την έναρξη του *εποικισμού*, όπως αναφερόταν τότε η διαδικασία.⁹

Η προσπάθεια της εφαρμογής και της συγκρότησης του κατάλληλου μηχανισμού ξεκίνησε αμέσως από τη Θεσσαλία. Την περίοδο 1917-1923, 156 αγροκτήματα των επαρχιών Τρικάλων - Καρδίτσας και 98 των επαρχιών Λάρισας - Βόλου εντάχθηκαν στο πρόγραμμα διανομής των μεγάλων ιδιοκτησιών στους ίδιους τους καλλιεργητές τους.¹⁰ Παρά την έλλειψη του απαραίτητου προσωπικού και των υλικών εργασιών, τοπογράφοι της τότε τεχνικής υπηρεσίας του υπουργείου Γεωργίας βρέθηκαν το 1918 στα αγροκτήματα της θεσσαλικής υπαίθρου και ανέφεραν καταμετρήσεις, διανομές και καταρτισμό κλήρων.¹¹

Η ποιότητα, όμως, της εργασίας υστερούσε σημαντικά σε εκείνη τη φάση. Τα τοπογραφικά συνεργεία αποτελούνταν τότε από έναν εξειδικευμένο υπάλληλο και τέσσερις ανειδίκευτους εργάτες. Η έκθεση του εντεταλμένου επιθεωρητή για τις ασκούμενες κτηματολογικές εργασίες στη Θεσσαλία το καλοκαίρι του 1920 κατέγραψε άσκοπες παρατηρήσεις, αυτοσχεδιασμούς, κακή χρήση των οργάνων, λανθασμένη εκφώνηση παρατηρήσεων και εισηγήθηκε την απόλυτη συμμόρφωση των εργαζομένων με τα υποδείγματα και τους κανονισμούς.¹²

Ταυτόχρονα, το υπουργείο Γεωργίας, για να οργανώσει σε σύντομο χρόνο την αποτελεσματική λειτουργία της διαδικασίας των διανομών, δεν δίστασε να εξετάσει κάθε διαθέσιμη καινοτομία. Στις 07/11/1918 ζήτησε από το Τμήμα Αεροπορίας του υπουργείου Στρατιωτικών να γίνουν δοκιμαστικές απεικονίσεις εκτάσεων και αντάλλαξε στη συνέχεια αλληλογραφία γύρω από τις μεθόδους και τους τρόπους αεροφωτογράφισης. Συνεχή ήταν, επίσης, τα αιτήματά του για άμεση έναρξη γεωδαιτικών εργασιών¹³ από την τότε Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού και για αποσπάσεις αξιωματικών, με στόχο την ταχύτερη καταμέτρηση των τσιφλικιών σε Θεσσαλία και Μακεδονία¹⁴.

Στις 24/11/1919, ο υπουργός Γεωργίας Γ. Καφαντάρης κατέθεσε νέο σχέδιο αγροτικού νόμου ταυτόχρονα με ένα σχέδιο για την ανώτερη γεωργική εκπαίδευση¹⁵ και δήλωσε στη Βουλή πως 301¹⁶ αγροκτήματα περίπου 3.500.000 στρεμμάτων είχαν καταμετρηθεί σε Παλαιά και Νέα Ελλάδα (πιθανότατα δημόσια, κυρίως, κτήματα) από πολιτικά και στρατιωτικά τοπογραφικά συνεργεία, ενώ μόνο για 26 είχε ολοκληρωθεί η

108 ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ)

Αριθμ.	Κατάστημα	Τίπος Αίμα*	Επαρχία
37	Πύλας	Άνω Θεσσαλία	Καλαμπόκη
38	Πύλας	Κεντρική	Καλαμπόκη
39	Πύλας	Κεντρική	Καλαμπόκη
40	Πύλας	Κεντρική	Καλαμπόκη
41	Πύλας	Κεντρική	Καλαμπόκη
42	Πύλας	Κεντρική	Καλαμπόκη
43	Πύλας	Κεντρική	Καλαμπόκη
44	Πύλας	Κεντρική	Καλαμπόκη
45	Πύλας	Κεντρική	Καλαμπόκη
46	Πύλας	Κεντρική	Καλαμπόκη
47	Κηφισίου	Άνω Θεσσαλία	Καλαμπόκη
48	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
49	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
50	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
51	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
52	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
53	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
54	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
55	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
56	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
57	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
58	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
59	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
60	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
61	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
62	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
63	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
64	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
65	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
66	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
67	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
68	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
69	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
70	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
71	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
72	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
73	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
74	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
75	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
76	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
77	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
78	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
79	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
80	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
81	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
82	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
83	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
84	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
85	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
86	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
87	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
88	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
89	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
90	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
91	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
92	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
93	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
94	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
95	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
96	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
97	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
98	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
99	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη
100	Κηφισίου	Κεντρική	Καλαμπόκη

Ορισμός απαλλοτριωτέων αγροκτημάτων στη Θεσσαλία, το 1923

μελέτη από τις γεωπονικές υπηρεσίες.¹⁷ Σύμφωνα με τους ενδεικτικούς υπολογισμούς που παραθέτει, καμία προκαταρκτική ενέργεια δεν είχε ξεκινήσει σε 677 τσιφλίκια στη Μακεδονία, σε 150 της Θεσσαλίας, σε 400 της Ηπείρου και σε 80 στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Βασικό μέλημα του υπουργείου εκείνη την εποχή αποτελούσε η έναρξη των καταμετρήσεων, έστω και με λάθη, για να μπορέσουν να ξεκινήσουν οι εκδικάσεις στα Πρωτοδικεία και να πειστούν οι καλλιεργητές πως δεν θα ανασταλεί η διαδικασία.¹⁸ Η ενίσχυση με περισσότερους τοπογράφους και γεωπόνους στη Διεύθυνση Εποικισμού και την Τοπογραφική Υπηρεσία του υπουργείου αποτελούσε απόλυτη προτεραιότητα. Σε αυτήν την αναγκαιότητα απαντούσε η δημιουργία Ανώτερης Γεωπονικής Σχολής, καθώς έπρεπε να ενισχυθεί το συντομότερο δυνατόν ο αριθμός των 39 υπηρετούντων, τότε, γεωπόνων.¹⁹ Στην ίδια κατεύθυνση εντάσσεται και η μείωση του χρόνου φοίτησης από 3 σε 2 χρόνια στη Σχολή Τοπογράφων του Πολυτεχνείου.²⁰

Η κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 είχε μεν διαφορετικές αντιλήψεις, αλλά δεν αμφισβητούσε την ουσία των στρατηγικών επιλογών για την αγροτική αποκατάσταση. Στις αγορεύσεις κατά τη συζήτηση στη Βουλή για τον αγροτικό νόμο που εισηγήθηκε ο υπουργός Δικαιοσύνης, αυτή τη φορά, Δημ. Γούναρης, τον Ιούνιο του 1922, αναφερόταν χαρακτηριστικά πως η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης θα έπρεπε να συνεχιστεί για κοινωνικούς και πλουτολογικούς λόγους.²¹ Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς οδήγησε στον τελικό προσδιορισμό των συνόρων της ελληνικής επικράτειας, εντατικοποιώντας άμεσα τις εσωτερικές διεργασίες. Τον Μάρτιο του 1923 δημοσιεύθηκε το νομοθετικό διάταγμα που όριζε την απαλλοτρίωση αγροκτημάτων ακόμη

Τοπογραφικό διάγραμμα, Μακρυχώρι Καρδίτσας, 1920. (ΓΑΚ-ΚΥ, Αρχείο Τοπογραφικής Υπηρεσίας υπουργείου Γεωργίας)

Απόσπασμα Κτηματολογίου Πίνακος Διανομής
του αγροκτήματος

Αριθμός φύλλου	Αριθμός τεμαχίου	Έμβαδόν τεμαχίου		Ίδιουτήτου			Αριθμός φύλλου	Αριθμός τεμαχίου	Έμβαδόν τεμαχίου		Ίδιουτήτου		
		Στρέμ.	Μέτρο	Επώνυμον	Όνομα	Όνομα πατρός			Στρέμ.	Μέτρα	Επώνυμον	Όνομα	Όνομα πατρός

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ
ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΙΝΑΚΟΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΚΤΗΜΑΤΟΣ
ΡΑΞΑ (ΤΡΙΚΚΑΛΩΝ)

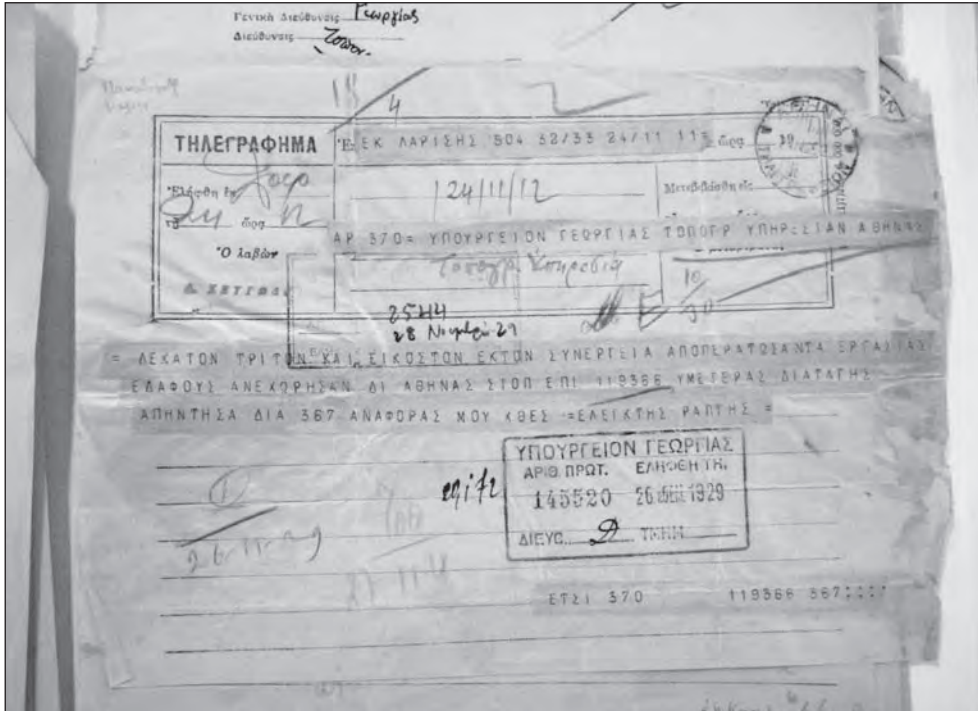
Άνω: Απόσπασμα κτηματολογικού πίνακα διανομής αγροκτήματος Ράξα Τρικάλων. (ΓΑΚ-ΚΥ, Αρχείο Τοπογραφικής Υπηρεσίας υπουργείου Γεωργίας).

Κάτω: Φάκελος αποζημίωσης στο Μακροχώρι Καρδίτσας. (ΓΑΚ-ΚΥ, Αρχείο Διεύθυνσης Πολιτικής Γης υπουργείου Γεωργίας)

ΦΑΚΕΛΛΟΣ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΕΩΣ

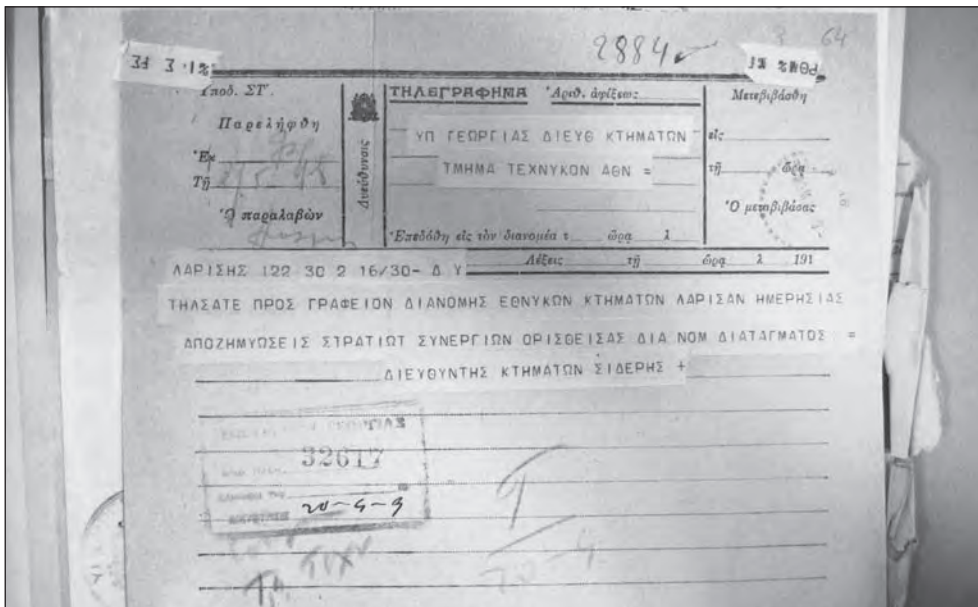
ΑΓΡΟΚΤΗΜΑΤΟΣ *Μακροχωρι*

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ *Καρδίτσας*

Άνω: Αποπεράτωση εργασιών συνεργείου Τοπογραφικής Υπηρεσίας (ΓΑΚ-ΚΥ, Αρχείο Τοπογραφικής Υπηρεσίας υπουργείου Γεωργίας).

Κάτω: Χρηματική αποζημίωση στρατιωτικών συνεργείων διανομής αγροκτημάτων. (ΓΑΚ-ΚΥ, Αρχείο Τοπογραφικής Υπηρεσίας υπουργείου Γεωργίας)

ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΣ ΤΙΤΛΟΣ ΚΛΗΡΟΥΧΙΑΣ

ΑΡΙΘ. _____

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΓΕΩΡΓΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ

Δ η λ ο π ο ι ε ι

Ότι δυνάμει του άρθρου 25 Νόμου 5496 παραχωρεί εις τον _____
 συνεταιριον του Συνεταιρισμού 'Αποκαταστάσεως άκτημόνων καλλι-
 εργητών _____ τήν νομήν του δια τ _____ υπ' αριθμ.
 _____ απόφασ _____

χορηγηθέντος αὐτῷ κλήρου ἐν τῷ ἀγροκλήματι _____ τῆς περιφερείας
 _____ ἐκ τεμαχίων _____ ἐκ στρεμμάτων
 ὡς ὀπισθεν λεπτομερῶς ἀναγραφεται.

Ὁ παρῶν τίτλος ἰσχύει μέχρι τῆς ἐκδόσεως τοῦ κατὰ τὸ ἄρθρον 25 τοῦ Νόμου
 5496 ὀριστικοῦ παραχωρητηρίου καὶ ἐφ' ὅσον ὁ ἀνωτέρω κληροῦχος ἤθελε ἐκπληρῶσει
 ἀπόσας τὰς ἐκ τῶν ἐκάστοτε ἰσχυρόντων νόμων, ὑποχρεώσεις του.

Εἰς περιπτώσιν διαγραφῆς τούτου ἐκ τοῦ κλήρου του, ὁ παρῶν τίτλος θεωρεῖται
 αὐτοδικαίως ἄκυρος.

Εἰς περιπτώσιν θανάτου τοῦ ἀνωτέρω κληροῦχου ἐφαρμόζονται αἱ κληρονομικαὶ
 διατάξεις, τῶν ἐκάστοτε ἰσχυρόντων ἀγροτικῶν νόμων.

Ἡ ἀξία τοῦ δια τὸ παρόντος κατὰ νομήν παραχωρουμένου κλήρου ἀνέρχομένη
 μετὰ τῶν τόκων αὐτῆς συμφώνως τοῖς ἀρθροῖς 22 καὶ 23 τοῦ Νόμου 5496 εἰς δραχμας

Ἦτοι: ὑπὲρ τοῦ Εἰδικοῦ Ταμείου Ἐποικισμοῦ δραχ. _____
 ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου _____ »
 καὶ ὑπὲρ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς _____ »

Σύνολον δραχμῶν _____
 καταβάλλεται τὸ μὲν ὑπὲρ τοῦ Εἰδικοῦ Ταμείου Ἐποικισμοῦ εἰς δύο ἐτησίας δόσεις
 ἀτόκως ἐκ δραχ. _____ ἐκάστη, τὸ ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου εἰς εἴκοσι πέντε τοκο-
 χρεωλυτικὰς δόσεις ἐκ δραχ. _____ ἐκάστη ὡς ἑξῆς:

Ἐκάστη τοκοχρεωλυτικὴ δόσις εἶναι, καταβλητέα τὴν πρώτην Ὀκτωβρίου ἐκά-
 στοῦ ἔτους, τῆς πρώτης ὑπὲρ τοῦ Εἰδικοῦ Ταμείου Ἐποικισμοῦ τῆσδε ἀντιστοι-
 χούσης εἰς τὸ ἔτος _____ καὶ τῆς τελευταίας ὑπὲρ
 τοῦ Δημοσίου εἰς τὸ ἔτος _____ τὸ δὲ ὑπὲρ τῆς
 Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς εἰς πέντε ἐτησίας δόσεις ἀτόκως ἐκ δραχ. _____ ἐκάστη

Εἰς τὸ ἀνωτέρω τμήμα περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἀναλογούσα μερὶς τοῦ ἀνωτέρω κλη-
 ροῦχου ἐπὶ τοῦ τιμήματος ἀπαντῶν τῶν συνεταιρικῶν κλήρων τοῦ Σ. Α. Α. Κ.
 εἰς οὓς διὰ τοῦ παρόντος παραχωρεῖται δικαίωμα συμμετοχῆς

Ἐν Ἀθήναις τῆ _____ 193 _____

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Γεώργιος Γασίας

Προσωρινός τίτλος κληρουχίας. (ΓΑΚ-ΚΥ, Αρχείο Τοπογραφικής Υπηρεσίας υπουργείου Γεωργίας)

Η Επιτροπή Απαλλοτριώσεως, με επικεφαλής τον πρόεδρο Πρωτοδικών του νομού, όριζε τους κληρούχους, προσδιόριζε τις απαλλοτριούμενες γαίες, την έκταση του κλήρου, τις γαίες του συνεταιρισμού και γνωμοδοτούσε, τέλος, για το ποσό της αποζημίωσης. Η Επιτροπή Διανομών, οριζόταν από τον πρόεδρο των Πρωτοδικών και αποτελείτο από τον ειρηνοδίκη, έναν γεωπόνο και έναν μηχανικό. Αυτή διαχώριζε τις γαίες που θα αντιστοιχούσαν στον ιδιοκτήτη, στον συνεταιρισμό και τον συνοικισμό, ενώ προχωρούσε στην οριστική διανομή, σύμφωνα με τον πίνακα των κληρούχων και με διάγραμμα 1:5.000 ή, εν ανάγκη, 1:2.000, όπου διακρίνονταν οι φυσικές εδαφικές λεπτομέρειες και τα κτηματογραφικά στοιχεία.²⁶

Ως προς τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά, οι γαίες χωρίζονταν σε τρεις περιοχές και κάθε κλήρος συμπληρωνόταν με κομμάτια από κάθε περιοχή. Επιπλέον, οι κλήροι έπρεπε να είναι ίσοι σε έκταση. Μετά την κλήρωση και τη σύνταξη πρακτικού με υπογραφές, συγκεκριμένο κομμάτι γης κατέληγε σε συγκεκριμένο οικογενειάρχη, συνήθως ακτήμονα, το οποίο απαγορευόταν να πουλήσει για μία δεκαετία.²⁷

Το υπουργείο Γεωργίας, στη συνέχεια, εξέδιδε προσωρινούς τίτλους κληρουχίας. Την τελική τιμή αποζημίωσης του αγροκτήματος την όριζε το Πρωτοδικείο τελεσίδικα τα πρώτα χρόνια. Το δικαίωμα επανεκδίκασης και προσφυγής στο Εφετείο και το Συμβούλιο της Επικρατείας δόθηκε στους γαιοκτήμονες στα τέλη της δεκαετίας του 1920.²⁸ Η δημοσίευση σε ΦΕΚ της τελεσίδικης εκδίκασης του κτήματος επικύρωνε τη διαδικασία.

Η απόφαση της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως, η σύνταξη του πίνακα των κληρούχων και ο φάκελος της αποτύπωσης-καταμέτρησης αποτελούσαν, φυσικά, τα βασικά εργαλεία για να ξεκινήσουν παράλληλα οι διαδικασίες συγκρότησης του συνοικισμού των ακτημόνων – μια διαδικασία ανάλογη εκείνης της απαλλοτριώσεως των αγροκτημάτων που συμπλήρωνε την ολοκληρωτική αναδιάρθρωση της υπαίθρου τη μεσοπολεμική περίοδο.²⁹

Τις κατευθυντήριες γραμμές, λοιπόν, για τη διεκπεραίωση καθόριζε η Διεύθυνση Εποικισμού του υπουργείου Γεωργίας, ενώ το περιφερειακό γεωργικό γραφείο είχε τον συντονισμό στο πεδίο της εφαρμογής, στον νομό δηλαδή, ενώ τα συνεργεία της Τοπογραφικής Υπηρεσίας ήταν εκείνα που βρίσκονταν στο χωράφι.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	
Προσδιορισμός των διανεμητέων εκτάσεων εν συνόλω και κατά ποσότητα	
1) 1) Σάρκο Μορί ✓	3) Γρηγορόρι
2) 2) Τσιότσι ✓	4) Βαλταινό
3) 3) Τσιουλιόλα ✓	1) Χαμαρίνα
4) 4) Κερουίσι ✓	11) 2) Βορέβο
5) 5) Δλακοτόν ✓	12) 3) Βλακάρια
1) Τσιουλιόλα ✓	13) 4) Κοινακός
2) Πετροπόρος ✓	5) Κουβέλιοι
3) Πρόδρομος ✓	6) Σκλάταινα
4) Πορνί ✓	
5) Μπουκοβίτσια	1) Κροούρα
6) Ριζαρίσι ✓	2) Σκεπάρια
7) Σπαρνία ✓	
8) ΓΑΨΟΣ ✓	1) Άρδονι
9) Σερβικά ✓	2) Ζαλβάνια
6) 1) Βιόλεσα	
7) 2) Μικρό Μέγρο	
8) 3) Μενάρια	
9) 4) Σάρα	
10) 5) Τάκσει	
11) Βαλταίνα	
1) Σημύνη	

Λαυφίν

Προσδιορισμός διανεμητέων εκτάσεων Δήμου Τρικάλων

Η τοπογραφική υπηρεσία επίσης, πέρα από τη φυσιολογική εμπλοκή της στην καταμέτρηση, την αποτύπωση και την οριστική διανομή κάθε κτήματος και συνοικισμού, διέδετε ταυτόχρονα και την αρμοδιότητα της επικύρωσης των κτηματολογικών στοιχείων, της έκδοσης των οριστικών παραχωρητηρίων και της καταγραφής των μεταβολών.³⁰ Μάλιστα, όταν τον Ιανουάριο του 1933 η κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος επεδίωξε να συμπτύξει, για λόγους οικονομίας, τις υπηρεσίες του υπουργείου Γεωργίας και να μειώσει τον αριθμό των υπαλλήλων της Τοπογραφικής Υπηρεσίας από 503 σε 292, ο αγροτικός κόσμος κινητοποιήθηκε άμεσα και έντονα. Οι κινητοποιήσεις αυτές οδήγησαν στις 13/02/1933 το υπουργικό συμβούλιο να αναστείλει την απόφαση, για να μην κωλυσιεργήσουν οι διανομές των γαιών και η σύσταση των συνοικισμών.³¹

Στις αρχές, λοιπόν, της δεκαετίας του 1930 ο μηχανισμός είχε σχηματιστεί, η διαδικασία είχε αυτοματοποιηθεί και είχαν κηρυχθεί όλα τα αναγκαία αγροκτήματα ως απαλλοτριωτέα, ενώ *Συνεταιρισμοί Αποκαταστάσεως Ακτημόνων Καλλιεργητών* (ΣΑΑΚ) είχαν δημιουργηθεί παντού και κάθε γραφείο γεωργικής περιφέρειας γνώριζε σε ποιο στάδιο της διαδικασίας (καταμέτρηση - εκδίκαση - διανομή) βρισκονταν κάθε αγρόκτημα και κάθε συνοικισμός. Τα τοπογραφικά συνεργεία αποτελούνταν, πλέον, από τον προϊστάμενο, τον παρατηρητή, τον βοηθό και τον εργάτη. Είχαν οριστεί, δηλαδή, συγκεκριμένοι ρόλοι και συγκεκριμένος καταμερισμός της εργασίας. Εκείνη τη χρονική στιγμή, η Τοπογραφική Υπηρεσία δεχόταν συνεχή αιτήματα για αποστολή συνεργείων και για επίσπευση της οριστικής διανομής αγροκτημάτων και συνοικισμών. Τα αιτήματα και οι πιέσεις των ακτημόνων για ολοκλήρωση των διαδικασιών ήταν έντονα και πολλές φορές συνοδεύονταν και από παρεμβάσεις βουλευτών.³²

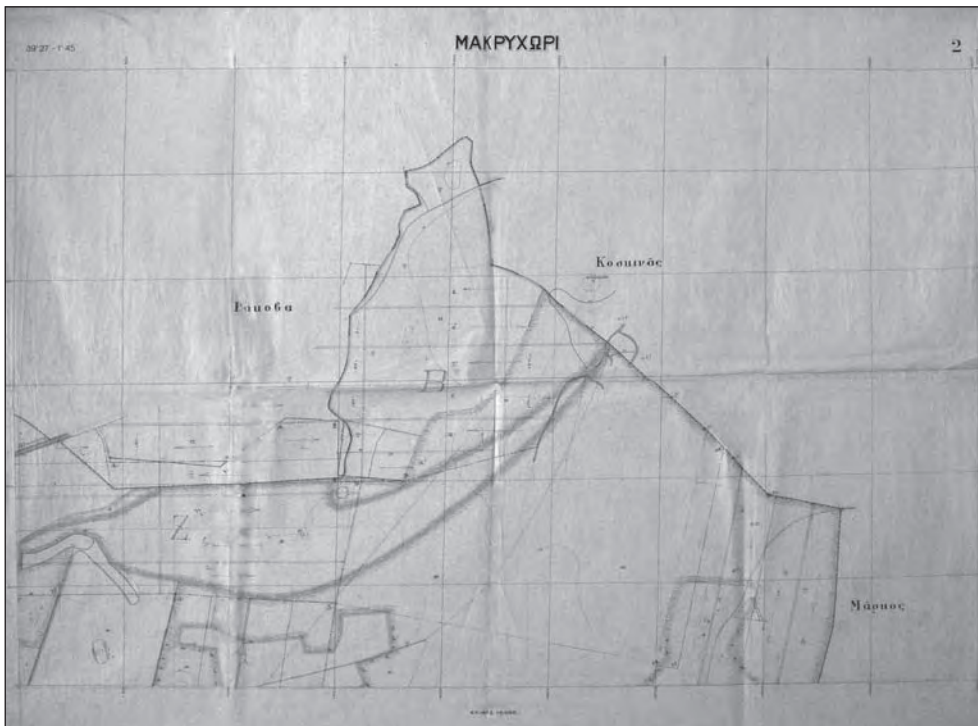
Ταυτόχρονα, η Διεύθυνση Εποικισμού του υπουργείου και τα ομώνυμα τοπικά γραφεία συγκροτούσαν τους φακέλους της αποζημίωσης των κτημάτων και τους ατομικούς φακέλους των κληρούχων. Στους πρώτους γινόταν η παρακολούθηση της αποπληρωμής του κτήματος. Ο συνεταιρισμός των αποκαδιστάμενων καλλιεργητών και των προσφύγων δηλαδή θα έπρεπε να πληρώσει σε λογαριασμό της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΕΤΕ) α) την αποζημίωση που είχε ορίσει το δικαστήριο, β) τις δαπάνες του Δημοσίου για τη διαδικασία της απαλλοτρίωσης και γ) ποσό 5%-20% επί του ποσού της αποζημίωσης, έπειτα από αίτημα συνεταιρισμών της περιφέρειας και απόφαση του υπουργού Γεωργίας για τη δημιουργία Γεωργικής Τράπεζας.³³ Η αποπληρωμή του κτήματος οριζόταν σε 20 ετήσιες δόσεις τοις μετρητοίς, με τόκο 8%.³⁴ Το κράτος, λαμβάνοντας ήδη από το 1922 ομολογιακό δάνειο από την ΕΤΕ, αποζημίωνε με τις αντίστοιχες ομολογίες τους γαιοκτήμονες.³⁵

Στους δεύτερους, στους ατομικούς φακέλους των κληρούχων δηλαδή, καταγράφονταν η ειδικότητα του καλλιεργητή, τα μέλη της οικογένειάς του, η διάκριση «γηγενής ή πρόσφυγας», το όνομα του κτήματος και του συνεταιρισμού και η χορηγηθείσα σε αυτόν έκταση. Με αυτά τα στοιχεία οι υπηρεσίες του υπουργείου Γεωργίας είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν την αποπληρωμή του κλήρου, τις μεταβολές που επέρχονταν αλλά και να προβαίνουν στις ανάλογες επικυρώσεις.³⁶

Το 1935, ο προϊστάμενος της Γεωργικής Περιφέρειας Βόλου, καταθέτοντας τις εκτιμήσεις του, ανέφερε πως το μεγαλύτερο μέρος των καταμετρήσεων και των διανομών έχει λήξει στη Θεσσαλία και ότι το ζήτημα της χρησικότητας του αρχείου για τη διευθέτηση των ζητημάτων των κληρούχων πλέον είχε προτεραιότητα. Την επόμενη χρονιά, ο διευθυντής της Τοπογραφικής Υπηρεσίας Γ. Ξένος, σε υπόμνημά του στον υπουργό, αναφέρει ρητά πως έχει ανακύψει πρόβλημα μικροτεμαχισμού των κλήρων και εισηγείται τη λήψη των αναγκαίων μέτρων.³⁷

Σύμφωνα με τα συνολικά στοιχεία που παρουσίασε η ίδια υπηρεσία το 1936, στη Θεσσαλία **381** αγροκτήματα (199 σε Τρίκαλα - Καρδίτσα και 182 σε Λάρισα - Βόλο) είχαν αποτυπωθεί και **316** (170 σε Τρίκαλα - Καρδίτσα και 146 σε Λάρισα - Βόλο) είχαν οριστικά διανεμηθεί. Ταυτόχρονα, προχωρούσαν οι διαδικασίες σύστασης **191** συνοικισμών ακτημόνων καλλιεργητών.³⁸ Συνολικά, ως προς τις διανομές αγροκτημάτων, 1.938.952 στρέμματα διανεμήθηκαν σε 40.484 κληρουχίες και 906.217 στρέμματα παρέμειναν στους ιδιοκτήτες.³⁹

Τον Μάιο του 1939, τέλος, ο αναγκαστικός νόμος 1722 της μεταξικής δικτατορίας έδωσε τη δυνατότητα έκδοσης βεβαίωσης κυριότητας δεκτικής σε μετεγγραφή και πριν από την παροχή οριστικού τίτλου, παρέχοντας, έτσι, ουσιαστικά δικαίωμα πλήρους κυριότητας στον ακτήμονα και ολοκληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο την περίοδο της εφαρμογής της αγροτικής μεταρρύθμισης.⁴⁰

Τοπογραφικό διάγραμμα, Μακρυχώρι Καρδίτσας, 1920. [Γενικά Αρχεία Κράτους-ΚΥ (ΓΑΚ-ΚΥ), Αρχείο Τοπογραφικής Υπηρεσίας υπουργείου Γεωργίας]

Πηγή φωτογραφικού υλικού: *Αρχείο Διεύθυνσης Τοπογραφικής Υπηρεσίας υπουργείου Γεωργίας (ΑΔΤΥ-ΥπΓ), Τμήμα Ε΄ : Διάφορα*: Φάκελος 448: 1937-1939: υπουργείο Γεωργίας - Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας, *Κανονισμός των τοπογραφικών εργασιών*, Αθήνα, 1937-1939, σ. 39-41.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εργασίες από την καταμέτρηση του αγροκτήματος έως την οριστική διανομή στους ακτήμονες:

- Δημοσίευση σε Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) του υπό απαλλοτρίωση κτήματος.
- Το κτήμα στην κυριότητα του κράτους, μετά τη δημοσίευση του ΦΕΚ.
- Σύσταση Συνεταιρισμού Αποκαταστάσεως Ακτημόνων Καλλιεργητών (ΣΑΑΚ).
- Έκθεση γεωπόνου / Έλεγχος ιδιοκτησιών και έρευνα ανταλλάξιμων εκτάσεων.
- Αποτύπωση - καταμέτρηση του κτήματος (σχεδιάγραμμα και κτηματολογικός πίνακας).
- Απόφαση Επιτροπής Απαλλοτριώσεως: Ορίζει ποιες εκτάσεις απομένουν στον ιδιοκτήτη, εκείνες που θα διανεμηθούν, τον βασικό γεωργικό κλήρο, τις εκτάσεις που αποκóπτονται ή προστίθενται από αγρόκτημα σε αγρόκτημα.
- Απόφαση Πρωτοδικείου: Καθορισμός αποζημιώσεων για τους ιδιοκτήτες.
- Οριστικός διαχωρισμός από την Επιτροπή Διαχωρισμού και διαρρύθμιση των ορίων από την Επιτροπή Διανομής.
- Επιτροπή Διανομής / Χωρισμός της διανεμητέας έκτασης σε κατηγορίες και καθορισμός του βασικού γεωργικού κλήρου.
- Χάραξη αξόνων διανομής και κανονισμός των λωρίδων.
- Κλήρωση των διανεμητέων κατά κατηγορίες εκτάσεων. Καθορίζονται η σειρά των λωρίδων, η φορά και η διεύθυνση της καταμήσεως και η σειρά των κληρούχων.
- Τεμαχισμός των εκτάσεων σε κληροτεμάχια, εφαρμογή στο έδαφος, έλεγχος, παράδοση τεμαχίων στους κληρούχους, οροσήμανση των γραμμών διανομής.
- Καταρτισμός σχεδιαγράμματος και πίνακα διανομής.
- Καταρτισμός πίνακα χρεώσεων κληρούχων.
- Διανομή παραχωρητηρίων.
- Παρακολούθηση των μεταβολών.

1. Σύμφωνα με το ομώνυμο λήμμα της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών αποτελούσε μέρος του Αγροτικού Ζητήματος, του «*δυσπεπλиту οικονομικού και κοινωνικού προβλήματος όλων των αιώνων, που ενεφανίσθη εν Ελλάδι άμα τη απελευθέρώσει αυτής*», Λήμμα, «Αγροτικό Ζήτημα», Δρανδάκη Παύλου, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμος Α΄, Α-Αθανασία, Π. Γ. Μακρή και ΣΙΑ, Αθήνα χ.χ. (1926), σ. 493-494.
2. Ειδικότερα, στις 21/09/1881, έναν μήνα μετά την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων στη Θεσσαλία, ολόκληρη η πρώτη σελίδα της πρωινής εφημερίδας *Στοά* στην Αθήνα ήταν αφιερωμένη στην ανάλυση του Αγροτικού Ζητήματος («*το σπουδαιότερον θέμα εις ο θα εγκύμη προσεκτικώς η ελληνική κυβέρνηση μετά την αποκατάστασιν της τάξεως*», εφημ. *Στοά*, Αθήνα, 21/09/1881, σ. 1).
3. Σωκράτης Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην Ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 102-105.
4. Σύμφωνα με τη διατύπωση του άρθρου 17 του Συντάγματος, που επεξεργάστηκε η αναθεωρητική Βουλή των εκλογών στις 28/11/1910, αναγνωριζόταν η δυνατότητα αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ιδιοκτησιών όχι μόνο για λόγους «*δημόσιας ανάγκης*», που ίσχυε έως τότε, αλλά και για λόγους «*δημόσιας ωφέλειας*», διατύπωση που άνοιγε τον δρόμο για την απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών. Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιστ. επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α΄, Μέρος Ιο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 78-81.
5. Λεπτομέρειες για τη συγκρότηση της εκσυγχρονιστικής, *δενιζελικής*, φιλεύθερης συμμαχίας και την αντίθετη σε αυτήν παράταξη των *εθνικοφρόνων*, με επίδοκο ζήτημα τις αντιλήψεις για την εσωτερική οργάνωση της κοινωνίας. Βλέπε Χρήστος Χατζηιωσήφ «Εισαγωγή» στο Χατζηιωσήφ Χρ. ό. π., σ. 30-39.
6. Έως το 1910 η αρμοδιότητα της γεωργίας ανήκε στο υπουργείο Εσωτερικών. Με τον νόμο ΓΨΚΛ του 1910 η αρμοδιότητα της γεωργίας αποδόθηκε στο συσταθέν «*υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας*», που στη συνέχεια ενσωματώθηκε στο «*υπουργείο Εθνικής Οικονομίας*». Στις 14/06/1917 συστήνεται για πρώτη φορά στο ελληνικό κράτος ξεχωριστό υπουργείο για τα θέματα της γεωργίας

- με τον επίσημο τίτλο «*υπουργείο Γεωργίας και Δημοσίων Κτημάτων*». *Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)*, Α΄, 159, 4/5/1910, *ΦΕΚ*, Α΄, 111, 26/4/1914 και *ΦΕΚ*, Α΄, 112, 14/6/1917.
7. Στα όρια του ελληνικού κράτους συνέρρευαν περίπου 500.000 πρόσφυγες από τη Βουλγαρία, τη Ρωσία, τη Θράκη και τη Μικρασία την περίοδο 1906-1922. Ευστάθιος Πελαγίδης, «Η ανθρωπογεωγραφία του προσφυγικού ζητήματος 1913-1930», στο Ι. Κολιόπουλος - Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 72-80.
 8. Η βενιζελική θεώρηση για την αντιμετώπιση του Αγροτικού Ζητήματος ευδιάκριτα αποτυπώθηκε στις συζητήσεις της αναθεωρητικής Βουλής του 1911. Ειδικότερες λεπτομέρειες για τη συγκρότηση της εκσυγχρονιστικής *βενιζελικής* φιλελεύθερης συμμαχίας και τις οραματικές αντιλήψεις της για την εσωτερική οργάνωση της κοινωνίας. Βλέπε Χρ. Χατζηωσήφ «Εισαγωγή» στο Χρ. Χατζηωσήφ, *ό.π.*, σ. 30-39.
 9. *ΦΕΚ* Α΄, 305, 29/12/1917, Ν. 1072: Περί επεκτάσεως καθ΄ ύπαν το κράτος των υπ΄ αριθμ. 2466, 2467, 2468, 2469, 2470 διατάγματα της προσωρινής κυβερνήσεως περί του Αγροτικού Ζητήματος.
 10. *Γενικά Αρχεία Κράτους - Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Διεύθυνσης Τοπογραφικής Υπηρεσίας υπουργείου Γεωργίας (ΑΔΤΥΥπ.)*, Τμήμα Β΄: Προγράμματος και Κτηματολογίου: Φάκελος 160:1935-1941: Διάφορα συγκεντρωτικά στοιχεία εργασιών της Τοπογραφικής Υπηρεσίας.
 11. *ΑΔΤΥΥπΓ, Τμήμα Β΄: Προγράμματος και κτηματολογίου*: Φάκελος 128: 1918-1919: Καταστάσεις προόδου εργασίας περιφερειακών τοπογραφικών γραφείων.
 12. *ΑΔΤΥΥπΓ, Τμήμα Γ΄: Γραμματείας και Διοικητικού*: Φάκελος 356: 1917-1922: Εγκύκλιοι 1918-1922.
 13. *Γεωδασία*, προσδιορισμός θέσεων σημείων πάνω στη φυσική επιφάνεια της Γης, ΕΜΠ - Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών - Τομέας Τοπογραφίας - Εργαστήριο Ανώτερης Γεωδασίας, *Εισαγωγή στη Γεωδασία*, Αθήνα 2007.
 14. *ΑΔΤΥΥπΓ, Τμήμα Γ΄: Γραμματείας και Διοικητικού*: Φάκελος 255: 1917-1931: υπουργείον Στρατιωτικών.
 15. Δ. Π. Σωτηρόπουλος - Δ. Παναγιωτόπουλος. «“Ειδικοί” διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στον Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ», *Μνήμων*, Τομ. 29, Αθήνα 2008, σ. 134.
 16. Από την έως τώρα έρευνα στα ΦΕΚ, 229 αγροκτήματα είχαν κηρυχθεί απαλλοτριωτέα τα έτη 1918, 1919, σύμφωνα με τον νόμο 1072 δηλαδή, και όχι μόνο 1 που η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* αναφέρει στο λήμμα *Αγροτικό Ζήτημα* στον 1ο τόμο, στη σ. 495.
 17. Ο εντεταλμένος γεωπόνος θα έπρεπε να μεταβεί επιτόπου στο αγρόκτημα για τη συμπλήρωση της έκθεσης, σύμφωνα με όσα όριζε το άρθρο 2 του νόμου 1072/1917 και η τροποποίηση του Ν.Δ. της 15/07/1919, *ΦΕΚ*, Α΄, 159 της 19ης/07/1919. Σε αυτήν την έκθεση θα έπρεπε να περιλαμβάνονταν, πληροφορίες γύρω από το ιστορικό του κτήματος, τις δικαιοπραξίες, τις νομικές σχέσεις, τις εδαφολογικές και κτηματολογικές συνθήκες, τις συνθήκες παραγωγής, τις ακαθάρσιες και καθαρές προσόδους και τους κληρούχους.
 18. Επιστολή του υπ. Γεωργίας με ημερομηνία 10/08/1920 προς τον νομάρχη Λάρισας στην οποία αναφέρεται πως οι πρώτες καταμετρήσεις αγροκτημάτων δεν υπήρξαν ακριβείς, αλλά ολοκληρώθηκαν όπως μπορούσαν για να ξεκινήσουν οι εκδικάσεις. Για την ακριβέστερη καταμέτρηση είχαν δοθεί οδηγίες στα συνεργεία να επισκεφθούν και πάλι αγροκτήματα, αλλά οι αγρότες-χωρικοί νόμιζαν πως θα ανασταλεί η διαδικασία. Με το έγγραφο ο υπουργός πληροφορεί τον νομάρχη ποια κτήματα θα επισκεφθούν τα τοπογραφικά συνεργεία (παρατίθεται κατάλογος) και ζητά να εξηγήσει και να καθιερύσει τους ντόπιους κατοίκους. Επίσης ο τμητάρχης Μιλτ. Μυλωνάς της Τοπογραφικής Υπηρεσίας αποζημιώνεται για 78 αγροκτήματα. *ΑΔΤΥΥπΓ, Τμήμα Γ΄: Γραμματείας και Διοικητικού*: Φάκελος 356: 1917-1922: «Εγκύκλιοι 1918-1922» και *ΑΔΤΥΥπΓ, Τμήμα Δ΄: Λογιστηρίου*: Φάκελος 400:1919-1920: «Βιβλίου Στρεμματικών Αποδόσεων Προσωπικού».
 19. Στη Ρουμανία, όπου ανάλογη διαδικασία βρισκόταν σε εξέλιξη εκείνη την περίοδο, 60 ανώτεροι γεωπόνοι και 90 κατώτεροι υπηρέτουσαν στις ανάλογες εκεί διευθύνσεις. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής. Περίοδος Κ΄ - Σύνοδος Δ΄, Προεδρία Θεμιστοκλέους Σοφούλη*, Εν Αθήνας, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1931, σ. 27.
 20. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής. Περίοδος Κ΄ - Σύνοδος Δ΄, Προεδρία Θεμιστοκλέους Σοφούλη*, Εν Αθήνας, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1931, σ. 26-30.
 21. Τους όρους χρησιμοποίησε ο βουλευτής Ν. Καλέλης, κατά τη συζήτηση του Αγροτικού Νόμου τον Ιούνιο του 1922, ενώ ο συνάδελφός του Περ. Ιακ. Αργυρόπουλος υποστήριξε πως έπρεπε να εφαρμοστεί με βραδύτερο ρυθμό. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ΄ Εν Αθήνας Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως 1920-1921-1922, Τεύχος Ε΄, Εν Αθήνας, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1922, σ. 3087 και σ. 3277. ΦΕΚ*, Α΄, 129, 29/7/1922, Ν. 2922: Περί Αγροτικού Νόμου.
 22. *ΦΕΚ* Α΄, 57, 5/3/1923. Αρ. Πρωτ. Απόφασης της Επανάστασης 3473, Νομοθετικά Διατάγματα: Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών.
 23. Ενδεικτικά, βλέπε Β. Κουτσούκος, «Το πλαίσιο εφαρμογής της προσφυγικής αποκατάστασης και η επιβολή εθνοτικής και χωρικής ομοιογένειας στη θρακική επαρχία (1922-1930)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 19 (2015), σ. 161-190.

24. Επρόκειτο για 135 αγροκτήματα στον Νομό Τρικάλων, 84 στον Νομό Λαρίσης και 3 στην επαρχία Δομοκού, 222 συνολικά, ΦΕΚ Α΄, 57, 5/3/1923: Αποφάσεις της Επαναστάσεως: Περί καταλήψεως ακινήτων προς γεωργική αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών και ΦΕΚ Β΄, 26, 5/4/1923: Περί ορισμού των απαλλοτριωτέων κτημάτων προς σχηματισμόν μικροϊδιοκτησιών εν τοις Νομοίς Τρικάλων και Λαρίσης και την πρώην Επαρχία Δομοκού.
25. ΦΕΚ Α΄, 57, 5/3/1923, ΦΕΚ Α΄, 247, 3/10/1924, ΦΕΚ Α΄, 374, 26/11/1925, ΦΕΚ Α΄, 370, 22/10/1926, ΦΕΚ Α΄, 47, 22/3/1927, ΦΕΚ Α΄, 173, 25/5/1932, ΦΕΚ Α΄, 235, 23/7/1932, ΦΕΚ Α΄, 229, 10/7/1941 και Αναστάσιος Βαρβαρέσος, *Η ολοκλήρωσις της αγροτικής μεταρρυθμίσεως*, υπουργείον Γεωργίας - Γενική Διεύθυνσις Γεωργίας, Αθήναι 1949, σ. 6.
26. ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Β΄: Προγράμματος και Κτηματολογίου: Φάκελος 171:1920, 1927-1929, Αλληλογραφία με τη Διεύθυνση Εποικισμού και εποικιστικές υπηρεσίες Θεσσαλίας.
27. ΦΕΚ, Α΄, 247, 3/10/1924: Περί κωδικοποιήσεως των αγροτικών νόμων.
28. Ρόδης Λοχαΐτης, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας. Η ίδρυση και η λειτουργία του κατά το 1929-1930: Μια απόπειρα ιστορικής προσέγγισης*, Δημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2015, σ. 55-64.
29. ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Ε΄: Διάφορα: Φάκελος 448: 1937-1939: υπουργείο Γεωργίας - Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας, *Κανονισμός των τοπογραφικών εργασιών*, Αθήνα, 1937-1939, σ. 73-82.
30. ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Ε΄: Διάφορα: Φάκελος 448: 1937-1939: υπουργείο Γεωργίας - Διεύθυνση Τοπογραφικής Υπηρεσίας, *Κανονισμός των τοπογραφικών εργασιών*, Αθήνα, 1937-1939, σ. 94-96.
31. ΦΕΚ, Α΄, 447, 30/12/1932, ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Γ΄: Γραμματείας και Διοικητικού: Φάκελος 262: 1932-1934: «Υπ΄ όμιν ενεργητών», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 15/1/1933, σ. 6, εφημ. *Ριζοσπάστης*, 31/1/1933, σ. 4.
32. Ενδεικτικά βλέπε αναφορά του Γραφείου Εποικισμού Τρικάλων με ημερομηνία 7/7/1923 προς τη Διεύθυνση Εποικισμού Βόλου, όπου αναφέρονται τα εξής: «*Λαμβάνομεν την τιμήν, εν συνεχεία της υπ΄ αριθ. 1409 αναφοράς μας, να παρακαλέσωμεν όπως, ευαρεστούμενοι, ενεργήσητε παρά τω υπουργείω διά της ταχείας αποστολήν των σχεδιαγραμμάτων οριστικών και πρόχειρων των Δριστιανών, Χελμούδι, Στεναχώρου ή Ροζώρι, Καναλάκι, Σταγιάδες, Κακοπλεύρι και του οριστικού του χωρίου Στρούτσα, καθότι είναι ανάγκη όπως ταύτα εκδικασθώσι το ταχύτερον, προς αποφυγήν συγκρούσεων και περαιτέρων διενέξεων και προς ησυχίαν του Γραφείου*», ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Β΄: Προγράμματος και Κτηματολογίου: Φάκελος 170:1920, 1923-1926, «Αλληλογραφία με τη Διεύθυνση Εποικισμού και εποικιστικές υπηρεσίες Θεσσαλίας», και ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Β΄: Προγράμματος και Κτηματολογίου: Φάκελος 17: 1931: «Πίνακες αγροκτημάτων προς διανομή».
33. Το ποσό επιμερίστηκε σε 5% υπέρ της ΕΤΕ και 2% υπέρ της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΑΤΕ), μετά την ίδρυση της δεύτερης το 1929. Ενδεικτικά, βλέπε *Γενικά Αρχεία Κράτους - Κεντρική Υπηρεσία - Διεύθυνση Πολιτικής Γης υπουργείου Γεωργίας: Φάκελοι Αποζημιώσεων Κτημάτων: Μακρυχώρι Καρδίτσης*.
34. ΦΕΚ, Α΄, 247, 3/10/1924: Διατάγματα: Περί κωδικοποιήσεως των αγροτικών νόμων και ΦΕΚ, Α΄, 370, 22/10/1926: Διατάγματα: Αγροτικός Νόμος.
35. ΦΕΚ, Α΄, 138, 7/8/1922, Ν. 2950: Περί κυρώσεως της από 10ης Ιουνίου 1922 συμβάσεως μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος περί της υπό της Εθνικής Τραπέζης διά λογαριασμό του Δημοσίου πληρωμής αποζημιώσεως ιδιοκτητών αναγκαστικώς απαλλοτριούμενων αγροτικών κτημάτων μέχρι ποσού εν συνόλω δραχμών εκατό εκατομμυρίων δραχμών, ΦΕΚ, Α΄, 370, 22/10/1926: Διατάγματα: Αγροτικός Νόμος και *Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ)*, Φάκελος: Α1-Σ3-Υ3-Φ.16: Πρακτικά συνεδριάσεων του Γενικού Συμβουλίου 1/9/1926-28/4/1931.
36. ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Α΄: Μελετών και Ελέγχου: Φάκελος 1: 1947-1950: «Φάκελος προϊσταμένου Α΄ Τμήματος Γ. Μπάδα».
37. ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Β΄: Προγράμματος και Κτηματολογίου: Φάκελος 196:1930-1936, «Γραφεία Γεωργικών Περιφερειών Θεσσαλίας» και Έκθεση Γ. Ξένου περί της ΤΥΥΓ της 9/12/1936 στο ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Β΄: Προγράμματος και Κτηματολογίου: Φάκελος 160:1935-1941, «Διάφορα συγκεντρωτικά στοιχεία εργασιών της Τοπογραφικής Υπηρεσίας».
38. Το νόμιμο πλησιάζει σε όσα τσιφλίκια έχουν ήδη προσδιοριστεί από άλλες μελέτες. Ο Σωκρ. Πετμεζάς υπολογίζει 393 το 1896, 338 το 1903 και 301 το 1907, Σωκρ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιστ. επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι Απαρχές*. Τομ. Α΄ - Μέρος Ιο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999 σ. 77 και ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Β΄: Προγράμματος και Κτηματολογίου: Φάκελος: 160:1935-1941: «Διάφορα συγκεντρωτικά στοιχεία εργασιών της Τοπογραφικής Υπηρεσίας».
39. *Ενεργό Αρχείο - υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων: Διεύθυνση Τεχνικών Μελετών και Τοπογραφικής: Μητρώο Αγροκτημάτων Θεσσαλίας και ΑΔΤΥΥΠΓ, Τμήμα Β΄: Προγράμματος και Κτηματολογίου: Φάκελος 169: χ.χ. (1941-1944): Πίνακες περιλαμβάνοντες αγροκτήματα της Παλαιάς Ελλάδος*.
40. ΦΕΚ, Α΄, 173, 2/5/1939: Αναγκαστικός Νόμος 1722: Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του αγροτικού νόμου.

ΠΗΓΕΣ

- Γενικά Αρχεία Κράτους (ΓΑΚ) - Κεντρική Υπηρεσία - Διεύθυνση Πολιτικής Γης υπουργείου Γεωργίας: Φάκελοι Αποζημιώσεων Κτημάτων: Μακρυχώρι Καρδίτσας.
- Γενικά Αρχεία Κράτους (ΓΑΚ) - Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Διεύθυνσης Τοπογραφικής Υπηρεσίας υπουργείου Γεωργίας (ΑΔΤΥΥΠΓ), Φάκελοι 1, 128, 160, 169, 170, 171, 196, 255, 262, 356, 400, 448.
- Ένεργό Αρχείο - υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων: Διεύθυνση Τεχνικών Μελετών και Τοπογραφικής: Μητρώο Αγροκτημάτων Θεσσαλίας.
- Εφημ. Στοά, Αθήνα, 21/09/1881, σ. 1.
- Εφημ. Ριζοσπάστης, 15/01/1933, σ. 6.
- Εφημ. Ριζοσπάστης, 31/01/1933, σ. 4.
- Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής. Περίοδος Κ΄ - Σύνοδος Δ΄, Προεδρία Θεμιστοκλέους Σοφούλη, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1931.
- Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ): Α1-Σ3-Υ3-Φ. 16.
- Λήμμα «Αγροτικός Ζήτημα», Δρανδάκη Παύλου, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος Α΄ - Α-Αθανασία, Π.Γ. Μακρής και ΣΙΑ, Αθήνα, χ.χ. (1926), σ. 493-494.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ΄ Εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως 1920-1921 - 1922, Τεύχος Ε΄, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1922.
- Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ), Α΄, 159/1910.
- ΦΕΚ, Α΄, 111/1914.
- ΦΕΚ, Α΄, 112/1917.
- ΦΕΚ, Α΄, 305/1917.
- ΦΕΚ, Α΄, 138/1922.
- ΦΕΚ, Α΄, 57/1923.
- ΦΕΚ, Α΄, 247/1924.
- ΦΕΚ, Α΄, 374/1925.
- ΦΕΚ, Α΄, 370/1926.
- ΦΕΚ, Α΄, 47/1927.
- ΦΕΚ, Α΄, 173/1932.
- ΦΕΚ, Α΄, 235/1932.
- ΦΕΚ, Α΄, 173/1939.
- ΦΕΚ, Α΄, 229/1941.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βαρβαρέσος Αν., *Η ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρυθμίσεως*, υπουργείου Γεωργίας - Γενική Διεύθυνση Γεωργίας, Αθήνα 1949.

Κουτσούκος Β., «Το πλαίσιο εφαρμογής της προσφυγικής αποκατάστασης και η επιβολή εθνικής και χωρικής ομοιογένειας στη θρακική επαρχία (1922-1930)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 19 (2015), σ. 161-190.

Λοχαίτης Ρόδης, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας. Η ίδρυση και η λειτουργία του κατά το 1929-1930: Μια απόπειρα ιστορικής προσέγγισης*, Δημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2015.

Πελαγίδης Ευστ., «Η ανθρωπογεωγραφία του προσφυγικού ζητήματος 1913-1930», στο Κολιόπουλος Ι. - Μιχαηλίδης Ι. (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σ. 72-80.

Πετμεζάς Σ., «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιστ. επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α΄ - Μέρος Ιο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 53-85.

Πετμεζάς Σ., *Προλεγόμενα στην Ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.

Σωτηρόπουλος Π. Δ. - Παναγιωτόπουλος Δ. «“Ειδικοί” διανοσόμενοι και θύλακες χειραφέτησης στον Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ», *Μνήμων*, Τόμ. 29, Αθήνα 2008, σ. 121-150.

Χατζηιωσήφ Χρ. «Εισαγωγή», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιστ. επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α΄ - Μέρος Ιο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 9-39.

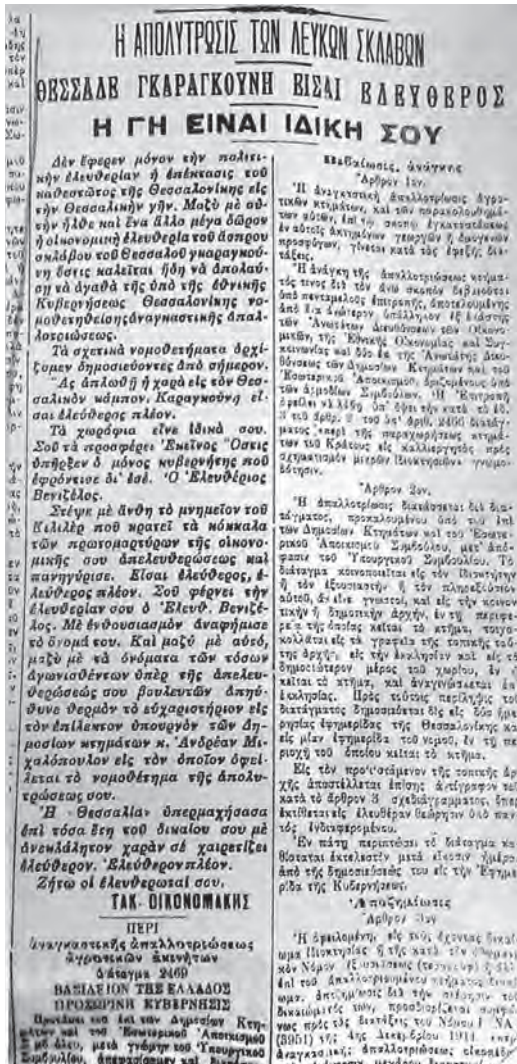
Εκπρόσωποι των γεωργικών δεσσαλικών ενώσεων, το 1910. (Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κιλίφρα)

Θεσμικές εξελίξεις για την επίλυση του Αγροτικού Ζητήματος το 1917

ΚΑΤΑ ΤΟ 1917, πέρα από την υπόλοιπη οικονομική και πολιτική κατάσταση και τις επιπτώσεις της, το αγροτικό πρόβλημα παρέμενε ανεπίλυτο. Παράλληλα, ενώ η Ελλάδα ήταν χωρισμένη σε δύο κράτη, ο συμμαχικός αποκλεισμός και οι ελλείψεις που προκαλούσε έκαναν ακόμη χειρότερη την κατάσταση. Η κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης, θέλοντας τόσο να βελτιώσει την παραγωγή όσο και να έχει την υποστήριξη των αγροτικών μαζών, υποσχόμενη να καταστήσει τους εργάτες γης μικροϊδιοκτήτες, προχώρησε στη θέσπιση νόμων που αφορούσαν στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Στις 20 Μαΐου 1917 νομοθέτησε τόσο την αναγκαστική απαλλοτρίωση με το Διάταγμα 2469 όσο και τη διανομή των κτημάτων σε μικρούς καλλιεργητές με το Διάταγμα 2466 που υπέγραψε η τριανδρία (Βενιζέλος - Κουντουριώτης - Δαγκλής), ο τότε σύμβουλος Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Αποικισμού Αν. Μιχαλακόπουλος, ο σύμβουλος Δικαιοσύνης Δημ. Δίγκας και ο σύμβουλος Οικονομικών Μιλ. Νεγροπόντης.¹ Στις 7 Ιουνίου γράφεται το σχόλιο του Τάκη Οικονομάκη σε άρθρο του υπό τον τίτλο «*Η απολύτρωση των λευκών σκλάβων. Θεσσαλέ Γκαραγκούνη, είσαι ελεύθερος. Η γη είναι δική σου*»: «Δεν έφεραν μόνον την πολιτική ελευθερίαν η επέκτασις του καθεστώτος της Θεσσαλονίκης στη δεσσαλική γη. Μαζί με αυτήν ήλθε και ένα άλλο μέγα δώρον, η οικονομική ελευθερία του άσπρου σκλάβου, του Θεσσαλού Γκαραγκούνη, όστις καλείται ήδη να απολαύσει τα αγαθά τής υπό της εθνικής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης νομοθετείσης αναγκαστικής απαλλοτριώσεως».²

Η καταβολή των αποζημιώσεων θα γινόταν κατά τον νόμο ΓΝΑ΄ της 4ης Δεκεμβρίου του 1911, που επέβαλε να οριστεί προσωρινά η τιμή του κτήματος από τον τοπικό πρόεδρο των Πρωτοδικών, λόγω του επείγοντος της απαλλοτρίωσης. Σε περίπτωση που το διάταγμα διέτασσε να απαλλοτριωθεί μέρος μεγαλύτερο από το μισό του τσιφλικιού, ο ιδιοκτήτης είχε το δικαίωμα να ζητήσει την απαλλοτρίωση ολόκληρου του κτήματος.³ Η επιλογή των κτημάτων και των εκτάσεων που θα ήταν αναγκαστικό να απαλλοτριωθούν γινόταν με βάση τις απασχολούμενες στο κτήμα οικογένειες, αλλά και την επάρκεια εκάστοτε έκτασης για τη συντήρηση μιας αγροτικής οικογένειας, τη βοσκή των ζώων, την ύπαρξη χώρου για ανέγερση κατοικιών, σχολείων, αποθηκών κ.λπ. Η κυβέρνηση θα παραχωρούσε την απαλλοτριω-

μένη έκταση σε συνεταιρισμό ο οποίος θα συστηνόταν από άτομα που εργάζονταν (ή εργάστηκαν) στα κτήματα.⁴ Η διανομή θα γινόταν από τους συνεταιρισμούς, ώστε να εκμεταλλευτούν τα κτήματα οι καλλιεργητές. Με όμοιον τρόπο θα διένειμαν και τους υπόλοιπους χώρους (για οικία, περιβάλοι κ.λπ.).⁵ Οι συνεταιρισμοί θα συνέλεξαν και το τίμημα, στις καθορισμένες από τον νόμο δόσεις,⁶ αφότου γινόταν συμφωνία περί του οριστικού διαχωρισμού των κτημάτων μεταξύ των μελών του συνεταιρισμού. Αν η οριστική συμφωνία διανομής δεν ήταν δυνατή μεταξύ του συνεταιρισμού, η καταμέτρηση και η διανομή του κτήματος θα γίνονταν από την Ανώτατη Διεύθυνση των Δημοσίων Κτημάτων και του Εσωτερικού Εποικισμού.⁷ Σε περίπτωση που, μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη, υπήρχαν περισσότεροι του ενός κληρονόμοι, το κτήμα θα περιερχόταν σε έναν από αυτούς, ο οποίος θα κάλυπτε το μερίδιο των υπολοίπων χρηματικά. Σε περιπτώσεις μη συμφωνίας, αδυναμίας κάλυψης του ποσού κ.λπ., εκάστοτε ειρηνοδίκης ελάμβανε τα κατάλληλα ανά περίπτωση μέτρα που όριζε ο νόμος, με τη λογική της μη διαίρεσης του κτήματος. Η εκμίσθωση και η εκποίηση θα απαγορεύονταν, με ελάχιστες εξαιρέσεις.⁸ Σε περίπτωση αδυναμίας καταβολής δόσης εξόφλησης, εκάστοτε ειρηνοδίκης, αν έκρινε ότι η καθυστέρηση δεν έγινε λόγω του οφειλέτη, μπορούσε να ισμοιράσει το οφειλόμενο ποσό και τον τόκο στις υπόλοιπες δόσεις. Αν όχι, το κτήμα ήταν δυνατόν να καταλήξει σε πλειστηριασμό με δεκτούς υπερδραματιστές, όμως, ακτήμονες αγρότες, συνεταιρισμούς που είχαν συσταθεί για την εξυπηρέτηση των ακτημόνων και των μικροϊδιοκτητών, το Δημόσιο και τη Γεωργική Τράπεζα Μακεδονίας και Ηπείρου. Δηλαδή, είτε δικαιούχους κτημάτων είτε δεσμούς που έπαιζαν κάποιον ρόλο στην απαλλοτρίωση.⁹ Ο υπουργός των Δημοσίων Κτημάτων της Κυβέρνησης Εθνικής Αμύνης Μιχαλακόπουλος αναφέρθηκε με δηλώσεις

Εφ. Η Θεσσαλία, 7/6/1917

Σκηνή αλωνισμού σε τσιφλίκι των αδελφών Ζωγράφου, στις αρχές του 20ού αιώνα. Στο βάθος δεξιά, δημωνιές σταριού και λίχνισμα. Αριστερά, σάκιασμα και σε πρώτο επίπεδο το κάρο φορτωμένο, έτοιμο για τη μεταφορά του καρπού στις αποθήκες. (Συλλογή Μπάτζιου, Τρίκαλα)

του στην προηγούμενη κατάσταση, με τις τριβές μεταξύ τσιφλικούχων και κολίγων, με αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγής και την πτώση της ποιότητάς της, κάτι που έπρεπε να αλλάξει. Τόνισε τον βασικό ρόλο του Βενιζέλου, γιατί επί κυβέρνησής του ψηφίστηκαν νόμοι που απαγόρευαν τόσο την έξωση του κολίγου όσο και τη μεταβολή ή την εκποίηση των τσιφλικιών, κάτι που θα έκανε μελλοντικά δυσκολότερη την απαλλοτρίωση.¹⁰ Επίσης, στάθηκε στη μέριμνα του κράτους για την αποζημίωση του ιδιοκτήτη και αναφέρθηκε στη χρήση του μέτρου σε παρόμοιες περιπτώσεις και σε άλλες χώρες, όπως η Αγγλία, η Ρωσία, η Ιαπωνία κ.ά.¹¹ Ακόμη, προανήγγειλε τη στήριξη των γεωργικών συνεταιρισμών που θα συστήνονταν με δάνεια από τη Γεωργική Τράπεζα, με χαμηλούς τόκους. Τη Γεωργική Τράπεζα θα την ενίσχυαν, ώστε να μπορούσε να παρέχει τα δάνεια αυτά, με επιχορηγήσεις.¹² Σχολιάζοντας τις διατάξεις του νόμου για το πέρασμα του κτήματος στους κληρονόμους και την απαγόρευση εκποίησης, αναφέρθηκε στην πρόθεση που είχε η κυβέρνηση να θεσπίσει το «οικογενειακό κτήμα», ώστε να προστατευθούν οι γεωργοί από την υποθήκευση των κτημάτων τους σε τοκογλύφους και από την απώλεια της περιουσίας τους, αλλά και για να μη διασπαστεί το κτήμα στους κληρονόμους του ιδιοκτήτη, σε μέρη που δεν θα ήταν ικανά να συντηρήσουν μια οικογένεια, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν εκ νέου οι αγρότες σταδιακά σε κατάσταση μη βιώσιμη.¹³

Μετά την επανένωση της Ελλάδας υπό τον Ελ. Βενιζέλο, η κυβέρνηση εξήγγειλε την επικύρωση και την εφαρμογή του νόμου σε ολόκληρη, πλέον, την Ελλάδα. Διαβάζουμε στο σχετικό άρθρο με τίτλο «*Η ευγνωμοσύνη των γεωργών προς*

την κυβέρνηση Βενιζέλου» του Τ. Οικονομάκη: «Ο θεσσαλικός λαός, ακούσας μετ' ευγνωμοσύνης ότι η Εθνική Κυβέρνησις του κ. Βενιζέλου απεφάσισε εις την Θεσσαλίαν και την λοιπήν Ελλάδα το Αγροτικόν Ζήτημα δι' αναγκαστικής απαλλοτριώσεως, όπως έπραξε και εις την Μακεδονίαν, σπεύδη ήδη διά ψηφισμάτων να διατρανώση την ευγνωμοσύνην του προς τον ελευθερωτήν του».¹⁴ Στις 31 Ιουλίου το νομοσχέδιο κατατέθηκε στη Βουλή. Σε σχετικό του άρθρο, ο Τ. Οικονομάκης σχολίασε με χαρακτηριστικό ενθουσιασμό: «Η κατάθεσις και ψήφισις του νομοσχεδίου αυτού έρχεται να περιβάλη με τον απαραίτητον τρόπον ένα από τα ωραιότερα και φωτεινότερα έργα της επαναστάσεως της Θεσσαλονίκης, την οικονομικήν απελευθέρωσιν του αγρότου, της τάξεως δηλαδή εκείνης η οποία παντού και πάντοτε αποτελεί το θεμέλιον της ευημερίας και της προόδου των εθνών».¹⁵ Αργότερα μέσα στον μήνα, Πανθεσσαλική Επιτροπή, έχοντας γυρίσει από συνάντηση στην Αθήνα με τον υπουργό Γεωργίας, πλέον, Μιχαλακόπουλο, γνωστοποίησε τις δηλώσεις του υπουργού, ο οποίος τους διαβεβαίωσε για την οριστική λύση του Αγροτικού Ζητήματος. Αναλύοντας στην επιτροπή την πορεία λύσης του ζητήματος, εξήγησε ότι, αν και η μη ύπαρξη των απαραίτητων χρημάτων για τη λύση ήταν πρόβλημα, η αναμονή για την εξεύρεσή τους πριν από την εφαρμογή της λύσης θα διαιώνιζε το πρόβλημα. Όντας της ίδιας αντίληψης και ο Βενιζέλος, ο υπουργός προχώρησε στις απαραίτητες ενέργειες για τη λύση του ζητήματος, τονίζοντας, όμως, τον καταλυτικό ρόλο που θα έπαιζαν στην εφαρμογή της λύσης οι συνεταιρισμοί, η ύπαρξη των οποίων θα έκανε δυνατή την υλοποίηση του νομοσχεδίου, παρά την έλλειψη των απαραίτητων πόρων.¹⁶

Στις αρχές Σεπτεμβρίου, η Βουλή συζήτησε προσδήκη τροπολογία στον νόμο περί απαλλοτρίωσης, σύμφωνα με την οποία το ένα τρίτο θα παρέμενε στον τσιφλικούχο. Η εν λόγω τροποποίηση πιθανώς να μην επέφερε προβλήματα σε κάποιους νομούς, αλλά σε άλλους, όπου μόλις έφταναν οι εκτάσεις για την ικανοποίηση των κολίγων, όπως στα Τρίκαλα, προκάλεσε πολλά.¹⁷ Τον Οκτώβριο, σε συζήτηση στη Βουλή για την ψήφιση του νομοσχεδίου, ακούστηκαν αντιρρήσεις σχετικά με τη διατήρηση του ενός τρίτου από τον ιδιοκτήτη, ενώ προτάθηκε ως ανώτατο όριο απαλλοτρίωσης το μισό του κτήματος, ως μέτρο προστασίας του ιδιοκτήτη.¹⁸ Στην τελική συζήτηση της Βουλής για την ψήφιση του νομοσχεδίου της απαλλοτρίωσης, ο Μιχαλακόπουλος ανέφερε την εξαίρεση του Νομού Τρικάλων από τον νόμο, κατόπιν αντιρρήσεων των βουλευτών του νομού. Η αιτία ήταν η τροπολογία του ενός τρίτου, η οποία μείωνε το ποσοστό των κτημάτων, κάνοντας την ικανοποίηση των εκεί κολίγων αδύνατη. Τελικά, κατά τη συνεδρίαση αυτήν, ψηφίστηκε ο νόμος 1072, μαζί με την τροπολογία, υπογεγραμμένος από τους Αν. Μιχαλακόπουλο, υπουργό Γεωργίας και προσωρινώς Στρατιωτικών, Μ. Νεγροπόντη, υπουργό Οικονομικών, Ι.Δ. Τσιριμώκο, υπουργό Δικαιοσύνης, και Εμμ. Ρέπουλη υπουργό Εσωτερικών.¹⁹ Η κυβέρνηση Βενιζέλου δεσμεύτηκε να στείλει εμπειρογνώμονες για να μελετήσουν την κατάσταση στον Νομό Τρικάλων, ώστε να βρεθεί λύση στο πρόβλημα και να μην αδικηθούν οι εκεί κολίγοι.²⁰ Ο Μιχαλακόπουλος, στο τέλος της χρονιάς, ανακοίνωσε την άμεση εφαρμογή του νόμου, αμέσως μετά τη δημοσίευση του διατάγματος.²¹

Βέβαια, χρειάστηκαν αρκετά χρόνια ακόμη καθώς και η πίεση που δημιουργήθηκε από τους πρόσφυγες, μετά την αποτυχημένη Μικρασιατική Εκστρατεία, για να εφαρμοστεί, τελικά, το μέτρο. Το γεγονός αυτό προκάλεσε μεγάλη αναταραχή στη Θεσσαλία τα επόμενα χρόνια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γιάνης Κορδάτος, «τότε, λοιπόν, που ο Βενιζέλος έκανε τον φιλελεύθερο, τον δημοκράτη και τον μεταρρυθμιστή, δημοσιεύτηκαν (...) νομ. διατάγματα της προσωρινής κυβέρνησης που επιτρέπανε την απαλλοτρίωση των ιδιωτικών αγροκτημάτων που ήταν πάνω από 1.000 στρέμματα για την αποκατάσταση κάθε αγχήμονα αγρότη, ντόπιου ή έποικου κολίγα, παρακεντέ, γεωργοϊππέρητη, μεροκαματιάρη, σ' οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας. Επίσης, επιτρεπόταν για τον ίδιο σκοπό και η παραχώρηση κρατικών χτημάτων στους αγχήμονες.

» Όμως, τα διατάγματα αυτά έμειναν για πολύ καιρό ανεφάρμοστα. Ο Βενιζέλος δικαιολογήθηκε πως ήταν εμπόλεμη η κατάσταση και γι' αυτό ήταν αδύνατη η απαλλοτρίωση, αφού η χώρα ήταν ανάστατη και το κράτος χωρισμένο. Όταν το επαναστατικό καθεστώς επιβλήθηκε και το κράτος ενώθηκε, τα παραπάνω διατάγματα αποτέλεσαν τον αγροτικό νόμο 1072 (του 1917), που η εφαρμογή του άρχισε αργότερα, όταν ιδρύθηκε το υπουργείο Γεωργίας.

» Όμως, τα παραπάνω νομοθετήματα δεν έδωσαν οριστική λύση στο Αγροτικό Ζήτημα (...). Ο Βενιζέλος έκανε πάλι τον φιλαγρότη, αλλά ο φιλαγροτισμός του ήταν στα χαρτιά. Έπρεπε να αναγκαστεί από την πίεση των κολλιγιάδων για να απαλλοτριώσει τα μεγάλα τσιφλίκια». ²²

1. Εφ. Η Θεσσαλία, 10/6/1917, 11/6/1917, 19/6/1917, ΦΕΚ 305/29/12/1917.

2. Εφ. Η Θεσσαλία, 7/6/1917.

3. ΦΕΚ 335/8.12.1911.

4. Εφ. Η Θεσσαλία, 11/6/1917.

5. Εφ. Η Θεσσαλία, 12/6/1917.

6. Εφ. Η Θεσσαλία, 13/6/1917.

7. Εφ. Η Θεσσαλία, 14/6/1917.

8. Εφ. Η Θεσσαλία, 15/6/1917.

9. Εφ. Η Θεσσαλία, 18/6/1917.

10. Εφ. Η Θεσσαλία, 21/6/1917.

11. Εφ. Η Θεσσαλία, 22/6/1917.

12. Εφ. Η Θεσσαλία, 23/6/1917.

13. Εφ. Η Θεσσαλία, 24/6/1917.

14. Εφ. Η Θεσσαλία, 12/7/1917.

15. Εφ. Η Θεσσαλία, 1/8/1917.

16. Εφ. Η Θεσσαλία, 15/8/1917.

17. Εφ. Θάρρος, 4/9/1917, 6/9/1917.

18. Εφ. Η Θεσσαλία, 8/10/1917.

19. Εφ. Η Θεσσαλία, 12/10/1917, εφ. Θάρρος, 13/10/1917, ΦΕΚ 305/29/12/1917.

20. Εφ. Θάρρος, 16/10/1917.

21. Εφ. Η Θεσσαλία, 23/12/1917.

22. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τόμος 13ος, εκδόσεις Εικοστός Αιώνας, Αθήνα 1958, σ. 459-460.

Ο ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΗΣ

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΝ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ:	Ν. ΑΣ. ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΣ Θ. ΤΣΩΡΤΣΑΚΗΣ Β. ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Α. Θ. ΠΑΝΟΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ Θ. ΤΣΩΡΤΣΑΚΗΣ	ΔΙΕΚΧΕΙΡΙΣΤΗΣ Ν. ΑΘ. ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΤΗΣΙΑ "Εσωτερικῆ ἰσχυ. 60." Εξωτερικῆ ἰσχυ. 1.	ΓΡΑΦΕΙΑ: ΟΔΟΣ ΒΥΣΣΗΣ 7	ΤΙΜΗ ΦΥΛΛΟΥ ΔΡΑΧ. 4	

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

ΑΛΕΞ. ΜΥΛΩΝΑΣ, πρόεδρος Ἰουδαϊκῆς ΔΕΚΑΣΟΣ ΠΑΝ., πρόεδρος Διεθνούς Γεωργίας καὶ Ἐποικισμοῦ, ΖΑΚΚΑΣ ΑΝΔ., Διεθνὴς Ἐργατικῆς καὶ Κοινωνικῆς Προνοίας.
 ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ ΣΕΚΡ., Διεθνὴς Γεωργικῆς Οἰκονομίας.
 ΚΑΛΙΤΣΟΝΑΚΗΣ ΑΝΔ., Καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἐν τῇ Ἀνωτέρῳ Ἐμπορικῇ Σχολῇ.

ΚΑΛΟΥΔΗΣ ΚΩΝΣΤ., Διεθνὴς Γεωργίας.
 ΚΑΝΑΓΕΡΙΝΟΣ ΠΕΤ., Διεθνὴς Ἐποικισμοῦ.
 ΚΟΡΙΖΗΣ ΑΛΕΞ., Διεθνὴς κατὰ τῇ Ἑθνικῇ Τραπεζῇ.
 ΚΟΡΝΗΣ ΣΠ., Καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἐν τῇ Πολυτεχνικῇ.
 ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΑΛΕΞ., Γεωργίας ἐν τῇ Ἑθνικῇ Πανεπιστημίῳ.
 ΣΑΒΙΩΤΗΣ ΣΠ., Διεθνὴς τῆς Ἀνωτ. Ἐμπορικῆς Σχολῆς.

Ἡ ΔΥΝΑΜΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥ

ΥΠΟ
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Κ. ΜΥΛΩΝΑ
 ΠΡΩΤΗ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Εἶνε εὐτόχημα διὰ τὸν τόπον μας, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ συνεταιρισμοῦ κατενοήθη πλέον καὶ κατέκτησεν ἕδρα ἐν τῷ μίᾳς δεκαετίας. Ἐθγενής, ἐθνοψιαστικὴ ἰδέα δι' ὅσους συναισθάνονται τὴν ἀδικίαν ἐκ τῆς κατανομῆς τοῦ παραγομένου πλούτου, ποιοῦν δι' αὐτὰς καὶ ἀναζητοῦν τὸν τρόπον τοῦ μετασμοῦ τοῦ κακοῦ, ἀποβλέπουσιν δὲ οὕτω συγχρόνως εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας διὰ τῆς τανύσεως τοῦ παραγωγοῦ, τοῦ ἐργάτου, ἀπὸ τε καὶ ἀγρότου, καὶ διὰ τῆς ἀνακουφίσεως τῆς μεγάλης μάζης τῶν καταναλωτῶν.

Εἶναι ἡ ὀργανομένη, εἰρηρικὴ ἀμυνα τοῦ πλήθους τῶν οἰκονομικῶς ἀσθενεστέρων κατὰ τοῦ ἀγῶνος τοῦ διεξαγομένου ὑπὸ τῶν ισχυροτέρων διὰ τὴν ὅς οἴοντες ἐπικερδοστέρων ἐξοπληρέθειαν τοῦ κεφαλαίου αὐτῶν, τοῦ ἀδυσωπῆτου ἀγῶνος διὰ τὸ κέρδος.

Εἶναι πρὸς τοῦτους ἡ ἰδέα, ἡ ὁποία διανοίγει εὐρύτερους ὁρίζοντας εἰς τὰς διεθνεῖς τῶν λαῶν σχέσεις, Διότι διὰ τῆς ἐποικιογνωμίας τῶν

συνεταιρικῶν ὀργανώσεων τῶν διαφόρων κρατῶν — παράδειγμα ἔστω ἡ κολοσιναία θράσις τῆς Ἀγγλικῆς ἐνώσεως τῶν συνεταιρισμῶν καταναλώσεως — δὲν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπέλθῃ βελημιαὶς μιὰ νέα κατάστασις γαλήνης ἐν τῇ διεθνεί παλαίστρᾳ, ὅπως προβλέπουν οἱ ἐνθουσιώδεις ἀπόστολοι τοῦ συνεργατισμοῦ. Ἡ κατάστασις διηλ. τῶσιν τοῦ ἐπιθετικῶς οἰκονομικοῦ πολέμου, τὸν ὁποῖον ἐγκρατιοῦν μετὰ τῶν ἐθνῶν τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον πρὸς κατακτητῶν τῶν ξένων ἀγορῶν τῆς καταναλώσεως, ὅσον καὶ τοῦ χειροτέρου πολέμου, τοῦ ἀμυντικοῦ, τὸν ὁποῖον συνεπιφέρει ἡ προστατευτικὴ πολιτικὴ διὰ τοῦ διαμοιολογίου. Εἶναι τὸ ἀπώτερον ἰδανικὸν τῆς συνηνομήσεως τῶν συνεταιρισμένων παραγωγῶν καὶ καταναλωτῶν ἐκάστης χώρας μετὰ τὰς συνεταιρικὰς ἐνώσεις τῶν ἄλλων χωρῶν, διὰ τὴν παραγωγὴν καὶ τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν περισοτέρων ἐκ τῶν προσιῶτων καὶ διὰ τὸν μετασμοῦν συνεπὸς τοῦ ἐπιμυθῶνον διεθνῶς οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὅσας εἶναι ὁ πρῶτος ὁδὸς τοῦ ἀνθρωποκτόνου πολέμου.

Εἰσέδωκε λοιπὸν καὶ εἰς τὴν χώραν μας ἡ σωτηρία αὐτῆς ἰδέας ἀλλ' ἀνεπαρκῶς ἀκόμη. Διελύθησαν εὐτυχῶς πλέον αἱ ἐπιφυλάξεις, ἐσηγήσαν οἱ διαταγμοὶ περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ θεσμοῦ. Κατεδείχθη ὅτι, ὅπως εἰς ὅλα τὰ ἄλλα μέρη, οὕτω καὶ παρ' ἡμῶν αὐτὸ

Τὴν 1η Ἰανουαρίου 1925 ἐκδόθηκε το πιο αξιόλογο καὶ μακροβιότερο συνεταιριστικὸ περιοδικό, Ο Συνεταιριστής (1925-1940, 1946-1966), με διευθυντὴ τον Θεόδωρο Τζωρτζάκη. Κατὰ τα πρώτα χρόνια εἶχε δεκαπενθήμερη κυκλοφορία, ἐνὸς ἀπὸ το 1928 καὶ μετὰ ἐγίνε μηνιαίο. Μέσα ἀπὸ τα ἀρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό μπορούμε να ἔχουμε αρκετὰ σαφὴ εικόνα σχετικά με τὴν εξέλιξη τῶν συνεταιρισμῶν στο σύνολο τῆς ἐλληνικῆς υπαίδρου. (Εθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο)

Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί ως όχημα
για τη μεταρρύθμιση του γαιοκτητικού καθεστώτος:
Συνέχειες και ασυνέχειες την περίοδο 1917-1923

1. Εισαγωγή

ΒΑΣΙΚΟΣ ΜΑΣ ΣΤΟΧΟΣ σε αυτή την ανακοίνωση είναι η ανίχνευση της παράλληλης πορείας του συνεταιριστικού φαινομένου και των προσπαθειών που καταβάλλονται για τη θέρση της αγροτικής μεταρρύθμισης κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1910 και στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι οι συνεταιρισμοί αποτελούν έναν δεσμό συλλογικής οργάνωσης, ο οποίος εμφανίζεται στην ελληνική ύπαιθρο το 1914 και πολύ γρήγορα εξαπλώνεται, μετατρέπόμενος στην κυρίαρχη μορφή συσσωμάτωσης, στις επόμενες σελίδες θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε αν και πώς εγγράφεται στις διάφορες πρωτοβουλίες που επιχειρούνται προς την κατεύθυνση της επίλυσης του γαιοκτητικού ζητήματος. Η διερεύνηση των διαφορετικών πολιτικών προτάσεων που διατυπώθηκαν γύρω από τη δυνητική λειτουργία των συνεταιρισμών ως οχημάτων τα οποία θα επιτάχυναν τη διαδικασία της αγροτικής μεταρρύθμισης συνιστά έναν ακόμη άξονα της ανάλυσής μας, ενώ παράλληλα θα μας απασχολήσει και η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται εντός του συνεταιριστικού στρατοπέδου αναφορικά με ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Χρονική αφετηρία της παρουσιάσής μας θα αποτελέσει η αγροτική μεταρρύθμιση που σχεδιάστηκε το 1917 από τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, υπουργό Γεωργίας του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ενώ η ανάλυσή μας θα καλύψει την περίοδο έως τον Φεβρουάριο του 1923 και την ψήφιση από την επαναστατική κυβέρνηση της αγροτικής μεταρρύθμισης.

2. Αγροτική μεταρρύθμιση και συνεταιρισμοί από το 1917 έως το 1922

Ως απαρχή της προσπάθειας μεταρρύθμισης του γαιοκτητικού καθεστώτος και της λειτουργίας των συνεταιρισμών ως των δεσμικών μέσων που θα συνέβαλλαν στην απλοποίηση των γραφειοκρατικών διαδικασιών για τη διανομή της γης και την όσο το δυνατόν ταχύτερη μετατροπή των ακτημόνων σε ιδιοκτήτες θα πρέπει να θεω-

ρείται ο νόμος 1072, ο οποίος ψηφίστηκε στα τέλη του 1917 από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Πρόκειται, ουσιαστικά, για την υπαγωγή σε μια ενιαία νομοθετική πράξη των Νομοθετικών Διαταγμάτων 2466 έως και 2470 που είχαν ψηφιστεί τον Μάιο του 1917 από την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.¹ Οι πρωτοβουλίες για τη λήψη των συγκεκριμένων νομοθετικών μέτρων ανήκαν στον τότε υπουργό Γεωργίας Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, ο οποίος το 1914, όταν και ψηφίστηκε ο νόμος περί συνεταιρισμών, ήταν υπουργός Εθνικής Οικονομίας και ένας από τους βασικούς διασώτες της ευρύτερης εφαρμογής του. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι κατά τα χρόνια της κορύφωσης του Εθνικού Διχασμού η υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης σηματοδοτούσε έναν από τους βασικότερους προγραμματικούς στόχους της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων, για μια σειρά από λόγους. Από τη μια πλευρά, η θέσπισή της θα συνέβαλλε ουσιαστικά στην εξασθένιση της κοινωνικής πόλωσης, τόσο στις περιοχές της Θεσσαλίας όσο και στις πρόσφατα προσαρτημένες της Μακεδονίας και της Ηπείρου, στις οποίες επικρατούσε η μεγάλη μορφή ιδιοκτησίας. Από την άλλη πλευρά, λαμβάνοντας υπόψη τη χρονική συγκυρία της παγκόσμιας πολεμικής σύρραξης και της συμμετοχής της Βουλγαρίας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η προοπτική της θεμελίωσης ενός συστήματος μικρής ιδιοκτησίας συνδεόταν άρρηκτα με τον στόχο της ενίσχυσης της εθνικής ομοιογένειας στις περιοχές όπου υπήρχαν ισχυρές εθνικές ή γλωσσικές μειονοτικές ομάδες.² Σε ένα τρίτο επίπεδο, η θέσπιση μιας αγροτικής μεταρρύθμισης με αρκετά προοδευτικά χαρακτηριστικά θα ήταν δυνατόν να εξετασθεί στο πλαίσιο της έντονης πολιτικής διαμάχης μεταξύ του Βενιζέλου και του βασιλιά. Η ανάληψη μιας τέτοιας δεσμικής πρωτοβουλίας, προορισμένης να δώσει λύση σε ένα από τα πιο ακανθώδη προβλήματα της ελληνικής υπαίθρου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα συγκριτικό πλεονέκτημα της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων, σε σχέση με τις πολιτικές δυνάμεις του συντηρητικού στρατοπέδου που παρουσιάζονταν απρόθυμες να θέσουν –έστω μερικώς– υπό αμφισβήτηση τα προνόμια των γαιοκτητικών ελίτ. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη τα παραπάνω στοιχεία, δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει ο βαθμός ριζοσπαστικοποίησης της αγροτικής

*Ανδρέας Μιχαλακόπουλος,
υπουργός Γεωργίας.
(1917-1918)*

μεταρρύθμισης. Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ανάγκη προστασίας της μικρής ιδιοκτησίας και την εγκατάσταση, στις νέες εκτάσεις, ενός μεγάλου αριθμού αγροτικών οικογενειών, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υπογράμμιζε την πλήρη συμβατότητα του συγκεκριμένου μέτρου με τις αρχές του φιλελευθερισμού, παραπέμποντας, μάλιστα, σε αντίστοιχες πολιτικές που είχαν εφαρμοστεί στη Μεγάλη Βρετανία από τον Gladstone. Θεωρούσε, επιπλέον, πως η συγκεκριμένη νομοθετική πράξη προάσπιζε πλήρως το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας, ενώ παράλληλα συνέβαλλε στην εμπέδωση ενός κλίματος κοινωνικής δικαιοσύνης στον αγροτικό χώρο καθώς και στην προστασία των οικονομικά ασθενέστερων.³

Στο πλαίσιο αυτό των τομών που εισήγαγε η ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου, μία από τις βασικότερες

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΕΥΧΟΣ Α'

ΑΡΙΘ. ΦΥΛΛΟΥ 33

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗ 24 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ

1915

Περί συνεταιρισμών.

Νόμος 602

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Υφιστάμενοι έμφράτως μετά της Βουλής, άποφασισαν και διατάσσαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Εύστασις του συνεταιρισμού.

*Άρθρον 1.

Συνεταιρισμός κατά την έννοιαν του παρόντος νόμου είναι ή εταιρεία, ήτις άποτελείται εκ συνταίρων, άν ό αριθμός και αι εισφοραί είναι μεταβλητά και σκοπεύ την διά συνεργασίας των συνταίρων προαγωγήν της ιδιωτικής οικονομίας εκάστου αυτών.

Τοιαύτοι συνεταιρισμοί είναι ιδίαι οι πιστωτικοί, οι συνεταιρισμοί άγοράς, πωλήσεως, καταναλώσεως, οι παραγωγικοί, οι οικοδομικοί.

*Άρθρον 2.

Προς εύστασιν συνεταιρισμού άπαιτείται, όπως τό καταστατικόν 1) συναφθή έγγραφως μεταξύ έπιτά τούλάχιστον προσώπων, μη άπαιτούμενου τύπου τινός, και 2) έγγραφής, υποβαλλόμενον έν πρωτοτύπω, υπό του Ύπουργείου της Εθνικής Οικονομίας.

Τό Ύπουργείον, εξετάζων την κατά τάς διατάξεις των νόμων (ιδίαι άρθρα 1 και 5 του νόμου τούτου) σύνταξιν του καταστατικού και την εσοπιμότητα των διατάξεων αυτών, τροποποιεί αυτό μόνον έφ' όσον αντίκειται εις τους νόμους, υποδεικνύαι δε άπλώς την κατά την κρίσιν του σκοπιμότεραν διατάξεις των όρων αυτών.

Τό έγγραβόν ή τροποποιηθέν καταστατικόν δημοσιεύεται διαρδαν έπιμελείς του Ύπουργείου εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

*Άρθρον 3.

Από της έγγραφίσεως του καταστατικού ό συνεταιρισμός άποκτά νομικήν προσωπικότητα.

Τό Ύπουργείον της Εθνικής Οικονομίας άποστέλλαι άντίστονον του δημοσιευθέντος καταστατικού εις τον συνεταιρισμόν και εις τό Ειρηνοδίκειον της έδρας τούτου.

*Άρθρον 4.

Τό Ύπουργείον και τό Ειρηνοδίκειον συρράπτουν καθ' έτος εις βιβλίον τά κατά τά άρθρα 8, 9, 35, 58 καταστατικά, έγγραφα και γνωστοποιήσεις και καταρτίζουν εδρετήριον αυτών.

Τά βιβλία και εδρετήρια ταύτα είναι ελευθέριαι εις πάντας προσιτά.

Αιά Β. Διατάγματος, προκαλουμένου υπό των Ύπουργών επί της Εθνικής Οικονομίας και της Δικαιοσύνης, καθορίζεται ό τρόπος της τηρήσεως των βιβλίων τούτων.

*Άρθρον 5.

Τό καταστατικόν άπαιτείται πάντως να περιέχη, πλην των εις άλλας διατάξεις του παρόντος νόμου περιεχομένων προαιρετικών ή υποχρεωτικών όρων, (άρθρα 8, 14, 15, 16—18, 20, 23, 28—31, 34, 37, 41—43, 46, 48, 49, 55, 59, 67, 68, 76) τά εξής :

- 1) Την επωνυμίαν του συνεταιρισμού.
- 2) Την έδραν.
- 3) Τον σκοπόν και την χρονικήν διάρκειαν αυτού, ήτις δύναται να είναι και άπείριστος.
- 4) Τούς όρους της παραδοχής και της εξέδου των συνταίρων.
- 5) Τον τρόπον, καθ' όν καταρτίζεται ή μέλλει να καταρτισθή βραδύτερον τό κεφάλαιον του συνεταιρισμού, τό άνώτατον ποσόν, μέχρι του όποιου δύναται να εθέσθ ή εισφορά εκάστου συνταίρου (την συνεταιρικην μερίδα), την πραγματοβολήν του ένός δεκατου τούλάχιστον του ποσού τούτου και τον χρόνον της καταβολής του όπλοκίπου.
- 6) Τον τρόπον της οργανώσεως, διοικήσεως και εκπροσωπήσεως του συνεταιρισμού και τον τρόπον του έλέγχου της διαχειρίσεως.
- 7) Την έκτασιν της εδώνης των συνταίρων, ήτοι έν ή ά εδώνονται διά τάς υποχρεώσεως του συνεταιρισμού με όλων των την περιουσίαν ή μέρος άριστέμον μόνον ποσού ή μέρος πολλαπλασίου τινός της μερίδος των (άρθ. 22).
- 8) Τον τρόπον της συντάξεως και εξέλεξεως του ισολογισμού.
- 9) Τον τρόπον της τοποθετήσεως και έξασφαλίσεως των κεφαλαίων του συνεταιρισμού.

Νόμος 602 περί Συνεταιρισμών: Η συζήτησή του άρχισε στις 17 Οκτωβρίου 1914 και κυρώθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 1914. Δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τεύχος 33, στις 24 Ιανουαρίου 1915. (Βουλή των Ελλήνων, Βιβλιοθήκη, Κοινοβουλευτική Συλλογή)

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Αριθμός φύλλου 305

1917

Έν Αθήναις τῇ 29 Δεκεμβρίου

ΝΟΜΟΙ

Περί ἐπιμόρφωσης καθ' ἕναν τὸ Κράτος τῶν ἐπ' ἀριθμ. 2466, 2467, 2468, 2469 καὶ 2470 διαταγμάτων τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως περὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος.

Νόμος 1072
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἐψηφισμένοι δημοφώνως μετὰ τῆς Βουλῆς, ἀπελευθερώσαντες καὶ διατάξαντες.

Ἄρθρον πρῶτον.

Ἐπικαίτεται καθ' ἕναν τὸ Κράτος ἡ ἰσχὺς τῶν ἐπ' ἀριθμ. 2466, 2467, 2468, 2469 καὶ 2470 Διαταγμάτων τῆς 20 Μαΐου 1917 τῆς προσωρινῆς Κυβερνήσεως, ὡς ταῦτα δημοσιεύονται κατωτέρω.

Α'.

Περί τῆς παραχωρήσεως κτημάτων τοῦ Κράτους εἰς καλλιεργητὰς πρὸς σχηματισμὸν μικρῶν ἰδιοκτησιῶν.

Διάταγμα 2466

Παραχωρητέα κτήματα

Ἄρθρον 1.

Κτήματα ἀνήκοντα εἰς τὸ Κράτος ἢ περιελθόντα εἰς αὐτὸ δι' ἀναγκαστικῆς ἀπκλιωτικῆς παραχωροῦνται εἰς καλλιεργητὰς κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος νόμου.

Διατάγμα ἐκδιδόμενον τῇ πρωσίαι τοῦ ἐπὶ τῆς Γεωργίας Ἰπουργοῦ, μετ' ἀποφάν τοῦ Ἰπουργικοῦ Συμβουλίου, ὅρατι ἐκαστὸς τῶν παραχωρηθησέμενων κτημάτων.

Καθορισμός ἐκτάσεων

Ἄρθρον 2.

Λαμβανόμενον ἐπ' ὅλου ἕκαστου μὲν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν, αἰτίας ἀποκαθίσταται ἕξ εἰς τὴν καλλιεργητικῶν τοῦ κτήματος εἴτε ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ἐπιχωρίου καλλιεργητοῦ, εἴτε ὑπὸ ἄλλαν ἰδιότητα, ἄρ' ἑτέρου δὲ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατὰ τὸ ἄρθρον Β' ἀριθμ. 4—9 προσώπων, ἢ ἐποικισίας τῶν ὁσίων ἐν τῷ κτήματι ἤθελε κρηθῆ σάπιμος, ὀρίζεται δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἰπουργοῦ αἱ ἐκτάσεις, αἵτινες πρέπει νὰ παραχωρηθῶν ἐν συνόλῳ εἰς τὰ κατὰ τὸ ἄρθρον Β' πρόσωπα.

Ὁ ὅρισμός τῶν ἐκτάσεων τούτων γίνεται οὕτως, ὥστε νὰ ἀπαρτῆ ἐπάρκει κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς καλλιεργείας συντήρησιν ἐκαστῆς γεωργικῆς οἰκογενείας, διὰ τὴν βοσκὴν τῶν ζώων τῶν ἐγκατασταθησομένων οἰκογενειῶν, διὰ τὴν ἀνεργαστικῶν ἀσθενῶν, ἀγροτῶν, κωφῶν ἀποθήκων, διὰ τὴν αὐτοσυντησίαν τῶν κτηνῶν ἢ ἀγορῆς, καὶ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἄλλων ἀπαραρτήτων ἔργων ἐν τῷ χωρίῳ, ὡς καὶ διὰ τὴν παραχώρησιν τούτων ἐκτάσεων δι' οἴκων καὶ περιούσιων εἰς ἐπαγγελματίας, ὧν ἡ ἐγκατάστασις ἤθελε κρηθῆ ἀνα-

γκάσια, καὶ εἰς μικρὴν ἀριθμὸν κτηνοτρόφων, ὧν ἡ ἐγκατάστασις ἤθελε κρηθῆ ὀφέλιμος διὰ τὴν προαγωγήν τῆς κτηνοτροφίας τῶν γεωργῶν τοῦ χωρίου.

Τῆς ἀποφάσεως τοῦ Ἰπουργοῦ προηγείται πάντοτε ἡτοιμασμένη γνώμη τῶν κατὰ τὸν ἔργασμὸν τοῦ Ἰπουργοῦ Γεωργίας συμβουλίων κτηματικῆς καὶ γεωργικῆς, διδομένη κτήσιν ἐκδόσεως συντασσόμενης ὑπὸ γεωπόνου καὶ γεωμέτρου, οἵτινες, μετὰδόντες ἐπὶ τόπου, ἐξετάσουν τὴν παραχωρητέαν ἐκτασιν, τῆ εἶδος τῆς καλλιεργείας καὶ τὰς καθήλου συνθήκας αὐτῆς, τὰς δυνάμεις βελτιώσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν καλλιεργιῶν αὐτοῦ καὶ τὴν κατὰ πρόβλεψιν ἀξίαν τοῦ ὅλου κτήματος καὶ τῶν παραχωρητέων ἐκτάσεων.

Εἰς τὴν ἐκδοσιν προαρκτεῖται καὶ σχεδιαγράφημα, ὅσον ἐνέσταιν ἀκριβές, ἢ ἐν ἐπιχειρήσει περιπτώσει, πρὸς τὴν τοιοῦτης παρέχον κατὰ πρόβλεψιν τὸ σῆμα καὶ τὴν ἐκτασιν τοῦ κτήματος. Ἐν τῇ αὐτῇ γνωμοδοτησῆ τῶν τῶ συμβουλίων ὀρίζουν πόσον εἶναι τὸ ἀνάστων ὄρον ἐκτάσεως, πέρα τῆς ὁποίας δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραχωρηθῆ κατὰ τὰ ἄρθρον Β, εἰς ἕκαστον σωματίον πρὸς ἐκμετάλλευσιν.

Ὁ Ἰπουργὸς δὲν δύναται διὰ τῆς ἀποφάσεώς του νὰ ὑπερβῆ τὰ ὅρια ταῦτα.

Παραχωρήσεις εἰς συνεταιρισμούς.

Μέλη αὐτῶν.

Ἄρθρον 3.

Ἡ ὀρθοθεσία ἐκτασῶν παραχωρητέων εἰς συνεταιρισμὸν, ὁ ὁποῖος ἤθελε αὐτοαθῆ συστάσῃ πρὸς τὸν νόμον 602 ἀπερὶ συνεταιρισμῶν καὶ πρὸς σχέδιον καταστατικῶν συντασσόμενον ὑπὸ τοῦ Ἰπουργοῦ τῆς Γεωργίας.

Δύνανται νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸν συνεταιρισμὸν ὡς συνασφίροι κατὰ ταῦτα προτιμήσεως:

- 1) Οἱ ἐν τῷ κτήματι κατοικοῦντες ἔγγαμοι καλλιεργηταί, εἴτε ἐν σέξει μωρῆς εἴτε ἐν ἄλλῃ προσομοίᾳ.
- 2) Αἱ γῆραι ἀποβιώσαντες τῶν καλλιεργητῶν, οἵτινες εἴχον ἐγκατεστάσιν ἐν τῷ κτήματι, ἐν κατοικοσίῳ ἐκμῆ εἰς τὸ κτήμα, καὶ ἐὰν ἔχουσι τοὐλάχιστον ἓν ἔτερον τέκνον ἀνήλικον.
- 3) Οἱ ἐν τῷ κτήματι κατοικοῦντες ἐτήλικοι καλλιεργηταί, καὶ ἐὰν δὲν ἔχον ἴδιαν οἰογενεῖαν.
- 4) Οἱ προπάρχοντες καλλιεργηταὶ τοῦ κτήματος κατὰ τὰς διατάξεις 1 καὶ 3, ἄρ' ὅσον δὲν παρήλθῃ δεκαετίαι ἀπὸ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἐπὶ τῷ κτήματι.
- 5) Οἱ ἐν τῷ κτήματι κατοικοῦντες παρακοντέδες καὶ αἱ γῆραι τούτων κατὰ τὰς διατάξεις 1, 2 καὶ 3.
- 6) Οἱ καλλιεργούντες εἰς τὸ κτήμα ὡς ἔργαταὶ ἡμερομισθιοὶ κατὰ τὰς διατάξεις 1, 2 καὶ 3.
- 7) Οἱ εἰς γειτονικῶν χωρίων καλλιεργούντες κατὰ τὰς ἐνωτέρων διατάξεις 1, 2, 3, 4, 5 καὶ 6.

Νόμος 1072 περί του Αγροτικού Ζητήματος: Πρόκειται για την υπαγωγή σε ενιαίο νομοθετικό πλαίσιο των Νομοθετικών Διαταγμάτων 2466 έως 2470 που είχαν ψηφιστεί τον Μάιο του 1917 από την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τεύχος 305, στις 29 Δεκεμβρίου 1917. (Βουλή των Ελλήνων, Βιβλιοθήκη, Κοινοβουλευτική Συλλογή)

καινοτομίες του αφορούσε στη μετατροπή των συνεταιρισμών στον ενδιάμεσο εκείνον φορέα μεταξύ του κράτους και των κολίγων που θα διευκόλυνε τη διαδικασία του εσωτερικού εποικισμού. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του Αγροτικού Νόμου του 1917, οι απαλλοτριωθείσες εκτάσεις θα διανεμόνταν στον συνεταιρισμό ο οποίος αναγνωριζόταν ως η νομική οντότητα που θα ανελάμβανε το έργο της διανομής των γαιών στα μέλη του προς εκμετάλλευση. Επιπρόσθετα, ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα των συνεταιρισμών ήταν η πληρωμή για 30 χρόνια ενός ετήσιου τοκοχρεωλυσίου ίσου με το ποσό που το κράτος θα έπρεπε να πληρώσει στους πρώην ιδιοκτήτες των υπό απαλλοτρίωση εκτάσεων. Ασφαλώς δεν θα πρέπει να θεωρείται συγκυριακό το γεγονός ότι εισηγητής του νόμου 1072 ήταν ο πολιτικός εκείνος που θέσπισε την εισαγωγή του συνεταιριστικού δεσμού στην ελληνική ύπαιθρο, ενώ παράλληλα δεν θα πρέπει, σε καμιά περίπτωση, να υποβαθμίζεται η ραγδαία εξάπλωση των συνεταιριστικών οργανώσεων κατά την περίοδο από το 1914 έως το 1917.⁴ Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι η σημαντική διεύρυνση των αρμοδιοτήτων των συνεταιρισμών δεν συνοδεύτηκε από μια συνολική αλλαγή της κρατικής πολιτικής γύρω από αυτούς. Με άλλα λόγια, πέρα από το νέο στοιχείο της εγγραφής των συνεταιριστικών οργανώσεων στη διαδικασία της διανομής γης, θα πρέπει να μνημονεύσουμε τη συνέχιση της εργαλειακής τους λειτουργίας και της αμετάβλητης παρουσίας τους ως ενδιάμεσων μηχανισμών μεταξύ του κράτους και των αγροτών. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο το ότι γύρω από αυτούς τους άξονες δομήθηκε ένα μεγάλο μέρος των πρώτων κριτικών σχετικά με τον τρόπο εφαρμογής της συνεταιριστικής πολιτικής. Η απώλεια της αυτονομίας των οργανώσεων και ο εκφυλισμός βασικών αρχών του συνεργατισμού, μέσω, για παράδειγμα, διατάξεων όπως η αναγκαστική συμμετοχή όλων των αγροτών στους συνεταιρισμούς αποκατάστασης, συνιστούσαν από τα σημαντικότερα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1910 από φιλοσυνεταιριστές και ηγετικά στελέχη συνεταιριστικών ενώσεων, οι οποίοι εναντιώνονταν στο πνεύμα της ασκούμενης πολιτικής.⁵

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της υπαγωγής των συνεταιρισμών στον κρατικό έλεγχο και των αντιδράσεων που αυτή προκαλούσε θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε την έντονη δυσπιστία –που έφτανε στα όρια της πλήρους αποδοκιμασίας– των λίγων αγροτικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνταν την περίοδο αυτή αναφορικά με τον ρόλο των συνεταιρισμών στην όλη διαδικασία της μεταρρύθμισης του γαιοκτητικού καθεστώτος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Πανθεσσαλικής Αγροτικής Ένωσης, για την οποία διαθέτουμε σημαντικές πληροφορίες μέσα από το έργο του Γιάννη Μουγογιάννη. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία των ηγετικών της στελεχών, οι συνεταιρισμοί, αρκετοί από τους προέδρους των οποίων περιγράφονταν ως σύμμαχοι των κυβερνήσεων, θεωρούνταν εξίσου υπεύθυνοι με το κράτος και τις επιτροπές απαλλοτρίωσης για τον τρόπο εφαρμογής της αγροτικής μεταρρύθμισης και τις σημαντικές καθυστερήσεις στη διαδικασία εγκατάστασης. Φαίνεται, μάλιστα, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η διάκριση που επιχειρείται μεταξύ των συνεταιριστικών οργανώσεων, που είχαν μετατραπεί σε «υπάκουους δούλους των κυβερνήσεων» και εκείνων οι οποίοι στελεχώνονταν από μικροϊδιοκτήτες γης,

με τους οποίους κρινόταν σκόπιμη η συγκρότηση ενός κοινού μετώπου πάλης.⁶ Εξετάζοντας τη ρητορική της συγκεκριμένης οργάνωσης, μπορούμε να εντοπίσουμε ένα αρκετά συνηθισμένο στερεότυπο, το οποίο εμφανίζεται κατά τα επόμενα χρόνια στον λόγο διάφορων αγροτιστών και αγροτικών οργάνωσεων και αφορούσε στη θεωρητική αποδοχή της ιδέας της συνεταιριστικής οργάνωσης, που χαρακτηριζόταν απαραίτητη για την επίτευξη της ενότητας των αγροτών και την άνθηση της αγροτικής οικονομίας, αλλά και στην παράλληλη απόρριψη του κυρίαρχου μοντέλου συνεταιριστικής λειτουργίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Η πολύ περιορισμένη εφαρμογή της μεταρρύθμισης του 1917 που, σύμφωνα με πολιτικούς του στρατοπέδου των Φιλελευθέρων, θα μπορούσε να αποδοθεί στα έντονα γραφειοκρατικά της χαρακτηριστικά, οδήγησε στην ψήφιση ενός νέου αγροτικού νόμου. Ο υπουργός Γεωργίας, από τις αρχές του 1919, Γεώργιος Καφαντάρης ήταν ο εισηγητής του νόμου 2052 που δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τον Φεβρουάριο του 1920 και διατήρησε αμετάβλητους, σε πολύ σημαντικό βαθμό, τους θεωρητικούς άξονες της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917.⁷ Η πιο ουσιαστική καινοτομία του νέου σχεδίου αγροτικού νόμου ήταν η σύσταση μιας πενταμελούς επιτροπής απαλλοτριώσεων στην έδρα κάθε Πρωτοδικείου, αποτελούμενης από τον πρόεδρο των Πρωτοδικών, δύο δημοσίους υπαλλήλους, τον αντιπρόσωπο των ιδιοκτητών και τον αντιπρόσωπο των συνεταιρισμών, η οποία αποφάσιζε για τα ζητήματα της απαλλοτριώσεως, έχοντας προηγουμένως μελετήσει την έκθεση του νομογεωπόνου. Η δεσμική λειτουργία των συνεταιρισμών, ως διευκολυντικών μηχανισμών για την εγκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών, συνιστούσε μία από τις βασικές διατάξεις του νόμου 2052, στις οποίες αποτυπώνεται η οργανική συνέχεια της μεταρρύθμισης του 1917. Η δημιουργία των αναγκαστικών συνεταιρισμών από τους αποκαταστηθέντες καλλιεργητές αμέσως μετά τη λήψη της απόφασης από την Επιτροπή Απαλλοτριώσεων, η διαχείριση από αυτούς της απαλλοτριωθείσης έκτασης έως την τελική διανομή της στους κληρούχους-μέλη των συνεταιρισμών και η επιστροφή στο κράτος του ποσού που είχε χορηγηθεί ως αποζημίωση στους πρώην ιδιοκτήτες γης αποτελούσαν σε γενικές γραμμές το θεωρητικό πλαίσιο λειτουργίας του συγκεκριμένου νόμου κατά τους λίγους μήνες –έως τον Νοέμβριο του 1920– που θρυσκόταν σε ισχύ, παρουσιάζοντας, μάλιστα, πιο απτά αποτελέσματα σε σχέση με τη νομοθεσία του 1917.

Διερευνώντας τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα από τον Νοέμβριο του 1919 έως τον Φεβρουάριο του 1920, αξίζει να αναφερθούμε στις απόψεις που διατυπώθηκαν τόσο από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο όσο και από τον υπουργό Γεωργίας Γεώργιο Καφαντάρη αναφορικά με τη δυνατότητα άμεσης παρέμβασης των συνεταιρισμών στην προσπάθεια επιτάχυνσης των διαδικασιών για την επίλυση του Αγροτικού Ζητήματος. Από τη μια πλευρά, δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στον καταλυτικό ρόλο που μπορούσαν να διαδραματίσουν στην εμπέδωση ενός πνεύματος κοινωνικής αλληλεγγύης στον αγροτικό χώρο, συνδράμοντας στην πρόοδο και την ευημερία των μικρών καλλιεργητών. Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να παραγνω-

ΕΤΟΣ 1ον ΑΘΗΝΑΙ 1η ΙΟΥΝΙΟΥ 1918 ΑΡΙΘ. 2

ΒΟΗΘΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΕΚΑΙΔΟΜΕΝΟΝ ΤΗΝ 1^{ην} ΕΚΑΣΤΟΥ ΜΗΝΟΣ

Ίδιοκτήτης και Διευθυντής: ΣΩΚΡ. Π. ΙΑΣΕΜΙΔΗΣ

Τμηματάρχης τῆς Γεωργικῆς Οικονομίας

Συνδρομή τοῦ τρέχοντος ἔτους Δρ. 8

Διεύθυνσις: Ἀθήναι Καπλανῶν 1

Περιεχόμενα: Ἐποπτικά σύμβολα τῶν συνεταιρισμῶν. Σ. Ἰασεμίδου. — Τί εἶνε οἱ συνεταιρισμοί. Σ. Ἰασεμίδου. — Ἔργασια μὲ μὴ συνεταιρικούς. Σ. Ἰασεμίδου. — Ἡ δημοσίευσίς τῶν καταστατικῶν τῶν συνεταιρισμῶν. Σ. Ἰασεμίδου. — Πῶς προῶδουσεν ἕνας συνεταιρισμός. Ἔργασια τοῦ γεωργικοῦ συνεταιρισμοῦ Βυλλίων-Μεγαρίδος. Ν. Μιχοπούλου. — Λογιστικά. Δικαιολογητικά διὰ τὰς προμηθειάς. Θεοδ. Τζωρτζάκη. — Βιβήσεις.

Δηλοῦμεν, οὗτοι οἱ ἐκ τῶν λαμβανόντων τὸ περιοδικὸν δὲν ἐπιστρέφουν αὐτὸ ἢ δὲν γνωρίζουν ἡμῖν, οὗτοι δὲν θέλουν νὰ τὸ λαμβάνουν, θὰ θεωροῦνται συνδρομηταί. Παρακαλοῦνται δὲ οὗτοι νὰ ἀποστείλουν τὴν συνδρομὴν τῶν ἐντός τοῦ μηνὸς Ἰουνίου.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΩΝ

Παρατηρήσαμεν, ὅτι ἀτυχῶς τὰ Ἐποπτικά Σύμβολα τῶν περισσότερων Συνεταιρισμῶν δὲν εἰδείξαν μέχρι τοῦδε καμμίαν δράσιν. Φαίνεται, ὅτι ἔχει τελείως παρανοηθῆ καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέλη τοῦ

Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου ὁ προορισμός αὐτῶν καὶ ἐνόμισαν, ὅτι πρέπει νὰ περιορίζονται εἰς τὴν τυπικὴν ἐξέλεξι τῶν ἀπολογισμῶν τοῦ Συνεταιρισμοῦ εἰς τὸ τέλος τοῦ λογιστικοῦ ἔτους, ὡς περιορίζονται συνήθως τὰ ἐποπτικά σύμβολα ἢ αἱ ἐξελεγκτικά ἐπιτροπὰ τῶν σωματείων καὶ ἐταιρειῶν.

Διὰ τοῦτο κρίνομεν ἀπαραίτητον νὰ τονίσωμεν τὰ ἐξῆς.

Ἐἶνε ἀληθές, ὅτι ὁ νόμος 602 εἰς τὸ Ἐποπτικόν Συμβούλιον ἀνέθεσε τὴν ἐποπτεῖαν καὶ τὸν ἐλεγχὸν τῶν πράξεων καὶ τῆς διαχειρίσεως τοῦ διοικητικοῦ Συμβουλίου (ἄρθρ. 37) δηλαδὴ ἀποκλειστικῶς καθήκοντα ἐλεγκτικά καὶ ὄχι διοικητικά (καίτοι εἶνε δυνατόν διὰ τοῦ Καταστατικοῦ νὰ δοθῆ εἰς τὸ Ἐποπ. Συμβούλιον τὸ δικαίωμα νὰ συμπράττῃ μετὰ τοῦ διοικ. Συμβουλίου εἰς σπουδαίας τινὰς πράξεις, ἄρθρ. 37 § 3), ἐν τούτοις κατέστησε τὰ μέλη τοῦ Ἐποπ. Συμβουλίου ἐξ ἴσου ὑπεύθυνα, ὡς τὰ μέλη τοῦ διοικ. Συμβουλίου, πρὸς τὸν συνεταιρισμὸν διὰ πάσαν ζημίαν, ἢ ὅποια θὰ προέκυπτε

Τὴν 1η Μαΐου 1918 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Σωκράτη Ἰασεμίδη τὸ πρῶτον συνεταιριστικὸν περιοδικὸν ἐν τῇ Ἑλλάδι, Βοηθός τῶν Συνεταιρισμῶν (1918-1922). Ἦταν μηνιαῖον καὶ ἀποτελοῦσε τὴν βασικὴν πρωτογενῆ πηγὴν γιὰ τὴν μελέτην τοῦ συνεταιριστικοῦ φαινομένου κατὰ τὰ πρῶτα συνεταιριστικὰ χρόνια. (Προσωπικὸν ἀρχεῖον Δημήτρη Ἀγγελῆ - Δημάκη)

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Έν Αθήναις τῆ 28 Φεβρουαρίου 1920

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Αριθμὸς φύλλου 49

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Νόμοι.

Νόμος 2052, Αγροτικός.	1.
Νόμος 2055 περί προσηλυθίσαις διατάξεων τῶν τοῦ ΔΝΖ νόμων κατὰ συστάσεις βῆμων καὶ κοινοτήτων.	2.
Βασιλικά διατάγματα	
Περὶ ἀδείματι προσηλυθίσαις τῶν μηλοποιῶν τῆς Ἐπαρχίας τῶν Σιδιροκάστρου Θεσσαλίας 3α οἱ ὑπερῶν τῶν συμπαικῶν ἐξῶν.	3.
Περὶ ἀδείματι τοῦ ἐπὶ τῶν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰσφερόμενων εἰσπρασιῶν ἐν γένει ἀπεβαλλομένου προσέτου φόρου καταναλώσεως.	4.
Περὶ ἐπιτάξεως εἰσπρασιῶν ἐξ ἑλῶν ἄλλων παρὰ τὰς κενὰς ἐπιτροπείας.	5.

ΝΟΜΟΙ

(1)

Αγροτικός νόμος.

Νόμος 2052.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἐγκειμένῳ ἡμερῶν μετὰ τῆς Βουλῆς, ἀπεσφραγίσαν καὶ διατάξαν·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Ἀπαλλοτριωτὰ κτήματα.—Κλήροι.

Συντὸς παραγραφῶσεων.

Ἄρθρον 1.

1. Βεβαιεῖται ἡ παραγράφος ἀκινήτων ἀνηντῶν εἰς τὸ Κράτος, ὡς καὶ ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτριώσις κτημάτων ἀνηντῶν εἰς ἕτερα φύσιν ἢ νομικὰ πρόσωπα χάρις τῆς γεωργικῆς ἐγκαταστάσεως ἀκινήτων καλλιεργητῶν ἢ ὠρυγανῶν κτημάτων καὶ τῆς συναρτῆς πρὸς ταύτην ἐγκαταστάσεως ἀκινήτων ἐν τῷ παρόντι νόμῳ κηρυχθεῖσάντων προσώπων.

2. Ἀκινήτους καλλιεργητῶν λογίζονται καὶ οἱ ἔχοντες ἀνεκτρετὴ γεωργικὴν ἰδιοκτησίαν.

Ἀπαλλοτριωτὰ ἰδιοκτησιακὰ.

Ἄρθρον 2.

Ἐπιτίθενται εἰς ἀπαλλοτριώσιμ καὶ παραγράφου κατ' ἑλπίαν αὐτῶν τῆς ἑκάστης κτήματα ἀνήκοντα :

α') Εἰς τὸ κράτος, ἔθρους, κληρονομαστῶν καὶ ἐν γένει νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου.

β') Εἰς Μονὰς ἢ ἄλλα εὐκατὰ ἢ κοινωφελῆ ἰδρύματα ὡς καὶ βουλευτικὰ ἐν γένει.

γ') Τὰ ἀνήκοντα εἰς ἰσοκλήτους μὴ ἐπισημασμένους ἀποστερημένους τῆς καλλιεργεῖας τοῦ κτήματος ἕνεκα τῆς συνθήκης αὐτῶν διαρρηχθῆς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ.

Ἀπαλλοτριωτὰ μεμνῶσις.

Ἄρθρον 3.

1. Ἐπὶ τῶν ἑπισημασμένων ἐξαιρετικῶς τῆς ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως τὸ τρίτον τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἑλῶν κτήματος.

Ἐπιτρέπεται ὅλῃ ἤτοι ἐν ἡλικίᾳ ἀπαλλοτριώσεως ἐν μὲν κατὰ

Νέας Χώρας πρὸς ἀποκατάστασιν πάντων τῶν ἐν ἄρθρῳ 5 ἀκατομήνων εἰς κλήρον προσώπων, ἐν δὲ τῇ παλαιᾷ Ἑλλάδι ἐν λόγῳ τῆς ποικιλίας τῶν πληθυσμῶν καθίσταται ἀδύνατος ἡ ἐν αὐτῷ ἢ εἰς ἕτερα κτήματα κλήρος ἐγκαταστάσις τῶν ἐν ἄρθρῳ 5 ἐξ 1 κατηγορίας Α-Β ἀναφερομένων προσώπων. Καὶ ἐν τῇ περιπτώσει αὗτῃ ἤτοι ἐν ἡλικίᾳ εἰς ἀπαλλοτριώσιμ ἐκτασις γηλίων στρατημάτων καὶ ἐν τῷ Νοτῷ Τρικινίῳ ἐκτασις ἰσοκλήτων πρὸς τὸ ἕκαστον τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ κτήματος, μὴ δυναμένη δὲ νὰ ὑπερβῇ τὰ γίλια στρέμματα. Τὸ ὁρισθέντος ἀναπέμπον εἰς τὸν ἰδιοκτήτη μέρος τοῦ κτήματος εἶνε ἐρεθῆς ἀπελευθερῶν πάσης ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως ἐξ' ὅπου δὲ εἶνε δυνατόν, δέον νὰ ἀπελεῖθῃ πῶσις ἐκτασιν κειμένην κληρίων τῆς κατακτίσεως τοῦ ἰδιοκτητοῦ ἢ ἑλλῶν γεωργικῶν αὐτοῦ κτηρίων.

2. Κατ' ἀμετάβλητον τὰς περιπτώσεις τοῦ προηγουμένου ἰδαίου τὸ μὴ ὑποκείμενον εἰς ἀπαλλοτριώσιμ κτήματα ὑπολογίζονται ἐπὶ τῆς συνολικῆς τοῦ ἀπαλλοτριωμένου κτήματος ἰσότητος ἀνεξαρτήτως τῆς ἀμεταβλήτου τυχῶν ἐπ' αὐτῷ οὐκ ἐκτετατοῦ εἰδους ἀνεκτρετῆς ἢ ἐξ ἀδικημάτων συμφορῆς. Ἐν τῇσδε περιπτώσει λαμβάνεται ὡς ἄνω ἢ πρὸ τῆς 1ης Ἰουλίου 1917 πραγματικὴ κατάστασις, ἀνεκτρετῶν τῶν μετὰ ταῦτα γεννημένων τυχῶν κατακτήσεων, ἕνεκα δὲ αὐτῶν ἐκτετατοῦ διὰ πᾶσιν εἰς καλλιεργεῖας, ἐπὶ τῇ σκοπῇ τῆς ἀποκαταστάσεως αὐτῶν εἰς μικροκτητικῆς. Αἱ ἐν τῷ κτηρίῳ ὄντι ἐκτετατοῦ εἰσπρασιῶν τῶσδε δέον νὰ κατασθένται ἰσότητος ἰδιοκτητοῦ καὶ συνεταιρισμοῦ ἀνεκτρετῶν τῆς παραγραφῆς ἐκάστης μερίδος ἐκ τοῦ κτήματος.

3. Κατ' ἄμετάβλητον τὰς περιπτώσεις τοῦ προηγουμένου ἰδαίου κτήματα οἱ ἀνεκτρετῶν ἐξαιρετικῶς ἀναρροῦνται ἐπὶ ἐκτὸς μόνον κτήματος ὀριζόμενον κατὰ τὴν ἰσοκλήτου, τῶν λοιπῶν ὑποκείμενον εἰς ἄλλην ἀπαλλοτριώσιμ. Ἐπὶ αὐτῶν ἀνεκτρετῶν ἀπορρίπτεται ἡ κατὰ μερίδας κληρονομία αὐτῶν, ἢ ἐν ἰσοφείᾳ τὸ Συμβόλιον Ἰσοκλήτου. Τὸ ἐπὶ τοῦ ἰδιοκτητοῦ ὀριζόμενον κτήμα δέον νὰ παρουσιάσῃ ὅπου ἕνεκα ἑλπίσεως ἀνεκτρετῶν εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ἐγγυητῶν καλλιεργητῶν, τὸ δικαιοκρατικῆς τῆς ἐκλογῆς, ἐν ἰσοκλήτου περιπτώσει, μεταβεβλημένον εἰς τὸ Συμβόλιον Ἰσοκλήτου. Ἐν τῇσδε περιπτώσει δικαιοκρατικῶν νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐκτασιν, ὅπου ἤθελε παραμείναι εἰς αὐτὴν διὰ τῆς παρ' αὐτοῦ γενομένης ἐπιλογῆς.

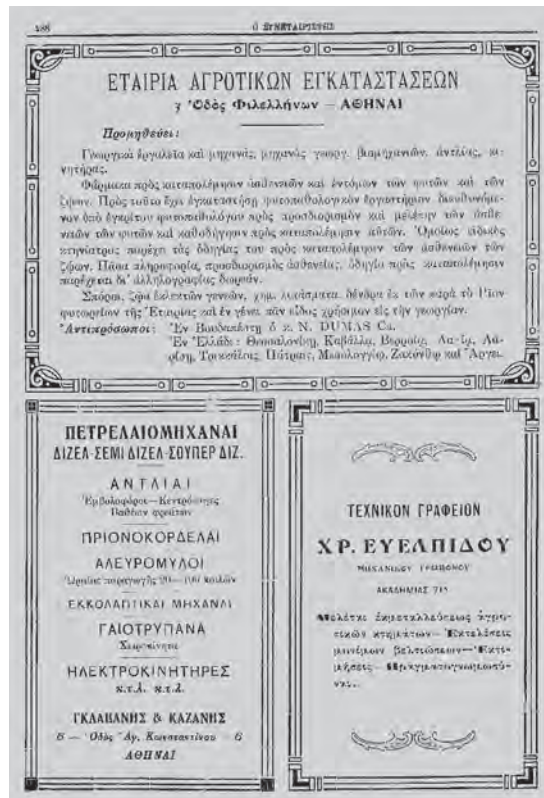
4. Κτήματα, ἔχοντα ἐκτασιν μικροτέρων τῶν γηλίων στρατημάτων καὶ γεωργικῶν κτηρίων κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ τῆν καλλιεργεῖαν δημοκρατικῶν κτηρίων, δύνανται νὰ ἀπαλλοτριωθῶσι γένει κατ' ἑλπίαν ὅπου ἀποτελεσοῦν κτήματα τῆς παρεμβαλλόμενα ἐκτετατοῦ τῆς περιοχῆς ἀπαλλοτριωμένου κτήματος. Εἰς βεβαιεῖστας καλλιεργητῶν ἀνεκτρετῶσδε ἢ δὲ ἀνεκτρετῶν τὸ κατὰ τὸ παρὸν ἰδαίου ἀπαλλοτριωμένα κτήματα παραχωρεῖται, ἐπὶ ὅπου δὲ εἶνε δυνατὴ ἡ διατήρησις τῶν παρ' αὐτῶν κηρυχθέντων κτηρίων, ἐπὶ ἀπελευθερῶν, ἕνεκα ἰσοκλήτου καὶ εἰ δυνατόν τῆς αὐτῆς κατηγορίας γαδῶν ἐν τῷ ἀπαλλοτριωμένῳ κτήματι. Ἐν τῇσδε περιπτώσει εἰς τῶσδε ἰσοκλήτου ἀνεκτρετῶν ἀνεκτρετῶν κτηρίων δὲν παραχωρεῖται ἐκτασις ἕνεκα τῆς ἀναρρομένης πρὸς συμπλήρωσιν ἐν γένει ἰσοκλήτου τοῦ ἰδιοκτητοῦ κτήματος μέχρι γηλίων στρατημάτων.

5. Γαῖα ἀνεκτρετῶν κηρυχθέντων ὡς λαϊκῶν καὶ γῆ

Αγροτικός Νόμος 2052: Αφορούσε στα δέματα απαλλοτριώσεως τοιφικίων και στους Συνεταιρισμούς Αποκαταστάσεως Ακτιμώνων Καλλιεργητῶν. Εισηγητῆς ἦταν ο υπουργὸς Γεωργίας Γ. Καραντάρης. Δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως, τεύχος 49, στις 28 Φεβρουαρίου 1920. (Βουλή των Ἑλλήνων, Βιβλιοθήκη, Κοινοβουλευτικὴ Συλλογὴ)

ρίζεται η επιχειρηματολογία που ανέπτυξαν, προκειμένου να αντικρούσουν τις απόψεις που είχαν διατυπωθεί από πολιτικούς του συντηρητικού στρατοπέδου γύρω από την ταύτιση της εξάπλωσης του συνεταιριστικού φαινομένου με την παγίωση του συλλογικού τρόπου εκμετάλλευσης της γης. Κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στη δυναμική του συνεργατισμού, ως βασικού μοχλού της αγροτικής προόδου, ο υπουργός Γεωργίας υπογράμμισε πως η ανάπτυξη του συγκεκριμένου δεσμού στον αγροτικό χώρο σε καμιά περίπτωση δεν σήμαινε την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, καθώς η απόλυτη προτεραιότητα των συνεταιρισμών ήταν η συνένωση όλων των μικρών ιδιοκτητών, παρέχοντας στον καθέναν από αυτούς οικονομική ανεξαρτησία και συμβάλλοντας στην ακύρωση της δράσης των κάθε είδους κερδοσκόπων.⁸

Η πολιτική επικράτηση του αντιβενιζελικού συνασπισμού στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 έδωσε σε μια αρκετά διαφορετική βάση τη συζήτηση για τη μεταρρύθμιση του γαιοκτητικού καθεστώτος και, συνεπακόλουθα, τη λειτουργία των συνεταιρισμών εντός αυτού του πλαισίου. Η κατάργηση των διαταγμάτων απαλλοτρίωσης που είχαν δεσπιστεί μετά τον Φεβρουάριο του 1920 αποτελούσε την πρώτη όψη μιας πολιτικής η οποία κλιμακώθηκε κατά τα επόμενα χρόνια και οδήγησε στην ψήφιση μιας νέας αγροτικής μεταρρύθμισης. Παρά το γεγονός ότι ο νόμος 2922, που δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 29 Ιουλίου 1922⁹ έμεινε πρακτικά ανεφάρμοστος λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και των καταλυτικών συνεπειών της, η σημασία του δεν θα πρέπει να υποτιμάται, καθώς κατέστησε ακόμα πιο σαφείς τις διαχωριστικές γραμμές και τις διαφορές των κυρίαρχων –την περίοδο 1917-1922– πολιτικών προσεγγίσεων γύρω από το ζήτημα της αγροτικής μεταρρύθμισης και τον ρόλο των συνεταιρισμών. Μαζί με τις διατάξεις που σχετίζονταν με την εξαίρεση κτημάτων από την απαλλοτρίωση και την αύξηση της αποζημίωσης στους ιδιοκτήτες, η κατάργηση του δεσμού των συνεταιρισμών απο-

Διαφημίσεις που δημοσιεύτηκαν στο 18ο τεύχος του περιοδικού Ο Συνεταιριστής, στις 16 Σεπτεμβρίου 1925. (Προσωπικό αρχείο Δημήτρη Αγγελή - Δημάκη)

“Ο ΣΥΝΕΡΓΑΤΙΣΜΟΣ”

ΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΎΡΓΑΝΟΝ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΡ. 1

ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΡΧ. 50

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1929

ΑΓΡ. ΤΡΑΠΕΖ. 0.9-2
ΑΡ. 13
28/700

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΖΩΗ ΤΟΥ Γ. ΡΑΪΦΦΑΪΖΕΝ

Εις τὸ ληξιαρχεῖον τῆς Κοινότητος «Χάμμ» βρισκομένη σημειούμενα διὰ τὸν Ραΐφφάϊζεν μας:
«Τὴν 30 Μαρτίου 1818, 11ην ὥραν τῆς νυκτὸς ἐγεννήθη παρὰ τοῦ κ. Δημάρχου Γκότ-

φριδ Ραΐφφάϊζεν καὶ τῆς συζύγου του Ἀμαλίας τὸ γένος Χαντζέντοφφ, υἱὸς ὁ ὁποῖος ἐβαπτίσθη τὴν 19 Ἀπριλίου καὶ ὀνομάσθη Φρειδερίκος Γουλιέλμος Ἑρρίκος».

Τῷ 1819 ἀσθένησε βαρεῖά ὁ πατέρας καὶ ἐμποδίσθη νὰ ἐξακολουθήσῃ τῆς ἐργασίαις τῆς Κοινότητος. Διὰ τοῦτο προσπάθησε νὰ ἐκτελέσῃ τὰ καθήκοντά του μὲ τὴν βοήθεια ἐνὸς γραφέα, ἀλλὰ τοῦ κάκου, ἡ θέσι του χειροτέρευε κ.λ.π. καὶ ὑπέβαλε παραίτησι.

Συνέπεια τῆς αἰτήσεως ἦταν ἡ Βασιλικὴ Κυβέρνησι τοῦ Κομπλέντς ν' ἀναθέσῃ τὴν δημαρχία τοῦ Χάμμ εἰς τὸν Δήμαρχο Νόρρενβεργ τοῦ Φριζέγγαγκεν ποὺ δὲν εἶχε πολλὰς ἀσχολίας.

Ἡ παραίτησι ὅμως δὲν ἔκαμε τὸν ἀσθενὴ καλὰ καὶ μετὰ τρία ἔτη ἀπέθανε εἰς ἡλικίαν 40 ἐτῶν καὶ ἀρῆκε μὴ μεγάλη οἰκογένεια καὶ καμμία περιουσία. Ἡ ἔκθεσι τοῦ Ἐπαρχοῦ ὡς πρὸς τὴν θέσι τῆς οἰκογενείας δὲν ἔφερε καὶ πολὺ ἀποτέλεσμα καὶ ἡ χήρα Ραΐφφάϊζεν μὲ τὰ 8 ἀνήλικα παιδιὰ τῆς ἔμεινε ἀπροστάτευτη. Ὁ καθεὶς εἰμπορεῖ νὰ φαντασθῇ τί ζωὴ θὰ ἔζησαν τότε αἱ ἄτομα, τί ἐργασία γιγάντια ἔκανε ἐκείνη ἡ μάνα καὶ τί στερήσεις ὑπέφερε γιὰ νὰ ζήσῃ τὰ παιδιὰ τῆς. Τὴν ἀκοιβὴ ζωὴν τῶν δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε διότι γραπτὰ δὲν βοήθησαν ὅταν θέλησε ὁ Λορ Κρέμπς νὰ γράψῃ τὴν βιογραφία τοῦ δικοῦ μας Ραΐφφάϊζεν καὶ τὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχαν πεθάνῃ πρὸ πολλοῦ. Μόνον παραδόσεις μύθοι καὶ μαζεύσι σύμφωνα μὲ τῆς ὁποῖαις ἡ ζωὴ σὺ τὸ ζηρημένο σπύτι ἦταν εὐχάριστη καὶ θεοσεβομένη. Ἡ μάνα ἔκανε τ' ἀδύνατα δυνατὰ γιὰ νὰ κἀνῃ τὴν

ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ ΡΑΪΦΦΑΪΖΕΝ
ΠΑΤΗΡ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΙΣΤΩΤΙΚΩΝ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΩΝ 1818 - 1888

Ἐν τῇ διαρκῇ ἀγάπῃ πρὸς ἀλλήλους, καίτοι ἡ λύσις τοῦ λεγομένου Κοινωνικοῦ ζητήματος

Φ. Γ. ΡΑΪΦΦΑΪΖΕΝ
ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΟΝ ΣΥΝΕΛΠΙΟΝ 1885

Τον Οκτώβριο του 1929 άρχισε να εκδίδεται το μηνιαίο περιοδικό Ο Συνεργατισμός (1929-1933), του Συνδέσμου Συνεταιριστών Βορείου Ελλάδος. Συνιστά πολύ σημαντική πηγή για τη μελέτη της εξέλιξης του συνεταιριστικού φαινομένου, ιδιαίτερα στις περιοχές της βορείου Ελλάδος. (Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο, ΠΙΟΠ)

κατάστασης αποτελούσε τη σημαντικότερη τομή του νόμου του 1922. Σύμφωνα με το άρθρο 13, οι συγκεκριμένοι συνεταιρισμοί αντικαθίσταντο από μια πενταμελή επιτροπή που θα αντιπροσώπευε τους αγρότες κατά τη διάρκεια της απαλλοτριωτικής διαδικασίας, καθώς, όπως τονίζονταν στο εισαγωγικό σημείωμα του νόμου, «το μοντέλο της συνεταιριστικής εκμετάλλευσης είχε αποτύχει λόγω της απουσίας πνεύματος αλληλεγγύης μεταξύ των αγροτών». Πέρα από τη φιλελεύθερη επιχειρηματολογία που τασσόταν ενάντια στη ριζική τροποποίηση του πνεύματος των προγενέστερων αγροτικών μεταρρυθμίσεων,¹⁰ χρήζει ιδιαίτερης προσοχής το γεγονός ότι στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1922 παρενέβησαν, μέσω ψηφισμάτων, εκπρόσωποι συνεταιριστικών οργανώσεων που ζητούσαν την άμεση και ολοκληρωτική μεταβίβαση της γης στους συνεταιρισμούς αποκατάστασης, οι οποίοι δεν θα έπρεπε να καταργηθούν, αλλά, αντίθετα, να ενισχυθούν, καθώς επίσης και την υπαγωγή στις υπό απαλλοτρίωση εκτάσεις των μοναστηριακών κτημάτων και των κρατικών αγροτικών γαιών.¹¹ Ο αρκετά μαχητικός λόγος που διατυπώνεται από τους συνεταιρισμούς θα πρέπει, σε πολύ σημαντικό βαθμό, να συνδεθεί με τη χρονική συγκυρία της προσπάθειας συγκρότησης Αγροτικού Κόμματος και του κομβικού ρόλου που διαδραμάτιζαν ορισμένες δευτεροβάθμιες συνεταιριστικές ενώσεις στις ζυμώσεις αυτές.¹² Σε κάθε περίπτωση, η ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο και η εισροή ενός πολύ μεγάλου αριθμού προσφύγων επέβαλαν την εκ νέου τροποποίηση της εθνικιστικής πολιτικής και τη ριζική στροφή προς τις αρχές των μεταρρυθμίσεων του 1917 και του 1920.

3. Συμπεράσματα

Από το 1917 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και μέσα σε ένα κλίμα έντονης πώλησης, θεσπίζονται τρεις αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Ωστόσο, καμία από αυτές δεν οδήγησε στην επίλυση των δομικών προβλημάτων της ελληνικής υπαίθρου. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 έθεσε τις βάσεις για εκείνη του 1923, η οποία, αν και αρκετά πιο ριζοσπαστική, κινήθηκε σε γενικές γραμμές στους ίδιους ιδεολογικούς άξονες, ένας εκ των οποίων ήταν η επαναδραστηριοποίηση των αναγκαστικών συνεταιρισμών αποκατάστασης ακτημόνων καλλιεργητών. Όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, έως τον Νοέμβριο του 1920 και την πολιτική ήττα του Κόμματος των Φιλελευθέρων, οι συνεταιρισμοί λειτουργούσαν ως θεσμικός μηχανισμός διευκόλυνσης και επιτάχυνσης της αγροτικής εγκατάστασης. Με έναν αρκετά σχηματικό τρόπο θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η προσέγγιση των Φιλελευθέρων στη λειτουργία των συνεταιρισμών αποτελούσε ένα είδος «μέσης οδού» ανάμεσα στις προτάσεις αγροτιστών και συνεταιριστών από τη μια πλευρά και συντηρητικών πολιτικών από την άλλη. Οι πρώτοι επιθυμούσαν την πιο άμεση συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία, τη μη διάλυσή τους μετά την πληρωμή της αποζημίωσης καθώς και την από κοινού εκμετάλλευση της γης, ενώ οι τελευταίοι απέκλειαν οποιαδήποτε εμπλοκή των συνεταιρισμών, στηριζόμενοι σε έναν φαντασιακό, περισσότερο, φόβο ταύτισης των συλλογικοτήτων αυτών με την κατάλυση της ατομικής ιδιοκτησίας.

Η τραυματική συγκυρία του Αυγούστου του 1922 συνέβαλε στην εκ νέου ριζική αναθεώρηση των αξόνων της εποικιστικής πολιτικής καθώς και στην εντυπωσιακά ταχύτερη υλοποίηση πολιτικών που είχαν διατυπωθεί από το 1917 έως το 1920. Μέσα στο πλαίσιο των νέων δεδομένων που προέκυψαν μετά τον Αύγουστο του 1922 τα οποία αποτυπώθηκαν στην ιδιαίτερα ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση του Φεβρουαρίου του 1923, η αλληλεπίδραση μεταξύ του συνεταιριστικού δεσμού και της γαιοκτητικής μεταρρύθμισης επανήλθε στο προσκήνιο, με τους αναγκαστικούς συνεταιρισμούς να μην αποτελούν, τα αμέσως επόμενα χρόνια, μια απλή θεωρητική κατασκευή, αλλά μια ζωντανή οντότητα με σταθερή δεσμική παρουσία στη δημόσια σφαίρα της ελληνικής υπαίδρου τις δεκαετίες του '20 και του '30.

1. Φύλλο *Εφημερίδος Κυβερνήσεως* (1917), τεύχος 305, 29-12-1917, σ. 1.383-1.386.
2. Πετμεζάς, Σ. (2012), *Προλεγόμενα στην Ιστορία της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας του Μεσοπολέμου*, σ. 113-114.
3. *Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής* (1917), 31-07-1917, σ. 64-66
4. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες στατιστικές πηγές, την περίοδο των τριών αυτών χρόνων είχαν συσταθεί 649 συνεταιρισμοί, ενώ το 1917 συγκροτήθηκαν και οι πρώτες δευτεροβάθμιες συνεταιριστικές ενώσεις στην περιοχή της Πελοποννήσου.
5. Όπως μπορεί να παρατηρηθεί μέσα από την εξέταση της αρθρογραφίας του περιοδικού *Ο Βοηθός των Συνεταιρισμών*, το οποίο κυκλοφόρησε από το 1918 έως το 1922, η παράμετρος των εξωτερικών παρεμβάσεων στη λειτουργία των συνεταιρισμών αποτελούσε έναν από τους βασικότερους άξονες της κριτικής των θεωρητικών της συνεταιριστικής ιδέας. Σε αυτά τα άρθρα συναντάμε τις πρώτες αντιδράσεις τόσο για την αποκλειστική λειτουργία των συνεταιρισμών ως των οχημάτων που θα διευκόλυναν την ασφαλή τοποθέτηση των κεφαλαίων της ΕΤΕ όσο και για την αρχή της υποχρεωτικής συμμετοχής των αγροτών στους συνεταιρισμούς αποκαταστάσεως.
6. Μουγοιάννη, Γ. (1985), «Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία και μια ανέκδοτη μαρτυρία του Α. Μέρου. Αρχείον Θεσσαλικών μελετών», τόμος Ζ', σ. 33-85
7. Φύλλο *Εφημερίδος Κυβερνήσεως* (1920), τεύχος 49, 28-02-1920, σ. 453-467.
8. *Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής* (1919), 19-12-1919, σ. 351-352.
9. Φύλλο *Εφημερίδος Κυβερνήσεως* (1922), 29-07-1922, σ. 663-680.
10. Μυλωνάς, Α. (1922), «Επί του νέου αγροτικού νόμου: κρίσεις και νομοθετικά υποδείξεις», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, σ. 443-471.
11. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως* (1922), σ. 2683.
12. Το ζήτημα της ίδρυσης Αγροτικού Κόμματος, το οποίο συστήθηκε το 1922 και συμμετείχε με πεινχρά αποτελέσματα στις εκλογές του 1923, είχε τεθεί στο Α' Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1922. Σύμφωνα με τον επίσημο λόγο του συνεδρίου, οι συνεταιρισμοί ήταν τα οχήματα τα οποία θα συνέβαλλαν στη διάπλωση του χαρακτήρα των αγροτών όπως επίσης και στην οικονομική τους ανεξαρτησία, ενώ παράλληλα η δράση τους θα μείωνε την απόσταση μεταξύ πόλης και υπαίδρου, φέρνοντας σε επαφή τους αγρότες με τις «κατακτήσεις» των βιομηχανικών κοινωνιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Αρχειακό Υλικό

- Βουλή των Ελλήνων, Βιβλιοθήκη, Κοινοβουλευτική Συλλογή
 - Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως (1917), τεύχος Α', 305, 29-12-1917, σ. 1.383-1.396.
 - Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως (1920), τεύχος Α', 49, 28-02-1920, σ. 453-467.
 - Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως (1922), τεύχος Α', 129, 29-07-1922, σ. 663-680.
 - Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (1917), 31-07-1917, σελ. 64.
 - Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής (1919), 19-12-1919, σελ. 351-352.
 - Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1922), σ. 2683.
- Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Τράπεζας Πειραιώς, Βιβλιοθήκη
 - Βιβλιογραφικές αναφορές: Β3, Β4, Β6.
- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ΠΥΣΙΔΑ Ιδρυματικό Αποθετήριο και Ψηφιακή Βιβλιοθήκη, Ψηφιακές Συλλογές Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Δ. Καλιτσονάκη
 - Βιβλιογραφική αναφορά: Β7.

Β. Πρωτογενείς πηγές

1. Γατόπουλος, Δ. (1947), *Ανδρέας Μιχαλόπουλος (1875-1938)*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης.
2. Ευελπίδης, Χρ. (1923), *Αγροτικό Πρόγραμμα*, Αθήνα.
3. Ζαβιτζιάνος, Κ. (1918), *Αγροτικόν ζήτημα εν Ελλάδι*, Αθήνα.
4. Ζαβιτζιάνος, Κ. (1920), *Αγόρευσις επί του νομοσχεδίου περί Αγροτικού Νόμου*, Αθήνα.
5. Ζολώτας, Ξ. (1934), *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα: Τζάκας-Δελαγραμμάτικας.
6. Ιασεμίδης, Σ. (1915), «Διατί πρέπει να προτιμώνται τα πρότυπα καταστατικά των γεωργικών συνεταιρισμών τα οποία εκδίδει το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας», *Δελτίον υπουργείου Εθνικής Οικονομίας*, Αθήνα.
7. Μυλωνάς, Α. (1922), «Επί του νέου αγροτικού νόμου: κρίσεις και νομοθετικά υποδείξεις», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος 2, τεύχος 4, σ. 443-471.
8. Σίδερης, Α. (1934), *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδας κατά την λήξαν εκατονταετίαν 1833-1933*, Αθήνα.
9. Χολέβας, Κ. (1948), *Εγκόλπιον Συνεταιριστού*, Αθήνα.

Γ. Δευτερογενείς πηγές

1. Κλήμης, Α. (1985), *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τόμ. Ι. Αθήνα, Πιτσιλός.
2. Μιχαλακόπουλος, Α. (1967), *Μικταί σελίδες*, τόμ. ΙΙΙ, Αθήνα.
3. Μουγογιάννης, Γ. (1985), «Πτυχές του Αγροτικού Ζητήματος στη Θεσσαλία και μια ανέκδοτη μαρτυρία του Α. Μέρου», *Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών*, τόμος Ζ'.
4. Πάνου, Δ. (1981), *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί ως την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας*, Αθήνα.
5. Πετμεζάς, Σ. (2012), *Προλεγόμενα στην Ιστορία της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Βλάχοι βουκόλοι στο βουστάσιο της οικογένειας Ζωγράφου, στη Λαζαρίνα. (Αρχείο Χρ. Μπάτζιου, Κέντρο Ιστορίας και Πολιτισμού Κιλίφρα)

Το 1917 και ο επίλογος της μεγάλης ομογενειακής γαιοκτητικής παρουσίας στη Θεσσαλία

*«...με μίαν λέξιν, όλη η εργασία την οποία επί τόσα και τόσα έτη κατέ-
βαλλα διά την βελτίωσιν της γεωργίας ενταύδα»*

ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ με το οποίο ξεκινά αυτή η σύντομη συμβολή στη διερεύνηση του αγροτικού θεσσαλικού χώρου γύρω στα 1917 δεν γράφτηκε το ίδιο έτος, αλλά οκτώ χρόνια νωρίτερα.¹ Κουβαλά τη φόρτιση του Ιανουαρίου του 1909, όταν ο Γεώργιος Ζωγράφος, λίγους μήνες μετά τον θάνατο του αδελφού και συνεταίρου του, Σόλωνα, έχοντας αναλάβει τη δικαστική επιτροπεία της ανήλικης ανιψιάς του, Δομνίκης, καλείτο, πλέον, να διαχειριστεί μόνος του μια έκταση 100.000 περίπου στρεμμάτων και τρία εργοστάσια στην πεδινή δυτική Θεσσαλία: ένα ορυζοποιείο, ένα ζαχαροποιείο και ένα εκκοκκιστήριο βαμβακιού.² Η γαιοκτησία του περιελάμβανε εννέα χωριά των Δήμων Ιθώμης, Σελλάνων και Γόμφων της επαρχίας Καρδίτσας και διευθυνόταν από τη Λαζαρίνα, στα όρια των επαρχιών/Νομών³ Τρικάλων - Καρδίτσας, όπου ο πατέρας του, Χρηστάκης Ζωγράφος (Κεστοράτι Αργυροκάστρου 1820 - Παρίσι 1898), είχε φροντίσει να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις πολυτελούς και ασφαλούς διαβίωσης έως τα τέλη του 19ου αιώνα.⁴

Η επεξεργασία του ρυζιού είχε αρχίσει το 1887, του τεύτλου το 1894 και του βαμβακιού το 1906.⁵ Ωστόσο, η πολιτικοοικονομική συγκυρία δεν θα ευνοούσε για πολύ τη δεύτερη χρονολογικά και πιο μεγαλεπήβολη επένδυση: στα τέλη του 1909, ένα νέο, ελαφρύτερο δασμολόγιο εισαγόμενης ζάχαρης, το οποίο θα καθιστούσε ασύμφορη την εγχώρια παραγωγή, κρίθηκε αναγκαίο από την προσωρινή κυβέρνηση Μαυρομιχάλη, η οποία προσπαθούσε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των κινηματιών στο Γουδί για μεταρρυθμίσεις. Στην ίδια πολιτική συγκυρία οφειλόταν και το γεγονός ότι ο εκλεγμένος με τον συνδυασμό του Π. Ράλλη, το 1906, Γεώργιος Ζωγράφος⁶ θα έπρεπε το καλοκαίρι του 1909 να παραδώσει το χαρτοφυλάκιο του υπουργείου Εξωτερικών, που σχεδόν μόλις είχε αναλάβει, και να επιστρέψει στα καθήκοντα του απλού βουλευτή Καρδίτσας, ασκώντας, βέβαια, παράλληλα και αυτά του κτηματία, όπως αυτοπροσδιοριζόταν.⁷ Ο διάδοχός του και προσωρινός πρωθυπουργός δεν ήταν, βέβαια, άγνωστος σε εκείνον, αλλά σχεδόν εξ αγχιστεί-

ας συγγενής: ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης ήταν σύζυγος της Ούρσουλας Ρώμα, ο αδελφός της οποίας, Αλέξανδρος, ήταν παντρεμένος με τη μικρότερη αδελφή του Ζωγράφου, Σοφία. Άλλωστε, και ο Ρώμας συμμετείχε σε εκείνη τη βραχύβια κυβέρνηση ως υπουργός Δικαιοσύνης. Συζύγους βουλευτές είχαν και οι άλλες δύο αδελφές του Γεωργίου, συγκεκριμένα τους Κωνσταντίνο Καραπάνο και Λεωνίδα Δεληγιώργη, οπότε η εμπλοκή στην πολιτική θα πρέπει να θεωρείτο αυτονοήτη, σχεδόν νομοτελειακή και για εκείνον.⁸

Ας επιστρέψουμε, όμως, στον απολογισμό της υπερογκής⁹ επένδυσης της οικογένειας σε χρήμα και ενέργεια στη Θεσσαλία, ο οποίος, όπως προκύπτει ευθέως από το παράδειμα, ήταν από αρνητικός έως απογοητευτικός. Το τετρασέλιδο χειρόγραφο σημείωμα προοριζόταν, όπως αναγράφεται παρενθετικά στον τίτλο του, για τον διευδύνοντα, ο οποίος δεν ονοματίζεται, αλλά πρέπει να ήταν ο γεωπόνος Πέτρος Καναγκίνης, σύμφωνα με τον Δημήτρη Παναγιωτόπουλο.¹⁰ Το ύφος του κειμένου είναι αυστηρό και ο επικριτικός χαρακτήρας του αποδίδεται στο γεγονός ότι οι κανονισμοί των κτημάτων δεν εφαρμόστηκαν. Οι Κανονισμοί των Ζωγραφείων Κτημάτων Θεσσαλίας,¹¹ στους οποίους αναφέρεται ο Γεώργιος Ζωγράφος, είναι ένα δακτυλογραφημένο κείμε-

νο 20 σελίδων, το οποίο φέρεται ότι συντάχθηκε στην Αθήνα με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1907 και να υπογράφεται από εκείνον και τον αδελφό του, Σόλωνα. Πρόκειται για τους τρίτους χρονολογικά κανονισμούς που εκδόθηκαν για τα Ζωγραφεία. Οι άλλοι δύο συντάχθηκαν από τον αρχικό ιδιοκτήτη το 1877 και το 1889 και είναι από τα πιο πολυσυζητημένα κείμενα αναφορικά με την ιστορία του αγροτικού χώρου της Θεσσαλίας και ιδιαίτερα του Αγροτικού Ζητήματος.

Μια πρώτη διαπίστωση που προκύπτει από το χειρόγραφο του 1909 είναι η αμφιδυμική, σχεδόν υπονομευτική αντιμετώπιση του διευθυντή, ο οποίος ποτέ δεν αποκαλείται «διευθυντής», αλλά «διευδύνων». Ενώ στις πρώτες γραμμές του σημειώματος γινόταν αναφορά σε προηγούμενη επιστολή προς τους τμηματάρχες και σε διευδύνοντα που θα είχε την ευθύνη της συνολικής επίβλεψης (γεωργικά τμήματα κολιγικής εκμετάλλευσης, αυτοκαλλιέρ-

ΓΕΝΙΚΟΝ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ		LIBRAIRIE GÉNÉRALE	
ΜΙΧΑΗΛ ΔΕΠΑΣΤΑ		MICHEL DEPASTA	
22 ΟΔΟΣ ΕΣΤΡΟΥΦΕΣΤΙΟΥ		22 RUE BUDAPEST	
EN AΘΗΝΑΙΣ		A ATHÈNES	
<i>Librairie le 24 Mars 1907</i> <i>Αθήνας 16</i>			
<i>H. L. Ζωγράφου</i>			
6	vol. Collection Niles	Αρχαία	6,60
1	Chateaubriand Œuvres	Atala	1,10
1	Molière	tome IV	4,10
		Ταξιδιωτικά	1,50
			10,30
2	Ταξιδιωτικά		1,20
		Σύνολο Δραχ.	11,50

Απόδειξη αγοράς ξενόγλωσσων βιβλίων της Δομνίκης, κόρης του Σόλωνα Ζωγράφου και της Ελένης Καυταντζόγλου, γεννημένης στις αρχές του 20ού αιώνα. Βρέθηκε στην έπαυλη της Λαζαρίνας. (Συλλογή Μπάτζιου, Τρίκαλα)

Η αγορά και η πώληση των Ζωγράφειων Κτημάτων στη Θεσσαλία σε τίτλους

- Το συντριπτικό ποσοστό τους (94%, 456.418 στρέμματα) αγοράστηκε από τον Χρηστάκη Ζωγράφο το διάστημα **1868-1881**.
- Το υπόλοιπο 6%, περίπου 30.000 στρέμματα, αγοράστηκε από τους Σόλωνα και Γεώργιο **το 1901**, τρία χρόνια μετά τον θάνατο του πατέρα τους. Μετά τη διανομή της οικογενειακής περιουσίας, **το 1900**, τα δύο αδέρφια κράτησαν μικρότερο κλήρο, συγκεκριμένα τα τσιφλίκια της Καρδίτσας, σε αντιστάθμισμα του ζαχαροποιείου και του ορυζοποιείου.
- Το 73% των εκτάσεων βρισκόταν στην περιοχή των Τρικάλων και το υπόλοιπο 27% στην περιοχή του Νομού Καρδίτσας.
- Το τρικαλινό τμήμα αποτελείτο κατά περίπου 80% από βοσκοτόπους, ενώ οι καλλιεργούμενες ή επιδεχόμενες καλλιέργειας εκτάσεις κατελάμβαναν 53.000 στρέμματα ή ποσοστό 16%.
- Οι τρικαλινές εκτάσεις, που τμήμα τους παρέμεινε υπό οθωμανική κυριαρχία μετά το 1881, πέρασαν στις τρεις κόρες του Ζωγράφου, Μαρία Καραπάνου, Θεανώ Δεληγιώργη και Σοφία Ρώμα, καθώς και στη χήρα του. Απαλλοτριώθηκαν το 1923.
- Οι εκτάσεις της Καρδίτσας, κάπου 100.000 στρέμματα, ήταν καλλιεργήσιμες στο μεγαλύτερο ποσοστό τους.
- **Τον Ιούνιο του 1886**, ο Ζωγράφος ανακοίνωσε στην τρικαλινή εφημερίδα *Εργάται* ότι από την 1η Σεπτεμβρίου θα νοίκιαζε τα II τσιφλίκια του καθώς και τα κτήματά του στην πόλη των Τρικάλων για μία πενταετία (14/06/1886). Φαίνεται ότι η ενοίκιαση δεν ήταν και τόσο απλή υπόθεση, γι' αυτό και κατέφθασε στις αρχές του μήνα ο διευθυντής του τραπεζιτικού οίκου του στο Παρίσι, Γ. Χασιώτης (*Εργάται*, 11/09/1886).
- **Το 1901** η κατάσταση στα τρικαλινά Ζωγράφεια ήταν τεταμένη. Η προσπάθεια των επιστατών με την παρέμβαση χωροφυλάκων να διώξουν τους βλαχοποιημένες πριν από του Αγίου Δημητρίου, όπως εθιμικά ίσχυε, προκάλεσε αιματηρές συμπλοκές στο Γριζάνο και το Νεοχώρι. Στο Ζάρκο οι εξώσεις πλήθυναν. Επηρεασμένοι και από την πρόσφατη πώληση των Στεφανοδικείων, οι τρεις ιδιοκτήτες ήταν διατεθειμένοι να έρθουν σε διαπραγμάτευση με την κυβέρνηση για πώληση, «εξαγοραζομένων ούτω των Κτημάτων Στεφανοδικικαι των τριών ανωτέρω επίσης μεγάλων κτημάτων, η Θεσσαλία απαλλάσσεται των σημαντικότερων και μεγαλύτερων τσιφλικίων της» (Εμπρός, 21/10/1901).
- **Το 1905** οι Σόλων και Γεώργιος πούλησαν το τσιφλίκι του Λασποχωρίου (ήταν από τα τελευταία που αγοράστηκαν).
- Μετά τον θάνατο του Σόλωνα, **το 1908**, η χήρα του, Ελένη Κουταντζόγλου, αγόρασε τα Χάρμαινα. Από το 1918 άρχισε τη διανομή του χωριού σε μερίδες και την πώλησή τους στους χωρικούς (1920).

- **Το 1908**, στον απόηχο της εκδίωξης των ελληνικής καταγωγής πληθυσμών από την Ανατολική Ρωμυλία, το ΣΚΡΠΠ έγραψε σκωπτικά, με αφορμή την απειλή έξωσης 150 οικογενειών από το τσιφλικί Νεοχώρι: «...*θα είχομεν τριών ειδών πρόσφυγας, εκ Ρουμανίας, Βουλγαρίας και εκ των κτημάτων του κ. Δεληγεώργη*» (31/07/1908).
- **Το 1910** ο κόντε Αλ. Ρώμας, ευγενέστατος και ιδεώδης ιδιοκτήτης στο μεταξύ του Ζάρκου –και όχι του Γριζάνου, που ανήκε πλέον στον Κ. Καραπάνο–, έχει αποκαταστήσει πλήρως τις σχέσεις του με τους κολίγους, διαθέτοντάς τους 24.000 στρέμματα δωρεάν για βοσκή και κήπο. Ωστόσο, «*θεωρεί τον εαυτόν του ευτυχή οπότεν το κτήμα του αυτό εκποιηθή*», διότι τα χρήματα που θα δοθούν «*θα έχουν τόκον 6 % ετησίως, ενώ ήδη αποφέρουσιν τοιούτον 3 1/2 %*» (Αναγέννησις, Τρίκαλα, 21/03/1910).
- **Το 1911** το Μεσδάνι ήταν νοικιασμένο σε ιδιώτη, ο οποίος μάλιστα ήρθε σε ρήξη με τους χωρικούς, επειδή παρεμπόδιζε τη βοσκή των κοπαδιών τους, γιατί προτιμούσε να νοικιάζει τον χώρο ως λιβάδι (Αναγέννησις Τρικάλων, 17/04/1911).
- **Το 1911** οι ιδιοκτήτριες Ζάρκου και Νεοχωρίου επεδίωξαν, μαζί με τα Μουφίτεια, να εξαγοραστούν και τα δικά τους κτήματα για διανομή στους κολίγους. Το ίδιο ζητούσαν και οι χωρικοί με επιτροπές που επισκέπτονταν τον Βενιζέλο (Αναγέννησις, Τρίκαλα, 11/11/1911). Σε διαπραγματεύσεις με το Ελληνικό Δημόσιο βρισκόταν και ο Καραπάνος για πώληση του Γριζάνου, επίσης χωρίς αποτέλεσμα (Εμπρός, 16/12/1911). Παραμονές της εκτίμησης του κτήματός του μήνυσε τους κολίγους του Γριζάνου, ζητώντας τους ίμορο από τα... κουκιά. «*Ο ιδιοκτήτης προσπαδεί να δημιουργήση έσοδα και εκείδεν οπότεν ουδέποτε εισέπραττε*» σχολίασε το Θάρρος (03/12/1919).
- **Στις 28 Φεβρουαρίου 1918**, η Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων του υπουργείου Γεωργίας επέτρεψε στους κατοίκους του χωριού Μαυρομματίου «*ν' αγοράσωσι τας γαίας, οικίας και λοιπά ακίνητα του χωριού των Μαυρομματί παρὰ των ιδιοκτητών αυτών Γεωργίου Χρ. Ζωγράφου, Δομνίκης θυγατρός Σόλωνος Χρ. Ζωγράφου και Ελένης χήρας Σόλωνος Χρ. Ζωγράφου, επί τη βάσει νέας συμβάσεως και ουχί του υπάρχοντος ήδη προσυμφώνου υπ' αριθ. 22-502 της 12/01/1917 του συμβολ. Ειρηνοδίκου Ιδώμης Αν. Ζ. Αντωνιάδου και υπό τον όρον όπως έκαστος κληρούχος λάβη ποσόν ουχί ανώτερον των 40 στρ. και το μερίδιον εκείνων, όπερ έλαχεν αυτό, κατά την γενομένη ήδη μεταξύ αυτών ιδιωτικήν διανομήν. Των μη θελώντων νυν ν' αγοράσωσιν κατοίκων Μαυρομματίου δικαιουμένων να παραμείνωσιν εν τω κτήματι υπό την προτέραν αυτών ιδιότητα μέχρι αναγκαστικής κατά τον νόμον απαλλοτριώσεως του κτήματος ή και άλλων γεγονικών γαιών. Ο υπουργός Εμ. Ρέπουλης*» (Θάρρος Τρικάλων, 06/04/1918). Μετά την ψήφιση του αγροτικού νόμου 1072 του 1917, η διαδικασία εκποίησης είχε αρχίσει, τουλάχιστον για το Μαυρομάτι.
- **Με τον ν. 2052/1920** ιδρύθηκαν οι πρώτοι συνεταιρισμοί «αποκαταστάσεως καλλιεργητών» στην επαρχία Καρδίτσας (10 συνολικά). Από αυτούς, μόνο το Παλαιοχώρι είναι του Ζωγράφου. Το 1923, με το άρθρο 8 τού από 15/02/1923

Ν.Δ., ιδρύθηκαν άλλοι 54, ανάμεσά τους της Λαζαρίνας, του Μαυρομματίου, του Μεσσανίου, του Παλαιοχωρίου (Ξανά) και της Παραπράστανης.

- **Το 1920**, μετά τον θάνατο του Γ. Ζωγράφου, η εκμετάλλευση της Λαζαρίνας συνεχίζεται από τη νύφη του Ελένη, επίτροπο της γενικής κληρονομιάς, νεαρής κόρης της, Δομνίκης.

- **Έως το 1923**, από το *τσιφλίκι της Λαζαρίνας* (καταχρηστική ονομασία για τα κτήματα Λαζαρίνας, Γελάνθης, Καππά και Χαρμαίνων) είχαν απομείνει 11.051 στρέμματα, από τα 30.000 περίπου της συνολικής της έκτασης. Τα υπόλοιπα είχαν πουληθεί σταδιακά στους καλλιεργητές.

- **Στα τέλη της δεκαετίας του 1910**, συγκεκριμένα γύρω στο 1919, στο κτήμα της Λαζαρίνας έγινε για πρώτη φορά εκτροφή αλόγων. Τη δεκαετία του '30 λειτούργησε εκεί ιπποφορβείο της Προνομιούχου Ελληνικής Εταιρείας Ιπποδρομιών, ιδρυμένης το 1925. Τον Οκτώβριο του 1934, το υπουργείο Στρατιωτικών τη συνεχάρη για τη συνεισφορά της σε έναν σπουδαίο κλάδο της εθνικής οικονομίας όσο και για «*την συστηματική και αθόρυβον εργασίαν στηριζομένην εις τας τελευταίας μεθόδους αναπαραγωγής ίππων και προσαρμοζομένην εις την επιτόπιαν γενεάν...*» (Ιπποτούρ, *Κατάλογος Δημοπρασίας 2004*, έγγρ. καταχωρισμένο στον κατάλογο της δημοπρασίας του 1938, σ.χ. αρ.).

- **Το 1923** απαλλοτριώθηκαν αναγκαστικά περισσότερα από 8.000 στρέμματα της Λαζαρίνας, με προσαύξηση 40% επί της αποζημίωσης λόγω της υψηλής παραγωγικότητας και της πλεονεκτικής δέσης του κτήματος από συγκοινωνιακή άποψη (Γραφείο Εποικισμού, φ. «Λαζαρίνα», απόφ. αρ. 9, 28/03/1926, σ. 54). Στην οικογένεια έμειναν 2.000 στρέμματα ως αυτοκαλλιεργούμενα, 3 στρέμματα γύρω από την έπαυλη και 130 στρέμματα δάσους.

- **Το 1930** υπογράφηκε σύμβαση με το Ελληνικό Δημόσιο για υποχρεωτική εντατική εκμετάλλευση του κτήματος.

- **Το 1952** (ν. 2185) ήρθη το δικαίωμα διατήρησης των 2.000 στρεμμάτων λόγω χαμηλής παραγωγικότητας και αδιαφορίας της ιδιοκτήτριας Δομνίκης Μαλαμίδη. Της επιτράπη να διατηρήσει 570 στρέμματα, παρά το γεγονός ότι διεκδικούσε επιπλέον 430 για την κτηνοτροφική εκμετάλλευση (220 πρόβατα και αγέλη από 32 βοοειδή και άλογα).

- **Το 1953** η Δομνίκη Μαλαμίδη πουλάει τα 300 στρέμματα στην Προνομιούχο Εταιρεία Ελληνικών Ιπποδρομιών αντί 1.330.000.000 δραχ. (Αρχείο Μπάτζιου, Συμβ. Αρχείο Δ. Έρωτα, αγοραπωλησία 1012/21-8-1953). Τα υπόλοιπα 250 στρέμματα είχαν κληροδοτηθεί με διαθήκη από τη μητέρα της, Ελένη, στον Δήμο Τρικαίων, με σκοπό να εκπονηθούν για να ιδρυθεί ωδείο, όπως και έγινε. Η ιδιοκτήτρια διατήρησε μόνο 17 στρέμματα γύρω από την έπαυλη της Λαζαρίνας.

- **Στις αρχές της δεκαετίας του 1970** η έπαυλη και η γύρω έκταση πουλήθηκαν στον ξυλέμπορο των Τρικάλων Αθ. Μπάτζιο.

- **Στα μέσα της δεκαετίας του '80** η Ιπποτούρ αγόρασε και την υπόλοιπη έκταση μαζί με την έπαυλη.

γεια με κουλουκτσήδες, δηλαδή ημερομίσθιους εργάτες, κατά γράμμα τήρηση κανονισμών), ο Ζωγράφος έσπευσε να ξεκαθαρίσει: «Θέλω προσέτι να είμαι τελείως ενήμερος όλων των εργασιών του κτήματος ή μάλλον να διοικήσω μόνος το κτήμα διά μέσου του Διευθύνοντος». Την ίδια αίσθηση αναίρεσης του ρόλου του διευθυντή στην πράξη επιβεβαιώνουν και οι κανονισμοί του 1907. Εκεί οι αδελφοί Ζωγράφου ανέφεραν ρητά ότι κρατούσαν οι ίδιοι τη γενική διεύθυνση των κτημάτων, κάνοντας αποκλειστικά λόγο για γεωργικούς τμηματάρχες και όχι για διευθυντή.¹²

Μια άλλη λεπτομέρεια που έχει τη σημασία της είναι ότι παντού στο κείμενο του 1909 χρησιμοποιήθηκε πληθυντικός, γεγονός που δεν σχετίζεται με τους καλούς τρόπους του συντάκτη. Η αίσθηση ότι ο αποδέκτης, για τον οποίο προοριζόταν το κείμενο, δεν ήταν ένας, αλλά περισσότεροι επιβεβαιώνεται παρακάτω, όταν η απειλή υποβιβασμού από την γεωργική διοίκηση αποκτά ονοματεπώνυμο ή, μάλλον, ονοματεπώνυμα: «Εάν [...] δεν συμμορφωθήτε με αυτές (εννοεί τις διατάξεις των Κανονισμών του 1907), θα αναδέσω την γεωργική διοίκηση εις τον Στέργιον και Κελεπούρη, οίτινες τουλάχιστον θα εκτελέσωσι (εννοούντες αυτές ή μη) τας διατάγας μου. Υμάς δε θα απασχολήσω εις άλλας εργασίας. Τον μεν Κ. Μπούτην εις την σύνταξιν απολογισμών και προϋπολογισμών Λαζαρίνης και Ζωγραφίας - Καππός ως κυρίαν απασχόλησιν, τον Σ. Παπανδρέου εις τα drainage, τον Π. Καναγκίνην εις καταμετρήσεις και εις την διεύθυνσιν της αυλής [...]».¹³

Μεγάλες γαιοκτησίες ομογενών στη Θεσσαλία τη δεκαετία του 1880

Όνομασία	Αρ. χωριών	Έκταση
Ζωγράφεια	13	517.000
Ζάππεια	14	218.000
Στεφανοβίκεια	26	580.000
Σοφάδες Γ. Ζαρίφη	1	25.000
Καραλάρια Θ. Μαυροκορδάτου	2	20.000
Δύο Τσιγγέλια Γ. Μπαλατζή	2	27.000
Κουρτίκι Ανδρ. Συγγρού (Γ. Νομικού)	1	8.000
Σύνολο	59	1.395.000
Σύνολο τσιφλικιών	460	
% ομογενειακών τσιφλικιών στο σύνολο των τσιφλικιών της Θεσσαλίας	13%	

Στην τελευταία μισοτελειωμένη πρόταση, η ψυχολογική φόρτιση του συντάκτη κορυφώνεται και η -έτσι κι αλλιώς ελάχιστη- ψυχραιμία του σπασμωδικού λόγου του εξανεμίζεται εντελώς: «(...) Και μη μοι λέγητε ότι θα προσκληθώμεν και θα φύγουμεν, διότι σήμεραν ως εργάζεσθε και ως αντιλήφθητε τα της γεωργίας, μόνον διδάσκαλοι (δεν) δύνασθε να γένητε ίνα διδάξητε [...]». Η πρόταση διεγράφη από τον Ζωγράφο, προφανώς διότι θεώρησε ότι η αυστηρότητά του έφτανε στα όρια της προσβολής. Οι βολές στρέφονταν σίγουρα προς τον Καναγκίνη, σύμφωνα με τη μαρτυρία του προσωπικού του αρχείου,¹⁴ αλλά θα μπορούσαν άνετα να αφορούν και στον Σταύρο Παπανδρέου, παλιό του συμφοιτητή του στο Γκεμπλού – αμέσως μετά τα Ζωγράφεια (1907-1912) διορίστηκε διαδοχικά νομομηχανικός Τρικάλων, υποδιευθυντής και διευθυντής της Αβερωφείου Γεωργικής Σχολής Λάρισας και στη συνέχεια καθηγητής και πρύτανης της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών.¹⁵

Θα μείνουμε για λίγο ακόμα σε αυτό το κείμενο, διότι αποτυπώνει τον τρόπο οργάνωσης της εκμετάλλευσης, τα καθήκοντα που είχαν ανατεθεί στους τμηματάρχες και, εν τέλει, την αντίληψη των ιδιοκτητών γύρω από μια επιτυχημένη διαχείριση.¹⁶ «Οσάκις είμαι εδώ θα μοι γνωρίσητε αφ' εσπέρας πώς θα διαδέσητε την επαύριον όλους τους κουλουκτσήδες και τα κουλούκια. Επιστώ τω όντι την προσοχήν σας επί της μεγάλης σπουδαιότητος του ζητήματος τούτου, δηλαδή της καλής χρησιμοποίησεως των γεωργικών ημών δυνάμεων. Την τελευταίαν στιγμήν, το πρωί δεν κανονίζονται αυτά. Τα χάνει κανείς και έπειτα δεν προφθάνει. Αυτό μας συνέβη εφέτος. Εν δε τοις τελευταίοις δελτίοις παρατήρησα ότι έμεινον αχρησιμοποίητα ζεύγη ελλείπει ζευγιδών, ενώ ασχουλούντο ζευγίται εις άλλας εργασίας».

Ο Ζωγράφος καταπιάστηκε, ωστόσο, και με ζητήματα πιο τεχνικά και εξειδικευμένα από τη διαχείριση του έμπυχου δυναμικού των τσιφλικιών του. *Drainage* (δίκτυο αποστραγγιστικών αγωγών), *compost* (λιπάσματα), *pulpe* και *fourrages molasses* (πούλπα και μελάσσια, τα υποπροϊόντα της επεξεργασίας των τεύτλων, κατάλληλα για ζωτροφές) τον απασχολούσαν ιδιαίτερα, αλλά και αν ο αλωνισμός του ρυζιού συνέφερε να γίνεται με ζώα και εργάτες που θα πληρώνονταν κατ' αποκοπή και όχι με μηχανές. Ο κύριος λόγος της απελπισίας του ήταν η εικόνα των κατακλυσμένων χωραφιών που είχε αντικρίσει, όταν είχε επισκεφτεί πρόσφατα τους αγρούς, με τα χαρακτηριστικά «οικογενειακά» ονόματα («Δώρα», «Σολωνία», «Γεωργία», «Σοφιανή» κ.ά.). Η θλιβερή διαπίστωσή του ήταν ότι το σύστημα καλλιέργειας που είχε εφαρμόσει (νέον, πρακτικότερον, επιστημονικότερον) είχε καταρρεύσει εντελώς.

Η στερεοτυπική αντίληψη η οποία εμπεδώθηκε στην ελληνική ιστοριογραφία από τη δεκαετία του 1970, σε σχέση με τους αγοραστές μεγάλων κτημάτων στη Θεσσαλία γύρω στα 1881, είναι ότι υπήρξαν στην πλειονότητά τους ομογενείς κεφαλαιούχοι, κατά κύριο λόγο τραπεζίτες από την Κωνσταντινούπολη. Από μια πρώτη χαρτογράφηση της ομογενειακής γαιοκτητικής παρουσίας στη Θεσσαλία του 1881 έως τα τέλη της ίδιας δεκαετίας, όταν πλέον ο γαιοκτητικός χάρτης της περιφέρειας έχει σχεδόν παγιωθεί (θα παρέμενε περίπου ίδιος έως τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897), διαπιστώσαμε ότι ουσιαστικά μιλάμε για μια ομάδα

λιγότερων από 10 ανθρώπων (Ζωγράφος Ζάππας, Στεφάνοβικ, Ζαρίφης, Μαυροκορδάτος, Μπαλτατζής, Συγγρός), οι οποίοι αντιμετώπιζαν εντελώς διαφορετικά καθένας τη συγκεκριμένη επιλογή, επενδύοντας με αντίστοιχες προσδοκίες. Πότε πρωτοεμφανίστηκαν στον θεσσαλικό κάμπο; Πόσα και τι έκτασης τσιφλίκια αγόρασαν; Σε πόσο διάστημα πραγματοποίησαν τις αγορές τους; Τα διατήρησαν έως το τέλος της ζωής τους; Οι απόγονοι (ή διάδοχοί τους) τα επαύξησαν; Αντιπροσώπευαν εξασφαλιστικές τοποθετήσεις κεφαλαίου ή συνοδεύονταν από «καινοτομικά» οράματα, όπως η εκμηχάνιση της γεωργίας, η εισαγωγή νέων καλλιεργειών και η καδετοποίηση της παραγωγής μέσα από βιομηχανικές επενδύσεις; Για την αγορά τους ελήφθησαν υπόψη συγκεκριμένα ποιοτικά κριτήρια, όπως η μορφολογία, η γονιμότητα και η γειτνίαση των εκτάσεων εις εν σώμα, όπως χαρακτηριστικά και επαναλαμβανόμενα έγγραφε ο Κωνσταντίνος Ζάππας στη διαθήκη του;¹⁷

Οι περιπτώσεις των Ζωγράφου και Ζάππα¹⁸ ξεχωρίζουν από το αδιαφοροποίητο, φαινομενικά, σύνολο των ομογενών αγοραστών γης, διότι συγκεντρώνουν όλα αυτά τα «ποιοτικά» χαρακτηριστικά που αναφέραμε. Ο Ζάππας πέθανε το 1892 διαθέτοντας όλη του την περιουσία στο Ελληνικό Δημόσιο, μαζί και τα 14 τσιφλίκια της Θεσσαλίας, με τον δεσμευτικό όρο όχι απλώς να μην απαλλοτριωθούν, αλλά από την εκποίηση της ακίνητης περιουσίας του στη Ρουμανία και των μετοχών του να αγοραστούν κι άλλα, «*άμα παρουσιάζονται ευκαιρία εις συμφέρουσαν τιμήν*». Διαχειριστής τους θα ήταν η Ζάππειος Επιτροπή, η οποία θα ανελάμβανε να τα διαδέτει εις ενοικιαστάς ασφαλείς.¹⁹ Η συνθήκη αυτή περιέπλεξε και καθυστέρησε πολύ την απαλλοτρίωση και τη διανομή τους, η οποία πραγματοποιήθηκε μόλις το 1912, ύστερα από εξαγορά τους αντί 5.200.000 δρχ. από τη Ζάππειο Επιτροπή.²⁰ Έως τότε, το Ελληνικό Δημόσιο θα γινόταν ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας στη Θεσσαλία, έχοντας εξαγοράσει τα περισσότερα από τα τσιφλίκια ομογενών που είχαν απομείνει έως τότε.²¹

Ένα άλλο λεπτό σημείο που βοηθά να «ποσοτικοποιήσουμε» το θέμα που μας απασχολεί αλλά και να σχετικοποιήσουμε τη συζήτηση περί ομογενειακής γαιοκτητικής παρουσίας στη Θεσσαλία είναι ο προσδιορισμός του ποσοστού των ομογενών μεγαλογαιοκτημόνων στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων της επίμορτης αγροληψίας. Η συζήτηση αφορά σε μόλις 60 τσιφλίκια περίπου στο σύνολο των 400,²² ποσοστό, 15% της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας που κατέγραψε το 1896 η επιτροπή, στην οποία ανατέθηκε από το Κοινοβούλιο η μελέτη της έγγειας παραγωγής της Θεσσαλίας ή, με βάση τα λόγια του Χρήστου Χρηστοβασίλη από την εφημερίδα Ακρόπολις το 1889, «*όλοι οι κτηματίαι της Θεσσαλίας, εκτός των τριών μεγάλων ομογενών κτηματιών, των κ.κ. Χρηστάκη Εφένδη Ζωγράφου, Κ. Ζάππα, αδελ. Στεφάνοβικ και τινών μικροσκοπικών, είναι μωαμεθανοί τούρκοι ή αλβανοί. Και εξ αυτών ακόμη των μεγάλων κτηματιών ο μεν κ. Ζωγράφος είναι υπήκοος οθωμανός, οι δε αδελφοί Στεφάνοβικ αυστριακοί και μόλις δύο έτη είναι αφότου ο κ. Ζάππας εγένετο υπήκοος έλλην!* Εν ενί λόγω η Θεσσαλία, αν και προ οκταετίας ηλευθερώθη πολιτικώς, ουσιαστικώς όμως είναι κτήμα οθωμανικόν, και δεν θα είπω υπερβολήν εάν είπω ότι περισσότερα εισοδήματα απολαμβάνουσιν οι υπήκοοι του Σουλτάνου ή το ελληνικόν δημόσιον!!!».

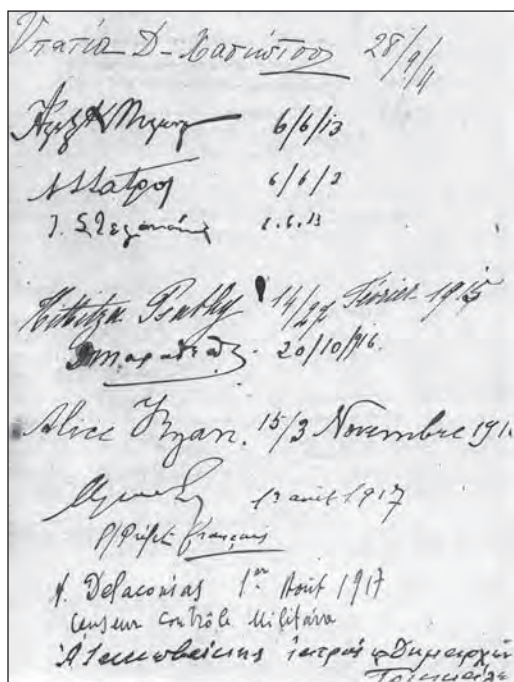

Τοπογραφικό διάγραμμα της Λαζαρίνας, με σημειωμένες τις ονομασίες των αγρών, πριν από την απαλλοτρίωση των 8.500 στρεμμάτων (Συλλογή Μπάτζιου, Τρίκαλα). Την εποχή εκείνη, στα περίπου 11.000 στρέμματα του κτήματος καλλιεργούνταν 3.000 σιτάρι, 500 κριθάρι, 300 τριφύλλι, 1.000 καλαμπόκι και φασόλια μαυρομάτικα, 400 ρύζι, 1.400 βαμβάκι και 200 κουκιά. Το ζωικό του κεφάλαιο ήταν 1.500 πρόβατα, 70 αγελάδες, 30 φοράδες και 100 γουρούνια. Η καθαρή πρόσδοος από τη γεωργία υπολογιζόταν σε 44.000 δρχ. και από την κτηνοτροφία σε περίπου 19.000 δρχ. (Γραφείο Εποικισμού, φ. «Λαζαρίνα», απόφ. αρ. 9 με ημερομηνία 28/03/1926, σ. 54)

Ανακεφαλαιώνοντας θα λέγαμε ότι α) ακόμη κι αν εξαντλήσουμε το ζήτημα της ομογενειακής παρουσίας, κάθε άλλο παρά σημαίνει αυτό ότι εξαντλήσαμε το θέμα του τσιφλικιού παρά τη διογκωμένη παρουσία στη βιβλιογραφία και β) μια σημαντική, ποσοτικά τουλάχιστον, διάσταση του φαινομένου, η μεγάλη μουσουλμανική γαιοκτησία, στην οποία θα είχε ενδιαφέρον να εστιάσει κάποτε η ιστορική έρευνα, εξακολουθεί να παραμένει ουσιαστικά «αόρατη».²³

Ερχόμαστε, τώρα, στο 1917 και, για όλους τους λόγους που προαναφέραμε, παραμένουμε στα Ζωγράφεια, τα μόνα κτήματα ομογενών που εξακολουθούσαν να υφίστανται στον δεσσαλικό χώρο.²⁴ Οι συνιδιοκτήτες του καρδιτσιώτικου τμήματος, ουσιαστικά ο Γεώργιος και η νύφη του Ελένη Καυταντζόγλου,²⁵ διατήρησαν στην κατοχή τους και τα επτά, κληρονομημένα από τον Χρηστάκη Ζωγράφο, κτήματα (Μεσδάνι, Παλαιοχώρι, Λαζαρίνα, Μαυρομάτι, Γελάνδη, Καππά και Χάρμαινα), στα οποία από το 1904 είχε προστεθεί και ένα κληρονομικό μερίδιο του Κουμπουτζή (Γεφύρια) του Δήμου Κιερίου, μετά τον θάνατο της Δομνίκης, συζύγου του Χρηστάκη Ζωγράφου. Σε αυτά θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και ένα ακόμη, τη μισή Παραπράσταινα (σημ. Προάστιο), έδρα του Δήμου Σελλάνων (η άλλη μισή ανήκε σε Οθωμανούς). Τόσο το συγκεκριμένο όσο και το Λασποχώρι του Δήμου Φύλου είχαν αγοραστεί²⁶ το 1901 από τους αδελφούς Ζωγράφο, αλλά το τελευταίο πουλήθηκε το 1905 στον Μετσοβίτη κτηματία Γ. Πίχτο,²⁷ καθώς, σύμφωνα με την αλληλογραφία των ιδιοκτητών με τον επιστάτη του κτήματος, αποδείχτηκε ιδιαίτερα «έξυπνη» και κερδοφόρα αγορά.²⁸

Αναφορικά με τις επιλογές που υπαγορεύτηκαν υπό την πίεση των επικείμενων εξαγγελιών της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας για αναγκαστική απαλλοτρίωση, ο Ζωγράφος, συνδιοικητής τότε της Εθνικής Τράπεζας, στράφηκε, όπως και πολλοί γαιοκτήμονες της περιοχής, στη σύναψη προσυμφώνων πώλησης τσιφλικιών. Πιθανότατα, οι συμβολαιογραφικές αυτές πράξεις αφορούσαν στα κτήματα που ο ίδιος είχε ταξινομήσει ως λιγότερο πρόσφορα να επιτελέσουν παραγωγική αποστολή, όπως έγραφε ήδη από το 1911 στο βιβλίο του *Το αγρο-*

Από το βιβλίο επισκεπτών της Λαζαρίνας, στο οποίο είχαν κατά καιρούς υπογράψει βασιλείς, υπουργοί και πολλοί άλλοι υψηλοί προσκεκλημένοι. Ανάμεσα στα ονόματα διακρίνουμε τον Γάλλο (;) υπεύθυνο στρατιωτικής λογοκρισίας Α. Delacovias, ο οποίος προφανώς επισκέφθηκε τη Λαζαρίνα μαζί με τον διορισμένο δήμαρχο Τρικάλων Αντώνιο Ιακωβάκη, την 1η Αυγούστου 1917. (Συλλογή Μπάτζιου, Τρίκαλα)

Στιγμιότυπο σε τσιφλίκι του Ζωγράφου. (Συλλογή Μπάτζιου, Τρίκαλα)

τικό ζήτημα εν Θεσσαλία. Τέτοιο ήταν η σχετικά απομακρυσμένη και «όψιμα» αγορασμένη Παραπράσταινα, αλλά και το εξ αδιαιρέτου κατεχόμενο Κουπρουτζή. Το προσύμφωνο της Παραπράσταινας συντάχθηκε μέσα στον Ιανουάριο του 1917, με δεύτερο συμβαλλόμενο τον αγροτικό βουλευτή Β. Γρίβα, γιατρό, με καταγωγή από το ίδιο χωριό.²⁹ Ο Γρίβας δεν ενεργούσε για λογαριασμό του, αλλά ως πληρεξούσιος 135 κατοίκων του χωριού. Το ίδιο σενάριο επαναλήφθηκε και στο προσύμφωνο του Κουπρουτζή, δύο μήνες αργότερα, με συμβαλλόμενη τη μόλις ενηλικιωμένη Δομνίκη Σόλωνα Ζωγράφου. Το Κουπρουτζή είχε μοιραστεί σε 60 μερίδια, από τα οποία τα ένα αγόρασε ένας επίσης αγροτικός βουλευτής, δικηγόρος, βενιζελικός έως το 1915, υπουργός Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Παπαναστασίου το 1924, αλλά και Γεωργίας στην κυβέρνηση του δικτάτορα Πάγκαλου το 1926, ο Κωνσταντίνος Σταμούλης.³⁰

Ανάμεσα στα προσύμφωνα πώλησης του 1917 ή στα πωλητήρια που συντάχθηκαν με μεμονωμένους γεωργούς για το –κατά το ήμισυ ορεινό– Μαυρομμάτι από την Ελένη Ζωγράφου, το 1918, και στην ίδρυση των αντίστοιχων συνεταιρισμών, καθώς και στην απαλλοτρίωση του μεγάλου όγκου των Ζωγραφείων την επόμενη δεκαετία θα μεσολαβούσαν αρκετά χρόνια. Όχι όμως τόσα όσα μεσολάβησαν έως τον οριστικό «επίλογο» της Λαζαρίνας, τη δεκαετία του 1970.

1. Αρχείο Μίλτου & Βέρας Μπάτζιου, *Αυτά*, προσχέδιο επιστολής με τίτλο «Ιανουάριος του 1909 (διά τον διευθύνοντα)». Θα τους είμαι πάντα ευγνώμων για την προνομιακή πρόσβαση στο σύνολο του αρχαιακού και μουσειακού υλικού που διέσωσαν από τη Λαζαρίνα.
2. Σε αναδρομική περιγραφική του κτήματος αναφέρεται, επίσης, η λειτουργία κυλινδρόμυλου και πρότυπων εγκαταστάσεων επεξεργασίας γάλακτος (Διεύθυνση Γεωργίας, *Αρχείο Γραφείου Εποικισμού*, «Γεωργοοικονομική έκθεση του αγροκτήματος Λαζαρίνης», 24/2/1952). Η κτηνοτροφική δραστηριότητα υποβοηθήθηκε αρχικά από τη λειτουργία του ζαχαροποιείου, διότι τα υποπροϊόντα της επεξεργασίας του τεύτλου είναι πρώτης τάξεως ζωοτροφή. Ωστόσο, εντατικοποιήθηκε μετά το κλείσιμό του, όπως περίπου συνέβη και με το ρύζι, η καλλιέργεια και η επεξεργασία του οποίου είχαν ανασταλεί προσωρινά στις αρχές του αιώνα (εφ. *Αναγέννησις*, Τρίκαλα, 24/5/1908). Οι πρώτες αναφορές σε «Λ/σμό Κτηνοτροφίας», «Απογραφή προβάτων», «Δελτίον Γαλακτοκομείου» και «*Άντληση βουτύρου*» εντοπίζονται το 1911 η πρώτη και το 1912 οι άλλες τρεις (INE/EIE, *Αρχείο Ζωγράφου*, φ. 2B «Λογαριασμοί», υποφ. 23, έγγρ. 19 και υποφ. 24, έγγρ. 3, 4 και 13 αντίστοιχα).
3. Σε όλο το διάστημα από την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο ελληνικό Βασίλειο, το 1881, έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Καρδίτσα αποτελούσε επαρχία του Νομού Τρικάλων. Αυτόνομος νομός υπήρξε μόνο τη δεκαετία 1899-1909.
4. Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος (1820-1898): η επιχειρηματική περιπέτεια ενός διάσημου αγνώστου ομογενούς της Κωνσταντινούπολης*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας - Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2016, σ. 465-508.
5. Φ. Λέκκα, «Νέες καλλιέργειες στα Ζωγράφεια Κτήματα της Δυτικής Θεσσαλίας: το ρύζι, το τεύτλο και το θαμβάκι», *Τρικαλινά* 24 (2004), σ. 225-240.
6. Τόσο όταν προσυπογράψουν τη διανομή της οικογενειακής περιουσίας, τον Μάρτιο του 1900, όσο και έναν χρόνο μετά, τον Μάιο του 1901, οι αδελφοί Ζωγράφου δηλώνουν ακόμη κάτοικοι Παρισίου (Συμβολαιογραφικός Σύλλογος Αθηνών, *Αρχείο Ηλ. Τσοκά*, διανομή αρ. 11163/24-3-1900 και Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Παλαμά, αρ. ευρ. 2902/1901, Αρχείο Ζωγράφου (ΚΝΕ/ΕΙΕ), φ. 6, έγγρ. 4, 8, 9). Ωστόσο, έχουν ήδη δρομολογήσει την άμεση εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στη Λαζαρίνα (INE/EIE, *Αρχείο Ζωγράφου*, φ. χ. αρ. «Συνδρομές σε συλλόγους», Carte d' entrée της Αθηναϊκής Λέσχης, 28/2/1900). Ο Γεώργιος εκδηλώνει σχεδόν αμέσως ενδιαφέρον για την πολιτική. Τον βρίσκουμε αρχικά να πρωτοστατεί *μετά πάντων των εργατών συν γυναιξί και τέκνοις* στην υποδοχή του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη, τον Οκτώβριο του 1902, με το κόμμα του οποίου θα πρωτοεκλεγόταν βουλευτής το 1905 (*Εμπρός*, 4/10/1902 & 7/1/1905).
7. Είναι η ιδιότητα που τον συνοδεύει σταθερά σε όλα τα δημόσια έγγραφα (συμβόλαια, δικαστικές πράξεις κ.τ.λ.), μαζί με εκείνη του βουλευτή, για τις περιόδους που ήταν εκλεγμένος.
8. Μια μεμονωμένη αναφορά σε επικείμενη βουλευτική υποψηφιότητα στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1905, στον Νομό Τρικάλων, εντοπίζουμε και για τον Σόλωνα Ζωγράφο, χωρίς ωστόσο να επιβεβαιώνεται (*Εμπρός*, 31/12/1904).
9. Το 1897, έναν χρόνο πριν από τον θάνατό του, η περιουσία του Χρηστάκη ανερχόταν, σύμφωνα με την εκτίμηση του καταστήματός του, σε 22.000.000 γαλλικά φράγκα. Κτήματα και εργοστάσια στη Θεσσαλία υπολογίζονταν σε περίπου 8.500.000 γαλλικά φράγκα, αντιπροσωπεύοντας ποσοστό 40% της περιουσίας του (Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος...*, όπ.π., σ. 357, 560, πίνακας 27).
10. Από το προσωπικό του αρχείου προκύπτει ότι προσελήφθη ως διευθυντής στα Ζωγράφεια το 1906 και παρέμεινε στη θέση αυτή για επτά χρόνια (Δ. Παναγιωτόπουλος, *Πέτρος Καναγκίνης. Η συμβολή του στην αναμόρφωση του περιβάλλοντος της υπαίθρου στον Μεσοπόλεμο*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013, σ. 49).
11. Εντοπίστηκαν επίσης στο Αρχείο Μπάτζιου και δεν σώζονται ολόκληροι. Βασικός αποδέκτης των οδηγιών που περιέχουν ήταν οι τμηματάρχες, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την τήρησή τους. Εκτός από τα γεωργικά τμήματα, ασχολείται αναλυτικά με τους αγρούς του θαμβακίου, τους σταύλους, τα γεωργικά μηχανήματα, τις αποθήκες των υλικών και την οργάνωση της *υπηρεσίας των επί ημερομισθίω εργαζομένων*.
12. Δύσκολα θα το αποδίδαμε σε παράλειψη, κρίνοντας από την τυπικότητα των δύο προηγούμενων κανονισμών: *Δι' έκαστον Τζιφλίκιον της Α. Εξοχ. προσδιορίζεται εις επιστάτης και εις γραμματέως (γενικός κανονισμός αφορών την διεύθυνσιν των εν Θεσσαλία και Μακεδονία κτημάτων της αυτού εξοχότητος Χρηστάκη Εφένδη Ζωγράφου, Κωνσταντινούπολη 1877, σ. 1, άρθρο 1)· Απαντα τα εν Θεσσαλία κτήματά μου διοικούνται υφ' ενός διευθυντού, ενός υποδιευθυντού και επιστατών (Κανονισμός των εν Θεσσαλία κτημάτων της Αυτού Εξοχότητος του κυρίου Χρηστάκη Ζωγράφου, Αθήνα 1889, σ. 1, άρθρο 1)*.
13. Για τον Κ. Μπούτη δεν καταφέραμε, δυστυχώς, να εντοπίσουμε καμία πληροφορία. Ευθύνη

- διαμοιρασμένη εξίσου ανάμεσα στα τρία αυτά άτομα προκύπτει και από το ποσοτικό υλικό του αρχείου Ζωγράφου (INE/EIE, *Αρχείο Ζωγράφου*, φ. 2B «Λογαριασμοί», υποφ. 29).
14. Ο Δημήτρης Παναγιωτόπουλος περιγράφει μια πολύ προβληματική σχέση, στην οποία ο Καναγκίνης προσπάθησε να δώσει τέλος, επιδιώκοντας να διοριστεί στην Κασσαδέτιο Πρακτική Γεωργική Σχολή Αϊδινίου. Η προσπάθειά του φέρεται να απέτυχε εξαιτίας της παρέμβασης του ανερχόμενου, πολιτικού, Ζωγράφου. Αμέσως μετά την επιστροφή του, το 1913, θα αναλάμβανε επιτελικό ρόλο στην αγροτική αποκατάσταση γηγενών ακτημόνων και προσφύγων, στο πλευρό του Ελ. Βενιζέλου (Παναγιωτόπουλος, *Πέτρος Καναγκίνης...*, όπ.π., σ.49-61).
 15. Ιουλία Κανδήλα, *Η Αβερώφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας. Συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Έλλα, Λάρισα 2004, σ. 216-218). Ο διορισμός του Σταύρου Παπανδρέου στα Ζωγράφεια έγινε έναν χρόνο μετά τον Καναγκίνη και με πρόταση του τελευταίου (Παναγιωτόπουλος, *Πέτρος Καναγκίνης...*, όπ.π., σ. 50, υποσ. 5).
 16. Εικόνα που δεν έχει, βέβαια, καμία σχέση με τη δυσaráσκεια που «αναδύεται» από τις επιστολές του Καναγκίνη, ούτε όμως και με τον υποδόριο θαυμασμό που αφήνει να διαφανεί ο Παπανδρέου στα δεκάδες βιβλία και άρθρα του. Ο τελευταίος θα επέστρεφε πολλές φορές, σχεδόν εμμονικά, έως την τελευταία δεκαετία της ζωής του, στα προωθημένα για την εποχή πειράματα της Λαζαρίνας (ενδεικτικά, Σταύρος Παπανδρέου, *Τα τεύτλα και η ξαχαροποιία*, Αθήνα 1960).
 17. Σχετικά με τις αγορές δεσσαλικών τσιφλικιών από τον Κωνσταντίνο Ζάππα, το όραμα του ιδιοκτήτη και τη μοιραία διένεξη με τον Ζωγράφο, βλ. αναλυτικά Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος...*, όπ.π., σ. 451-465 και 476-482.
 18. Ο Ζάππας δεν ανήκε στους ομογενείς της Κωνσταντινούπολης. Ήταν εγκατεστημένος στη Ρουμανία, αλλά η «ευεργετική» παρουσία του στην οθωμανική πρωτεύουσα αλλά και σε άλλα οθωμανικά εδάφη, όπως η ιδιαίτερη πατρίδα του, υπήρξε έντονη.
 19. Κ.Π. Ζαβιτζάνιος, «Διαθήκη Κ. Ζάππα», *Αρχαία Εθνικών Ευεργετών*, μηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα, μέρος Α'. Κείμενα διαθηκών, δωρεών κ.λπ., τεύχος Ε', Αθήνα 1930, σ. 194-213.
 20. Υπουργείο Οικονομικών, *Παράρτημα συλλογής Νόμων και Β. Διαταγμάτων, περί εκποιήσεως και διανομής των κτημάτων της Ζαππειού περιουσίας, περί εγκαταστάσεως προσφύγων εν Μακεδονία κ.λπ.*, Αθήνα, 1915, σ. 143-201.
 21. Τα Στεφανοβίικεια (1902), τα Τοπάλεια (1907), τα δύο Τσιγγέλια των Καρτάλη και Μπαλατζή (1908) και τα Καλογραιανά άλλοι ενός εκ Ρουμανίας, του Παναγή Χαροκόπου (1907). Σχετικά με τις απαλλοτριώσεις μεγάλων κτημάτων αυτήν την περίοδο, βλ. Αικ. Καρβελά, *Μηχανισμοί εγκατάστασης αγροτικών πληθυσμών: πρόσφυγες και εγχώριοι στη Θεσσαλία 1907-1911*, διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 2005, σ. 24-48, κυρίως σ. 38. Η πιο αξιόλογη ποσοτικά περίπτωση είναι αυτή των αγορών που πραγματοποιήσαν οι γιοι του Ζαννή Στεφανοβίικ Σκυλίτση (1806-1886), Δημήτριος, Παύλος και Ιωάννης, έναν χρόνο μετά τον θάνατό του. Τα 26 Στεφανοβίικεια αγοράστηκαν το διάστημα 1887-1888. Δύο από αυτά πουλήθηκαν το 1889 στον Παναγή Χαροκόπο και τα υπόλοιπα αντί του συμβολικού ποσού των 80.000 στερλινών στο ελληνικό Δημόσιο, για να διανεμηθούν, έξι χρόνια αργότερα, στους επίμορτους καλλιεργητές των χωριών τους και σε πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία (υπουργείον Οικονομικών, Γραφείον Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου, *Έκθεσις περί των εκτελεσθέντων προς αποκατάστασιν των εγχωρίων και εποίκων ομογενών εν Θεσσαλία*, Αθήνα 1911, σ. 5-17. Για ένα συνολικό ιστορικό των αγορών και των προσπαθειών, βλ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος...*, όπ.π., σ. 495-498. Ο όρος της δωρεάς των Καλογραιανών από τον Χαροκόπο ήταν παρόμοια με τους Σοφάδες (το μοναδικό κτήμα που κατείχε ο Γεώργιος Ζαρίφης στη Θεσσαλία από το 1879): να αναλάβει το ελληνικό κράτος τη συντήρηση της επαγγελματικής σχολής που ο Χαροκόπος είχε ιδρύσει στην Καλλιθέα Αθηνών (υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Δημοσίων Κτημάτων, Τμήμα Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου, *Συλλογή Νόμων και Βασιλικών Διαταγμάτων περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και ιδρύσεως δεσσαλικού γεωργικού ταμείου*, Αθήνα 1919, σ. 77-83). Σχετικά με το περιπετειώδες ιστορικό της προσπάθειας εξαγοράς των Σοφάδων από τους Σοφάδιτες, η οποία τερατίστηκε μόλις το 1897, βλ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος...*, όπ.π., σ. 438-440, κυρίως υποσ. 1397.
 22. Τη δεκαετία του 1880, τα τσιφλίκια υπολογίζονταν σε περίπου 460 από τον καθηγητή Ανδρεάδη και τα ποσοστά τσιφλικιών-ελευθεροχωριών σε 70% και 30% αντίστοιχα (Α. Andr  ades, «Les progrès matériels de la Thessalie depuis sa libération», *La Revue de Gr  ce*, τ. 1, τχ. 1, Σεπτ. 1918, Αθήνα, σ. 5-21, κυρίως 17). Στα μέσα της δεκαετίας του 1890 και ενώ οι εξαγορές τσιφλικιών από μικροϊδιοκτήτες είχαν αρχίσει, ο αριθμός τους διαμορφώθηκε σε 400 και η αναλογία τσιφλικιών-ελευθεροχωριών σε 60% και 40% αντίστοιχα (υπουργείον Οικονομικών, *Μελέτη περί της εν Θεσσαλία εγγείου παραγωγής*, Αθήνα 1896, σ. 1-9, Δ. Κ. Βογαζλής, *Το αγροτικόν ζήτημα εις Θεσσαλίαν και ιδιαίτερός εις τον Νομόν Τρικάλων*, Αθήνα, 1919, σ. 11, 16, 19). Και στις δύο περιπτώσεις,

το ποσοστό των ομογενειακών τσιφλικιών κινείται μεταξύ 13% και 15%. Απέχουμε, βέβαια, ακόμη από το να έχουμε «σαρώσει» τη θεσσαλική περιφέρεια αναφορικά με το καθεστώς γαιοκτησίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Η μέχρι στιγμής έρευνά μας επικεντρώθηκε κυρίως στον σημερινό Νομό Καρδίτσας και ανίχνευσε επιλεκτικά τους «γνωστούς αγνώστους» του πίνακα 1, οι οποίοι έχουν αποτελέσει και το αντικείμενο των περισσότερων «βολών» και συζητήσεων. Ένα ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Γαιοκτησία, επιχειρηματικότητα και νοοτροπίες: όψεις του μετασχηματισμού της Θεσσαλίας, 1850-1940» (Χρ. Αγριαντώνη, Γ. Γάσιος, Φ. Λέκκα, Ν. Μουστάνη) από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας αναμένεται να δώσει σύντομα περισσότερες και συνδυαστικότερες απαντήσεις.

23. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος...*, ό.π., σ. 488-504.
24. Τα τρικαλινά Ζωγράφια, Ζάρκο, Νεοχώρι και Γριζάνο, τα οποία κληρονόμησαν μετά τον θάνατο του Χρηστάκη, το 1898, οι τρεις κόρες του, Μαρία Καραπάνου, Θεανώ Δεληγιώργη και Σοφία Ρώμα αντίστοιχα, ξεφεύγουν από τα όρια αυτής της σύντομης δημοσίευσης. Θα άξιζε, ωστόσο, να μελετηθούν σε ένα άλλο πλαίσιο.
25. Η Ελένη (1872-1937) ήταν κόρη του διάσημου αρχιτέκτονα Λύσανδρου Κανταντζόγλου και προερχόταν από μεγάλη οικογένεια της Θεσσαλονίκης (ενδεικτικά Ευάγγ. Χεκίμογλου, «Το “κοινόν της πολιτείας” και οι περιπέτειές του: ο χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης πριν, κατά και μετά την Επανάσταση του 1821», έκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 25).
26. Η αγορά τους έγινε με ανταλλαγή με το τσιφλίκι που κατείχε ο Χρηστάκης Ζωγράφος στην Πορταριά Χαλκιδικής. Τα δύο τσιφλίκια ανήκαν σε άλλοτε πλούσιους κτηματίες της Λάρισας, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη (Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος...*, ό.π., σ. 450-451).
27. Η οικογένεια Πίχτου ήταν εγκατεστημένη στα Τρίκαλα, όπως πολλοί πλούσιοι Μετσοβίτες κτηματίες και κατείχε επίσης το τσιφλίκι του Κουτσόχερου (Μ. Κλιάφα, Τρίκαλα: Από τον Σείφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον τύπο της εποχής, Κέδρος, Αθήνα 1996, Α' (1881-1910), σ. 187, 220).
28. ΙΝΕ/ΕΙΕ, *Αρχείο Ζωγράφου*, φ. 2Β, Αλληλογραφία των ετών 1894-1904, έγγρ. 43 & φ. 8, Αλληλογραφία των ετών 1905-1907, έγγρ. 25.
29. ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Καρδίτσας, *Συμβολαιογραφικό Αρχείο Αθ. Παππά*, Προσύμφωνο πώλησης αρ. 17610/11-1-1917.
30. ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Καρδίτσας, *Συμβολαιογραφικό Αρχείο Αθ. Παππά*, Προσύμφωνο πώλησης αρ. 17828/7-3-1917.

Η οικογένεια του Τρικαλινού γαιοκτήμονα Βλίσσάκη μαζί με τους ένοπλους φρουρούς και τον επιστάτη, την άνοιξη του 1903, στο τσιφλίκι της στη Βάναρη Καρδίτσας. (Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κιλίφια)

6. ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ

Βάιος Φ. Καμινιώτης

ΔΡ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 ως παράγοντας πολιτισμικής αλλαγής στη δυτική πεδινή Θεσσαλία

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΕΙΝΑΙ, πράγματι, εξαιρετικά σύνθετη. Στην ξενόγλωσση ορολογία υπάρχει ο όρος «civilization», με τον οποίο δηλώνεται ένα τελικό στάδιο, ένα ανώτερο επίπεδο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Περιλαμβάνει έννοιες, όπως η αστικοποίηση, ο καταμερισμός εργασίας, τα τεχνολογικά επιτεύγματα και η πολιτική οργάνωση στο πλαίσιο του έθνους-κράτους. Η λέξη προέρχεται, άλλωστε, από το λατινικό *civis* (= πολίτης). Από την άλλη, ο όρος «culture» χρησιμοποιείται για να δηλώσει μορφές και πρότυπα συμπεριφοράς σε διαφορετική κάθε φορά συνάφεια – άρα μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε και την πληθυντική εκδοχή του όρου (πολιτισμοί).¹ Οι δύο όροι άλλοτε ταυτίστηκαν και άλλοτε συγκρούστηκαν στην πορεία του επιστημονικού στοχασμού. Στην ελληνική γλώσσα η λέξη «πολιτισμός» χρησιμοποιείται εναλλακτικά και για τους δύο προαναφερθέντες όρους. Είναι, δε, νεολογισμός του Α. Κοραή για να αποδώσει τη γαλλική λέξη «civilization».²

Η έννοια του πολιτισμού, επομένως, περιλαμβάνει επιτεύγματα υλικά και πνευματικά, γνώσεις, τέχνη, γράμματα, συμπεριφορές, νοοτροπίες... Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, τα πάντα συνιστούν πολιτισμό; Η έννοια αυτή καθίσταται τόσο αχανής; Μήπως θα έπρεπε να ξεκινήσουμε αντίστροφα τη συλλογιστική μας, να εντοπίσουμε, δηλαδή, τι δεν είναι πολιτισμός; Για να οριοθετηθεί, επομένως, η έννοια χρειάζονται δύο παράμετροι: ο χώρος και ο χρόνος. Πράγματι, πολιτισμός μπορεί να είναι οποιαδήποτε πράξη ή συμπεριφορά, αρκεί αυτή να εντοπίζεται σε έναν συγκεκριμένο χώρο, να αφορά σε μια ομάδα ανθρώπων και να αναγνωρίζεται από αυτούς ως οικεία. Ο πολιτισμός συνίσταται από συνέχειες και είναι εγγεγραμμένος ως συλλογική νοοτροπία, που κληροδοτείται από γενιά σε γενιά μέσω της παράδοσης – πρόκειται, δηλαδή, για τη βιωμένη και κοινωνικά μαθημένη συμπεριφορά. Κοντολογίς, ο πολιτισμός είναι τρόπος ζωής που έχει διάρκεια στον χώρο και τον χρόνο, που έχει, δηλαδή, ιστορία και μαθαίνεται με το παράδειγμα και την πράξη, καθώς διατηρείται στη μνήμη των ανθρώπων.³

Υπό αυτό το πρίσμα εξετάζεται εδώ αν και κατά πόσον η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 είχε φέρει και αλλαγή στον τρόπο ζωής των κατοίκων της δυτικής

Πανοραμική φωτογραφία με Καραγκούνηδες σε τσιφλίκι των αδελφών Ζωγράφου. (Συλλογή Μπάτζιου, Τρίκαλα)

πεδινή Θεσσαλίας, δεδομένου, μάλιστα, ότι το αίτημα μιας μεταρρύθμισης είναι, σαφώς, η αλλαγή και όχι η διατήρηση του κοινωνικού συστήματος. Επιπλέον, ποιος ήθελε αυτήν την αλλαγή και με ποιους όρους; Ήταν αίτημα των ίδιων των αγροτών της δυτικής Θεσσαλίας, οι οποίοι διεκδικούσαν καλύτερες συνθήκες ζωής, ή επιβεβλημένη άνωθεν, από την πολιτική, δηλαδή, εξουσία;

Για να διερευνηθεί αυτό το ζήτημα θα πρέπει, κατ' αρχάς, να δούμε ποιος είναι αυτός ο τρόπος ζωής το 1917 και, άρα, να εντάξουμε τα πράγματα σε ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Οπωσδήποτε, όμως, πρέπει να πιάσουμε το νήμα λίγο πιο πίσω, από το 1881, οπότε η Θεσσαλία ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος.⁴ Τότε οι αγρότες καλλιεργούσαν τη γη ως κολίγοι, υποταγμένοι στο καθεστώς των τσιφλικιών. Καμία διανομή γης δεν έγινε με την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας, όπως ήλπιζαν οι καλλιεργητές της. Αντιθέτως, τα περιουσιακά στοιχεία των Τούρκων ήταν σεβαστά. Οι ίδιοι οι Τούρκοι γαιοκτήμονες πούλησαν τα τσιφλίκια τους σε πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού, οι οποίοι αποδείχτηκαν χειρότεροι τσιφλικάδες από τους προκατόχους τους, δεδομένου ότι είδαν τον θεσσαλικό κάμπο ως μια χρυσή ευκαιρία για να κερδοσκοπήσουν. Η επιθυμία τους για άμεσο, ευκαιριακό κέρδος, σε συνδυασμό με τα χωροταξικά προβλήματα του κάμπου, επέφερε, ουσιαστικά, αδράνεια και αδιαφορία για οποιαδήποτε βελτίωση του πρωτογενούς τομέα εκ μέρους των τσιφλικιάδων, ενώ οι αγρότες συνέχιζαν να ζουν υπό το αναχρονιστικό σύστημα των κολίγων.⁵ Οι Έλληνες τσιφλικάδες ήταν κυρίως πλούσιοι έμποροι του εξωτερικού και είχαν στραμμένο το βλέμμα τους έξω από τη χώρα και στις εκεί επενδύσεις τους. Παράλληλα, η αδράνεια του κράτους να προβεί σε μια αγροτική μεταρρύθμιση ήταν χαρακτηριστική. Ο Χαρίλαος Τρικούπης στήριζε το καθεστώς των γαιοκτημόνων και

Καλλιέργεια με ατμάροτρο. (Συλλογή Μπάτζιου, Τρίκαλα)

ήταν προσανατολισμένοι στη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας – κατά το δυνατόν, με τα μέτρα της εποχής.⁶ Από την άλλη, η Μεγάλη Ιδέα λειτουργούσε ανασταλτικά στην οικονομική πρόοδο και φυσικά και στην αγροτική ανάπτυξη.⁷ Τελικά, οι Θεσσαλοί αγρότες πήραν την κατάσταση στα χέρια τους και η επανάσταση στο Κιλελέρ το 1910 επέφερε το ισχυρό πλήγμα στο καθεστώς των τσιφλικάδων.⁸

Η προσωπικότητα που κυριάρχησε από το 1910 και μετά ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η πολιτική ζωή της χώρας ανανεώθηκε με το Σύνταγμα του 1911 και οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι διπλασίασαν το 1913 την έκταση της χώρας. Ακολούθησε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Βενιζέλος επιθυμούσε την Ελλάδα στο πλευρό της Αντάντ, προκειμένου η χώρα να επεκτείνει τα σύνορά της. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος διαφώνησε και ο Βενιζέλος, για να πετύχει τον στόχο του, έκανε το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη, όπου και σχημάτισε δική του κυβέρνηση. Στη χώρα είχε επέλθει Εθνικός Διχασμός.⁹ Από τη Θεσσαλονίκη και μέσα στο κλίμα αυτού του αναβρασμού, ο Βενιζέλος ξεκίνησε την αγροτική μεταρρύθμιση το 1917. Στόχος, βέβαια, ήταν η απαλλοτρίωση και η διανομή γης. Η αλήθεια είναι ότι η μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε μετά το 1922, όταν είχε επισυμβεί η Μικρασιατική Καταστροφή, οπότε έγιναν και οι περισσότερες απαλλοτριώσεις. Η απελευθέρωση των Θεσσαλών αγροτών επετεύχθη, τελικά, το 1923.¹⁰

Ο γεωγραφικός χώρος της πεδινής Θεσσαλίας συνιστά μια πολιτισμική περιοχή (cultural area), δεδομένου ότι, πέρα από τη χαρακτηριστική οικολογία, ανευρίσκουμε την ίδια οικονομία, τις ίδιες κοινωνικές αξίες και, εν τέλει, την ίδια κουλτούρα, τον ίδιο τρόπο ζωής, τον ίδιο, δηλαδή, πολιτισμό.¹¹ Στην περιοχή αυτή ζουν οι *Καραγκούνηδες*,¹² των οποίων τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά είναι τα εξής: η μόνιμη

εγκατάσταση, αφού οι κάτοικοι ήταν γεωργοί –και κτηνοτρόφοι, χωρίς, όμως, νομαδικό χαρακτήρα- και σπανίως μετανάστευαν.¹³ Η καλλιέργεια της γης γινόταν με το άροτρο και αφορούσε σε δημητριακά, καλαμπόκι, σουσάμι, όσπρια και αμπέλια. Τα γαλακτοκομικά προϊόντα, το κρασί, τα κηπευτικά, το μαλλί των προβάτων επέτρεπαν μια αυτάρκη, κλειστή οικιακή οικονομία. Χαρακτηριστική ήταν η γυναικεία φορεσιά, με παραλλαγές κατά τόπους, η οποία ήταν εντελώς διαφορετική από εκείνη των Βλάχων και των Σαρακατσάνων.¹⁴ Επίσης, μιλούσαν την ελληνική γλώσσα με το ιδίωμα της δυτικής Θεσσαλίας.¹⁵ Αναφορικά με το κοινωνικό τους σύστημα, επρόκειτο για μια κοινωνία όπου κυριαρχούσε η ευρεία οικογένεια πατριαρχικού τύπου¹⁶ με ανδροπατροτοπικό σύστημα,¹⁷ όπως οι περισσότερες στην Ελλάδα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα το (α)γαρλίκι, το έθιμο, δηλαδή, σύμφωνα με το οποίο ο πατέρας του γαμπρού έδινε προγαμιαία αγορά (χρήματα) στον πατέρα της νύφης.¹⁸

Στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρχε και μια ζώσα αστική τάξη. Το αποδεικνύουν οι εναπομείνουσες πέτρινες κατοικίες στην Καρδίτσα, σε αντίθεση με τα πλινθόκτιστα σπίτια των χωριών. Η εποχή, μάλιστα, του Μεσοπολέμου ήταν για τους Θεσσαλούς, όπως γράφει η Μ. Κλιάφα, η «Μπελ Επόκ», δεδομένου ότι, παρά τα έντονα κοινωνικά προβλήματα, η αστική τάξη ζούσε με άνεση και απολάμβανε τις χαρές της ζωής.¹⁹ Ωστόσο, ο χαρακτήρας της δυτικής Θεσσαλίας παρέμενε αγροτικός και η σχέση των χωριών με την Καρδίτσα ήταν συμπληρωματική και όχι αντιθετική, καθώς τα γύρω χωριά είχαν επικοινωνία και ανέπτυσαν εμπορικές συναλλαγές με την πόλη, ιδίως στο περίφημο εβδομαδιαίο παζάρι.²⁰

Κατίνα Αχ. Ντούλα, Παλαμάς. Σοφία Δημ. Τσίνα, Καλυβάκια Καρδίτσας. (Αρχείο Χ. Ντούλα)

Τα προαναφερθέντα πολιτισμικά χαρακτηριστικά δεν άλλαξαν με την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917, αλλά διατηρήθηκαν όλο το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Η κατάργηση της μεγάλης ιδιοκτησίας και η δημιουργία μικρών παραγωγικών μονάδων σαφώς ήταν ένα σημαντικό βήμα προόδου, αλλά δεν μετέβαλε δραστικά την καθημερινότητα των αγροτών. Οπωσδήποτε, οι νοοτροπίες, τα συστήματα σκέψης, οι δομές της καθημερινότητας και τα ήθη έχουν μακρά διάρκεια στον χρόνο, οπότε οποιαδήποτε μεταβολή γίνεται σταδιακά και όχι από τη μια μέρα στην άλλη.²¹ Πέρα, όμως, από αυτή τη «φυσική» βραδυπορία, τα αίτια θα πρέπει να αναζητηθούν στις ιστορικές και τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Συγκεκριμένα, ο Ελ. Βενιζέλος από την αρχή της πολιτικής του δράσης προσέβλεπε στη μεγαλοαστική τάξη και μάλιστα των Ελλήνων της Διασποράς. Αυτούς

ήθελε να προσελκύσει, ώστε να κάνουν επενδύσεις στο ελληνικό κράτος, και από αυτούς θεωρούσε ότι εξηρτάτο η οικονομική ευημερία. Η εξαγγελία της αγροτικής μεταρρύθμισης το 1917 από τη Θεσσαλονίκη μέσα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και σε περίοδο Εθνικού Διχασμού σήμαινε, ασφαλώς, ότι σε εκείνη την κρίσιμη καμπή ο Βενιζέλος ήθελε τη στήριξη ολόκληρου του ελληνικού λαού και κυρίως των αγροτών, οι οποίοι αποτελούσαν και τη βασική πηγή στρατολόγησης οπλιτών στους πολέμους.²²

Μια μεταρρύθμιση, όμως, εν μέσω πολέμου δεν θα μπορούσε να ευδοκιμήσει, όπως και συνέβη. Ολοκληρώθηκε μετά το 1923, όταν υπήρξε επιτακτική ανάγκη να αποκατασταθούν και οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Και πάλι, όμως, οι ιστορικές συγκυρίες δεν επέτρεπαν αλλαγές στον αγροτικό τομέα: παγκόσμια οικονομική κρίση, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Εμφύλιος εμπόδιζαν τη συστηματική ενασχόληση με το Αγροτικό Ζήτημα, ώστε να αποτελέσει η γεωργία σημαντική παραγωγική δομή σε μια χώρα με περιορισμένη βιομηχανία. Αντιθέτως, υπήρχε ένας διογκωμένος τριτογενής τομέας παραγωγής και το ιδανικό για κάθε Έλληνα ήταν να εργαστεί στο Δημόσιο. Η επιθυμία αυτή, εκπεφρασμένη με τη λαϊκή ρήση «να πιαστώ από την κρικέλα», είχε ευνοήσει ένα δίκτυο πελατειακών σχέσεων στην πολιτική ζωή του τόπου ήδη από τον 19ο αιώνα.²³

Συνεπώς, η πολιτισμική αλλαγή εντοπίζεται από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και μετά. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, στη θεσσαλική πεδιάδα καλλιεργούνταν τα ίδια φυτά που προαναφέραμε, και μάλιστα με τον ίδιο, από τους περισσότερους, παραδοσιακό τρόπο, δηλαδή με το άροτρο. Κάθε νοικοκυριό στα χωριά διέδετε άλογο για την καλλιέργεια της γης με αλέτρι και κάρο για τις μετακινήσεις των μελών της οικογένειας. Στη Θεσσαλία η μηχανοποίηση της παραγωγής άρχισε δειλά και μάλιστα συνέβαλε και σε διαφοροποίηση των κοινωνικών κατηγοριών, δεδομένου ότι οι φτωχότεροι νοίκιαζαν τα μηχανήματα από τους πλουσιότερους, στους οποίους παρείχαν και το εργατικό δυναμικό τους.²⁴

Επίσης, τότε παρατηρήθηκε και εσωτερική μετανάστευση, με πόλο έλξης την Αθήνα. Ο Θεσσαλός άρχισε να μετακινείται στην πρωτεύουσα ή στην πιο κοντινή πόλη και προτιμούσε ένα αστικό επάγγελμα αντί της καλλιέργειας γης. Έτσι, εντάχθηκε στην αστική τάξη, η οποία, παρά τα έντονα κοινωνικά προβλήματα, ζούσε με περισσότερη άνεση. Επιπλέον, στα μισά του 20ού αιώνα συντελέστηκε το πέρασμα από το αγαρλίκι στην προίκια. Πλέον, η νεαρή αγρότισσα

Οικογένεια Καραγκούνιδων από τον Πρόδρομο Καρδίτσας, το 1925. (Κ. Τσαγγαλάς)

Καραγκούνης με ζευγάρι βοδιών σε τσιφλίκι του Ζωγράφου. (Συλλογή Μπάτζιου, Τρίκαλα)

έπρεπε να πληρώσει ακριβά τη μονιμότητα ενός δημοσίου υπαλλήλου, ο οποίος είχε σταθερό μισθό και απέπνεε ασφάλεια για τον μετέπειτα βίο. Συνηθιζόταν, πια, οι κοπέλες να παντρεύονται σε νεαρή ηλικία, ενώ παλαιότερα παντρεύονταν συνήθως μετά την ηλικία των 30 ετών.²⁵ Ο δεσμός της προίκας γενικεύτηκε το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, αφού την επιζητούσαν έκτοτε όχι μόνο οι περιζήτητοι δημόσιοι υπάλληλοι, αλλά και οι ασκούντες άλλα αστικά επαγγέλματα, όπως, πλέον, και οι αγρότες.²⁶ Τέλος, τότε άρχισε να διαλύεται η διευρυμένη οικογένεια, καθώς υπήρχε η τάση ένα νέο ζευγάρι να χτίζει το δικό του σπίτι, δίπλα στο πατρικό (ανδρонеοτοπικό σύστημα).²⁷

Η απελευθέρωση, λοιπόν, και η αποκατάσταση των αγροτών στα κτήματα που καλλιεργούσαν ήταν σημαντικές – όχι, όμως, τόσο ώστε να επιφέρουν οικονομική ανάπτυξη για τους ίδιους, βελτιώνοντας όσο θα έπρεπε τις συνθήκες ζωής τους, αλλά και την κατάσταση στη χώρα, ενισχύοντας τον πρωτογενή τομέα παραγωγής.

Κολίγοι και τσιφλικάδες, το 1904, στη Θεσσαλία. (Μαρούλας Κλιάφα, Θεσσαλία 1881-1981)

Οπωσδήποτε η αγροτική μεταρρύθμιση ήταν επιθυμία και των ίδιων των αγροτών. Το αποδεικνύουν οι αγώνες τους να αποκατασταθούν ως ιδιοκτήτες στη γη τους, την οποία αντιλαμβάνονταν ως απόλυτη περιουσία. Αυτήν ήθελαν ανέκαθεν να διασφαλίσουν και να κληροδοτήσουν στα παιδιά τους. Δεν είναι τυχαίο το ότι τα πάμπολλα έθιμα και οι δοξασίες κινούνται γύρω από την καλλιέργεια και αποδεικνύ-

ουν ότι η γη είναι –ή τουλάχιστον ήταν– ο τόπος τους, οι ρίζες τους, η βάση τους και η ζωή τους. Γι' αυτό, άλλωστε, αναπτύχθηκε και μια μεταφυσική σχέση των αγροτών με τη γη και υπάρχουν πάμπολλες μαγικοδρησκευτικές δοξασίες. Ο Γ. Καββαδίας, στην κλασική του μελέτη «Καραγκούνηδες», που πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του 1960, στο μεταίχμιο από τον παραδοσιακό προς τον σύγχρονο τρόπο ζωής, παρατήρησε: «Η καραγκούνικη σκέψη αποτελεί μια σύνθεση λογικών και εξωλογικών στοιχείων. Τα πρώτα περιλαμβάνουν τις τεχνικές και γενικότερα τις εμπειρίες, τις πρακτικές γνώσεις των Καραγκούνηδων. Τα δεύτερα τις μαγικοδρησκευτικές τους δοξασίες, με μια σαφή επικράτηση των δεύτερων πάνω στα πρώτα».²⁸ Για να τεκμηριώσει, δε, την άποψή του, ανέφερε ένα εύστοχο παράδειγμα: «Η κατασκευή και η χρήση του αρότρου, επί παραδείγματι, μπορεί να απαιτεί τεχνικές γνώσεις, τις οποίες ο Καραγκούνης γνωρίζει πολύ καλά, συνοδεύεται, όμως, και από μαγικά δρώμενα που συμπληρώνουν την τεχνική διαδικασία, π.χ., σπάσιμο ροδιού ή καρπουζιού κατά το όργωμα και το σκόρπισμα των σπόρων. Χωρίς τη μαγεία δεν επέρχεται το προσδοκώμενο αποτέλεσμα: το όργωμα εν προκειμένω και περαιτέρω η καλή σπορά και η ευδοκίμηση».²⁹

Θεωρήθηκε, λοιπόν, από τον Καββαδία ότι οι μαγικοδρησκευτικές δοξασίες καθυστέρησαν την εισαγωγή νέων καλλιεργειών και καινούργιων μεθόδων γεωργίας, και λειτούργησαν ανασταλτικά στην ανάπτυξη της επιχειρηματικής νοοτροπίας και του συνεταιριστικού πνεύματος.³⁰ Η άποψη αυτή καταρρίπτεται, κατ' αρχάς, από την Ιστορία, δεδομένου ότι οι Θεσσαλοί αγρότες πάντοτε αγωνίζονταν για την επίτευξη ευνοϊκότερων συνθηκών διαβίωσης και επιζητούσαν την πρόοδο με πλήρη συναίσθηση της πραγματικότητας. Επιπλέον, ας παρατηρήσουμε τα σημερινά δεδομένα: αν και η μαγική σκέψη έχει πια αμβλυνθεί, οπότε δεν συνιστά τροχοπέδη στην ανάπτυξη, ο αγροτικός τομέας συνεχίζει να είναι αποδυναμωμένος. Επίσης, οι στερεοτυπικές αντιλήψεις που κατά καιρούς ακούγονται, ότι οι αγρότες είναι οκνηροί και ανεπίδεκτοι μαθήσεως στο να επιτύχουν οικονομική ανάπτυξη, μάλλον συνιστούν τον μανδύα κάτω από τον οποίο κρύβεται η αδρανής αγροτική πολιτική των εκάστοτε κυβερνήσεων, οι οποίες, συνηγορώντας ουσιαστικά στην ιδεολογική απαξίωση και την υποτίμηση της γεωργίας, δικαιολογούν την ανεπάρκειά τους όσον αφορά στον εκσυγχρονισμό αυτής.³¹

Αποτιμώντας την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 θα λέγαμε ότι ήταν αναμφισβήτητα σημαντική. Από τότε όμως και έως τις ημέρες μας το ελληνικό κράτος δεν κατάφερε να δώσει στη γεωργία τη δέση που της άξιζε σε μια κατεξοχήν αγροτική χώρα. Όποιες αλλαγές στον τρόπο ζωής των αγροτών, στην καθημερινότητά τους και την ιδεολογία τους οφείλονταν στο ότι αυτοί αναγκαστικά ακολούθησαν τις ιδεολογικές επιταγές του κράτους και προσαρμόστηκαν στις δομές του.

Οικογένεια Καραγκούνηδων σε πόζα, το 1940.
(Μαρούλας Κλιάφα, Θεσσαλία 1881-1981)

1. Δ. Γκέφου - Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σελ. 39-96. Τη δεκαετία του 1950 οι Clyde Kluckhohn & Alfred Kroeber είχαν καταγράψει 161 διαφορετικούς ορισμούς της έννοιας «culture»! C. Kluckhohn & A. Kroeber, *Culture: A critical review of concepts and definitions*, Harvard University Press, Cambridge 1952.
2. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα 1998.
3. Πρβλ. τα έργα των: Ζ. Λε Γκοφ και Π. Νορά, *Το έργο της ιστορίας* (μετ. Κλ. Μητσοτάκη), Ράππας, Αθήνα 1975. F. Braudel *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄*, τ. Α΄. *Ο ρόλος του περιγύρου* (μετ. Κλ. Μητσοτάκη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005. F. Braudel, *Η γραμματική των πολιτισμών* (μετ. Α. Αλεξάκης), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008 / Ε. Σκουτέρη - Διδασκάλου, «Annales, Past and Present, Reniw: τρία μαχητικά περιοδικά ιστοριογραφίας – από τη σκοπιά της Ανθρωπολογίας», *Ο Πολίτης*, 1982, σελ. 56-72. Ας θυμηθούμε στο σημείο αυτό και την άποψη του F. Braudel για τον πολιτισμό, όπως αυτή παρουσιάστηκε εποικοδομητικά από την Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, *Λαογραφία και ανθρωπιστικές σπουδές*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 37: «Για τον Γάλλο ιστορικό, ο πολιτισμός είναι πρώτα απ' όλα ένας χώρος και έπειτα μια ιδέα. Στον χώρο αυτόν μια ομάδα ανθρώπων που μιλούν την ίδια γλώσσα αναπτύσσει έναν ορισμένο τρόπο ζωής. Όταν ο τρόπος αυτός συνεχιστεί για ένα χρονικό διάστημα, αποκτήσει, δηλαδή, μια ιστορία, αποκορυσταλλώνεται σε μια μορφή, η οποία εκφράζει την ορισμένη και σταθερή δομή των στοιχείων του».
4. Για την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, βλ. Α. Σφήκα - Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881-1885)*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1989. Για την απόρριψη του όρου «προσάρτηση», με την ιδέα ότι προσάρτηση γίνεται όταν κάποιο κράτος ενσωματώνει στην επικράτειά του περιοχή και κατοίκους άλλης εθνότητας, κάτι που δεν συντρέχει στην περίπτωση της Θεσσαλίας και επιπλέον με την ιδέα ότι ο όρος αυτός ακυρώνει τους απελευθερωτικούς αγώνες των Θεσσαλών εναντίον των Τούρκων και για την πρόταση του όρου «ενσωμάτωση», βλ. Α. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 19-20. Επίσης: Β. Αγγέλης, *Η Επανάσταση των Θεσσαλών του 1878*, Γραφικές Τέχνες Μ. Ανδρικός, Αθήνα 2001.
5. Για τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας και για το καθεστώς των κολίγων βλ. γενικά: Κ.Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά, Εθνικό Τυπογραφείο*, Αθήνα 1931, σ. 111-200 και σ. 114-120 / Β. Πράντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992 / Α. Σφήκα - Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881-1885)*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1989. Και ειδικότερα: Α. Αρσενίου, ό.π., σ. 21-25 / Σ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002, σ. 211-213. / Κ. Αρώνη - Τσίχλη, *Αγροτικό Ζήτημα και αγροτικό κίνημα. Θεσσαλία 1881-1923*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 21-40. Σ.Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 76-90.
6. Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. (Η ελληνική κοινωνία 1880-1895)*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 118.
7. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936* (μετ. Θ. Παρασκευόπουλος), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 632.
8. Πρβλ.: Α. Αντωνίου και Δ. Σάκης, «Θεσσαλικό Αγροτικό Ζήτημα. Η πορεία των κινητοποιήσεων» στο: *Θεσσαλία*, τόμ. Α., ΕΤΕΔΚ Θεσσαλίας, Λάρισα 2006, σ. 255-271.
9. Για μια συνοπτική παρουσίαση των γεγονότων, βλ. Ν.Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 115-127 / Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 351-365.
10. Πρβλ. το συνέδριο που είχε γίνει τον Νοέμβριο του 2004: *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο* (εισ. επιμ. Δ. Παναγιωτόπουλος & Δ.Π. Σωτηρόπουλος), πρακτικά συνεδρίου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
11. Για την έννοια της πολιτισμικής περιοχής (cultural area) βλ. Μ. Herskovits, *Man and his works*, Knopf, New York 1950, σ. 183-200. Πρβλ. και την άποψη της Άλκης Κυριακίδου - Νέστορος, ότι προσφορότερη κλίμακα για τη μελέτη ενός πολιτισμού είναι η επαρχία (cultural area), όπου τα μεγέθη είναι μεν αρκετά μεγάλα, αλλά όχι τόσο όσο να είναι αδάμαστα προς έρευνα. Οι άλλες δύο κλίμακες είναι η κοινότητα και η περιφέρεια. Η Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, «Η οργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό» στο: *Λαογραφικά Μελετήματα Ι*, Ολκός, Αθήνα 1975, σ. 41-55, τις ονομάζει φυσικές, διότι δεν οφείλονται στην παρέμβαση της εξουσίας, αλλά δημιουργούνται κατά κάποιον τρόπο αυθόρμητα, σύμφωνα με τις ανάγκες των κατοίκων – που υπαγορεύονται είτε από τη φυσική είτε από την ιστορική αναγκαιότητα και σε συνδυασμό πάντοτε με

τις δυνατότητες του φυσικού περιβάλλοντος.

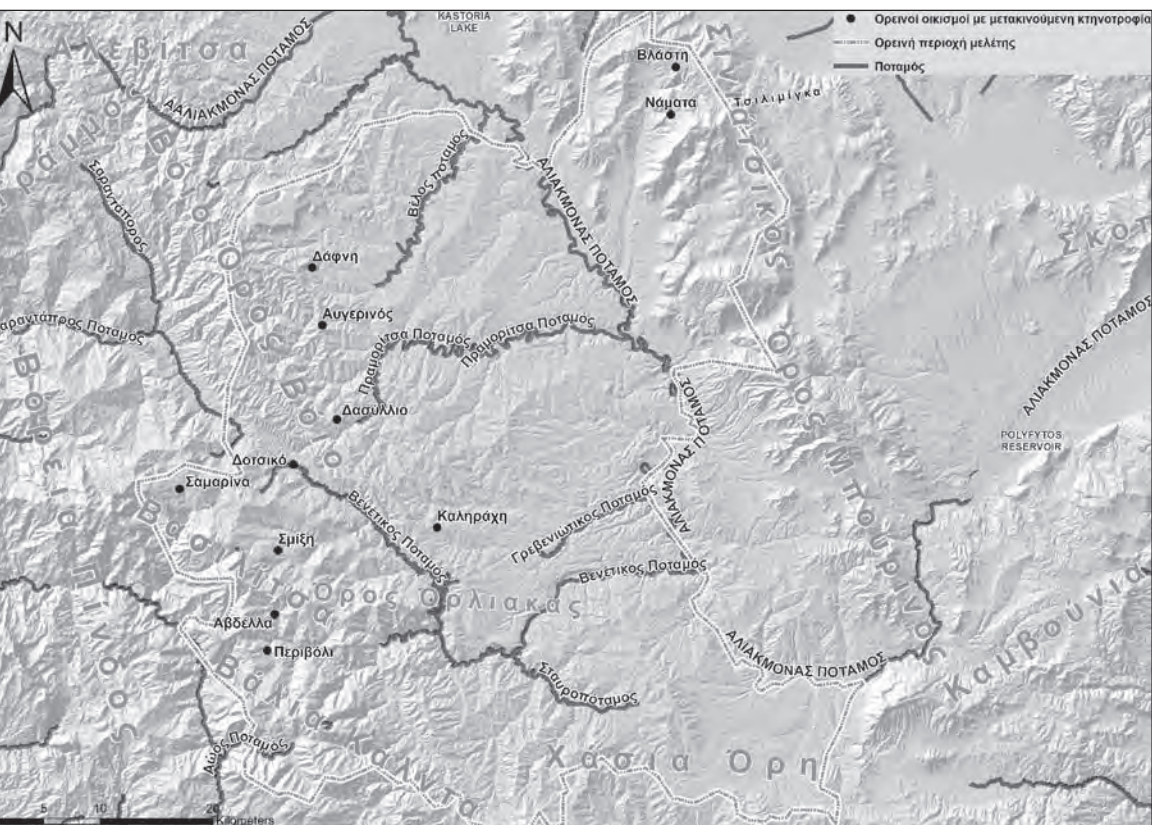
12. Αποκλειστικά για τους Καραγκούνηδες και τον τρόπο ζωής τους οι εγκυρότερες μελέτες είναι: Γ. Β. Καββαδίας, *Καραγκούνηδες*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Αθήνα 1980 / Ν. Καραφύλλης, *Το Μοσχολούρι διηγείται τη δόξα του*, Άρνη, Καρδίτσα 2005 / Ζ. Τζιαμούρας, *Λαογραφική Πανακοδήκη των Καραγκούνηδων*, Έξαρχος, Καρδίτσα 2003 / Χ.Σ. Ντούλας, *Οι Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας. Συγκριτική ιστορική, γλωσσολογική και λαογραφική μελέτη*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2011 / Ν. Καραφύλλης, «Οι Καραγκούνηδες μέσα από παραδόσεις και πηγές» στο: *Η Γνώμη της Καρδίτσας*, τ. 8, Καρδίτσα 1993, σ. 30-31.
13. Αντίθετα, επί παραδείγματι, με τους αγρότες της Πελοποννήσου, οι οποίοι στα τέλη του 19ου - αρχές 20ού αι. μετανάστευαν στην Αμερική λόγω της σταφιδικής κρίσης που γνώρισε ο τόπος τους, / Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαίδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σ. 148-149 / Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τ. Α', Εστία, Αθήνα 2005, σ. 374.
14. Για μια συστηματική μελέτη της καραγκούνικης φορεσιάς με τις κατά τόπους παραλλαγές της, βλ. Κ.Δ. Τσαγγαλάς, *Η γυναικεία καραγκούνικη ενδυμασία σε μια θεσσαλική κοινότητα. Κατασκευή και λειτουργία. Συμβολή στη μελέτη της ενδυμασίας στο φυσικό της περιβάλλον*, διδακτορική διατριβή, Γιάννενα 1982. Η ανδρική ενδυμασία ήταν απλή. Ο Α. Σουλιώτης, «Η ίδρυση της Καρδίτσας», στο: *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, Λάρισα 1990, σελ. 29, περιγράφει την ενδυμασία των ανδρών ως εξής: «Οι κάτοικοι της Καρδίτσας και της περιοχής της φορούσαν σάκο (σακάκι) μαύρου χρώματος από μάλλινο ύφασμα που έκαναν στον αργαλειό τους. Στη μέση τους έδεσαν ένα δερμάτινο λουρί. Από τη μέση και κάτω φορούσαν πανταλόνι, το οποίο έφτανε λίγο χαμηλότερα από το γόνατο, μαύρου ή καφέ χρώματος, υφαντό και αυτό, και μάλλινες κάλτσες λευκού χρώματος. Στο κεφάλι φορούσαν σκούφο – οι μεγαλύτεροι μαύρου χρώματος, ενώ οι νεότεροι καφέ. Τις κρύες νύχτες του χειμώνα φορούσαν κάπα από γιδόμαλλο, συνήθως μαύρου χρώματος».
15. Α. Τζάρτζανος, *Περί της συγχρόνου θεσσαλικής διαλέκτου*, Α. Πετράκος, Αθήνα 1909 / Ζ. Τζιαμούρας, *Γλωσσικός θησαυρός των Καραγκούνηδων*, Έξαρχος, Καρδίτσα 2006 / Ν. Μπαζιάνας, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Καραγκούνηδων*, έκδοση του Δήμου Σοφάδων, Αθήνα 2006.
16. Γ.Β. Καββαδίας, *ό.π.*, σ. 33.
17. Μ.Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, Οδυσσέας, Αθήνα 2004, σ. 55-56.
18. Για μια εμπειριστατωμένη ανάλυση για το «αγαρλίκι», βλ. Ε. Αλεξάκης, *Η εξαγορά της νύφης. Συμβολή στη μελέτη των γαμήλιων εθίμων στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1984, σ. 19-53. Ο Αλεξάκης, *ό.π.*, σ. 117, επισημαίνει: «Ο τύπος εξαγοράς αγαρλίκι συναντιέται και στους υπόλοιπους δαλκανικούς λαούς: Γιουγκοσλάβους, Βούλγαρους, Αλβανούς, αλλά και στους Τούρκους. Οι Γιουγκοσλάβοι την ονομάζουν prid, agarlak, baba chaka, bastino pravo (δηλαδή, δικαίωμα του πατέρα). Οι Αλβανοί την ονομάζουν agerlek ή parete nouse. Οι Τούρκοι χρησιμοποιούν τους όρους baslik (γενικά) και baba hakki (Θράκη)». Πρβλ. και την τουρκική λέξη «*agirlık*», που σημαίνει «άχθος», «βάρος»: *Τουρκοελληνικό Λεξικό* (F. Tuncay & Λ. Κυρατζής), Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμού, Αθήνα 2000. Ειδικότερα για την περίπτωση των Καραγκούνηδων, βλ. Μ. Πετρονότη, «Η σύνδεση της οικονομίας και οι γαμήλιοι δεσμοί των Καραγκούνηδων της δυτικής Θεσσαλίας (1881-1980)», *Ανθρωπολογικά*, 6, 1984, σ. 31-40. Πρβλ. επίσης: Μ. Douglas, «Νύφης Τίμημα», στο: *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της Unesco*, τομ. Β', (επιμ. Γ.Β. Καββαδίας, μετ. Π.Κ. Λαμπριάς), Ελληνική Παιδεία 1972, σ. 616-617. J. Goody & S. J. Tambiah, *Bridewealth and dowry*, Cambridge University Press, Cambridge, 1973, σ. 1-47.
19. Μ. Κλιάφα, *Θεσσαλία 1881-1981. Εκατό χρόνια ζωής*, Κέδρος, Αθήνα 1983, σ. 203. Επίσης, για την αστική τάξη στην Καρδίτσα βλ. Φ.Ν. Βογιατζής, «Παλιά Καρδίτσα. (Αποχαιρετισμός)», *Γνώση και Γνώμη*, τ. Στ' Καρδίτσα 1987, σ. 127-211.
20. Δ.Σ. Λουκάτος, «Από την Καρδίτσα στα θεσσαλικά Άγραφα (λαογραφικό ταξίδι 1959)» στο *Θεσσαλία*, εκδοτικό αφιέρωμα της επιθεώρησης ΗΩΣ, Παπαδήμας, Αθήνα 2001, σ. 53. / Βλ. και Κ. Ντούρλιας, «Το παζάρι της "Τετράδης" στην παλιά Καρδίτσα», *Καρδιτσιώτικα Χρονικά*, τ. 2., Καρδίτσα 1996, σ. 377-385. Γενικότερα, η αστικοποίηση στην Ελλάδα ήταν πάντα νόθα, δεδομένου ότι υπήρχε μια έντονα αγροτοποιημένη ζωή: Μ.Γ. Μερακλής, *Λαογραφικά ζητήματα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σ. 64. Η Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος αναφέρει ότι στην Ελλάδα του 19ου αιώνα υπάρχει ένας ενιαίος κορμός του πολιτισμού. Ενώ, δηλαδή, στην Ευρώπη η Βιομηχανική Επανάσταση διχοτομεί τον πολιτισμό σε μοντέρνο και λαϊκό, στη χώρα μας δεν μεταφέρεται ιδιαίτερα αυτή η αντίθεση, παρά μόνον αρχίζει με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Μόλις στα 1950 (Σχέδιο Μάρσαλ) η Ελλάδα μπαίνει σε μεταβατικό στάδιο, διότι αρχίζει η εκβιομηχάνισή της. Και όπως λέει ο Redfield, ο πολιτισμός του χωριού είναι η μικρή παράδοση και ο πολιτισμός της πόλης η μεγάλη παράδοση. Μεταξύ τους υπάρχει ανταλλαγή στοιχείων: άλλα ανεβαίνουν από τη μικρή στη μεγάλη παράδοση (αναβεβηκότα στοιχεία) και άλλα ξεπέφτουν

- από τη μεγάλη στη μικρή παράδοση (καταπεπτωκότα στοιχεία). / Α. Κυριακίδου - Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα ΙΙ*, Πορεία, Αθήνα 1993, σ. 46-47.
21. F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄*, τ. Α΄. *Ο ρόλος του περιγύρου* (μετ. Κλ. Μητσotάκη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 13 / Ζ. Λε Γκοφ και Π. Νορά, *Το έργο της ιστορίας* (μετ. Κλ. Μητσotάκη), Ράππας, Αθήνα 1975, σ. 316-338.
 22. Σ.Δ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία. Τα όρια του μοντέλου της αγροτικής ανάπτυξης του 19ου αι.», στο: Χ. Χατζημωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις της πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 219. / Σ.Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 148-154.
 23. Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, ό.π., σ. 335. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό.π., σ. 633-671 / D. Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μετ. Γ. Ξανδόπουλος), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012, σ. 154.
 24. M. Sivignon, *Θεσσαλία - γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας* (μετ. Γ. Αναστασοπούλου), Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 530.
 25. Μ.Γ. Μερακλής, *Ελληνική λαογραφία*, Οδυσσέας, Αθήνα 2004, σ. 57-58 / Α. Αντωνίου, *Γαμήλια έθιμα των Καραγκούνηδων της Δ. Θεσσαλίας. Το παράδειγμα της Ματαράγκας*, Καρδίτσα 1994, σ. 10.
 26. Για το πέρασμα από το αγαρλίκι στην προίκια βλ. Δ.Κ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι σταφίδα και ψωμί*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1995, σ. 130-132 και 149-157. Πρβλ. και την άποψη της Μ. Πετρονώτη, ό.π., σ. 38: «Το (α)γαρλίκι και η προίκια δεν αποτελούν δύο διαμετρικά αντίθετους δεσμούς, αλλά τρόπους με τους οποίους οικογένειες από ανόμοια κοινωνικοοικονομικά στρώματα επιλύουν τα συναφή με τη γεωργική παραγωγή και τη διανομή της κινητής ή ακίνητης περιουσίας τους προβλήματα».
 27. Μ.Γ. Μερακλής, *Ελληνική λαογραφία*, Οδυσσέας, Αθήνα 2004, σ. 36.
 28. Γ.Β. Καββαδίας, *Καραγκούνηδες*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Αθήνα 1980, σ. 187.
 29. Γ.Β. Καββαδίας, ό.π., σ. 140-141.
 30. Γ.Β. Καββαδίας, ό.π., σ. 183.
 31. Β.Φ. Καμινιώτης, *Μάγισσες και μαγείρισσες. Διατροφή, μαγεία και γυναικεία εξουσία στους Καραγκούνηδες της Δυτικής Θεσσαλίας*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2006, σ. 337-341.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλης, Β., *Η Επανάσταση των Θεσσαλών του 1878*, Αθήνα, Γραφικές Τέχνες Μ. Ανδρικόος, 2001.
- Αλεξάκης, Ε., *Η εξαγορά της νύφης. Συμβολή στη μελέτη των γαμήλιων εθίμων στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, 1984.
- Αντωνίου, Α., & Σάκκης, Δ., «Θεσσαλικό Αγροτικό Ζήτημα. Η πορεία των κινητοποιήσεων», στο: *Θεσσαλία*, τ. Α΄, Λάρισα, ΕΤΕΔΚ Θεσσαλίας 2006, σ. 255-271.
- Αντωνίου, Α., *Γαμήλια έθιμα των Καραγκούνηδων της Δ. Θεσσαλίας. Το παράδειγμα της Ματαράγκας*, Καρδίτσα, 1994.
- Αρσενίου, Α., *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 2005.
- Αρώνη - Τσίχλη, Κ., *Αγροτικό Ζήτημα και αγροτικό κίνημα. Θεσσαλία 1881-1923*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2005.
- Βακαλόπουλος, Α.Ε., *Νέα Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα, Βάνιας 1992.
- Βεργόπουλος, Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. (Η ελληνική κοινωνία 1880-1895)*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.
- Βογιατζής, Φ.Ν., «Παλιά Καρδίτσα. (Αποχαιρετισμός)», στο: *Γνώση και Γνώμη*, τ. Στ΄, Καρδίτσα, 1987, σ. 159-193.
- Braudel, F., *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄*, τ. Α΄. *Ο ρόλος του περιγύρου* (μετ. Κλ. Μητσotάκη), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2005.
- Braudel, F., *Η γραμματική των πολιτισμών* (μετ. Α. Αλεξάκης), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2008.
- Γκέφου - Μαδιανού, Δ., *Πολιτισμός και εθνογραφία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- Δαμιανάκος, Στ., *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, ΕΚΚΕ 2002.
- Δερτιλής, Γ.Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τ. Α΄, Αθήνα, Εστία, 2005.
- Douglas, D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μετ. Γ. Ξανδόπουλος), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2012.
- Douglas, M., «Νύφης τίμημα», λήμμα στο: *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών Unesco*, τόμ. Β΄ (μετ. Π.

- Κ. Λαμπριάς, επιμ. Γ.Β. Καββαδίας), Αθήνα, Ελληνική Παιδεία, 1972, σ. 616-617.
- Goody, J., & Tambiah S.J., *Bridewealth and dowry*, Cambridge: Cambridge University Press 1973.
- Hering, G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936* (μετ. Θ. Παρασκευόπουλος), Αθήνα, ΜΙΕΤ 2006.
- Herskovits, M., *Man and his works*, New York, Knopf, 1950.
- Καββαδίας, Γ. Β., *Καραγκούνηδες*, Αθήνα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών 1980.
- Καμινιώτης, Β.Φ., *Μάγισσες και μαγείρισσες. Διατροφή, μαγεία και γυναικεία εξουσία στους Καραγκούνηδες της Δυτικής Θεσσαλίας*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2006.
- Καραβίδας, Κ.Δ., *Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1931 (φωτογραφική ανατύπωση από τις εκδόσεις Παπαζήση 1961).
- Καραφύλλης, Ν., «Οι Καραγκούνηδες μέσα από παραδόσεις και πηγές», στο: *Η Γνώμη της Καρδίτσας*, 8, Καρδίτσα, 1993, σ. 30-31.
- Καραφύλλης, Ν., *Το Μοσχολούρι διηγείται τη δόξα του*, Καρδίτσα, Άρνη, 2005.
- Κλιάφα, Μ., *Θεσσαλία 1881-1981. Εκατό χρόνια ζωής*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.
- Kluckhohn, C. & Kroeber, A., *Culture: A critical review of concepts and definitions*, Cambridge, Harvard University Press, 1952.
- Κυριακίδου - Νέστορος, Ά., *Λαογραφία και ανθρωπιστικές σπουδές* (πανεπιστημιακές σημειώσεις), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1988.
- Κυριακίδου - Νέστορος, Ά., *Λαογραφικά μελετήματα Ι*, Αθήνα, Ολκός 1975 και ΕΛΙΑ 1989.
- Κυριακίδου - Νέστορος, Ά., *Λαογραφικά μελετήματα ΙΙ* (επιμ. Ε. Σκουτέρη - Διδασκάλου, Μ. Καϊρή, Κ. Ντελόπουλος), Αθήνα, Πορεία, 1993.
- Λε Γκοφ, Ζ. & Νορά, Π., *Το έργο της ιστορίας* (μετ. Κλ. Μητσοτάκη), Αθήνα, Ράππας, 1975.
- Λουκάτος, Δ.Σ., «Από την Καρδίτσα στα Θεσσαλικά Άγραφα (λαογραφικό ταξίδι 1959)», στο: *Θεσσαλία, εκδοτικό αφιέρωμα της επιθεωρήσεως ΗΩΣ*, Αθήνα, Παπαδήμας 2001.
- Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα 1998.
- Μερακλής, Μ.Γ., *Ελληνική λαογραφία*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 2004.
- Μερακλής, Μ.Γ., *Λαογραφικά ζητήματα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2004.
- Μπαζιάνας, Ν., *Το γλωσσικό ιδίωμα των Καραγκούνηδων*, Αθήνα, Έκδοση του Δήμου Σοφάδων 2006.
- Ντούλας, Χ.Σ., *Οι Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας. Συγκριτική ιστορική, γλωσσολογική και λαογραφική μελέτη*, Θεσσαλονίκη, Σταμούλης, 2011.
- Ντούρλιας, Κ., «Το παζάρι της "Τετράδης" στην παλιά Καρδίτσα», στο: *Καρδιτσιώτικα Χρονικά*, τ. 2, 1996, σ. 377-385.
- Παναγιωτόπουλος, Δ. & Σωτηρόπουλος, Δ.Π. (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2007.
- Πετμεζάς, Σ.Δ., «Αγροτική Οικονομία. Τα όρια του μοντέλου της αγροτικής ανάπτυξης του 19ου αι.», στο: Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις της πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα 2009, σ. 197-232.
- Πετμεζάς, Σ.Δ., *Προλεγόμενα στην ιστορία της αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 2012.
- Πετρονότη, Μ., «Η σύνδεση της οικονομίας και οι γαμήλιοι δεσμοί των Καραγκούνηδων της δυτικής Θεσσαλίας», στο: *Ανθρωπολογικά*, 6, Αθήνα 1984, σ. 31-40.
- Πράντζας, Β., *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992.
- Σβορώνος, Ν.Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986.
- Sivignon, Μ., *Θεσσαλία - γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας* (μετ. Γ. Αναστασοπούλου), Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης, 1992.
- Σκουτέρη - Διδασκάλου, Ε., «Annales, Past and Present, Review: τρία μαχητικά περιοδικά ιστοριογραφίας από τη σκοπιά της ανθρωπολογίας», στο: *Ο Πολίτης*, τ. 52, 1982, σ. 55-72.
- Σουλιώτης, Α., «Η ίδρυση της Καρδίτσας», στο: *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, Λάρισα 1990, σ. 28-30.
- Σφήκα - Θεοδοσίου, Α., *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881-1885)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1989.
- Τζάρτζανος, Α., *Περί της συγχρόνου θεσσαλικής διαλέκτου*, Αθήνα, Α. Πετράκος, 1909.
- Τζιαμούρτας, Ζ., *Λαογραφική πινακοθήκη των Καραγκούνηδων*, Καρδίτσα, Έξαρχος, 2003.
- Τσαγγαλάς, Κ.Δ., *Η γυναικεία καραγκούνικη ενδυμασία σε μια θεσσαλική κοινότητα. Συμβολή της μελέτης της ενδυμασίας στο φυσικό της περιβάλλον*, διδακτορική διατριβή, Γιάννενα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1982.
- Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.
- Tuncay, F. & Κυρατζής, Λ., *Τουρκοελληνικό Λεξικό*, Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμού, Αθήνα 2000.
- Ψυχογιός, Δ.Κ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1995.

Εικόνα 1: Ορεινή περιοχή μελέτης

Ανιχνεύοντας και χαρτογραφώντας τις διαδρομές
των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων της νοτιοδυτικής
Μακεδονίας προς τους τόπους διαχείμασης της Θεσσαλίας -
Οι εξελίξεις πριν και μετά το 1917

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΠΟΤΕΛΕΙ μια συνοπτική διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι εποχικές μετακινήσεις κοπαδιών και κτηνοτρόφων ενός τμήματος της βόρειας Πίνδου που διαχειμάζε στα πεδινά της Θεσσαλίας συνδέονται με τις εξελίξεις των αγροτικών μεταρρυθμίσεων του 1917. Αρκετά δεδομένα προέρχονται από προγενέστερη έρευνα, της οποίας σημαντικό μέρος είχε επικεντρωθεί στις εξαμηνιαίες μετακινήσεις των κτηνοτροφικών οικογενειών της νοτιοδυτικής Μακεδονίας, και συγκεκριμένα των περιφερειακών ενοτήτων των Γρεβενών και της Κοζάνης προς τους τόπους διαχείμασης της Θεσσαλίας και της κεντρικής Μακεδονίας, με χρονικό πλαίσιο αναφοράς τις αρχές του 20ού αιώνα έως και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Ντάσιου 2014α).

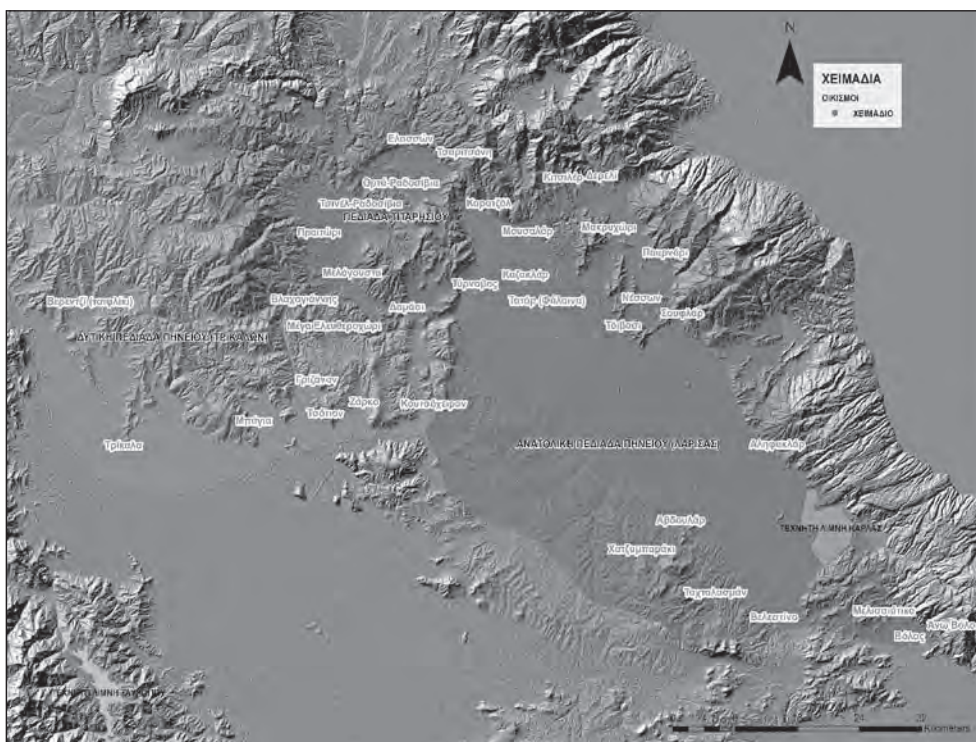
Το 1917, μεταξύ των πολλών γεγονότων και των ανακατατάξεων, αποτέλεσε έτος συνδεδεμένο με μία από τις σημαντικότερες αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Ιδρύθηκε το υπουργείο Γεωργίας και ξεκίνησαν η χάραξη γεωργικής πολιτικής του ελληνικού κράτους (Παπαγαρυφάλλου 1973), καθώς και οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις αγροτικών ακινήτων (Ευελπίδης 1923). Είχαν τεθεί τα θεμέλια για την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα στον ελλαδικό χώρο, μετά τη μακρόχρονη κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής. Η Θεσσαλία υπήρξε το επίκεντρο των μεταρρυθμίσεων, καθώς αποτελούσε κατεξοχήν αγροτικό χώρο (Sivignon 1992), στον οποίο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας είχαν διαμορφωθεί ιδιαίτερες συνθήκες στο γεωκτησιακό καθεστώς (Τσοποτός 1912), με αποτέλεσμα οι μεταρρυθμίσεις να διαμορφώσουν νέες συνθήκες στην εκμετάλλευση των γεωργικών εκτάσεων (Αλεβιζάτος 1938, Παπαγαρυφάλλου 1973).

Σε αυτό το σημείο τίθεται το ερώτημα της επίδρασης των συνθηκών που διαμορφώθηκαν μετά το 1917 στη μετακινούμενη κτηνοτροφία, δηλαδή την κτηνοτροφία που στηρίζεται στις εξαμηνιαίες μετακινήσεις των κοπαδιών και των

κτηνοτρόφων για αξιοποίηση των ορεινών και των πεδινών βοσκοτόπων με βάση τον μετεωρολογικό χρόνο (Ντάσιου 2014α). Διαπιστώνεται μια προσπάθεια του ελληνικού κράτους να τονώσει τους εποχικά μετακινούμενους κτηνοτρόφους μετά το 1919. Στα μέτρα που ελήφθησαν ανήκει το κυβερνητικό διάταγμα του 1938, το οποίο αποσκοπούσε στην εξασφάλιση πεδινών βοσκοτόπων (Καραμανές 2011). Πόσο καθοριστικές ήταν, όμως, αυτές οι προσπάθειες για το σύνολο των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων και σε ποιον βαθμό συνετέλεσε το έτος 1917 στις αλλαγές του τρόπου μιας εποχικής μετακίνησης;

Περιοχή μελέτης

Ως περιοχή μελέτης, που αποτελεί και αφετηρία των εποχικά μετακινούμενων κοπαδιών, επιλέχτηκε σημαντικό τμήμα της νοτιοδυτικής Μακεδονίας (εικόνα 1). Πρόκειται για τμήματα των περιφερειακών ενοτήτων Γρεβενών και Κοζάνης, τα οποία για μεγάλο χρονικό διάστημα της ελληνικής Ιστορίας εντάσσονταν στις επαρχίες Γρεβενών και Βοΐου (Ανασελίτσας) αντίστοιχα. Σε αυτόν τον χώρο λειτούργησαν κοινωνίες που διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο στην Ιστορία (Τσότσος 2011), παρήγαγαν σημαντικό πολιτισμό και ταυτόχρονα συνδέθηκαν με την αναπτυγμένη κτηνοτροφία. Στην εικόνα 1 απεικονίζονται οι οικισμοί με πολύ αναπτυγμένη κτηνοτροφία (Περιβόλι, Αβδέλλα, Σαμαρίνα, Σμίξη, Βλάστη, Νάματα) και

Εικόνα 2: Η πεδινή περιοχή μελέτης (χειμαδιά της Θεσσαλίας)

ενδεικτικά κάποιοι οικισμοί με πιο περιορισμένη κτηνοτροφική δραστηριότητα, όπου, όμως, πραγματοποιούνταν συστηματικά εποχικές μετακινήσεις (Δοτσικό, Αυγερινός, Δάφνη, Καληράχη).

Σχετικά με την περιοχή μελέτης των Γρεβενών και της Ανασελίτσας, οι μετακινήσεις των κοπαδιών με τους κτηνοτρόφους και τις οικογένειές τους πραγματοποιούνταν μεταξύ των ορεινών οικισμών και του θεσσαλικού κάμπου (Sivignon 1968) ή των πεδινών περιοχών της κεντρικής Μακεδονίας (Ντάσιου 2014a). Αναφορές σε εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών και των κοπαδιών της Πίνδου γίνονταν από τους περιηγητές του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού (Rouqueville 1995, Wace and Thomson 2009).

Η περιοχή διαχείμασης στη Θεσσαλία εντοπίζεται στις λεκάνες απορροής του Πηνειού και του Τιταρήσιου ποταμού, και στην εικόνα 2 φαίνονται οι χαρακτηριστικοί οικισμοί στους οποίους εγκαταστάθηκαν (σε πολλές περιπτώσεις μόνιμα) οι εποχικά μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι των σημείων μελέτης (Ντάσιου 2014a). Στη συγκεκριμένη μελέτη διερευνήθηκε η περίπτωση της διαχείμασης στη Θεσσαλία.

Δεδομένα

Γεωπληροφοριακό σύστημα

Η παραδοσιακή τακτική της εποχικής μετακίνησης κοπαδιών και κτηνοτρόφων, η οποία έχει επικρατήσει με τους όρους «στράτα» ή «διάβα», έχει αποδοθεί χαρτογραφικά με την αποτύπωση των διαδρομών και των δέσεων στάσης (κονάκια) σε ανάλογο χαρτογραφικό υπόβαθρο (Ντάσιου 2014a, Ntassiou and Doukas 2018). Βασικές πηγές δεδομένων υπήρξαν οι προφορικές μαρτυρίες των ανθρώπων που μεγάλωσαν σε κτηνοτροφικές οικογένειες και βίωσαν τον ιδιαίτερο τρόπο μετακίνησης μεταξύ ορεινών οικισμών και χειμαδιών, καθώς και γραπτές πηγές που αναφέρονταν στην παραδοσιακή μετακίνηση κατά τους ιστορικούς χρόνους (Rouqueville 1995, Wace and Thomson 2009). Τα δεδομένα εισήχθησαν σε κατάλληλα διαμορφωμένο γεωπληροφοριακό σύστημα (εικόνα 3), το οποίο παρέχει τη δυνατότητα χαρτογράφησης, ώστε να αποδοθούν και οι αντίστοιχες χωρικές πληροφορίες, και προέκυψε το «δίκτυο των δρόμων των κοπαδιών και των ποιμενικών οικογενειών» της νοτιοδυτικής Μακεδονίας.¹ Βασικά συστατικά αυτού του δικτύου είναι τα γραμμικά στοιχεία, οι διαδρομές και τα σημειακά, οι οικισμοί (ορεινοί και χειμαδιά) και τα σημεία διανυκτέρευσης και ανάπαυσης ή κτηνοτροφικών εργασιών (άρμεγμα, τυροκόμηση κ.λπ.), τα γνωστά «κονάκια».

Η χαρτογραφική απόδοση του φαινομένου της εποχικής

Εικόνα 3: Το Γεωγραφικό Πληροφοριακό Σύστημα

μετακίνησης δίνει τη δυνατότητα για παρατήρηση του χώρου στον οποίο εξελίσσεται η μετακινούμενη κτηνοτροφία, σε συνάρτηση με ιστορικά γεγονότα, όπως οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις. **Γύρω από τις διαδρομές, τα κονάκια, τον χρόνο του ταξιδιού και τον τρόπο μετακίνησης ξετυλίγονται οποιεσδήποτε αλλαγές προκύπτουν στη διάρκεια των ιστορικών εξελίξεων. Η εισαγωγή επιπλέον δεδομένων στο σύστημα, όπως βλάστησης ή χάρτες και αεροφωτογραφίες διαφόρων χρονολογιών, διευρύνουν το φάσμα της διερεύνησης.**

Προφορικές μαρτυρίες

Για την προσέγγιση της διερεύνησης πιθανής επίδρασης των αλλαγών που έφερε η χάραξη αγροτικής πολιτικής μετά το 1917 στη συνέχιση των εποχικών μετακινήσεων και στον τρόπο υλοποίησης αυτών, η αρχή έγινε με τη βοήθεια της προφορικής μαρτυρίας (ή προφορικής παράδοσης). Επιλέχθηκαν οι μαρτυρίες ανθρώπων με ημερομηνία γέννησης πριν από το 1940 και ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις αφηγήσεις εκείνων που είχαν γεννηθεί πριν από το 1930 και είχαν διώσει όλο το φάσμα της μετάβασης από τη μια εποχή στην άλλη, καθώς είχαν ζήσει την προπολεμική περίοδο ως παιδιά και την εκμηχάνιση της γεωργίας ως ενήλικες. Ταυτόχρονα, μετέφεραν την προφορική ιστορία του τόπου τους και έγινε αφήγηση γεγονότων που αποκάλυψαν πτυχές της καθημερινότητας των τοπικών κοινωνιών και ανταπόκρισής τους σε κρίσιμα ιστορικά γεγονότα. Χαρακτηριστικό της προφορικής μαρτυρίας είναι ότι δεν περιέχει πάντα αντικειμενικότητα και η μνήμη μπορεί να μη βοηθά στην ακριβή απόδοση του παρελθόντος. Σύμφωνα με την Α. Κυριακίδου, *«η αφήγηση της προφορικής ιστορίας μάς επιτρέπει να διακρίνουμε και κάτι περισσότερο: τη λειτουργία, μέσα στη συλλογική μνήμη, ορισμένων στοιχείων του παρελθόντος που παίζουν κρίσιμο ρόλο στο εκάστοτε παρόν. Πρόκειται για τα στερεότυπα της παράδοσης, δηλαδή τις εμπειρίες εκείνες του παρελθόντος, τις πολύ έντονες, οι οποίες σφράγισαν τη μνήμη των ανθρώπων και τους χρησιμεύουν έκτοτε ως πρότυπα ερμηνείας για τις εμπειρίες του παρόντος»* (Α. Κυριακίδου - Νέστορος, 1987, σ. 183).

Οι συνεντευξιζόμενοι διακρίθηκαν σε δύο κατηγορίες:

1. Όσοι μεγάλωσαν σε εποχικά μετακινούμενη οικογένεια, προερχόμενοι από την ορεινή περιοχή μελέτης, αλλά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους ασχολήθηκαν με τη γεωργία.² Από τις αφηγήσεις τους προέκυψαν κυρίως τα δεδομένα για τις αλλαγές στο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων, κατά τη σταδιακή μονιμοποίησή τους στα χειμαδιά.

2. Όσοι ακολούθησαν την παραδοσιακή πρακτική μέχρι τους πρόσφατους χρόνους ή την ακολουθούν και σήμερα.³ Οι αφηγήσεις τους προσέφεραν δεδομένα για την παραδοσιακή μετακίνηση των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων και των κοπαδιών και τις αλλαγές που σημειώθηκαν σε αυτήν την τακτική με το πέρασμα των χρόνων.

Και στις δύο περιπτώσεις η μόνιμη χειμερινή κατοικία βρίσκεται στον θεσσαλικό κάμπο.

Αποτελέσματα

Τα χωρικά δεδομένα των εποχικών μετακινήσεων

Τα βασικά στοιχεία που ορίζουν τις εποχικές μετακινήσεις των κοπαδιών στον γεωγραφικό χώρο είναι:

Το κονάκι

«Τα κονάκια ήταν μέρη που είχαν νερό να πιουν τα ζώα, να πλυθούμε, να κάνουμε φαγητό (τραχανά). Ήταν μέρη προσβάσιμα, ανοιχτά, να μην έχουμε πρόβλημα με τους λύκους, γιατί σε κλειστά, δασωμένα μέρη είχαμε πρόβλημα. Και επειδή και τα σκυλιά ήταν κουρασμένα από τη διαδρομή κάθε μέρα, θα είχαμε ζημιά. Διαλέγαμε μέρη καλά, να κοιμηθούν καλά τα ζώα...»

Τα κονάκια, όπως φαίνεται και από τις αφηγήσεις, αποτελούσαν βασικό στοιχείο στην υλοποίηση των εποχικών μετακινήσεων. Η επιλογή της κατάλληλης θέσης απαιτούσε διερεύνηση και εμπειρία, και οι γηραιότεροι ανελάμβαναν την ευθύνη. Συνοπτικά, τα χαρακτηριστικά αυτών των θέσεων ήταν:

- Επιλογή ξέφωτων και μη δασωμένων εκτάσεων.
- Σταθερές και διαχρονικές τοποθεσίες ως κονάκια.
- Εξασφάλιση ξύλων για φωτιά και νερού.
- Στη φθινοπωρινή πορεία αυξάνονταν τα κονάκια.

Οι διαδρομές

«Κάθε χρόνο, κάθε διαδρομή, κάθε κονάκι, ιστορίες πολλές»

ή

«Κάναμε κάποιες διαδρομές με μικρές αλλαγές, για μία ή δύο φορές, αλλά επιστρέψαμε στον ίδιο δρόμο»

και

«Τα μαζεύαμε νύχτα για να αποφύγουμε τις φασαρίες».

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά των διαδρομών που ακολουθούνταν στις εποχικές μετακινήσεις συνοψίζονται στα εξής:

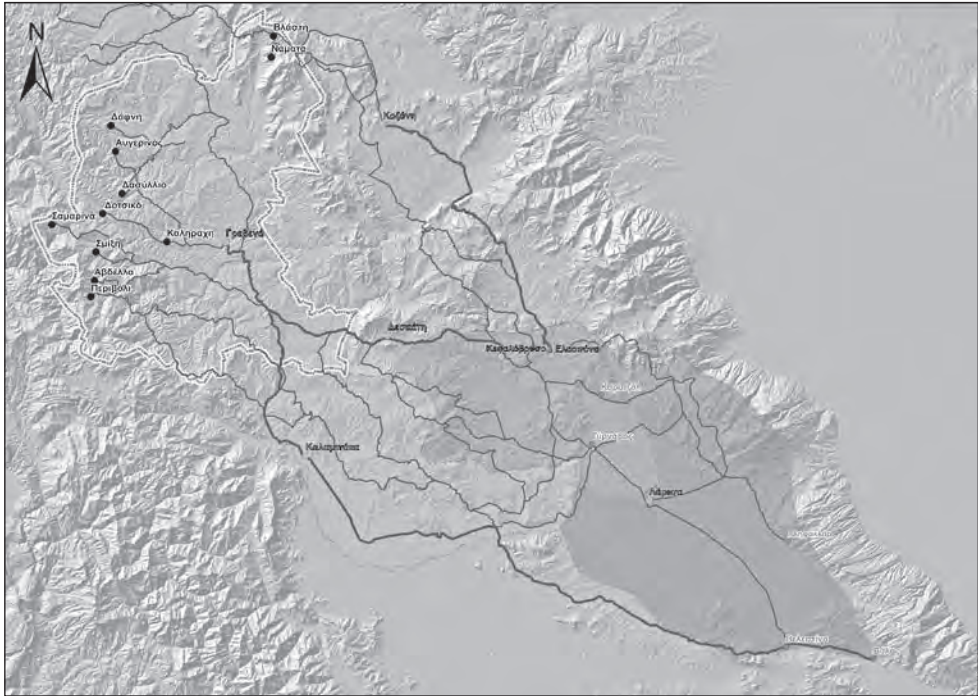
- Η διάρκεια της κάθε πορείας υπολογιζόταν σε κονάκια και ημέρες.
- Η φθινοπωρινή πορεία ήταν διαφοροποιημένη από την ανοιξιάτικη.
- Οι διακλαδώσεις ήταν πολλές, ανάλογα με τον προσορισμό ή τη δυνατότητα βοσκής.
- Η διέλευση των κοπαδιών από καλλιέργειες πραγματοποιείτο τις νυχτερινές ώρες.

Οι δρόμοι των κοπαδιών και των ποιμενικών οικογενειών της νοτιοδυτικής Μακεδονίας προς τη Θεσσαλία

Τα κύρια τμήματα των διαδρομών μεταξύ ΝΔ Μακεδονίας και Θεσσαλίας ήταν:

Κοζάνη - Θεσσαλία:

Κοζάνη - Νεράιδα - Σέρβια - Στενά Πόρτας - Στενά Σαρανταπόρου - Μικρό Ελευθεροχώρι - Ελασσόνα.

Εικόνα 4: Διαδρομές των κοπαδιών και των κτηνοτρόφων μεταξύ νοτιοδυτικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας

Γρεβενά - Θεσσαλία:

Γρεβενά - Ελευθεροχώρι - Πλέσια (Μελίσσι και Άγιοι Θεόδωροι) - Βρύση Μουσταφά - Ρέμα Σιούτσα - Δεσκάτη - Κεφαλόβρυσο.

Γρεβενά - Θεσσαλία (Μαγνησία):

Γρεβενά - Ελευθεροχώρι - Πλέσια (Μελίσσι και Άγιοι Θεόδωροι) - Βελεμίσι (Αγιοφύλλο) - Καλαμπάκα - Τρίκαλα - Τσιότι (Φαρκαδόνα) - Βελεστίνο.

Το δίκτυο συμπλήρωναν πολλές διακλαδώσεις:

- Ανάλογα με προορισμό και διαθέσιμη βοσκή.
- Για αποφυγή εμπόλεμης ζώνης σε περιόδους πολεμικών συρράξεων.
- Εναλλαγή εκτάσεων προς αγρανάπαυση.

Απαλλοτριώσεις και «δρόμοι των κοπαδιών»

Οι απαλλοτριώσεις και η δημιουργία καλλιεργήσιμων εκτάσεων επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τον παραδοσιακό τρόπο μετακίνησης. Οι παραδοσιακές δέσεις διανυκτέρευσης, τα κονάκια, άρχισαν να περιορίζονται, καθώς πολλές από αυτές μετατράπηκαν σε καλλιεργήσιμες και ιδιόκτητες εκτάσεις και αποτελούσαν απαγορευμένες περιοχές για τα κοπάδια.

Επίσης, οι άξονες των διαδρομών τροποποιήθηκαν, καθώς συναντούσαν πλέον τις νεοσχηματιζόμενες εκτάσεις. Εφόσον το κοπάδι έβοσκε κατά τη μετακίνησή του, ήταν μεγάλος ο κίνδυνος ζημιών στις καλλιέργειες. Η μετακίνηση

δε στο επόμενο κονάκι ξεκινούσε τις νυχτερινές ώρες, ώστε να αποφεύγονται οι διαπληκτισμοί με τους ιδιοκτήτες των καλλιεργήσιμων εκτάσεων που το κοπάδι συναντούσε καθ' οδόν. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι άξονες των διαδρομών τροποποιούνταν κάθε χρόνο και προέκυπταν αρκετές δευτερεύουσες διαδρομές. Η επιλογή διαδρομής γινόταν με βάση τις εκτάσεις που βρίσκονταν σε αγρανάπαυση κάθε γεωργική περίοδο. Έτσι, σε κάθε εποχική μετακίνηση οι κτηνοτρόφοι γνώριζαν ποιες εκτάσεις θα βρίσκονταν σε αγρανάπαυση με βάση όσες καλλιεργούνταν την προηγούμενη χρονιά. Συνεπώς, χάραζαν αντίστοιχα τη διαδρομή τους και επέλεγαν τα κατάλληλα κονάκια. Γι' αυτό και αναφέρθηκαν αρκετές εναλλακτικές διαδρομές, αλλά και εναλλακτικά κονάκια. Άρα, η αγρανάπαυση διευκόλυνε τους κτηνοτρόφους να ξεπεράσουν το εμπόδιο που προκαλούσε ο σχηματισμός καλλιεργήσιμων εκτάσεων κατά μήκος των παραδοσιακών διαδρομών.

Με βάση δεδομένα χρήσεων γης και βλάστησης των ετών 1945 και 2000, τα οποία εισήχθησαν στο γεωπληροφοριακό σύστημα, προκύπτουν τα διαγράμματα στις εικόνες 5 και 6. Τα διαγράμματα απεικονίζουν τα ποσοστά των τμημάτων των διαδρομών που διέρχονταν από γεωργικές εκτάσεις, φυσικούς βοσκοτόπους και δασικές εκτάσεις (εικόνα 5), όπως και τα ποσοστά των θέσεων στις οποίες δημιουργούνταν κονάκια και εμπίπτουν στους ανάλογους τύπους κάλυψης γης (εικόνα 6), για τα έτη 1945 και 2000. Τα δεδομένα του 1945 αντιπροσωπεύουν τον τύπο χρήσης γης (ή φυτοκάλυψης) για την προπολεμική περίοδο (πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο), ενώ τα στοιχεία του 2000 αντιπροσωπεύουν τη σύγχρονη εποχή. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ακόμη και αν κάποιες εκτάσεις χαρακτηρίστηκαν γεωργικές, δεν καλλιεργούνταν συστηματικά προπολεμικά. Τα ποσοστά των χιλιομέτρων που διέρχονταν από γεωργικές περιοχές στο διάγραμμα του 1945 στην πράξη ήταν μικρότερα από αυτά τα οποία προκύπτουν από τις χωρικές αναλύσεις ή δεν ισχύει ο ίδιος βαθμός επικινδυνότητας για ζημιές, σε σχέση με τους μεταγενέστερους χρόνους.

Οι συγκρίσεις των ποσοστών χιλιομέτρων των αξόνων που διέρχονταν από γεωργική έκταση (μεταξύ των ετών 1945 και 2000) δείχνουν μια σημαντική αύξηση της καλλιεργήσιμης γης κατά μήκος των παραδοσιακών αξόνων μετακίνησης των κοπαδιών που εμπίπτουν στις δύο διοικητικές περιφέρειες (Δυτική Μακεδονία και Θεσσαλία). Οι εκχερσώσεις δασικών εκτάσεων μείωσαν το ποσοστό των δασών κατά μήκος των διαδρομών των εποχικών μετακινήσεων στο πέρασμα των χρόνων, ενώ οι αντίστοιχες χορτολιβαδικές εκτάσεις κάλυπταν πάντοτε σχετικά χαμηλά ποσοστά.

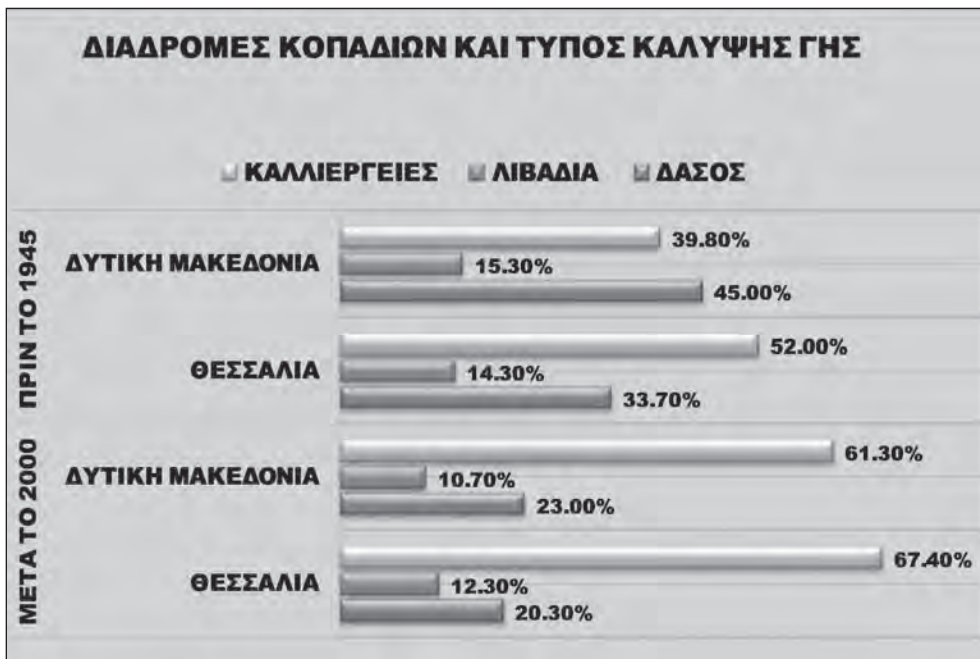
Ακόμη, με τα δεδομένα χρήσεων γης υπάρχει η δυνατότητα για διαπιστώσεις σχετικές με τις παραδοσιακές θέσεις διανυκτέρευσης, οι οποίες πληρούσαν συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Έτσι, αρκετές θέσεις σήμερα εντοπίζονται σε σημεία με γεωργική χρήση (όχι απαραίτητα κάποια καλλιέργεια) και σε δασωμένα (με διαφόρων τύπων δάση), ενώ οι προδιαγραφές των κατάλληλων θέσεων υπεδείκνυαν ως ακατάλληλες αυτού του είδους τις εκτάσεις (εικόνα 6). Η αλλαγή, όμως, του τύπου χρήσης γης ήταν αναπόφευκτη στο πέρασμα των χρόνων και τόσο οι δασώσεις όσο και οι εκχερσώσεις που πραγματοποιούνταν επιδρούσαν

στη φυτοκάλυψη των δέσεων. Έτσι, σήμερα, σε πολλές περιπτώσεις, γίνεται μετατόπιση των κοινοτήτων κάποια χιλιόμετρα ή μέτρα σε σχέση με τις παραδοσιακές δέσεις. Όμως, κατά τη φθινοπωρινή επιστροφή, τόσο οι γεωργικές όσο και οι δασωμένες περιοχές δεν είναι απαγορευτικές για κοπάδια, καθώς η φυσική βλάστηση περιορίζεται και ταυτόχρονα έχει γίνει αποκομιδή της σοδειάς στις καλλιεργούμενες εκτάσεις.

Οι εποχικά μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι και η περίπτωση της στροφής τους στη γεωργία

Από τις μαρτυρίες κυρίως προκύπτει ότι οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις δεν έστρεψαν άμεσα τους εποχικά μετακινούμενους κτηνοτρόφους της νοτιοδυτικής Μακεδονίας στην ενασχόληση με τη γεωργία. Εκείνοι που διεκδίκησαν εκτάσεις στις περιοχές διαχείμασης ήταν αυτοί οι οποίοι ήδη είχαν αρχίσει να μονιμοποιούνται στα πεδινά μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881 ή εξαιτίας γεγονότων που τους είχαν ήδη απομακρύνει από τους ορεινούς οικισμούς (Ντάσιου 2014b). Όσοι διατηρούσαν στενούς δεσμούς με τον ορεινό οικισμό, δηλαδή είχαν εκεί τις ιδιοκτησίες τους (η οικία ήταν βασικό στοιχείο) και μετακινούσαν σταθερά τα κοπάδια τους στους ορεινούς βοσκοτόπους, δεν ενδιαφέρθηκαν να αποκτήσουν γεωργικές εκτάσεις στα πεδινά.

Όσοι είχαν αρχίσει ήδη να μονιμοποιούνται στα πεδινά μετά το 1881 και οι εποχικές μετακινήσεις τους γίνονταν συγκυριακά, εφόσον είχε ξεκινήσει η χαλά-

Εικόνα 5: Διάγραμμα με τα ποσοστά των τμημάτων των διαδρομών που διέρχονταν από γεωργικές εκτάσεις, φυσικούς βοσκοτόπους και δασικές εκτάσεις. (Ntassiou and Doukas 2018)

ρωση των δεσμών με τον ορεινό οικισμό, δεν ασχολήθηκαν νωρίς με τη γεωργία. Παράδειγμα αποτελεί το Νέο Περιβόλι Λάρισας, στο οποίο έζησαν εποχικά μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι του οικισμού *Περιβόλι* της σημερινής περιφερειακής ενότητας Γρεβενών. Η σταδιακή απομάκρυνση από τον ορεινό οικισμό αλλά και η εξασθένιση των εποχικών μετακινήσεων σε άλλους ορεινούς θεινούς βοσκοτόπους (Ντάσιου 2014b) συντελέστηκαν πριν από την περίοδο των αγροτικών μεταρρυθμίσεων. Παρ' όλα αυτά, η ενασχόληση με τη γεωργία δεν ήταν εντατική, καθώς δεν υπήρχαν τα μέσα για να γίνει ιδιαίτερα αποδοτική, οπότε η κτηνοτροφία εξακολουθούσε να αποτελεί την κύρια οικονομική δραστηριότητα. Όμως, όπως ειπώθηκε, οι εποχικές μετακινήσεις δεν ήταν σταθερές ως προς τον ορεινό προορισμό ή τη συχνότητα πραγματοποίησής τους. Επίσης, οι ελάχιστοι τσελιγκάδες (με την έννοια της κατοχής πολυάριθμου κοπαδιού και όχι του παραδοσιακού τσελιγκάτου) δεν ευνοούσαν τη διανομή της γης στους κατοίκους.

Σύμφωνα με την προφορική παράδοση (Κουντούρης 2010), την περίοδο του μικρασιατικού πολέμου, κατά τον οποίο οι νέοι άνδρες έλειπαν, έγινε προσπάθεια εξαγοράς του κτήματος του κτηματία Θανασάκη από τσελιγκάδες. Όταν γνωστοποιήθηκε το γεγονός, έγιναν κινήσεις για να συγκεντρωθεί το ποσό της εξαγοράς από τους κατοίκους του χωριού και οι ακτήμονες να αποκτήσουν ένα μέρος της ιδιοκτησίας (Κουντούρης 2010). Επίσης, παρόμοιο γεγονός αναφέρεται και για απαλλοτρίωση στη δέση Πουρνάρι της κοινότητας του Νέου Περιβολίου, η οποία ψηφίστηκε το 1936 και δεν έγινε εκείνο το έτος, αλλά σχεδόν 20 χρόνια μετά.

Εικόνα 6: Η κατανομή των κонаκιών στους τύπους χρήσης γης των χρονολογιών 1945 και 2000. (Ntassiou and Doukas 2018)

Περιγραφές μεμονωμένων γεγονότων, όπως τα παραπάνω, δίνουν μια εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε σε ορισμένες χρονικές περιόδους και εξηγούν τις μετέπειτα εξελίξεις. Επίσης, από τις προφορικές μαρτυρίες διαπιστώνεται ότι σε χειμαδιά που σήμερα έχουν κυρίως αγροτική οικονομία η εντατική καλλιέργεια ξεκίνησε μετά το 1950 – δηλαδή, με την εκμηχάνιση της γεωργίας, όπως η έλευση των πρώτων τρακτέρ, αλλά και η χρήση νέων μεθόδων για την αξιοποίηση της γης. Επιπλέον, μετά το 1950 πραγματοποιούνται απαλλοτριώσεις πιο τακτικά και η απόκτηση γης από μικροϊδιοκτήτες ή ακτήμονες δεν συναντά τα εμπόδια του παρελθόντος ή, τουλάχιστον, όχι στον ίδιο βαθμό.

Μεταρρυθμίσεις και κτηνοτροφία μετά το 1917

Η γενική παρατήρηση τόσο από τη σχετική βιβλιογραφία όσο και, κυρίως, από τις αφηγήσεις είναι ότι η μετακινούμενη κτηνοτροφία συνεχίστηκε από τους ιδιοκτήτες κοπαδιών με επαρκή έως μεγάλο αριθμό ζώων, οι οποίοι, όμως, περιορίστηκαν αριθμητικά. Ο μεγαλύτερος αριθμός κτηνοτρόφων ήταν υπάλληλοι των τσελιγκάδων, οι λεγόμενοι «τσοπαναράιοι» (Γκιόλιας 2004). Αυτοί ποδούσαν την ελευθερία τους από την καταπίεση των τσελιγκάδων και επεδίωκαν την αυτοαπασχόληση. Έτσι, αναζητούσαν την ευκαιρία να ανεξαρτητοποιηθούν και να δημιουργήσουν το δικό τους κεφάλαιο. Οι απαλλοτριώσεις παρουσιάστηκαν ως η ευκαιρία για αυτού του είδους την ανεξαρτητοποίηση των τσοπαναράιων και τη στροφή τους στη γεωργία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση του εργατικού δυναμικού στην κτηνοτροφία και τη σταδιακή ελάττωση του ζωικού κεφαλαίου. Επομένως, τα μικρότερα κοπάδια δεν μετακινούνταν πια εποχικά, αφού οι απαιτήσεις σε βοσκή δεν ήταν ίδιες με εκείνες των πολυαρίθμων κοπαδιών.

Μετά το 1923, με την αποκατάσταση των προσφύγων, ανατράπηκε η ισορροπία μεταξύ πληθυσμού και εδάφους (Ζολώτας 1935) και επιπλέον περιορίστηκαν οι χέρσες εκτάσεις που αξιοποιούνταν ως βοσκότοποι. Έτσι, προκλήθηκε ένα ακόμη εμπόδιο για την κτηνοτροφία, το οποίο, όμως, το ελληνικό κράτος προσπάθησε να ξεπεράσει με διατάγματα για την αποκατάσταση των κτηνοτρόφων, όπως ο αναγκαστικός νόμος της 4ης Μαΐου 1938 (1223.1938, ΦΕΚ Α 184) και το κανονιστικό Διάταγμα της 30ής Οκτωβρίου 1941 (ΦΕΚ Α 368 19411030). Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι ακτήμονες κτηνοτρόφοι (ανάμεσά τους και οι νομάδες) είχαν τη δυνατότητα απόκτησης κτήματος στον νομό της κατοικίας τους (όπου ήταν εγγεγραμμένοι), συμπεριλαμβανομένων των ορεινών περιοχών. Επομένως, οι αλλαγές που προαναφέρθηκαν και έδειξαν απειλητικές για την κτηνοτροφία μετριάστηκαν από τα παραπάνω νομοθετήματα, τα οποία προνοούσαν και για την κτηματική αποκατάσταση των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων.

Τα νομοθετήματα της αποκατάστασης των κτηνοτρόφων εξηγούν τη συνέχιση της κτηνοτροφίας, παρά τα χτυπήματα που δέχθηκε, ιδιαίτερα με τη διάλυση του δεσμού του τσελιγκάτου (Γκιόλιας 2004, Καραμανές 2011). Σήμερα υπάρχουν περιπτώσεις κτηνοτρόφων ή απογόνων κτηνοτρόφων που είναι ιδιοκτήτες ορεινών εκτάσεων πολλών στρεμμάτων, γεγονός το οποίο δείχνει

ότι αρκετοί μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι αξιοποίησαν τη δυνατότητα που τους έδωσε το ελληνικό κράτος να έχουν ιδιόκτητα βοσκοτόπια και συνέχισαν την τακτική των εποχικών μετακινήσεων. Από την άλλη, κάποιοι προτίμησαν να αποκτήσουν κτήματα στα πεδινά και σταμάτησαν τις εποχικές μετακινήσεις των κοπαδιών.

Συμπεράσματα

Οι μεταρρυθμίσεις που ξεκίνησαν το 1917, με έμφαση στη διανομή γαιών, φαίνεται πως επηρέασαν σε κάποιον βαθμό τις εποχικές μετακινήσεις των κτηνοτρόφων της νοτιοδυτικής Μακεδονίας. Όμως, δεν ήταν το 1917 το έτος που καθόρισε την τελική πορεία αυτών των ανθρώπων. Οι μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν το 1917 ήταν σημαντικές για την αποκατάσταση των ακτημόνων κτηνοτρόφων και καθέννας ακολουθούσε τη δική του πορεία, ανάλογα με τις συγκυρίες.

Κάποιοι προτίμησαν να παραμείνουν στα πεδινά και να αξιοποιήσουν τις εκτάσεις για βοσκή των ολιγάριθμων κοπαδιών τους, σε συνδυασμό με την ενασχόλησή τους με τη γεωργία. Άλλοι προτίμησαν τις εξαμηνιαίες μετακινήσεις στα ορεινά και οι απόγονοί τους συνέχισαν ζωηρά την παραδοσιακή αυτή τακτική, μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες (ακόμη και σήμερα). Έτσι, δεν είναι δυνατόν να διαμορφωθεί ένα ασφαλές συμπέρασμα για το πότε εξασθένησε ή εγκαταλείφθηκε η τακτική των εποχικών μετακινήσεων των κτηνοτρόφων της νοτιοδυτικής Μακεδονίας.

Αναφορικά με τη μεθοδολογία, οι αφηγήσεις των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων και η αξιοποίηση της προφορικής παράδοσης καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό την πορεία της παρούσας έρευνας. Υπήρξαν κύρια πηγή άντλησης σημαντικών δεδομένων για τις τροποποιήσεις στη «στράτα» κατά το πέρασμα των χρόνων, αλλά και για την εξέλιξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων της περιοχής μελέτης. Ακόμη και «ασήμαντα» (αλλά άγνωστα σε πολλούς) γεγονότα στη ζωή μιας κοινότητας αποτέλεσαν σημαντικές λεπτομέρειες για την εξήγηση των εξελίξεων.

Η παρατήρηση και η ανάλυση των δεδομένων στον αντίστοιχο γεωγραφικό χώρο διευκολύνουν τη διερεύνηση κάθε είδους φαινομένου ή γεγονότος. Η χαρτογράφηση των στοιχείων μιας εποχικής μετακίνησης ή, αλλιώς, των «δρόμων των κοπαδιών» δίνει τη δυνατότητα διερεύνησής τους σε διάφορες χρονικές περιόδους, αποκαλύπτοντας την εξέλιξη των εποχικών μετακινήσεων και τη σύνδεσή τους με τα ιστορικά γεγονότα.

Ο δρόμος της εποχικής μετακίνησης έχει υποστεί αλλαγές συγκριτικά με τους αρχικούς παραδοσιακούς άξονες που ακολουθούσαν τα κοπάδια, και σε κάθε χρονική περίοδο προέκυπταν και νέες δυσκολίες, όμως η μετακίνηση με τον παραδοσιακό τρόπο (με τα πόδια) εξακολούθησε και εξακολουθεί να γίνεται και στα πρόσφατα χρόνια. Η συμβολή δε των σύγχρονων τεχνολογικών μέσων δύναται να την εκσυγχρονίσει, ώστε να μη θεωρείται μια απαρχαιωμένη μορφή κτηνοτροφικής δραστηριότητας και να αξιοποιούνται τα οφέλη της.

1. Το δίκτυο με τις διαδρομές και τα κονάκια χαρτογραφήθηκε σε ένα διαδικτυακό γεωπληροφορικό σύστημα και είναι διαθέσιμο στον σύνδεσμο <http://arcg.is/vabT5>.
2. Αναφέρονται ενδεικτικά οι εξής (γεννημένοι πριν από το 1930):
 - Κωνσταντίνος Ντάσιος, έτος γέννησης 1915, συνεντεύξεις, Νέο Περιβόλι Λάρισας, 1992-2000. Στις αφηγήσεις του έχει δώσει πολλά στοιχεία για τη ζωή των πρώτων κατοίκων του χειμαδιού Αβδουλάρ (σημ. Νέο Περιβόλι) Λάρισας.
 - Ιωάννης Κουντούρης, συνταξιούχος γεωργός, έτος γέννησης 1928, τόπος γέννησης Περιβόλι. Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Νέο Περιβόλι Λάρισας, 2010-2017. Σε μαρτυρία του αναφέρει ότι η τελευταία φορά που η οικογένειά του ξεκαλοκαίριασε στο Περιβόλι ήταν το έτος 1936. Τα γεγονότα που ακολούθησαν τους ανάγκασαν να παραμείνουν μόνιμα στον θεσσαλικό κάμπο και να ασχοληθούν και με τη γεωργία, παράλληλα με την κτηνοτροφία.
 - Αθανάσιος Παράφορος, συνταξιούχος, έτος γέννησης 1923, τόπος γέννησης Ρέσνα (Ρέτσιανη). Μαγνητοσκοπημένη συνέντευξη, Λάρισα, 19 Ιουνίου 2013. Είναι γόνος κτηνοτροφικής οικογένειας από το Περιβόλι Γρεβενών, που ξεκαλοκαίριασε στη Ρέσνα και παραχείμαζε στον οικισμό Νέσσωνα της Λάρισας. Όπως αναφέρει, μετά το 1927 η οικογένειά του και οι υπόλοιπες που ζούσαν εκεί δεν κατάφεραν να διατηρήσουν το αρχικό μέγεθος του κοπαδιού τους. Σταδιακά, η σχέση τους με την κτηνοτροφία ατόνησε και ο ίδιος υπήρξε μισθωτός τσομπάνος για μεγάλο διάστημα, μέχρι που στράφηκε σε άλλη επαγγελματική δραστηριότητα
3. Αναφέρονται ενδεικτικά:
 - Ιωάννης Κωσταντούλας, έτος γέννησης 1924, Βλάστη. Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Βλάστη, 19 Αυγούστου 2012.
 - Γεώργιος Καραναστάσης, έτος γέννησης 1932, Βλάστη. Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Βλάστη, 19 Αυγούστου 2012.
 - Γεώργιος Κουσκουρίδας, έτος γέννησης 1936, Περιβόλι. Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Περιβόλι, 27 Ιουλίου 2009.
 - Αναστάσιος Λάγγας, έτος γέννησης 1938, συνταξιούχος κτηνοτρόφος. Γραπτή συνέντευξη, Δοτσικό, 25 Αυγούστου 2009.
 - Αθανάσιος Ρόβας, έτος γέννησης 1929, συνταξιούχος κτηνοτρόφος. Γραπτή συνέντευξη, Καληράχη, 20 Αυγούστου 2013.
 - Νικόλαος Γιαννής, έτος γέννησης 1937, κτηνοτρόφος. Γραπτή συνέντευξη, Δοτσικό, 25 Αυγούστου 2009.
 - Αθανάσιος Γιαννής, έτος γέννησης 1935, συνταξιούχος κτηνοτρόφος. Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Γόννοι, 16 Ιουνίου 2012.
 - Ιωάννης Μιχολίτης, έτος γέννησης 1939, Περιβόλι, συνταξιούχος κτηνοτρόφος. Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, Περιβόλι, 29 Ιουλίου 2009.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Rouqueville, F.C.H. (1995), *Ταξίδι στην Ελλάδα, Μακεδονία - Θεσσαλία* (Μετ. Ν. Μολφέτα), Αθήνα, Αφοί Τολίδη (το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1820).
- Sivignon, M. (1992), *ΘΕΣΣΑΛΙΑ γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ.
- Sivignon, M. (1968), *Les pasteurs du Pinde septentrionale*, *Revue de Geographie de Lyon XLIII/1* (pp. 5-43).
- Wace, A. & Thomson, M. (2009), *Οι Νομάδες των Βαλκανίων* (μετ. Π. Καραγιώργος), 2η έκδ. Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφών Κυριακίδη (το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1914).
- Αλιθιζάτος, Μ. (1938), *Η γεωργική Ελλάς και η εξέλιξίς της*. Αθήνα.
- Βαρβαρέσος, Α. (1949), *Η ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρυθμίσεως*, Αθήνα.
- Γκιόλιας, Α.Μ. (2004), *Παραδοσιακό Δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, Αθήνα, Πορεία.
- Ευελπίδης, Χ. (1923), *Αγροτικό Πρόγραμμα*, Αθήνα.
- Ζολώτας, Ξ. (1935), *Η Ελλάς πρέπει να γίνη θιώσιμος*, Αθήνα.
- Καραμανές, Ε. (2011), *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσοροχώρια των Γρεβενών*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.
- Κυριακίδου - Νέστορος, Α. (1988). Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας, *Σύγχρονα Θέματα* 35-36-37, σ. 233-238.
- Ντάσιου, Κ. (2014 β). Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών της Βόρειας Πίνδου: η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι της επαρχίας Γρεβενών (19ος - μέσα 20ού αιώνα). *Α' Συνέδριο Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας: «Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους» (15ος - 20ός αι.)*, 2-5 Οκτωβρίου 2014, Γρεβενά, 127-155.
- Ντάσιου, Κ. (2014α), *Εφαρμογή Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών για την καταγραφή και τη μελέτη ιστορικών συγκοινωνιακών δικτύων: η περίπτωση της νοτιοδυτικής Μακεδονίας*. Διδακτ. διατριβή, (Τμ. Πολιτικών Μηχανικών Πολυτεχνικής Σχ. ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη.
- Παπαγαρυφάλου, Π. (1973), *Η εξέλιξις των γεωργικών συνεταιρισμών εν Ελλάδι από της Επανάστασεως του 1821 μέχρι το 1940*. Διδακτορική διατριβή (Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών), Αθήνα.
- Τσοποτός, Δ. (1912), *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*. Εκ του τυπογραφείου της εφημερίδος *Θεσσαλία*, Βόλος
- Τσότσος, Γ. (2011). *Το Οικιστικό Δίκτυο της Δυτικής Μακεδονίας (14ος - 17ος αιώνας)*, Θεσσαλονίκη, Σταμούλη.

Συλλαλητήριο «αγανακτισμένων» πολιτών με πανό τα οποία αναγράφουν συνθήματα με ιστορικό περιεχόμενο, που αντλεί από τη λογική της δημόσιας ιστορίας

7. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ 1917 ΣΗΜΕΡΑ

Αναστάσιος Μάτος

ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ

Η «μάχη της σημαίας» και οι πτυχές της ιδεολογικής αναβίωσής της σήμερα

Η ΠΑΡΑΚΑΤΩ ΑΝΑΡΤΗΣΗ αναφέρεται σε εκδήλωση που οργανώθηκε από τοπική κομματική οργάνωση, με αφορμή την επέτειο της «μάχης της σημαίας» τον Ιούνιο του 2017 και, φυσικά, έχει αναπαραχθεί σε πλήθος ειδησεογραφικών ιστοχώρων, σε προσωπικά ιστολόγια, ως ανάρτηση σε διάφορα προφίλ στο facebook κ.λπ. Κοινό στοιχείο των δημοσιεύσεων αυτών αποτελεί ότι το ιδεολογικό τους φόντο είναι ίδιο: τοποθετούνται στο ένα άκρο του ελληνικού πολιτικοϊδεολογικού φάσματος, ενώ παράλληλα αρδεύονται από τον λόγο¹ που τείνει να ηγεμονεύσει στον τόπο μας και ο οποίος έχει στο επίκεντρό του τραυματικές μνήμες, μια «κουλτούρα εθνικής θυματοποίησης» που θρηνεί γοερά για μια πατρίδα η οποία απειλείται από ξένες δυνάμεις που διαθέτουν κάποιους Έλληνες πολιτικούς ως ντόπιους υπηρέτες τους, για εκπόνηση συνωμοτικών σχεδίων υποταγής κ.λπ.

Η ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ ΤΙΜΗΣΕ ΤΗΝ ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΣΗΜΑΙΑΣ ΣΤΗΝ ΛΑΡΙΣΑ

Οι Τοπικές Οργανώσεις Μαγνησίας, Τρικάλων και Φορτσίων σε μία σεμνή τελετή επέτειου φόρο τιμής στο Μνημείο Παρόντων Ελλήνων Αγωνιστών και Οπλαίων κατά την Μάχη της Σημαιοί στο ομώνυμο Μνημείο της Σημαιοί στο Μεζούριο Λάρισας

Την εκδήλωση προλόγισε ο Γραμματέας της Τ.Ο. Φορτσίων Νικόλαος Κοραμπέτης. Στην αγωνιστική πλευρά της Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, στο ιστορικό πλαίσιο της επαφής του Εθνικού Δικαίου και στην θυσία του 1/38 Ειζωνικού Τάγματος υπέρ του ιερότερου Συμβόλου των Ελλήνων, της Ελληνικής Σημαιοί αναερέθηκε η Συνομινηστρια Μαρία Μιλάλη. Στη συνέχεια της λήξης εκδήλωσης ο Συνομινηστής

Παναγιώτης Ηλιόπουλος παίρνοντας το λόγο αναερέβισε την θυσία των Ελλήνων Στρατευτών τότε, με το κάπαιο της Ελληνικής Σημαιοί στις μέρες μας από τους απάτριτες σπαοίους της Αριστοτέρας οι οποίοι συμύρτα και οι «όδε ευκαρία επίδειγμα σε αντίστοιχες ενέργειες, προκάλώντας το καινό αίσθημα του Ελληνικού Λαού.

«Ο Αριστός μας Νικόλαος Μιχαλολάος και οι Έλληνες Εθνικιστές της Χρυσής Αυγής αποστέλουν το τελευταίο προσηγώ του Ελληνισμού που αναετέκεται σθεναρά στα ανθελληνικά σχέδια των εθνικιστών, ενόσθων κυβερνήσεων και συνόλου των αστικών κομμάτων από την Μεταπολίτευση έως τώρα» ανέφερε μεταξύ άλλων. Η εκδήλωση έληξε με κατάθεση Στεφάνου στο Μνημείο της Σημαιοί και τον Εθνικό Ύμνο.

Χρυσή Αυγή, φύλλο 1.038, σ. 13 (20 Ιουνίου 2017)

Εάν κάποιος επισκεφθεί την ηλεκτρονική εφημερίδα του εν λόγω κόμματος που εκπροσωπείται στο ελληνικό Κοινοβούλιο, στην ανάρτηση του φύλλου 1.038 της 20ής Ιουνίου 2017, θα διαβάσει μεταξύ άλλων το παραπάνω δημοσίευμα. Όσοι

είναι εξοικειωμένοι με την κοινωνική σημειωτική του κομματικού λόγου σε αυτό το κείμενο χωρίς δυσκολία να εντοπίσουν την ταυτόχρονη συνύπαρξη δύο ανταγωνιστικών ιδεολογικών λόγων: από τη μια έχουμε τους όρους «συναγωνιστής» και «αστικά κόμματα», οι οποίοι αντλούνται από τη γλωσσική δεξαμενή της ακτιβιστικής Αριστεράς, και από την άλλη τους όρους «απάτριδες» και «εθνοκτόνες κυβερνήσεις», που παραπέμπουν στον σκληροπυρηνικό εθνικιστικό λόγο. Ίσως σωστότερο να ήταν να λέγαμε πως πρόκειται για έναν νεοσχηματισμένο λόγο –υπό μορφήν αμαλάματος– ο οποίος, σύμφωνα με τη θεωρία του λόγου και τη λακανική ψυχανάλυση (Stavrakakis, 2002), κατασκευάζει ένα κέντρο απόλαυσης και σαγήνης, καθώς, σύμφωνα με τη Σαντάλ Μουφ, «για να κατανοήσει κανείς τον εθνικισμό, θα πρέπει να κατανοήσει τον ρόλο του “πάθους” στη δημιουργία συλλογικών ταυτοτήτων» (Chantal Mouffe, 2010: 11).

Εισαγωγικά

Η επίσημη ελληνική ιστοριογραφία δεν αφιερώνει παρά ελάχιστες αράδες στο γεγονός «της μάχης της σημαίας», όχι επειδή δεν είναι σημαντικό – τουναντίον, κάθε ιστορικό γεγονός έχει τη σημασία του. Η παράλειψη από πλευράς της ακαδημαϊκής Ιστορίας να αφιερώσει χώρο στην ολιγόμηνη γαλλική κατάληψη της Θεσσαλίας οφείλεται στο γεγονός ότι την έχει τοποθετήσει και τη νοηματοδοτεί ως μοχλό πίεσης στην άσκηση εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της εποχής (διαμάχη βασιλιά - Βενιζέλου, Εθνικός Διχασμός, πίεση της Αντάντ για συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο).

Πράγματι, αν κανείς ανατρέξει στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, θα διαβάσει τα εξής:

«Τελικά, επικράτησαν, σε αγγλογαλλική διάσκεψη στις αρχές Μαΐου, οι γαλλικές απόψεις, παρόλο που οι Βρετανοί πέτυχαν να αμβλύνουν και πάλι τα σχέδια της Γαλλίας για επέμβαση. Συμφωνήθηκε να εξασφαλιστεί η παραίτηση του Κωνσταντίνου, χωρίς στρατιωτική επέμβαση, αν αυτό ήταν δυνατόν, και να εγκατασταθούν στρατιωτικά φυλάκια στη Θεσσαλία, για την εξασφάλιση του ελέγχου της εσοδείας. Αν ο Κωνσταντίνος αρνιόταν να παραιτηθεί, θα επέβαλλαν πλήρη αποκλεισμό για να αναγκαστεί να υποκύψει και, στην περίπτωση που θα προέβαλλε ένοπλη αντίσταση κατά των Συμμάχων στη Θεσσαλία, θα κατελάμβαναν τον Ισθμό της Κορίνθου. [...]

Τέλος, τον Μάιο του 1917, με την προοπτική της εκθρονίσεως του Κωνσταντίνου, οι Γάλλοι κατέλαβαν την ουδέτερη ζώνη και το μεγαλύτερο μέρος της Θεσσαλίας, και οι Ιταλοί τη νότια Ήπειρο μέχρι το ύψος των Ιωαννίνων και της Πάργας».

ΙΕΕ - Τόμος ΙΕ΄ - σ. 44, 45

Παράλληλα, ανατρέχοντας κανείς σε στρατιωτικές πηγές (π.χ., ΓΕΣ), δεν θα εντοπίσει παρά συντομότητες και ολιγόλογες αναφορές στο άτυχο γεγονός. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η (κοντινή στο συμβάν) έκδοση *Σελίδες εκ της συγχρόνου Ιστορίας (πρόσωπα και πράγματα)* του Νικολάου Γερακάρη (1936), στην οποία ο συγγραφέας δεν κάνει κάποια προσπάθεια να κρύψει τη φιλοκωνσταντινική του τοποθέτηση και μιλά με ιδιαίτερα συναισθηματικό τόνο για την «οργιώδη κάθοδο των συμμαχικών στρατιών προς την Θεσσαλίαν», μέσω

της οποίας επιτεύχθηκε η «κατάκτησις του κράτους των Αθηνών», που είχε σκοπό την κάμψη «της αδαμάστου δελήσεως του λαού όπως μείνει πιστός εις τον λατρευτόν βασιλέα του» (Γερακάρης 1936, σ. 459). Αντίθετα, σαφείς αναφορές στη «μάχη της σημαίας» γίνονται στις μέρες μας σε δύο δημοσιεύσεις: η πρώτη αφορά στη σχετική εισήγηση του κ. Κοκκορόγιαννη στο 3ο Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών (Κοκκορόγιαννης, 2000) και η δεύτερη στο βιβλίο του Νικολάου Παπαθεοδώρου, με τίτλο *Μιχαήλ Σάπκας - Ο ευπατριδής πολιτικός (1873-1956)*, στη σελίδα 108.²

Βασική παραδοχή μας αποτελεί ότι το ζωντάνεμα της μνήμης παραμελημένων ιστορικών γεγονότων από τις τοπικές κοινωνίες, η ανάδειξη των μνημείων του παρελθόντος και η απόδοση τιμής στους νεκρούς των μαχών και των πολέμων αποτελούν υποχρέωση κάθε γενιάς, ενώ παράλληλα συνιστούν κάποια από τα απαραίτητα στοιχεία για τη δημιουργία ιστορικού νοήματος από τα άτομα. Θετικό γεγονός αποτελεί η μεταφορά του μνημείου της «μάχης της σημαίας» στη σημερινή του θέση και η, εξ αυτού του λόγου, αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την Ιστορία εκείνης της περιόδου. Παρ' όλα αυτά, κάθε χρόνο κατά την επέτειο του γεγονότος γίνονται κάποιες τελετές με ομιλίες αλλά και πληθείς δημοσιεύσεις σε έντυπα και ψηφιακά ενημερωτικά Μέσα, σε σελίδες κοινωνικής δικτύωσης αλλά και σε προσωπικές ιστοσελίδες και ιστολόγια, το περιεχόμενο των οποίων ελκύει έντονα το ενδιαφέρον, καθώς, όπως θα φανεί παρακάτω, πρόκειται για σαφή δείγματα ιδεολογικής κατάχρησης των γεγονότων και ιστορικής παρανόησης.

Δημόσια ιστορία - Το παρελθόν στο διαδίκτυο

Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα η συζήτηση σχετικά με τη λεγόμενη «δημόσια ιστορία». Σύμφωνα με τον Φλάισερ (2008), η δημόσια ιστορία διεκδικεί ένα τεράστιο μέρος του κοινού το οποίο έχει πάρει διαζύγιο από την «ακαδημαϊκή αδελφή» της, ενώ η ίδια ισχυρίζεται ότι αποσκοπεί στην ιστορική αφύπνιση του «λαού» για τον οποίο «τα αμφιθέατρα δεν διαθέτουν αρκετά θρανία». Σύμφωνα με τον Μπιλάλη (2015, σ. 10), η δημόσια ιστορία χαρακτηρίζεται από έκκεντρη εννοιολόγηση, καθώς το περιεχόμενο και οι ερμηνείες της δεν έχουν κοινά στοιχεία με εκείνες του πανεπιστημίου και του σχολείου, ενώ τα οχήματά της είναι κυρίως οι κινηματογραφικές αναπαραστάσεις, οι τηλεοπτικές εκπομπές, τα σχόλια σε ιστολόγια και, γενικότερα, οτιδήποτε λαμβάνει χώρα στον δημόσιο, μη ακαδημαϊκό χώρο. Την ιδιαίτερη ανάπτυξη της δημόσιας ιστορίας είχε ήδη προβλέψει ο Michel de Certeau, θεωρώντας ότι η ακαδημαϊκή θα έπαυε βαθμιαία να συνιστά τον αποκλειστικό αλλά και τον πιο καθοριστικό φορέα στην απόδοση νοήματος στο παρελθόν, καθώς η επιστημονική ιστοριογραφία θα έχανε το αποκλειστικό προνόμιο της κατασκευής αφηγήσεων για το χθες (Κόκκινος 2012).

Έτσι, δεν πρέπει να μας ξενίζει το γεγονός ότι το ερευνητικό ενδιαφέρον για την ιστορική κουλτούρα εντείνεται στο γύρισμα της χιλιετίας. Σήμερα ολόκληρος σχεδόν ο πλανήτης καλείται να «πολεμήσει» εκ νέου για το «πραγ-

ματικό» νόημα του παρελθόντος, ενώ πρωτόγνωρες ψηφιακές φόρμες, όπως, λ.χ., θεματικά κανάλια, δραματοποιημένα ντοκιμαντέρ (docudramas), εκπομπές τηλεπρωώδησης, ιστότοποι, διαδικτυακές βάσεις δεδομένων, ψηφιακά φόρα, ηλεκτρονικά παιχνίδια ρόλων (role playing games), διεκδίκησαν –και έως έναν βαθμό κατόρθωσαν– να υποκαταστήσουν θεμελιώδεις μορφές με τις οποίες μέχρι χθες διεξαγόταν η κυκλοφορία της ιστορικής πληροφορίας (συγγράμματα, βιβλιοθήκες, σχολικά εγχειρίδια, ειδικές περιοδικές εκδόσεις κ.ά.). Σήμερα, λοιπόν, μιλούν για το παρελθόν –με την αξίωση να αρθρώσουν ηγεμονικό λόγο– και συμμετέχουν στην παραγωγή αλλά και στην κατανάλωση της ιστορικής πληροφορίας διαφορετικά υποκείμενα και συλλογικότητες σε σχέση με το παρελθόν, όπως, λ.χ., πολιτικοί, δημοσιογράφοι, ανώνυμοι «μάρτυρες», «επιζήσαντες», ομάδες «αναβίωσης του ιστορικού παρελθόντος», τηλεπωλητές, ιερωμένοι, ηθοποιοί κ.ά.

Παράλληλα με την εξάπλωση της δημόσιας ιστορίας, στις ημέρες μας μάλιστα και οι λεγόμενοι «πόλεμοι για την Ιστορία», οι οποίοι δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό προνόμιο, αλλά εντάσσονται στο πλαίσιο της ευρύτερης τάσης «back to basics» (Quarter & Mathews, 1987). Η τάση αυτή, η οποία σε γενικές γραμμές συνυφαίνεται με θρηνητικές και κινδυνολογικές απόψεις, αφορά σε φοβικά σύνδρομα για δήθεν «εξάλειψη της ιστορικής μνήμης στις νεότερες γενιές», στην αλλοίωση του κατάλληλου περιεχομένου της εθνικής ταυτότητας (τι σημαίνει «είμαι Έλληνας», «είμαι Αυστραλός» κ.λπ.), καθώς και σε τέτοιου είδους εξιστόρηση και ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων, ώστε να οδηγήσει σε κατασκευή «σκληρών» εθνικών ταυτοτήτων στα άτομα. Στον τόπο μας η συντηρητική πλευρά όσων παίρνουν μέρος στους «πολέμους για την ιστορία» επιθυμεί τη ρομαντική, με νέυρο και επικό στιλ εξιστόρηση των γεγονότων, καθώς και την επιμονή σε αναφορές εθνικών τραυμάτων, έστω κι αν τα σχετικά γεγονότα δεν μπορούν να χαρακτηριστούν έτσι με βάση διεθνώς παραδεκτές πρακτικές της κοινότητας των ιστορικών.

Τα δεδομένα και η ανάλυσή τους

Ερευνητικά δεδομένα μας ήταν ψηφιακά κείμενα που αφορούν στη «μάχη της σημαίας» και δημοσιεύθηκαν τα τελευταία δέκα χρόνια. Το κειμενικό τους είδος αφορά σε δημοσιεύσεις σε ειδησεογραφικά ιστολόγια (οι οποίες εκτός από το ρεπορτάζ, περιέχουν και σχόλια των συντακτών τους), σε δημοσιεύσεις σε εφημερίδες (όργανα κομμάτων) και σε αναρτήσεις/απαντήσεις στο facebook. Τα κείμενα αυτά ανασύρθηκαν με τη βοήθεια μιας ευρέως αξιοποιούμενης μηχανής αναζήτησης και με τη χρήση ορισμένων λέξεων-κλειδιών, όπως, λ.χ., «μάχη της σημαίας», «Σαράιγ, Λάρισα», «γαλλική κατοχή, Θεσσαλία», «αλήθεια», που απέδωσαν περίπου 52.000 αποτελέσματα, από τα οποία, όμως, μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό αφορά στο αντικείμενό μας, καθώς πολλές από τις ανασυρθείσες ιστοσελίδες αναφέρονται είτε στη μάχη της σημαίας των Ιμίων είτε στη μάχη της σημαίας κάθε χρόνο στις μαθητικές παρελάσεις.

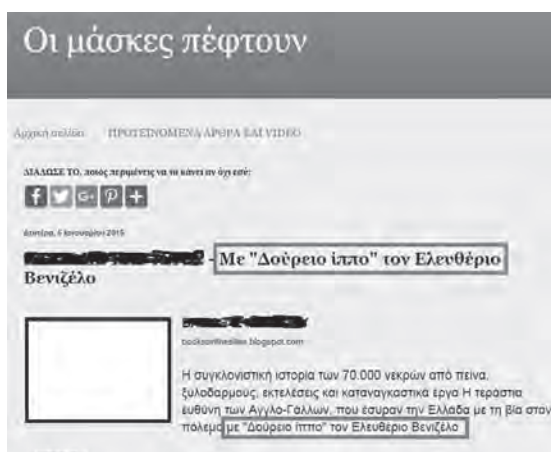
Από τις ιστοσελίδες αυτές εξαιρέθηκαν και δεν μελετήθηκαν όσες κάνουν μια

απλή εξιστόρηση του γεγονότος ή περιέχουν ουδέτερα ρεπορτάζ από τις ετήσιες επιμνημόσυνες τελετές κατά την επέτειο της 30ής Μαΐου/12ης Ιουνίου. Αντίθετα, το ερευνητικό μας ενδιαφέρον στράφηκε σε δημοσιεύσεις ιστολογίων κυρίως (και δευτερευόντως συζητήσεων στο facebook) τα οποία περιέχουν ό,τι είναι απαραίτητο για να κατασκευαστεί η δημόσια ιστορία και να τροφοδοτηθεί ένας ακόμη πόλεμος για την Ιστορία. Τα ιστολόγια αυτά είναι τα εξής:

1. Ιστορική Μνήμη - η αθέατη πλευρά της Ιστορίας
2. Οι μάσκες πέφτουν - ΔΙΑΔΩΣΕ ΤΟ, ποιος περιμένεις να το κάνει, αν όχι εσύ;
3. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ-GR
4. hellasforce.com–ΕΙΔΗΣΕΙΣ–ΝΟΒΟСТИ–NEWS–ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ–ΠΡΑΒΟΣΛΑΒΙΕ
5. Κοινός παρονομαστής - Γιατί κοινός παρονομαστής όλων μας είναι ο Ελληνικός εθνικισμός
6. Δεξί εξτρέμ
7. Ελεύθερος κόσμος
8. Λαϊκός Σύνδεσμος - Χρυσή Αυγή

Τα ερωτήματα που τέθηκαν και συζητήθηκαν αφορούν στα εξής:

1. Ποιο είδος συσχετίσεων γίνεται μεταξύ παρελθόντος και παρόντος;
2. Ποια η στάση του συντάκτη απέναντι στη διχαστική και εμφυλιοπολεμική λογική;
3. Πώς κατασκευάζεται η σχέση «εμείς-Έλληνες/άλλοι-ξένοι»;
4. Ποιο το περιεχόμενο που κατασκευάζεται για την ελληνικότητα;
5. Κατά πόσο τα δημοσιεύματα καλλιεργούν κλίμα συνωμοσιολογίας και αμφισβήτησης της επίσημης Ιστορίας;

Εικόνα 1: Ιστολόγιο: Οι μάσκες πέφτουν

Για να συζητηθούν αυτά τα ερωτήματα, τα κείμενα των παραπάνω ιστοσελίδων αναλύθηκαν με τη βοήθεια της κριτικής ανάλυσης λόγου, μιας μεθόδου στη βάση της οποίας υπάρχει η παραδοχή ότι η γλώσσα βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την κοινωνία, δηλαδή ότι τα γλωσσικά δεδομένα αλληλεξαρτώνται και αλληλεπιδρούν με τα κοινωνικά δεδομένα. Θεωρούμε ότι η έννοια του λόγου εκφράζει τη διαλεκτική γλώσσας και κοινωνίας και αντιμετωπίζει τη γλώσσα (στη χρήση της, πάντα) ως μια μορφή κοινωνικής πρακτικής, η οποία επηρεάζεται και επηρεάζει την κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή τον κόσμο, την εμπειρία, καθώς και τις κοινωνικές ταυτότητες και τις σχέσεις (Van Dijk, 2006). Κατά συνέπεια, στοχεύουμε μέσω της μεθόδου που εφαρμόζουμε να αποκαλύψουμε τις αναπαραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας που οικοδομούνται σε αυτά τα κείμενα, δηλαδή να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι συγγραφείς των κειμένων αυτών, προκειμένου να ερμηνεύσουν τη «μάχη της σημαίας», συμβάλλουν, ηθελημένα ή αθέλητα, μέσω της δημιουργίας στερεοτύπων, στη διαιώνιση πολλών από τα κακώς κείμενα στην κοινωνία μας.

Με άλλα λόγια, επιδίωξη μας δεν είναι απλώς να μελετήσουμε το είδος της πραγματικότητας που διαμορφώνεται μέσω της γλώσσας των κειμένων αυτών, αλλά και τον ιδεολογικό ρόλο τον οποίο εξυπηρετεί αυτή η πραγματικότητα, δηλαδή πώς η εικόνα για τη «μάχη της σημαίας» που οικοδομείται στα παραπάνω κείμενα εγκαθιδρύει, διαιωνίζει και μετασχηματίζει συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας. Από αυτήν την άποψη, η ανάλυσή μας θεωρούμε πως είναι «κριτική», με την έννοια ότι ξεσκεπάσει την ιδεολογία η οποία συσκοτίζει την κοινωνική πραγματικότητα, αφού «φυσικοποιεί», δηλαδή παρουσιάζει ως «κοινή λογική», μια καθεστηκία τάξη πραγμάτων (λ.χ., την άποψη ότι όλο το πολιτικό σύστημα είναι διεφθαρμένο).

Παρουσίαση των δεδομένων

α. Τίτλοι - υπότιτλοι

Οι τίτλοι ή/και οι υπότιτλοι στις αναρτήσεις των παραπάνω ιστολογίων είναι οι εξής:

**ΟΣΑ ΔΕΝ
ΓΡΑΦΟΝΤΑΙ, ΟΥΤΕ ΘΑ
ΤΑ ΓΡΑΨΟΥΝ ποτέ
στα ΣΧΟΛΙΚΑ μας
ΒΙΒΛΙΑ...**

Κοινωνία και Πολιτική 2014/15 | 10/2014

Εικόνα 3: Δημοσίευση επαναλαμβανόμενη σε πολλά ιστολόγια

- i. *Η μάχη της σημαίας... και ο αγώνας κατά της ιστορικής αφασίας*
- ii. *Όσα δεν γράφονται ούτε θα τα γράφουν ποτέ τα ιστορικά μας βιβλία*
- iii. *Με δούρειο ίππο τον Ελευθέριο Βενιζέλο*
- iv. *Ένα νέο Μολών Λαβέ*
- v. *Όταν «Γάλλοι» Μαροκινοί και Σενεγαλέζοι έσφαζαν εύζωνες και βίαζαν γυναίκες στη Θεσσαλία*

Τέσσερις είναι, κυρίως, οι νοηματικοί άξονες από τους οποίους καθορίζονται οι τίτλοι - υπότιτλοι των αναρτήσεων που περιέχουν τα βασικά νοήματα του σκληρά εθνικιστικού - συνωμοσιολογικού λόγου, ο οποίος διεκδικεί όλο και μεγαλύτερο πεδίο στη δόμηση των ιδεολογικοπολιτικών ταυτοτήτων των αναγνω-

στών. Οι συγγραφείς, σε γενικές γραμμές, ισχυρίζονται ότι ξεσκεπάζουν ορισμένα γεγονότα που το «σύστημα» αποκρύπτει με επιμέλεια από τους πολίτες, με στόχο την εκμηδένιση του έθνους, η οποία στη συνέχεια θα σημάνει την εκμηδένιση του πυρήνα της ύπαρξης του Έλληνα πολίτη, καθώς δεν νοείται αυτόνομη ύπαρξη εκτός της «φαντασιακής κοινότητας» του εθνο-κράτους, το οποίο αποτελεί πηγή ευχαρίστησης και συγκίνησης για το άτομο. Οι άξονες αυτοί είναι:

- Η ιστορική εκπαίδευση στον τόπο μας σήμερα είναι εσκεμμένα ανεπαρκής, με στόχο την ιστορική αγραμματοσύνη των πολιτών και με άμεση συνέπεια κινδύνους αλλοίωσης –μέχρις εξαφάνισης– της εθνικής ιδιοπροσωπίας.
- Είναι ωφέλιμο να συνεχιστεί η τροφοδότηση της εθνικής ιδεολογίας από τη λογική του Εθνικού Διχασμού και του εμφυλιοπολεμικού κλίματος, καθώς η «μάχη της σημαίας» διδάσκει πως ο ηγέτης ενός κόμματος (Ελευθέριος Βενιζέλος) εξαπάτησε τους οπαδούς του, λειτούργησε σαν ύπουλος προδότης του έθνους και παρέδωσε την πατρίδα και τους άδολους στρατιωτικούς στους επίβουλους ξένους, με στόχο να υπηρετηθούν τα συμφέροντά τους.
- Η «μάχη της σημαίας» αποτελεί δυσθεώρητη ηρωική πράξη, η σημασία της οποίας για τον Ελληνισμό και το έθνος μπορεί να παραβληθεί μόνο με τη μάχη των Θερμοπυλών. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι τα σημειώματα της φράσης «μάχη των Θερμοπυλών» είναι οι έννοιες της απόλυτης αριθμητικής υστέρησης έναντι του απόλυτου ηρωισμού, της προδοσίας εκ των έσω, της ήττας που στην ουσία είναι νίκη, της προσφοράς στην ανθρωπότητα κοκ.
- Το δίπολο «εμείς - Έλληνες/άλλοι - ξένοι» παρουσιάζεται με το γνωστό έντονα αντιθετικό σχήμα, όπου το «εμείς» παραπέμπει στους «αδικημένους», «αδύναμους», «ηρωικούς», «τίμιους», ενώ οι άλλοι είναι οι «ισχυροί» και «βάρβαροι».

6. Κυρίως περιεχόμενο των αναρτήσεων

Στα κυρίως κείμενα των αναρτήσεων σχετικά με τη «μάχη της σημαίας» οι ιδέες που κυριαρχούν είναι σχεδόν ταυτόσημες και στο ίδιο μήκος κύματος με τους τίτλους τους, οι οποίοι έχουν προϊδέασει σχετικά τον αναγνώστη. Σε γενικές γραμμές, παρατηρείται μια εμμονική προσήλωση στο τραυματικό και επίμαχο παρελθόν, που προσεγγίζεται σαν «αιώνιο» και «στοιχειώνει» το παρόν. Το τραύμα δεν θα μπορούσε να συμβεί, εάν δεν εμφανίζόταν ένας εκ των έσω προδότης (Βενιζέλος) και οι ξένοι δεν θα μπορούσαν να μας βλάψουν, καθώς είναι γνωστό ότι αυτά τα οποία τους χαρακτηρίζουν είναι η ενδοτικότητα και η δειλία. Παράλληλα, για να δικαιολογηθεί η συνέχιση της ατιμωτικής κατάστασης της μη επιστροφής της σημαίας επιστρατεύεται ο σεξιστικός λόγος: δεν ζητήσαμε πίσω την αρπαγείσα σημαία, επειδή μέχρι σήμερα ο ανδρισμός των υπευθύνων δεν είναι αρκετός, ώστε να λήξει η περιπέτεια του εθνικού συμβόλου.

«...Όταν ο Βενιζέλος για να επικρατήσει δεχόταν Μαροκινούς σπαχήδες του γαλλικού στρατού να σφάζουν Έλληνες στρατιώτες.

...Όταν με ιταμό τρόπο ζητείται η παράδοση ξιφών και στρατιωτικής σημαίας από Γάλλους πορκουάδες.³

...Όταν εμείς έχουμε δρόμο προς τιμήν ενός βλακός Γάλλου στρατηγού Σαραίν.
...Όταν δεν έχει βρεθεί ένας @@@@@@ υπουργός Αμύνης και ένας αρχηγός ΓΕΕ-
ΘΑ... να ζητήσει πίσω την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ.

επανάσταση.gr»

Κυριακή, 15 Μαΐου 2016

Η «Μάχη της Ελληνικής Σημαίας 12 Ιουνίου του 1917!

..... ΟΤΑΝ Ο
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΓΙΑ ΝΑ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΕΙ
ΔΕΧΟΤΑΝ ΜΑΡΟΚΙΝΟΥΣ
ΣΠΑΧΙΔΕΣ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ
ΣΤΡΑΤΟΥ ΝΑ ΣΦΑΖΟΥΝ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ.

ΟΤΑΝ ΜΕ ΙΤΑΜΟ ΤΡΟΠΟ
ΖΗΤΕΙΤΑΙ Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΞΙΦΩΝ
ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΣΗΜΑΙΑΣ ΑΠΟ
ΓΑΛΛΟΥΣ ΠΟΡΚΟΥΑΔΕΣ...

οταν εμεις εχουμε δρομο προς τιμη ενος βλακος Γαλλου στρατηγου Σαραιν ,που ηθελε να αρπαξει την σοδαια του Θεσσαλικου καμπου κατ εντολη του Βενιζελου .

Οταν δεν εχει βρεθει ενας @@@@@@ υπουργος Αμυνης και ενας αρχηγος ΓΕΕΘΑ ..να ζητησει πισω την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ ΛΑΦΥΡΟ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΟΝ ΕΘΝΙΚΟ ΔΙΧΑΣΜΟ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Εικόνα 2: Ιστολόγιο: Επανάσταση.gr

«Η γαλλική προέλαση συνδυάστηκε με δεκάδες συλλήψεις αντιβενιζελικών στην Τσαριτσάνη, στην Ελασσόνα και στη Λαμία. Οι συλλήψεις αυτές γίνονταν με την καθοδήγηση των κατά τόπους βενιζελικών που έδιναν πληροφορίες στον γαλλικό στρατό για την ταυτότητα των πολιτικών τους αντιπάλων!

(ΕΛΛΑΣ, ΤΟ ΜΕΓΑΛΕΙΟ ΣΟΥ! ΚΑΡΦΩΝΑΝ ΟΙ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΙ ΣΤΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ!)

hellasforce»

«Γιατί μόνο τα γερμανικά εγκλήματα θυμόμαστε και ξεχνάμε τα εγκλήματα ξένων που έγιναν καθ' υπόδειξη των προοδευτικών του πράκτορα των Άγγλων, Βενιζέλου.

Δεξί εξτρέμ.»

Παράλληλα, σε όλα σχεδόν τα δημοσιεύματα, ενώ διακηρύσσεται ότι σκοπός τους είναι να αναδείξουν τα ολέθρια αποτελέσματα του Εθνικού Διχασμού, ώστε να παραδειγματιστεί το έθνος ανάλογα, εν τέλει παρουσιάζεται μια εξιστόρηση η οποία αναπαράγει καθαρά τη φωνή της μίας πλευράς και «διορθώνει» την αφήγηση σχετικά με το παρελθόν. Στη «διορθωμένη» αφήγηση προστίθενται σχόλια που καταδεικνύουν την ευθύγραμμη σχέση της συνέργειας του Βενιζέλου με τον ξένο και σοσιαλιστή Σαράιγ, η οποία προκάλεσε τον Εθνικό Διχασμό. Ως αυτονόητο συμπέρασμα, λοιπόν, προκύπτει ότι η κωνσταντινική/φιλομοναρχική πολιτική είναι η μόνη εθνικά ενδεδειγμένη, η οποία δεν είναι δυνατόν να προκαλέσει εθνικό διχασμό, ενώ η αντιμοναρχική –καθώς βάζει στο παιχνίδι με προδοτικό τρόπο τους ξένους και τους σοσιαλιστές– ευθύνεται για τον διχασμό και τα δεινά των Ελλήνων.

«Η σημαία του 1/38 παρεδόθη ως λάφυρο –που χαρακτηρίστηκε από τους ίδιους ως “ακατανόητο τρόπαιο”– στον στρατηγό Σαράιγ, έναν φανατικά αντιμοναρχικό σοσιαλιστή αξιωματικό-φυσικό αυτουργό του “κινήματος” της Θεσσαλονίκης και του εξ αυτού Εθνικού Διχασμού.

Ελεύθερος Κόσμος»

Βέβαια, το περιεχόμενο του κειμένου της ηλεκτρονικής εφημερίδας-κομματικού οργάνου αντλεί ξεκάθαρα στοιχεία από τον ακραία εθνικιστικό λόγο και επιδιώκει να κατασκευάσει μια πραγματικότητα για τον κόσμο και την κοινωνία συντονισμένη με το πολιτικό πρόγραμμα του κόμματός της. Εδώ η μνήμη του τραύματος (και όχι το ίδιο το τραύμα) γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης και ιδεολογικής χρήσης, ενώ στο κείμενο προκαλούνται συνδέσεις και συσχετίσεις που είναι δύσκολο να στηριχτούν στη λογική και υπάρχει σαφής στόχευση να διατηρηθεί η τραυματική πληγή ανοιχτή, ώστε να γίνεται εκμετάλλευση του θυμικού των ανθρώπων στο διηνεκές. Έτσι, το κείμενο διασχίζεται από μια καθαρή και σαφή νοηματική γραμμή: από τη μια πλευρά είναι τοποθετημένοι οι Έλληνες στρατιώτες, η θυσία τους και η σημαία, ένα εξιδανικευμένο παρελθόν και μια άχρονη «μητέρα», η οποία ενσωματώνει το παρόν με το παρελθόν και το μέλλον, της οποίας παιδιά είναι μόνο οι όμοιοι (οικείοι) που αποστρέφονται τον άλλον (τον ξένο, εθνικά και ιδεολογικά) και τον μισούν. Στην άλλη πλευρά βρίσκονται οι «άλλοι», οι απάτριδες, οπαδοί της Αριστεράς, το σύνολο των εθνοκτόνων κυβερνήσεων μετά τη Μεταπολίτευση. Ο λαός βέβαια –ενιαίος, άβουλος και πάντα θυματοποιημένος– τοποθετείται από τη δική μας πλευρά, μια και με τις απαραίδεκτες ενέργειες «προκαλείται το κοινό του αίσθημα».

«...αντιπαρέβαλε τη θυσία των Ελλήνων Στρατιωτών. τότε, με το κάπνισμα της Ελληνικής Σημαίας από τους απάτριδες οπαδούς της Αριστεράς, οι οποίοι, ατιμώρητοι και σε κάθε ευκαιρία, επιδίδονται σε αντίστοιχες ενέργειες, προκαλώντας το κοινό αίσθημα του Ελληνικού Λαού.

...αντιστέκεται (ο αρχηγός μας) σθεναρά στα ανθελληνικά σχέδια των εθνοκτόνων ενδοτικών κυβερνήσεων του συνόλου των αστικών κομμάτων από τη Μεταπολίτευση έως τώρα.

Επίσημη ιστοσελίδα κόμματος Χρυσή Αυγή, 20/06/2017»

Τέλος, οι αναρτήσεις και οι συζητήσεις στο facebook είναι ενδεικτικές του τρόπου με τον οποίο μιλά για το γεγονός η δημόσια ιστορία και του γεγονότος ότι βρισκόμαστε στην αρχή της κατασκευής ενός ακόμη πολέμου για την Ιστορία. Στο πρώτο διάλογο, ο πρώτος από τους συνομιλητές εκφωνεί το γνωστό εθνικιστικό τατάτο που θέλει τους ξένους να μην μπορούν να διανοηθούν τι σημαίνει «Έλληνας», επαναλαμβάνοντας τη γνωστή αυτάρεσκη εθνικιστική ρητορεία. Κάτι τέτοιο είναι μάλλον αναμενόμενο, καθώς, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική/λακανική προσέγγιση, στο φαινόμενο του εθνικισμού η αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας δεν ανάγεται πλήρως σε ορθολογικά κίνητρα και δεσμικές δυναμικές. Όσο σημαντικοί κι αν είναι, ίσως, οι προηγούμενοι παράγοντες, το στοιχείο το οποίο κρατά ενωμένη μια δεδομένη κοινότητα και ο δεσμός που συνδέει τα μέλη της προϋποθέτουν μια κοινή σχέση προς την απόλαυση που δομείται σε αίσθηση μεγαλείου και την επιθυμία του ανταγωνισμού ο οποίος κατευθύνεται προς τους άλλους.

«- Ούτε και πρόκειται ΠΟΤΕ, ΚΑΝΕΙΣ ΤΟΥΣ να καταλάβει τι ΣΗΜΑΙΝΑΙ να είσαι ΕΛΛΗΝΑΣ...

- Καλημέρα Γιάννη. Δυστυχώς σήμερα ούτε εμείς ΜΑΛΛΟΝ το καταλαβαίνουμε...

Σχόλια στο facebook (1)»

Εικόνα 4: Σχόλια στο facebook (1)

Στην επόμενη ανάρτηση ο πρώτος συνομιλητής επαναλαμβάνει το γνωστό μοτίβο των «ξένων» που έχουν απολέσει κάθε σεβασμό προς τα εθνικά σύμβολα και δεν αντιλαμβάνονται τη σημασία που έχουν αυτά για ένα έθνος, και καταγράφει την πολλές φορές δημοσιευμένη φράση «ακόμη να καταλάβουν οι Γάλλοι γιατί οι Έλληνες πολέμησαν για ένα πανί». Έχει σημασία, ίσως, να αναφερθεί ότι η ανάρτηση γίνεται σε ομάδα φοιτητών πανεπιστημιακού τμήματος και πως, αφότου γίνει η γνωστή περιγραφή του γεγονότος, ο συγγραφέας της ανάρτησης με παραινετικό τρόπο τονίζει τη σημασία της σημιάς ως εθνικού συμβόλου και εμπλέκει στη συζήτηση τις σχετικές διαφωνίες και τις αντεγκλήσεις με αφορμή τις μαθητικές πα-

ρελάσεις. Ο δεύτερος συνομιλητής σπεύδει αμέσως να καταγράψει τις αντιρρήσεις του, ισχυριζόμενος πως η σημαία δεν είναι παρά ένα «κομμάτι... με χρωματάκια για να κουνάνε στις παρελάσεις και να νιώθουν όλοι μαζί μια ενότητα», καθώς και ότι η ελληνική σημαία δεν διαθέτει κανένα διακριτό στοιχείο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες που να τη μετατρέπει σε σύμβολο άξιο σεβασμού. Θεωρούμε πως, με αφορμή τη συγκεκριμένη συνομιλία, μπορεί κάποιος να ανιχνεύσει το πιθανό δείγμα ενός νέου πολέμου για την Ιστορία, με τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα να σχηματίζονται και να ακονίζουν τα ξίφη τους σχετικά με τα εξής θέματα: (α) είχε ή δεν είχε ιστορική σημασία η «μάχη της σημαίας», (β) πόσο ωραιοποιημένες ή αληθείς είναι οι σχετικές αφηγήσεις για το γεγονός και (γ) ποια είναι η σημασία των εθνικών συμβόλων.

«- Η Σημαία αυτή εκτίθεται σήμερα στη Γαλλία, έχοντας ονομασθεί από τους Γάλλους Ακατανόητο Τρόπαιο... (Ακόμη να καταλάβουν οι Γάλλοι γιατί οι Έλληνες πολέμησαν για ένα πανί.)

Η σημαία είναι ένα σύμβολο γεμάτο με πολλές βαριές ιστορίες και δεν έχει κανένα λόγο να μπαινεί ως σημείο αντιπαράθεσης στις μαθητικές παρελάσεις. Οι μαθητές δεν γνωρίζουν τη σημασία της σημαίας μας, δυστυχώς. Και δεν φταίνε αυτοί.

- Η σημαία είναι ένα κομμάτι πάνω με χρωματάκια για να κουνάνε στις παρελάσεις και να νιώθουν όλοι μαζί μια ενότητα, γιατί όλες τις υπόλοιπες μέρες του χρόνου θέλουν να πεθάνει η κατσίκα του γείτονα. Πόσω μάλλον η ελληνική, που υπάρχουν στοιχεία ότι αντιγράφηκε από την αντίστοιχη της Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών, ενός από τα μελανότερα σημεία της ανθρώπινης ιστορίας.

Σχόλια στο facebook (2)»

Εικόνα 5: Σχόλια στο facebook (2)

Αντί επιλόγου

Η περίπτωση αναβίωσης της «μάχης της σημαίας» και ο τρόπος με τον οποίον αυτή γίνεται αντικείμενο περιγραφής και σχολιασμού στα ψηφιακά κοινωνικά δίκτυα εγείρουν πολλά ερωτήματα σχετικά με τα σύγχρονα πεδία στα οποία λαμβάνει χώρα η νοηματοδότηση του παρελθόντος. Στον ψηφιακό χώρο σήμερα δεν συναντάμε μόνο τη μνημονική παραγωγή του παρελθόντος, αλλά την επανανοηματοδότηση αξιών και λογικών, με τρόπο που δεν είχε προηγούμενο στο παρελθόν. Μέσω της ψηφιακής επικοινωνίας και της αποκαλούμενης μπλογκόσφαιρας, η δημόσια σφαίρα έχει μεγεθυνθεί και το εθνικό «συνανήκειν» έχει μεταμορφωθεί σε μια νέα, ηλεκτρονική αυτή τη φορά, «φαντασιακή κοινότητα» με έντονες αντιπαραθέσεις. Πολλές από τις δημοσιεύσεις, μάλιστα, δίνουν την εντύπωση ότι η Ιστορία έχει μετατραπεί σε θέαμα προς κατανάλωση, σηματοδοτώντας, έτσι, τη συμμετοχή της λαϊκής κυβερνοκουλτούρας σε αυτήν.

Από την άποψη αυτή, θα λέγαμε ότι τα ιστολόγια και οι αναρτήσεις στο facebook που μελετήσαμε δεν συγκροτούν απλώς ένα νέο τεχνολογικό όχημα για την καταγραφή απόψεων, αλλά και μια πολύτιμη αρχαιακή μήτρα πάνω στην οποία μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τα ίχνη των πολυποίκιλων διαδρομών της ελληνικής ιστορικής κουλτούρας στην κρίσιμη καμπή που ορίζει το πέρασμα στον 21ο αιώνα, καθώς και τις νέες λογικές με τις οποίες ιστορικά συμβάντα κατασκευάζονται ως σχετικά με το παρόν, που επιχειρούν να νοηματοδοτήσουν σύμφωνα με τις πολιτικές επιδιώξεις των ενδιαφερομένων.

Καταλήγοντας, θα λέγαμε πως είναι γνωστό ότι η λατρεία των εθνικών συμβόλων θεωρείται πάντοτε λυτρωτική για τα δεινά ενός λαού. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποβεί δίκιο μαχαίρι, καθώς σε καιρό κρίσης, όπως είναι οι μέρες μας, η εμμονή στην ανορθολογική λατρεία των συμβόλων μπορεί να παγιδεύσει το κοινό προς την κατεύθυνση της νομιμοποίησης μιας ιδεολογίας η οποία βασίζεται στο μίσος και στον αποκλεισμό. Είναι γνωστό, επίσης, ότι οι ρομαντικές εθνικές αφηγήσεις βασίζονται συχνά στην εξιδανίκευση μιας εποχής κατά την οποία το έθνος διέθετε μεγάλους ηγέτες και πως, αν συνέχιζε να διαθέτει τέτοιους σήμερα, θα ευημερούσε απόλυτα και θα ήταν ευτυχημένο. Η προβολή της ανάκτησης μιας τέτοιας πληρότητας συγκινεί και σαγηνεύει, καθώς αντιπαρατίθεται σε υπαρκτές ή φανταστικές δυσκολίες και απειλές του παρόντος. Αυτή η υπόσχεση, που συνδέει παρελθόν και μέλλον, αναπαράγεται μέσα από τα κείμενα που μελετήθηκαν και νομιμοποιεί την κατασκευή ενός δυστοπικού κόσμου. Πιθανότατα, με αφορμή τη «μάχη της σημαίας» –και πολλά άλλα παρόμοια ιστορικά γεγονότα που αποτελούν αντικείμενο της δημόσιας ιστορίας– να βρισκόμαστε μπροστά στη δημιουργία μιας κοινότητας η οποία επιδίδεται σε πρακτικές, ερμηνείες και τελετουργίες με στόχο να εξυπηρετήσει μια συγκεκριμένη πολιτική και ιδεολογική ατζέντα.

1. Σε αυτό το κείμενο ιδιαίτερη αναλυτική βαρύτητα κατέχει η έννοια του λόγου. Ο λόγος (discourse) αποτελεί μία συνεκτική μορφή αφήγησης –λεκτικής, αλλά όχι αποκλειστικά– που εκφράζει αλλά και οργανώνει συστήματα γνώσης, πίστης και ιδεών (Van Dijk, 2006).
2. Νικόλαος Παπαθεοδώρου, *Μιχαήλ Σάπκας - Ο ευπατριδής πολιτικός (1873-1956)*, ΔΕΥΑ Λάρισας, Λάρισα 2013:
(σ. 89) ...Τον Ιούνιο του 1917 τα γαλλικά στρατεύματα του στρατηγού Σεράιγ από τη Θεσσαλονίκη είχαν καταλάβει τη Λάρισα και καθαίρεσαν τον αιρετό δήμαρχο της πόλης Μιχαήλ Σάπκα, επειδή ως αντιβενιζελικός αντέδρασε με σθένος στο κίνημα της Θεσσαλονίκης και δεν προσχώρησε σ' αυτό. Για να τον εξοντώσουν, εξύψαναν διάφορες ψευδείς κατηγορίες εναντίον του και βάσει αυτών επιχείρησαν να τον συλλάβουν. Όμως ο ίδιος, διαισθανόμενος τα μέλλοντα να συμβούν, πρόλαβε και εγκατέλειψε την πόλη, με προορισμό την Αθήνα. Οι Γάλλοι, με την είσοδό τους στη Λάρισα, εγκατέστησαν νέο δήμαρχο της απόλυτης εμπιστοσύνης τους και, αφού απέτυχαν να συλλάβουν τον Μιχαήλ Σάπκα, έκαναν κατά τη διάρκεια της νύχτας αιφνιδιαστική και εξονυχιστική έρευνα στο σπίτι του. (σ. 110) ...Στην Αθήνα ο Σάπκας έμαθε ότι είχε καταδικασθεί στη Λάρισα ερήμην «επί εσχάτη προδοσία» και στις 21 Ιουλίου 1917 εκδόθηκε από τον ανακριτή Σ. Λάιο στην Αθήνα ένταλμα φυλακίσεως. Συνελήφθη και έμεινε έγκλειστος στα Κρατητήρια της Αστυνομικής Διευθύνσεως Αθηνών.
3. Σύμφωνα με το διαδικτυακό λεξικό της ελληνικής αργκό, «πουρκουάς» είναι ο ενδοτικός, ο ραγιάς. Τις παραμονές του Β' Π.Π., αρκετοί Γάλλοι από ολόκληρο το πολιτικό φάσμα προέβαλαν το υπαρξιακό ερώτημα «Roug qui et rougquoi?» («για ποιον και γιατί;»), εννοώντας «γιατί να πολεμήσουμε;».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γερακάρης, Ν. (1936), *Σελίδες εκ της συγχρόνου Ιστορίας (πρόσωπα και πράγματα)*, Αθήναι, Ελεύθερος Άνθρωπος. Διαθέσιμο ψηφιακά στο http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/6/b/5/metadata-t6b324hj6cof82rhgsj7lhf8u3_1308736778.tkl&do=116368_w.pdf&lang=en&pageno=1&pagestart=1&width=1031&height=728&maxpage=282 (πρόσβαση 29-1-2019).
- Κόκκινος, Γ. (2012), *Η σκουριά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση Ιστορίας, τραύματος και μνήμης*, Αθήνα, Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός.
- Κοκκορόγιαννης, Κ. (2000), «Ο υποστράτηγος Αθανάσιος Φράγκου κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού και κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία», *Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών*, σ. 359-381.
- Μπιλάλης, Μ. (2015), *Το παρελθόν στο δίκτυο. Εικόνα, τεχνολογία και ιστορική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα (1994-2005)*, Αθήνα, Ιστορείν.
- Παπαθεοδώρου, Ν. (2013), *Μιχαήλ Σάπκας - Ο ευπατριδής πολιτικός (1873-1956)*, Λάρισα, ΔΕΥΑ Λάρισας.
- Φλίσσερ, Χ. (2008), *Οι πόλεμοι της Μνήμης*, Αθήνα, Νεφέλη
- Van Dijk, T.A. (2006), «Ideology and discourse analysis», *Journal of political ideologies*, 11(2), 115-140.
- Gazi, E., *Claiming History. Debating the past in the present*, *Historein*, 4, 2003-2004, σ. 12-13, DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/historein.81>.
- Μπιλάλης, Μ. 2015. *Το Παρελθόν στο Δίκτυο. Εικόνα, τεχνολογία και ιστορική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα (1994-2005)*. Αθήνα, Historein, ΕΚΤ/ΕΙΕ.
- Mouffe, Ch. (2010), *Επί του πολιτικού* (μτφρ. Α. Κιουπκιολής), Αθήνα, Εκκρεμές.
- Stavrakakis, Y. (2002), *Lacan and the Political*, Routledge.
- Quarter J., Mathews F. (1987) «Back to the Basics». In: *Critical Pedagogy and Cultural Power*, Palgrave, London.

Το εσωτερικό του μύλου Τσαγκάδα. (Φωτογραφικό Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κιλίφια)

Το πρόβλημα του επισιτισμού στα Τρίκαλα Θεσσαλίας το 1917:
Σχεδιασμός μιας εκπαιδευτικής δράσης
τοπικής ιστορίας 100 χρόνια μετά

1. Εισαγωγή

ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ Χ. ΧΑΡΙΤΟ (2001), η τοπική ιστορία θεωρείται γνωστικό αντικείμενο το οποίο εντάσσεται στις ιστορικές επιστήμες και έχει συμπληρωματικό χαρακτήρα ως προς τη σχολική Ιστορία. Αποτελεί μια διδακτική άποψη προσέγγισης της Ιστορίας με παιδαγωγικό και επιστημονικό ενδιαφέρον. Εδώ σχεδιάζεται και προτείνεται μια εκπαιδευτική δράση τοπικής ιστορίας σχετικά με το πρόβλημα του επισιτισμού στην Ελλάδα του 1917, και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία και την πόλη των Τρικάλων. Το ζήτημα τοποθετείται στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού και επικεντρώνεται σε πράξεις τροφοδοσίας του πληθυσμού κατά τη διάρκεια του αποκλεισμού από τους Συμμάχους. Η εκπαιδευτική δράση απευθύνεται σε μαθητές/τριες της ΣΤ΄ τάξης Δημοτικού.

Η αφορμή δίνεται τόσο από όσα συνέβησαν στη χώρα μας πριν από 100 χρόνια, το έτος 1917, όσο και από το βιβλίο Ιστορίας που συνέγραψε η ομάδα Κολιόπουλου (2012) για τη ΣΤ΄ Δημοτικού, και συγκεκριμένα από την Ε΄ Ενότητα «Η Ελλάδα στον 20ό αιώνα» και το κεφάλαιο 4 «Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» (σ. 190-193). Σε αυτή την ενότητα περιγράφονται αδρομερώς και με την αξιοποίηση πηγών ο τρόπος με τον οποίο ενεπλάκη η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η αντιπαλότητα Βενιζέλου - βασιλιά Κωνσταντίνου και η δέση τους ως προς τις συμμαχικές δυνάμεις (Αντάντ). Δεδομένου ότι στα νέα ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ¹ παρατηρείται στροφή στην τοπική ιστορία, γίνεται και από την πλευρά μας η μετάβαση από τα εθνικά γεγονότα σε εκείνα που έχουν τοπικό ενδιαφέρον, και δη κοινωνικό. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Λεοντσίνης (2006), η τοπική ιστορία ασχολείται με τις δραστηριότητες του ανθρώπου, τα συναισθήματά του, την ψυχολογική διάσταση των κινήσεών του και των επιλογών του στον χώρο δράσης του. Επιπλέον, το 2017, στο πόρισμα αρμόδιας επιτροπής του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής προτείνεται η συστηματική διδασκαλία της τοπικής ιστορίας στη Δ΄ Δημοτικού.²

2. Σκοπός - στόχοι

Η δράση που σχεδιάζεται φέρει τον τίτλο «Ο επισιτισμός στα Τρίκαλα του 1917». Σύμφωνα με τις αρχές της τοπικής ιστορίας των Α. Rogers (1977) και D. Woodward (1995), όπως αυτές ομαδοποιούνται από τον Χ. Χαρίτο (2001) και τον Γ. Λεοντσίνη, η δράση αυτή εντάσσεται εν μέρει στον άξονα της τοπογραφίας ή της ιστορίας του τοπίου, διότι προβλέπεται η επίσκεψη στον νερόμυλο Τσαγκάδα (τότε Χατζηστεργίου),³ ο οποίος υπέστη μεταβολές μέσα στον χρόνο. Κατά κύριο λόγο εντάσσεται στον άξονα των καθημερινών ανθρωπίνων δραστηριοτήτων ως προς τις θεματικές αναφορές στην τροφή, στη θνησιμότητα σε σχέση με τις συνθήκες, στην επαγγελματική δραστηριότητα, στον τοπικό Τύπο που καταγράφει τα γεγονότα, στη φιλανθρωπία και στις πολιτικές παρεμβάσεις.⁴

Σκοπός μας είναι να δραστηριοποιηθούν οι μαθητές/τριες σε θέματα τοπικής ιστορίας μέσα από την επίσκεψη χώρων και να αναζητήσουν πληροφορίες σε πηγές (παλιές εφημερίδες, φωτογραφίες, κείμενα, μαρτυρίες).

Επιμέρους στόχοι - ερωτήματα για τους μαθητές/τριες είναι να εξετάσουν:

α) Εάν ο μύλος Τσαγκάδα λειτουργούσε το 1917 κοντά στον ποταμό Κουμέρκη και από τι έγινε γνωστός.

β) Εάν υπήρξε επισιτιστικό πρόβλημα το 1917 στα Τρίκαλα, ενώ είναι μέρος του θεσσαλικού κάμπου και γιατί.

γ) Εάν επηρέασε ο Διχασμός την επισιτιστική κρίση στα Τρίκαλα, προκαλώντας διαμαρτυρίες.

δ) Εάν βρέθηκε λύση στο επισιτιστικό πρόβλημα των Τρικάλων και πότε.

Διδακτικοί στόχοι

Οι μαθητές/τριες επιδιώκεται:

α) Να μάθουν για τη λειτουργία του νερόμυλου σε σχέση με τον ποταμό.

β) Να εντοπίσουν είδη τροφών σε έλλειψη κατά το έτος 1917 και να εκτιμήσουν τη σημασία των σιτηρών καθώς και του παραγόμενου ψωμιού.⁵

γ) Να τοποθετήσουν χρονολογικά το προτεινόμενο θέμα σε σχέση με άλλα κοινωνικά γεγονότα της εποχής [μετά την απελευθέρωση των Τρικάλων από την Τουρκοκρατία (1881), μετά την αγροτική εξέγερση στο Κιλελέρ (1910), κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1912-1918), έναν χρόνο πριν από τη λήξη του].

δ) Να πληροφορηθούν για την αντιπαλότητα μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών και τον ρόλο της Αντάντ ως προς την παροχή ή μη τροφής στον ελληνικό λαό και ειδικότερα στους κατοίκους των Τρικάλων.

Επιπλέον, επιδιώκεται η δημιουργία ενός συνεργατικού και δημιουργικού περιβάλλοντος μάθησης. Σύμφωνα με τον Ηλία Μαρσαγγούρα (2006), τα παιδαγωγικά και μαθησιακά οφέλη της διδασκαλίας με ομαδοσυνεργατική μορφή, τα οποία ταυτόχρονα προάγουν την κριτική σκέψη, είναι αδιαμφισβήτητα και απομακρύνονται από την τυπική μάθηση.⁶ Συνεπώς, κοινωνικοσυναισθηματικοί στόχοι της δράσης μας είναι οι μαθητές/τριες:

α) Να λειτουργήσουν ομαδοσυνεργατικά.

β) Να συνεργαστούν αρμονικά σε διαφυλικές ομάδες τριών έως πέντε ατόμων.⁷

*Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τον στρατηγό Sarrail στο μακεδονικό μέτωπο, το 1917.
(Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»)*

3. Ιστορικό πλαίσιο

Προτού περάσουμε στη μεθοδολογική ανάλυση, αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά στο εξεταζόμενο ιστορικό πλαίσιο της επισιτιστικής κρίσης στα Τρίκαλα κατά το 1917 και στον μύλο Τσαγκάδα ως μνημείο σύγχρονης Ιστορίας.

3.1 Η επισιτιστική κρίση στα Τρίκαλα το 1917

Επισιτιστική κρίση θεωρείται η έλλειψη της απαραίτητης τροφής για τη διαβίωση. Οφείλεται σε φυσικές καταστροφές, πολέμους, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Κατά το 1917 που εξετάζεται, ενώ ήταν σε εξέλιξη ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και στη Θεσσαλία δεν είχε πραγματοποιηθεί ακόμα η κατάτμηση των τσιφλικιών, προκλήθηκε το πρόβλημα του επισιτισμού και στα Τρίκαλα.⁸

Σύμφωνα με τον R. Clogg (1999), ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1912-1918) και η συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτόν δοκίμασαν τη συνοχή της ελληνικής κοινωνίας. Ως Εθνικός Διχασμός νοείται η διαφωνία του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ με τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο σχετικά με την υιοθέτηση συμμαχικής πολιτικής, ξεκινώντας από το 1914. Ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι η Ελλάδα όφειλε να σταθεί στο πλευρό της Αντάντ (Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία). Ο Κωνσταντίνος υποστήριζε πως η Ελλάδα όφειλε να διατηρήσει την ουδετερότητά της, ωστόσο ήταν ευνοϊκά διακείμενος προς τις Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανία, Αυστροουγγαρία). Ύστερα από διενέξεις, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε απανωτά και εγκατέστησε την κυβέρνησή

του στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, δημιουργήθηκαν δύο αντίπαλα στρατόπεδα: των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών-βασιλοφρόνων.

Μετά την απόβαση των βρετανικών και των γαλλικών στρατευμάτων τον Δεκέμβριο του 1916 στην Αθήνα (για παροχή πολεμικού υλικού στην Αντάντ και έλεγχο των σιδηροδρόμων του Βορρά) και την εκδίωξή τους λίγους μήνες αργότερα, το 1917, το πρόβλημα του επισιτισμού επιδεινώθηκε. Αυτό συνέβη διότι Γάλλοι και Βρετανοί απέκλεισαν την Πελοπόννησο, τη νότια Ρούμελη και τις περιοχές που ήταν πιστές στον βασιλιά.

Η Μαρούλα Κλιάφα (1998) αναφέρει ότι το αρμόδιο υπουργείο Επισιτισμού επέβαλε διατίμηση στον αραβόσιτο, αλλά κατόπιν διαμαρτυριών το θέμα διευθετήθηκε. Πρόβλημα προκάλεσε στα Τρίκαλα η εξαγωγή ντόπιου αραβόσιτου. «*Αύριο θα υπάρξωσι εδώ άνθρωποι πεινώντες*» γράφτηκε στην εφημερίδα *Αναγέννηση*, στις 18/01/1917. Καθώς τα αποδέματα τροφίμων εξαντλούνταν, πρόβλημα επισιτισμού είχε και ο στρατός, για τον οποίο συγκεντρώθηκαν 7.500 οκάδες αραβόσιτου από το χωριό Μεγάλα Καλύβια. Στην αγορά παρατηρήθηκαν τάσεις κερδοσκοπίας. Ο εισαγγελέας της Λάρισας και επόπτης τροφίμων κάλεσε τον λαό να μην παρασύρεται από ασυνείδητους κερδοσκόπους.

Επίσης, στην εφημερίδα *Αναγέννηση* στις 07/02/1917 αναφέρεται η εξέγερση του λαού των Τρικάλων (την οποία εκμεταλλεύτηκαν οι βενιζελικοί), ημέρα Δευτέρα, μπροστά στη νομαρχία, επειδή είχε παρατηρηθεί στην αγορά έλλειψη αραβόσιτου. Στη συνέχεια, οι εξεγερμένοι Τρικαλινοί μετέβησαν στον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης και ξεφόρτωσαν από δύο βαγόνια τον αραβόσιτο ο οποίος προοριζόταν για την Πελοπόννησο. Τις επόμενες ημέρες δημιουργήθηκε επιτροπή λαού, «*ίνα εν συνεργασία μετά της αστυνομίας αποκαλύπτη τα κρυπτόμενα αποδέματα αραβόσιτου*» (08/02/1917, εφημ. *Αναγέννηση*). Ακολούθησαν περιστατικά καταδόσεων και άνοδος τιμών των τροφίμων.⁹

Το πρόβλημα του επισιτισμού άρχισε να επιλύεται κατά κάποιον τρόπο μετά την παραίτηση –ουσιαστικά αυτοεξορία– του Κωνσταντίνου τον Ιούνιο του 1917. Σύμφωνα με τον R. Clogg (1999), ο Βενιζέλος, που έγινε εκ νέου κυρίαρχος του παιχνιδιού, συγκάλεσε εκ νέου την εκλεγμένη Βουλή από τον Ιούνιο του 1915, την επονομαζόμενη και «Βουλή των Λαζάρων» (διότι «*αναστήθηκε εκ νεκρών*»), και μετέφερε την κυβέρνηση πάλι στην Αθήνα. Ωστόσο, ακολούθησαν εκδικητικές ενέργειες των βενιζελικών προς τους αντιβενιζελικούς. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Αντάντ σταμάτησε τον αποκλεισμό και έστειλε πλέον τρόφιμα προς την Ελλάδα, και συνεπώς και στα Τρίκαλα.

Ο τοπικός Τύπος των Τρικάλων, και συγκεκριμένα η εφημερίδα *Θάρρος*,¹⁰ που επανακυκλοφόρησε (διότι είχε σταματήσει η κυκλοφορία της κατά τους πρώτους μήνες του 1917), αναφέρεται στην έλλειψη ειδών, όπως δημητριακά, κρέας, καφές, και σε γεγονότα με ελέγχους από επιτροπές επισιτισμού, καθώς και στις ενέργειες του Βενιζέλου για την επισιτιστική βοήθεια από τους Συμμάχους (25/08/1917 και 30/08/1917). Με αυτές τις ενέργειες ανακουφίστηκε ο ελληνικός λαός, αλλά το επισιτιστικό πρόβλημα δεν βρήκε οριστική λύση. Χαρακτηριστικά, η Μαρούλα Κλιάφα (1998) μάς πληροφορεί ότι έναν χρόνο αργότερα οι άρρωστοι

Σφραγίδα σταριού από το τσιφλίκι Νταούτι (Μέλισσα), με εσόγλυφα τα αρχικά του ιδιοκτήτη Κλεάνθη Ρίζου Αναστασίου. (Συλλογή Ναυσικής Σακελλαρίου, Μουσείο Πόλης Καρδίτσας)

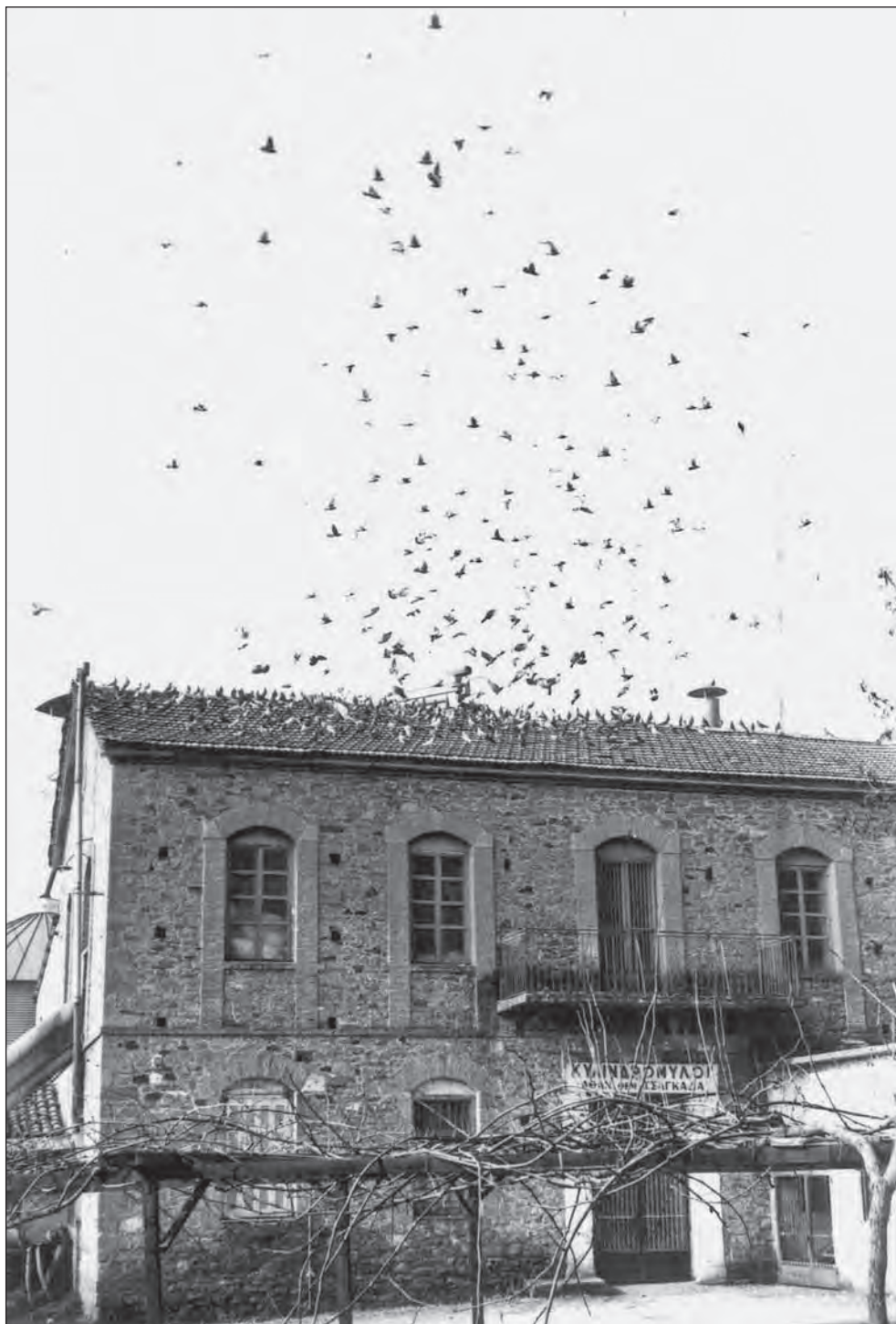
έπρεπε να έχουν ιατρική βεβαίωση για να αγοράσουν κρέας. Επίσης, το ψωμί που αναλογούσε στον τρικαλινό λαό ήταν 100 δράμια ανά άτομο την ημέρα.

3.2 Ο μύλος του Τσαγκάδα

Πώς, όμως, εμπλέκεται ο μύλος Τσαγκάδα στο θέμα του επισιτισμού του 1917 στα Τρίκαλα; Στην εφημερίδα *Θάρρος*, στις 30/10/1917, καταγράφεται ότι η επισιτιστική επιτροπή έκανε έλεγχο στις αποθήκες Τσαγκάδα, στο κοντινό προς τα Τρίκαλα χωριό Πουλιάνα, για να «καταμετρήση τον εν ταις εκεί αποθήκας ευρισκόμενον σίτον». Για την παραγωγική διαδικασία του ψωμιού απαραίτητος ήταν ο μύλος. Συνεπώς, το κτίριο-μνημείο ενδείκνυται για επίσκεψη μαθητών/τριών στην παρούσα εκπαιδευτική δράση.¹¹

Ο μύλος Τσαγκάδα ήταν νερόμυλος. Σήμερα βρίσκεται επί της εθνικής οδού Τρικάλων - Πύλης, κοντά στον ποταμό Κουμέρη. Λειτουργούσε με τη βοήθεια του νερού, γι' αυτό και φτιάχτηκε κοντά στον ποταμό. Η δύναμη του νερού κινούσε τον υδροστρόβιλο. Η κίνηση μεταδιδόταν στις μυλόπετρες, οι οποίες συνέθλιβαν τα σιτηρά και τα μετέτρεπαν σε αλεύρι. Τόσο τα σιτηρά όσο και το αλεύρι ζυγίζονταν με την πλάστιγγα ή το καντάρι, με μονάδα μέτρησης την οκά (1 οκά, που χωρίζεται σε 400 δράμια, αντιστοιχεί σε 1,282 κιλά, ενώ 1 δράμι αντιστοιχεί σε 3,2 γραμμάρια).¹²

Αναφέρεται από τον Νεκτάριο Κατσόγιαννο (1988) ότι ο μύλος κατασκευάστηκε από την Εταιρεία Αγαδοκλή, ήταν πέτρινος, δώροφος, με διαστάσεις 10x5. Το 1915 αγοράστηκε από τον Δ. Τσιπώρη, ο οποίος και τον λειτούργησε για έναν χρόνο. Το 1916 πουλήθηκε στον Μ. Χατζηστεργίου και συνέχισε για πέντε χρόνια να λειτουργεί ως νερόμυλος. Το 1920 πέρασε στην κυριότητα των αδελφών Στ. Τσαγκάδα και είχε τρεις μυλόπετρες, διαμέτρου 1,40 μ., από τη Γαλλία. Το 1929

Ο μύλος Τσαγκάδα. (Φωτογραφικό Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κιλίκια)

κάηκε και ξαναχτίστηκε το 1933. Το 1964 αγοράστηκε από τον Αδ. Τσαγκάδα. Λειτουργήσε και ως νερόμυλος με πέτρα και ηλεκτρικό. Επί Τουρκοκρατίας, απέναντι από τον μύλο υπήρχε μικρό οίκημα φόρου, όπου οι χωρικοί πλήρωναν για να περάσουν στην πόλη. Η βυζαντινή λέξη «κομμέρκιον» (ή κουμέρκι) σημαίνει «το μέρος όπου γινόταν είσπραξη φόρου». Αυτός είναι και ο λόγος που ο κοντινός ποταμός ονομάζεται Κουμέρκης.

4. Μεθοδολογία

Ακολουθώντας τις αρχές και τις παραδοχές της τοπικής ιστορίας (Rogers, 1977· Woodward, 1995· Χαρίτος, 2001· Λεοντσίνης, 2006), σε πρώτο στάδιο επιλέγεται θεματολογία σχετική με τον επισιτισμό του 1917 στα Τρίκαλα και σε δεύτερο στάδιο διαμορφώνονται τα κεντρικά και τα επιμέρους ερωτήματα, όπως αναλύθηκαν στη στοχοθεσία. Στο τρίτο στάδιο έχει προβλεφθεί η οργάνωση του κατάλληλου μαθησιακού περιβάλλοντος, που είναι συνεργατικό και εποικοδομητικό εντός και εκτός σχολικής αίθουσας. Στο τέταρτο στάδιο γίνεται η ιστορική αναζήτηση από την πλευρά των παιδιών, μέσα από την ενεργή συμμετοχή τους στις δραστηριότητες, στη συγκέντρωση, στην επεξεργασία των πληροφοριών και την εξαγωγή συμπερασμάτων μέσα από τις απαντήσεις στα αρχικά ερωτήματα. Στο πέμπτο στάδιο γίνεται αυτοαξιολόγηση από τις ομάδες, αξιολόγηση διαμορφωτικού χαρακτήρα, καθ' όλη τη διάρκεια της δράσης, σε σύνδεση με ερωτηματολόγιο που διανέμεται στο τέλος. Καταγράφονται οι δυσκολίες, προτείνονται λύσεις και διερευνάται η επιτυχία της δράσης.

4.1 Πριν από την επίσκεψη - Οργανωτικά

Η οργάνωση της εκπαιδευτικής δράσης χωρίζεται σε δραστηριότητες που πραγματοποιούνται πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την επίσκεψη. Η δράση προβλέπεται να διαρκέσει συνολικά πέντε διδακτικές ώρες, εκ των οποίων μία διδακτική ώρα στην αίθουσα πριν από την επίσκεψη, δύο κατά την επίσκεψη στον μύλο, μία στην αίθουσα υπολογιστών του σχολείου (εφόσον υφίσταται) και μία ώρα πίσω στην αίθουσα. Προτιμάται η επίσκεψη να πραγματοποιηθεί την άνοιξη.

Αρχικά, ο εκπαιδευτικός, στο πλαίσιο της διδασκαλίας της Ε' Ενότητας «Η Ελλάδα στον 20ό αιώνα», κεφάλαιο 4, «Η Ελλάδα στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο» (σ. 190-193) του σχολικού βιβλίου Ιστορίας της ομάδας Κολιόπουλου (2012) για τη ΣΤ' Δημοτικού, εισάγει τους/τις μαθητές/τριες στην έννοια του επισιτισμού. Συζητά μαζί τους, με αφορμή ένα πεταμένο κουλούρι και ένα αντίγραφο αποκόμματος τοπικής εφημερίδας του 1917. Ως προετοιμασία για την επίσκεψη χρησιμοποιείται επιπλέον παλαιά φωτογραφία του μύλου Τσαγκάδα. Ο τίτλος της δράσης είναι «Ο επισιτισμός στα Τρίκαλα του 1917».

Τα φωτοτυπημένα αποκόμματα της εφημερίδας *Θάρρος* που θα χρησιμοποιηθούν ως πηγές τοποθετούνται από τον εκπαιδευτικό σε τέσσερις φακέλους, σύμφωνα με τους διδακτικούς στόχους.

α) Η λειτουργία του νερόμυλου σε σχέση με τον ποταμό (*Θάρρος*, 25/08/1917):

Ο ΝΟΜΑΡΧΩΝ ΕΙΣ ΠΟΥΛΙΑΝΑΝ
 Χθές ο Νομαρχών κ. Μπιτσιώ-
 κος μετέβη εις Μαγάλην Πικλιάνου
 Γυα καταμετρήσθη τον έν ταύς έπει
 αποθήκας βεβαιωόμενον οίτων ταβ κ.
 Τραγκάδα.

Θάρρος 25/08/1917

ΠΡΟΣΕΞΑΤΕ
 Ζυγίσαντε τή κνήμη σας
 μη τή θημάστο καντάρε
 Ασφάλεια εις τή βίαιον και διά
 τού πολλήτας και διατέυ άμοραστέ.

Θάρρος 25/08/1917

6) Τα είδη ο σημασίας των σιτηρών καθώς και του παραγόμενου ψωμιού (Θάρρος, 30/10/1917 & Θάρρος, 25/08/1917).

Η ΑΦΙΞΙΣ ΕΠΟΠΤΩΝ
 Χθές τή άπόγευμα άφικοντο έκ
 Αθήνας έξι οδοκινήτου ό συνταγ-
 ματόχη: τής έπιμαγνητίας και
 Διευκνήτης του όπουργείου του Έπι-
 σκοπού κ. Γεωργιόδη μετά του κ.
 Διγενκούλου δικαστιού έπόπτου
 Αθήνας. Σειπό: τής Αλλάσε; πό-
 τιν είναι όπως σκιανοόμενοι μετά
 του Νομαρχούτου κ. Μπιτσιώκου,
 του Διοικητικού έπίτου κ. Παπανι-
 κολαου κατόν και μετά του διαδο-
 ντού τής συγκατρώσεως δημοκριτικών
 καρπων κ. Τράβιχη. κανονίσαι τό
 του έπιστημού του Νομού Τρι-
 κάλων. Πρώ: τοίτου θα γίνη σημερον
 εσοκαφς πάντων των άπαίρων έν
 τή Νομαρχική καταστήματι.

Θάρρος 30/10/1917

Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΡΟΦΙΜΩΝ
 Το όπουργέτον των Στρατιωτικόν
 διά τηλεγραφική διαταγή του άπο-
 τρέμα τή ένός τής Ελλάδας Έλ-
 λάδος μεταφοράν σφαίρων καλόσ κ ή
 πικνός είδος τροφίμων. Απαγορα
 εν π όμως και πόστρωσ; κατακόβη-
 ται ή μεταφοράν τρώμων εις Μυκε-
 θονικ. Διά τή ενόσ; έπιτρέπεται ή
 μεταφορά μότων κατόν είδησ; δια-
 ταγής του οίαιου Έπιμαγνητίου.

ΑΒΟΡΑΦΙΣ ΕΠΙΤΡΩΝΣ ΤΡΟΦΙΜΩΝ
 Προχθές συγγίλω εις τή Νομαρ-
 χικήν κατίστησ ή Έπιμαγνητή τρω-
 φίμων και συνσφρήσται άποέρων
 ετήματων άποέρωνσ τή άποπι-
 στήν τής πόλεως. Έπιμαγνητίου τήν
 Έπιμαγνητή τρώπων όπως άκλόρη
 τήν παραλάττω τήν όσ; του άποπι-
 γμασ του Έπιμαγνητίου παραγγρηθή-
 τος κατόν κατόν 3,00 άποέρωνσ εις
 1500 πίκων.

Θάρρος 25/08/1917

γ) Η χρονολογική τοποθέτηση του προτεινομένου σεματος σε σχέση με άλλα κοντινά γεγονότα της εποχής (Θάρρος, 25/08/1917).

δ) Η αντιπαλότητα μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών και ο ρόλος της Αντάντ ως προς την παροχή ή μη τροφής στον ελληνικό λαό, και ειδικότερα στους κατοίκους των Τρικάλων (Θάρρος, 30/10/1917).

Έχει ήδη επισκεφτεί ο εκπαιδευτικός τον χώρο, έχει μεριμνήσει έτσι ώστε οι

και έπιμαγνητίου τής
 κρήνης τής Ελλάδας δημοσιογράφου
 λέγει ότι ό κ. Βενιζέλος έπρόσπει τό
 έκόνσ τήν γλώσσησ τής διαίτης και
 τήν πικρήν του μέσου, αλλά γινώρι-
 ζει ότι ή άμερόληπτος άποεφαρμή
 διά άναμετρήσθη όσ; όντζες συνείτι
 και άποεμασ. Έπίμαγνητή τρωσόνσ εν
 άλλην και έπίμαγνητή τρωσόνσ εν
 άλλην λαοδόπου άποέρωνσ έκ τήν
 τρωσόνσ τήν κ. Βενιζέλου λέγει ότι
 ό έπίμαγνητή άποέρωνσ εν ή άποέρωνσ
 μετά άποετήσθησ εις τήν όσ; του κ.
 Βενιζέλου Έλλάδα όσ; τή λαοδόπου
 σημερινή τρωσόνσ εν. Έλλάδα, Έλλο,
 ό Έπίμαγνητή Τριτρόπος του Αου-
 θίου έταίρι περί τής άποεμασ τήν
 προέτασ τήν κ. Βενιζέλου και τήν
 έπίμαγνητή Βενιζέλου Κωνσταντίνου.

Θάρρος 25/08/1917

Ο ΕΠΙΣΤΙΜΟΣ
 Κατόν των όπρανθρώπων προ-
 σπαθών έν καταβάλλαι ή Κυβήρω-
 σης λίσται τό ζήτημα του έπιστημού
 τής Ελλάδας. Έπίμαγνητή τής έπίμαγνη-
 τήν πελώ έβρομάτων κατόν τής ειδήσεσ
 των Αθηναίων άλλων έπίμαγνητή
 ό γενικός έπίμαγνητή τής Έλλάδας
 όχι μένωσ εις όίτου αλλά εις κάθε
 είδος έβρομαίνης τής Έλλάδας
 πρός τή άλλα άόμαχη Κρήτη το-
 τή έπίμαγνητή εις τής έπίμαγνητή του κ.
 Βενιζέλου κίθεο Γάλλου πρόδωσ; του κ.
 Μπαγιά παρατίθη Κεντροσ όμα
 μαχητή Έπιμαγνητή Έπιδωμασ των
 Συμαγγών.

Θάρρος 30/10/1917

μαθητές/τριες να αισθάνονται ασφαλείς και να ευχαριστηθούν την επίσκεψη. Ζητά ενυπόγραφα από τους γονείς-κηδεμόνες να επιτρέψουν τη συμμετοχή των παιδιών στην επίσκεψη. Ζητά άδεια μετακίνησης από την αρμόδια Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Επικοινωνεί με πρόσωπο το οποίο φέρει μήνυμα από τον μύλο, ώστε να δοθεί η ευκαιρία στα παιδιά να πάρουν συνέντευξη. Ενδεχομένως, επικοινωνεί, επίσης, με υπεύθυνο αναψυκτηρίου. Λαμβάνει υπόψη τις καιρικές συνθήκες και φροντίζει για την έγκαιρη και ασφαλή μετάβαση με λεωφορείο.

4.2 Κατά την επίσκεψη - Παρουσίαση

Βασικός άξονας της δράσης είναι η εμπειρία, η σημασία της οποίας έχει αναδειχθεί από τον John Dewey και τον John Locke (Καζεπίδης, 1991). Οι μαθητές/τριες δουλεύουν ήδη σε τέσσερις διαφυλικές ομάδες, τριών έως πέντε ατόμων. Προτείνεται να είναι τέσσερις οι ομάδες, όσα και τα ερωτήματα της στοχοθεσίας, για να αναλάβει καθεμιά να συγκεντρώσει πληροφορίες, να επεξεργαστεί το ερώτημα που της αντιστοιχεί και να το παρουσιάσει απαντημένο στις άλλες. Τα παιδιά παραλαμβάνουν φακέλους υλικού (με το όνομα της ομάδας τους να αναγράφεται και με διαφορετικό χρώμα καθεμιά). Πιθανές ονομασίες φακέλων των ομάδων: 1. Ο νερόμυλος 2. Η επισιτιστική κρίση 3. Οι διαμαρτυρίες 4. Η λύση. Στον κάθε φάκελο περιλαμβάνονται: σημειωματάριο, στιλό, πληροφοριακό υλικό, φύλλα εργασίας. Οι μικροί επισκέπτες παρατηρούν πρώτα τον εξωτερικό χώρο και διακρίνουν τα καλλιεργημένα σιτηρά στα κοντινά χωράφια. Παρατηρούν την πρόσοψη του κτιρίου του μύλου, την πέτρινη κατασκευή, τις παρατημένες μυλόπετρες που βρίσκονται στον εξωτερικό χώρο. Με προσοχή και κατόπιν συνεννόησης του εκπαιδευτικού με το άτομο το οποίο θα υποδεχθεί την τάξη, περνούν στον εσωτερικό χώρο του μύλου, όπου υπάρχουν διάφορα μηχανήματα: μυλόπετρες, ράφια, δοχεία όπου συγκεντρώνεται το αλεύρι και ζυγαριά. Στη συνέχεια διεξάγεται η συνέντευξη με το πρόσωπο υποδοχής. Κάθε ομάδα υποβάλλει ερωτήματα σχετικά με την ιστορία και τη λειτουργία του νερόμυλου, την έλλειψη σιτηρών κατά καιρούς, ενώ ζητά, επίσης, εξηγήσεις για το όνομα του ποταμού. Οι μαθητές/τριες κρατούν σημειώσεις στο σημειωματάριό τους. Επειδή η κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο μύλος, λόγω παλαιότητας, δεν επιτρέπει την παραμονή τους εκεί για πολύ χρόνο, η επεξεργασία του υλικού και των φύλλων εργασίας πρόκειται να γίνει στο σχολείο. Όμως, με το στιλό τους καλούνται να κάνουν πάνω στο φύλλο εργασίας ένα σχέδιο της ζυγαριάς. Πριν από την αναχώρηση, μια ομαδική φωτογραφία και μια μικρή στάση σε κοντινό αναψυκτήριο κλείνουν την επίσκεψη. Οι φάκελοι παραδίδονται στον εκπαιδευτικό.

4.3 Μετά την επίσκεψη - Παρουσίαση και εμπέδωση

Κατά την επιστροφή στο σχολείο, τα παιδιά καλούνται, είτε την ίδια ημέρα είτε την επόμενη, λόγω της ιδιαιτερότητας της συγκεκριμένης επίσκεψης να ολοκληρώσουν τα φύλλα εργασίας που θα ξαναμοιράσει ο εκπαιδευτικός. Κατά την πρώτη διδακτική ώρα, στα φύλλα εργασίας προτείνεται η αναζήτηση κατά τις θεματικές ομάδες οπτικού υλικού στο διαδίκτυο, στην αίθουσα υπολογιστών του σχολείου,

εφόσον αυτή υφίσταται. Επίσης, για διευκόλυνση των μαθητών/τριών ενδείκνυται τα επιλεγμένα αποσπάσματα από γραπτές πηγές να συμπεριληφθούν στα φύλλα εργασίας, όπως προαναφέρθηκε. Συγκεκριμένα: φωτοτυπημένα αποκόμματα από την εφημερίδα *Θάρρος* (25/08/1917 και 30/10/1917) για τον επισιτισμό των Τρικάλων. Προτείνεται δίπλα από κάθε απόκομμα να υπάρχει η μετατροπή του κειμένου από την καθαρεύουσα στη δημοτική γλώσσα, διότι η δράση απευθύνεται σε μαθητές/τριες σχολικής ηλικίας που δεν έχουν διδαχθεί την καθαρεύουσα. Επίσης: α) για την πρώτη ομάδα, απόσπασμα κειμένου του Νεκτάριου Κατσόγιαννου (1988) για τον μύλο Τσαγκάδα, β) για τη δεύτερη ομάδα, σύντομο κείμενο για το ιστορικό πλαίσιο, γ) για την τρίτη ομάδα, απόσπασμα κειμένου της Μαρούλας Κλιάφα (1998) σχετικά με γεγονότα διαμαρτυριών, δ) για την τέταρτη ομάδα, απόσπασμα κειμένου του R. Clogg (1999). Από τα παραπάνω τα παιδιά συγκεντρώνουν πληροφορίες και στη συνέχεια τις επεξεργάζονται ομαδικά, με τον εκπαιδευτικό να έχει τον ρόλο του συντονιστή.

Οι πιθανές πληροφορίες που συγκεντρώνουν είναι: α) Η δύναμη του νερού κινεί τον υδροστρόβιλο και αυτός τις μύλοπετρες. Το αλεύρι ζυγίζεται σε οκάδες. β) Υπήρχε έλλειψη σε δημητριακά, κρέας, καφέ κ.ά., γι' αυτό και πραγματοποιούνταν έλεγχοι από επιτροπές για αποθέματα ή για απόκρυψη τροφών. γ) Η επισιτιστική κρίση παρατηρήθηκε μετά την απελευθέρωση των Τρικάλων από την Τουρκοκρατία (1881), μετά την αγροτική εξέγερση στο Κιλελέρ (1910), κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1912-1918), έναν χρόνο πριν από τη λήξη του. δ) Υπήρξε αντιπαλότητα μεταξύ θενιζελικών και αντιθενιζελικών-βασιλοφρόνων. Η Συμμαχία αρχικά απέκλεισε τις περιοχές όπου υπερίσχυαν οι αντιθενιζελικοί, αλλά στη συνέχεια έστειλε βοήθεια.

Κατά τη δεύτερη διδακτική ώρα, κάθε ομάδα ανακοινώνει τα συμπεράσματά της πάνω στα προαναφερθέντα ερωτήματα, που αντλούνται από το ιστορικό πλαίσιο και έχουν ως εξής:

α) Εάν ο μύλος Τσαγκάδα λειτουργούσε το 1917 κοντά στον ποταμό Κουμέρκη κι από τι έγινε γνωστός.

- Ο μύλος Τσαγκάδα λειτουργούσε το 1917 κοντά στον ποταμό Κουμέρκη και έγινε γνωστός από τον έλεγχο επιτροπής για απόθεμα σίτου και από την είσπραξη φόρου στο απέναντι οίκημα (κουμέρκι).

β) Εάν υπήρξε επισιτιστικό πρόβλημα το 1917 στα Τρίκαλα, ενώ είναι μέρος του θεσσαλικού κάμπου, και γιατί.

- Υπήρξε επισιτιστικό πρόβλημα το 1917 στα Τρίκαλα, μια περιοχή που ανήκει στον θεσσαλικό κάμπο, διότι οι πολεμικές συνθήκες δεν επέτρεπαν την καλλιέργεια, η διανομή των σιφλικιών δεν είχε πραγματοποιηθεί ακόμη και έγινε αποκλεισμός από την Αντάντ.

γ) Εάν επηρέασε ο Διχασμός την επισιτιστική κρίση στα Τρίκαλα, προκαλώντας διαμαρτυρίες.

- Ο Διχασμός επηρέασε την επισιτιστική κρίση στα Τρίκαλα. Συνέβησαν η διατίμηση στον αραβόσιτο, η διαμαρτυρία στην αγορά, το ξεφόρτωμα αραβοσίτου από βαγόνια στον σιδηροδρομικό σταθμό.

Το εσωτερικό του μύλου Τσαγκάδα. (Φωτογραφικό Αρχείο Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού Κιλιάφα)

δ) Εάν βρέθηκε λύση στο επισιτιστικό πρόβλημα των Τρικάλων και τότε.

- Βρέθηκε λύση στο επισιτιστικό πρόβλημα των Τρικάλων, όχι οριστική όμως, όταν η Αντάντ σταμάτησε τον αποκλεισμό και με τις ενέργειες Βενιζέλου άρχισε να στέλνει τρόφιμα στην ελληνική επικράτεια.

Οι μαθητές/τριες συνδέουν τις εργασίες τους σε ενιαίο σύνολο απ' όλες τις ομάδες. Δημιουργούν ως τελικό προϊόν ένα κολάζ με αντίγραφα αποκομμάτων, εκτυπωμένες εικόνες και το τελικό κείμενό τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται και ολοκληρώνεται η πολυαισθητηριακή εμπέδωση του εξεταζόμενου θέματος. Επιπλέον, οι ομάδες αυτοαξιολογούνται και αναφέρουν τι τις δυσκόλεψε. Μπορούν να παρουσιάσουν την εργασία τους στη σχολική κοινότητα. Στον ελεύθερο χρόνο τους μπορούν να επισκεφτούν το αρτοποιείο της γειτονιάς τους ή το λαογραφικό μουσείο. Επίσης, μπορούν να συνδέσουν την επισιτιστική κρίση του 1917 με άλλα ανάλογα γεγονότα της ελληνικής Ιστορίας (Κατοχή), πηγαίνοντας στη δημοτική βιβλιοθήκη, αλλά και να καταγράψουν μια ανάλογη είδηση του παρόντος από την τηλεόραση ή το διαδίκτυο.

5. Επίλογος - συμπεράσματα

Κλείνοντας με αυτή τη μαθητοκεντρική πρόταση διδασκαλίας στην οποία προτάσσεται η αξία της εμπειρίας (Dewey) και της επιτόπιας παρατήρησης (Locke), επιδιώχθηκε η ανάδειξη γεγονότων του 1917 στα Τρίκαλα, σε συνδυασμό με την αναφορά στη λειτουργία των νερόμυλων της εποχής ως προς την επισιτιστική συμβολή τους (μύλος Τσαγκάδα). Εκατό χρόνια πέρασαν από το 1917 στη Θεσσα-

λία – 100 χρόνια χαράς και λύπης, καημών και γλεντιών, πείνας και ευημερίας. Οι εποχές αλλάζουν. Η Ιστορία, τελικά, μπορεί να μην επαναλαμβάνεται αυτούσια, μπορεί να μη μετατρέπεται σε φάρσα, αλλά μπορεί να δώσει το έναυσμα για περυσυλλογή, να εξηγήσει τάσεις και αποτελέσματα, να αφυπνίσει συνειδήσεις. Ναι, το έτος 1917 ήταν τόσο πολυσήμαντο όσο και το ίχνος που άφησε μια ετερόκλητη κοινωνία ανθρώπων, τόσο τότε όσο και σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα, κατά τη διάρκεια της πείνας στα χρόνια της Κατοχής, για να φτάσουμε και στο σήμερα. Θελήσαμε να αναδείξουμε γεγονότα και καταστάσεις για να σκεφτούμε, έστω λίγο, πώς φτάσαμε στο σήμερα και, μεταξύ άλλων, σε νυχτερινά τηλεοπτικά προγράμματα υψηλής τηλεθέασης που επαναπροσδιορίζουν την έννοια και την αξία του επισιτισμού, καθώς επίσης και την έννοια της επιβίωσης, και συνοδεύουν τις εικόνες της διπλανής πόρτας στην Ελλάδα του 21ου αιώνα – από το πολυσήμαντο για τη Θεσσαλία έτος 2017 μέχρι εκατό και πλέον χρόνια μετά...

1. Πέρα από τις παρατηρήσεις αναφορικά με την τοπική ιστορία σε σχέση με την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στα ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ (2002-2003) που μας ενδιαφέρει στην προκειμένη περίπτωση, έχει εκδοθεί η ΥΑ 128551/Γ2/09-11-2011, με θέμα την Έγκριση Προγράμματος Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης για την Πιλοτική Εφαρμογή του διδακτικού αντικειμένου-μαθήματος Τοπική Ιστορία.
2. Η επιτροπή στην οποία ανατέθηκε η εκπόνηση του Σχεδίου Προγραμμάτων Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση κοινοποίησε τα πορίσματά της τον Μάρτιο του 2017 (Βόγλης, Ανδριανοπούλου, Κασβίκης, Κόκκινος κ.ά., 2017).
3. Ο μύλος του Τσαγκάδα πωλήθηκε το 1916 στον Μ. Χατζηστεργίου και έτσι συνέχισε να λειτουργεί για πέντε συνεχή χρόνια (Κατσόγιαννος, 1988: 202).
4. Ενδεικτικές τυπολογίες θεμάτων τοπικής ιστορίας: 1. Θέματα με άξονα αναφοράς την ιστορία του τοπίου. 2. Θέματα με άξονα αναφοράς τις καθημερινές ανθρώπινες δραστηριότητες. 3. Θέματα με άξονα αναφοράς την ιστορία της οικογένειας. 4. Θέματα με άξονα αναφοράς την τοπική κοινωνία (Λεοντοσίνης & Ρεπούση, 2001: 42-64).
5. Επισημαίνεται ότι στην παρούσα εργασία προτάσσεται το ιστορικό ενδιαφέρον για τον επισιτισμό. Υπάρχει πληθώρα εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τη δημιουργία του ψωμιού που μπορούν να πραγματοποιηθούν στο πλαίσιο της Ευέλικτης Ζώνης ή διαθεματικά σε όλα τα μαθήματα (ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ, 2002).
6. Η άτυπη μάθηση είναι αυτή που προκύπτει χωρίς να την επιδιώκουμε. Επιτυγχάνεται μέσα από δραστηριότητες όπως οι επισκέψεις σε μουσεία και χώρους πολιτιστικού ενδιαφέροντος (Νικονάνου, 2010)
7. Σχετικά με την ομαδοσυνεργατική διδασκαλία, βλ. επίσης: Ματσαγγούρας, Η. (2000). *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση*. Αθήνα: Γρηγόρης / Παπαναούμ, Ζ. (2000). Η βελτίωση του εκπαιδευτικού έργου στη σχολική μονάδα: θεωρητικό πλαίσιο και πρακτικές προεκτάσεις. Στο: Ζ. Παπαναούμ (επιμ.), *Ο προγραμματισμός του εκπαιδευτικού έργου στη σχολική μονάδα* (σ. 11-21), Θεσσαλονίκη: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο-ΑΠΘ / Τριλιανός, Θ. (1998) *Προσέγγιση στη Μέθοδο Διδασκαλίας με Ομάδες Μαθητών*. Αθήνα.
8. Η εξέγερση των αγροτών έλαβε χώρα στο Κιλελέρ το 1910. Το 1915 έγινε τροπολογία για τη διανομή της γης. Ωστόσο, η διανομή αυτή άργησε και πραγματοποιήθηκε μετά το 1917 (Νημάς, 1987).
9. Τόσο στη συγκρότηση της επιτροπής λαού όσο και στα γεγονότα γενικότερα αναφέρεται η Μ. Κλιάφα (1998: 96-107).
10. Αρχείο της εφημερίδας *Θάρρος* κρατά στα Τρίκαλα η οικογένεια Κλειδωνόπουλου (Κλιάφα, 1998). Ο δημοσιογράφος Θ. Λώλης ασχολείται με την αναδημοσίευση ειδήσεων εκείνης της εποχής στον σύγχρονο τοπικό Τύπο των Τρικάλων.
11. Όπως περιγράφεται σε τοπική εφημερίδα των Τρικάλων, στις 6 Οκτωβρίου 2017 πραγματοποιήθηκαν τα επίσημα εγκαίνια του Βιομηχανικού Μουσείου Τρικάλων στον μύλο Ματσόπουλου, ο

οποίος έχει γίνει γνωστός τα τελευταία χρόνια από τις χριστουγεννιάτικες εκδηλώσεις των Τρικάλων (Μύλος των Ξωτικών). Στον χώρο περιλαμβάνεται έκθεση σχετικά με το σιτάρι (Κάκια, 2017). Οι επισκέπτες των Τρικάλων τα Χριστούγεννα του 2016 είχαν πάρει ήδη μια ιδέα από τον τρόπο λειτουργίας του μύλου, ακούγοντας και βλέποντας τις τουρμπίνες να επαναλειτουργούν.

12. Στην Ελλάδα η οκά αντικαταστάθηκε από το κιλό ως μονάδα μέτρησης βάρους το 1959, όπως αναφέρεται στην εφημερίδα των Αθηνών *Ελευθερία* (1/7/1959).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, τόμ. Α΄, ΥΠΕΠΘ, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2002.
 «Αντί της οκάς καθιερούται από σήμερον το κιλό». Εφημ. *Ελευθερία*, Αθήνα, 01/07/1959. Αρ. φύλλου 4.547.
- Βόγλης, Ανδριανοπούλου, Κασβίκης, Κόκκινος κ.ά. (2017), *Σχέδιο προγραμμάτων σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση*. Αθήνα: ΙΕΠ.
- Clogg, R. (1999). *Σύντομη ιστορία της νεότερης Ελλάδας* (μτφρ: Χ. Φουντέας), Αθήνα, Καρδαμίτσα.
- Καζεπίδης, Τ. (1991), *Η φιλοσοφία της Παιδείας*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- Κάκια, Ε. (2017). «Κορδέλα για το Βιομηχανικό Μουσείο», εφημ. *Πρωινός Λόγος*, Τρίκαλα, αριθμ. φύλλου 13.437 (7/10/2017).
- Κατσόγιαννος, Ν. (1988), *Τα Τρίκαλα άλλοτε και τώρα*, Τρίκαλα.
- Κλιάφα, Μ. (1998), *Τρίκαλα. Από τον Σείρουλλάχ ως τον Τσιτσάνη*, τόμ. Β΄ 1911-1940, Αθήνα, Κέδρος.
- Κολιόπουλος, Ι., Μιχαηλίδης, Ι., Καλλιανιώτης, Αθ., Μηνάογλου, Χ. (2012), *Ιστορία Στ΄ Δημοτικού: Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, Πάτρα: ΙΤΥΕ, Διόφαντος.
- Λεοντίνης, Γ. Ν. - Ρεπούση, Μ. (2001), *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής Παιδείας*, ΥΠΕΠΘ - Π.Ι. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Λεοντίνης, Γ. Ν. (2006), *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική - τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- Ματσαγγούρας, Η. (2000), *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση*, Αθήνα, Γρηγόρης.
- Ματσαγγούρας, Η. (2006), *Στρατηγικές διδασκαλίας. Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας*, τόμ. Β΄, Αθήνα, Gutenberg.
- Νημάς, Θ. (1987), *Τρίκαλα - Καλαμπάκα - Μετέωρα - Πίνδος - Χάσια (γεωγραφία - ιστορία - μνημεία - τουρισμός)*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.
- Νικονάνου, Ν. (2010), *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη*, Αθήνα, Πατάκης.
- Παπαναούμ, Ζ. (2000), «Η βελτίωση του εκπαιδευτικού έργου στη σχολική μονάδα: θεωρητικό πλαίσιο και πρακτικές προεκτάσεις». Στο: Ζ. Παπαναούμ (επιμ.), *Ο προγραμματισμός του εκπαιδευτικού έργου στη σχολική μονάδα* (σ. 11-21), Θεσσαλονίκη, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο-ΑΠΘ.
- Rogers, A. (1977), *Approaches to local history*, London & NY, Longman.
- Τριλιανός, Θ. (1998), *Προσέγγιση στη Μέθοδο Διδασκαλίας με Ομάδες Μαθητών*, Αθήνα.
- Woodward, D. (1995), Sources and methods in local history. A course for undergraduates, *Teaching History* 80, σ. 34-35.
- ΥΑ 128551/Γ2/09-11-2011 (ΦΕΚ 2685/2011 τ. Β΄).
- Χαρίτος, Χ. (2001), *Όψεις εκπαιδευτικής και τοπικής ιστορίας*, Βόλος, Επικοινωνία.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΗΜΕΡΙΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

Τρίκαλα

Διεθνειακή επέτειος (2017)
Είλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα
«Θεσσαλία: ένας αιώνας
από το πολυσήμαντο έτος 1917.»

Φιλολογική Ιστορική Αρχαιολογική Λαογραφική Εταιρεία
Θεσσαλίας
Φιλολογικός Ιστορικός Λαογραφικός Σύνδεσμος
Εταιρία Θεσσαλικών Ερευνών
Σύνδεσμος Φιλολόγων ν. Λάρισας
Φίλοι Μουσείου Πάλης

«Θεσσαλία: ένας αιώνας από το πολυσήμαντο έτος 1917»

Φιλολογική Ιστορική Αρχαιολογική Λαογραφική Εταιρεία Θεσσαλίας

ΤΡΙΚΑΛΑ, 27 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2017, 18.00

ΚΕΝΤΡΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΛΙΑΦΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

- 18.00 - 18.15 ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
ΤΟΠΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
κ. Παρασκευής Λάππα-Πουλιανίτη,
Προέδρου Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων
- ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΩΝ ΑΡΧΩΝ
- ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ
ΔΙΑΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ
κ. Χαράλαμπου Χαρίτου, Ομ. Καθηγητή
Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και
Τοπικής Ιστορίας Παν. Θεσσαλίας
- 18.15-18.35 ΠΡΟΒΟΛΗ VIDEO
- 18.35-18.55 *«Πολιτικά διακυβεύματα και εθνικοί κίνδυνοι.
Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο»*
Στράτος Δορδανάς, Επίκουρος Καθηγητής
Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής και Βαλκανικής
Ιστορίας Πανεπιστημίου Μακεδονίας
- 18.55-19.10 ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

Τρίκαλα

19.10-19.30 « Οι επιπτώσεις του Εθνικού Διχασμού (1917) στη Θεσσαλία και η παρουσία σ' αυτή γαλλικών αποικιακών στρατευμάτων (φωτογραφικά τεκμηριωμένη) »
Θεόδωρος Νημάς, Φιλολόγος,
Δρ Ιστορίας Εκπαίδευσης

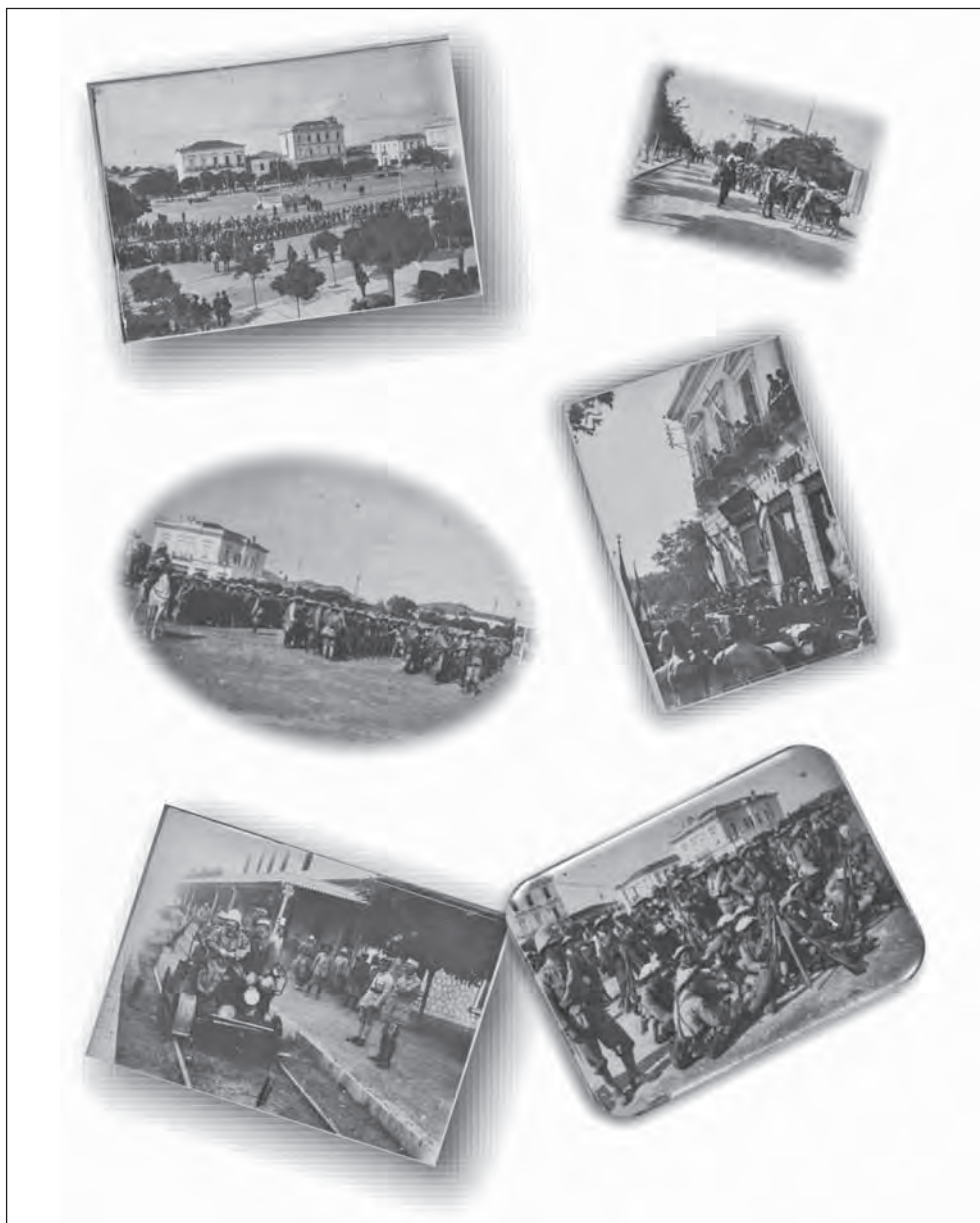
19.30-19.50 « Η παρουσία των Γάλλων στα Τρίκαλα »
(1916-1917)
Μαρούλα Κλιάφα, Συγγραφέας-Ερευνήτρια

19.50-20.10 « Το πρόβλημα του επισιτισμού στα Τρίκαλα της Θεσσαλίας κατά το 1917: Σχεδιασμός μιας εκπαιδευτικής δράσης τοπικής ιστορίας 100 χρόνια μετά »
Νικόλαος Στάμος, Εκπαιδευτικός, ΜΑ-
πτυχιούχος Παντείου Παν/μίου

20.10-20.30 « Η ζωή ... πάντα συνεχίζεται »
Τρίκαλα 1917
Χριστίνα Ευθ. Αγγελάκη, Φιλολόγος

20.30-20.45 ΣΥΖΗΤΗΣΗ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

**Διαθεσσαλικές εκδηλώσεις (2017)
Βόλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα**

**«Θεσσαλία: ένας αιώνας
από το πολυσήμαντο έτος 1917»**

**Φιλολογική Ιστορική Αρχαιολογική Λαογραφική Εταιρεία Θεσσαλίας
Σύνδεσμος Φιλολόγων ν. Λάρισας
Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος
Εταιρία Θεσσαλικών Ερευνών
Φίλοι Μουσείου Πόλης**

Λάρισα

Παρασκευή 6 Οκτωβρίου 2017, 18.00

Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

Π Ρ Ο Σ Κ Λ Η Σ Η

Σας προσκαλούμε στην ημερίδα
**"ΘΕΣΣΑΛΙΑ: ΕΝΑΣ ΑΙΩΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟ
ΠΟΛΥΣΗΜΑΝΤΟ ΕΤΟΣ 1917"**
που θα πραγματοποιηθεί
την **Παρασκευή 6 Οκτωβρίου 2017** και ώρα **18:00**
στο **Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο Λάρισας.**

Η ημερίδα είναι μέρος σειράς εκδηλώσεων υπό τον γενικό τίτλο

Διαθεσσαλικές εκδηλώσεις (2017)
Βόλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα
Θεσσαλία: ένας αιώνας από το πολυσήμαντο έτος 1917

Σκοπός της εκδήλωσης είναι να τιμηθεί η επέτειος και να παρουσιαστούν στο θεσσαλικό κοινό τα αποτελέσματα ιστορικών –και όχι μόνο- ερευνών, που σχετίζονται με το πολυσήμαντο – για τη Θεσσαλία και τη Λάρισα – έτος 1917.

Σύνδεσμος Φιλολόγων ν. Λάρισας

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

Λάρισα

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

- 18.00-18.20 Προσφώνηση Προέδρου Τοπικής Οργανωτικής Επιτροπής Λάρισας κ. Αναστ. Μάτου, Προέδρου Δ.Σ. Συνδέσμου Φιλολόγων ν. Λάρισας
- 18.20-18.40 Προσφώνηση Επιστημονικού Υπευθύνου Διαθεσσαλικών Εκδηλώσεων κ. Χαράλαμπου Χαρίτου, Ομότ. Καθηγητή Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
- 18.40-19.00 Προβολή video με θέμα το ιστορικό πλαίσιο του έτους 1917 στη Θεσσαλία.
Η μνήμη του Μεγάλου Πολέμου (1914-1918). Συγκλίσεις, αποκλίσεις και τοπικές ιδιαιτερότητες
Βλάσης Βλασίδης, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών – Πανεπιστημίου Μακεδονίας
- 19.00-19.15 **Διάλειμμα**
- 19.15-19.30 Η είσοδος του γαλλικού στρατού στη Λάρισα και η «Μάχη της Σημαίας»
Ιουλία Κανδήλα, δρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας – Σχολική σύμβουλος Φιλολόγων
- 19.30-19.45 Η παρουσία του Γαλλικού στρατού στη Λάρισα (1917) μέσα από δημοσιεύματα του γαλλόφωνου ημερήσιου και περιοδικού Τύπου.
Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου, ερευνητής
- 19.45-20.00 Η «Μάχη της Σημαίας» και οι πτυχές της ιδεολογικής της αναβίωσης σήμερα
Τάσος Μάτος, δρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
- 20.00-20.15 Διώξεις αντιφρονούντων στη Λάρισα του 1916-17. Από τους επίστρατους στις εκτοπίσεις.
Αλέξης Ντάσιος, πτυχιούχος Τμήματος Ιστορίας ΑΠΘ
- 20.15-20.30 Η καθημερινή ζωή στην πόλη της Λάρισας και τα χωριά του κάμπου το καλοκαίρι του 1917: διατροφικά προβλήματα και διαβίωση του πληθυσμού
Βασίλης Πλατής, δρ Ιστορίας
- 20.30-20.45 Συζήτηση

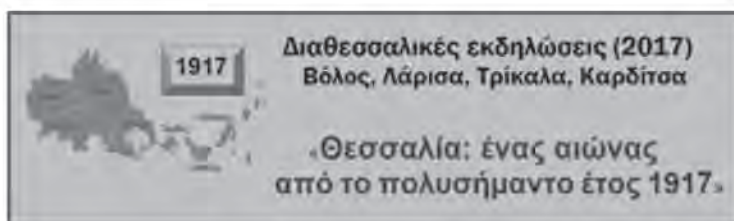
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ
ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ & ΣΠΟΡΑΔΩΝ

ΤΕΧΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΤΜΗΜΑ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Φιλολογική Ιστορική Αρχαιολογική Λαογραφική Εταιρεία Θεσσαλίας
Σύνδεσμος Φιλολόγων ν. Λάρισας
Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος
Φίλοι Μουσείου Πόλης Καρδίτσας

Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών

Ημερίδα

**«ΘΕΣΣΑΛΙΑ: ΕΝΑΣ ΑΙΩΝΑΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΠΟΛΥΣΗΜΑΝΤΟ
ΕΤΟΣ 1917»**

**Βόλος
Παρασκευή 13 Οκτωβρίου 2017 6 μ.μ.**

Αμφιθέατρο Τεχνικού Επιμελητηρίου

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

6 μ.μ. Έναρξη
Προεδρεύει η κ. **Άσπα Ντίνα**,
Επίτ. Διευθύντρια 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

- Προσφώνηση: **Μηλίτσα Καραθάνου**, Πρόεδρος Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών
- Προσφώνηση: **Χαράλαμπος Χαρίτος**, Ομ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας – Επιστ. Υπεύθυνος Διαθεσσαλικών εκδηλώσεων

6.15 **Γιάννης Μουρέλος**, Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
«Δομικά χαρακτηριστικά του Εθνικού Διχασμού»

6.40 Προβολή ντοκιμαντέρ

7 **Γιώργος Κοντομήτρος**,
Δρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
«Τα γεγονότα στον Βόλο το 1917»

7.15 Διάλειμμα

7.30 **Δημήτρης Τσιλιβίδης**, Δρ Θεολογίας
«Εκκλησία και Πολιτεία στη Μαγνήσια του 1917»

7.45 **Γιώργος Κοντομήτρος**, Δρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
«Η εκπαίδευση στο Βόλο το 1917»

Volo, (Grèce.) Revue d'

ΗΜΕΡΙΔΑΣ

-
- 8 **Μηλίτσα Ζαρλή – Καραθάνου**,
Επ. Δρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
«Προβλήματα επισιτισμού στην πόλη του Βόλου
κατά το 1917»
- 8.15 **Αριστείδης Παπαδόπουλος**, τ. δάσκαλος
«Ο λιμός στο Πήλιο του 1917»
- 8.30 **Σταύρος Κατσούρας**, Δρ Κοινωνιολογίας
«Σοσιαλιστικές και συνδικαλιστικές διεργασίες στο Βόλο
του 1917 και η “Πανεργατική Ένωση” Βόλου»
- 8.45 **Γρηγόρης Καρταπάνης**, Ερευνητής
«Επιπτώσεις στη ναυσιπλοΐα στα Χρόνια του Εθνικού
Διχασμού - Η περίπτωση της αφής του Νέου Φάρου στο
Τρίκερι το 1917»
- 9 **Παναγιώτης Δεληγιάννης**, μεταπτυχιακός
φοιτητής ΠΤΕΑ Πανεπ. Θεσσαλίας
«Θεσμικές εξελίξεις για την επίλυση του αγροτικού
ζητήματος κατά το έτος 1917»
- 9.15 Συζήτηση
- 9.30 Λήξη εργασιών

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΗΜΕΡΙΔΩΝ

Καρδίτσα

Υπό την Αιγίδα του Δήμου Καρδίτσας

Συνδιοργανωτές:

- ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ - ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ
- ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ (Δ.Ο.Π.Α.Κ.)
- ΕΜΠΟΡΟΒΙΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ
- ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Φίλοι Μουσείου της Πόλης Καρδίτσας

Σωματείο Μη Κερδοσκοπικού Χαρακτήρα
έτος ίδρύσεως 2005
Λ. Σουκλαρίου 35, Τ.Κ. 47100, Καρδίτσα
Τηλ. & fax: 24410 25301
e-mail: friends.museum@gmail.com

1917 Διαθεσσαλικές εκδηλώσεις (2017)
Βόλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα
"Θεσσαλία: ένας αιώνας
από το πολυσημάντο έτος 1917"

Χορηγοί:

1917:
Αγροτική
Μεταρρύθμιση
και Θεσσαλική
Ύπαιθρος

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ
Σάββατο
14 Οκτωβρίου 2017
ΩΡΑ 16:00 – 21:00

Αίθουσα Εμποροβιοτεχνικού
Επιμελητηρίου Καρδίτσας
οδ. Ηρώων Πολυτεχνείου 3

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ - ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΟΜΟΥ

Αγγελάκη Ευθ. Χριστίνα

Φιλολόγος

Βλασίδης Βλάσης

Επικ. καθηγητής, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών Πανεπιστημίου
Μακεδονίας

Αγγελής - Δημάκης Δημήτρης

Υποφ. Δρ Σύγχρονης Ιστορίας, Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Μαδρίτης

Γάκη Δήμητρα

Αγροοικονομολόγος, Δρ Χωροταξίας, ΕΔΙΠ, Τμήμα Χωροταξίας,
Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Γάσιος Γιώργος

Υποφ. Δρ Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης/ΙΤΕ, υπότροφος
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Γούσιος Δημήτρης

Καθηγητής Ανάπτυξης και Χωροταξίας του Αγροτικού Χώρου, Τμήμα
Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πολυτεχνική
Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Γρηγορίου Χ. Αλέξανδρος

Ερευνητής

Δεληγιάννης Παναγιώτης

Μεταπτυχιακός φοιτητής ΠΤΕΑ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Δορδανάς Στράτος

Επίκουρος καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής και
Βαλκανικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ζαρή - Καραδάνου Μηλίτσα

Επ. Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Καμινιώτης Φ. Βάιος

Δρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, διδάσκων ΕΚΠΑ

Κανδήλα Ιουλία

Φιλολόγος, Δρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Καρταπάνης Γρηγόρης

Ερευνητής

Κατσούρας Σταύρος

Δρ Κοινωνιολογίας

Κλιάφα Μαρούλα

Συγγραφέας - ερευνήτρια, Επ. Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Κομπορόζος Πέτρος

Ερευνητής

Κοντομήτρος Γιώργος

Φιλολόγος, Δρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Λέκκα Φωτεινή

Δρ Ιστορίας, μουσειολόγος, μεταδιδ. υπότροφος Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, επιστ. υπεύθυνη Μουσείου Πόλης Δήμου Καρδίτσας

Μάτος Τάσος

Φιλολόγος, Δρ Παν. Θεσσαλίας

Μουρέλος Γιάννης

Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας, ΑΠΘ

Νημάς Θεόδωρος

Φιλολόγος, Δρ Ιστορίας Εκπαίδευσης

Ντάσιος Αλέξης

Πτυχιούχος Τμήματος Ιστορίας ΑΠΘ

Ντάσιου Κωνσταντίνα

Τοπογράφος - μηχανικός, Δρ ΑΠΘ

Παναγιωτόπουλος Δημήτρης

Δρ Ιστορίας Ιόνιου Πανεπιστημίου, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Παπαδόπουλος Αριστείδης

Δάσκαλος

Πετμεζάς Σωκράτης

Καθηγητής Ιστορίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης

Πλατής Βασίλης

Φιλολόγος, Δρ Ιστορίας

Πλουμίδης Γ. Σπυρίδων

Επίκουρος καθηγητής Ιστορίας, Φιλοσοφική Σχολή ΕΚΠΑ

Σπύρος Θεόδωρος

Δρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, διδάσκων ΕΑΠ

Στάμος Νικόλαος

Εκπαιδευτικός, ΜΑ Πάντειου Πανεπιστημίου

Τσιλιβίδης Δημήτρης

Δρ Θεολογίας

Φαρασλής Γιάννης

Περιβαλλοντολόγος, Δρ Χωροταξίας, ΕΔΙΠ, Τμήμα Χωροταξίας,
Πολοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Χατζηϊωάννου Μαρία - Χριστίνα

Διευθύντρια Ερευνών, ΙΝΕ/ΕΙΕ, πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας
Οικονομικής Ιστορίας

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πολυμέρης Βόγλης

Αναπληρωτής Καθηγητής Σύγχρονης ιστορίας στο Ι.Α.Κ.Α.
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Στράτος Δορδανάς

Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής και
Βαλκανικής Ιστορίας στο Τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών & Ανατολικών
Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ιωάννης Μουρέλος

Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Σπυρίδων Πλουμίδης

Λέκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας
Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος

Ομ. Καθηγητής Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Τοπικής Ιστορίας
στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ιουλία Κανδήλα

Φιλολογική Ιστορική Αρχαιολογική Λαογραφική Εταιρεία Θεσσαλίας

Γεώργιος Κοντομήτρος

Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών (Βόλος)

Παρασκευή Λάππα-Πουλιανίτη

Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων

Φωτεινή Λέκκα

Μουσείο Πόλης Καρδίτσας

Τάσος Μάτος

Σύνδεσμος Φιλολόγων ν. Λάρισας

Συντονιστής ο ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Χαράλαμπος Χαρίτος

Η ΕΚΔΟΣΗ
Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ
ΤΟΥ 1917

ΥΛΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Ν.Κ. ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ε.Π.Ε.
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2019
ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ISBN: 978-618-84442-0-1

